શ્રીભાગવત મહાપુરાણ

પ્રકાશક : શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી. (કચ્છ)

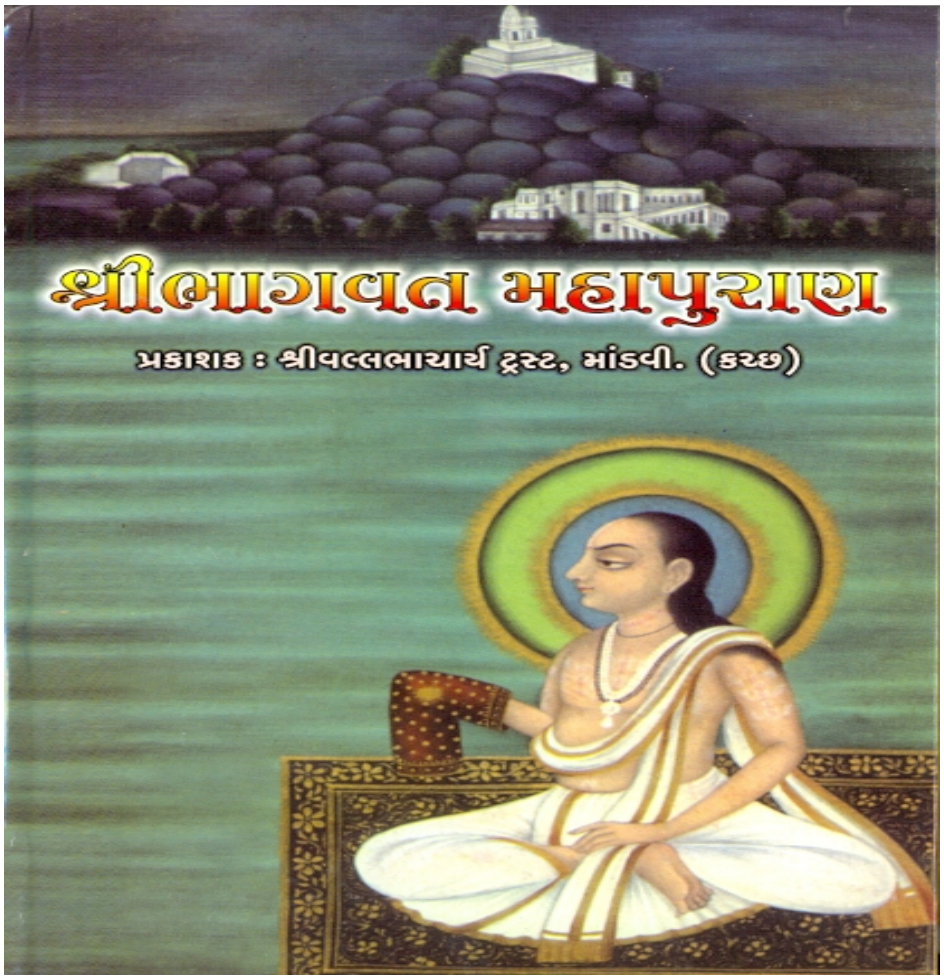
શ્રીભાગવત મહાપુરાણ
પ્રકાશક : શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી. (કચ્છ)

દશમસ્કંધ-ઉત્તરાર્ધ
નિરોધ લીલા (હૃદય)

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ (શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય 47) 3

અધ્યાય1 3

અધ્યાય2(શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.48) 14

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 4 અ.53; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.50 26

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 5 અ.54; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.51 32

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 6 અ.55; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.52 39

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 7 અ.56; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.53 44

રાજસ ફલ પ્રકરણ 49

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 8 અ.57; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.54 49

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 9 અ.58 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.55 54

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 10 અ.59 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.56 61

અધ્યાય 11(60) શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 57 69

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 12 અ.61; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.58 79

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 13 અ.62; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.59 83

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 14 અ.63; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.60 87

પ્રકરણ 4-સાત્ત્વિક પ્રકરણ 94

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 15 અ.64; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય 61 94

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 16 અ.65; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.62 103

ઉત્તરાર્ધનો અધ્યાય 17 અ.66; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.63 107

ઉત્તરાર્ધનો અધ્યાય 18 અ.67; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.64 112

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ 114

અ.69; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.66 114

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 21 અ.70; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.67 120

સાત્વિક સાધન પ્રકરણ 127

અધ્યાય 71 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 68 127

અધ્યાય 72 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.69 132

અધ્યાય 73 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.70 137
અધ્યાય 74 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 71 142
અધ્યાય 75 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 72 148
અધ્યાય 76 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 73 152
અધ્યાય 77 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 74 155
સાત્વિક ફલ પ્રકરણ 160
અધ્યાય 78 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 75 160
અધ્યાય 79 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 76 164
અધ્યાય 80 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 77 167
અધ્યાય 81 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 78 172
અધ્યાય 82 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 79 177
અધ્યાય 83 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.80 183
અધ્યાય 84 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.81 189
પ્રકરણ ૫ ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય 197
અધ્યાય 85 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 82 197
અધ્યાય 86 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 83 205
અધ્યાય 87 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 84 212
અધ્યાય 88 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 85 246
અધ્યાય 89 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 86 250
શ્રી સુબોધિનીજી અનુસાર અ. 87 ભગવદ્ વરાગ્યૈ વર્ણન 258

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 1
શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય 47
ભગવાને જરાસન્ધને સત્તર વાર હરાવ્યો

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ (શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય 47)

અધ્યાય1

વિશેષ: 1.રાજસ ભક્તને ભગવાન્માં વ્યસન સિદ્ધ થવા માટે સાત અધ્યાયવડે રાજસના સાધનનો વિચાર કર્યો છે. લોક વ્યસન (આફત) થી ઘેરાયેલા હોય તેમને તે વ્યસન (આફત) માંથી ઉગારી લેવાથી તેમને શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસન થાય છે. (વ્યસનં તદ્વિના સ્થાતુમશક્તિ:। જેનું વ્યસન હોય તેના વિના રહી ન શકાય) અર્થાત્ ભક્ત કૃષ્ણૈકતાન-કૃષ્ણમય-થાય છે. જરાસન્ધ અને કાળયવન તેમાં જરાસન્ધ શિવપ્રસાદ યુક્ત અને બીજી વાર બ્રાહ્મણ પ્રસાદવાળો થયો. તેથી એ એક જ દ્વિ રૂપ અને કાળયવન મળી ત્રણ થયા. એ સત્તરવાર આવ્યો ત્યારે તો કેવળ પૌરુષવડે એને પાછો કાઢ્યો. પણ જ્યારે બ્રાહ્મણોની પ્રસન્નતાથી એમના આશીર્વાદ લઈને આવ્યો ત્યારે ભગવાને પોતાના ઐશ્વર્યવડે દ્વારકા તૈયાર કરાવી યોગબળથી યાદવોને દ્વારકા પહોંચાડ્યા ત્યારે લોક વ્યસન (આપત્તિ) થી મુક્ત થયેલ યાદવો શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસનવાળા થયા. એમ એક અધ્યાયથી લોક વ્યસનને ઐશ્વર્યવડે દૂર કર્યું. બીજા અધ્યાયમાં આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દુ:ખ દૂર કરવાનું બાકી રહ્યું છે. તેને માટે કાળયવનનો દાહ કરાવ્યો. હાલ પણ આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દોષો મથુરામાં છે તેને ત્રણ અધ્યાયથી દૂર કરશે. તેથી માગધનિવૃત્તિ પર્યન્તનું ચરિત્ર આધિદૈવિક દુ:ખની નિવૃત્તિને માટે છે. રુક્મિણીજીનો પ્રસન આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દુ:ખનો પ્રયોજક છે તેમાં સર્વ રાજાઓ સાથે વિરોધ થયો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અને રામ નો વિવાહ કેમ કરીને થઈ શકે એ આધ્યાત્મિક દુ:ખનો આકાર છે. એ ચિન્તાના મૂળરૂપ દૈવ ઇચ્છાના ચિન્તનને આધિદૈવિક દુ:ખનો આકાર સમજવો. ત્રણ અધ્યાયથી એ દુ:ખની નિવૃત્તિ કહેવાનું કારણ એટલું જ કે કાયા, વાણી અને મન થી એ ચિન્તા ત્રણ પ્રકારવાળી છે તેથી એ બધાની નિવૃત્તિ પણ ત્રણ અધ્યાયથી કરી છે. આ બીજો ભગવદ્ વીર્ય અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો. મુચુકુન્દનો મોક્ષ ન કર્યો ત્યારે એ વીર્ય અધ્યાય કેમ કહેવાય? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવાને તેને તાત્કાલિક મોક્ષ ન આપ્યો તે મોક્ષ આપવાનું ભગવાનનું સામર્થ્ય નથી માટે ન આપ્યો એમ ન સમજવું, પણ એમાં વિલમ્બ કર્યો તે મુચુકુન્દના સુખને માટે કર્યો છે. તેથી ભગવાનના વીર્યમાં કાંઈ ન્યૂનતા આવતી નથી. ભગવાન્ તેને બળાત્કારે મુક્ત કરે તો એમાં એનું ચિત્ત સ્થિર ન થાય તેથી એને મુક્તિનું સાધન બતાવ્યું. પ્રવૃત્તિને માટે મૃગયાની વાત એને કહી છે. એનું પ્રારબ્ધ કર્મ હતું તેનો પ્રમેયબળથી નાશ ન કર્યો, પણ એનો ભોગ કરાવી એની પાસે જ નાશ કરાવ્યો. ત્યાં ભગવાનને એમ કરીને પોતાની લીલા સિદ્ધ કરવી છે તેથી એમ કર્યું છે. યવન પણ એમાં પ્રવેશ કરવાથી મુક્તિને પ્રાપ્ત થશે. યવને જે સ્થાનને દૂષિત કર્યું છે તેમાં નિત્ય મથુરાની સ્થિતિ ન હોય તેથી યવનને મારી એનું ધન લઈ લીધું તે જરાસન્ધની સેનાએ ઉઠાવી ઘર ભેગું કર્યું. એણે તે દુષ્ટ દ્રવ્ય લીધું તેથી જરાસન્ધ આદિની બુદ્ધિનો નાશ થયો. વળી પ્રવર્ષણ પર્વતના જીવોનો નાશ કર્યો તેથી પણ એમની બુદ્ધિનો નાશ થયો. પ્રવર્ષણ પર્વત અગિયાર યોજન (=88 માઈલ=4,64,640 ફૂટ) ઊંચો હતો. તેથી તે સદા વાદળોથી વ્યાપ્ત રહેતો એટલે સૂર્યના કિરણો તેના ઉપર પડી શક્તાં નહિ. તેના ઉપર કાયમ વરસાદ વરસ્યા કરતો તેથી તેના

ઉપર અગ્નિનો તો સમ્ભવ જ નહિ, આમ તે કડકડતી ઠંડીથી હેરાન-હેરાન થઈ રહ્યો હતો. તેણે ભગવાનને ઠંડી દૂર કરવા પ્રાર્થના કરી. તેની પ્રાર્થના સ્વીકારી તેની ઠંડી નિવારવા વરદાન આપ્યું. પ્રભુએ જરાસન્ધમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કર્યો કે રામ-શ્યામ પ્રવર્ષણ પર્વત ઉપર જ છે. એટલે જરાસન્ધે પર્વતની ચારે બાજુ લાકડાં વગેરે ઈન્ધન ખડકી આગ લગાવી. ભગવાન્ પર્વત ઉપર હતા ત્યાં સુધી અગ્નિ પ્રવૃત્ત થયો નહિ, થઈ શકે જ નહિ. પ્રભુ કૂદીને દૂર પધાર્યા પછી જ અગ્નિ લાગ્યો છે. બલદેવજીની સ્ત્રી 'રેવતી' નિરોધની અધિકારિણિ ન હોવાથી એની કથા નવમસ્કંધમાં કહી છે. લોકમાં ધર્મ અને ભોગ ની સિદ્ધિને માટે વિવાહ થાય છે. તેમાં પ્રથમ ધર્માર્થ કરવો, પછી ભોગાર્થ કરવો જોઈએ. ક્ષત્રિયને ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ વિવાહ ધર્મરૂપ ગણાય છે તેમાં પહેલાં પટરાણી રુક્મિણીજીમાં ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ, અને ધર્મ્ય એ ત્રણે વિવાહ સિદ્ધ થયા છે. બ્રાહ્મણને મોકલ્યો તેથી ગાન્ધર્વ, યુદ્ધમાં હરણ કર્યું તેથી રાક્ષસ અને ભાવ પ્રદર્શિત કરી વર્યા તેથી તે ધર્મરૂપ વિવાહ થયો છે. એમાં રુક્મિણીજી લક્ષ્મીજીનું સ્વરૂપ છે. તેના પિતા વિદર્ભ દેશના અધિપતિ ભીષ્મક સમુદ્રનું સ્વરૂપ છે અને તેનો ભાઈ રુક્મી કાલકૂટ (વિષ) નું સ્વરૂપ છે. રુક્મીએ શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કર્યું તે દૈત્યનું હિત કરનાર છે. એને બલદેવજી મારશે, અત્યારે તો ભગવાને વધના વિકલ્પરૂપે (વધ સમાન) મુણ્ડન કરી કાઢી મૂક્યો. રુક્મિણીજીએ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરી તેથી એને જીવતો છોડ્યો, નહિ તો મારવા આવે તેને મારવામાં દોષ ન હોવાથી એને મારવો યોગ્ય હતો. બલદેવજીએ ભગવાનને ઠપકો આપ્યો તે તો એમાં અન્ય ધર્મનો પ્રવેશ થતાં લૌકિક ભાવ આવતાં એમણે ભગવાનના અભિપ્રાય જાણ્યા વગર (યશોદાજીએ શ્રીકૃષ્ણને માટી ખાધી ત્યારે આપ્યો હતો તેમ) આપ્યો છે. રુક્મિણીજીનો વિચાર એવો હતો કે તે રુક્મીને બાંધીને દ્વારકા લઈ જવો, ત્યાં એને સમજાવીને છોડી મૂકવો. એને બદલે ભગવાને રસ્તામાં જ છોડી દીધો તેથી રુક્મિણીજીને વૈમનસ્ય થયું તે બલદેવજીએ દૂર કર્યું. જો ભગવાન્ રુક્મીને દ્વારકા લઈ જાય તો રુક્મીના પક્ષના દૈત્ય રાજાઓ એનો દ્વેષ કરે તેથી એ બધાથી આખો જન્મ જુદો રહે. એ ન કરવામાટે એનું મુણ્ડન કરી છોડી દીધો. જ્ઞાનાધ્યાયમાં મુણ્ડન કહ્યું તે પણ યોગ્ય છે. તેથી એ મુણ્ડન થયા પછી પોતાના ઘરમાં ન ગયો એ યોગ્ય જ કર્યું છે. ભગવાન્ દ્વારકામાં પધારીને સર્વને સુખ આપનાર થયા. એમ લોક વ્યસન (દુ:ખ) થી યાદવોને મુક્ત કરી શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસનવાળા બનાવવામાં જે સાધન હતું તે આ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે. કામવડે લોકમાં વ્યસન થાય છે કેમકે એના દેહનો નાશ થયો, ધનુષ આદિ સર્વનો નાશ થયો અને તેની ભાર્યા રતિનું હરણ થયું. અહીં તો કામદેવ પોતે જ દુ:ખી થયો. કામદેવનું દેવદેહથી હરણ થયું હોત તો એનો નાશ ન થાત કારણ કે શમ્બર શિવજીનો કૃપાપાત્ર હતો. જ્યારે સર્વની મુક્તિ કરવા વાસુદેવ ભૂતલ ઉપર પધાર્યા ત્યારે માયા અને કામ લોકબંધાર્થ ઉત્પન્ન થયાં, માયામાં મોહિત થયેલો જીવ અદ્યાપિ કામ વગેરે છોડી શક્તો નથી. જ્યારે કામની ઉત્પત્તિ કૃષ્ણથી થાય ત્યારે એનું દુ:ખ દૂર થાય અને એ શ્રીકૃષ્ણ સમ્બન્ધી દેહમાં આવ્યો તેથી એ લોકોને બાધક ન થયો. તેથી આ અધ્યાયમાં બધાનાં દુ:ખ દૂર થયાનું લખ્યું છે તેથી આ વૈરાગ્ય ધર્મને

કહેનાર અધ્યાય છે. ધર્મની કથા કહેવામાટે મણિની કથા કહે છે. લોકમાં મણિ જ વ્યસન (દુ:ખ) દૂર કરે તો ભગવાનને અહીં પધારવાની જરૂર ન રહે. તેથી એમ ન થવા માટે મણિવાળાને વ્યસન (દુ:ખ) પ્રાપ્ત થયાની કથા કહે છે. એ પણ જો શ્રીકૃષણના વાક્ય પછી જ એને દુ:ખ થાય તો જ એ દુ:ખ શ્રીકૃષ્ણથી દૂર થાય તેથી શ્રીકૃષ્ણે સત્રાજિતને બોલાવીને મણિ રાજાને આપવાનું કહ્યું અને એ મણિથી હમેશાં જે ધન પેદા થશે તે રાજા તમને આપશે એમ કહ્યું, છતાં શ્રીકૃષ્ણવાક્યમાં એને વિશ્વાસ ન આવ્યો ત્યારે એને દુ:ખ થયું. એ બધાનો ક્ષય થયો. સત્રાજિત સૂર્યનો ભક્ત હતો. લક્ષ્મીજી અને સરસ્વતીજી ના સાચા ભોક્તા ભગવાન્ છે. મણિ એ લક્ષ્મીજીનું સ્વરૂપ છે અને સત્રાજિતની પુત્રી સત્યભામા એ સરસ્વતીજીનું સ્વરૂપ છે. સત્રાજિત એ બન્નેનો વિનિયોગ અન્યથા કરવા માગતો હતો જે ભગવાને ન થવા દીધું. પણ ભગવાન્ અક્લિષ્ટકર્મા હોવાથી એની પાસેથી કન્યા લેતા નથી. એક દિવસ મણિ ગળામાં પહેરી સત્રાજિતનો ભાઈ પ્રસેન ઘોડે બેસી ફરવા નીકળ્યો ત્યાં સિંહે એ પ્રસેનને તથા ઘોડાને મારી નાખ્યા; ત્યાં જામ્બુવાન રીંછ એની પાસેથી નીકળ્યો. તેણે સિંહને મારીને, મણિ ચળકતો હતો; "બાળકો એનાથી રમશે" એમ જાણી પોતે એને ઘેર લઈ ગયો. સત્રાજિત ભગવાન્ ઉપર આરોપ મૂક્યો કે મારા ભાઈને મારી શ્રીકૃષ્ણે એ મણિ લઈ લીધો ત્યારે એ આરોપને દૂર કરવાને ભગવાન્ એની શોધમાં નીકળ્યા અને જામ્બુવાન સાથે યુદ્ધ કર્યું. જામ્બુવાન ભગવાનના સ્વરૂપને જાણી ગયા અને પોતે મણિ સાથે પોતાની કન્યા આપી. તે કન્યાને ભગવાન્ પરણ્યા. મણિ સત્રાજિતને આપ્યો ત્યારે એણે ભગવાન્ ઉપર ખોટો આરોપ મૂક્યો હતો તેથી મૂંઝાયો અને ભગવાન્ પોતાને અપરાધી ન ગણે એ હેતુથી પોતે પોતાની કન્યા સત્યભામા ભગવાનને આપી તેની સાથે મણિ પણ આપ્યો, પણ એ મણિ સિંહનો ઉચ્છિષ્ટ હોવાથી ભગવાને સ્વીકાર્યો નહિ, પણ કન્યાનો જ સ્વીકાર કર્યો. (કારણ કે સિંહના ચર્મ-ચામડું અને નખ પવિત્ર છે, મોઢું પવિત્ર નથી. સિંહે મણિ મોઢામાં લીધેલો તેથી તે સિંહનો ઉચ્છિષ્ટ-એંઠો થયો) જેમ સર્વથા અપ્રપન્નને કલિ એના નાશનેમાટે ગ્રહણ કરે છે તેમ સર્વથા અન્ય હૃદયને ભગવાન્ ગ્રહણ કરતા નથી. એમ સાત અધ્યાયવડે નિરૂપણકર્યું.

હવે સાત અધ્યાયથી રાજસ ભક્તોના ફલનો વિચાર કરે છે. યાદવોમાં અક્રૂરજી મુખ્ય છે. તે પછી વિદ્યાનાં પાંચ પૂર્વરૂપ પાંચ કન્યાઓની સાથે ભગવાનનો વિવાહ કહેવાય છે. શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધથી નાયિકા ફલરૂપા થઈ. એમને ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ મળ્યા તેથી એ સર્વ દુ:ખથી મુક્ત થયાં પછી આગળ સોળ કલારૂપા જેની એક-એક કલાની હજાર વૃત્તિઓ છે તે પણ સોળ હજાર નાયિકાઓ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત થઈ. તેમના સમ્બન્ધથી બીજા પણ અનેકને શ્રીકૃષ્ણરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થયું છે. એ ફલ ચાર પ્રકારનું છે:શ્રીકૃષ્ણ પ્રાપ્તિ પ્રથમ ફલ છે, શ્રીકૃષ્ણને સ્ત્રી પ્રાપ્ત થઈ છે એ બીજું ફલ છે, પછી ભગવાનના અંશથી પુત્રાદિ થયા તે લૌકિક વૈદિક પ્રકારથી ફલ એમનું સર્વભાવથી સિદ્ધ કરવું તે ચતુર્થ ફલ છે. જેમ લોકનો લૌકિકમાં સર્વભાવ થાય છે તેવો મહિષીઓને શ્રીકૃષ્ણમાં સર્વભાવ થયો. શ્રીકૃષ્ણ પાસે જો એમનું લૌકિક સિદ્ધ કરે તો એના સ્વપ્નાદિકમાં એ આવે. તો જેમ લૌકિકોનું પ્રપઞ્ચાદ્વૈત થાય છે તેમ આનું કૃષ્ણાદ્વૈત થાય.

અર્થકામ, ધર્મકામ અને મોક્ષકામ કહ્યા. કેવલ અને અન્યસંયુક્ત પુરુષાર્થો ફલરૂપે ભગવાન્થી પ્રાપ્ત થાય છે. અક્રૂરજીને અર્થયુક્ત ધર્મ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થયો. તેને માટે ભગવાને લોક વિલક્ષણ લીલા કરી. જેમ દુર્યોધન આદિને મારનાર પાણ્ડવો ભગવાનને પ્રિય છે તેમ સત્રાજિતને મારનાર શતધન્વાદિ ભગવાનને પ્રિય છે તે સત્રાજિતને યુદ્ધમાં અથવા વનમાં મારવો જોઈએ. એને બદલે સ્ત્રીઓની સમક્ષ ઊંઘતાને માર્યો તેથી ભગવાને શતધન્વાને માર્યો. ફલમાં ગુપ્તલીલા કહેલી છે તેથી ભગવાને સત્રાજિત મર્યાનું અજ્ઞાન બતાવ્યું છે. શતધન્વા ભાગ્યો ન હોત અને ભગવાનને શરણે આવ્યો હોત તો અક્રૂરજીની જેમ એને ભગવાન્ મારત નહિ. પણ મર્યાદામાં એવું ફલ ઉત્તમ ન હોવાથી એમ થયું નથી. તેથી ભગવાનના આ કાર્યમાં બલદેવજી સમ્મત થયા નહિ. અત્યારે બલદેવજીમાં ભગવદાવેશ ઓછો હોવાથી એ મિથિલા ગયા. હવે પછી બલદેવજીનો મત શ્રીકૃષ્ણથી જુદો જ રહેશે. લોકમાં પણ સેવકને એવું ફલ ગમતું નથી. તેથી શતધન્વાને માર્યા પછી ભગવાને વૃથા માર્યો એમ કહ્યું છે. અક્રૂરજી પણ કાશી તરફ ગયા. એને અર્થ સાથે ધર્મસિદ્ધિરૂપ ફલ થયું; એ ફરી દ્વારકા આવ્યા. એને માટે મણિ ભગવાનને બતાવ્યો તેથી યાદવોને એ ફલ થયું તેમ જ પાણ્ડવોને ફલ આપવા માટે ભગવાન્ એમનું સાન્ત્વન કરવામાટે ગયા. એમને ભગવાને ત્રણ (વિશ્વકર્માએ નગર નિર્માણ કરી આપ્યું, અગ્નિએ ગાણ્ડીવ આદિ શસ્ત્ર આપ્યાં, મય દાનવે સુધર્મા સભા આપી) વસ્તુ ગર્વ કરાવનારી આપી છે. યાદવોને 'આમુષ્મિક' ફલ સૂર્યથી મળે કેમકે એ વેદાત્મા છે. એમની સમ્મતિ બતાવવામાટે કાલિન્દીજીની પ્રાપ્તિ ભગવાનને થઈ એ કથા કહી છે, ભગવાન્ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પાણ્ડવોને સુખ થતાં સુધી રહ્યા. આત્મજ્ઞાનરૂપા કાલિન્દીજી છે. તપોરૂપા મિત્રવિન્દાજી છે. અન્તસ્તાપ અને બહિસ્તાપ રૂપ એમના ભાઈઓ છે. એમની સાથે યુદ્ધ કરી ભગવાન્ બલાત્કારે એમને લાવ્યા છે. નાગ્નજિતીજી યોગરૂપા છે; એ સિદ્ધિરૂપા હોવાથી એમને મોટા સત્કાર સાથે લાવ્યા. ભદ્રાજી નિત્ય અને અનિત્ય ના વિવેકરૂપ છે; એ સ્વયં પ્રાપ્ત થયાં. લક્ષ્મણાજી ભક્તિરૂપા છે; એમની કથા વિસ્તારથી કહી છે. એ સાત્ત્વિકોના ફલને માટે છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયો અને વિષયોનું અનન્તપણુ થાય ત્યારે કર્મસાધ્ય ફલમાં નિવૃત્તિ થાય છે. એ બતાવવામાટે શ્રીકૃષ્ણે સોળ હજાર સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં. નરના સુખરૂપ (ક=સુખ) નરકને મારીને એ કન્યાઓ લઈ આવ્યા. મહિષીઓની (ચિત્તની) વૃત્તિરૂપ એ છે તેથી એ કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં. અવિદ્યાના કાર્યરૂપ મુરદૈત્ય નરકનો રક્ષક તેના પીઠ વગેરે પુત્ર પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયો જેવા સમજવા. નરકાસુર ભગવાનનો પુત્ર છે. તે ભૂમિથી ઉત્પન્ન થયો છે. ભગવાન્ સિવાય કોઈ એને મારી શકે એમ ન હતું તેથી એને ભગવાને માર્યો: તેમ ઐહિક સુખ દૈવાધીન છે. તે સુખ નિવારણ કરી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ ભક્તને આ લોક પરલોકનું સ્વત: સુખ આપે છે. તેમ બધા યાદવોના ઐહિક સુખ છોડાવી પોતે એમને સુખ આપ્યું. સાઠમા અધ્યાયમાં રુક્મિણી સાથે પરિહાસ-વિલાસ કર્યો તેમાં ભગવાનનું વાચિક તિરોધાન છે. તામસ પ્રકરણની ગોપીઓમાં ભગવાને કાયિક તિરોધાન કર્યું તેમ રાજસ ભાવમાં વાચિક તિરોધાન છે. અત્યન્ત કોમળ ભક્તિ ભગવદ્ રસ ભોગવી ન

શકે; એ ભક્તિને દૃઢ કરવામાટે સ્વરૂપ તિરોધાન, વાક્ તિરોધાન વગેરે ભગવાન્ કરે છે. એમ કરી ભક્તને સામર્થ્ય આપી એના દોષને દૂર કરી ફલ ભોગ કરાવે છે. પુત્ર, પૌત્ર આદિ સમ્પત્તિ ફલ કહ્યું છે. એમાં દૈત્યનો સમ્બન્ધ દૂર કરવામાટે બલદેવજીએ મંગલ પ્રસનમાં રુક્મીને માર્યો કેમકે અધર્મરૂપ વિવાહનું પાપ રુક્મીમાં હતું. તેના મરણથી એ ગયું. એ પાપી મર્યો ત્યારે યાદવો બધા સુખી થયા. ઘર આગળ આવેલા શ્રીકૃષ્ણ સર્વભાવવડે ભક્તના અર્થને સિદ્ધ કરે છે એ બતાવવા ઉષાનું આખ્યાન કહ્યું છે. વૈરાગ્ય અને ધર્મી અધ્યાયથી એ કહ્યું છે. ભગવાન્ બધું જાણે છે છતાં પોતાના ધર્મોને તિરોહિત કરી રહે છે. ભક્તોનું ઉત્તમ કાર્ય હોય તો એને સિદ્ધ કરે છે, ઉષાનું રમણ જાણી રક્ષકોને દૂર કરી બાણ અનિરુદ્ધને મારવા ગયો ત્યાં નારદજીએ બાણને રોક્યો. મહાદેવજીના મત પ્રમાણે એ કામ થયું છે છતાં મહાદેવજીની સાથે ભગવાનને યુદ્ધ થયું તે મનુષ્ય નાટ્ય બતાવવા અને સર્વ દેવોને પોત-પોતાના ભક્તમાં પક્ષપાત હોય છે એ બતાવવા પૂરતું છે. તો પણ ભગવાન્ સિવાય બાણાસુરના હાથ કાપી શકે એવો કોઈ ન હતો તેથી ભગવાને એના એક હજાર હાથમાંથી નવસો છન્નુ આસુર બળરૂપી હાથ કાપી નાખ્યા. અનિરુદ્ધની કથા યાદવોને સૂચક છે. રાજસોને શ્રીકૃષ્ણથી ચતુર્ગુણ ફલ મળે છે, અહીં રાજસ ફલ પ્રકરણ પૂરું થાય છે.
વિશેષ: 2.ભગવાને ભક્તના અનુરોધથી અલૌકિક પ્રકારે જે લીલા કરી તે પૂર્વાર્ધમાં કહેવામાં આવી. આ ઉત્તરાર્ધમાં પોતે લૌકિક રાજાની માફક સ્વત: લીલા કરી એ કહેવામાં આવે છે. ભક્તિની અપેક્ષા વગર સર્વોદ્ધારને અર્થે પ્રકટ થઈ લીલા કરી એ ભગવાન્ અહીં પ્રકટ થયા છે. તેમની લીલા અહીં વિભાગવડે કહે છે. આ નિરોધ લીલામાં ભગવાનના સંસારની પરમ્પરા કહી છે. એ લીલામાં ભગવાન્, ભગવદીય અને ભગવદ્ શાસ્ત્ર એ ત્રણ એક રૂપ છે તેથી એ વિવાહ આદિ લીલા પણ નિરોધરૂપ ગણાય છે. તેનો વિસ્તાર ચૌદ અધ્યાયથી કહે છે. એ ભગવાનના ધર્મો છે. એ જ છ ગુણયુક્ત ભગવાન્ એકવીસ અધ્યાયથી કહેવાય છે કેમકે કાલ એકવીસ પ્રકારનો છે. ભગવાનની કૃતિ અહીં પ્રમાણ છે. તેથી સાત-સાત અધ્યાય ધર્મ-ધર્મી ભેદથી કહ્યા છે. છ ગુણયુક્ત ભગવાન્ અહીં નિરૂપ્યા છે તેમાં સર્વનો સમાવેશ થાય છે. રાજસના સાધનમાં ભગવાનની કૃતિ જ સાધનરૂપ સમજવાની છે. એ જ સાધન પ્રથમ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. વિવાહ કર્યા પછી પુત્રજન્મ પર્યન્ત એ કૃતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. એમાં સ્થાન પણ અલૌકિક જોઈએ તેથી દ્વારકાનું નિર્માણ કર્યાનું કહ્યું છે. એમાં ઉપદ્રવ ન થાય એટલા માટે શ્રીકૃષ્ણે જરાસન્ધને પ્રવર્ષણમાં ખેંચી જઈને ભ્રમ ઉત્પન્ન કર્યો; નહિ તો એ દ્વારકા સુધી આવી ત્યાં ઉપદ્રવ કરે. પણ એ તો પ્રવર્ષણમાં "સોપિ દગ્ધો" ઇત્યાદિથી શત્રુ બળી ગયાનું સમજી ત્યાંથી નિવૃત્ત થયો. એ ભ્રમકાર્ય છે. એમ કરીને ભગવાને જરાસન્ધનો નિગ્રહ કર્યો અને મુચુકુન્દ ઉપર અનુગ્રહ કર્યો એમ ન કરે તો શ્રીકૃષ્ણની લીલા લૌકિક ગણાય. ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને સ્વશાખા વિહિત એમ ત્રણ વિવાહ ક્ષત્રિયને ધર્મ્ય કહ્યા છે. એમના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નની કથા પણ કહી છે. એમ સત્યભામાના વિવાહ સુધીની કથા છે. પ્રથમ ભગવત્પ્રાકટ્યમાં વિવિધ દુ:ખ કારણરૂપ કહ્યું છે. એમાંથી પૃથ્વી અને વૈષ્ણવ

એ બન્નેના દુ:ખ મથુરા છોડવામાં પણ કારણરૂપ છે. પ્રજાપતિ બ્રહ્માણ્ડમાં સત્તર પ્રકારે કહ્યા છે. તેનું નિવારણ થઈ શકે છે. જરાસન્ધ પ્રજાપતિએ આપેલો છે. તેને ભગવાને સત્તરવાર હરાવી મથુરાથી દૂર કર્યો. હવે અઢારમી વાર આવે તો પ્રમાણની રક્ષામાટે ભગવાન્ એને દૂર ન કરે તેથી આ અધ્યાયમાં એક્તાલીસ શ્લોકથી એ જ વિષયની કથા કહી છે. બે શ્લોકથી એનો સત્તરવાર અતિદેશ કર્યો છે. બીજો અતિદેશ સાડા પન્દર શ્લોકથી કર્યો છે. તેમાં શિવજી વેદરૂપ છે. જેમનું જરાસન્ધે આરાધન કર્યું. શિવજી પ્રસન્ન થયા ત્યારે તેમણે બ્રાહ્મણનો આશીર્વાદ લેવા સૂચવ્યું. બ્રાહ્મણો જરાસન્ધ ઉપર પ્રસન્ન થયા. આ શિવજી અને બ્રાહ્મણો પ્રમાણરૂપ છે. તેમનાં વચન સત્ય કરવામાટે આગામી અઢારમા સઙ્ગ્રામમાં ભગવાન્ એને જિતાડશે એટલે ભગવાનનો સર્વથા જય જછે.

શ્રીશુક ઉવાચ

અસ્તિ: પ્રાપ્તિશ્ચ કંસસ્ય મહિષ્યૌ ભરતર્ષભ।
મૃતે ભર્તરિ દુ:ખાર્તે ઈયતુ: સ્મ પિતુર્ગૃહાન્॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે ભરતવંશ શિરોમણિ પરીક્ષિત! કંસને બે રાણીઓ હતી-અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ. પતિના મૃત્યુથી એમને બહુ દુ:ખ થયું અને તેથી તેઓ પોતાના પિતા (જરાસન્ધ) ની રાજધાનીમાં ચાલી ગઈ॥1॥

મગધ દેશનો રાજા જરાસન્ધ તે અસ્તિ અને પ્રાપ્તિનો પિતા છે. તેની પાસે જઈ દુ:ખયુક્ત થઈને પોતાના વૈધવ્યનું કારણ કહી સંભળાવ્યું॥2॥

એ વાત સાંભળતાં જરાસન્ધને શોક અને ક્રોધ પણ થયો. ત્યારથી પૃથ્વીને યાદવ રહિત કરવાને માટે તેણે ભારે તૈયારી કરી॥3॥

ત્રણ અક્ષૌહિણી સેના એની પોતાની હતી અને વીશ અક્ષૌહિણી બીજાની પાસેથી લઈ એણે યદુ રાજધાની મથુરાને ચોતરફથી ઘેરી લીધી॥4॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે સાગર ઉછળતો હોય તેવું જરાસન્ધનું સૈન્ય જોયું, પોતાનું નગર ઘેરાયેલું જોયું, પુરવાસીઓ અને સ્વજનો ભયમાં આવી ગયાં તેમને જોયાં, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્, જો કે મનુષ્ય નાટ્ય કરે છે તો પણ એ સ્થળે અને એ સમયે મારે શું કરવું જોઈએ એ વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમ જ પોતે અહીં ભૂતલ ઉપર પધાર્યા છે એની સાર્થક્તા કેમ થાય એ બધો વિચાર કરવા લાગ્યા॥5-6॥

આપે (શ્રીકૃષ્ણે) વિચાર કર્યો કે આ તો બહુ સારું થયું કે મગધરાજ જરાસન્ધે પોતાને અધીન રાજાઓની પાયદળ, ઘોડેસવાર, રથ અને હાથી ઓ સહિત કેટલીક અક્ષૌહિણી સેના ભેગી કરી છે. આ તો પૃથ્વી ઉપરનો ભાર જ ભેગો થઈને મારી પાસે આવી પહોંચ્યો છે. હું એનો નાશ કરીશ. પરન્તુ હજુ જરાસન્ધને ન મારવો જોઈએ, કારણ કે તે જીવતો હશે તો ફરી અસુરોની મોટી સેના ભેગી કરી લાવશે॥7-8॥

પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરવો, દુષ્ટોને મારવા અને સાધુપુરુષોનું રક્ષણ કરવું એ જ મારે પૃથ્વી ઉપર આવવાનું કારણછે॥9॥

સમયે-સમયે ધર્મની રક્ષા કરવા અને વધતા જતા અધર્મને રોકવામાટે હું બીજાં પણ અનેક શરીર ધારણ કરું છું॥10॥

એમ ભગવાન્ ગોવિન્દ વિચાર કરે છે ત્યાં એ વખત આકાશમાંથી સૂર્યના જેવા ચમક્તા બે રથ ઉતર્યા જેમાં કવચ, ધ્વજ વગેરે યુદ્ધની તમામ સામગ્રી તૈયાર હતી. બે સારથિઓ તેમને હાંકી રહ્યા હતા॥11॥

એ જ વખતે ભગવાનનાં દિવ્ય અને સનાતન આયુધો પણ સ્વયં હાજર થઈ ગયાં. તેમને જોઈને બુદ્ધિપ્રેરક ભગવાને બલદેવજીને કહ્યું॥12॥

"પ્રભો! મોટાભાઈ! અત્યારે જે યદુવંશીઓ આપને જ પોતાના સ્વામી અને રક્ષક માને છે, જે આપથી જ સનાથ છે તેમના ઉપર બહુ મોટી વિપત્તિ આવી પડી છે. જુઓ આ આપનો રથ છે અને આપનાં પ્રિય આયુધ (હળ-મુશળ) પણ આવી પહોંચ્યા છે॥13॥

માટે આ રથમાં બેસી શત્રુઓને મારી સ્વકીય યાદવોનો દુ:ખથી ઉદ્ધાર કરો. હે ઈશ! સાધુઓને સુખ આપવામાટે જ આપણું અત્રે આવવું થયું છે એ આપ જાણો જ છો॥14॥

ત્રેવીશ અક્ષૌહિણી સેના પૃથ્વીને ભારરૂપ છે. તેને આપ દૂર કરો" એમ એકાન્તમાં વિચાર કરી કવચ ધારણ કરી બન્ને ભાઈઓ બન્ને રથમાં સવાર થઈ નગરની બહાર આવ્યા॥15॥

પોતાનાં આયુધોવડે શોભતા બન્ને ભાઈઓ થોડી સેનાને પણ સાથે લાવ્યા. દારુક સારથિવાળા ભગવાન્=હરિએ બહાર આવી શથ ફૂંક્યો॥16॥

તેમના શથનો ભયંકર ધ્વનિ સાંભળી શત્રુપક્ષની સેનાના વીરોનાં કાળજાં ભયથી કમ્પી ઉઠ્યાં. તેમને જોઈને મગધરાજ જરાસન્ધે કહ્યું, "હે કૃષ્ણ! પુરુષાધમ, હું તારી સાથે યુદ્ધ નહિ કરું. તું બાળક છે. તેથી મને તારી સાથે લડતાં લજ્જા આવે છે. મામાને મારનાર છે તેથી હે મન્દ! હું તારી સાથે યુદ્ધ નહિ કરું॥17-18॥

*હે રામ! તારું ધૈર્ય હોય, લડવામાં શ્રદ્ધા હોય, તો તું યુદ્ધ કર, અથવા મારા બાણથી દેહને છિન્ન-ભિન્ન કરી મને છોડી સ્વર્ગમાં જા”

વિશેષ: વાક્પતિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સરસ્વતી-વાણી ભગવાનને ગાળ દેવામાં પ્રવૃત્ત થાય જ નહિ. જ્યાં-જ્યાં શ્રીભાગવતજીમાં આવા પ્રસનો છે ત્યાં-ત્યાં ભગવાનની સ્તુતિ, માહાત્મ્ય, ભક્તવશ્યતા જ પ્રકટ થતા હોય છે. દા.ત. અહીં નીચે પ્રમાણેના અર્થ એ જ સાચા અર્થ છે.

તાવાહ માગધો વીક્ષ્ય હે કૃષ્ણ પુરુષાધમ॥17॥
ન ત્વયા યોદ્ધુમિચ્છામિ બાલકેન વિલજ્જયા॥
ગુપ્તેન હિ ત્વયા મન્દ ન યોત્સ્યે યાહિ બન્ધુહન્॥18॥

ઉપર-ઉપરથી દેખાતો અર્થ તો અનુવાદમાં આપ્યો છે, જે પ્રકરણ વિરુદ્ધ હોવાથી ઉપેક્ષ્ય છે. સાચો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ભગવાન્ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છે તેથી ત્રણ સમ્બોધન છે. 1.આનન્દ 2.ચિત્ 3.સત્. 1.કૃષ્ણ એટલે આનન્દ સ્વરૂપ 2.પુરુષ એટલે ચિત્ (જ્ઞાન) સ્વરૂપ 3.અધમ (અધો માતિ ઇતિ અધમ:) જે નીચે વ્યાપીને રહે તે અર્થાત્ આ જગત્. બાલક જેના એક એક બાલ (રોમમાં) બ્રહ્મા રહેલા છે અથવા બાલકોને જેનાથી સુખ (ક) પ્રાપ્ત થાય તે. વિલજ્જયા લજ્જાને લીધે. ધૃષ્ટતા, ઉદ્ધતાઈ કરીને, યુદ્ધથી મરણ થતાં મોક્ષ મળશે એમ સમજી યુદ્ધ કરવું શક્ય છે પણ લોકો મશ્કરી કરશે કે આ જરાસન્ધ પોતાના સ્વામી સાથે યુદ્ધ કરે છે તેથી લોકલજ્જાથી યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી. ગુપ્તેન આપનાથી રક્ષિત. આપે જેનું રક્ષણ કરેલ હોય તેને કોણ મારી શકે? આપની સાથે યુદ્ધ કરતાં મૃત્યુ આવે તો પણ સારું, બીજાને હાથે મરવું સારું નથી. અમન્દ-‘મા’ એટલે માયા. અમ: એટલે જ્યાં માયા નથી તે અર્થાત્ મોક્ષ. અમ (મોક્ષ) નું દાન કરે તે અમન્દ:। યાહિ બન્ધુહન્ બન્ધુઓને સદ્ગતિ આપનાર! મોક્ષ આપવામાટે જાઓ. (વિશેષ જિજ્ઞાસુને શ્રીસુબોધિનીજી વાંચવા વિનન્તિ છે) ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : "હે મગધરાજ! શૂરવીર પોતાની બડાઈ ન કરે, પણ એ પોતાનું પરાક્રમ બતાવે. તું તો મરવાને તૈયાર છો. સન્નિપાતમાં બકનાર છે. તેનાં વચન પ્રમાણરૂપ ગણાતાં નથી. જે મરવાને તૈયાર થયો હોય તે ગમે તેમ બોલે. તેથી તારાં વચનને અમે ગણતા નથી”

હે પરીક્ષિત! જેવી રીતે વાયુ વાદળોથી સૂર્યને અને રજકણોથી અગ્નિને ઢાંકી દેતો લાગે છે પણ હકીકતમાં તે ઢંકાતા નથી તેમનો પ્રકાશ ફરી ફેલાય જ છે તેવી જ રીતે જરાસન્ધે

શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ની સામે આવી પોતાની વિશાળ, બલવાન અને અપાર સેનાદ્વારા તેમને ચારે તરફથી ઘેરી લીધાં, ત્યાં સુધી કે તેમની સેના, રથ, ધ્વજા, ઘોડા અને સારથિઓ પણ દેખાતા બંધ થઈ ગયાં॥21॥

મથુરાપુરીની સ્ત્રીઓ પોતાના મહેલોની અટારીઓ, જરુખા અને દરવાજાઓ ઉપર ચડી યુદ્ધ જોઈ રહી હતી. જ્યારે તેમણે જોયું કે યુદ્ધભૂમિમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની ગરુડના ચિહ્નવાળી અને બલદેવજીની તાલના ચિહ્નવાળી ધજાવાળા રથ દેખાતા નથી ત્યારે તેઓ શોકના આવેગથી મૂર્છા પામી॥22॥

જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું શત્રુસેનાના વીર અમારી સેના ઉપર એ પ્રમાણે બાણોની વર્ષા કરી રહ્યા છે કે જાણે વાદળો પાણીનાં અગણિત બુન્દો વરસાવી રહ્યાં હોય અને અમારી સેના તેથી અત્યન્ત પીડિત-વ્યથિત થઈ રહી છે ત્યારે આપે દેવતા અને દાનવો બન્નેથી સન્માનિત પોતાના શર્ઙ્ગ (શારન) ધનુષનો ટંકાર કર્યો॥23॥

ત્યારબાદ ભગવાન્ ભાથામાંથી બાણો કાઢી તેમને ધનુષ ઉપર ચડાવી, ધનુષની દોરી ખેંચી બેસુમાર બાણો છોડવા લાગ્યા. એ વખતે એમનું એ ધનુષ એટલી સ્ફૂર્તિથી ઘૂમી રહ્યું હતું કે જાણે કોઈ, ઉંબાડિયું ઝપાટાબન્ધ ફેરવતો હોય! આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ જરાસન્ધની ચતુરંગીણી સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યા॥24॥

આથી અનેક હાથીઓના કુમ્ભસ્થળ (સિર) ફાટી ગયાં અને તેઓ મરી જઈ ઢળી પડવા લાગ્યા. બાણોના વરસાદથી અનેક ઘોડાઓનાં સિર ધડથી અલગ પડી ગયાં. ઘોડા, ધજા, સારથિઓ અને રથીઓ નષ્ટ થઈ જવાથી ઘણાક રથ નકામા થઈ ગયા. પાયદલ સેનાની બાંહો, જાસ્ત્ર, અને માથાં વગેરે અન-પ્રત્યન કપાઈ-કપાઈને પડવા લાગ્યાં॥25॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ઘણા મતવાલા શત્રુઓને મારી નાખીને તેમના અન-પ્રત્યનોમાંથી નીકળેલા લોહીની સેંકડો નદીઓ વહાવી દીધી. ક્યાંય મનુષ્યો કપાઈ રહ્યાં છે તો ક્યાંય હાથી અને ઘોડા તરફડી રહ્યા છે. એ નદીઓમાં મનુષ્યોની ભુજાઓ સર્પ જેવી દેખાતી હતી અને માથાં તો એવાં લાગતાં હતાં કે જાણે કાચબાઓની ભીડ જામી હોય. મરી ગયેલા હાથી ટાપુ (બેટ) જેવા અને ઘોડા મગર જેવા દેખાતા હતા॥26॥

હાથ અને સાથળ માછલીઓ જેવા, મનુષ્યોના કેશ સેવાળ જેવા, ધનુષ તરનો જેવા અને અસ્ત્ર-શસ્ત્ર લતા અને ઘાસ જેવા અને ઢાલ ચક્કર ફરે છે તે પ્રવાહમાં ભયાનક ભમરી જેવી લાગતી હતી. બહુમૂલ્ય મણિઓ અને આભૂષણો પથ્થરોનાં રોડાં અને કાંકરાઓની જેમ વહી જતાં હતાં॥27॥

એ નદીઓને જોઈને કાયર પુરુષોનાં કાળજાં કમ્પી રહ્યાં હતાં અને વીરોનો આપસમાં ઉત્સાહ ખૂબ વધી રહ્યો હતો. (ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમનું વર્ણન કરી હવે બલદેવજીનું યુદ્ધ કહે છે) બલદેવજીનું તો અંદરનું બળ અને બહારનું તેજ અપાર છે. એમણે પણ મતવાલા શત્રુઓને મુસળથી મારી-મારી લોહીની નદીઓ વહેડાવી દીધી॥28॥

હે પરીક્ષિત! જરાસન્ધથી રક્ષાએલું લશ્કર તેના અનો (અશ્વ, હસ્તી વગેરે) સાથે સમુદ્રના જેવું દુર્ગમ અને ભયપર હતું. તેના રક્ષકો અને તેને મદદ કરવા આવેલા રાજાઓનો પાર નહોતો. તેને જીતવું બહુ કઠિન હતું. પરન્તુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજીએ તેને નષ્ટ કરી નાખ્યું. એ તો જગતના ઈશ્વર (સ્વામી) છે. એમને માટે સેનાનો નાશ કરી દેવો એ તો ક્રીડા જેવું જ થયું એનાથી એમને કાંઈ વધારે શ્રમ ન થયો॥29॥

અનન્ત ગુણવાળા ભગવાન્ પોતાની લીલાવડે જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને અન્ત કરે છે તેમને શત્રુની સેનાને કાબૂમાં લેવી કે એનો નાશ કરવો એ કાંઈ મોટી વાત નથી; તો પણ ભગવાન્ મનુષ્યનાટ્ય બતાવે છે એમાં પણ પોતાના ભક્તોનો પક્ષ કરે છે. (એમ બતાવવા ભક્તિમાર્ગનો ઉત્કર્ષ કહેવામાટે આટલું કહ્યું છે)॥30॥

મહાબળવાળો જરાસન્ધ રથરહિત થઈ ગયો. એનું સૈન્ય મરી જતાં પોતે એકલો જ બચ્યો. જેમ સિંહને સિંહ બળવડે પકડે તેમ બલદેવજીએ એને જીવતો પકડી લીધો॥31॥

જેણે ઘણા શત્રુઓને માર્યા છે તેવા જરાસન્ધને વારુણ અને માનુષપાશવડે બલદેવજી બાંધતા હતા ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા અને એ જરાસન્ધદ્વારા બીજાં કાર્ય કરવાનાં બાકી હોવાથી બલદેવજીને બાંધતા અટકાવ્યા॥32॥

લોકના નાથ એવા રામ-કૃષ્ણે એને છૂટો કર્યો. એ જરાસન્ધ પણ વીરની ગણતરીમાં હોવાથી શત્રુએ બચાવ્યો તેથી લાજ્યો તેથી રાજ્ય ન કરતાં તપ કરવાને જનલમાં જવાનો એ નિશ્ચય કરતો હતો ત્યાં માર્ગમાં બીજા રાજાઓ મળ્યા તેઓએ એને તપ કરવા જતાં અટકાવ્યો॥33॥

પવિત્ર અર્થ અને પદવાળાં વાક્યો તથા પ્રાકૃત ન્યાયો (જેવાં કે શ્રીકૃષ્ણ તો ભગવાન્ છે, ઈશ્વર છે તેમના હાથે હારવું એ પણ મોટું ભાગ્ય જ છે. મોટા-મોટા યોદ્ધાઓનો પણ કેટલીક વખત પરાજય થાય છે. યુદ્ધે ચડે એ હારેય ખરા વગેરે) વડે સમજાવ્યો. યદુવંશીઓથી આ તમારો પરાજય પોતાના કર્મનું બન્ધન જ સમજો॥34॥

સર્વ સેના મરી ગઈ ત્યારે બૃહદ્રથનો પુત્ર જરાસન્ધ એકલો રહ્યો. તેને ભગવાને જીવતો છોડી એની ઉપેક્ષા કરી ત્યારે એ ઉદાસ મનથી પોતાના મગધ દેશમાં ગયો॥35॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સેના અક્ષત (સલામત) રહી અને જરાસન્ધની ત્રેવીસ અક્ષૌહિણી સેના ઉપર, જે સમુદ્ર સમાન હતી, સહેલાઈથી વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો. એ વખતે દેવતાઓ આપના ઉપર (નન્દનવનનાં) પુષ્પોની વર્ષા અને આપના કાર્યનું અનુમોદન (પ્રશંસા) કરી રહ્યા હતા॥36॥

મથુરાવાસીઓનાં મન ભયરહિત થયાં. સૂત, માગધ અને બન્દીજનો ભગવાનના વિજયનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યા॥37॥

શથ, નગારાં, ભેરી, તુરી, વીણા, વેણુ મૃદન વગેરે વાજાં વાગવા લાગ્યાં અને ભગવાને પુરમાં પ્રવેશ કર્યો॥38॥

નગરના માર્ગોમાં સુગન્ધી જલ છંટાયાં. લોકો આનન્દમાં આવી ગયાં. આખા નગરમાં વિજયપતાકાઓ લહેરાઈ રહી હતી. બ્રાહ્મણો વેદચ્ચાર કરી રહ્યા હતા. જ્યાં જુઓ ત્યાં આનન્દ અને ઉત્સવ પ્રકટ કરનાર તોરણો બાંધેલાં હતાં॥39॥

પુષ્પ, દહીં, ચોખા અને જવના અપુરોવડે સ્ત્રીઓએ પુરમાં આવતા ભગવાનને વધાવ્યા. સ્નેહ, પ્રીતિ અને ઉત્કણ્ઠા ભાવ બતાવતાં સ્ત્રીઓએ ભગવાનને બન્ધુભાવ (સ્નેહ), પુરુષભાવ (પ્રીતિ) અને કામભાવ (ઉત્કણ્ઠા) થી નિહાળ્યા॥40॥

યુદ્ધભૂમિ ઉપરથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને યોદ્ધાઓના આભૂષણોના રૂપમાં અપાર ધન પ્રાપ્ત થયું. તે આપે યદુવંશીઓના રાજા ઉગ્રસેનને મોકલાવ્યું કારણ કે એ દ્રવ્યની માલિકી રાજાની હોય॥41॥

હે પરીક્ષિત! આ જ *પ્રમાણે સત્તરવાર ત્રેવીશ-ત્રેવીશ અક્ષૌહિણી સેના એકઠી કરી મગધરાજ જરાસન્ધે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણથી સુરક્ષિત યદુવંશીઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું॥42॥
વિશેષ: જરાસન્ધ સત્તરવાર હાર્યો ત્યારે એણે તપ કરીને શિવજીને પ્રસન્ન કર્યા, ત્યારે શિવજીએ એને કહ્યું કે કૃષ્ણ બ્રાહ્મણને પૂર્ણ માન આપનાર છે માટે તું બ્રાહ્મણોનો આશીર્વાદ મેળવીને જાય તો હારે નહિ; ત્યારે એ પોતાના નગરમાં આવ્યો અને બ્રાહ્મણોને બોલાવીને પોતાના સિંહાસન ઉપર એમને બેસાડ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણો એની ઉપર પ્રસન્ન થયા અને વરદાન આપ્યું કે "શત્રું જેષ્યસિ અજેયશ્ચ ભવિષ્યસિ" તું શત્રુને જીતીશ અને અજેય થઈશ. એ વાત નારદજી જાણી ગયા તેથી એમણે કાલયવનને મોકલ્યો. એણે પણ જરાસન્ધની જેમ યાદવોને દુનિયા ઉપરથી કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. એ જો પાછળ રહે તો દ્વારકા પહોંચે, માટે બન્ને એક સાથે મથુરામાં જ મળી જાય તો ઠીક એ ભગવદ્ અભિપ્રાયને જાણી નારદજી યવનને મથુરા મોકલ્યો. એ કાળયવન વૃદ્ધ ગર્ગનો પુત્ર છે. એનો બાપ મહાયવન પ્રજા વગરનો હતો. તેણે પુત્રમાટે વૃદ્ધ ગર્ગને પ્રાર્થના કરી ત્યારે વૃદ્ધ ગર્ગે એની સ્ત્રીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો એ વૃદ્ધ ગર્ગ કોઈ વખતે યદુસભામાં ગયેલ ત્યારે યાદવોએ તેની મશ્કરી કરેલી, ત્યારે તેણે પોતાના પુત્ર કાલયવનને યાદવોનો નાશ કરવાનું કહ્યું તેથી એને એ કર્તવ્ય હતું. એમાં નારદજીએ આ સમયે જવાનું કહ્યું તેથી તે મથુરા આવ્યો. આ બન્ને કથા અન્ય પુરાણોમાં છે
પરન્તુ યાદવોએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની શક્તિથી દરેક વખતે તેની બધી સેના નષ્ટ કરી દીધી. જ્યારે બધી સેના નાશ પામી જતી ત્યારે યદુવંશીઓ તેને ઉપેક્ષાપૂર્વક જવા દેતા અને તે પોતાની રાજધાનીમાં પાછો જતો॥43॥
જ્યારે અઢારમી વખતે એ લડાઈ કરવામાટે આવવાને તૈયાર થયો ત્યારે નારદજીએ કાલયવનને મથુરા ઉપર ચડાઈ લઈ જવાને પ્રેર્યો અને તે મથુરામાં દેખાયો॥44॥
યુદ્ધમાં કાલયવનની સાથે લડે તેવો વીર ત્રણ લોકમાં બીજો કોઈ નહોતો. તેણે જ્યારે નારદજી પાસેથી સાંભળ્યું કે યાદવો મારા જેટલા જ બળવાન છે અને મારો સામનો કરી શકે તેવા છે ત્યારેત્રણ કરોડ મ્લેચ્છોની સેના લઈ તેણે મથુરાને ઘેરીલીધી॥45॥
સંકર્ષણની સહાયવાળા શ્રીકૃષ્ણ વિચારમાં પડ્યા. યવનને જોઈ "આ જરાસન્ધ અને યવન બન્ને તરફથી યાદવો ઉપર દુ:ખ આવી પડ્યું છે કેમકે મહાબળવાળા યવને તો શહેરને ઘેર્યું છે અને આજકાલમાં જરાસન્ધ પણ આવી પહોંચશે॥46-47॥
આપણે આની સાથે લડીશું, દરમ્યાન જો જરાસન્ધ આવ્યો તો આપણા બન્ધુઓને એ મારી નાખશે કે પોતાના નગરમાં લઈ જઈ કેદ કરશે કેમકે એ બહુ બળવાન છે॥48॥
માટે કોઈ માણસ ન જઈ શકે એવો એક કિલ્લો આજે આપણે બનાવીએ. એમાં સ્વજનો-સમ્બન્ધીઓને પહોંચાડી દઈને કાલયવનને મરાવી નાખીશું"
બલદેવજી સાથે આ પ્રમાણે વિચાર કરી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે સમુદ્રની વચ્ચે પણ જલની સપાટીથી અદ્ધર અન્તરિક્ષમાં એક એવું નગર બનાવ્યું જેમાં બધી વસ્તુઓ અદ્ભુત હતી અને જેની લંબાઈ-પહોળાઈ બાર યોજન (છન્નુ માઈલ) હતી॥50॥

તે નગરની એક-એક વસ્તુમાં વિશ્વકર્માનું વિજ્ઞાન (વાસ્તુ વિજ્ઞાન) અને શિલ્પકલાની નિપુણતા જણાતી હતી. તેમાં વાસ્તુશાસ્ત્ર પ્રમાણે મોટી-મોટી સડકો, ચોક અને ગલીઓનું યથાસ્થાન બરાબર વિભાજન કરવામાં આવ્યું હતું॥51॥

તે નગર એવા સુન્દર ઉદ્યાનો (પુષ્પપ્રધાન) અને વિચિત્ર ઉપવનો (ફલપ્રધાન) વાળું હતું કે જેમાં દેવતાઓનાં વૃક્ષો (પારિજાત વગેરે) અને લતાઓ લહેરાતી હતી. ('યથાવાસ્તુ' એટલે એકવીસ-એકવીસ માળનાં) મકાનો ઉપર સોનાનાં શિખરો આકાશ સાથે વાતો કરતાં હતાં. સ્ફટિકમણિની અટારીઓ અને ઊંચા-ઊંચા દરવાજા બહુ જ સુન્દર લાગતા હતા॥52॥

અન્નનો સઙ્ગ્રહ કરવામાટે પિત્તળની કોઠીઓ અને ઘૃત દહીં વગેરે રાખવામાટે ચાંદીની કોઠીઓ હતી. ત્યાં મહેલો સોનાના હતા અને તેમના ઉપર સોનાના કલશો હતા. તેમનાં શિખરો રત્નોનાં હતાંઅને ભૂમિ મરકત(લીલમ)ની શિલાઓથી જડેલીહતી॥53॥

તે ઉપરાંન્ત તે નગરમાં વાસ્તુદેવતા (ભૂમિ) ના પતિઓ, ઇન્દ્ર વગેરે લોકપાલોનાં મન્દિરો અને છજ્જાઓ અત્યન્ત સુન્દર લાગતાં હતાં. તેમાં ચારેય વર્ણો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રો) રહેતા હતા અને સૌથી વચમાં યદુદેવ શ્રીકૃષ્ણના મહેલો જગમગી રહ્યા હતા॥54॥

હે પરીક્ષિત! તે વખતે દેવરાજ ઇન્દ્રે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને માટે સુધર્મા1 સભા તથા પારિજાત2 વૃક્ષ મોકલી આપ્યાં. તે સભા એવી દિવ્ય હતી કે તેમાં બેઠેલા મનુષ્યને મર્ત્ય લોકના ભૂખ-તરસ વગેરે ધર્મો અડકી શક્તા નહોતા॥55॥

વિશેષ: 1.સુધર્મા સભામાં બેસવા માત્રથી ધર્મ અને ધર્મફલ ની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે નવરત્નોની બનેલી હતી.

2.આગળ ઉપર શ્રીકૃષ્ણ પારિજાતનું ઇન્દ્રના બગીચામાંથી હરણ કરી પૃથ્વી ઉપર લઈ આવે છે તે કથા મતાન્તરભાષાનીછે.

વરુણજીએ એવા અનેક શ્વેત ઘોડાઓ મોકલી આપ્યા જેમનો એક-એક કાન *શ્યામ રનનો હતો અને જેમની ચાલ મનના જેટલી તેજ હતી. ધનપતિ કુબેરજીએ પોતાના આઠેય નિધિઓ મોકલી આપ્યા અને બીજા લોકપાલોએ પણ પોત-પોતાના ભણ્ડારો મોકલી આપ્યા॥56॥

વિશેષ: આ ઘોડાઓનો એક કાન ધોળો છે, બીજો કાળો. ડાબો ધોળો કાન નિવૃત્તિ શાસ્ત્રરૂપ છે જ્યારે જમણો કાળો કાન પ્રવૃત્તિ-શાસ્ત્રરૂપ છે. પ્રવૃત્તિનાં સાધન કર્મથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે બન્ને દોષશપાથી ક્લુષિત હોવાથી તે કર્ણ શ્યામ છે.

આધિપત્ય (અધિકાર, સત્તા વૈભવ) ઈશ્વર જ આપે ત્યારે મળે છે અને ફળે છે. ઈશ્વરને જે અર્પણ કરવામાં આવે તે અક્ષય થાય છે એટલે પોતાનું ધન અથવા અધિકાર કાયમી થાય એટલા માટે લોકપાલોએ ફરીથી તે-તે વસ્તુઓ ભગવાન્ ભૂમિઉપર પધાર્યા ત્યારે હે રાજન્! તેમને અર્પણ કરી॥57॥

પ્રજાપાલેન રામેણ કૃષ્ણ: સમનુમન્ત્રિત:।
નિર્જગામ પુરદ્વારાત્ પદ્મમાલી નિરાયુધ:॥58॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના બધા સ્વજન-સમ્બન્ધીઓને પોતાની અચિન્ત્ય મહાશક્તિ યોગમાયાદ્વારા પહોંચાડી દીધી. બાકીની પ્રજાની રક્ષા કરવામાટે બલદેવજીને મથુરામાં રાખ્યા અને તેમની સલાહ લઈ કમલોની માલાયુક્ત અને કોઈ પણ જાતના અસ્ત્ર-શસ્ત્ર વિના નગરીની બહાર નીકળી આવ્યા॥58॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો ઐશ્વર્યરૂપ પહેલો) "ભગવાને જરાસન્ધને સત્તરવાર હરાવ્યો" નામનો (ઉત્તરાર્ધનો પહેલો અને ચાલુ) પચાસમો
(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં સુડતાલીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 2
અ.51; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.48
ભગવાને મુચુકુન્દ ઉપર કરેલો અનુગ્રહ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ

અધ્યાય2(શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.48)

વિશેષ: ભગવાને પૂર્વાધ્યાયમાં જરાસન્ધનો નિગ્રહ કર્યો એ કહ્યું. આ અધ્યાયમાં મુચુકુન્દ ઉપર એમના અનુગ્રહની કથા કહે છે. આ અધ્યાયમાં તામસ, રાજસ, સાત્ત્વિક અને નિર્ગુણ એમ ચાર લીલા ભગવાનની કહી. તેમાં દુષ્ટોનો વધ, દ્વારકા નિર્માણ, યોગપ્રભાવથી ત્યાં સર્વને પહોંચાડ્યા એ ત્રણ ગુણયુક્ત લીલા પૂર્વ અધ્યાયમાં કહી જ્યારે નિર્ગુણ લીલા આ અધ્યાયમાં કહેવાય છે. એ ભગવાનની નિર્ગમલીલા છે. એમાં નિર્ગુણ સ્વરૂપ કાલયવનના વધમાં નિમિત્ત જ છે પણ સાક્ષાત્ વધકર્તા નથી. નિર્ગુણ હોય તે કર્તા ન હોઈ શકે. એમાં મુચુકુન્દને જગાડ્યો, કાળયવન મર્યો, ભગવાન્ તથા મુચુકુન્દ નો સંવાદ અને તેણે કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ જેનું ફલ આગળ ઉપર મોક્ષ થશે તેથી આ 51 મા અધ્યાયમાં નિર્ગુણ લીલાનું વર્ણન છે. ભગવાનની ક્રિયા સગુણ નિર્ગુણ ભેદથી બે પ્રકારની છે. ભગવાને તત્ત્વરૂપ આયુધનો ત્યાગ કર્યો અને કેવળ એને મોહ કરવા કીર્તિમયી માળાને ધારણ કરીને નીકળ્યા તે નિર્ગુણતાને બતાવનાર છે. નિર્ગુણ સ્વરૂપવડે કાલયવનનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ "યે ચ પ્રલમ્બખરદર્દુરકેશ્યરિષ્ટમલ્લેભકંસયવના:" ઇત્યાદિથી જણાય છે પણ એ યવનની મુક્તિ સ્વસ્વરૂપમાં નહિ પણ કાળ સ્વરૂપમાં સમજવી. કાલયવને નારદજીનો ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો તેથી ભગવાને એને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં છે. એ ભગવાનને અનુસર્યો તેથી એની કાળમાં મુક્તિ થઈ એ બાર શ્લોકથી કહે છે. (કાળ દ્વાદશાત્મક બાર મહીના રૂપે-છે તેથી બાર શ્લોકથી સ્તુતિ કરી છે)

શ્રીશુક ઉવાચ
તં વિલોક્ય વિનિષ્ક્રાન્તમ્ ઉજ્જિહાનમિવોડુપમ્।
દર્શનીયતમં શ્યામં પીતકૌશેયવાસસમ્॥11॥
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પ્રિય પરીક્ષિત! જે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મથુરાનગરીના મુખ્ય દ્વારથી નીકળ્યા ત્યારે એમ જણાતુ હતું કે જાણે પૂર્વ દિશામાં ચન્દ્રનો ઉદય થઈ રહ્યો હોય. આપનું શ્યામળું શરીર અત્યન્ત દર્શનીય હતું. તેના ઉપર રેશમી પીતામ્બરની છટા અનોખી જ હતી. વક્ષ:સ્થલ ઉપર સુવર્ણરેખાના રૂપમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન શોભી રહ્યું હતું અને ગળામાં કૌસ્તુભ મણિ ઝગમગી રહ્યો હતો. ચાર લાંબી અને પુષ્ટ ભુજાઓ હતી. તાજાં ખીલેલાં કમલ જેવાં કોમલ અને લાલીયુક્ત નેત્રો હતાં. મુખકમલ ઉપર અપાર આનન્દ નાચી રહ્યો હતો.

કપોલોની છટા અનૂઠી હતી. પવિત્ર સ્મિત દર્શન કરનારાઓનું ચિત્ત ચોરી લેતું હતું. કાનોમાં મકરાકૃત કુણ્ડલ ઝલકી રહ્યાં હતાં. એમને જોઈને કાલયવને નક્કી કર્યું કે આ જ પુરુષ વાસુદેવ છે કારણ કે નારદજીએ જે-જે લક્ષણો બતાવ્યા હતાં. વક્ષ:સ્થલ ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન, ચાર ભુજાઓ, કમલના જેવાં નેત્ર, ગળામાં વનમાલા અને સુન્દરતાની સીમા-એ બધાં આમાં મળી રહ્યાં છે. તેથી આ બીજું કોઈ હોઈ શકે નહિ. અત્યારે તે કોઈ પણ જાતના અસ્ત્ર-શસ્ત્ર વિના પગે ચાલીને આ તરફ ચાલ્યો આવે છે માટે હું પણ તેની સાથે અસ્ત્ર-શસ્ત્ર વિના જ લડીશ. (1 થી 5) એવો નિશ્ચય કરી જ્યારે કાલયવન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની તરફ દોડ્યો ત્યારે ભગવાન્ મુખ ફેરવી રણભૂમિ ઉપરથી ભાગી નીકળ્યા અને તે યોગીજન દુર્લભ પ્રભુને પકડવાને માટે કાલયવને તેમનો પીછો પકડ્યો॥6॥

રણછોડ ભગવાન્ લીલા કરતાં ભાગી રહ્યા હતા. કાલયવન ડગલે-ડગલે એમ જ સમજતો હતો કે હમણાં પકડી લઉં, હમણાં પકડી લઉં. આ પ્રમાણે ભગવાન્ તેને ઘણે દૂર એક પહાડની ગુફામાં લઈ ગયા॥7॥

પાછળથી કાલયવન વારંવાર ભગવાનની નિન્દા કરતો કહેવા લાગ્યો "પરમ યશસ્વી યદુકુલમાં તું જુમ્યો છે. આ પ્રમાણે યુદ્ધ છોડી ભાગવું તને શોભતું નથી" પરન્તુ હજુ તેનાં પાપ બાકી હતાં તેથી તે ભગવાનને પહોંચી શક્યો નહિ॥8॥

એ તો બોલતો-બોલતો પાછળ પડ્યો છે એની દરકાર ન કરતાં ભગવાન્ પર્વતની ગુફામાં પેઠા. યવન પણ એમની પાછળ પર્વતની ગુફામાં પેઠો ત્યાં તો કોઈ એક બીજા જ પુરુષને ત્યાં સૂતેલો જોયો॥9॥

તેને જોઈને કાલયવને વિચાર કર્યો કે "જુઓ તો ખરા! આ મને આ પ્રમાણે આટલે દૂર સુધી લઈ આવ્યો અને હવે જાણે કે કંઈ જાણતો જ નથી એવી રીતે ભલા માણસની જેમ સૂતો છે" એમ વિચાર કરી તે સૂતેલાને ભગવાન્ જાણી મૂઢ એવા યવને તેને પગવડે પ્રહાર કર્યો॥ 10॥

ઘણા વખતથી સૂતેલા તે પુરુષે મહા મહેનતે આંખો ખોલી ત્યાં તો પ્રથમ જ કાલયવનને પાસે ઉભેલો જોયો॥11॥

હે પરીક્ષિત! કાષ્ઠમાં રહેલા અગ્નિને બહારના અગ્નિનો સ્પર્શ થતા તે પ્રકટ થાય છે તેવી રીતે નિરપરાધને લાત મારી તેથી સૂતેલા પુરુષને સહેજે ક્રોધ થયો. તેની ક્રોધયુક્ત દૃષ્ટિથી કાલયવનના દેહમાં રહેલો અગ્નિ જ ભભૂકી ઉઠ્યો અને તેનાથી ક્ષણ માત્રમાં તે ભસ્મ થઈ ગયો॥12॥

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું: હે ભગવન્! જેની દૃષ્ટિમાત્ર પડવાથી કાલયવન બળીને ભસ્મ થઈ ગયો તે પુરુષ કોણ હતો? ક્યા વંશનો હતો? તેમ તેનું પરાક્રમ કેવું હતું અને તે કોનો પુત્ર હતો? (ઉત્તમ સ્થાન છોડી જ્યાં સિંહ વગેરેની સમ્ભાવના હોય તેવી પર્વતની) ગુફામાં જઈ તે એકલો કેમ સૂઈ રહ્યો હતો?॥13॥

શ્રીશુકદેવજી કહ્યું : હે પરીક્ષિત! તે ઇક્ષ્વાકુ વંશના મહારાજા માન્ધાતાના પુત્ર રાજા મુચુકુન્દ હતા. તે બ્રાહ્મણોના પરમ ભક્ત, સત્યપ્રતિજ્ઞ, સઙ્ગ્રામવિજયી અને મહાપુરુષ હતા॥14॥

એક વાર અસુરોએ ઇન્દ્રાદિ દેવોને બહુ ત્રાસ આપ્યો ત્યારે ઇન્દ્રાદિ દેવોએ મુચુકુન્દને પોતાની રક્ષા કરવાની પ્રાર્થના કરી તેથી એણે ઘણા કાલ સુધી દેવોની રક્ષા કરી॥15॥

જ્યારે ઘણા દિવસો પછી દેવતાઓને સેનાપતિ રૂપે કાર્તિકેયસ્વામી મળી ગયા ત્યારે તેઓએ રાજા મુચુકુન્દને કહ્યું "હે રાજન્! આપે અમારી રક્ષાને માટે બહુ શ્રમ અને કષ્ટ ઉઠાવ્યા છે. હવે આપ વિશ્રામ કરો॥16॥

હે વીર! તમે અમારા માટે મનુષ્ય લોક છોડ્યો, નિષ્કણ્ટક રાજ્ય છોડ્યું એટલું જ નહિ પણ અમારું રક્ષણ કરવા તમે સર્વ કામને છોડ્યા॥17॥

તમે તમારાં પુત્રો, રાણીઓ, સમ્બન્ધીઓ, મન્ત્રીઓ, કારભારીઓ અને એ વખતની પ્રજાને છોડીને અમારું રક્ષણ કર્યું તે બધાં તો કાલના પ્રવાહમાં ચાલ્યાં ગયાં. (દેવતાઓનો એક દિવસ મનુષ્ય લોકના એક વર્ષ બરાબર છે તેથી)॥18॥

બધા બલવાનો કરતાં પણ કાલ વધારે બલવાન છે. તે સ્વયં સમર્થ અવિનાશી અને ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. જેવી રીતે ગોવાળો પશુઓને પોતાને વશ રાખે છે તેવીજ રીતે તે એક જાતની ક્રીડામાં બધી પ્રજાને પોતાને વશ રાખેછે॥19॥

હે રાજન્! આપનું કલ્યાણ હો. આપની જે ઇચ્છા હોય તે અમારી પાસે માગી લો. અમે કૈવલ્ય-મોક્ષ સિવાય આપને બધુંજ આપી શકીએ છીએ, કારણ કે મોક્ષ આપવાનું સામર્થ્ય તો માત્ર અવિનાશી ભગવાન્ વિષ્ણુમાં જ છે”

(તે વિષ્ણુની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય એમ રાજા મુચુકુન્દે દેવોને પૂછ્યું ત્યારે દેવોએ કહ્યું કે) તે મોક્ષનું જ દાન કરવા અવતાર લેશે ત્યારે તેની સેવા અથવા આજ્ઞાપાલનથી મુક્તિ થશે. મુચુકુન્દજીએ પૂછ્યું કે ક્યારે અવતાર લેશે? દેવોએ કહ્યું કે અઠ્ઠાવીસમા દ્વાપર યુગમાં. મુચુકુન્દજીએ વિચાર કર્યો કે ત્યાં સુધી જીવીએ, શાન્ત જીવન જીવીએ તો પણ કામ અને ભૂખ, તરસ વગેરે પીડે. સમાધિમાં પણ એ જ દુ:ખ. વળી સમાધિ અને સુષુપ્તિ-ગાઢનિદ્રામાં આનન્દનો અનુભવ સરખો જ છે. ફલ તો વિષ્ણુ આપે તો જ મળે, યોગ વગેરે નિરુપયોગી છે. બહુ પ્રયત્ન-સાધન કરીએ તો ક્લેશ જ હાથ લાગે. તેથી તેણે સુષુપ્તિ-ગાઢનિદ્રા-વરદાનમાં માગી. સાથે એ પણ વરદાન માગ્યું કે મને જે જગાડે તેના ઉપર મારી દૃષ્ટિ પડતાં જ તે ભસ્મ થઈ જાય. પરમ યશસ્વી રાજા મુચુકુન્દને જ્યારે દેવોએ આ પ્રમાણે વરદાન આપ્યું ત્યારે તેણે દેવોને પ્રણામ કર્યા અને (બહુ થાકી ગયેલા હોવાથી) વરદાન મળતાં તે પર્વતની ગુફામાં સૂઈ ગયા॥21॥

કાલયવન જ્યારે ભસ્મ થઈ ગયો ત્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાને મહાબુદ્ધિમાન રાજા મુચુકુન્દને દર્શન આપ્યાં॥22॥

નવીન મેઘસરખા શ્યામ, રેશમી પીળા વસ્ત્રવાળા, વક્ષ:સ્થળમાં શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, સુન્દર પ્રકાશ આપતા કૌસ્તુભથી શોભતા॥23॥

ચાર ભુજાવાળા, કીર્તિરૂપી વૈજયન્તી માલાથી રુચિ ઉત્પન્ન કરતા, સુન્દર વદનથી પ્રસન્નતા બતાવતા, મકરાકૃત કુણ્ડલવાળા॥24॥

ત્રિલોકીમાં જોવાલાયક, પ્રેમપૂર્વક સ્મિતસહિત જોનાર, સ્ત્રીઓને પ્રિય વયવાળા, મતવાલા સિંહના જેવા ઉદાર પરાક્રમવાળા ભગવાનના મુચુકુન્દે દર્શન કર્યાં॥25॥

રાજા મહાબુદ્ધિમાન છતાં ભગવદ્ તેજમાં અંજાઈ ગયો. પાસે ન જવાય તેવા તેજને જોઈને કાંઈક શપામાં પડ્યો અને ધીરેથી પૂછવા લાગ્યો॥26॥

રાજા મુચુકુન્દે કહ્યું : પર્વતથી ભયપર એવા અરણ્ય પ્રદેશમાં કમળ સરખા કોમળ ચરણવડે અત્યન્ત કણ્ટક યુક્ત જમીનમાં ફરનાર આપ કોણ છો?॥27॥

આપ શું બધા તેજસ્વીઓનું એકઠું કરેલું તેજ છો કે સાક્ષાત્ અગ્નિ છો? સૂર્ય, ચન્દ્ર કે દેવરાજ ઇન્દ્ર છો કે કોઈ બીજા લોકપાલ છો?॥28॥

જેમ દીવો પોતાના તેજવડે અંધકારને મટાડે તેમ આ ગુફાના અંધકારને પોતાની કાન્તિથી દૂર કરતા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવના અધિષ્ઠાતા પુરુષોત્તમ છો એમ હું તો માનું છું॥29॥

હે નરશ્રેષ્ઠ! ખરી વાત સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા અમોને આપની ઇચ્છા હોય તો આપનાં, જન્મ, કર્મ અને ગોત્ર આપ કહો॥30॥

હે પુરુષોત્તમ, અમે ઇક્ષ્વાકુના વંશના ક્ષત્રબન્ધુઓ છીએ. હે પ્રભો! હું યુવનાશ્વનન્દન માન્ધાતાનો પુત્ર છું. મુચુકુન્દ નામથી પ્રસિદ્ધ છું॥31॥

ઘણા દિવસો સુધી જાગતા રહેવાને લીધે હું થાકી ગયો હતો. નિદ્રાએ મારી સમસ્ત ઇન્દ્રિયોની શક્તિ છીનવી લીધી હતી. તેમને નકામી બનાવી દીધી હતી તેથી હું નિર્જન વનમાં યથેચ્છ સૂતો હતો તે મને કોઈએ હમણાં જ જગાડ્યો॥32॥

મને જગાડનાર પોતાના પાપે જ ભસ્મ થઈ ગયો. ત્યાર પછી તુરત જ શત્રુને મારનાર શ્રીમાને (આપે) મને દર્શન આપ્યાં॥33॥

હે મહાભાગ! આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના માનનીય છો. આપના પરમ દિવ્ય અને અસહ્ય તેજથી મારી શક્તિ ચાલી ગઈ છે. આપના સામું બહુ વખત મારાથી જોઈ પણ શકાતું નથી॥34॥

જ્યારે રાજા મુચુકુન્દે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે સમસ્ત પ્રાણીઓના જીવનદાતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે હસતાં-હસતાં મેઘધ્વનિના કરતાં પણ વધારે ગમ્ભીર વાણીથી કહ્યું॥35॥

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : હે પ્રિય મુચુકુન્દ! મારાં જન્મ, કર્મ અને નામ હજારો છે. હું અનન્ત છું. તેથી એ મારાથી પણ ગણી ન શકાય તેને ક્રમવડે કહેવાનું બની શકે એમ નથી. જ્યારે હું પણ ન કહી શકું તો બીજો તો ક્યાંથી કહેવાને સમર્થ થાય?॥36॥

કોઈ પુરુષ પોતાના અનેક જન્મોમાં પૃથ્વીનાં નાના-નાના ધૂળ-કણોની ગણતરી કરી નાખે પરન્તુ મારા જન્મ, ગુણો, કર્મો અને નામોની કોઈ ક્યારેય કોઈ પણ પ્રકારે ગણતરી કરી ન શકે. (કરોડો બ્રહ્માણ્ડોમાં એક દિવસમાં કરોડો જન્મો થાય છે. તેથી તે અપાર હોવાથી ગણતરી અશક્ય છે)॥37॥

હે રાજન્! સનક સનન્દન આદિ મોટા-મોટા ઋષિઓ મારા ત્રિકાલ સિદ્ધ જન્મો અને કર્મો નું વર્ણન કરતા રહે છે પરન્તુ ક્યારેય તેમનો પાર પામતા નથી*॥38॥

વિશેષ: જીવ પરિચ્છિન્ન છે. તે એક વખતે એક દેશમાં એક દેહ ગ્રહણ કરે છે. ભગવાનને તો દેહ ન હોવાથી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ એકી સાથે એક જ ક્ષણે અનેક ભક્તોને અનેક પ્રકારે દર્શન આપે છે તેથી આપનાં અનેક સ્વરૂપો થાય છે. આકાશ જ ભગવાનનું શરીર છે, બધે જ તેના હાથ, પગ છે. (સર્વત: પાણિપાદાન્ત:) અનન્તમૂર્તિ છે તેથી તેનાં રૂપ પણ અનન્ત હોય તે ઉચિત છે.

હે પ્રિય મુચુકુન્દ! એવું હોવા છતાં હું મારા વર્તમાન (અત્યારના) જન્મ, કર્મ અને નામોનું વર્ણન કરું છું તે સાંભળો. પહેલાં બ્રહ્માજીએ મને ધર્મની રક્ષા અને પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ બનેલા અસુરોનો સંહાર કરવાનેમાટે પ્રાર્થના કરી હતી॥39॥

તે પ્રમાણે હું યાદવના કુલમાં વસુદેવજીને ત્યાં પ્રકટ થયો. વસુદેવનો પુત્ર હોવાથી મને લોકો ‘વાસુદેવ’ નામથી જાણે છે॥40॥

અત્યાર સુધીમાં હું કાલનેમિ અસુરનો, જે કંસના રૂપમાં જુમ્યો હતો તથા પ્રલમ્બ વગેરે અનેક સાધુદ્રોહી અસુરોનો સંહાર કરી ચૂક્યો છું. હે રાજન્! આ કાલયવન હતો જે તમારી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ (રૂપી બાણો) થી પણ મારી જ પ્રેરણાથી બળીને ભસ્મ થઈ ગયો॥41॥

તે જ હું તમારા ઉપર કૃપા કરવામાટે જ આ ગુફામાં આવ્યો છું. (કાલયવનને તો હું બીજી પણ કોઈ રીતે મારી શકત) પૂર્વ જન્મોમાં તમે મારી બહુવાર પ્રાર્થના કરેલી. (આથી એમ સૂચવ્યું કે અત્યારે તમારામાં જે સામર્થ્ય છે તે મારા પ્રતાપથી જ છે. આટલો ક્લેશ વેઠીને અહીં સુધી આવવાનું કારણ એક જ અને તે એ કે સ્વભાવથી જ) હું ભક્તવત્સલ છું॥42॥

હે રાજર્ષે! તમારી જે અભિલાષા હોય તે મારી પાસે માગી લો. હું તમારી બધી અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરી દઈશ. જે પુરુષ મારે શરણે આવી જાય છે તેને માટે પછી એવી કોઈ વસ્તુ નથી રહેતી જેને માટે તે શોક કરે॥43॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાને આ પ્રમાણે રાજા મુચુકુન્દને કહ્યું ત્યારે મુચુકુન્દને વૃદ્ધ ગર્ગનું કથન યાદ આવી ગયું કે ભગવાન્ યદુવંશમાં પ્રકટ થવાના છે. આનન્દવિભોર બની તેણે

ભગવાનના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી॥44॥
રાજા મુચુકુન્દે કહ્યું : હે પ્રભો! જગતનાં બધાં પ્રાણીઓ આપની માયાથી અત્યન્ત મોહિત થઈ રહ્યાં છે. તેઓ આપથી વિમુખ થઈ આપની ભક્તિ કરવાને બદલે અનર્થમાં જ ફસાયેલાં રહે છે. તમામ દુ:ખોનું જે મૂલ કારણ છે તેવા ગૃહસ્થાશ્રમની ઝંઝટોમાં જ તેઓ સુખ મેળવવામાટે પ્રયત્નો કરે છે. (પણ નદીમાં અગ્નિ મળે તો જ ગૃહોમાં સુખ મળે) આ પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરુષ બધાં સુખને માટે ઘરમાં આસક્ત થઈ ઠગાઈ રહ્યાં છે॥45॥

હે નિર્દોષ પ્રભુ! આ ભૂમિ અત્યન્ત પવિત્ર ભૂમિ છે. જીવ અનેક જન્મ લેતો-લેતો મહામુશ્કેલીએ ક્યારેક જ તેમાં મનુષ્યનો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે. એમાં પણ જેમાં એકેય અનમાં ખોડખાંપણ ન હોય, ઇન્દ્રિયો બરાબર કામ આપતી હોય અને બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હોય તેવો જન્મ તો અતિ દુર્લભ છે. પરમ સૌભાગ્ય અને ભગવત્કૃપાથી જ તે અનાયાસે પ્રાપ્ત કરીને પણ જે પોતાની મતિગતિ અસત્ સંસારમાં જ લગાડી દે છે અને તુચ્છ વિષયસુખને માટે જ બધા પ્રયત્નો કરતા ગૃહસ્થાશ્રમના અન્ધકૂપમાં પડ્યા રહે છે. ભગવાનના ચરણકમલોની ભક્તિ નથી કરતા તે તો ઘાસના લોભથી અન્ધારિયા કૂવામાં જઈ પડેલ પશુ જેવા છે॥46॥

(અમે બધા તો કાળથી જિતાયેલા છીએ. એક આપના ઉપર જ કાળની સત્તા ચાલતી નથી માટે સમ્બોધન) હે અજિત પ્રભો! હું રાજા હતો, રાજ્યલક્ષ્મીના મદમાં મસ્ત હતો. આ મરી જનારા શરીરને જ હું આત્મા-પોતાનું સ્વરૂપ સમજી રહ્યો હતો અને રાજકુમાર, રાણી, ખજાનો તથા પૃથ્વી ની આસક્તિમાં જ ફસાઈ ગયો હતો તે વસ્તુઓની ચિન્તા રાત-દિન મને થયા કરતી. આ પ્રમાણે મારા જીવનનો અત્યાર સુધીનો સમય વ્યર્થ જ ગયો॥47॥

જે આ શરીર પ્રત્યક્ષ જ ઘડા1 અને ઘરના2 જેવું માટીનું બનેલું છે તેને જ મેં મારું સ્વરૂપ માની લીધું હતું અને વળી મારી જાતને માની બેઠો હતો 'નરદેવ'! આ પ્રમાણે મદમાં અંધ બની આપની તો કોઈ પરવા જ કરી નહિ. રથ, હાથી, ઘોડા અને પાયદળની ચતુરંગીણી સેના તથા સેનાપતિઓથી વીંટળાયેલો હું પૃથ્વી ઉપર આમ-તેમ ઘૂમતો રહેતો॥48॥
વિશેષ: 1.ઘડો જલ લાવવામાટે વપરાય છે અને તે જલ બીજે વપરાય છે. તેવી રીતે આ શરીરથી કર્મો કરવામાં આવે છે અને તે કર્મોનો વળી જ્યાં-ત્યાં વિનિયોગ થાય છે. એવા કર્મના માત્ર સાધનરૂપ શરીરને જ આત્મા ગણો એ કુમતિનું ફલ છે.

2.ઘરમાં જેવી રીતે કોઈ રહે છે તેવી રીતે ભગવાને આ શરીરરૂપી ઘર થોડો વખતજ રહેવાને માટે બનાવેલુંછે.

બીજાં બધાં કામો કરતાં આ કામ આવશ્યક છે તે મારે ચોક્કસ કરવું જોઈએ. આમ કરવું જોઈએ તેમ કરવું જોઈએ વગેરેની ચિન્તામાં પડેલ માણસ પોતાનું એક માત્ર કર્તવ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિથી વિમુખ થઈ ગાફેલ થઈ જાય છે. સંસારમાં જકડી રાખનારા વિષયોમાટે તેની લાલસા અને લોભ વધતાં જ જાય છે. આવા ત્રણ દોષથી વ્યાપ્ત થયેલાને, ભૂખ્યો, સર્પ જેમ અસાવધાન ઉન્દરને પકડી લે છે તેવી જ રીતે આપ સાવધાનતાથી આપના કાળરૂપવડે તેને પકડી પાડો છો॥49॥

પહેલાં જે સોનાના રથ ઉપર અથવા મોટા-મોટા ગજરાજ ઉપર સવારી કરતો હતો અને નરદેવ કહેવાતો હતો તે જ આપના અબાધ કાળનો ગ્રાસ બની જતાં બહાર ફેંકી દેવામાં આવે તો સડીને ઢગલો બની જાય છે॥50॥

હે પ્રભો! જેણે બધી જ દિશાઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો છે અને જેની સામે લડનારો સંસારમાં કોઈ રહ્યો નથી, જે શ્રેષ્ઠ સિંહાસન ઉપર બેસે છે અને મોટા-મોટા રાજાઓ કે જે પહેલાં એના બરાબરિયા હતા હવે જેના ચરણોમાં મસ્તક નમાવે છે તે જ પુરુષ જ્યારે વિષયસુખ ભોગવવાને માટે, જે ગૃહસ્થીની એક ખાસ વસ્તુ છે, સ્ત્રીઓની પાસે જાય છે ત્યારે એમના હાથનું રમકડું તેમનું પાળેલું પશુ બની જાય છે॥51॥

રાજ્ય મળ્યા પછી વિષયભોગ કરે તે 'અધમ' કહેવાય. ઘણા લોકો વિષયભોગ છોડી દઈ ફરીથી રાજ્ય વગેરે ભોગ મેળવવાની ઇચ્છાથી જ દાન પુણ્ય કરે છે અને "હું ફરી જન્મ લઈ સૌથી મોટો પરમ સ્વતન્ત્ર સમ્રાટ થાઉં" એવી કામના રાખી તપસ્યામાં સારી રીતે સ્થિત થઈ શુભ કર્મો કરે છે તે વધારે અધમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જેની તૃષ્ણા વધેલી છે તે કદાપિ સુખી થઈ શક્તા નથી॥52॥

પોતાના સ્વરૂપમાં એકરસ સ્થિત રહેનારા હે પ્રભુ! જીવ અનાદિકાલથી જન્મમૃત્યુરૂપ સંસારના ચક્કરમાં ભટકી રહ્યો છે. જ્યારે તેને ભ્રમણ જનિત ક્લેશ જોઈને આપની દયા તેના ઉપર થાય છે ત્યારે તેનો જન્મ યોગી કે મહાન ભગવદીય કુલમાં થાય છે ત્યારે તેને સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય છે. (સત્સંગમાં પ્રેમ હોવો એ છેલ્લો જન્મ (ભવાપવર્ગ) ની નિશાની છે.) તે જ ક્ષણે સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ ક્ષણે તેને સન્તો-ભગવદીયોની એક માત્ર ગતિરૂપ (સન્તો સાધ્ય, સાધન અને ફલ ભગવાનને જ ગણે છે) તથા કાળ, કર્મ, સ્વભાવના ઈશ એવા આપનામાં જીવની બુદ્ધિ અત્યન્ત દૃઢતાથી લાગી જાય છે॥53॥

હે ભગવન્! હું તો એમ સમજું છું કે આપે મારા ઉપર મહાન અનુગ્રહની વર્ષા કરી કારણ કે ભગવદ્ઇચ્છાથી, અનાયાસે જ, મારું રાજ્યનું બન્ધન છૂટી ગયું. સાધુ સ્વભાવના ચક્રવર્તી રાજાઓ પણ જ્યારે પોતાનું રાજ્ય છોડી દઈ એકાન્તમાં ભજન સાધન કરવાના ઉદ્દેશથી વનમાં જવા માગે છે ત્યારે તેના મમતા-બન્ધનથી છૂટવામાટે પ્રેમપૂર્વક આપની પ્રાર્થના કર્યા કરે છે॥54॥

હે વિભો! આપથી શું અજાણ્યું છે? હું આપનાં ચરણોની સેવા સિવાય બીજું કોઈ વરદાન નથી ચાહતો કારણ કે જેમની પાસે કંઈ જ સઙ્ગ્રહ-પરિગ્રહ નથી તેવા નિષ્કિઞ્ચન લોકો પણ માત્ર તેની જ પ્રાર્થના કર્યા કરે છે. (આપ તેમને બીજું કંઈ પણ આપો તો તે પણ તેઓ સ્વીકારતા નથી અને અસાધ્યની પ્રાર્થના કરે છે. માટે પ્રાર્થ્યતમ શબ્દ છે.) હે હરે! મોક્ષ આપનારા આપની આરાધના કરી એવો કોણ શ્રેષ્ઠ પુરુષ (મૂર્ખ) હશે કે જે પોતાને બંધનમાં નાખનારા સાંસારિક વિષયોનું વરદાન માગે?॥55॥

તેથી હે પ્રભો! હે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની સાથે સમ્બન્ધ રાખનારી બધી જ કામનાઓને છોડી દઈ કેવલ માયાના લેશમાત્ર સમ્બન્ધથી રહિત, ગુણાતીત, ભેદરહિત

ચિત્સ્વરૂપ (જ્ઞાન સ્વરૂપ), પરમ પુરુષ આપનું શરણ ગ્રહણ કરું છું॥56॥

હે ભગવન્! અનાદિ કાળથી પોતાનાં કર્મોના ફલ ભોગવતો-ભોગવતો હું દુ:ખી-દુ:ખી થઈ રહ્યો હતો એની દુ:ખદ જ્વાલા રાત-દિવસ મને બાળી રહી હતી. મારા છ શત્રુ (પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન) ક્યારેય શાન્ત થતા નહોતા. તેમની વિષયોની ઇચ્છા વધતી જ જતી હતી. ક્યારેય કોઈ રીતે એક ક્ષણનેમાટે પણ મને શાન્તિ ન મળી. હે શરણ દાતા! હવે હું ભય, મૃત્યુ અને શોકરહિત એવાં આપનાં ચરણકમલોને શરણે આવ્યો છું. અખિલ જગતના એક માત્ર સ્વામી! પરમાત્મા! કૃપા કરી શરણાગતની રક્ષા કરો॥57॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે સાર્વભૌમ! હે મહાભાગ! તમારી બુદ્ધિ શુદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ છે. મેં વરદાનમાટે તમને કહ્યું તો પણ તમારી બુદ્ધિ કામનાઓને અધીન ન થઈ॥58॥

મેં તમને વરદાનનો લોભ કરાવ્યો તે માત્ર તમારી સાવધાનીની પરીક્ષામાટે જ હતો. મારા જે અનન્ય ભક્તો હોય છે તેમની બુદ્ધિ ક્યારેય કામનાઓથી આમ-તેમ ભટકતી નથી॥59॥

હે રાજન્! પ્રાણાયામ આદિ ઉપાયોવડે મનને રોકનાર અભક્તોને તેમની વાસનાઓ નષ્ટ થતી નથી તેથી તેમનું મન શાન્ત છતાં ક્વચિત્ વિષયોમાટે ફરી દોડા-દોડ કરે છે*॥60॥

વિશેષ: ભોગ અને મોક્ષ બન્ને એકી સાથે જો ક્યાંય શક્ય હોય તો તે ભગવદ્માર્ગમાં જ છે. સૌભરિ ઋષિએ દુ:સન ન લાગે એટલામાટે જલમાં ઉભા રહીને સાઠ હજાર વર્ષ તપ કર્યું. પણ વાસનાનો ક્ષય તપથી ન થતો હોવાથી બધું તપ વટાવી નાખી, યૌવન પ્રાપ્ત કરી માન્ધાતાની પચાસ રાજકન્યાઓ સાથે લગ્ન કયુર્. જ્યારે ભક્તિથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે. ભગવાન્ ભક્તોની કામનાઓ તો પૂર્ણ કરે છે, સાથે-સાથે ઉપદ્રવ ન થાય તેનો પણ પ્રબન્ધ કરે છે માટે યોગ વગેરે કરતાં ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે.

મારામાં મન રાખી યથેચ્છ (ભગવાનની લીલા જોતા) પૃથ્વીમાં ફર્યા કરો. તમને કોઈ દિવસ નાશ ન થાય તેવી મારામાં નિત્ય ભક્તિ થાઓ॥61॥

ક્ષાત્રધર્મમાં રહી મૃગયાદિ કરતાં તમે ઘણા જીવોની હિંસા કરેલી છે એ પાપના નિવારણમાટે મારો આશ્રય કરી તપ કરો અને મનનું નિયમન કરી એ પાપને દૂર કરો॥62॥

જન્મન્યનન્તરે રાજન્ સર્વભૂતસુહૃત્તમ:।
ભૂત્વા દ્વિજવરસ્ત્વં વૈ મામુપૈષ્યસિ કેવલમ્॥63॥

હે રાજન્! હવે પછીના જન્મમાં તમે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ થશો અને બધાં પ્રાણીઓના સાચા હિતેચ્છુ, પરમ સુહૃદ બનશો અને ત્યાર બાદ મને પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરશો॥63॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધનપેટા પ્રકરણનો વીર્યરૂપ બીજો) "ભગવાને મુચુકુન્દ ઉપર કરેલો અનુગ્રહ" નામનો (ઉત્તરાર્ધનો બીજો અને ચાલુ) એકાવનમો
(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં અડતાલીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 3
અ.52; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.49
રુક્મિણીજીએ ભગવાનને લખેલો પત્ર

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય3
વિશેષ: ભગવાને પુરુષ (મુચુકુન્દ) ઉપર અનુગ્રહ કર્યો એ વાત ગત અધ્યાયમાં કહેવામાં આવી, હવે સ્ત્રી ઉપર અનુગ્રહ કર્યાની વાત આ બાવનમા અધ્યાયમાં કહે છે. રુક્મિણીજી, જામ્બવતીજી અને સત્યભામાજી એ ત્રણની ઉપરનો અનુગ્રહ કહેવાય છે. પુરુષોત્તમે મુચુકુન્દ ઉપર અનુગ્રહ કર્યો તે કાલસાપેક્ષ કર્યો તેથી મુચુકુન્દે બાર શ્લોકથી સ્તુતિ કરી. તેરમામાં તો પ્રાર્થના કરી છે, ગાન્ધર્વવિવાહ, રાક્ષસવિવાહ, અને વૈદિકવિવાહ એમ ત્રણ પ્રકાર રુક્મિણીજીમાં સમ્ભવે છે. "શ્રુત્વા ગુણાન્" એ પ્રાર્થનાથી ગાન્ધર્વવિવાહ, યુદ્ધ કરી લાવ્યા તે રાક્ષસવિવાહ અને વૈદિક ધર્મ્ય 'વિવાહ' એટલે વાચિક, કાયિક અને માનસિક તેમ ત્રિવિધ એમાં આવી જાય છે. સ્ત્રીઓની મુક્તિને કહેવામાટે મુચુકુન્દના તપની કથા છે. દેવના હિતને માટે પ્રસનથી તામસોનો વધ કહ્યો છે. ભગવાને જરાસન્ધથી પલાયન કર્યું એ પણ એક લીલા છે. શિવજીની ઉપર અનુગ્રહમાટે અને તેમનું આપેલું વરદાન સત્ય કરવા એમ કર્યું છે. સાત્ત્વિક, તામસ અને રાજસ ઉપર ભગવાનની કૃપા છે એમ બતાવવામાટે શિવજી, લક્ષ્મીજી અને રાજાની વાત કહી છે.
શ્રીશુક ઉવાચ
ઇત્થં સોઽનુગૃહીતોન કૃષ્ણેનેક્ષ્વાકુનન્દન:।
તં પરિક્રમ્ય સન્નમ્ય નિશ્ચક્રામ ગુહામુખાત્॥1॥
શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પ્રિય પરીક્ષિત! એ પ્રમાણે ઇક્ષ્વાકુનન્દન મુચુકુન્દ ઉપર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કૃપા કરી ત્યારે એ મુચુકુન્દ ભગવાનને પરિક્રમા, નમસ્કાર વગેરે કરી ગુફામાંથી બહાર આવ્યા॥1॥

તેમણે બહાર આવીને જોયું કે તમામ મનુષ્યો, પશુઓ, લતાઓ અને વૃક્ષ વનસ્પતિ પહેલાંના કરતાં બહુ જ નાના-નાના આકારનાં થઈ ગયાં છે તેથી કલિયુગ આવી ગયો છે એમ જાણી ઉત્તર દિશા તરફ ચાલી નીકળ્યા॥2॥

મહારાજ મુચુકુન્દ તપ (ઇન્દ્રિય નિગ્રહ), (ભગવાનનાં વચનોમાં) શ્રદ્ધા, (વિઘ્નરૂપે સામેથી પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોથી ન લેપાતાં) ધીર, અનાસક્તિથી યુક્ત અને શરીરની રક્ષા કરવા વિશે સંશય વિનાના થઈ ગયા. પોતાનું ચિત્ત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં લગાડી દઈ ગન્ધમાદન (ગરુડગનાથી ઉત્તરમાં બદરિકાશ્રમ સુધીનો બધો ભાગ 'ગન્ધમાદન' ગણાય છે.) પર્વત ઉપર જઈ પહોંચ્યા॥3॥

ત્યાંથી બદરિકાશ્રમમાં આવ્યા; જ્યાં નરનારાયણનું મન્દિર છે ત્યાં સર્વ દ્વન્દ્વને સહન કરતા શાન્ત થઈ તપવડે ભગવાન્ હરિનું આરાધન કરવા લાગ્યા॥4॥

આ બાજુ ભગવાન્ ત્યાંથી પાછા ફર્યા અનેયવને ઘેરેલી પોતાની નગરી મથુરામાં આવ્યા.ત્યાં પડેલા મ્લેચ્છ સૈન્યને મારીને એનું ધન દ્વારકા લઈ ગયા॥5॥

ભગવાનના કહેવાથી પોઠિયાઓ ઉપર એ ધન દ્વારકા તરફ રવાના કરવામાં આવ્યું ત્યાં તો ત્રેવીસ અક્ષૌહિણી સેનાની સાથે જરાસન્ધ આવી પહોંચ્યો॥6॥

હે રાજન્! શત્રુસેનાનો પ્રબલ વેગ જોઈ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી મનુષ્યો જેવી લીલા કરતા હતા તેની સામેથી જલદી દોડવા લાગ્યા॥7॥

આપના મનમાં ભયનો લેશ પણ નહોતો. છતાં જાણે કે બહુ જ ભયભીત થઈ ગયા હોય તે પ્રમાણે નાટક કરતા તે બધું જ ધન ત્યાં જ પડતું મૂકી અનેક યોજનો સુધી પોતાના કમલદલના જેવો સુકોમલ ચરણોથી જ (પૃથ્વીને સુખ આપવા) પગપાળા ચાલી નીકળ્યા॥ 8॥

જ્યારે મહા બળવાન મગધરાજ જરાસન્ધે જોયું કે શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી તો ભાગી રહ્યા છે ત્યારે તે હસવા લાગ્યો. પોતાના રથ અને સેના ની સાથે તેણે તેમનો પીછો પકડ્યો કારણ કે તેને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ના ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ વગેરે સામર્થ્યનું ભાન નહોતું॥ 9॥

બહુ દૂર સુધી દોડી બન્ને ભાઈઓ 'પ્રવર્ષણ'નામના ઘણા ઊંચા પર્વત ઉપર ચઢી ગયા. તે પર્વતનું નામ પ્રવર્ષણ એટલામાટે પડ્યું હતું કે ત્યાં નિત્ય વરસાદ વરસે છે*॥10॥

વિશેષ: 'પ્રવર્ષણ' પર્વત ઘણો ઊંચો હોવાથી સદા તેના ઉપર વાદળો હોય જ. તેથી સૂર્યના કિરણોનો તેને સમ્બન્ધ નથી. તેના ઉપર કાયમ વરસાદ વરસતો રહેતો હોવાથી ત્યાં અગ્નિનો સમ્બન્ધ શક્ય નથી. પ્રવર્ષણ પર્વતે ભગવાનને એક વખત પ્રાર્થના કરી કે મારી ઠંડી દૂર કરો. ભગવાને વરદાન આપેલું કે હું તારી ઠંડી દૂર કરીશ. આટલામાટે ભગવાન્ પર્વત ઉપર પધાર્યા. નહીંતર શત્રુથી છુપાવામાટે કોઈ ઊંચે ન ચડે. નીચે ઊભેલો માણસ પર્વત ઉપરના માણસને તો સહેલાઈથી જોઈ શકે. વળી પર્વત ઉપર ચડવાથી તો ન થાકેલો હોય તોય થાકી જાય. બન્ને ભાઈઓ પર્વત ઉપરથી કૂદી ગયાત્યાર પછીજ અગ્નિ લાગ્યોછે.

પર્વતથી આગળ કોઈનાં પગલાં દેખાતાં નહોતાં તેના ઉપરથી જરાસન્ધે એમ વિચાર્યું કે આ બન્ને પર્વત ઉપર જ છુપાઈ ગયા છે. તેથી (ભગવદ્ ઇચ્છાથી) તેણે પર્વતની ચારે તરફ લાકડાં અને ઘાસ મૂકી પર્વતને આગ લગાડી॥11॥

(પર્વતને આપેલું વરદાન પૂરું થયું એટલે) બન્ને ભાઈઓ (બળી જવાની બીકથી નહિ પણ પોતે પર્વત ઉપર હોય ત્યાં સુધી અગ્નિ પ્રદીપ્ત ન થઈ શકે એટલામાટે) ઝપાટાબંધ તળેટી જેની સળગી રહી છે તેવા, અગિયાર યોજન (88માઈલ) ઊંચા પર્વત ઉપરથી (તળેટી અને જરાસન્ધ ના ઘેરાને પણ લાંઘીને) ધરતી ઉપર કૂદી આવ્યા॥12॥

અનુચર સહિત શત્રુએ એમને જોયા નહિ. એમ બન્ને ભાઈઓ, હે નૃપ! સમુદ્રથી ઘેરાયેલી પોતાની દ્વારકામાં પધાર્યા॥13॥

રામ-કૃષ્ણ પર્વતમાં બળી ગયા એમ જરાસન્ધે માન્યું અને પોતાનું મોટું સૈન્ય લઈને મગધ દેશમાં પાછો ગયો॥14॥

આનર્ત દેશના રૈવત રાજાએ પોતાની રેવતી નામની કન્યાને બ્રહ્માજીની પ્રેરણાથી બલદેવજીને આપ્યાની વાત નવમા સ્કંધમાં કહેવામાં આવી છે॥15॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પણ સ્વયંવરમાં આવેલા શિશુપાલ અને તેના પક્ષપાતી શાલ્વ વગેરે રાજાઓને બલપૂર્વક હરાવી, બધાની નજર સામે જ, જેવી રીતે (માતાની આફત દૂર કરવા) ગરુડજીએ અમૃતનું હરણ કર્યું હતું તેવી જ રીતે વિદર્ભ દેશની રાજકુમારી રુક્મિણીજીને હરી લાવ્યા અને તેની સાથે લગ્ન કરી લીધું. રુક્મિણીજી રાજા ભીષ્મકની કન્યા અને સ્વયં ભગવતી લક્ષ્મીજીનો અવતાર હતી॥16-17॥

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું: હે ભગવન્! અમે સાંભળ્યું છે કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મકકુમારી પરમસુન્દરી રુક્મિણીજીને બલપૂર્વક હરણ કરી *રાક્ષસવિધિથી તેમની સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં॥18॥

વિશેષ: ક્ષત્રિયોમાં ત્રણ પ્રકારના વિવાહ શાસ્ત્રસમ્મત છે; ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને ધર્મ્ય. પહેલો વિવાહ ધર્મ્ય હોવો જોઈએ. સમાધિ ભાષાનો વિવાહ સ્વયંવરમાં થયેલ છે. અન્ય વિવાહ મતાન્તરીય છે, બીજા કલ્પની કથા છે.

જરાસન્ધ, શાલ્વ વગેરેને જીતીને ભગવાન્ કન્યાને લાવ્યા. એ અમાપ બળવાળા શ્રીકૃષ્ણના વિજયને સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે॥19॥

હે બ્રહ્મર્ષે! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓની બાબતમાં તો કહેવું જ શું? તે પોતે તો પવિત્ર છે જ, પરન્તુ તે સારા જગતનો મલ ધોઈ નાખી તેને પણ પવિત્ર કરે છે. એમાં એવી લોકોત્તર મધુરતા છે કે જેને રાત-દિન સેવન કરતા રહેવા છતાં તેમાંથી નિત્ય નવો-નવો રસ મળતો રહે છે. ભલા એવો કોણ રસિક, કોણ મર્મજ્ઞ હશે કે જે તેમને સાંભળી તૃપ્ત થઈ જાય?*॥20॥

વિશેષ: અહીં 'શ્રુતજ્ઞ' અને 'રસજ્ઞ' એમ બે પાઠ છે. કૃષ્ણ કથા ચારેય પુરુષાર્થ-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આપનારી છે. 'પુણ્યા:'-પવિત્ર-ધર્મ. 'માધ્વી'-મધુર કામ. "લોક મલાપહા:" પાપરૂપ મલ દારિદ્રયની જેમ ધોઈ નાખનાર-અર્થ. "નિત્ય નૂતના:" નવીન, કાળ જેનો ગ્રાસ નથી કરી શક્તો તેવી-મોક્ષ.

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : વિદર્ભ દેશના અધિપતિ ભીષ્મક નામના એક મહાન રાજા થઈ ગયા. તેને પાંચ પુત્રો હતા અને એક સુન્દર (મુખવાળી) કન્યા હતી॥21॥

*સૌથી મોટા પુત્રનું નામ 'રુક્મી' હતું અને તેનાથી ચાર નાના હતા જેમનાં નામ રુક્મરથ, રુક્મ બાહુ, રુક્મકેશ અને રુક્મમાલી હતાં. એમની બહેન સતી રુક્મિણીજી હતી॥22॥

વિશેષ: ભીષ્મક મહાદેવજીનું અને રુક્મિણીજી માયાનું સ્વરૂપ છે. તેના પાંચ ભાઈઓ અવિદ્યાના પાંચ પર્વ છે, કારણ કે અવિદ્યા એ માયાનું કાર્ય છે. 'રુક્મ'નો અર્થ સોનું છે.

પઞ્ચાત્મક સોનું કલિયુગનું નિવાસસ્થાન છે. પાંચેય ભાઈઓ તથા તેમની બહેનનાં નામોમાં ‘રુક્મ’ શબ્દ આવે છે.

ઘેર આવેલ બ્રાહ્મણ આદિના મુખથી મુકુન્દ ભગવાનનાં રૂપ, પરાક્રમ, ગુણ અને વૈભવ ના પ્રભાવને સાંભળી પોતાને લાયક પતિ શ્રીકૃષ્ણ છે એમ એણે નક્કી કર્યું॥23॥

બુદ્ધિ, ઉદારતા, રૂપ, શીલ અને ગુણ વાળી રુક્મિણીજીને પોતાને લાયક જાણી શ્રીકૃષ્ણે પણ એને વરવાનો મનોરથ કર્યો॥24॥

રુક્મિણીજીના બન્ધુઓ પણ ઇચ્છા રાખતા હતા કે અમારી બહેનના વિવાહ શ્રીકૃષ્ણ સાથે જ થાય. પરન્તુ રુક્મી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બહુ દ્વેષ રાખતો હતો તેથી તેણે તેમને તેમ કરતાં રોકી દીધા અને શિશુપાલને જ પોતાની બહેનનેમાટે યોગ્ય વર માન્યો ॥25॥

જ્યારે પરમ સુન્દરી રુક્મિણીજીને આ વાતની ખબર પડીકે મારો મોટો ભાઈ મારો વિવાહ શિશુપાલ સાથે કરવા માગે છે ત્યારે તે બહુજ ઉદાસ થઈ ગઈ. તેણે ખૂબ વિચાર કરી એક વિશ્વાસપાત્ર બ્રાહ્મણને તત્કાળ શ્રીકૃષ્ણ પાસે મોકલ્યો॥26॥

બ્રાહ્મણ દ્વારકા આવ્યો. તેને દ્વારપાલોએ શ્રીકૃષ્ણ પાસે પહોંચાડ્યો. ત્યાં એણે આદિ પુરુષને સુવર્ણાસન ઉપર બિરાજેલા જોયા ॥27॥

ભગવાને બ્રાહ્મણને જોયો કે તુરત પોતે બ્રાહ્મણને માન આપનાર તથા સમર્થ હોવાથી આસન ઉપરથી ઊતરી ગયા. એ સુવર્ણના આસન ઉપર બ્રાહ્મણને બેસાડી, જેમ દેવો ભગવાન્ની પૂજા કરે છે તેમ એમની પૂજા કરી ॥28॥

આદર સત્કાર, કુશલ પ્રશ્ન પૂછ્યાં પછી જ્યારે બ્રાહ્મણ દેવતા ભોજનથી પરવાર્યા અને આરામ કરી લીધો ત્યારે સન્તોના પરમ આશ્રય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેમની પાસે ગયા અને પોતાના કોમલ કરકમલોથી તેમના પગ દબાવતા ખૂબ શાન્ત ભાવથી પૂછવા લાગ્યા ॥29॥

હે *દ્વિજવર શિરોમણિ! આપને આપના પૂર્વ પુરુષોદ્વારા સ્વીકૃત ધર્મનું પાલન કરવામાં કોઈ કઠિનાઈ તો નથી પડતી ને? આપનું ચિત્ત સદા-સર્વદા સન્તુષ્ટ તો રહે છે ને? ॥30॥

વિશેષ: જન્મના બ્રાહ્મણો જ્ઞેય: સંસ્કારૈ દ્વિંજ ઉચ્યતે, વિદ્યયા યાતિ વિપ્રત્વં ત્રિભિ: શ્રોત્રિય ઉચ્યતે ॥ જન્મથી બ્રાહ્મણ, સંસ્કારોથી દ્વિજ, વિદ્યાથી વિપ્ર અને જ્યારે ત્રણેય હોય ત્યારે શ્રોત્રિય થાય છે.

જે કંઈ મળે તેટલાથી જ જો બ્રાહ્મણ સન્તુષ્ટ રહે અને પોતાના ધર્મનું પાલન કરે તેમાં ચલાયમાન ન થાય, તો તે સન્તોષ જ તેની બધી કામનાઓ પૂર્ણ કરી દે છે ॥31॥

કોઈને ઇન્દ્રની ગાદી મળી હોય પણ જો તેને સન્તોષ ન હોય તો તેને વારંવાર ક્લેશ ભોગવવા પડે છે; જ્યારે કોઈ સાવ ગરીબ હોય પણ જો તે સન્તુષ્ટ હોય તો તે સર્વ પ્રકારે સન્તાપ રહિત થઈ આરામથી સૂઈ રહે છે ॥32॥

જે સ્વયં મળી જાય તેનાથી સન્તોષ માની લે, જે સદાચારી છે, જે સમસ્ત પ્રાણીઓના હિતેચ્છુ, અહંકાર રહિત તથા શાન્ત છે તેવા બ્રાહ્મણોને હું મસ્તક નમાવી વારંવાર પ્રણામ કરું છું ॥33॥

હે બ્રાહ્મણ દેવતા! રાજા તરફથી તો આપ લોકોને બધી જાતની સુવિધા છે ને? જેના રાજ્યમાં પ્રજાનું સારી રીતે પાલન થાય છે અને પ્રજા આનન્દથી રહે છે તે રાજા મને બહુ પ્રિય છે ॥34॥

આપ ક્યાંથી, ક્યા કારણસર અને કઈ અભિલાષાથી આટલો કઠિન માર્ગ કાપીને અહીં પધાર્યા છો? જો તે કહેવામાં આપને કોઈ મુશ્કેલી ન હોય તો અમને કહો. અમે આપની શી સેવા કરીએ? ॥35॥

હે પરીક્ષિત! લીલાથી જ મનુષ્યરૂપ ધારણ કરવાવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ દેવતાને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે બધી વાત કહી ભગવાન્ને રુક્મિણીજીનો સન્દેશો તેઓ કહેવા લાગ્યા ॥36॥

રુક્મિણીજીએ કહ્યું છે, હે ત્રિભુવનસુન્દર! આપના ગુણો, સાંભળનારાના કાનદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરી એકે એક અંગનો તાપ દૂર કરે છે. આપનું રૂપ-સૌન્દર્ય નેત્રવાળા જીવોના નેત્રોમાટે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-ચારેય પુરુષાર્થોનું ફલ તેમજ સ્વાર્થ-પરમાર્થ બધું જ છે તે બન્ને, ગુણ અને રૂપ સાંભળીને હે અચ્યુત! મારું ચિત્ત લાજ શરમ બધું જ છોડી દઈ આપમાં જ પ્રવેશ કરી રહ્યું છે* ॥37॥

વિશેષ : ભગવાન્ અને આપના છ ગુણો એમ સાત શ્લોકોથી પ્રાર્થના કરી છે. આત્મા તો આપનો જ છે. હવે જો ઇન્દ્રિયો, અન્ત:કરણ અથવા શરીર બીજાનાં થાય તો સર્વનાશ થઈ જાય. ઇન્દ્રિયો ભગવત્પર હોવાથી મન પણ આપમાં જ લાગ્યું છે. હવે શરીર પણ અપનાવી લેવા આ મારો પ્રયાસ છે. આપના ગુણોનું શ્રવણ માત્ર કરવાથી વિના પ્રયત્ને આપના ગુણોએ સ્વત: અન્દર પ્રવેશ કરી દીધો છે.

હે મુકુન્દ! કુલ, શીલ (સ્વભાવ), સ્વરૂપ, વિદ્યા, વય, ધન અને ગ્રહ-આ સાતેય આપણા બન્નેના સમાન છે. મનુષ્ય લોકમાં જેટલાં પ્રાણીઓ છે તે બધાનું મન આપને જોઈને આનન્દિત થાય છે (એવા આપ સુન્દર છો) હવે હે નૃસિંહ! એવી કઈ કુલવતી, મહા ગુણવતી અને ધૈર્યવતી ક્ધયા હોય જે વિવાહ યોગ્ય સમય આવતાં આપને જ પતિરૂપમાં પસન્દ ન કરે? સૌ કોઈ વરે જ ॥38॥

તેથી હે પ્રિયતમ! મેં આપને પતિરૂપે વરણ કરી લીધા છે. હું આપને આત્મસમર્પણ કરી ચૂકી છું. હે વિભુ! મારા હૃદયની વાત આપથી છાની નથી. આપ અહીં પધારી મારો આપની પત્નીના રૂપમાં સ્વીકાર કરો. હે કમલનયન! હું આપ જેવા વીરને સમર્પિત થઈ ચૂકી છું, આપની છું. હવે સિંહના ભાગને જેમ શિયાળ અડકી જાય તેમ ક્યાંક શિશુપાલ દૂરથી(અભિમાનથી) પણ મારો સ્પર્શ ન કરી જાય ॥39॥

મેં વાવ, તળાવ વગેરે કરાવ્યાં હોય, યજ્ઞ કર્યા હોય, દાન આપ્યાં હોય, નિયમ પાળ્યા હોય, વ્રત કર્યાં હોય, દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ વગેરેનું પૂજન કર્યું હોય અને આ બધું ભગવાન્ની આરાધના કરવા, કોઈ કામનાથી નહિ પણ નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર્યું હોય તો ગદના મોટાભાઈ શ્રીકૃષ્ણ

અહીં પધારી મારો હાથ ઝાલે પણ દમઘોષનો પુત્ર શિશુપાલ વગેરે કોઈ મારા હાથનો સ્પર્શ ન કરે ॥40॥

હે પ્રભુ! આપ અજિત છો. જે દિવસે મારો વિવાહ થવાનો છે તેને આગલે દિવસે પહેલાં આપ યાદવોની સેના સાથે વિદર્ભ દેશમાં આવીને જરાસન્ધ અને શિશુપાલ ના સૈન્યને મારીને બલપૂર્વક રાક્ષસવિધિથી વીરતાનું મૂલ્ય ચૂકવી મારું પાણિગ્રહણ કરો ॥41॥

આપને એવી શંકા હોય કે "તું મારા ચરણની સેવાને યોગ્ય ખરી, પરન્તુ અન્ત:પુરમાં-ભીતર રાણીવાસમાં-રહેનારી એટલે તારા બન્ધુઓને માર્યા વિના હું તને કેવી રીતે લઈ જઈ શકું?"

હે કમલનયન! ઉમાપતિ ભગવાન્ શંકર જેવા મહાપુરુષો પણ આત્મશુદ્ધિ (તમોગુણ દૂર કરવા) માટે આપના ચરણ કમલની રજથી સ્નાન કરવાની ઝંખના કરે છે. પણ (સ્નાન થઈ શકે એટલી) આપની ચરણરજ ન મળી શકવાથી ચરણરજ મિશ્રિત જલ-ગંગાજલથી સ્નાન કરી સન્તોષ માને છે. જો મને કૃપારૂપી આપની એ ચરણરજ નહિ મળે તો વ્રતથી શરીરને સૂકવી નાખી પ્રાણ છોડી દઈશ. તેનેમાટે ભલે સેંકડો જન્મ લેવા પડે, ક્યારેક ને ક્યારેક તો આપની એ કૃપા અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે જ. (હું પણ ત્રિગુણાત્મિકા માયા છું. તેમાં વળી રુક્મી જેવાની સાથે દુ:સંગમાં રહું છું એટલે તમોગુણ આવી ગયો છે. તે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવામાં આવે તો નિકૃષ્ટ જન્મ થાય) ॥43॥

ઇત્યેતે ગુહ્યસન્દેશા યદુદેવ મયાઽઽહૃતા: ॥ વિમૃશ્ય કર્તું યચ્ચાત્ર ક્રિયતાં તદનન્તરમ્ ॥44॥

બ્રાહ્મણ દેવતાએ કહ્યું : હે યદુદેવ! રુક્મિણીજીનો આ ગુહ્ય સન્દેશ લઈને હું આવ્યો છું તેનો આપ વિચાર કરો અને જે કર્તવ્ય હોય તે પછીથી તુરત કરો ॥44॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો યશ રૂપ ત્રીજો)
રુક્મિણીજીએ ભગવાન્ને લખેલો પત્ર નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ત્રીજો અને ચાલુ) બાવનમો
(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં ઓગણપચાસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 4 અ.53; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.50
શ્રીકૃષ્ણ રાજાઓને જીતી શ્રીકૃષ્ણ રુક્મિણીજીનું હરણ કરી લાવ્યા

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય4
વિશેષ: પ્રથમથી શતાર્ધ (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય બાદ કરતાં આ અધ્યાય પચાસમો થાય) ગણતાં 53 મા અધ્યાયમાં અને ઉત્તરાર્ધથી ગણતાં ચોથા અધ્યાયમાં બ્રાહ્મણે માગણી કરી તે પ્રમાણે ભગવાન્ કુણ્ડિનપુર પધાર્યા એ વાત તથા બલાત્કારે કન્યાનું હરણ કર્યું તેનો ઉદ્યોગ વગેરે અહીં કહ્યું છે. એથી બનેનાં કાયા, વાણી અને મનનું ઐકમત્ય થયું છે.
શ્રીશુક ઉવાચ
વૈદર્ભ્યા: સ તુ સન્દેશં નિશમ્ય યદુનન્દન:।
પ્રગૃહ્ય પાણિના પાણિં પ્રહસન્નિદમબ્રવીત્ ॥1॥
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે વિદર્ભ રાજકુમારી રુક્મિણીજીનો આ સન્દેશ સાંભળી પોતાના હાથથી બ્રાહ્મણ દેવતાનો હાથ પકડી હસતાં-હસતાં કહ્યું॥1॥
ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : જેવી રીતે વિદર્ભ રાજકુમારી મને ચાહે છે તેવી જ રીતે હું પણ એને ચાહું છું. મારું ચિત્ત તેનામાં જ લાગેલું રહે છે તેથી મને તો રાત્રે નિદ્રા પણ નથી આવતી. હું જાણું છું કે રુક્મીએ દ્વેષથી મારો વિવાહ થતો હતો તેને તોડાવ્યો છે॥2॥
પરન્તુ હે બ્રાહ્મણ દેવતા! દુષ્ટ રાજાઓને સઙ્ગ્રામમાં મારીને જીતીને, લાકડામાંથી અગ્નિ શિખાને લાવે તેમ હું નિર્દોષ અનવાળી અને મારામાં પરાયણ પરમ સુન્દરી રાજકુમારીને હરી લાવીશ॥3॥
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : (બ્રાહ્મણ દેવતા પાસેથી) રુક્મિણીજીના વિવાહનું નક્ષત્ર જાણી લઈ, મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણે સારથિને આજ્ઞા કરી, "હે દારુક! હમણાં જ રથ જલ્દી જોડી લાવો”
દારુક ભગવાનનાં રથમાં શૈબ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક નામના ચાર ઘોડા જોડી તે લઈ આવ્યો અને હાથ જોડી ભગવાનની સામે ઊભો રહ્યો॥5॥
શૂરનન્દન શ્રીકૃષ્ણ બ્રાહ્મણ દેવતાને રથમાં બેસાડી પછી પોતે સવાર થયા અને તે પવનવેગી ઘોડાઓદ્વારા એક જ રાતમાં ઓખામણ્ડળથી વરાડમાં જઈ પહોંચ્યા॥6॥
કુણ્ડિન નરેશ મહારાજ ભીષ્મક પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રુક્મી ઉપરના સ્નેહને લીધે પોતાની કન્યા *શિશુપાલને દેવામાટે વિવાહોત્સવની તૈયારીઓ કરાવી રહ્યા હતા॥7॥
વિશેષ: શિશુપાલ:શિશું બાલબુદ્ધિમેવ પાલયતિ ઇતિ શિશુપાલ:। જે યુવાન કે પ્રૌઢ થયો હોય પણ જેનામાં બુદ્ધિ બાળકના જેટલી જ હોય, બાલબુદ્ધિને જ પમ્પાળ-પમ્પાળ કરે તે શિશુપાલ.
નગરના રાજમાર્ગો, શેરીઓ તથા ચોકો વાળીને સાફ કરાવ્યા તેમના ઉપર ચન્દન વગેરે છંટાવ્યા, ચિત્ર-વિચિત્ર રંગબેરંગી નાની-મોટી ધજાઓ અને પતાકાઓ ફરકાવવામાં આવી

અને તોરણો બાંધવામાં આવ્યાં॥8॥

નગરનાં સ્ત્રી-પુરુષો પુષ્પમાલા, હાર, અત્તર, ચન્દન, ઘરેણાં અને નિર્મલ વસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલાં હતાં. ત્યાંના સુન્દર-સુન્દર ઘરોમાંથી અગરના ધૂપની સુગન્ધ ફેલાઈ રહી હતી॥9॥

હે પરીક્ષિત! રાજા ભીષ્મકે પિતૃઓ અને દેવતાઓ નું વિધિપૂર્વક પૂજન કરી બ્રાહ્મણોને ભોજન અને નિયમપૂર્વક સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યાં॥10॥

પરમ સુન્દર રાજકુમારી રુક્મિણીજીને સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું, (મુખમાં તામ્બૂલ આપી) દાંતોનો સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો (કારણ કે શ્વેત દાંતોવાળી કન્યાને જોવી નહિ એવો કેટલેક સ્થળે દેશાચાર છે), મંગલ કૌતુક (કપોલ ઉપર હળદરથી કમલનું ચિત્ર, મંગલસૂત્ર પહેરાવવું, એક ખણ્ડમાં કુલદેવતાની સ્થાપના) કરવામાં આવ્યાં, પાનેતર પહેરાવવામાં આવ્યું, એક વસ્ત્ર ઓઢાડવામાં આવ્યું અને ઉત્તમ આભૂષણો ધારણ કરાવવામાં આવ્યાં॥11॥

શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોએ સામવેદ, ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ ના મન્ત્રોથી તેની રક્ષા કરી અને અથર્વવેદના વિદ્વાન પુરોહિતે ગ્રહશાન્તિને માટે હવન કર્યો (જેઓ કન્યાનો ભગવાન્ સાથે થનારો સમ્બન્ધ છોડાવી નીચે સમ્બન્ધ કરાવવા તૈયાર થયેલા તેમના ગ્રહોની શાન્તિમાટે આ હવન છે.)॥12॥

રાજા ભીષ્મકે કુલપરમ્પરા અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોને સોના, ચાંદી, વસ્ત્રો, ગોળ મિશ્રિત તલ અને ગાયોનું દાન કર્યું॥13॥

એ જ પ્રમાણે ચેદિ દેશના રાજા *દમઘોષે પણ પોતાના પુત્ર શિશુપાલને માટે મન્ત્ર જાણનાર બ્રાહ્મણો પાસે પોતાના પુત્રના વિવાહ સમ્બન્ધી બધાં મંગલ કૃત્ય કરાવ્યાં॥14॥

વિશેષ: દમઘોષ:દમ=શાન્તિ; ઘોષ=અવાજ. શાન્તિ વિશે માત્ર જે અવાજ-વાતો જ-કરતો હોય તે દમઘોષ. તે પોતે શાન્ત નથી અને અશાન્તનું કરેલું સફલ થતું નથી. અથવા 'દમ' શબ્દને ઉલટાવવાથી 'મદ' શબ્દ બને. મદઘોષ એટલે 'મદ' નો માર્યો ઘોષ જ કર્યા કરે, બૂમ-બરાડા પાડ્યા કરે તે દમઘોષ

મદઝરતા હાથીઓ, સોનાથી શણગારેલ ઘોડાવાળા રથો, પાયદળ અને ઘોડાની બનેલી ચતુરંગીણી સેના સાથે તે કુણ્ડિનપુરમાં આવ્યા॥15॥

વિદર્ભ દેશના રાજા ભીષ્મકે તેનું સામૈયું કર્યું, પૂજન કર્યું અને જ્યાં જાનને ઉતારો આપવાનું પહેલેથી નક્કી કર્યું હતું તે જુદા ઘરમાં એને આનન્દથી ઉતારો આપી દીધો॥16॥

એની જાનમાં શાલ્વ, જરાસન્ધ, દન્તવક્ત્ર, વિદૂરથ અને પૌણ્ડ્રક વગેરે શિશુપાલના પક્ષના હજારો રાજાઓ આવ્યા હતા॥17॥

એ બધા રાજાઓ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ના વિરોધી હતા. કોઈ પણ રીતે એ કન્યાને શ્રીકૃષ્ણ લઈ ન જાય એટલામાટે બધા ભેગા થઈને શિશુપાલને એ કન્યા અપાવવાના યત્નમાં હતા. "જો શ્રીકૃષ્ણ આવીને રામ અને યાદવો ની સહાયથી કન્યાનું હરણ કરે તો આપણે બધા મળીને એની સાથે લડીશું" એવો નિશ્ચય કરીને એ રાજાઓ પણ પોતાનું બધું સૈન્ય, રથ, ઘોડા, હાથી વગેરે લઈને ત્યાં આવ્યા હતા॥18-19॥

પ્રતિપક્ષીઓના ઉદ્યોગની ભગવાન્ બલદેવજીને ખબર પડી અને "અહીંથી શ્રીકૃષ્ણ એકલા કન્યાનું હરણ કરવા ગયા છે તેથી ત્યાં કલહ જરૂર થશે" એવી આશપા થઈ॥20॥

જો કે તે શ્રીકૃષ્ણનું બલ-પરાક્રમ જાણતા હતા તો પણ ભાઈ ઉપરના સ્નેહને લઈને તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તે તુરત હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળની ભારે મોટી ચતુરંગીણી સેના સાથે લઈ કુણ્ડિનપુર જવા ચાલી નીકળ્યા॥21॥

(આમ બધી તૈયારી થઈ જતાં, જ્યારે અત્યન્ત આકાૂરા થાય ત્યારે જ ભગવાન્ પધારે છે એ સિદ્ધાન્ત દર્શાવતી રુક્મિણીજીની આકાૂરા કહેવામાં આવે છે) આ બાજુ પરમ સુન્દરી રુક્મિણીજી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના શુભાગમનની રાહ જોઈ રહ્યા હતાં. હજુ સુધી બ્રાહ્મણ દેવતા પણ પાછા ન આવ્યા તેથી તે ભારે ચિન્તામાં પડી ગયાં અને વિચારવા લાગ્યાં॥22॥

"ઓહો! હવે મારા વિવાહને તો એક રાત જ બાકી છે. પરન્તુ મારા જીવન સર્વસ્વ કમલનયન ભગવાન્ હજુ પણ પધાર્યા નહિ તેનું શું કારણ હશે તે મન્દ ભાગ્યવાળી હું સમજી શક્તી નથી. એટલું જ નહિ મારો સન્દેશો લઈ જનાર બ્રાહ્મણ દેવતા પણ હજુ સુધી પાછા આવ્યા નહિ॥23॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ પરમ શુદ્ધ છે. આપે મારામાં કંઈ ને કંઈ (ભાઈ પ્રત્યેનો મારો પક્ષપાત) દોષ જોયો હશે, ત્યારે તો મારો હાથ પકડવાને માટે મારો અનીકાર કરવાને માટે તૈયાર થઈ એ અહીં પધારી રહ્યા નથી॥24॥

ઠીક છે, મારું ભાગ્ય જ મન્દ છે! વિધાતા અને શંકર ભગવાન્ પણ મને અનુકૂલ હોય તેમ જણાતું નથી. એ પણ સમ્ભવ છે કે રુદ્રપત્ની પર્વત રાજકુમારી (ગિરિજા) સતી પાર્વતીજી મારાથી નારાજ થયાં હોય"

રુક્મિણીજી એક તો મુગ્ધ હતાં. વળી તેમનું સમ્પૂર્ણ મન અને બધા મનોભાવ ભક્ત મનચોર ભગવાને ચોરી લીધા હતા. તેથી ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં-કરતાં, "આ સમય તો શુભ છે" એમ વિચારી પોતાના આંસુભર્યા નેત્રો બન્ધ કરી દીધાં॥26॥

હે પરીક્ષિત! આ પ્રમાણે રુક્મિણીજી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના શુભાગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં હતાં. એ જ વખતે એમની ડાબી જાસ્ત્ર (સાથળ), ભુજા અને નેત્ર ફરકવાં લાગ્યાં, જે પ્રિયતમના આગમનના શુભ સમાચારની વધાઈ આપી રહ્યાં હતાં॥27॥

એટલામાં જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે મોકલેલા બ્રાહ્મણ દેવતા પણ આવી ગયા અને તેમણે અન્ત:પુરમાં રાજકુમારી રુક્મિણીજીને ભગવદ્ ચિન્તનથી ભગવદાવિષ્ટ દેવીરૂપે જોયાં॥28॥

સતી રુક્મિણીજીએ જોયું કે બ્રાહ્મણ દેવતાનું મુખ પ્રફુલ્લિત છે. હવે તેમને કોઈ કામ બાકી રહેલું નહિ હોવાથી અવ્યગ્ર-ધીમી ગતિથી આવે છે. તે તેમને જોઈને લક્ષણોથી જ સમજી ગયાં કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આવી પહોંચ્યા છે. પછી હર્ષથી મન્દ હાસ્ય કરી બ્રાહ્મણ દેવતાને તેમણે પૂછ્યું॥29॥

ત્યારે બ્રાહ્મણદેવતાએ સમાચાર આપ્યા કે બલદેવજી સાથે યદુનન્દન ગામમાં પધાર્યા છે" ભગવાનને તેની સાથે થયેલી વાત-ચીત કહી અને પરણવાનું વચન આપ્યું છે તે એ સત્ય કરશે એમ કહ્યું॥30॥

ભગવાનના શુભાગમનના સમાચાર સાંભળી રુક્મિણીજીનું હૈયું આનન્દથી નાચી ઉઠ્યું. મોક્ષ દેનાર ભગવાનને જેણે લાવી દીધા તે બ્રાહ્મણ દેવતાને તેના બદલામાં બીજું શું પ્રિય આપવું તેની સમજ ન પડવાથી તેમણે તેમને નમસ્કાર કર્યા*॥31॥

વિશેષ: બ્રાહ્મણ છે એટલે સહેજે જે મળે તેનાથી તેને સન્તોષ છે. બ્રહ્મચિન્તનમાં જ તેનો સમય જતો હોવાથી વૈભવ આપવાને પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતા નથી. જ્યાં બદલોવાળી ન શકાય ત્યાં નમસ્કાર એ જ ઉત્તમ બદલો છે. (અથવા) લક્ષ્મીસ્વરૂપ રુક્મિણીજીના વન્દન માત્રથી બ્રાહ્મણની તમામ અભિલાષાઓ પૂર્ણ થઈ.

પોતાની પુત્રીના લગ્નને ઉત્સુક્તાથી જોવાને, રામ-કૃષ્ણ પધાર્યા છે એમ સાંભળી વાજાં, પૂજાની સામગ્રી વગેરે લઈને સામૈયું કરી ભીષ્મક રાજાએ એમનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો॥32॥

એમને મધુપર્ક, રજરહિત શુદ્ધ વસ્ત્ર અને નાના પ્રકારની અભીષ્ટ ભેટો આપી વિધિ પ્રમાણે તેમનું પૂજન કર્યું॥33॥

ભીષ્મકજી બહુ બુદ્ધિમાન્ હતા. તેમણે ભગવાનને તેમની સેના અને સેવકો સહિત સમસ્ત સામગ્રીઓથી સજ્જ નિવાસસ્થાનમાં ઉતારો આપ્યો અને તેમનો વિધિ પ્રમાણે સત્કાર કર્યો॥34॥

ભીષ્મક રાજાએ પોતાને ત્યાં જે આવેલા હતા તેમની સેના, બલ અને અવસ્થા ના પ્રમાણમાં પોતાની સમ્પત્તિનો વિચાર કરી યથાયોગ્ય એમની કામના પૂર્ણ થાય તેવો સત્કાર કર્યો॥35॥

વિદર્ભનગરનાં વાસીઓએ શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા છે એમ જાણ્યું ત્યારે એ બધાં ત્યાં આવ્યાં અને એમના મુખકમળનું નેત્રરૂપી અઞ્જલિવડે પાન કરવા લાગ્યાં॥36॥

તેઓ આપસમાં આ પ્રમાણે વાત-ચીત કરતાં હતાં "રુક્મિણીજી આપની જ અર્ધાંગીની થવાને યોગ્ય છે અન આ પરમ પવિત્રમૂર્તિ શ્યામસુન્દર રુક્મિણીજીને જ યોગ્ય પતિ છે. બીજો કોઈ તેમની પત્ની થવાને યોગ્ય નથી. (લક્ષ્મીજી સિવાય બીજું કોઈ પણ ભગવત્પત્ની બની શકે નહિ)॥37॥

જો અમે આ જન્મમાં અથવા પૂર્વજન્મમાં કંઈ પણ સત્કર્મ કર્યું હોય તો ત્રિલોક વિધાતા ભગવાન્ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ અને એવી કૃપા કરો કે શ્યામસુન્દર શ્રીકૃષ્ણ જ વિદર્ભ રાજકુમારી રુક્મિણીજીનું પાણિગ્રહણ કરો"

પ્રેમ પરવશ થઈ નગરજનો પરસ્પર આ પ્રમાણે વાત-ચીત કરી રહ્યા છે ત્યાં એ જ સમયે રુક્મિણીજી રાણીવાસમાંથી નીકળી અમ્બિકાજીના મન્દિરે જવા નીકળ્યાં. એ વખતે ઘણા સૈનિકો તેમની રક્ષા કરી રહ્યા હતા॥39॥

તે પ્રેમમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનાં ચરણકમલોનું ચિન્તન કરતાં ભગવતી ભવાનીના પાદપલ્લવોનાં દર્શન કરવામાટે ચાલીને જ નીકળ્યાં॥40॥

તે પોતે મૌન હતાં અને માતાઓ તથા સાહેલીઓ તેમને ચારે તરફ વીંટળાઈ વળ્યાં હતાં. શૂરવીર કવચ અને શસ્ત્રધારી રાજસૈનિકો તેમની રક્ષા કરી રહ્યા હતા॥41॥

તે વખતે મૃદન, શથ, ઢોલ, શરણાઈ અને નગારાં વગેરે વાજાં વાગી રહ્યાં હતાં. (ભવાની માટે) અનેક પ્રકારની ભેટો અને પૂજા નાં સાધનો સાથે લેવામાં આવ્યા હતા. (નિત્ય નૂતન ભગવાનનાં દર્શન કરવા) હજારો શ્રેષ્ઠ વારાંગનાઓ પણ સાથે હતી॥42॥

ઘણી બ્રાહ્મણપત્નીઓ પુષ્પમાલા, ચન્દન વગેરે સુગન્ધ-દ્રવ્ય અને ઘરેણાં-કપડાં પહેરી સાથે-સાથે ચાલી રહી હતી. (ગવૈયા ગાતા જતા હતા, વાજાંવાળા વાજાં વગાડતા જતા હતા, (કૌસમાં આપેલ અડધા શ્લોક ઉપર શ્રીસુબોધિનીજી નથી) અને વિદ્યોપજીવી સૂત, માગધ તથા બન્દીજન રુક્મિણીજીની ચારે તરફ જયજયકાર કરતા ગાતા બજાવતા આગળ ચાલ્યા॥43॥

દેવીજીના મન્દિરે પહોંચી રુક્મિણીજીએ પોતાના કમલના જેવા સુકોમલ હાથ-પગ ધોયા, આચમન કર્યું; ત્યાર પછી અન્દર બહારથી પવિત્ર અને શાન્ત ભાવથી યુક્ત થઈ અમ્બિકા દેવીના મન્દિરમાં પ્રવેશ કર્યો॥44॥

વૃદ્ધ અને વિધિ ને જાણનાર બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓએ ભગવાન્ શંકરનાં અર્ધાંગીની ભવાનીને અને ભગવાન્ શંકરને પણ રુક્મિણીજી પાસે પ્રણામ કરાવ્યા॥45॥

(એ જ વખતે ભગવદ્ ઇચ્છાથી જ મન્ત્ર સ્ફૂરી આવ્યો) "અમ્બિકા માતા આપના પુત્ર ગણપતિજી સાથે આપને તથા શિવજીને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. આપ સમ્મતિ આપો કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ મારા પતિ થાય*॥46॥

વિશેષ: શ્લોક 46નો બીજો ભાવ: અમ્બિકા માતા! આપના પુત્રો ગણપતિજી વગેરે સાથે આપને તથા શિવજીને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ મારા પતિ થાઓ" શ્રીકૃષ્ણ આ અન્ય દેવતાને કરેલા નમસ્કારને અનુચિત ન ગણે તેથી ગુસ્સે ન થાય પણ તેને અનુમોદનઆપે.

ત્યારબાદ રુક્મિણીજીએ જલ, ગન્ધ, અક્ષત, ધૂપ, વસ્ત્ર, પુષ્પમાલા, હાર, આભૂષણ, અનેક પ્રકારનાં નૈવેદ, ભેટ અને આરતી વગેરે સામગ્રીઓથી (શંકર-પાર્વતીની) પૂજા કરી॥47॥

પછી શેષ રહેલી તે સામગ્રીઓથી તથા લૂણ, માલપૂઆ, તામ્બૂલ (પાન), કણ્ઠસૂત્ર, ફલ અને શેરડીથી સુહાગણ (લૂણ, માલપૂઆ, તામ્બૂલ, કણ્ઠસૂત્ર, ફલ અને શેરડી ના ખણ્ડ --એ છ પદાર્થ રસરૂપ ગણાય છે. તે બધા પરસ્પર સુવાસિનીઓ (સુહાગણો) આપે છે અને લે છે.) બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓની પણ પૂજા કરી॥48॥

ત્યારે તે સ્ત્રીઓએ મંગલ પદાર્થ આપી આશીર્વાદ આપ્યા. રુક્મિણીજીએ તેમને તથા માતા અમ્બિકાને નમસ્કાર કરી મંગલ પદાર્થો વસ્ત્રમાં બાંધી લીધાં॥49॥

પછી તેમણે મૌનવ્રત છોડ્યું અને રત્નજટિત વીંટીથી શોભતા હસ્તકમલથી એક સહેલીનો હાથ પકડી અમ્બિકાજીના મન્દિરમાંથી તે બહાર નીકળ્યાં॥50॥

હે પરીક્ષિત! રુક્મિણીજી ભગવાનની માયાની જેમ જ મોટા-મોટા ધીર-વીરોને પણ મોહિત કરી લેવાવાળાં હતાં. તેમનો કટિભાગ ઘણો જ સુન્દર અને પાતળો હતો. મુખમણ્ડલ ઉપર કુણ્ડલોની શોભા ઝગમગી રહી હતી. સોળ વર્ષની અવસ્થા હતી. સ્તન પ્રકટ થયાં હતાં. લટકતી વાળની લટોને લઈને તેમની દૃષ્ટિ કંઈ ચપલ થઈ રહી હતી॥51॥

તેમના હોઠો ઉપર મનોહર હાસ્ય નાચી રહ્યું હતું. એમના દાંતોની પંક્તિ હતી તો કુંદકળીના જેવી પરમ ઉજ્જ્વલ પરન્તુ પાકેલા બિમ્બફલ (=ઘિલોડું. પાકેલા ઘિલોડાની બે ઊભી ફાડ કરવામાં આવે તો બન્ને હોઠ જેવો આકાર થાય) જેવા લાલ હોઠોની ચમકથી એના ઉપર પણ લાલશ જણાતી હતી. ચરણનાં ઝાંઝર ચમકી રહ્યાં હતાં અને તેમાં લાગેલી ઝીણી ઘૂઘરીઓ રુમઝૂમ-રુમઝૂમ વાગી રહી હતી. તે પોતાના સુકુમાર ચરણકમલોથી રાજહંસની ગતિથી પેદળ જ ચાલી રહ્યાં હતાં॥52॥

તેમની અપૂર્વ છબી જોઈને ત્યાં આવેલા મોટા-મોટા યશસ્વી વીરપુરુષો બધા મોહિત થઈ ગયા. કામદેવે જ ભગવાનનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા પોતાનાં બાણોથી તેમનાં હૃદય જર્જરિત કરી દીધાં. રુક્મિણીજી આ પ્રમાણે આ ઉત્સવ-યાત્રાને બહાને મન્દ-મન્દ ગતિથી ચાલતાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પોતાનું અપૂર્વ સૌન્દર્ય ન્યોછાવર કરી રહ્યાં હતાં. તેમને જોઈને મોટા-મોટા રાજાઓ અને વીરપુરુષો એટલા મોહિત અને બહોશ થઈ ગયા કે તેમના હાથમાંથી અસ્ત્ર-શસ્ત્ર નીચે પડી ગયાં અને તેઓ પોતે પણ રથ, હાથી અને ઘોડા ઉપરથી ધરતી ઉપર જઈ પડ્યા. આ પ્રમાણે રુક્મિણીજી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના શુભાગમનની રાહ જોતાં પોતાના કમલની કળી જેવા સુકુમાર ચરણોથી ધીમે-ધીમે ચાલતાં હતાં॥53-54॥

પોતાના ડાબા હાથના નખોથી મુખ ઉપર આવેલી લટો હટાવી અને ત્યાં આવેલા રાજાઓ તરફ લજ્જાયુક્ત નજરથી જોયું એ જ વખતે તેને શ્યામસુન્દર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થયાં. રાજકુમારી રુક્મિણીજી જેવાં રથ ઉપર ચઢવા જાય છે કે તરત જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે બધા શત્રુઓને દેખતાં તેમની ભીડમાંથી રુક્મિણીજીને ઉઠાવી લીધાં અને તે સેંકડો રાજાઓના સિર ઉપર પગ મૂકી તેમને પોતાના તે રથ ઉપર બેસાડી દીધાં જેની ધ્વજા પર ગરુડજીનું ચિહ્ન હતું. પછી તો જેવી રીતે સિંહ શિયાળની વચ્ચેથી પોતાનો ભાગ લઈ જાય તેવી જ રીતે રુક્મિણીજીને લઈ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બલદેવજી વગેરે યદુવંશીઓની સાથે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા॥55-56॥

તં માનિન: સ્વાભિભવં યશ:ક્ષયં પરે જરાસન્ધવશા ન સેહિરે
અહો ધિગસ્મદ્યશ આત્તધન્વનાં ગોપૈર્હૃતં કેસરિણા મૃગૈરિવ॥57॥

તે વખતે જરાસન્ધને અધીન અભિમાની રાજાઓથી પોતાનો આ તિરસ્કાર અને યશનો નાશ સહન ન થયા. તે બધા ચિડાઈને કહેવા લાગ્યા, "ઓહો! આપણને ધિક્કાર છે! આજે

આપણે ધનુષ ધારણ કરીને ઊભા જ રહી ગયા અને આ ગોવાળિયાઓ, જેવી રીતે સિંહોનો ભાગ હરણ લઈ જાય તેવી જ રીતે આપણો યશ છીનવીને લઈ ગયા”

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો શ્રીરૂપ ચોથો)
રાજાઓને જીતી શ્રીકૃષ્ણ રુક્મિણીજીનું હરણ કરી લાવ્યા નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ચોથો અને ચાલુ)53મો
(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં પચાસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 5 અ.54; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.51
ભગવાને રુક્મિણીજી સાથે લગ્ન કર્યું

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય5
વિશેષ: જ્યાં સુધી પોતાના લોકોનું ચિત્ત તે-તે ભાવથી નિવૃત્ત ન થાય ત્યાં સુધી એ વિષયને ભગવાન્ ગ્રહણ ન કરે તેથી વિધિ પ્રમાણે વિવાહ કરવામાટે અન્ય વિષયને દૂર કરવા જોઈએ, માટે અહીં જરાસન્ધ આદિ સાથે યુદ્ધ કર્યું, રુક્મીનું મુણ્ડન કર્યું અને રુક્મિણીજીના અજ્ઞાનને દૂર કરીને એમને એ દોષથી મુક્ત કર્યાં. સ્વકીય ઉદાસીન હોય તે શત્રુ ગણાય, પોતાનો આત્મા પણ ભગવત્કૃતિને અનુમોદન ન આપે તો એ આત્મા શત્રુ ગણાય. એ ઉદાસીનતાને દૂર કરવામાટે ભગવાને યુદ્ધ કરી બધાને સ્વનિષ્ઠ કર્યા. આ પાંચમા અધ્યાયમાં રુક્મિણીજીના દોષોને દૂર કરી સ્વભાવવડે એને સ્વનિષ્ઠ કરીને ભગવાને વિવાહ કર્યો એ વાત કહે છે. (કારિકા)
ઇતિ સર્વે સુસંરબ્ધા વાહાનારુહ્ય દંશિતા:।
સ્વૈ: સ્વૈર્બલૈ: પરિક્રાન્તા અન્વીયુર્ધૃતકાર્મુકા:॥1॥
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એમ ક્રોધયુક્ત જરાસન્ધ આદિ રાજાઓ પોત-પોતાના વાહનમાં બેસી, કવચ વગેરે ધારણ કરી, પોત-પોતાની સેનાને સાથે લઈ, હાથમાં ધનુષ લઈ ભગવાનની પાછળ દોડ્યા॥1॥

હે રાજન્! જ્યારે યદુવંશીઓના સેનાપતિઓએ જોયું કે શત્રુદલ અમારા ઉપર ચઢી આવી રહ્યું છે ત્યારે તેમણે પણ પોત-પોતાના ધનુષનો ટંકાર કર્યો અને પાછા ફરી દૃઢતાથી તેમનો સામનો કર્યો॥2॥

જરાસન્ધની સેનાના લોકો કોઈ ઘોડા ઉપર, કોઈ હાથી ઉપર તો કોઈ રથ ઉપર ચઢેલા હતા. તે બધા ધનુર્વેદના સારા મર્મજ્ઞ હતા. જેવી રીતે ઘનઘોર વાદળો પહાડો ઉપર મુસળધાર પાણી વરસાવે તેવી રીતે તેઓ યદુવંશીઓ ઉપર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા॥3॥

શુદ્ધ અન્ત:કરણવાળાં પરમ સુન્દરી રુક્મિણીજીએ જોયું કે તેમના પતિ શ્રીકૃષ્ણની સેના બાણવર્ષાથી ઢંકાઈ ગઈ છે, ત્યારે તેમણે લજ્જાસહિત ભયભીત નેત્રોથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના મુખ તરફ જોયું॥4॥
શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : "હે વામલોચને! ભય ન રાખો. તમારા સૈનિકો હમણાં જ શત્રુના સૈન્યનો નાશ કરશે”

શત્રુના એ પરાક્રમને ગદ, સંકર્ષણ વગેરે યદુવીરો સહન ન કરી શક્યા અને હાથી, ઘોડા, રથ વગેરેનો બાણથી નાશ કરવા લાગ્યા॥6॥

તેમનાં બાણોથી રથ, ઘોડા અને હાથી ઉપર બેઠેલા વિપક્ષી વીરોનાં કુણ્ડલ, કિરીટ અને પાઘડીઓથી સુશોભિત કરોડો માથાં, તલવાર, ગદા અને ધનુષયુક્ત હાથ, પહોંચા, સાથળો

અને પગ કપાઈ-કપાઈને પૃથ્વી ઉપર પડવા લાગ્યાં. તે જ પ્રમાણે ઘોડા, ખચ્ચર, હાથી, ઊંટ, ગધેડાં અને મનુષ્યોનાં માથાં પણ કપાઈ-કપાઈને જમીન ઉપર પડવા લાગ્યાં॥7-8॥

અન્તે વિજયની આકાૂક્ષાવાળા યદુવંશીઓએ શત્રુઓની સેના છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખી. તેથી જરાસન્ધ વગેરે બધા રાજાઓ યુદ્ધમાં પીઠ દેખાડી પલાયન કરવા લાગ્યા॥9॥

આ બાજુ શિશુપાલ પોતાની ભાવિ પત્નીનું હરણ થવાથી મરવા જેવો થઈ ગયો હતો. તેના હૃદયમાં ઉત્સાહ કે તેના શરીર ઉપર કાન્તિ નહોતી. તેનું મોં સુકાઈ રહ્યું હતું. જરાસન્ધ તેની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો:॥10॥

"હે પુરુષસિંહ! તમે મનમાં કાંઈ દુ:ખ ન કરશો. મનુષ્યનું સર્વદા પ્રિય જ થાય એવું પણ નથી કે સર્વદા અપ્રિય થાય એવો પણ નિયમ નથી. તેથી આપણે હાર્યા એ વાતને ભૂલી જવી જોઈએ॥11॥

માયાવી કાષ્ઠની પૂતળીને નચાવે છે તેવી જ રીતે આ જીવ પણ ભગવદિચ્છાને આધીન રહી સુખ- દુ:ખના સમ્બન્ધમાં યથાશક્તિ ચેષ્ટા કરતો રહે છે॥12॥

શ્રીકૃષ્ણે મને ત્રેવીસ અક્ષૌહિણી સેનાઓ સહિત સત્તર વાર હરાવ્યો પણ છેલ્લે મેં અઢારમી વાર તેના ઉપર વિજય મેળવ્યો॥13॥

તો પણ આ વાતનો હું ક્યારેય શોક કરતો નથી કે તેનાથી હર્ષ પામતો નથી. (પોતાના બરાબરિયાથી હાર-જીત થાય તો લાગી આવે તે બરાબર છે. પણ) હું જાણું છું કે જય-પરાજય કરનાર કાળ છે. તે બધાનો અધિપતિ છે. તે શરીર આદિ સહિત છે અને શરીરદ્વારા જ તે જગતને ઉપર નીચે કરે છે. ("દ્રવ્યયુક્તેન અને દૈવયુક્તેન" બે પાઠ છે. 'દ્રવ્યયુક્ત' એટલે શરીર આદિ સહિત અને 'દૈવયુક્ત' એટલે પ્રારબ્ધ પ્રમાણે. તાત્પર્ય કે દોષ તેનો (કાળનો) પણ નથી)॥14॥

આપણે મોટા-મોટા વીર સેનાપતિઓના પણ નેતા છીએ. છતાં પણ આ સમયે શ્રીકૃષ્ણદ્વારા સુરક્ષિત યાદવોની તુચ્છ સાધનવાળી સેનાએ આપણને હરાવ્યા એને કાળનું બલ જ સમજો॥15॥

અત્યારે કાળ શત્રુને અનુકૂળ હતો ત્યારે એણે આપણને જીત્યા; તો અનુકૂળ સમય આવશે ત્યારે આપણે પણ એને જીતીશું"

એમ જ્યારે મિત્રોએ સમજાવ્યો ત્યારે શિશુપાલ પોતાના માણસો સાથે પોતાને દેશ ગયો. મરતાં બાકી રહેલા રાજાઓ પણ પોતાના નગરોમાં પહોંચ્યા॥17॥

રુક્મિણીજીનો મોટો ભાઈ રુક્મી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બહુ દ્વેષ રાખતો હતો. તેની બહેનનું શ્રીકૃષ્ણ હરણ કરી લઈ જાય અને તેની સાથે રાક્ષસવિધિથી વિવાહ કરે તે વાત રુક્મીથી બિલકુલ સહન ન થઈ. રુક્મિ બલવાન તો હતો જ. એક અક્ષૌહિણી સેના લઈને શ્રીકૃષ્ણની પાછળ લડવા દોડ્યો॥18॥

મહાબાહુ રુક્મીએ યુદ્ધની તૈયારી કરી, ક્રોધ કરી, કવચ પહેરી, હાથમાં ધનુષ લઈ, સર્વ રાજાઓનાં સાંભળતાં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે "હું કૃષ્ણને માર્યા વગર અને રુક્મિણીને લાવ્યા

વગર કુણ્ડિનપુરમાં પ્રવેશ નહિ કરું. આ મારું વચન સત્ય સમજો. હું તમને બધાને સાચું કહું છું”

આમ કહી તે રથ ઉપર સવાર થઈ ગયો અને સારથિને કહ્યું, "જ્યાં કૃષ્ણ હોય ત્યાં જલદીમાં જલદી મારો રથ લઈ લે. આજે મારું એની સાથે જ યુદ્ધ થશે॥21॥

આજ હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી એ અત્યન્ત દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ગોપાલના પરાક્રમના મદને દૂર કરીશ કે જે મારી બહેનનું બલપૂર્વક હરણ કરી લઈ ગયો છે”

વિશેષ: શ્લોક 22 નો બીજો ભાવ:

અદ્યાહં નિશિતૈર્બાણૈ: ગોપાલસ્ય સુદુર્મતે:। નેષ્યે વીર્યમદં યેન સ્વસા મે પ્રસભં હૃતા॥22॥

"સુદુર્મતે:-સુદુષ્ટેષ્વપિ મતિર્યસ્ય। અત્યન્ત દુષ્ટ પુરુષો ઉપર પણ જેની કૂણી નજર છે તેવા શ્રીકૃષ્ણ. "નેષ્યે વીર્યમદં યેન” ભગવાનને લીધે વીર્યજનિત જે મદ તેને હું ગ્રહણ કરીશ. હવે અમે ભગવાનના સમ્બન્ધી થયા છીએ એટલે વીરતામાં અમારી કોઈ બરાબરી નથી એવો ગર્વ થશે. (સરસ્વતી તેના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણને ગાળ દેવામાં પ્રવૃત્ત થાય જ નહિ એ અધ્યાય 50 શ્લોક 17-18 માં જોઈ ગયા છીએ)

હે પરીક્ષિત! રુક્મીની બુદ્ધિ બગડી ગઈ હતી. તે ભગવાનના તેજ પ્રભાવને બિલકુલ જાણતો ન હતો. તેથી જ આ પ્રમાણે પોતાની બડાઈ કરતો તે એક જ રથથી શ્રીકૃષ્ણની પાસે જઈ બોલવા લાગ્યો, "ઊભો રહે! ઊભો રહે!”

તેણે પોતાના ધનુષને જોરથી ખેંચી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને ત્રણ બાણ માર્યાં અને કહ્યું, "એક ક્ષણ મારી સામે ઊભો રહે! યદુવંશીઓના કુલકલપ।1 જેવી રીતે કાગડો હોમની સામગ્રી ચોરીને ઉડી જાય તેમ જ તું મારી બહેનને ચોરીને ક્યાં ભાગી જઈ રહ્યો છે? અરે મન્દ! તું ઘણો માયાવી અને કપટયુદ્ધમાં કુશળ છે. આજ હું તારા ગર્વનો નાશ કરી નાખું છું2॥24-25॥

વિશેષ: 1.સ્તુતિ પક્ષ લઈએ ત્યારે શ્લોકનો અર્થ:

મારો ઉદ્ધાર કર્યા વિના જ રુક્મિણીજીનું હરણ કરવું અયોગ્ય છે. ત્રણ ‘શર’ માર્યા. ‘શર’ એટલે 1.બાણ 2.તર. તર એ રસને ઢાંકી દે છે. જલની તર પૃથ્વી છે, વાયુની તર (આવરણ, ઢાંકણ) અન્તરિક્ષ છે અને બ્રહ્માણ્ડની તર સ્વર્ગ છે. ત્રણ બાણ મારી ત્રણેય લોક ભગવાનને નિવેદન કરી દીધા. હાથથી માર્યાં અર્થાત્ હાથથી નિવેદન કર્યા. ચારે ક્ષણં તિષ્ઠ-આપના ચરણને યોગ્ય સાત્ત્વિક હૃદયમાં ક્ષણવાર બિરાજો. કુલપાંસન કુલપ-યદુકુલના પાલક. અંસ-ખભો, ક્રિયાશક્તિ. ન (નયતિ)-લઈ જનાર, પ્રાપ્ત કરાવનાર. જે કોઈ યાદવોના રક્ષકો છે તેમને વૈકુણ્ઠની પ્રાપ્તિ કરાવે તે કુલપાંસન-આવા ભક્તવત્સલ અમારા હૃદયમાં પણ ક્ષણવાર બિરાજો તો અમને અને અમારા ઉપર ઉપકાર કરનારાઓને વૈકુણ્ઠની પ્રાપ્તિ કરાવશે તેવી પ્રાર્થના છે.

2.બ્રહ્માનન્દ જીવોની બહેન છે. તેને લઈને એટલે અમારો ઉદ્ધાર કર્યા વિના. ‘મુષિત્વા’-અમારાથી પરોક્ષ રીતે ઉપાડી જઈને. બ્રહ્માનન્દ જીવોની નિકટ જ હોવા છતાં જીવ તેને

જોતો નથી. તેનો અનુભવ તો ભગવાન્ જ કરે છે. ભગવાન્ સર્વયજ્ઞભોક્તા છે અને કાગડા સિવાયનું અખિલ જગત્ હવિ છે. કાગડા સિવાયના બીજા બધા હોમ કરવાના હવિ છે. આખા જગતનો ઉદ્ધાર કરવામાટે પધારેલા આપ એક મારો ઉદ્ધાર કર્યા વિના કેમ જાઓ છો? આમ પોતાની જાત ઉપર ધિક્કાર બતાવે છે. ભગવાન્ કહે છે કે તેં જ કાગડાનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું અને કાગડો હવિ તરીકે ન ચાલે પછી? "મન્દમાયિન: કૂટયોધિન:" માયાને પ્રસન આવ્યે કાર્યક્ષમ નહિ કરતાં મન્દ કરી દો છો. યુદ્ધ તો દેખાડવા પૂરતું કપટથી જ કરો છો. હકીકતમાં જેને-જેને મારો છો તેને-તેને મુક્તિ જ આપો છો. આવા ભગવાન્ સામે બિરાજમાન હોય તો પ્રતિબન્ધકરૂપે આવેલો મારો મદ હું છોડી દઈશ.

જ્યાં સુધીમાં મારા બાણથી નીચે ન પડે ત્યાં સુધીમાં આ બાળકીને (કન્યાને) છોડી દઈ ભાગી જા" રુક્મીની વાત સાંભળી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ હસવા લાગ્યા. આપે તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને તેના ઉપર છ બાણ છોડ્યાં*॥26॥

વિશેષ: 'બાણ' એટલે ઇન્દ્રિય. બાણ દુશ્મનને મારી નાખે છે તેમ ઇન્દ્રિયો બહિર્મુખ થનારને મારી નાખે છે. જો મારી ઇન્દ્રિયો ભગવદ્ રસ ચાખી જશે તો પછી તેઓ બ્રહ્માનન્દની પણ પરવા નહિ કરે, પછી તો ભક્તિ જ કરશે, ત્યાં સુધી બ્રહ્માનન્દનું દાન કરવું. "દારિકા મુક્તિ: સંસારં વિદારયિષ્યતિ। દારિકા" નાશ કરી નાખે તે. મુક્તિની પ્રાર્થના તો જ્યાં સુધી ભક્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી જ કરવાની હોય. 'શયી થા:'-પ્રલય વખતે આપ પોઢી જાઓ તે પહેલાં જ મુક્તિનું દાન કરો.

સાથે જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે આઠ બાણ ચાર ઘોડાને માર્યાં, બેથી સારથિને અને ત્રણથી ધ્વજને પાડ્યો. રુક્મીએ પણ બીજું ધનુષ લઈ પાંચ બાણ શ્રીકૃષ્ણને માર્યા॥27॥

એણે બાણ માર્યાં ત્યારે ભગવાને એનું ધનુષ તોડી નાખ્યું. એણે બીજું ધનુષ લીધું તેને પણ અચ્યુતે ઉડાવી દીધું તેથી ત્રીજું લીધું તેને પણ ભગવાને તોડી પાડ્યું॥28॥

પરિઘ, ઢાલ, તલવાર, શૂલ, શક્તિ, તોમર વગેરે જે-જે આયુધ એણે લીધાં તેને સર્વ સમર્થ ભગવાને પ્રહાર કરતાં પહેલાં જ તોડી પાડ્યાં॥29॥

ક્રોધે ભરાઈ રુક્મી હાથમાં તલવાર ઉઠાવી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને મારી નાખવા રથ ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને પતંગિયું જેમ અગ્નિમાં પેસે તેમ તેમની સામે આવ્યો॥30॥

એ આવે છે તેટલામાં તો બાણવડે એની તલવાર અને ઢાલ ના ભગવાને તલ-તલ જેવડા ટુકડા કરી નાખ્યા અને રુક્મીને મારવામાટે ભગવાને તલવાર હાથમાં લીધી અને એના તરફ ઉગામી॥31॥

જ્યારે રુક્મિણીજીએ જોયું કે આ તો મારા ભાઈને હવે મારી જ નાખશે ત્યારે તે ભયથી વિહ્વળ થઈ ગયાં અને પોતાના પ્રિયતમ પતિના ચરણોમાં પડી કરુણ સ્વરમાં તેમણે કહ્યું॥32॥

"દેવતાઓના પણ આરાધ્ય દેવ! જગત્પતે! આપ યોગેશ્વર છો. આપના સ્વરૂપને કોઈ જાણી શક્તું નથી. આપ પરમ બલવાન છો પરન્તુ કલ્યાણ સ્વરૂપ પણ છો. પ્રભો! મારા ભાઈને (આજે જ લગ્નનો દિવસ, મંગલ દિવસ છે. લગ્નના અવસર ઉપર સાળો માન્ય-આદરને પાત્ર હોય છે.) મારવો આપનેમાટે યોગ્ય કામ નથી"

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : રુક્મિણીજીનું એક-એક અન ભયથી કમ્પી રહ્યું હતું. શોકની પ્રબલતાથી મોં સુકાઈ ગયું હતું. ગળું રુન્ધાઈ ગયું હતું. આતુરતાથી કેશ વિખરાઈ ગયા હતા અને માળાઓ અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી અને આ સ્થિતિમાં તેમણે ભગવાનનાં ચરણકમલ પકડી લીધાં હતાં. પરમ દયાળુ ભગવાન્ તેમને ભયભીત જોઈ કરુણાથી દ્રવિત થઈ ગયા અને આપે રુક્મીને માર્યો નહિ॥34॥

છતાં પણ રુક્મીએ યાદવોનું અનિષ્ટ કરવાની ચેષ્ટા છોડી નહિ તેથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેને તેના જ દુપટ્ટાથી બાંધી દીધો અને તેનાં દાઢી, મૂછ તથા કેશ કેટલેય ઠેકાણેથી મૂંડી તેને કુરૂપ બનાવી દીધો. ત્યાં તો જેવી રીતે હાથી કમલવનને કચડી નાખે તેમ યદુવંશી વીરોએ શત્રુની સેનાનો નાશકર્યો॥35॥

પછી બલદેવજી શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યા ત્યાં તો દાઢી-મૂછ વગરના, મરેલ જેવા, દુપટ્ટાથી બાંધેલા રુક્મીને તેમણે જોયો. સર્વશક્તિમાન બલદેવજીને તેના ઉપર દયા આવી અને તેને બન્ધનમુક્ત કર્યો. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા:॥36॥

"હે કૃષ્ણ! તમે આ ખોટું કર્યું. આપણે માટે આ નિન્દ્ય કામ ગણાય, કેમકે સુહૃદની દાઢી મૂછ મૂંડી એને વિરૂપ બનાવવો એ એક પ્રકારનો વધ જ ગણાય"

ત્યાર બાદ બલદેવજીએ રુક્મિણીજીને સમ્બોધન કરી કહ્યું, "હે સાધ્વી! તમારા ભાઈનું રૂપ વિકૃત કરી દેવામાં આવ્યું એમ વિચારીને અમારા તરફથી ખોટું ન લગાડશો, કારણ કે જીવને સુખ-દુ:ખ દેનાર બીજું કોઈ નથી. તેને તો પોતાનાં જ કર્મનું ફલ ભોગવવું પડે છે"

હવે તેમણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, "હે કૃષ્ણ! જો પોતાનો સગો સમ્બન્ધી વધ કરવા યોગ્ય અપરાધ કરે તો પણ પોતાના જ સમ્બન્ધીઓદ્વારા તેનો વધ થાય એ ઉચિત નથી. તેને છોડી મૂકવો

જોઈએ. તે તો તેના અપરાધથી જ મરી ચૂક્યો છે. એને આપણે મારવાની જરૂર રહેતી નથી॥ 39॥

બ્રહ્માજીએ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ જ એવો બનાવી દીધો છે કે સગો ભાઈ પણ પોતાના ભાઈને મારી નાખે છે. તેનાથી ભયાનક અજ્ઞાનજ પેદા થાયછે॥40॥

ભાઈ! એ ઠીક છે કે જે લોકો ધનના નશામાં અન્ધ વિવેકહીન થઈ રહ્યાં છે અને અભિમાની છે તેઓ, રાજ્ય, પૃથ્વી, પૈસા, સ્ત્રી, માન તેજ અથવા બીજા કોઈ કારણથી પોતાન બન્ધુઓનો પણ તિરસ્કાર કરી દેતા હોય છે॥41॥

તમે રુક્મીનું મુણ્ડન કર્યું એ તમારી વિષમ બુદ્ધિ ગણાય. દુષ્ટ હૃદયવાળાને વિષમ બુદ્ધિ થાય. તમારે વિષમ બુદ્ધિ ન રાખવી જોઈએ. અથવા દુર્હૃદોનું અકલ્યાણ અને સુહૃદોનું કલ્યાણ સદા માનો છો એ તમારી વિષમ બુદ્ધિ તમને અયોગ્ય છે, કેમકે સર્વસમતા તમારો (બ્રહ્મનો) મુખ્ય ધર્મ છે"

(આમ ભગવાનને ચાર શ્લોકથી ઠપકો આપતા પણ રુક્મિણીજીના મનને સન્તોષ ન થયો ત્યારે બલદેવજી એમને સાત શ્લોકવડે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે) "મનુષ્યને દેવની માયાથી "આ મિત્ર, આ શત્રુ, આ ઉદાસીન" એવી એવી *જાતની દેહમાં આત્મબુદ્ધિ થાય છે એ એક જાતનો એનો મોહ છે॥43॥

વિશેષ: સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ભેદ થાય છે ત્યારે શત્રુ, મિત્ર વગેરે ભાવો પેદા થાય છે એનું નિરૂપણ કરીને પાછી આત્મા એક છે એમ આત્મધર્મનું નિરૂપણ કરે છે. આત્મા સ્વપ્રકાશ અને અસન છે. જન્મ આદિ દોષો દેહ આદિમાં છે. તેનાથી આત્માને કોઈ જાતનો દોષ લાગતો નથી. આત્માને કોઈનો સંસર્ગ નથી એ કોઈનું ગ્રહણ કરતો નથી, છતાં એમાં સંસર્ગ વગેરે ભ્રાન્તિથી કલ્પાય છે. તેથી જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનને દૂર કરીને એ ભ્રાન્તિને દૂર કરવી જોઈએ. તેથી જ ધર્મ-ધર્મિરૂપ ભગવાન્ સાતરૂપ છે તે ભગવદ્ જ્ઞાનને સાત શ્લોકથી કહે છે. એનાથી રુક્મિણીજીનું વૈમનસ્ય દૂર થયું, ભગવાન્માં દોષબુદ્ધિ હતી તે દૂર થઈ અને તેમણે બુદ્ધિથી વિક્ષિપ્ત મનનું સમાધાન કર્યું. અસુર (રુક્મી) ની હાજરીમાં જ્ઞાન ફળે નહિ પણ ભગવાનના સાન્નિધ્યથી જ્ઞાન ફળ્યું.

સમસ્ત દેહધારીઓનો આત્મા એક જ છે કારણ કે તે પરનિયન્તા છે. જેવી રીતે સોનું અને માટી એક હોવા છતાં તેના ઘડેલા આકાર ઉપરથી તે-તે નામથી વ્યવહાર થાય છે તેવી રીતે દેવ, પશુ-પક્ષી તથા મનુષ્યભાવને આત્મા પામે છે. જલ અને ઘડા વગેરે ઉપાધિઓના ભેદથી જેવી રીતે સૂર્ય, ચન્દ્રમા આદિ પ્રકાશયુક્ત પદાર્થ અને આકાશ જુદા-જુદા જણાય છે, પરન્તુ એક જ છે. તેવી જ રીતે મૂર્ખ લોકો શરીરના ભેદથી આત્માનો ભેદ માને છે॥44॥

દ્રવ્ય, પ્રાણ અને ગુણ, અધિભૂત-અધ્યાત્મ અધિદૈવરૂપ મળી આદિ અને અન્ત ધર્મવાળો દેહ થાય છે. અવિદ્યાએ આત્મામાં એની કલ્પના કરી છે. એ દેહ આત્માને જન્મમરણના ચક્કરમાં લઈ જાય છે॥45॥

હે સતી! નેત્ર અને રૂપ બન્ને સૂર્યદ્વારા પ્રકાશિત થાય છે. સૂર્ય જ તેનું કારણ છે. તેથી સૂર્યની સાથે નેત્ર અને રૂપ નો ક્યારેય વિયોગ કે સંયોગ થતો નથી. (દોરડા અને સર્પ નો સંયોગ કે વિયોગ નથી. સર્પનો સહેજ પણ અંશ દોરડામાં હોતો નથી. મુખનો પ્રતિબિમ્બની સાથે કે દર્પણની સાથે કોઈ જ સમ્બન્ધ નથી) તે જ પ્રમાણે સમસ્ત સંસારની સત્તા આત્મસત્તાને લીધે જ જણાય છે. સમસ્ત સંસારનો પ્રકાશક આત્મા જ છે. પછી આત્માની સાથે અસત્ દેહનો સંયોગ કે વિયોગ હોઈ જ શી રીતે શકે? આથી દેહ આદિમાં અનાસક્તિ રાખે તો વૈરાગ્ય થાય એ આ કહેવાનું તાત્પર્ય છે॥46॥

જન્મ લેવો, રહેવું, મોટું થવું, બદલવું, ઘટવું અને મરવું આ બધા વિકાર શરીરના જ હોય છે, આત્માના નહિ. જેવી રીતે કૃષ્ણપક્ષમાં ચન્દ્રની કલાઓનો જ ક્ષય થાય છે, ચન્દ્રમાનો નહી, પરન્તુ અમાવાસ્યાને દિવસે વ્યવહારમાં લોકો ચન્દ્રમાનો ક્ષય થયો એમ કહે છે. તેવી જ રીતે જન્મ-મૃત્યુ વગેરે બધા વિકાર શરીરના જ થાય છે, પરન્તુ લોકો ભ્રમને લીધે તેને પોતાના આત્માના માની લે છે॥47॥

જેમ સૂતેલો માણસ સ્વપ્નમાં પોતાના આત્માનો, વિષયનો અને ફળનો અનુભવ કરે છે તેમ અજ્ઞાની માણસ સંસારનો અનુભવ કરે છે. એને જેમ નિદ્રા છે તેમ આને અજ્ઞાન છે. એ દૂર થતાં એને એનો સમ્બન્ધ રહેતો નથી॥48॥

તેથી હે શુચિસ્મિતે! અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અન્ત:કરણના શોકને તત્ત્વજ્ઞાનવડે દૂર કરી તમે સ્વસ્થ થાઓ કારણ કે શોક અન્ત:કરણને સૂકવી નાખે છે, મોહિત કરી દે છે”

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાન્ રામે એવીરીતે સમજાવ્યાં ત્યારે પરમ સુન્દરી રુક્મિણીજીએ વિવેકબુદ્ધિવડે વૈમનસ્ય છોડી દઈ મનનું સમાધાન કર્યું॥50॥

રુક્મીની સેના (અથવા બલ) તથા તેના તેજનો નાશ થઈ ચૂક્યો હતો. માત્ર પ્રાણ બચી રહ્યા હતા. તેના મનની બધી આશા-અભિલાષાઓ સિદ્ધ ન થઈ અને શત્રુઓએ અપમાનિત કરી તેને છોડી મૂક્યો હતો એનો વિચાર કરતો એ ઘેર ન ગયો॥51॥

તેણે પહેલાં જ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે "દુર્બુદ્ધિ કૃષ્ણને માર્યા વિના અને મારી નાની બહેનને પાછી લાવ્યા વિના હું કુણ્ડિનપુરમાં પ્રવેશ નહિ કરું” તેથી તેણે પોતાને રહેવા માટે *ભોજકટ નામની મોટી નગરી વસાવી અને ક્રોધને લીધે ત્યાં જ રહેવા લાગ્યો॥52॥

વિશેષ: ભોજકટ:‘ભોજ’ એટલે સ્મશાનમાં શબ ઉપરનું વસ્ત્ર લઈ લેનાર મસાણિયો. ‘કટ’ એટલે શબ અથવા નનામી.

ભગવાન્ બધા રાજાઓને જીતીને ભીષ્મકની પુત્રી રુક્મિણીજીને દ્વારકામાં લાવ્યા અને હે પરીક્ષિત! એની સાથે વિધિવત્ લગ્ન કર્યાં॥53॥

હે રાજન્! એ વખતે દ્વારકામાં ઘેર-ઘેર મહાન ઉત્સવ મનાવવામાં આવ્યો, કારણ કે ત્યાંના બધા લોકોને યદુપતિ શ્રીકૃષ્ણમાં અનન્ય પ્રેમ હતો॥54॥

ત્યાંનાં બધાં સ્ત્રી-પુરુષો મણિઓનાં ચળકતાં કુણ્ડલ પહેરી આનન્દ ઉલ્લાસયુક્ત થઈ ચિત્ર-વિચિત્ર નવીન વસ્ત્રો ધારણ કરેલ વરવધૂને અનેક ભેટની સામગ્રી ઉપહારમાં આપી॥

55॥

ભગવાનના લગ્ન વખતે દ્વારકામાં સર્વત્ર ધ્વજા-પતાકા સ્વર્ગ સુધી પહોંચે એટલાં ઊંચા બન્ધાયા, અનેક પ્રકારનાં ફૂલનાં, વસ્ત્રોનાં અને રત્નોનાં તોરણ બંધાયાં, દરેક દ્વારમાં મંગલ કલશો ધરાયા, બારણે-બારણે દૂબ, ધાણી વગેરે મંગલ વસ્તુઓ રાખવામાં આવી અને અગરુના ધૂપ તથા દીવા થયા તેથી નગરી અત્યન્ત શોભવા લાગી॥56॥

મિત્ર રાજાઓ આવેલા તેના હાથીઓના મદવડે માર્ગ છંટાઈ ગયા છે. પ્રત્યેક દરવાજે કેળના સ્તમ્ભો, સોપારીનાં વૃક્ષો વગેરે રોપી શૃનાર કર્યો છે. આથી પુરી ઘણી જ શોભાયમાન થઈ॥ 57॥

કુરુ, સૃઞ્જય, કૈકય, વિદર્ભ, યદુ અને કુન્તિ દેશ ના રાજાઓ પરસ્પર વેર ભૂલી જઈ આનન્દ કરવા લાગ્યા અને આમ-તેમ સમ્ભ્રમથી દોડતા વિવાહમાં કામ કરનાર માણસો સાથે તેઓ પણ ભળી ગયા॥58॥

જ્યાં ત્યાં રુક્મિણીજીનું ભગવાને હરણ કર્યાનું રાજાઓએ સાંભળ્યું ત્યારે રાજાઓ અને એમની કન્યાઓને અત્યન્ત આશ્ચર્ય થયું॥59॥

દ્વારકાયામભૂદ્ રાજન્ મહામોદ: પુરૌકસામ્।
રુક્મિણ્યા રમયોપેતં દૃષ્ટ્વા કૃષ્ણં શ્રિય: પતિમ્॥60॥

હે રાજન્! લક્ષ્મીરૂપા રુક્મિણીજીની સાથે શ્રીકૃષ્ણ વિવાહથી જોડાયા એટલે એ સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજીના પતિ થયા. એમનાં દર્શન કરતાં દ્વારકામાં નગરવાસીઓને બહુ જ આનન્દ થયો॥ 60॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો જ્ઞાન નિરૂપક પાંચમો) ભગવાને રુક્મિણીજી સાથે લગ્ન કર્યું નામનો (ઉત્તરાર્ધનો પાંચમો અને ચાલુ) 54મો
(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14બાદ કરતાં એકાવનમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 6 અ.55; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.52
પ્રદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય6
વિશેષ: ભગવાને સ્ત્રીનો સ્વીકાર કર્યો એ વાત પૂર્વાધ્યાયમાં કહી, આ પંચાવનમાં અધ્યાયમાં પ્રભુએ પુત્રનો સ્વીકાર કર્યો એ વાત કહે છે. લોકમાં સ્ત્રી પુત્રના સમ્બન્ધથી સંસાર થાય છે. દુષ્ટભાવના સંસર્ગથી અહીં શ્રીકૃષ્ણે એમને છોડાવ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણ કોઈને ક્યાંય પણ જતા અટકાવતા નથી. જેનો જે ભાગ હોય તે તેને આપે. જો પોતાનો ભાગ છોડી દે તો એ ભગવાન્ સ્વીકારે છે. તેથી પુત્રને શમ્બર લઈ ગયો તેને ત્યાં એ પુત્ર ન રહેતાં પાછો આવ્યો ત્યારે ભગવાને એને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો. કાળે પ્રદ્યુમ્નને પુત્ર નથી કર્યો. પણ પોતાની ઇચ્છાથી એ પુત્ર થયો છે એવા જીવની કામકથા અહીંકહેછે.
કામસ્તુ વાસુદેવાંશો દગ્ધ: પ્રાગ્ રુદ્રમન્યુના।
દેહોપપત્તયે ભૂયસ્તમેવ પ્રત્યપદ્યત॥1॥
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : વાસુદેવનો અંશ કામ પ્રથમ શિવજીના ક્રોધથી બળી ગયેલો તેણે પોતાનો દેહ પાછો પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી *વાસુદેવનો આશ્રય લીધો॥1॥
વિશેષ: કામની ઉત્પત્તિ સમ્ભવે નહિ, કેમકે કામ હોય તો સ્ત્રીમાં પ્રવૃત્તિ થાય; તેથી જગતમાં કામથી પ્રજોત્પત્તિ થાય છે તેમ કામની ઉત્પત્તિમાં કામની જરૂર નથી; તેથી કામની ઉત્પત્તિની વાત સમ્ભવે નહિ! એવી શપાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ વાસુદેવ ભગવાનનો અંશ છે. એ જીવ નથી પણ મોક્ષ આપનાર વાસુદેવથી જગતની રચના કરી ત્યારે બે અંશ સ્વરૂપમાંથી નીકળ્યા તેમાંથી એક અંશ કામ પુરુષમાં રહ્યો અને બીજો અંશ માયા સ્ત્રીમાં રહ્યો. એ બન્ને અંશે જગતને મોહ કર્યો જેથી જીવ ભગવાનની પ્રપત્તિ ન કરે. કામે તો બધાને મોહ કરતાં ભગવાનના મુખ્ય અધિકારી રુદ્રને પણ છોડ્યા નહિ. એને મોહ કરવા જતાં એ પોતાનું શરીર ખોઈ બેઠો ત્યારે ભગવાનનો અવતાર થયો ન હતો. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભૂતળ ઉપર પધાર્યા ત્યારે અક્ષય દેહનેમાટે એના દ્વારા દેહ લઈને બહાર આવીશ એવા વિચારથી ભગવાન્માં તેણે પ્રવેશ કર્યો. એ કામ ગોપીજનોદ્વારા શ્રીકૃષ્ણમાં દાખલ થયો. એ ગોપીજનો પ્રથમ અગ્નિકુમાર પુરુષરૂપ હતી તેમાં કામ હતો; એ જ્યારે સ્ત્રી થઈ ગઈ ત્યારે એમાંથી એને નીકળવું પડ્યું તેથી એ ભગવાન્માં પાછો આવ્યો.
શ્રીકૃષ્ણના *વીર્યથી જેનો જન્મ છે તેવો એ કામ રુક્મિણીજીમાં જુમ્યો. પ્રદ્યુમ્ન નામથી એની પ્રસિદ્ધિ થઈ. એ કોઈ રીતે શ્રીકૃષ્ણથી ન્યૂન નહોતો॥2॥
વિશેષ: ભગવાનનું વીર્ય એટલે લોકમાં જેમ અન્નમય વીર્ય હોય છે તેવું વીર્ય નહિ પણ ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ એ જ વીર્ય સમજવું. ભગવાનના સત્, ચિત્ અને આનન્દ એ ત્રણ અંશમાં સત્માં ક્રિયા રહે છે, ચિત્ તો કામ પોતે જ છે. તેને સત્ની અપેક્ષા છે, સદંશમાં

નિર્ગલિતરૂપા કેવળ ક્રિયા છે. તે ભગવદ્ અંશ છે તેથી એનું પ્રદ્યુમ્ન એવું નામ થયું છે. રુક્મિણીજીનો સમ્બન્ધ હોવાથી આનન્દ અંશ પણ સિદ્ધ છે. એનું પ્રદ્યુમ્ન નામ પડ્યું. ભગવાનની ઇચ્છા ન હોય તો તેનો દેહ અક્ષય ન થાય તેથી કહ્યું કે પિતાથી કોઈ રીતે ન્યૂન નથી. તેથી ભગવત સારૂપ્યને પ્રાપ્ત થયા છે એમકહ્યું.

નારદજીએ શમ્બરને જઈને કહ્યું : "તારો શત્રુ શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં પ્રકટ્યો છે. તે દસ દિવસ પહેલાં જો ન મરે તો શ્રીકૃષ્ણનો સ્પર્શ થતાં એ અવધ્ય થશે" એ જાણી શમ્બર સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરી સૂતિકા ગૃહમાંથી દસ દિવસનો થયો નહોતો ત્યાં તો તેને ઉપાડીને એણે સમુદ્રમાં ફેંકી દીધો, કેમકે એણે નારદજીના કહેવાથી એને પોતાનો શત્રુ માન્યો હતો. એને ફેંકી દઈ શમ્બર પોતાને ઘેર ગયો॥3॥

સમુદ્રમાં પડતાં કોઈ મત્સ્ય એને ગળી ગયો. માછીમારોએ જાળમાં માછલાં પકડ્યાં તેમાં એ મત્સ્ય શમ્બરને ત્યાં ભેટ મોકલ્યો. રસોઈ કરનારા રસોડામાં લઈ ગયા અને એને હથિયારવડે ચીર્યો ત્યાં એના પેટમાંથી અદ્ભુત બાળક નીકળ્યો એને જોઈને બધા આશ્ચર્યમાં પડ્યા અને એ બાળક માયાવતીને સોંપ્યો॥4-5॥

એ માયાવતીના ચિત્તમાં શપા થઈ કે આવો તેજસ્વી બાળક મત્સ્યના ઉદરમાં કેમ સમ્ભવે! ત્યાં તો નારદજીએ આવી એ બાળકનું સ્વરૂપ એની ઉત્પત્તિ અને મત્સ્યના ઉદરમાં આવવાનું કારણ એને કહીં બતાવ્યું॥6॥

એ માયાવતી મોટા યશવાળી કામની સ્ત્રી રતિ હતી. પતિનો દેહ બળી ગયો હતો તે પાછો પ્રકટે એની એ પ્રતીક્ષા કરતી હતી॥7॥

એને શમ્બરે રસોઈ-કામમાં રાખી હતી. જ્યારે આ મત્સ્યના ઉદરથી નીકળેલ બાળક કામ છે એમ નારદજી પાસેથી તેણે જાણ્યું ત્યારે એ તો બાળક હોવાથી એના ઉપર બહુ સ્નેહ કરવા લાગી. પોતે જેની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે તે પોતાના પતિ કામદેવ જ બાળકરૂપે પોતાની પાસે આવી ગયા જાણી, "દેવ હોવાથી તુરત યુવાન થઈ જશે" એમ જાણીને એ બાળક ઉપર પ્રેમ કરવા લાગી॥8॥

શ્રીકૃષ્ણકુમાર ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્ન બહુ જ થોડા દિવસોમાં *યુવાન થઈ ગયા. તેમનું રૂપલાવણ્ય એટલું અદ્ભુત હતું કે જે સ્ત્રીઓ તેમના તરફ જોતી એમના મનમાં શૃનાર રસનું ઉદ્દીપન થઈ જતું॥9॥

વિશેષ: સોળ વર્ષે યૌવનનો પ્રારમ્ભ થાય એ સામાન્ય નિયમ છે. એમાં કેટલાકને બાર વર્ષે તો કેટલાકને આઠ વર્ષે પણ યૌવન પ્રકટે છે. થોડા સમયમાં એટલે આઠેક વર્ષે એનામાં વિલાસ પ્રકટ થયા જે યૌવનવ્યાપક ગણાય છે. યુવતીઓનું મન જ્યારે પુરુષમાં સન્તુષ્ટ થાય છે ત્યારે સર્વજનીન યૌવન ગણાય એ સિવાય યૌવન દેખાય તે અલૌકિક સમજવું.

હે પ્રિય પરીક્ષિત! કમલદલનાં જેવા કોમલ અને વિશાલ નેત્ર, ગોઠણ સુધી લાંબી ભુજાઓ અને મનુષ્ય લોકમાં સૌથી સુન્દર શરીર! રતિ (માયાવતી) સલજ્જ હાસ્ય સહિત નયન

નચાવીને તેમના તરફ જોતી અને પ્રેમ ભરી સ્ત્રી-પુરુષ સમ્બન્ધી ભાવ વ્યક્ત કરતી તેમની સેવા સુશ્રુષામાં લાગી રહેતી॥10॥

શ્રીકૃષ્ણનન્દન *ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્ને તેના ભાવોમાં પરિવર્તન જોઈ કહ્યું "દેવી! તમે તો મારી માતા તુલ્ય છો. તમારી બુદ્ધિ અવળી કેમ થઈ ગઈ છે? હું જોઉં છું કે તમે માતાનો ભાવ છોડી કામિનીના જેવા હાવભાવ દેખાડી રહ્યાં છો"

વિશેષ: અહીં 'ભગવાન્' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે તે ધર્મ પર છે. શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર કહ્યો તેથી સદાનન્દનો અંશ પણ સદાનન્દ હોય એમ બતાવવામાટે છે. 'માતા' એમ સમ્બોધન આપ્યું એ તો બાલક હોવાથી એને સમ્બન્ધનું અજ્ઞાન છે તેથી એ શબ્દ વાપર્યો છે. વ્યવહારમાં પાલન કરનારી માતા કહેવાય છે. આ સમ્બોધનથી એમ પણ જણાવ્યું કે કામસહજ ધર્મ વિરોધી પણ છે. એમ ન હોય તો જેને માતા કહી તેનો સન ન થઈ શકે. અથવા આ લૌકિક ભાષા છે તેથી પારમાર્થિકમાં વિરોધ નથી. માતા પોતાનું અને બીજાનું માન જાળવે છે પણ વિવૃતાનમાં માન રહી શક્તું નથી. તેથી સર્વ પ્રાણીઓને માતા રક્ષણીય છે; માટે અહીં માતૃભાવને બદલે કામિનીભાવ જોઈ પ્રદ્યુમ્નને શપા થઈ તે યોગ્ય છે.

રતિએ કહ્યું : પ્રભો! આપ સ્વયં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર છો. શમ્બરાસુર આપને સૂતિકા ગૃહમાંથી ચોરીને લઈ ગયો હતો. આપ મારા પતિ સ્વયં કામદેવ છો અને હું આપની સદાની ધર્મપત્ની રતિ છું. આપને હજુ દસ દિવસ પણ થયા ન હતા ત્યાં આ શમ્બરે આપને દરિયામાં ફેંકી દીધા. હે પ્રભો! આપને મત્સ્ય ગળી ગયો. એ મત્સ્ય અહીં રસોડામાં આવ્યો. તેમાંથી આપ નીકળ્યા અને મને પ્રાપ્ત થયા છો॥12-13॥

આ શમ્બર જિતાય નહિ તેવો, પાસે ન જઈ શકાય તેવો, સો માયાને જાણનારો આપનો શત્રુ છે. આપ મોહનાદિ માયાવડે એને મારી નાખો॥14॥

હે સ્વામી! (પોતાનું સન્તાન) આપના ગુમ થઈ જવાથી આપની માતા પુત્રસ્નેહથી વ્યાકુલ થઈ રહી છે. તે આતુર થઈ અત્યન્ત દીનતાથી રાત-દિવસ ચિન્તા કરી રહી છે. પોતાનું બચ્ચું ખોવાઈ જવાથી ટિટોડી પક્ષીની જેવી દશા થાય, વાછડું ખોવાઈ જતાં બિચારી ગાયની જેવી દશા થાય તેવી દશા આપની માતાની થઈ રહી છે॥15॥

મહાત્મા પ્રદ્યુમ્ન સાથે આટલી વાત કરી માયાવતીએ એને સર્વ માયાનો નાશ કરનારી મહામાયારૂપી વિદ્યા શીખવી॥16॥

પ્રદ્યુમ્ને શમ્બર પાસે આવી યુદ્ધની માગણી કરી, ન સહન થાય એવા એની ઉપર આક્ષેપ મૂક્યા એનો તિરસ્કાર કર્યો અને એની સાથે મોટો કજિયો કર્યો॥17॥

કટુ વચનોથી શમ્બરનો પ્રદ્યુમ્ને તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે સર્પને જેમ કોઈ લાત મારે અને તે ખાવા દોડે તેમ, શમ્બર ક્રોધથી લાલ નેત્ર કરી હાથમાં ગદા લઈને બહાર નીકળ્યો॥18॥

તેણે પોતાની ગદા જોરથી ઘુમાવી અને મહાત્મા પ્રદ્યુમ્ન ઉપર ઝીંકી. ગદા મારતી વખતે તેણે વીજળીના ગડગડાટ કરતાં પણ વધારે ભયપર સિંહનાદ કર્યો॥19॥

ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્ને ભારે વેગથી પોતાના તરફ આવતી ગદાને પોતાની ગદાના પ્રહારથી પાડી દીધી અને ગુસ્સામાં ગર્જના કરી પોતાની ગદા તેના ઉપર ચલાવી॥20॥

મયદાનવે બતાવેલી માયાનો આશ્રય કરી શમ્બરાસુર આકાશમાં ચાલ્યો ગયો અને પ્રદ્યુમ્ન ઉપર અસ્ત્ર-શસ્ત્રોનો વરસાદ વર્ષાવવા લાગ્યો॥21॥

મહારથી પ્રદ્યુમ્ન ઉપર ભારે અસ્ત્રવર્ષા કરી શમ્બરાસુર જ્યારે તેને પીડા પહોંચાડવા લાગ્યો ત્યારે રુક્મિણીનન્દન પ્રદ્યુમ્ને સમસ્ત માયાઓને શાન્ત કરી (નિષ્ફળ બનાવી) દેનારી સત્ત્વમયી મહાવિદ્યાનો પ્રયોગ કર્યો॥22॥

ત્યારે દૈત્ય યક્ષ, ગન્ધર્વ, પૈશાચ, નાગ અને રાક્ષસો વગેરેની જુદી-જુદી સેંકડો માયાઓ પ્રદ્યુમ્ન ઉપર અજમાવી પણ તે બધી માયાઓને પ્રદ્યુમ્ને ઉડાવી દીધી. (કેમકે એણે પ્રથમ બધી માયાઓનો અભ્યાસ માયાવતી પાસેથી કરી લીધો છે)॥23॥

પછી એક તીક્ષ્ણ ખડ્ગ ઉગામી શમ્બરાસુરનું કુણ્ડલ અને કિરીટ સહિત લાલ દાઢી-મૂછવાળું માથું ધડથી ઉડાવી દીધું॥24॥

દેવતાઓ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ત્યારબાદ માયાવતી રતિ, જે આકાશમાં ચાલવાનું જાણતી હતી, પોતાના પતિ પ્રદ્યુમ્નને આકાશમાર્ગથી દ્વારકાપુરીમાં લઈ ગઈ॥25॥

જેમ વીજળી સાથે મેઘ આકાશમાર્ગે આવી પહોંચે તેમ હે રાજન્! પોતાની પત્ની સાથે પ્રદ્યુમ્ને આકાશમાર્ગે હજારો શ્રેષ્ઠ રમણીઓ યુક્ત ભગવાનના ઉત્તમ અન્ત:પુરમાં પ્રવેશ કર્યો॥26॥

અન્ત:પુરની સ્ત્રીઓએ જોયું કે પ્રદ્યુમ્નનું શરીર વર્ષાકાલીન મેઘના જેવું શ્યામ છે. તેણે રેશમી પીતામ્બર ધારણ કરેલું છે, ગોઠણ સુધી લાંબી ભુજાઓ છે, રતનાળાં નેત્ર છે અને સુન્દર મુખ ઉપર મન્દ-મન્દ હાસ્યની અનૂઠી છટા છે. મુખારવિન્દ ઉપર વાંકડિયા વાળોની શ્યામ લટો એવી રીતે શોભી રહી છે કે માનો ભમરા ખેલી રહ્યા હોય. તે બધાં તેને શ્રીકૃષ્ણ સમજીને શરમાઈ ગયાં અને ઘરોમાં જ્યાં-ત્યાં સન્તાઈ ગયાં॥27-28॥

પછી ધીમે-ધીમે ઝીણવટથી જોતાં તેમને જણાયું કે બન્નેમાં થોડી વિલક્ષણતા (ફરક) તો છે જ. એટલે તેમને અત્યન્ત આનન્દ થયો, (પોતાના પુત્રને જોઈને જેવો ભાવ થાય તેવા) પવિત્ર સ્મિત સાથે સ્ત્રી રત્નયુક્ત પ્રદ્યુમ્નની પાસે તેઓ ગયાં॥29॥

એ જ વખતે કાજળકાળાં નેત્રોવાળાં પ્રિયભાષિણી ભક્ત રુક્મિણીજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આ દમ્પતીને જોતાં જ તેને પોતાના ખોવાઈ ગયેલ પુત્રની યાદ આવતાં વાત્સલ્ય સ્નેહની અધિકતાથી તેમનાં સ્તનોમાંથી દૂધ સ્રવવા લાગ્યું॥30॥

રુક્મિણીજી વિચાર કરવા લાગ્યાં "આ *નરરત્ન કોણ છે? આ કમલનયન કોનો પુત્ર છે? કઈ ભાગ્યશાળી સ્ત્રીએ તેને ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હશે? આ કોણ સૌભાગ્યવતી પત્ની રૂપે તેને પ્રાપ્ત થઈ છે?॥31॥

વિશેષ: પ્રદ્યુમ્નને માટે 'નરવૈડૂર્ય:' શબ્દ મૂળ શ્લોકમાં છે. વૈડૂર્યમણિ શ્યામપીત હોય છે. નરના આકારનો વૈડૂર્યમણિ હોય એ પણ ચેતન હોય તો એ પ્રદ્યુમ્ન જેવો જ હોય.

મારો પણ એક નાનકડો પુત્ર ખોવાઈ ગયો હતો. કોણ જાણે કોણ એને સૂતિકાગૃહમાંથી ઉપાડી ગયું! જો એ ક્યાંય જીવતો હોય તો તેની અવસ્થા તથા રૂપ પણ આના જેવાં જ થયાં હશે॥32॥

મને તો એ વાતથી અત્યન્ત આશ્ચર્ય થાય છે કે આને ભગવાન્ શ્યામસુન્દરના જેવું રૂપ, અનો, ચાલ, અવાજ, હાસ્ય અને દૃષ્ટિ (એ છ) ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયાં?॥33॥

માનો ન માનો પણ આ એ જ બાળક છે જેને મેં મારા ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હતો. કારણ કે કુદરતી રીતે જ મારા હૃદયમાં તેનેમાટે પ્રેમનો ઉભરો આવે છે અને મારી *ડાબી ભુજા ફરકી રહી છે॥34॥

વિશેષ: પુરુષની જમણી ભુજા અને સ્ત્રીની ડાબી ભુજા ફરકે તે કોઈ અત્યન્ત પ્રિયનું પરમ આનન્દદાયક સમાલિંગન સૂચવે છે. એવો તો પુત્રજહોય.

જે વખતે રુક્મિણીજી આ પ્રમાણે વિચાર કરી રહ્યાં હતાં ત્યારે પવિત્ર કીર્તિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં માતા-પિતા દેવકીજી અને વસુદેવજી ની સાથે ત્યાં પધાર્યા॥35॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તો બધું જાણતા હતા પરન્તુ આપ કંઈ બોલ્યા નહિ. એટલામાં નારદજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેમણે શમ્બરાસુરદ્વારા હરણથી માંડીને બધી હકીક્ત કહી સંભળાવી॥36॥

નારદજીદ્વારા આ મહાન આશ્ચર્યકારક ઘટના સાંભળીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના અન્ત:પુરની સ્ત્રીઓને મહાન આશ્ચર્ય થયું અને ઘણાં વર્ષો સુધી ખોવાઈ ગયેલા અને હવે પાછા મળેલા પ્રદ્યુમ્નને ઉમળકાથી અભિનન્દન આપવા લાગ્યાં. (સાપત્ન્ય ભાવથી કોઈએ એનો વિરોધ ન કર્યો)॥37॥

દેવકીજી, વસુદેવજી, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, બલદેવજી અને સ્ત્રીઓએ તે નવદમ્પતીને હૃદય સરસાં ચાંપ્યાં અને તેઓ ખૂબ આનન્દિત થયાં પણ એ બધાંને જેટલો આનન્દ થયો તેથી અધિક આનન્દ એકલાં રુક્મિણીજીને તેમને ભેટવાથી થયો॥38॥

ગુમ થયેલ પ્રદ્યુમ્નને પાછો આવેલો જાણીને દ્વારકાવાસીઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા, "ઓહો! બાળક ખોવાઈ ગયો હતો તે ભાગ્ય યોગે આટલાં વર્ષે પાછો આવ્યો એ પરમ સૌભાગ્યની વાત છે”

યં વૈ મુહુ: પિતૃસરૂપનિજેશભાવાસ્તન્માતરો યદભજન્ રહ રૂઢ ભાવા:।
ચિત્રં ન તત્ ખલુ રમાસ્પદબિમ્બબિમ્બે કામે સ્મરેડક્ષિવિષયે કિમુતાન્યનાર્ય:॥40॥

હે પરીક્ષિત! પ્રદ્યુમ્નનું રૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને એટલું બધું મળતું આવતું હતું કે તેને જોઈને તેની માતાઓ પણ તેને પોતાના પતિદેવ શ્રીકૃષ્ણ સમજીને મધુરભાવમાં મગ્ન થઈ વારંવાર એકાન્તમાં ચાલ્યાં જતાં હતાં. શ્રીનિકેતન ભગવાનના પ્રતિબિમ્બસ્વરૂપ કામાવતાર ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્ન પ્રત્યક્ષ નજર સામે આવતાં એમ થાય એ કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. પછી તેને જોઈને બીજી સ્ત્રીઓની વિચિત્ર દશા થઈ જતી એમાં તો કહેવું જ શું?॥40॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો વૈરાગ્ય નિરૂપક છઠ્ઠો) "પ્રદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ" નામનો (ઉત્તરાર્ધનો છઠ્ઠો અને ચાલુ) પંચાવનમો
(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં બાવનમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 7 અ.56; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.53
જામ્બવતી અને સત્યભામાની સાથે શ્રીકૃષ્ણનો વિવાહ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય7
વિશેષ: પોતે કામ સાથે વિવાહ કરે તો 'તામસ' કહેવાય. એવો વિવાહ આ છપ્પનમાં અધ્યાયમાં જામ્બવતીનો કહેવાશે. એના પ્રસનથી સત્યભામાનો સાત્ત્વિક વિવાહ કહે છે. એ બન્ને વિવાહ કલહ ઉત્પન્ન કરીને ભગવાને કરેલા. ક્લેશની નિવૃત્તિને માટે અહીં 'ચૌર્ય' કહેવાય છે. સત્રાજિતે વાચિક અભિશાપ આપ્યો ત્યારે ભગવાને ગુફામાં પ્રવેશ કરી જામ્બવાન સાથે કાયિક યુદ્ધ કર્યું. એ કાયિક અને વાચિક કાર્યના પરિણામે જામ્બવતી અને સત્યભામા પ્રાપ્ત થયાં અને અપરાધ કરનાર ભગવત્સમ્બન્ધી થયાં. જામ્બવતી, સત્યભામા અને રુક્મિણીજી એ ત્રણ ગુણરૂપ પટરાણીઓ છે. રુક્મિણીજી રજોગુણ, જામ્બવતી તમોગુણ અને સત્યભામા સત્ત્વગુણ છે. રુક્મિણીજી અને જામ્બવતીને પરાણે ક્લેશ કરીને લાવવામાં આવ્યાં છે. માટે તેમનો વિવાહ સાત્ત્વિક નહિ. ત્યારે પઞ્ચવિદ્યાના પર્વરૂપ પાંચ વિવાહિતાઓ છે. કૃપાથી હજારો સાથે ભગવાને વિવાહ કર્યા છે. સાત વિવાહ કામને લઈને કર્યા; એક વિધિથી કર્યો. તે બધામાં આ અધ્યાયમાં ભગવાનના બે વિવાહની વાત કહે છે.
શ્રીશુક ઉવાચ
સત્રાજિત: સ્વતનયાં કૃષ્ણાય કૃતકિલ્બિષ:।
સ્યમન્તકેન મણિના સ્વયમુદ્યમ્ય દત્તવાન્॥1॥
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : સત્રાજિતે શ્રીકૃષ્ણના ઉપર જુઠ્ઠું કલપ લગાવ્યું હતું. તેથી તે અપરાધમાંથી છૂટવામાટે તેણે પોતે સ્યમન્તક મણિ સહિત પોતાની કન્યા સત્યભામા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને સોંપી દીધી॥1॥
રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું: "હે ભગવન્! સત્રાજિતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો શો અપરાધ કર્યો હતો? તેને સ્યમન્તક મણિ ક્યાંથી મળ્યો હતો? અને તેણે પોતાની *કન્યા શ્રીકૃષ્ણને કેમ આપી?"
વિશેષ: સત્યભામા સત્રાજિતની 'ઔરસ' કન્યા ન હતી પણ એ સૂર્યથી જ વરદાનમાં મળેલી હતી. એ સરસ્વતીના અથવા ભૂમિના અંશરૂપ હતી. તેની સાથે ભગવાને લગ્ન કર્યું તેથી તે સ્વગોત્રની કન્યા થતી નથી; તેથી વિવાહ કરવામાં કાંઈ વાંધો નથી. સત્યભામા સૂર્ય પાસેથીસત્રાજિતને મળ્યાની કથા પુરાણાન્તરમાંછે.
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! સત્રાજિત સૂર્યના મોટા ભક્ત હતા. તેની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ (પરમ ઉદાર) સૂર્ય ભગવાન્ તેના મિત્ર બની ગયા હતા. તેમણે પ્રસન્ન થઈ તેને સ્યમન્તક મણિ આપ્યો હતો॥3॥

હે રાજન્! સત્રાજિતે એ મણિ કણ્ઠમાં પહેર્યો ત્યારે એ સૂર્ય જેવો તેજસ્વી થઈ દ્વારકામાં આવ્યો ત્યારે અત્યન્ત તેજસ્વિતાને લીધે લોકો તેને ઓળખી શક્યા નહિ॥4॥

દૂરથી જ તેને જોઈ લોકોની આંખો તેના તેજથી અંજાઈ ગઈ. લોકો સમજ્યા કે કદાચ ભગવાન્ સૂર્ય આવી રહ્યા છે. તે લોકોએ ભગવાનની પાસે આવી આપને આ સમાચાર આપ્યા. તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ચોપાટ રમતા હતા॥5॥

લોકોએ કહ્યું : "હે શથ-ચક્ર-ગદાધારી નારાયણ! કમલનયન દામોદર! યદુનન્દન ગોવિન્દ! આપને નમસ્કાર હો॥6॥

હે જગત્પતે! જુઓ, પોતાનાં ચમકતાં કિરણોથી લોકોનાં નેત્રોને આંજી નાખતા ઉષ્ણરશ્મિ ભગવાન્ સૂર્ય આપનાં દર્શન કરવા આવી રહ્યા છે॥7॥

હે પ્રભો! શ્રેષ્ઠ દેવતાઓ ત્રિલોકીમાં આપની પ્રાપ્તિનો માર્ગ શોધતા રહે છે પણ તે તેમને મળતો નથી. આજ આપને યદુવંશમાં છુપાયેલા જાણી સાક્ષાત્ સૂર્યનારાયણ આપનાં દર્શન કરવા આવી રહ્યા છે”

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : કમળનેત્ર ભગવાન્ અજ્ઞાની પુરુષોના આ વચન સાંભળી હસ્યા અને બોલ્યા કે એ સૂર્યદેવ નથી પણ સત્રાજિત છે. એણે મણિ પહેર્યો છે તેથી પ્રકાશવાળો દેખાયછે॥9॥

જેમાં મંગલ કલશ ધર્યા છે, ધ્વજા પતાકા બાંધ્યા છે એવા પોતાના સમૃદ્ધ ઘરમાં સત્રાજિત આવ્યો અને એમાં બ્રાહ્મણોદ્વારા વિધિવત્ મણિની દેવમન્દિરમાં સ્થાપના કરવામાં આવી॥10॥

એ મણિ હમેશાં આઠ ભાર (પાંચ મણનો ભાર થાય તેવા આઠ ભાર એટલે ચાલીશ મણ સોનું એ મણિ હમેશાં આપતો હતો.) સોનું આપતો. દુકાળ, કોલેરા, મરકી વગેરે રોગો, બીજા આધિ-વ્યાધિઓ, અશુભ સ્વપ્નો, રાક્ષસો, પૂતના (અવિદ્યા) વગેરે મણિનું પૂજન થતું હોય ત્યાં પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવી શક્તાં નથી॥11॥

એકવાર *પ્રસનવશ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, "સત્રાજિત! તમે તમારો મણિ રાજા ઉગ્રસેનને આપી દો” પણ એ એટલો લોભી હતો કે ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થશે તેનો કંઈ વિચાર કર્યા વિના તેણે ભગવાનનું કહ્યું માન્યું નહિ॥12॥

વિશેષ: અયોગ્ય પુરુષમાં મહાન ધર્મ યોગ્ય નથી એમ વિચારી, આ મણિથી સત્રાજિતનો નાશ થશે, પોતાની પુરીમાં તેનો નાશ થાય એ ઠીક નહીં, બીજા દેવોનું ભગવત્પુરીમાં કંઈ સામર્થ્ય ન ચાલે, બીજા દેવોની મહેરબાની પણ વ્યર્થ છે તેના બન્ને લોકની સિદ્ધિમાટે, મણિમાંથી જેટલું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાયછે તેટલું દ્રવ્ય જમીન-જાગીરદ્વારા તેને પ્રાપ્તથઈરહે તેવી વ્યવસ્થાના બદલામાં સત્રાજિત મણિ ઉગ્રસેનને આપી દે એવી દરખાસ્ત પ્રસનવશાત્ ભગવાને સત્રાજિત આગળ મૂકી.

*એક દિવસ સત્રાજિતના ભાઈ પ્રસેને તે અત્યન્ત પ્રકાશમય મણિને ગળામાં ધારણ કરી લીધો અને ઘોડા ઉપર સવાર થઈ એકલો શિકાર ખેલવા વનમાં ચાલ્યો ગયો॥13॥

વિશેષ: તેને સિદ્ધ અર્થ જ જોઈએ છે, મૃત્યુનું નિરાકરણ નહિ. એટલે તેણે આ વાત સૂર્યને કહી. તેનાદ્વારા ઉપદ્રવ કરાવવાની યુક્તિ રચી જેથી ફરીને મણિની માગણી કરે જ નહિ. આમ ભગવાનની આજ્ઞાનો ભંગ અને અપકાર બે દોષ થયા. પણ નુકસાન પોતાને જ થયું અને વધારામાં આજ્ઞાભંગનું ફલ-તેનું મૃત્યું થયું. એટલું જ નહિ પણ ભગવદ્ભાવ રહિત મણિનું પરિણામ અનર્થમાં આવ્યું અને ભગવદ્ આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનથી તદીયોની બુદ્ધિ જ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ. ભગવદ્ધર્મો ભક્તોનેજ ઉપકારક હોય છે. સૂર્યના ભક્ત સત્રાજિતેજ પહેરવાનો પૂજ્ય મણિ, અભક્ત પ્રસેને તેને સામાન્ય મણિ ગણીને કંઠમાંપહેર્યો.

ત્યાં એક કેસરી (સિંહ) મળ્યો. તેણે ઘોડાને અને પ્રસેનને મારી નાખ્યા અને તેજસ્વી મણિ લઈ ગયો. સિંહ હજુ પર્વતમાં જતો જ હતો ત્યાં જામ્બવાને એને જોયો અને મણિની ઇચ્છાથી સિંહને મારી નાખ્યો॥14॥

એ પોતાના કોતર (ગુફા) માં ગયો અને પ્રકાશમાન મણિને પોતાના કુમારને રમવા આપ્યો. સત્રાજિતે મણિ સહિત ભાઈને ન જોયો ત્યારે તેને બહુ દુ:ખ થયું॥15॥

"મને ઘણું કરીને એમ લાગે છે કે શ્રીકૃષ્ણે એ મણિ મારી પાસે માગ્યો હતો, મેં એમને આપ્યો નહિ તેથી શ્રીકૃષ્ણે મારા ભાઈને મારીને એ મણિ લઈ લીધો. નહિ તો એ ક્યાં જાય?" એમ સત્રાજિત બોલ્યો. એ વાત કર્ણોપકર્ણ બધા ગુપ્ત રીતે કહેવા લાગ્યા. એ વાત ભગવાન્ સુધી પહોંચી॥16॥

ભગવાને વિચાર કર્યો કે "અમે મણિ લીધો નથી છતાં એણે ચોરીનો આરોપ અમારીઉપર લગાવ્યો; આ દુર્યશ દૂર થવો જોઈએ" એમ વિચારી ભગવાન્ કેટલાક સભ્ય લોકોને સાથે લઈ પ્રસેનનો રાહ (માર્ગ) જોતા એની શોધમાં નીકળ્યા॥17॥

વનમાં કેસરી સિંહે મારેલા ઘોડા અને પ્રસેનને જોયા. એને કોઈ રીંછે પર્વતમાં માર્યો હતો તેને લોકોએ જોયો॥18॥

રીંછનું કોતર હતું ત્યાં ઘોર અંધારું છાઈ રહ્યું હતું. તેમાં ભગવાન્ પોતે એકલા જ પેઠા. સાથે માણસો હતા તેમને કોતરની બહાર બેસાડી રાખ્યા॥19॥

ભગવાન્ અંદર કોતરમાં પહોંચ્યા ત્યાં રમકડા તરીકે વપરાતા મણિને બાળકના હાથમાં જોયો. એની પાસેથી મણિ લેવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ બાળક પાસે જરા ઉભા રહ્યા॥20॥

ત્યાં તો બાળકને રમાડનારી ધાત્રી અજાણ્યા પુરુષને જોઈને ભય પામીને બૂમો પાડવા લાગી. એ સાંભળતાં જ પરમ બલી જામ્બવાન્ ક્રોધ કરીને ત્યાં આવી પહોંચ્યા॥21॥

જામ્બવાન્ પોતાના સ્વામી ભગવાનની સાથે એમને પ્રાકૃત માણસ જાણી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા પણ એમના પ્રતાપને એ કાંઈ જાણી શક્યા નહિ॥22॥

જેવી રીતે માંસને માટે બે બાજ પક્ષી આપસમાં લડે છે તેવી રીતે વિજય મેળવવાની અભિલાષાવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને જામ્બવાને આપસમાં ભયંકર યુદ્ધ મચાવી દીધું. પહેલાં તો તેમણે અસ્ત્ર-શસ્ત્રોનો પ્રહાર કર્યો, પછી શિલાઓનો, પછી તો તેઓ વૃક્ષો

ઉખાડી-ઉખાડી એક બીજા ઉપર ફેંકવા લાગ્યા. અન્તમાં બન્ને વચ્ચે બાહુ યુદ્ધ થવા લાગ્યું॥ 23॥

હે પરીક્ષિત! વજ્ર પ્રહારના જેવી કઠોર મૂઠીઓથી પરસ્પર તેઓ અઠ્ઠાવીસ દિવસ સુધી રાત-દિન વિશ્રામ કર્યા વિના સતત લડતા રહ્યા॥24॥

અન્તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની મૂઠીઓના પ્રહારથી જામ્બવાનના શરીરનાં બન્ધન શિથિલ થઈ ગયાં એનું બળ ઘટી ગયું (ધૈર્ય અને ઉત્સાહ જતા રહ્યાં) શરીરમાં પસીનો આવી ગયો. ત્યારે તેણે અત્યન્ત વિસ્મય (વિસ્મય એટલા માટે થયો કે જગતમાં બળમાં મારો બરોબરિયો પણ કોઈ પાક્યો નહિ તો પછી મારાથી વધારે બળવાન આ વળી કોણ?) પામીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું : ॥25॥

હે પ્રભો!હું જાણી ગયો કે આપ જ સમસ્ત પ્રાણીઓના (કાળરૂપ) નિયન્તા, રક્ષક, પુરાણપુરુષ, (પુરુષોત્તમ), ભગવાન્ વિષ્ણુ છો. આપ જ બધાના પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, બલ, મનોબલ અને શરીરબલછો॥26॥

વિશ્વને પેદા કરનાર તત્ત્વોના આપ ઉત્પાદક છો. ઘટાદિ પદાર્થોમાં સત્સ્વરૂપે આપ છો. મહાદેવ વગેરેનો ઉપસંહાર કરનાર કાળ આપ છો. સર્વ જીવોના ફલરૂપ મોક્ષરૂપ આપ છો॥ 27॥ (શ્લોક 27 માં બે પાઠ છે:1.પરમાત્મા તથાત્મનામ્ 2.પર આત્મા તથાત્મનામ્। બીજા પાઠમાં પર એ સમ્બોધન છે:હે અન્તર્યામી (પ્રભો)!)

હે પ્રભો! મને યાદ આવે છે આપે આપનાં નેત્રોમાં, નહિ જેવા, જરાક જ, ક્રોધના ભાવથી-વક્રદૃષ્ટિથી સમુદ્ર તરફ જોયું હતું. તે વખતે સમુદ્રમાંના મગરો અને મોટા-મોટા મગરમચ્છો ફફડી ઊઠ્યા હતા અને સમુદ્રે આપને માર્ગ આપી દીધો હતો. ત્યારે આપે તેના ઉપર સેતુ બાંધી પોતાના યશની સાથે-સાથે લપાને પણ વિશ્વમાં પ્રખ્યાત કરી તેનો યશ વધાર્યો હતો. (‘ઉજ્જ્વલિતા’-1.લપાની સાથે પોતાનું નામ જોડી તેનો યશ ઉજ્જ્વલ કર્યો. 2.લપાને બાળી.)(કારણ કે રાક્ષસોનાં બીજાં સ્થાનોને કોઈ જ જાણતું પણ નથી) આપના બાણોથી કપાઈ-કપાઈને રાક્ષસોનાં મસ્તક પૃથ્વી ઉપર પડ્યાં હતાં. (અવશ્ય આપ મારા એ જ ‘રામજી’ શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં પધાર્યા છો)॥28॥

હે મહારાજ પરીક્ષિત! જ્યારે ઋક્ષરાજ જામ્બવાને ભગવાનને ઓળખી લીધા ત્યારે કમલનયન શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો પરમ કલ્યાણકારી શીતલ કર કમલ તેના શરીર ઉપર ફેરવ્યો અને પછી અકારણ કૃપાપૂર્વક પ્રેમગમ્ભીર વાણીથી પોતાના ભક્ત જામ્બવાન્જીને કહ્યું॥29-30॥

"હે ઋક્ષપતિ! આ મણિ નિમિત્તે અમારા ઉપર ખોટું આળ ચડ્યું છે તે દૂર કરવામાટે અમે મણિ લેવા તમારા કોતરામાં આવ્યા છીએ”

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : (જામ્બવાન્જીએ વિચાર્યું કે માગેલું તો બધાય આપે. માત્ર માગેલું આપવાથી પોતાનું સેવકપણું ન ગણાય એટલે) ભગવાને જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે

જામ્બવાને બહુ જ આનન્દપૂર્વક આપની પૂજા કરવામાટે પોતાની કન્યા, કુમારી જામ્બવતીજીને મણિ સાથે આપના ચરણોમાં સમર્પિત કરી લીધી॥32॥

ગુફાની બહાર જે નાગરિકો રાખવામાં આવ્યા હતા તેઓ બાર દિવસ ભગવાનની પ્રતીક્ષા કરી ભગવાન્ ગુફામાંથી ન આવ્યા ત્યારે દુ:ખી થઈને નગરમાં પાછા આવ્યા॥33॥

દેવકીજી, વસુદેવજી, રુક્મિણીજી અને બીજા સુહૃદો એમની વાત સાંભળી, શ્રીકૃષ્ણ ગુફામાંથી ન નીકળ્યા જાણી, ઘણાં દુ:ખી થયા॥34॥

બધા દ્વારકાવાસીઓ અત્યન્ત દુ:ખી થઈ સત્રાજિતને વિષે કહેવા લાગ્યા, "આ દુરાત્મા છે તેના ભાઈ પ્રસેનની માફક એ પણ મરી જાઓ" અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિમાટે મહામાયા દુર્ગાદેવીની ઉપાસના કરવા લાગ્યા॥35॥

તેમની ઉપાસનાથી દેવીના આશીર્વાદની સાથે જેણે બધાને પ્રાણ પણ આપ્યા છે તેવા સિદ્ધાર્થ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની નવવધૂ જામ્બવતીજી સાથે બધાને પ્રસન્ન કરતા પ્રકટ થઈ ગયા॥36॥

ગયા હતા તે જ પાછા આવેલા ભગવાનને અને જેણે કણ્ઠમાં મણિ પહેર્યો છે તેવી એમની પત્નીને જોઈને બધા દ્વારકાવાસીઓ પરમાનન્દમાં મગ્ન થઈ ગયા॥37॥

ઉગ્રસેન રાજાની સભામાં સત્રાજિતને બોલાવી મણિ કેમ મેળવ્યો એનો ઇતિહાસ એને સંભળાવી એનો મણિ શ્રીકૃષ્ણે એને આપી દીધો*॥38॥

વિશેષ: જે વસ્તુમાં બીજાની આસક્તિ હોય તે વસ્તુ ભગવાન્ બિલકુલ અનીકાર કરતા નથી તેથી ભગવાને પોતે તે મણિ રાખ્યો નહિ. જે સમ્પૂર્ણ રીતે શરણે ન આવ્યો હોય તેનો પણ પ્રભુ અનીકાર કરતા નથી. મહાભારતના યુદ્ધ પહેલાં દુર્યોધન સહાયની યાચના કરવામાટે દ્વારકા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પાસે ગયો ખરો પણ શરણાગતિની ભાવના વિના. જ્યારે અર્જુન સમ્પૂર્ણ શરણાગતિની ભાવના સાથે ગયેલ. અર્જુનને ભગવાને 'પોતાના' તરીકે અપનાવ્યો જ્યારે દુર્યોધનને ભગવાને સૈન્યની સહાય કરી ખરી છતાં દુર્યોધનનો નાશ જ થયો.

મણિ તો સત્રાજિતે લઈ લીધો પણ તેને અત્યન્ત લજ્જા આવી તેથી એ મુખ નીચું કરી ગયો અને પોતાના પાપથી મનમાં પશ્ચાત્તાપ કરતો જેમ તેમ પોતાને ઘેર પહોંચ્યો॥39॥

એમાંથી વખતે મોટો કલહ પેદા થાય એવા વિચારથી એ વ્યાકુલ થયો અને પોતે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ખોટું દોષારોપણ કર્યું એનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો:"મારા પાપને હું કેમ ધોઈ નાખું અને શ્રીકૃષ્ણ મારી ઉપર પ્રસન્ન કેમ થાય" એ વિચારમાં એ પડ્યો॥40॥

"ખરેખર હું ટૂંકી દૃષ્ટિવાળો, ક્ષુદ્ર, મૂઢ અને દ્રવ્ય નો લોભી છું. બધા માણસો મને ગાળો દેતા બંધ કેમ થાય? મારું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય?" એવું એ વિચારવા લાગ્યો॥41॥

"સ્ત્રીમાં રત્નરૂપ આ મારી કન્યા સત્યભામાને અને એની સાથે આ સ્યમન્તક મણિ હું શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કરું. આ ઉપાય શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરવા બહુ સારો છે. એની શાન્તિ બીજી કોઈ રીતે થઈ શકશે નહિ"

એમ વિચાર કરી સત્રાજિતે પોતાની સુન્દર કન્યા અને મણિ લઈને શ્રીકૃષ્ણ પાસે જઈને એમને ભેટ તરીકે અર્પણ કર્યાં॥43॥

સત્યભામા શીલ, સ્વભાવ, સુન્દરતા, ઉદારતા વગેરે ગુણોથી સમ્પન્ન હોવાથી એની બહુ લોકોએ પહેલાં માગણી કરેલી છતાં હવે એ સત્યભામાને ભગવાન્ વિધિવત્ પરણ્યા॥44॥

ભગવાનાહ ન મણિં પ્રતીચ્છામો વયં નૃપ।
તવાસ્તુ દેવભક્તસ્ય વયં ચ ફલભાગિન:॥45॥

હે રાજા પરીક્ષિત! ભગવાને કહ્યું કે અમે સ્યમન્તક મણિ નહિ લઈએ. આપ સૂર્યના ભક્ત છો તેથી એ તમારે લાયક છે. તમારી પાસે એ રહેશે. એનું ફલ અમને પણ મળશે કેમકે સસરાના ધનનો ભોક્તા જમાઈ હોઈ શકે છે॥45॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં ત્રીજા રાજસપ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટાપ્રકરણનો ધર્મીરૂપ સાતમો)
"જામ્બવતી અને સત્યભામાની સાથે શ્રીકૃષ્ણનો વિવાહ" નામનો (ઉત્તરાર્ધનો સાતમો અને ચાલુ) છપ્પનમો
(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં ત્રેપનમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ત્રીજા રાજસપ્રકરણનું ત્રીજું સાધનપ્રકરણ સમ્પૂર્ણ થયું.

રાજસ ફલ પ્રકરણ

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 8 અ.57; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.54

મણિનિમિત્તે સત્રાજિત અને શતધન્વાનો વધ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય1
વિશેષ: પ્રમાણરૂપ નિરોધ સાત અધ્યાયથી કહ્યો, પ્રમેયરૂપ નિરોધ સાત અધ્યાયથી આ પ્રકરણમાં કહે છે. શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીનનું ફળ અહીં કહેવાય છે. જેમ તામસનું ફળ કામ કહ્યું તેમ અહીં રાજસનું ફળ ક્રોધ કહેશે. એમાં રાજસનો જય વિશેષરૂપમાં કહેવાશે. ભગવદ્ ધર્મવડે ભગવાન્ ધર્મીવડે, બલદેવજીથી અને યાદવોથી એમ ચાર પ્રકારે જય કહેવાશે. તે રાજસનો નિરોધ કરનાર થશે. એમાં આ સત્તાવનમાં અધ્યાયમાં સત્રાજિત, શતધન્વા અને અક્રૂરને ભગવાને જીત્યા એટલી વાત કહે છે. એટલે ભગવાનની ઇચ્છા હતી તે પ્રમાણે એનાથી કાર્ય થયું.
શ્રીશુક ઉવાચ
વિજ્ઞાતાર્થોઽપિ ગોવિન્દો દગ્ધાનાકર્ણ્ય પાણ્ડવાન્।
કુન્તીં ચ કુલ્યકરણે સહરામો યયૌ કુરૂન્॥1॥
શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બધી વાત જાણે છે તો પણ આપે જ્યારે સાંભળ્યું કે કુન્તાજી તથા પાણ્ડવો લાક્ષાગૃહમાં બળ્યાં ત્યારે તે સમયનો કુલપરમ્પરોચિત વ્યવહાર કરવાને માટે બલદેવજી સાથે આપ હસ્તિનાપુર પધાર્યા॥1॥
  ત્યાં જઈને ભીષ્મપિતામહ, કૃપાચાર્ય, વિદુરજી, ગાન્ધારી અને દ્રોણાચાર્યજીને મળી તેમની પાસે સમવેદના-સહાનુભૂતિ બતાવી અને તે લોકોને કહેવા લાગ્યા, "અહો! આ બહુ દુ:ખજનક ઘટના બની”
  ભગવાન્ દ્વારકાથી પધાર્યા એ સમયનો લાભ લઈ અક્રૂર અને કૃતવર્મા શતધન્વાને મળ્યા અને હે રાજન્! એને કહ્યું, "તું સત્રાજિત પાસેથી મણિ શા માટે છીનવી લેતો નથી?॥3॥
  જેણે કન્યા રત્ન આપવાનું આપણને વચન આપેલું છતાં ન આપી. આપણો તિરસ્કાર કરી કૃષ્ણને આપી તો એના ભાઈ પ્રસેનની જેમ એનું મૃત્યુ પણ કેમ થવું ન જોઈએ?॥4॥
  એમ બન્નેએ શતધન્વાની બુદ્ધિમાં ભેદ કરાવ્યો ત્યારે એ *દુષ્ટતમ પાપી તો હતો જ અને અલ્પ આયુષ્ય જેનું બાકી છે તેવા એણે મણિના લોભના કારણે જ્યાં નિરપરાધી સત્રાજિત સૂતો હતો ત્યાં જઈ એને એ પાપીએ માર્યો॥5॥
વિશેષ: દેવોમાં પણ જેમ એક કલિ અધમ છે તેમ યાદવોમાં શતધન્વા છે. તેને માટે મૂલ શ્લોકમાં અસત્તમ-દુષ્ટોનો શિરોમણિ શબ્દ વાપર્યો છે. અક્રૂર અસત્-દુષ્ટ છે, કૃતવર્મા-

અસત્તર-વધારે દુષ્ટ છે. અને શતધન્વા-અસત્તમ-સૌથી વધારે દુષ્ટ છે.

અનાથની જેમ સ્ત્રીઓ આક્રોશ કરવા લાગી છતાં કસાઈ પશુને મારે એમ સત્રાજિતને મારી નાખી મણિ લઈ શતધન્વા ચાલતો થયો॥6॥

પિતાજીને મરેલા જોઈ સત્યભામા બહુ શોક કરવા લાગ્યાં અને મોહમાં પડીને "હે તાત! હા, હતાસ્મિ (હાય, હું મારી ગઈ)" વગેરે વચન બોલી વિલાપ કરવા લાગ્યાં॥7॥

પિતાજીના શરીરને તેલની કોઠીમાં રાખી "શતધન્વાએ પિતાજીને માર્યા" એમ કહેવામાટે હસ્તિનાપુરમાં પોતાના પતિ શ્રીકૃષ્ણ છે ત્યાં ગયાં. જો કે ભગવાન્ તો બધું જાણનાર છે॥8॥

રામ-કૃષ્ણ એમની વાત સાંભળીને, હે રાજન્! લોકને અનુસરીને "આ મોટી આપત્તિ આવી, આથી અમને મોટું કષ્ટ થયું" એમ કહીને નેત્રમાં અશ્રુબિન્દુ લાવી વિલાપ કરવા લાગ્યા॥9॥

હે પ્રિય પરીક્ષિત! ત્યાર પછી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સત્યભામાજી અને બલદેવજી સાથે હસ્તિનાપુરથી દ્વારકા પાછા ફર્યા અને શતધન્વાને મારવાનો અને તેની પાસેથી મણિ લઈ લેવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા॥10॥

જ્યારે શતધન્વાને સમાચાર મળ્યા કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મને મારવાનો ઉદ્યોગ કરી રહ્યા છે ત્યારે તે બહુ ડરી ગયો અને પોતાના પ્રાણ બચાવવા તેણે કૃતવર્મા પાસે મદદ માગી. ત્યારે કૃતવર્માએ કહ્યું॥11॥

"ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર છે. (અત્યાર સુધી જેણે-જેણે તેમનો વિરોધ કર્યો છે તે દરેકને તેમણે માર્યાં છે) એમનો સામનો મારાથી ન થઈ શકે. ભલા એવો કોણ હશે કે જે એમની સાથે વેર બાંધી સકુશલ રહી શકે?॥12॥

તમે જાણો છો કે કંસ તેમની સાથે દ્વેષ કરવાને લીધે રાજ્યલક્ષ્મી ખોઈ બેઠો અને પોતાના અનુયાયીઓની સાથે માર્યો ગયો. જરાસન્ધ જેવા શૂરવીરને પણ તેમની સામે યુદ્ધ મેદાનમાં સત્તરવાર હારી જઈ રથ વિહોણા થઈ પોતાની રાજધાનીમાં પાછા ફરવું પડ્યું હતું"

જ્યારે કૃતવર્માએ આ રીતે એને સહાય આપવાની ના પાડી ત્યારે શતધન્વાએ, સેનાના પૃષ્ઠરક્ષક અક્રૂરને સહાયતામાટે પ્રાર્થના કરી. તેણે પણ કહ્યું "સર્વ શક્તિમાન ભગવાનનું બલ-પૌરુષ જાણ્યા છતાં તેમની સાથે વેર-વિરોધ કોણ કરે?॥14॥

જે પોતાની માયાવડે આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, પાલન કરે છે અને સ્વરૂપમાં લીન કરે છે, જેની ચેષ્ટાને બ્રહ્મા આદિ પણ એની *માયામાં મોહિત થઈને જાણી શક્તા નથી॥15॥

વિશેષ: માયા 1.બધું થવાનું સામર્થ્ય 2.અવર્ણનીય અચિન્ત્ય દેવી. એ માયાને પણ એક કરણ-સાધન તરીકે સ્વીકારી જે આ અખિલ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું પાલન કરે છે અને તેનો નાશ કરે છે અને તે પણ લીલાથી જાણે કે રમતા હોય તેમ. એ ભગવત્ ક્રિયા પણ કોઈ સમજી શક્તું નથી-ભગવાન્ શું કરે છે, કેમ કરે છે, આ સામર્થ્યનું સ્વરૂપ શું વગેરે તેનું કારણ એ કે તેઓ અજા-પ્રકૃતિથી મોહિત થઈ ગયેલા છે. જો કોઈ જાણી શક્તું હોય તો તે આત્મવઞ્ચના કેમ સ્વીકારે? પોતાની જાતને કેમ ઠગે? જો અજા 1.પ્રકૃતિ 2.બકરીથી મોહિત

થઈ જાય તે અજા: (બકરા) જ હોય બધા તેમને મારે તોય પોતાની રક્ષા કરવા જ શક્તિમાન ન હોય તે સૃષ્ટિ શું રચવાના? 'અજ'નો બીજો અર્થ બ્રહ્માજી પણ થાય છે.

જ્યારે તે માત્ર સાત વર્ષની ઉંમરના હતા ત્યારે જેમ નાનો બાળક બિલાડીના *ટોપને ઉખેડી પોતાના હાથમાં લઈ લે તેમ ગોવર્ધન પર્વતને એના સ્થાનથી ઉખેડી એક હાથમાં સાત દિવસ સુધી લીલાવડે અનાયાસે ધારણ કરી રાખ્યો હતો॥16॥

વિશેષ: વરસાદના દિવસોમાં છત્રી જેવા, ખરાબ વસ્તુમાંથી અપુર થાય છે. તે બહુ હલકો હોય છે તેટલા અંશમાં એ દૃષ્ટાન્ત છે. ટોપીની આકૃતિ જેવા હોવાથી એને 'ટોપ' પણ કહે છે.

ઐશ્વર્યાદિ ધર્મવાળા, સદાનન્દ, અદ્ભુત કર્મવાળા, જેનો અન્ત નથી તેવા, સર્વના આદિમાં બિરાજનાર, સર્વ જગતનાં મૂલરૂપ અને આત્મ સ્વરૂપ એવા આપને નમસ્કાર કરું છું"

જ્યારે આ પ્રમાણે અક્રૂરજીએ પણ સ્પષ્ટ કહ્યું અને એનું માન ન રાખ્યું ત્યારે શતધન્વા એ મણિ તેમને સોંપી એક દિવસમાં સો ગાઉ (આઠસો માઈલ) ચાલનાર ઘોડા ઉપર બેસીત્યાંથી ચાલતો થયો॥18॥

રામ અને શ્રીકૃષ્ણ પણ મોટા વેગવાળા ઘોડાઓ સાથે ગરુડના ધ્વજવાળા રથ ઉપર બેસી સસરાને મારનાર શતધન્વાની પાછળ પડ્યા॥19॥

મિથિલા નગરની પાસેના એક ઉપવનમાં એનો ઘોડો પડી ગયો. તેણે તેને ત્યાં જ છોડી દીધો; બહુ ગભરાઈ ગયેલો તે પગે દોડવા લાગ્યો. ભગવાન્ પણ ક્રોધ કરી રથને પડતો મૂકી પૈદળ જ દોડ્યા॥20॥

શતધન્વા પૈદળ ભાગી રહ્યો હતો તેથી ભગવાને પણ પૈદળ જ દોડી પોતાના તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રથી તેનું માથું કાપી નાખ્યું અને તેનાં કપડાંમાં મણિ શોધ્યો॥21॥

મણિ તો મળ્યો નહિ ત્યારે મણિ વિના શ્રીકૃષ્ણ ભાઈ પાસે આવ્યા અને બોલ્યા : "શતધન્વાને વૃથા માર્યો કેમકે મણિ એની પાસેથી મળ્યો નહિ"

બલદેવજીએ કહ્યું : "એણે જરૂર કોઈની પાસે મણિ રાખ્યો હોવો જોઈએ માટે તમે દ્વારકા જઈ એની શોધ કરો॥23॥

મારા પરમ મિત્ર વિદેહને મળવામાટે હું *મિથિલા જઈશ" હે પરીક્ષિત! એમ કહી યદુનન્દન બલદેવજી મિથિલા પધાર્યા॥24॥

વિશેષ: શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા પધારેલ છે અને લોક તો દ્વિસ્વભાવ (બે સ્વભાવવાળા:1.પ્રવૃત્તિ પરાયણ અને નિવૃત્તિ પરાયણ 2.કર્મપરાયણ અને ભક્તિ પરાયણ) છે. જો બન્ને શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી એક જ પક્ષે રહે તો બીજો પક્ષ અત્યન્ત બળ જોઈને નિવૃત્ત થાય અને એને અનુકૂલ થઈને વરતે; ત્યારે તો પૃથ્વીનો ભાર એમનો એમ જ રહે. તેથી લોકને જીતવામાં બન્ને ભાઈએ વિરુદ્ધ સ્વભાવ બતાવ્યો છે. તેથી બલદેવજી વિદેહનગરમાં દુર્યોધનને ગદા શીખવવા ગયા. ભગવાનને એમણે દ્વારકા મોકલ્યા. અહીંથી બન્નેની શક્તિઓ જુદી પડી. તેણે લીલામાં એકબીજાને સમ્મતિ ન આપી તેથી જ ભગવાને

કહ્યું કે "ક્ધિતુ મામગ્રજ: સમ્યક્ ન પ્રત્યેતિ મણિં પ્રતિ" એ ઈશ્વરશક્તિ વિભક્ત થઈ એનું વચન છે. ભગવદ્ભક્તની બુદ્ધિમાં પણ ફેર પડ્યો તેથી અક્રૂર, ભીષ્મ વગેરે પણ ભગવાન્થી જુદા સ્વભાવવાળા થયા છે; નહિ તો બન્ને વિરુદ્ધ ન પડે તેથી ભગવાનને સમ્મત નથી તેમ ભગવાનના પ્રકારે જેનો નિરોધ થયો તેવા લોકો બલદેવજીને અનુકૂલ નથી. આ બે શક્તિના વિભાગથી શાસ્ત્રનો પણ વિભાગ થયો તેથી 'વિદેહ' પદ કહ્યું છે. બલદેવજીને જ્ઞાનનિષ્ઠ પ્રિય છે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણને ભક્તિનિષ્ઠ પ્રિય છે. ક્રિયા અને જ્ઞાનશક્તિ એક બાજુ છે ત્યારે ભક્તિ અને પરમાનન્દ બીજી બાજુ છે તેથી બલદેવજીએ વિદેહને પ્રિયતમ ગણ્યા. એના દર્શનની એમને ઉત્કણ્ઠા થઈ. જ્ઞાનપક્ષમાં વેદમાર્ગ અત્યન્ત આદરણીય ન હોવાથી ગરુડધ્વજ રથ ભગવાને પોતે રાખ્યો. બલદેવજી તો કોઈ રથવડે કે પગે ચાલી આવ્યા એવો નિશ્ચય થાય છે. અહીં બલદેવજી નિયોગકર્તા છે તેથી એમનું ચરિત્ર પ્રથમ કહ્યું છે.

બલદેવજીને જોઈને મિથિલાના રાજા અત્યન્ત પ્રસન્ન થયા અને પૂજાનાં સાધનોથી વિધિવત્ પૂજનીય બલદેવજીનું પૂજન કયુર્ં॥25॥

તે પ્રસિદ્ધ મિથિલાનગરીમાં બલદેવજી કેટલાંક વર્ષ રહ્યા, છતાં પોતે વિભુ-સમર્થ હતા તેથી પરદેશમાં લાંબો સમય રહેવાથી થતો ક્લેશ તેમને થયો નહિ. (ગદા શીખવાની) યોગ્ય *ઉંમરે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર સુયોધને (દુર્યોધને) બલદેવજી પાસેથી ગદાયુદ્ધની તાલીમ લીધી॥26॥

વિશેષ: અત્યન્ત તરુણ અને પુષ્ટ યુવક જ ગદાયુદ્ધની તાલીમને માટે યોગ્ય ગણાયો છે. યોગ્ય ઉંમર એટલે જ્યારે ઘા જલદી રુઝાઈ જાય, પરુ ન થાય તે. શરદથી શરૂ થતા છ માસ.

મહાત્મા જનકે તેને (પણ) માન આપીને પ્રેમપૂર્વક રાખ્યો. આ બાજુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા પધાર્યા અને પ્રિયા સત્યભામાજીને શતધન્વાના મૃત્યુના તથા તેની પાસેથી મણિ ન મળ્યો તેના સમાચાર આપ્યા. સાથે-સાથે સમર્થ પ્રભુએ સત્યભામાજીને એ વાત પણ સમજાવી કે મણિ ન મળ્યો તેમાં જ તમારું હિત (પ્રિય) છે॥27॥

ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણે સર્વ સુહૃદોની સાથે પોતાના સસરા સત્રાજિતની ઉત્તર ક્રિયા વિપ્રો પાસે કરાવી જેથી મરનારનો પરલોક સુધરે॥28॥

અક્રૂર અને કૃતવર્માએ જ્યારે સાંભળ્યુ કે શ્રીકૃષ્ણે શતધન્વાને મારી નાખ્યો છે અને લોકો અક્રૂર અને કૃતવર્મા પાસે એ મણિ હોવો જોઈએ એમ કહેવા લાગ્યા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અમને મારશે એવો ભય લાગતાં એ બન્ને દ્વારકા છોડીને ચાલ્યા ગયા. અક્રૂર દ્વારકાના દાનાધ્યક્ષ અને કૃતવર્મા કોટવાલ-કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવનાર હતા. (છતાં શ્રીકૃષ્ણનો તાપ જીરવાયો નહિ)॥29॥

હે પરીક્ષિત! કેટલાક લોકો એમ માને છે કે અક્રૂર દ્વારકાથી ચાલ્યા ગયા ત્યાર બાદ દ્વારકાવાસીઓને ઘણી જાતના અનિષ્ટો અને અરિષ્ટો (દુર્ભાગ્યો) નો સામનો કરવો પડ્યો. દૈવિક અને ભૌતિક નિમિત્તોથી વારંવાર દ્વારકાવાસીઓને શારીરિક અને માનસિક પીડાઓ વેઠવી પડી. પરન્તુ જે લોકો એવું કહે છે તે પહેલાં કહેવાઈ ગયેલી વાતોને ભૂલી જાય છે.

ભલા! એ કદી સમ્ભવે ખરું કે જ્યાં ઘર કરીને ચિદભિમાનથી (જ્ઞાનાભિમાનથી) મુનિ અક્રૂરજી રહે ત્યાં તેના નિવાસસ્થાન દ્વારકામાં કોઈ ઉપદ્રવ થાય?॥30-31॥

તે વખતે નગરના વૃદ્ધ અનુભવી લોકોએ કહ્યું "એકવાર કાશી રાજાના રાજ્યમાં વરસાદ નહોતો થતો, દુકાળ પડ્યો હતો. ત્યારે તેણે પોતાના રાજ્યમાં પ્રસનવશ આવેલા અક્રૂરના પિતા *શ્વફલ્ક ની સાથે પોતાની પુત્રી ગાન્દિની પરણાવી દીધી એટલે એના રાજ્યમાં વરસાદ થયો. અક્રૂર પણ શ્વફલ્કના પુત્ર છે એને તેનો પ્રભાવ પણ એવો છે. તેથી જ્યાં-જ્યાં અક્રૂર રહે છે ત્યાં-ત્યાં ખૂબ વરસાદ થાય છે તથા કોઈ જાતના કષ્ટ અને મહામારી વગેરે ઉપદ્રવ નથી થતા" તે લોકોની વાત સાંભળી ભગવાને વિચાર કર્યો કે "આ ઉપદ્રવનું એકમાત્ર તે જ કારણ નથી" તે જાણવા છતાં જનાર્દન ભગવાને દૂત મોકલી તેની શોધ કરાવી અને તે આવ્યા ત્યારે તેની સાથે વાતચીત કરી॥32-34॥

વિશેષ: કાશીરાજાને ત્યાં વૃષ્ટિ ન થઈ તેથી એ દુ:ખી હતો ત્યારે ત્યાં શ્વફલ્ક યદૃચ્છાથી આવ્યા. મહાદેવજીના કહેવાથી કાશીરાજાએ એને પોતાની ગાન્દિની નામની પુત્રી આપી ત્યારે વર્ષા થઈ. ગાન્દિનીની કથા એવી છે કે કાશી રાજાએ વર્ષ સુધી હમેશાં ગોદાન કર્યું ત્યારે એ અપુત્ર હતો તેને આ એક પુત્રી થઈ. ત્યારપછી બાર વર્ષ સુધી હમેશાં એક-એક ગાય એણે ગાન્દિનીના હાથે બ્રાહ્મણને અપાવી તેથી એનું 'ગાન્દિની' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે. એ દમ્પતી જ્યાં જાય ત્યાં એના પુણ્ય પ્રભાવથી અરિષ્ટ, મહામારી વગેરે ન થાય. એના પ્રભાવવાળા એના પુત્ર અક્રૂરજી છે. તેનામાં એવો ગુણ છે; કેવળ સ્યમન્તક મણિના ગુણથી સર્વ ઉપદ્રવ નિવૃત્ત થાય છે એવું નથી.

ભગવાને તેનો ખૂબ સ્વાગત-સત્કાર કર્યો. "તમે આવ્યા તે બહુ સારું થયું" એમ કહી તેની સાથે વાતો કરી. ભગવાન્ દરેકના ચિત્તનો એક-એક સપલ્પ જાણે છે. (તેથી જ અક્રૂરે વિચાર કર્યો કે આમનાથી કંઈ છૂપાવી શકાશે નહિ અને મણિ બતાવ્યા વિના છૂટકો નથી) ભગવાને આશ્ચર્ય અનુભવતાં અને હસીને કહ્યું॥35॥

હે દાનપતિ અક્રૂરજી! અમને પહેલેથી જ એ વાતની જાણ છે કે શતધન્વા આપની પાસે, નાશ ન થઈ શકે તેવો શ્રીમાન મણિ રાખી ગયો છે॥36॥

આપ જાણો છો કે સત્રાજિતને કોઈ પુત્ર નથી. તેથી તેની પુત્રીના પુત્રો પણ તેને પિણ્ડ આપે, જલથી એનું તર્પણ કરે, એનું કરજ ચૂકવે ત્યારે બાકી રહેલા દ્રવ્યના તેઓ ઉત્તરાધિકારી થાય॥37॥

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી જો કે સ્યમન્તક મણિ અમારા પુત્રોને જ મળવો જોઈએ છતાં તે મણિ ભલે આપની પાસે રહે, કારણ કે આપ અત્યન્ત વ્રતનિષ્ઠ અને પવિત્રાત્મા છો અને બીજાઓમાટે તો આ મણિ રાખવો પણ કઠિન છે. પરન્તુ અમારા ઉપર ધર્મ સપટ એ આવ્યું છે કે અમારા મોટાભાઈ બલદેવજી મણિની બાબતમાં મારી વાતનો પૂરો વિશ્વાસ નથી કરતા॥38॥

તેથી મહાભાગ્યવાન્ અક્રૂરજી! આપ તે મણિ દેખાડી દઈને અમારા ઈષ્ટ-મિત્ર બલદેવજી, સત્યભામા અને જામ્બુવતીનો સન્દેહ દૂર કરી દો અને તેમના મનમાં શાન્તિનો સંચાર કરો. (મણિ તમારી પાસે છે એની સાબિતી તો એ વાત જ પૂરે છે કે આ જ મણિના પ્રતાપથી કાશી વગેરેમાં તમે હમણાં એવા યજ્ઞો કરી રહ્યા છો જેમાં સોનાની વેદીઓ હોય છે) (કૌંસમાંનો અડધો શ્લોક ઓગણચાલીસમાનો ઉત્તરાર્ધ વિગીત-અપ્રસ્તુત છે.)॥39॥

આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેને સાન્ત્વન દઈ સમજાવ્યા ત્યારે અક્રૂરજીએ વસ્ત્રમાં લપેટેલો સૂર્યના જેવો પ્રકાશમાન મણિ કાઢ્યો અને શ્રીકૃષ્ણને આપી દીધો॥40॥

મણિ ભગવાન્ પાસે છે એમ જેઓ કહેતા હતા તેમને એ મણિ બતાવીને પોતાની ઉપર કલંક હતું તે દૂર કરીને તે મણિ પોતાની પાસે રાખવા તથા તેને દણ્ડ આપવા સમર્થ હોવા છતાં ભગવાને એ મણિ પાછો અક્રૂરને આપી દીધો॥41॥

યસ્ત્વેતદ્ ભગવત ઈશ્વરસ્ય વિષ્ણોર્વીર્યાઢ્યં વૃજિનહરં સુમનલં ચ।
આખ્યાનં પઠતિ શ્રુણોત્યનુસ્મરેદ્ વા દુષ્કીર્તિં દુરિતમપોહ્ય યાતિ શાન્તિમ્॥42॥

ભગવાન્ ઈશ્વર અને સર્વત્ર વ્યાપક વિષ્ણુનું આ મણિનું આખ્યાન કે જે પરાક્રમથી પૂર્ણ છે, દોષ મટાડનાર અને મંગલ કરનાર છે તેનો જે પાઠ કરે, સાંભળે કે સ્મરણ કરે તે દુર્યશ અને પાપોથી છૂટી જઈ શાન્તિ મેળવે છે॥42॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો ઐશ્વર્ય રૂપ પહેલો) "મણિનિમિત્તે સત્રાજિત અને શતધન્વાનો વધ" નામનો (ઉત્તરાર્ધનો આઠમો અને ચાલુ) 57મો
(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં ચોપનમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 9 અ.58 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.55
પાંચ કન્યાઓને શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય2
વિશેષ: આ અઠ્ઠાવનમાં અધ્યાયમાં પાંચ કન્યાઓ જે વૈરાગ્ય, સાઙ્ખ્ય, યોગ, તપ અને ભક્તિ એ વિદ્યાના પાંચ પર્વરૂપ ગણાય છે તેની સાથે ભગવાને લગ્ન કર્યું એ વાત કહે છે. રુક્મિણીજી માયારૂપ છે તેના સમ્બન્ધથી કામ, ક્રોધ અને લોભ થાય તેનું નિરાકરણ કર્યું. ભગવાનને પુત્ર આદિનો અભિલાષ ન હોય. એમ હોત તો પ્રદ્યુમ્નનો નારદજીની સમ્મતિ વિના સ્વીકાર કરત. ભગવાનને ક્રોધ હોય તો જામ્બવતીજીનો સ્વીકાર ન કરત. એમને લોભ હોત તો સ્યમન્તક પાછો ન આપત. તેથી તે ત્રણ દોષ ભગવાન્માં નથી એ વાત સિદ્ધ થઈ. હવે વિદ્યાનું ફલ કહે છે; તેથી ભગવાન્ નિર્દોષ અને પૂર્ણ ગુણ સિદ્ધ થશે. ઓગણ સાઈઠમાં અધ્યાયમાં ત્રિલોકીમાં જે સુખ છે તેનું દાન કરશે. સાઈઠમાં અધ્યાયમાં માયા (રુક્મિણીજી) ના દોષનું નિવારણ કરશે. આમાં પહેલા (60 મા) અધ્યાયથી આન્તર દોષો અને બીજા (61 મા) અધ્યાયથી રુક્મીરૂપ બાહ્ય દોષને દૂર કરશે. પછીના બે અધ્યાય (62-63) થી સર્વના બાહ્યદોષને દૂર કરશે. ત્યાં રાજસ પ્રકરણ પૂરું થશે. વિદ્યામાં સૂર્યની મુખ્યતા છે તેથી સૂર્યની પુત્રી કાલિન્દી સાથે ભગવાનનું લગ્ન કહ્યું. શત્રુનો પરાજય કરી બીજી-મિત્રવિન્દાને સમ્પાદિત કરી. કાલિન્દી જ્ઞાનરૂપા અને મિત્રવિન્દા તપોરૂપા છે. ત્રીજી સૂર્યવંશના રાજા નગ્નજિતની સત્યા નામની કન્યાને પરણ્યા તે ભક્તિરૂપા છે તેથી ત્યાં ભગવાને પોતે જઈ માગણી કરી અને એને પરણવામાં જે સાત આખલા (બળદ) રૂપ વ્યસન હતાં તેને જીતીને પરણ્યા. નિબન્ધમાં નાગ્નજિતીને યોગરૂપા અને લક્ષ્મણાને ભક્તિરૂપા કહી છે. જ્ઞાન અને ભક્તિ ની વચ્ચે મિત્રવિન્દાનો લૌકિક વિવાહ કહ્યો. તેથી જ્ઞાન અને ભક્તિ સ્વતન્ત્ર છે એક બીજાને સાપેક્ષ નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. ભદ્રા અને લક્ષ્મણા યોગ અને સાઙ્ખ્યરૂપ છે તેને ભગવાન્ વર્યા. એમાં યોગનું ફલ ભક્તિ અને સાઙ્ખ્યનું ફલ જ્ઞાન છે તેથી લક્ષ્મણામાટે ક્લેશની ભાવના રૂપ યુદ્ધ થયું. એમ પાંચ પર્વરૂપ પાંચ કન્યાઓનીસાથે છઠ્ઠા ભગવાન્ પૂર્ણરૂપે આમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યા છે. એમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં ભગવાન્ અને તત્ત્વોનો વ્યાપાર છે તેથી 29 શ્લોકથી વિવાહ કહેવામાં આવે છે એમાં ભક્તિ અને કર્મ એ જ્ઞાનનાં અન તરીકે કહ્યા છે. તેથી બાર શ્લોકથી ભક્તિ અને પાંચ શ્લોકથી કર્મ, પછી ભક્તદ્વારા દશ શ્લોકથી એનું ગ્રહણ કર્યું. પ્રસનવશાત્ ભક્તના ઉપકારની વાત પણ કહી. ભક્તના ઉદ્ધારમાટે યત્ન કરે તે જ જ્ઞાનશક્તિને ગ્રહણ કરે છે એમ બતાવવામાટે ભગવાન્ પાણ્ડવો લાક્ષાગૃહમાં બળ્યા નથી પણ પાંચ પુત્રવાળી કોઈ ભીલડી લાક્ષાગૃહમાં બળી ગઈ તેથી લોકોએ માતા સહિત પાણ્ડવો બળ્યાની વાત ઉડાવી હતી એ તો ‘એકચક્રા’નામની નગરીમાં બ્રાહ્મણવેશથી

રહે છે. એ વાતને ભગવાન્ સારી રીતે જાણે છે તેથી 'વિજ્ઞાતાર્થોપિ ગોવિન્દ:' એમ આ રાજસફલ પ્રકરણના પ્રથમ શ્લોકમાં કહ્યું છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

એકદા પાણ્ડવાન્ દ્રષ્ટું પ્રતીતાન્ પુરુષોત્તમ:।

ઇન્દ્રપ્રસ્થં ગત: શ્રીમાન્ યુયુધાનાદિભિર્વૃત:॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પાણ્ડવો લાક્ષાભવનમાં બળી ગયા નથી એ વાત હવે જાહેર થઈ ગઈ હતી. તેથી એકવાર શ્રીમાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેમને મળવાને માટે સાત્યકિ વગેરે યદુવંશીઓની સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થ પધાર્યા॥1॥

જ્યારે પાણ્ડવોએ જોયું કે સર્વેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા છે ત્યારે જેમ પ્રાણનો સંચાર થતાં બધી ઇન્દ્રિયો સચેત થઈ જાય છે તેમ જ બધા એકી સાથે ઊભા થઈ ગયા॥2॥

વીર પાણ્ડવોએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું આલિંગન કર્યું, આપના અનસનથી તેમના બધા પાપ-તાપ શમી ગયા. ભગવાનની પ્રેમપૂર્ણ મન્દ હાસ્યથી સુશોભિત મુખસુષમા સુન્દરતા જોઈ તેઓ આનન્દમાં મગ્ન થઈ ગયા॥3॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર અને ભીમસેન ના ચરણોમાં (મોટા હોવાથી) પ્રણામ કર્યા, અર્જુનને આલિંગન કર્યું. નકુલ અને સહદેવે (નાના હોવાથી) ભગવાનના ચરણોમાં વન્દન કર્યું॥4॥

જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ શ્રેષ્ઠ સિંહાસન ઉપર સ્વસ્થતાથી બિરાજમાન થઈ ગયા ત્યારે શુદ્ધ ચરિત્રવાળી પરમ સુન્દરી શ્યામ વર્ણની દ્રૌપદી, જે નવવિવાહિતા હોવાથી સહેજ શરમાતી હતી તે ધીરે-ધીરે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી અને તેણે આપને પ્રણામ કર્યા॥5॥

જેવી રીતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું સન્માન કર્યું તેવી જ રીતે સાત્યકિ અને બીજાઓનું પણ "આપ આવ્યા તે સારું કર્યું" એમ કહી અભિનન્દન કર્યું તેઓ એક આસન ઉપર બેસી ગયા. બીજા યદુવંશીઓનો પણ યથાયોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવ્યો અને તેઓ પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની ચારે તરફ બેસી ગયા॥6॥

ભગવાન્ કુન્તાજીની પાસે ગયા અને એમને અભિવાદન કર્યું ત્યારે હૃદયના ભાવપૂર્વક પ્રેમવાળી દૃષ્ટિથી એમણે ભગવાનને આલિંગન કર્યું. એ પોતાની ફોઈ થાય છે તેમને પુત્રવધૂની સાથે કુશળ સમાચાર પૂછ્યા॥7॥

તે વખતે પ્રેમની વિહ્વળતાથી કુન્તાજીનું ગળું રુંધાઈ ગયું, નેત્રોમાં આંસુ છલકાઈ આવ્યાં. (સ્વસ્થ હોય તેને પણ ભક્તિ વિહ્વળ બનાવી દે છે, જ્યારે કુન્તાજીને માથે તો દુ:ખના ડુંગર તૂટી પડ્યા હતા તે) ભોગવેલા આપદાઓની યાદ આવી ગઈ. (છતાં આપદાઓ દૂર કરવા તે પ્રાર્થના કરતા નથી કારણ કે) ભગવાનનાં તો દર્શન જ તમામ વિપત્તિઓનો નાશ કરી દેનાર છે. (પ્રેમથી અન્ત:કરણની, રુદ્ધ કંઠથી શરીરની અને અશ્રુથી ઇન્દ્રિયોની વિહ્વળતા સર્જાઈ છે) કુન્તાજીએ કહ્યું : ॥8॥

"હે કૃષ્ણ! જે ક્ષણે આપે અમને પોતાના કુટુમ્બી-સમ્બન્ધી સમજીને અમારું સ્મરણ કર્યું અને અમારી કુશળતા જાણવાનેમાટે ભાઈ અક્રૂરને મોકલ્યા તે જ ક્ષણે અમારું કલ્યાણ થઈ ગયું. અમ અનાથને આપે સનાથ કરી દીધાં॥9॥

હું જાણું છું કે આપ સમ્પૂર્ણ જગતના પરમ હિતૈષી, સુહૃદ અને આત્મા છો. (દેહનો વિચાર કરવામાં આવે તો આપ જ વિશ્વ છો. અન્ત:કરણનો વિચાર કરવામાં આવે તો આપ બધાના સુહૃદ-મિત્ર છો અને વસ્તુનો વિચાર કરવામાં આવે તો આપ આત્મા જ છો) આ મારું છે અને આ પરાયું એવી ભ્રાન્તિ આપનામાં નથી. એમ હોવા છતાં, હે કૃષ્ણ! જેઓ આપનું અખણ્ડ સ્મરણ કરે છે તેમના હૃદયમાંઆવી આપ બેસી જાઓ છો અને તેમની ક્લેશ પરમ્પરાને સદાનેમાટે મિટાવી દો છો"

યુધિષ્ઠિરજીએ કહ્યું : "હે સર્વેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ! અમને એ વાતની ખબર નથી કે અમે અમારા પૂર્વજન્મમાં અથવા આ જન્મમાં એવું તે ક્યું કલ્યાણનું સાધન કર્યું હશે? આપનાં દર્શન મોટા-મોટા યોગેશ્વરોને પણ મહા મુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત થાય છે અને અમ કુબુદ્ધિઓને ઘર બેઠાં આપનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે"

રાજા યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે ભગવાનનું ખૂબ સન્માન કર્યું અને કેટલાક દિવસો ત્યાં જ રહેવાની પ્રાર્થના કરી. તેથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રપ્રસ્થનાં નરનારીઓને પોતાની રૂપમાધુરીથી નયનાનન્દનું દાન કરતાં વર્ષાઋતુના ચાર મહિના સુખપૂર્વક ત્યાં જ બિરાજ્યા॥12॥

એકવાર (શ્રાદ્ધના દિવસોમાં) વીર શિરોમણિ અર્જુન ગાણ્ડીવ ધનુષ અને અક્ષય બાણવાળા બે ભાથા લઈ, કવચ પહેરી શ્રીકૃષ્ણની સાથે પોતાના તે રથ ઉપર સવાર થયા જેમની ધજા ઉપર હનુમાનજી બેસતા. પછી વિપક્ષી વીરોનો સંહાર કરનાર અર્જુન એક એવા ગહન વનમાં શિકાર ખેલવા ગયા જ્યાં ઘણાં સિંહ, વાઘ, સર્પ, મૃગ વગેરે ભયપર જાનવરો રહેતાં હતાં॥13-14॥

ત્યાં તેમણે ઘણા વાઘ, સૂવર, પાડા, કાળાં હરણ, શરભ, રોઝ, ગેંડા, હરિણ, સસલાં, શેઢાઈ વગેરેને બાણવડે વીંધી નાખ્યા॥15॥

કોઈ અષ્ટકાદિ શ્રાદ્ધનો સમય આવ્યો હતો તેથી એ બધાં યજ્ઞને યોગ્ય પ્રાણીઓને નોકરોએ રાજાની પાસે લાવીને એને સોંપી દીધાં, અર્જુન ખૂબ થાકી જવાથી અને તૃષા લાગવાથી શ્રીયમુનાજીને કિનારે ગયા॥16॥

ત્યાં શ્રીયમુનાજીમાં સ્નાનાદિ કરી જળપાન કર્યું તેટલામાં બન્ને મહારથીઓએ ત્યાં ફરતી સુન્દર દર્શનવાળી એક કન્યાને જોઈ॥17॥

એ સુન્દરી સુન્દર દાંત અને મુખવાળી હતી. તેને જોઈને શ્રીકૃષ્ણના મોકલવાથી અર્જુન એ ઉત્તમ પ્રમદાની પાસે ગયા અને એને પૂછવા લાગ્યા:॥18॥

"હે સુન્દરી! તમે કોણ છો? કોનાં પુત્રી છો? ક્યાંથી આવ્યાં છો અને શું કરવા માગો છો? હું માનું છું કે તમે પોતાને યોગ્ય પતિની ઇચ્છા રાખી રહ્યાં છો. હે કલ્યાણી! જે તમારો અભિપ્રાય હોય તે કહો"

કાલિન્દીજી બોલ્યાં: હું સૂર્યદેવની પુત્રી છું, પતિની ઇચ્છાવાળી છું પણ એ પતિ બીજો નહિ પણ વરદાન આપનાર અને વરવાને યોગ્ય વિષ્ણુ મારા પતિ થાય એમ હું ઇચ્છું છું. એને માટે એ પતિ થાય ત્યાં સુધી કઠોર તપ કરી રહીછું॥20॥

હે વીર અર્જુન! શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા વિષ્ણુ વિના બીજાને હું વરનાર નથી. અનાથોના એક માત્ર નાથ, મોક્ષ આપનાર એ ભગવાન્ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ॥21॥

મારું નામ કાલિન્દી છે. શ્રીયુમનાજીના જળમાં મારા પિતા સૂર્યે મારે માટે એક ભવન બનાવડાવી આપ્યું છે. તેમાં હું રહું છું. જ્યાં સુધી ભગવાનનાં દર્શન નહિ થાય ત્યાં સુધી હું ત્યાં જ રહીશ*॥22॥

વિશેષ: "કાલિન્દીતિ સમાખ્યાતા વસામિ યમુના જલે॥" 10।। નો પૂર્વાધ. શ્રીસુબોધિનીજી:"અનેન યમુનાયાસ્તસ્યાશ્ચ ભેદ: પ્રદર્શિત:। "મારું નામ કાલિન્દી છે અને શ્રીયમુનાજીના જલમાં હું રહું છું" એ કથનથી શ્રીયમુનાજી અને કાલિન્દીજી જુદાં છે એમ દર્શાવાયું. સૂર્ય પર્વતરૂપથી કલિન્દ પર્વતમાં પધાર્યા એટલે માતાને ઠેકાણે કલિન્દ પર્વત અને પિતા પર્વતના રૂપમાં સૂર્ય. પર્વત અચેતન હોવા છતાં હિમાલયથી પાર્વતીજીની ઉત્પત્તિ થઈ, 'અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ'નદીઓ, પર્વતો વગેરેની અભિમાની દેવતા હોય છે એ ન્યાયે તેમાંથી ઉત્પત્તિ ઘટે છે.

દેવરૂપ સૂર્યે પુત્ર યમને ઉત્પન્ન કર્યા તે દોષ દૂર કરવા શ્રીયમુનાજીને ઉત્પન્ન કર્યાં.

સૂર્ય વેદાત્મક છે એમ શ્રુતિ કહે છે. એ વેદાત્મક સૂર્યમાં બિરાજતા કેયૂરધારી, મકર કુણ્ડલધારી હિરણ્યમય પરમાત્મા રહે છે. તે રસરૂપ, સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છે. જે રસ છે તે જ શ્રીયમુનાજી છે. તેમના ભાઈ ધર્મરાજા છે, માતા સંજ્ઞા છે. કાલિન્દીજી એ ભૌતિક સૂર્યના પુત્રી છે. શ્રીયમુનાજી આધિદૈવિક સૂર્યનાં પુત્રી છે. કલિન્દ પર્વતે શ્રીયમુનાજીને પોતાના ઉપર થઈ પૃથ્વી ઉપર પધારવા વિનન્તિ કરી અને તે પ્રમાણે પધાર્યા. તેથી શ્રીયમુનાજી કાલિન્દીજી પણ કહેવાય છે.

એણે જે કહ્યું હતું તે અર્જુને ભગવાન્ વાસુદેવને કહ્યું. આપ તો પહેલેથી જ આ બધું જાણતા હતા. એમણે એને પણ રથમાં બેસાડી અને યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યા॥23॥

જ્યારે પાણ્ડવોએ પ્રાર્થના કરી ત્યારે એમને માટે વિશ્વકર્મા દેવશિલ્પીની પાસે અત્યન્ત અદ્ભુત અને વિચિત્ર નગર કરાવી આપ્યું॥24॥

ભગવાન્ આ વખતે પાણ્ડવોને આનન્દ આપવા તથા તેમનું હિત કરવાને માટે ત્યાં ઘણા દિવસ બિરાજ્યા. એ સમય દરમ્યાન અગ્નિદેવને ખાણ્ડવ વન આપવાને માટે આપ અર્જુનના સારથિ પણ થયા॥25॥

હે પરીક્ષિત! ખાણ્ડવ વનનું ભોજન મળી જવાથી અગ્નિદેવ પ્રસન્ન થયા. તેમણે અર્જુનને ગાણ્ડીવ ધનુષ, ચાર સફેદ ઘોડા, એક રથ, અક્ષય બાણવાળાં બે ભાથાં અને એક એવું કવચ આપ્યું જેને કોઈ અસ્ત્ર-શસ્ત્રધારી ભેદી ન શકે॥26॥

(ભગવાને) મય દાનવને અગ્નિમાં બળી જતો બચાવી લીધો હતો. (એટલે ઉપકાર કરવો જોઈએ. ભગવાન્ ઉપર તે સભાનો પ્રભાવ ચાલે નહિ એટલે તેને બદલે તેમના) સખા (ભગવાન્ પોતાના સખાને આપેલું પોતાને જ આપેલું છે એમ માને છે.) અર્જુનને સુધર્મા સભા આપી. તે જ સભામાં દુર્યોધનને જલને ઠેકાણે સ્થલ અને સ્થલને ઠેકાણે જલનો ભ્રમ થયો હતો॥27॥

કેટલાક સમય પછી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની અનુમતિ અને અન્ય સમ્બન્ધીઓનું અનુમોદન મેળવી સાત્યકિ વગેરે સાથે દ્વારકા પાછા પધાર્યા॥28॥

ત્યાં પધારીને આપે વિવાહને યોગ્ય ઋતુ અને જ્યોતિષ શાસ્ત્ર પ્રમાણે બધા ગ્રહો જેમાં અનુકૂલ હોય તેવા પ્રશંસિત પવિત્ર નક્ષત્રમાં કાલિન્દીજીનું પાણિગ્રહણ કર્યું. રુક્મિણીજી વગેરે સ્વજનોને પરમ આનન્દનું દાન કરતા આપ પરમ મંગલ-વિશિષ્ટ ફલદાયી થયા॥29॥

(બીજો વિવાહ કહે છે) અવન્તી (ઉજ્જૈન) દેશના રાજા વિન્દ અને અનુવિન્દ હતા. તેઓ દુર્યોધનને અધીન અને તેના અનુયાયી હતા. તેમનાં બહેન મિત્રવિન્દા સ્વયંવરમાં શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પતિ બનાવવા ઇચ્છતાં હતાં. પરન્તુ વિન્દ અને અનુવિન્દે તેમને તેમ કરતાં રોકી દીધાં॥30॥

વસુદેવજીની બહેન અને શ્રીકૃષ્ણની ફોઈ રાજાધિદેવીની પુત્રી મિત્રવિન્દાને બધા રાજાઓના જોતાં હે રાજન્! શ્રીકૃષ્ણ બલાત્કારથી હરણ કરી ગયા॥31॥

(હવે ત્રીજો વિવાહ કહે છે) હે કુરુવંશજ! 1નગ્નજિત નામના એક અતિ ધાર્મિક રાજા હતા. તેમને સત્યા નામની એક દેવી સ્વરૂપ કન્યા હતી. તે નગ્નજિતની રાજાની કન્યા2 હોવાથી 'નાગ્નજિતી' કહેવાતી હતી॥32॥

વિશેષ: 1.અહીં 'કૌરવ્ય' અને 'કૌસલ્ય'બે પાઠ છે. 'કૌસલ્ય' એટલે કોસલ દેશના અધિપતિ. કોસલની રાજધાની અયોધ્યાછે.

2.જ્ઞાનમાં સર્વ પ્રપઞ્ચના પદાર્થો વિરુદ્ધ હોય છે જ્યારે ભક્તિમાં કેવળ પ્રકૃતિ વિરોધ કરનાર છે. એમાં સાત વ્યસન બાધક છે. તે એક રૂપથી સાત વ્યસન એક જ સમયે દૂર ન થઈ શકે તેથી સાતથ પ્રકારની સાધન ભક્તિ કહી છે. એમ ન કહીએ તો શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણથી પ્રેમ પ્રકટ થતાં સાત ભક્તિની કાંઈ જરૂર રહેતી નથી. સખ્ય અને આત્મનિવેદન તો ભગવાને પોતાના ધર્મનું સ્થાપન કરવામાટે કરી છે. જ્યારે ભગવાન્ સ્વધર્મ સ્થાપન કરે ત્યારે એ ભગવદ્તુલ્ય થઈ જાય, ત્યારે વ્યસન આદિનો સમૂલ નાશ થાય. એ બતાવવામાટે ભગવાન્ અહીં પોતાનાં સાતરૂપ કરે છે. આ નાગ્નજિતી ભક્તિરૂપા છે. ભક્તિ પાખણ્ડીઓમાં પેદા થતી નથી. તે નગ્નજિતિ રાજાને ત્યાં કન્યા રૂપે જન્મી છે. "નગ્નાન્ વેદ રહિતાન્ જયતિ ઇતિ નગ્નજિત્!" 'નગ્ન' એટલે કે વેદરહિત, વેદ વિરોધી, પાખણ્ડીઓ તેમને જે જીતી લે તે નગ્નજિત્! તેની કન્યા નાગ્નજિતી પણ તેવી જ હોય. હે પરીક્ષિત! તમે પણ કુરુવંશમાં જન્મ લીધો છે તે કેવળ શત્રુને જ જીતતા નથી પણ શ્રૌત અને સ્માર્ત ધર્મનું રક્ષણ કરો છો; તેથી જ રાજાને પણ અહીં અતિ ધાર્મિક કહ્યો છે. સ્વરૂપ, સાધન અને ફલ વડે આ ભક્તિ સત્ય છે તેથી તેનું નામ સત્યા છે. તેથી વેદવિરુદ્ધ મતમાં, કર્મહીનમાં અને અધમમાં ભક્તિ સત્ય હોતી નથી. એનો ઉત્કર્ષ સંભળાય છે તે તો અધમને પણ ભક્તિ તારે છે. એમ એનો ઉત્કર્ષ બતાવવામાટે છે. સાત વ્યસન જો બાધક ન હોય તો ભક્તિશાસ્ત્ર વ્યર્થ જ થઈ જાય. શ્રવણથી દાસ્ય સુધીની સાત ભક્તિદ્વારા વ્યસનોનું નિરાકરણ કરી દેવામાં આવે ત્યારે સખ્ય અને આત્મનિવેદન ભગવાન્ સમ્પાદન કરી આપે છે. હજારો ભક્તો અનુભાવ બતાવે છે તે ભગવાનના અંશથી એમ બાતવી શકે છે. તો પણ એ ભક્તિ સત્ય ન કહેવાય. એ સદાચાર સિદ્ધ ભક્તિ ન કહેવાય. ભગવાનના સાક્ષાત્કારની પહેલાંની જ ભક્તિની આ વ્યવસ્થા છે. જે ભક્તિ દેવતારૂપ છે તે ભગવાનના કોઈ અંશને લેનાર નથી તે કન્યારૂપા અસાધારણી છે. એ જેને પ્રાપ્ત થાય તે વેદને અનુસરનાર હોય છે. એમ અહીં પણ એ જ્યાં રહે છે તે પણ

વેદાનુસારી છે. એને નાગ્નજિતી કહી છે તેથી પિતાને અનુસરનારી છે. તેથી જ ધન્યા પિતૃમુખી કન્યા એમ કહ્યું છે.

હે પરીક્ષિત! રાજાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સાત અત્યન્ત ક્રોધી *આખલાઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત ન કરી શકવાથી કોઈ રાજા તેની સાથે વિવાહ કરી શક્યો નહિ, કારણ કે તેમના શિંગડાં ભારે ધારદાર હતાં અને શઠતાની સીમા તો એ હતી કે તેઓ કોઈ પણ વીર પુરુષની ગન્ધ પણ સહન કરી શક્તા ન હતા॥33॥

વિશેષ: સાત વૃષભ-આખલા સાત વ્યસનરૂપ છે. તેઓ ભક્તિમાં પ્રતિબન્ધ કરનારા છે. તે સાત વ્યસનનાં નામ:ભૂખ, પ્યાસ, રોગ, લોકને ઉપદ્રવ કરે એવાં બે પ્રકારનાં કર્મ (1.નિષિદ્ધ-સુવર્ણની ચોરી વગેરે 2.કામ્ય-હિંસા વગેરે કર્મ), જુગાર, મદ્યપાન અને સ્ત્રીસન. શિકાર બધા કરતા નથી હોતા તેથી તેને વ્યસનમાં ગણ્યું નથી.

દોષ જાણવા છતાં પણ જેનાથી છૂટી ન શકાય તે ‘વ્યસન’. "વિશેષેણ અસ્યન્તે દૈહિકા: ધર્મા: અનેન ઇતિ વ્યસનમ્। દૈહિક ધર્મો જેનાથી છૂટી જાય તે વ્યસન. "તદ્વિના સ્થાતુમશક્તિ: વ્યસનમ્। જેના વિના રહી ન શકાય તે વસ્તુનું ‘વ્યસન’ છે એમ કહેવાય. મનમાં જાણીએ કે આ ખોટું છે છતાં છૂટે નહિ તે ‘વ્યસન’ કહેવાય.

એ આખલાઓને જીતે તેને જ સત્યા મળે એવી પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને ભક્તોના પતિ ભગવાન્ મોટી સેનાની સાથે અયોધ્યા નગરીમાં આવ્યા॥34॥

કોસલ દેશના રાજા નગ્નજિતે બહુ પ્રસન્ન થઈ ઊભા થઈ જઈ આપને ઉમળકાભેર આવકારી આસન આપી અમૂલ્ય સામગ્રીથી આપનો સત્કાર કર્યો અને કહ્યું, "આપ પધાર્યા તે બહુ સારું થયું”

રાજા નગ્નજિતીની કન્યા સત્યાએ જોયું કે મારા ચિર-અભિલાષિત રમારમણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અહીં પધાર્યા છે ત્યારે તેણે મનોમન એ કામના કરી કે "જો મેં ભગવાનને, ભગવાનને વશ કરનાર વ્રતો-નિયમોથી સેવ્યા હોય, તેનું જ ચિન્તન કર્યું હોય, તો આપ જ મારા પતિ થાઓ અને મારા વિશુદ્ધ મનોરથને પૂર્ણ કરો”

નાગ્નજિતી સત્યા મનમાં વિચાર કરવા લાગી, "ભગવતી લક્ષ્મી, બ્રહ્મા, શંકર અને મોટા-મોટા લોકપાલ જેમના પદપપજનો પરાગ પોતાના સિર ઉપર ધારણ કરે છે અને જે પ્રભુએ પોતે બનાવેલી મર્યાદાનું પાલન કરવામાટે જ વખતો વખત અને લીલા અવતાર ગ્રહણ કર્યા છે તે પ્રભુ મારા ક્યા ધર્મ, વ્રત કે નિયમ થી પ્રસન્ન થશે? આપ તો કેવલ પોતાની કૃપાથી જ પ્રસન્ન થઈ શકે છે”.

રાજા નગ્નજિતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની વિધિપૂર્વક અર્ચાપૂજા કરીને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી "હે જગતના એક માત્ર સ્વામી! હે નારાયણ! આપ આપના સ્વરૂપભૂત આનન્દથી જ પરિપૂર્ણ છો અને હું એક અત્યન્ત તુચ્છ મનુષ્ય છું. હું આપની શી સેવા કરું?”

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેણે આપેલ આસનનો સ્વીકાર કર્યો અને હે કુરુનન્દન! મેઘના સરખી ગમ્ભીર વાણીવડે મન્દસ્મિત કરી એને કહ્યું : ॥39॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે નરેન્દ્ર! જે ક્ષત્રિયો પોતાના ધર્મમાં સ્થિત છે તેમણે કંઈ પણ માગવું ઉચિત નથી. ધર્મજ્ઞ વિદ્વાનોએ તેના આ કામની નિન્દા કરી છે. છતાં આપની સાથે સૌહાર્દ પ્રેમના સમ્બન્ધની સ્થાપના કરવામાટે આપની કન્યાની હું યાચના કરું છું. પણ અમે એનું શુલ્ક આપનાર નથી॥40॥

રાજા નગ્નજિતે કહ્યું : પ્રભો! આપ સમસ્ત ગુણોના ધામ છો, એક માત્ર આશ્રય છો. આપના વક્ષ:સ્થળ ઉપર લક્ષ્મીજી નિત્ય નિવાસ કરે છે. (બીજે તો તે માત્ર પરિભ્રમણ કરે છે) આપનાથી વધારે સારો કન્યાને માટે બીજો કોણ વર હોઈ શકે?॥41॥

હે યાદવવંશ શિરોમણિ! પરન્તુ અમે પહેલાંથી જ કન્યાના વરના બળની અને પુરુષના પરાક્રમની પરીક્ષામાટે આ વિષયમાં એક શરત રાખી છે॥42॥

હે વીર શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ! અમારા આ સાતેય સાંઢ કોઈના કાબૂમાં ન આવનારા અને અણવીંધ્યા છે. તેમણે ઘણા રાજકુમારોના અન ભાંગી નાખ્યા છે અને તેમને નિરુત્સાહ કરી દીધાં છે॥43॥

હે યદુનન્દન! આપ નિગ્રહ કરી એમને નાથ ઘાલી દો તો, હે લક્ષ્મીપતે! મારી કન્યાના ઇચ્છિત વર આપ થઈ શકો॥44॥

એમ કન્યા મેળવવાના સપેત (શરત) ને સાંભળીને સમર્થ ભગવાને કટિબદ્ધ થઈ સાત સ્વરૂપ ધારણ કરીને સાતે ગોધાઓ (સાંઢ)ને રમત કરતાં નાથી લીધા॥45॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે એમને દોરડાંથી બાંધ્યા એમનો ગર્વ ચાલ્યો ગયો અને એમનું પરાક્રમ નષ્ટ થઈ ગયું. જેમ બાળક લાકડાના ગોધાને દોરડું બાંધી ઢસરડે તેમ એમને રમત કરતાં ઢસડ્યા॥46॥

રાજાને એ જોઈને વિસ્મય થયો. પ્રસન્ન થઈ રાજાએ કન્યાદાન કર્યું. પોતાને લાયક કન્યાનું વિધિવત્ પાણિગ્રહણ કર્યું॥47॥

પોતાની પુત્રીને શ્રીકૃષ્ણ મનમાન્યા પતિરૂપે પ્રાપ્ત થયા તેથી રાજપત્નીઓને પરમ આનન્દ થયો અને એમણે પરમ ઉત્સવ મનાવ્યો॥48॥

શથ, ઢોલ, નગારાં વગેરે વાજિન્ત્રો વાગવા લાગ્યાં. ગીત અને બ્રાહ્મણ ની આશિષો સંભળાવા લાગ્યાં. સ્ત્રીપુરુષો સુન્દર વસ્ત્ર અને અલપારથી શોભાયુક્ત થઈને પરમ આનન્દયુક્ત થઈને ઉત્સવમાં ભાગ લેવા લાગ્યાં॥49॥

સમર્થ રાજા નગ્નજિતે દસ હજાર ગાયો અને ત્રણ હજાર એવી નવયુવતીઓ જેમણે સુન્દર વસ્ત્રો અને ગળામાં સોનાના હાર પહેર્યાં હતા, પહેરામણીમાં આપી. એમની સાથે નવ પ્રકારના હજારો હાથીઓ આપ્યા, હાથીથી સો ગણા રથ આપ્યા, રથથી સો ગણા ઘોડા આપ્યા અને ઘોડાથી સો ગણા માણસો એમ ચતુરંગીણી સેના આપી॥50-51॥

રાજા નગ્નજિતે વરકન્યાને રથમાં બેસાડી ભારે મોટી સેના સાથે વિદાય આપી. તે વખતે વાત્સલ્ય-સ્નેહના ઉદ્રેકથી તેમનું હૃદય દ્રવિત થઈ રહ્યું હતું॥52॥

યદુવંશીઓ તથા રાજા નગ્નજિતના ગોધાઓએ પહેલાં ઘણા રાજાઓના બલપૌરુષને ધૂળમાં મેળવી દીધું હતું. જ્યારે તે રાજાઓએ આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો આ વિજય તેમનાથી સહન ન થયો. તે લોકોએ નાગ્નજિતી વિજય તેમનાથી સહન ન થયો. તે લોકોએ નાગ્નજિતી સત્યાને લઈને જતી વખતે માર્ગમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને ઘેરી લીધા॥53॥

તે લોકો ભારે વેગથી તેમના પર બાણોની ઝડી વરસાવવા લાગ્યા. તે વખતે પાણ્ડવ વીર અર્જુને, વસુદેવજી વગેરેનું પ્રિય કરવા ગાણ્ડીવ ધનુષ ધારણ કર્યું. કાળને જેમ કોઈ પ્રાણીનો કોળિયો કરવામાં ક્લેશ થતો નથી અને સિંહ જેમ નાનાં-મોટાં પ્રાણીઓને મારી નાખે છે તેમ અર્જુને સહેલાઈથી તેમને મારી નાખ્યા॥54॥

(સત્યાજી ભક્તિનું સ્વરૂપ છે. ભગવાન્ ભક્તિમાં જેવું રમણ કરે છે તેવું બીજે ક્યાંય તપ, યોગ, સાઙ્ખ્યમાં કરતા નથી એટલી સત્યાજીની વિશિષ્ટતા કહે છે) ત્યારબાદ યદુવંશ શિરોમણિ દેવકીનન્દન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તે પહેરામણી અને સત્યાજીની સાથે દ્વારકા પધાર્યા અને ત્યાં બિરાજી ગૃહસ્થોચિત વિહાર કરવા લાગ્યા॥55॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ફોઈ શ્રુતકીર્તિને કેકય દેશમાં પરણાવ્યા હતાં. તેમની કન્યાનું નામ 'ભદ્રા' હતું. (તે કેક્ય દેશના રાજાની પુત્રી હતાં તેથી શ્લોકમાં કૈકેયી કહ્યાં છે) તેમના ભાઈ સન્તર્દન વગેરેએ તેમને સામે ચાલીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને આપ્યાં તેથી આપે તેનું પાણિગ્રહણકર્યું॥56॥

(પાશ્ચાત્ય કેકય દેશની પાસે આવેલ) મદ્રપ્રદેશના રાજાની એક કન્યા લક્ષ્મણા હતી. તે અત્યન્ત સુલક્ષણા હતી. જેવી રીતે ગરુડજીએ સ્વર્ગમાંથી અમૃતનું હરણ કર્યું હતું તેવી જ રીતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયંવરમાં એકલા જ તેનું હરણ કરી ગયા॥57॥

અન્યાશ્ચૈવંવિધા ભાર્યા: કૃષ્ણસ્યાસન્ સહસ્રશ:।
ભૌમં હત્વા તન્નિરોધાદાહૃતાશ્ચારુદર્શના:॥58॥

હે પરીક્ષિત! આજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે ભૌમાસુરને મારીને તેના બન્દીગૃહમાંથી બીજી હજારો ઉત્તમ જ્ઞાનયુક્ત (ચારુદર્શના:, દર્શન=1.જ્ઞાન 2.સૌન્દર્ય.) સુન્દરીઓને છોડાવી લાવી તેમની સાથે લગ્ન કર્યાં॥58॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો વીર્યરૂપ બીજો)
"પાંચ કન્યાઓને શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા" નામનો (ઉત્તરાર્ધનો નવમો અને ચાલુ) અઠ્ઠાવનમો
(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં પંચાવનમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 10 અ.59 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.56

ભૌમાસુરને મારી સોળ હજાર કન્યાઓને
ત્યાંથી લાવી ભગવાને એમની સાથે લગ્નકર્યાં

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય3
વિશેષ: બધી રાજકન્યાઓનો ઉદ્ધાર પ્રથમ સંક્ષેપથી કહેવાયો. ઓગણસાઈઠમા અધ્યાયમાં તે વિસ્તારથી બીજી ભાષામાં કહેવાય છે. જેનેમાટે ભગવાનનો અવતાર ભૂતળ ઉપર થયો છે. તેનું કારણ અત્યન્ત શોધવું પડે તેમ નથી તેથી ભૌમાસુરે રાજાઓને જીતીને એમની જે કન્યાઓને કેદ કરી હતી એ ભૌમને મારી એ કન્યાઓને દ્વારકા લાવી શ્રીકૃષ્ણે એમની સાથે લગ્ન કર્યાં એ વાત કહેવામાં આવી છે.
યથા હતો ભગવતા ભૌમો યેન ચ તા: સ્ત્રિય:।
નિરુદ્ધા એતદાચક્ષ્વ વિક્રમં શાર્ન્ગધન્વન:॥1॥
રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું: જે ભૌમાસુરે સ્ત્રીઓને બન્દીગૃહમાં પૂરી રાખી હતી તેને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે શામાટે અને કેવી રીતે માર્યો? આમ કૃપા કરી શાર્ન્ગ ધનુષધારી ભગવાનનું પરાક્રમ અમને કહો॥1॥
શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભૌમાસુરે ઇન્દ્રનું છત્ર, *એની માતા અદિતિનાં કુણ્ડળ અને મેરુ પર્વત ઉપર આવેલ દેવતાઓનું મણિપર્વત નામનું સ્થાન છીનવી લીધાં હતાં. તેથી ઇન્દ્રે દ્વારકામાં આવી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને એ પદાર્થો અપાવવાની વિનન્તિ કરી. એટલે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સત્યભામાજી સાથે ગરુડજી ઉપર સવાર થયા અને ભૌમાસુરની (કામરૂપ-પશ્ચિમ આસામની) રાજધાની પ્રાગ્જ્યોતિષપુર પધાર્યા॥2॥
વિશેષ: પહેલાં નરકાસુરે દિગ્વિજય કર્યો ત્યારે એણે ઇન્દ્રને હરાવ્યો. પોતે એને જીત્યો છે એમ બતાવવામાટે ઇન્દ્ર પાસેથી એણે ત્રણ ચીજ લીધી. તેમાં પહેલું રાજાનું ચિહ્ન છત્ર લીધું એટલે ઇન્દ્રપણું લઈ લીધું. ઇન્દ્ર અદિતિ અને કશ્યપ નો પુત્ર છે તે તો કોઈ રીતે મટી શકે એમ નથી પણ કશ્યપથી ભગવાન્ મોટા છે એમ બતાવવામાટે અદિતિ એની ઉત્પત્તિરૂપ છે તેના રૂપવિશેષના ખ્યાપક બે કુણ્ડલ છે તે લઈને પોતાની માતા ભૂમિને આપ્યાં. વળી ત્રણ લોકનો રાજા ઇન્દ્ર ગણાય એ દૂર થવું જોઈએ એમાં એ જ્યાં રહે છે તેનો કબજો તો એની પાસે રહેવો જોઈએ. કેમકે એ સાધારણ વાત છે તેથી પૃથ્વીનો એ રાજા નથી એમ કહેવરાવવામાટે મેરુ પર્વતમાં અમરાદ્રિસ્થાન ઇન્દ્રનું કહેવાય છે તે ભૌમે પડાવી લીધું. પાતાળનું આધિપત્ય તો ભૌમના કબજામાં છે એનું રાજ્ય તો એની પાસેથી ક્યારનું ગયું છે. સ્વર્ગ પણ લઈ લેવાનો ભૌમનો વિચાર છે. ભગવદ્ અવતારમાં પણ જેટલું કામ કરવા ભગવાન્ પધારે છે તેટલું જ કરે છે, વિશેષ કરતા નથી. વામનજી ભગવાન્ છે, ઇન્દ્રના પક્ષમાં છે પણ એ ભૌમાસુર પોતાનો પુત્ર થાય તેથી એને મારે નહિ, ભાઈ કરતાં લોકમાં પુત્ર વહાલો હોય છે. અદિતિ અને

ભૂમિ બન્ને ભક્તો છે. પોતાના કરતાં માતાને પુત્રમાં પ્રીતિ વધારે હોય છે તેથી પુત્ર કુણ્ડળ આપે તો માતા એનો નિષેધ ન કરે. વિશેષાવતારમાં બધા અવતારોનું તેજ એમાં આવી જાય છે. તેથી વામન તો ઇન્દ્રની ઉપર અત્યારે ઉદાસીન છે તેમ એ ભૌમની સાથે લડવાને પણ રાજી નથી. તેથી ઇન્દ્રે શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી વિનન્તિ કરી કે ભૌમાસુર મારું છત્ર અને મારી માતાનાં કુણ્ડળ ઉઠાવી ગયો છે. એ પૃથ્વીનો પુત્ર છે; એને બીજો મારી પણ ન શકે. પ્રથમ ભગવાન્ ચાર મૂર્તિરૂપ હતા. તેમાં એક મૂર્તિ તપ કરે છે, બીજી લોક રક્ષા કરે છે, ત્રીજી ભોગવે છે, ચોથી મૂર્તિ નિદ્રા કરે છે. એ રહેંટના ઘડાઓની જેમ આવે છે, કામ કરીને ચાલતી થાય છે. એમાં જે તપ કરતી હોય તે રક્ષા કરે છે, રક્ષા કરતી હોય તે ભોગ કરે છે, ભોગ કરતી હોય તે નિદ્રા કરે છે, નિદ્રા કરતી હોય તે તપ કરે છે. ક્રિયાનો કાળ હજાર વર્ષનો ગણાય છે. એક દિવસ પૃથ્વી તપ કરતી હતી ત્યારે ભગવાન્ એની ઉપર પ્રસન્ન થયા. એમણે પૃથ્વીને કહ્યું : વર માંગ. એ વખતે સુધ્યા હતી. તેમાં એણે પુત્રની માગણી કરી તેથી નરકાસુર પુત્ર થયો. પણ સુધ્યા નિષેધ કાળ હોવાથી તે અસુર થયો. ત્યારે પૃથ્વીએ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે એ અસુર છે પણ બીજા અસુરને આપ મારો છો તેમ આને આપે મારવો નહિ. ભગવાને જવાબ આપ્યો:તમારી સમ્મતિ સિવાય હું મારીશ નહિ. પોતાનું નારાયણાસ્ત્ર એને આપ્યું અને કહ્યું કે આ અસ્ત્ર એ ધારણ કરશે ત્યાં સુધી મરશે નહિ. એ તો અસુર હતો તેથી એ મહાદેવજીનો ભક્ત થયો. મહાદેવજી તરફથી એને ત્રિશૂળ મળ્યું તે નારાયણાસ્ત્ર બરોબરનું છે. પોતે શિવભક્ત હોવાથી ત્રિશૂળ પોતે રાખ્યું અને નારાયણાસ્ત્ર પોતાના પુત્ર ભગદત્તને આપ્યું; તેથી એક રક્ષણ તો તેણે જ દૂર કર્યું. હવે માત્ર ભૂમિની સમ્મતિ હોય તો ભગવાન્ એને મારે. તેથી અહીંથી ચાલ્યા ત્યારે સત્યભામાજીને સાથે લઈને ચાલ્યા છે. તે "સભાર્યો ગરુડારૂઢો" ઇત્યાદિથી કહ્યું છે. એ સત્યભામાજી પૃથ્વીનો અવતાર છે એટલે એમની સમ્મતિથી ભૌમાસુરનો વધ કરશે. અને એણે જીતેલા રાજાઓની સોળહજાર કન્યાઓ એકત્ર કરી તે હજુ કન્યા અવસ્થામાં છે તે ભગવાનનાં દર્શન કરી એમને પતિ તરીકે સ્વીકારશે ત્યારે ભગવાન્ એમને પરણશે.

પ્રાગ્જ્યોતિષપુરમાં દાખલ થવું બહુ મુશ્કેલ હતું. પહેલાં તો તેની ચારે તરફ પહાડોની કિલ્લેબન્ધી હતી; ત્યારપછી શસ્ત્ર દુર્ગ હતો. પછી પાણીથી ભરેલી ખાઈ હતી. ત્યાર પછી અગ્નિ અથવા વીજળીની કિલ્લેબન્ધી હતી. તેની અન્દર વાયુ (ગેસ) બન્ધ કરી રાખવામાં આવ્યો હતો. તેની પણ અન્દરના ભાગમાં મુર દૈત્યે નગરની ચારે બાજુ પોતાની દસ હજાર ભયંકર અને સુદૃઢ જાળ પાથરી દીધી હતી॥3॥

ગદાવડે ભગવાને પર્વતોને ભેદી નાખ્યા, બાણોવડે શસ્ત્રદુર્ગને છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખ્યો, ચક્રવડે અગ્નિદુર્ગને, જળદુર્ગને અને વાયુદુર્ગને ભેદ્યા અને તલવારવડે મુરપાશને તોડી નાખ્યા॥ 4॥

ગદાધર ભગવાને શથનાદ કરીને પથ્થર ફેંકવાના યન્ત્રોનો અને વીર પુરુષોની હિમ્મતનો નાશ કર્યો તથા તેનો કિલ્લો જમીનદોસ્ત કરી દીધો॥5॥

પ્રલય વખતે વીજળીના કડાકા સાથે વજ્ર પડે અને અવાજ થાય તેના કરતાં પણ વધારે ભયપર પાञ્ચજન્ય શઙ્નો નાદ સાંભળી (અવિદ્યાના પાંચ પર્વરૂપ) પાંચ માથાંવાળો 'મુર'નામનો દૈત્ય સૂતો હતો તે બેઠો થઈ ગયો॥6॥

તે દૈત્ય પ્રલય વખતના સૂર્ય અને અગ્નિ જેવો પ્રચણ્ડ તેજસ્વી હતો. તે એટલો ભયંકર હતો કે તેની સામે જોવાની પણ કોઈ હિમ્મત કરતું નહોતું. તેણે ત્રિશૂળ ઉઠાવ્યું અને જેમ (ભક્ષક) ગરુડજી (ભક્ષ્ય) સાપ ઉપર તૂટી પડે તેમ ભગવાન્ ઉપર ધસી આવ્યો. એ દૃશ્ય એવું લાગતું હતું કે જાણે તે પોતાના પાંચેય મુખેથી ત્રિલોકીને ગળી જશે॥7॥

તેણે પોતાના ત્રિશૂળને જોરથી ઘુમાવી ગરુડજી (તે ભગવાનને જોઈ શક્યો નહિ કારણ કે ભગવાનને અવિદ્યા જોઈ શક્તી નથી તેથી તેણે ગરુડજી ઉપર ત્રિશૂળ ચલાવ્યું.) ઉપર ઝીંક્યું અને પછી પાંચેય મોઢેથી ઘોર સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. તેની સિંહ ગર્જનાનો ભયપર અવાજ પૃથ્વી, આકાશ, પાતાલ અને દસે દિશાઓમાં ફેલાઈ જઈ આખા બ્રહ્માણ્ડમાં છવાઈ ગયો॥ 8॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે મુર દૈત્યનું ત્રિશૂળ ગરુડજીની તરફ ભારે વેગથી આવી રહ્યું છે. એટલે પોતાનું હસ્ત કૌશલ દેખાડી ફૂર્તિથી આપે બે બાણ માર્યાં જેનાથી તે ત્રિશૂળના ત્રણ ટુકડા થયા. (તેને લોકોને ડરાવનારી ગર્જના કરતો બન્ધ કરી દેવા) મુર દૈત્યના મોઢામાં પણ બાણ માર્યા. એથી તે દૈત્ય અત્યન્ત ગુસ્સે થઈ ગયો અને તેણે ભગવાન્ ઉપર પોતાની ગદા ચલાવી॥9॥

પરન્તુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાની ગદાના પ્રહારથી મુર દૈત્યની ગદાના તે પોતાની પાસે પહોંચે તે પહેલાં જ ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. હવે તે શસ્ત્રહીન થઈ જવાથી પોતાની ભુજાઓ ફેલાવી શ્રીકૃષ્ણ તરફ ધસ્યો અને આપે રમત માત્રમાં જ ચક્રથી તેનાં પાંચેય માથાં છેદી નાખ્યાં॥10॥

મસ્તક કપાતાં જ મુર દૈત્યના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા અને ઇન્દ્ર વજ્રથી પર્વતનું શિખર કપાઈ જતાં એમ તે સમુદ્રમાં જઈ પડ્યું હોય તેમ તે જલમાં જઈ પડ્યો. મુર દૈત્યના સાત પુત્રો હતા : તામ્ર, અન્તરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, નભસ્વાન અને સાતમો અરુણ. તેઓ પોતાના પિતાના મૃત્યુથી અત્યન્ત શોકાકુલ થઈ ગયા અને બદલો લેવાનેમાટે ક્રોધાયમાન થઈ (અસ્ત્ર:હાથથી ફેંકી શકાય તે. દા.ત. બાણ, ભાલું, શક્તિ, ત્રિશૂળ. શસ્ત્ર:હાથમાં રાખીને લડવાનું હથિયાર. દા.ત. ગદા, ખડ્ગ.) શસ્ત્ર-અસ્ત્રથી સુસજ્જિત થઈ પીઠ નામના દૈત્યને પોતાના સેનાપતિ બનાવી ભૌમાસુરની આજ્ઞાથી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ચઢી આવ્યા॥11-12॥

તેઓએ ત્યાં આવી ભારે ક્રોધથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બાણ, તલવાર, ગદા, શક્તિ, અર્ષ્ટિ અને ત્રિશૂળ-છ પ્રકારનાં શસ્ત્રોની, ભગવાન્ અજિત છે એમ જાણવા છતાં, વર્ષા કરવા લાગ્યા. ભગવાનની શક્તિ તો અમોઘ છે. આપે પોતાનાં બાણોથી તેમનાં લાખ-લાખ શસ્ત્રોના તલ-તલ જેવડા ટુકડા કરીનાખ્યા॥13॥

ભગવાનના શસ્ત્રપ્રહારથી સેનાપતિ પીઠ અને તેના સાથી દૈત્યોનાં માથાં, જાંઘ, ભુજા, પગ અને કવચ કપાઈ ગયાં અને એ બધાને ભગવાને યમદ્વારમાં પહોંચાડી દીધા જ્યારે પૃથ્વીના પુત્ર નરકાસુરે (ભૌમાસુરે) જોયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચક્ર અને બાણો થી પોતાની સેના અને સેનાપતિઓનો સંહાર થઈ ગયો ત્યારે તે કોઈથી સહન ન થાય તેવો ક્રોધ કરીને (ઐરાવતની જેમ) સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ મદઝરતાં મદમસ્ત હાથીઓની સેના લઈ નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેણે જોયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની પત્નીની સાથે આકાશમાં ગરુડજી ઉપર જેવી રીતે સૂર્યની ઉપર વીજળી સાથે વર્ષાકાલના શ્યામ મેઘ શોભાયમાન હોય તેમ શોભી રહ્યા છે. ભૌમાસુર પોતે ભગવાન્ ઉપર 'શતઘ્ની'નામની શક્તિ ચલાવી અને તેના બધા સૈનિકોએ પણ એકી સાથે પોત-પોતાનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો છોડ્યાં॥14-15॥

હવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પણ ચિત્ર-વિચિત્ર પાંખવાળાં તીક્ષ્ણ બાણ છોડવા લાગ્યા. આથી તે જ સમયે ભૌમાસુરના સૈનિકોની ભુજા, જાસ્ત્ર, મસ્તક અને પગ કપાઈ-કપાઈને પડવા લાગ્યાં અને ઘોડા તથા હાથીઓ પણ મરવા લાગ્યા॥16॥

હે પરીક્ષિત! ભૌમાસુરના સૈનિકોએ ભગવાન્ ઉપર જે-જે અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ચલાવ્યાં તેમાનાં પ્રત્યેકને ભગવાને ત્રણ-ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણોથી કાપી નાખ્યાં॥17॥

તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ગરુડજી ઉપર બિરાજતા હતા અને ગરુડજી પોતાની પાંખોથી હાથીઓને મારી રહ્યા હતા. તેમની ચાંચ, પાંખ અને પંજાના મારથી હાથીઓને ભારે પીડા થઈ અને તે બધા દુ:ખી થવાથી યુદ્ધભૂમિ ઉપરથી ભાગી જઈ નગરમાં ઘૂસી ગયા. હવે ત્યાં એકલો ભૌમાસુર જ લડતો રહ્યો. જ્યારે તેણે જોયું કે ગરુડજીના મારથી ત્રાસી જઈ મારી સેના ભાગી રહી છે ત્યારે તેણે પોતાની શક્તિ તે ગરુડજી ઉપર ચલાવી કે જેમણે વજ્રને પણ વિફલ બનાવી દીધું હતું*॥18-19॥

વિશેષ: કશ્યપ ઋષિની બે પત્નીઓ કદ્રુ અને વિનતા એ એક વખત સૂર્યના ઘોડાઓની પૂંછના રનની બાબતમાં શરત લગાવી. જે હારે તે જીતનારને ત્યાં એક હજાર વર્ષ સુધી દાસી થઈને રહે. વિનતાએ કહ્યું હતું કે પૂંછનો રન સફેદ છે, કદ્રુએ કહ્યું કે કાળો. હકીકતમાં સફેદ રન હતો પણ કદ્રુએ પોતાના પુત્રો સર્પોને કહ્યું કે તમે જાઓ અને સૂર્યના ઘોડાઓના પૂંછને વીંટાઈ જાઓ એટલે રસ્ત્ર કાળો લાગે. આમ વિનતા હારી ગઈ તેથી કદ્રુની દાસી થઈ રહી હતી. વિનતાએ મૂકેલું ઈંડું પાક્યું અને ગરુડજીનો જન્મ થયો ત્યારે તેમની માતા તો દાસી થઈ ચૂકી હતી. ગરુડજી આગળ કદ્રુએ શરત મૂકી. મને ઇન્દ્ર પાસેથી મારા પુત્રોમાટે અમૃત લાવી આપો તો તમારી માતાને છોડી મૂકું. ગરુડજી અમૃત લેવા ઇન્દ્ર પાસે ગયા. ઇન્દ્ર અને ગરુડજી વચ્ચે અમૃતમાટે યુદ્ધ થયું ત્યારે ઇન્દ્રે ગરુડજી ઉપર વજ્ર ચલાવ્યું પણ વજ્રની ચોટની પણ ગરુડજી ઉપર કંઈ જ અસર ન થઈ તેનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

પણ તેની ચોટથી હાથી ઉપર ફૂલની માળા ફેંકવામાં આવે અને જેવી અસર થાય તેવી અસર થઈ. (હાથીને જ્યારે અપુશ મારવામાં આવે ત્યારે હાથી માત્ર જાગૃત થાય છે અને કાર્યક્ષમ થાય છે તેમ ગરુડજીને શૌર્યનો જુસ્સો ચડ્યો) ગરુડજી ઉપર તેનું કંઈ પરાક્રમ ન

ચાલવાથી મહાદેવજી પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલું અમોઘ ત્રિશૂળ ભગવાનને મારી નાખવા ઉપાડ્યું॥ 20॥

(મહાદેવજીએ આપેલ ત્રિશૂળનું માન જાળવવામાટે) ત્રિશૂળ તેના હાથમાંથી છૂટે તે પહેલાં જ શ્રીકૃષ્ણે અસ્ત્રાના જેવી તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રથી હાથી ઉપર બેઠેલા ભૌમાસુરનું માથું કાપી નાખ્યું. (દિવ્ય અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરતાં પહેલાં આચમન વગેરે કરવામાં આવે તો જ દેવનું સાન્નિધ્ય થાય. ભૌમ હાથી ઉપર બેઠેલો હોવાથી આચમન વગેરે કર્યું નથી)॥21॥

કુણ્ડલ અને સુન્દર કિરીટ ધારણ કરેલું તેનું ઝગમગતું મસ્તક પૃથ્વી ઉપર પડ્યું. તે જોઈ અસુરોએ હાહાકાર કર્યો. ઋષિઓ, "સારું થયું, સારુ થયું" એમ કહી અને દેવતાઓ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા॥22॥

ભૌમાસુર મર્યો ત્યારે પૃથ્વી ભગવાનની પાસે આવી1 અને તપેલ સોના જેવાં અને રત્નના પ્રકાશવાળાં કુણ્ડલો, છત્ર અને કૌસ્તુભમણિ એ ત્રણ વસ્તુ વૈજયન્તી2 માળાની સાથે ભગવાનને એણે ભેટ કરી॥23॥

વિશેષ: પૃથ્વી ભગવાનની સ્ત્રી છે તેનો પુત્ર એને ભગવાને આપ્યો તેથી એને ભગવાન્ ઉપર રોષ થયો નહિ. ભૌમાસુરની માતા ભૂમિની અભિમાનિની દેવતા છે પણ "શ્રિયા પુષ્ટ્યા ગિરા કાુત્યા" ઇત્યાદિમાં જે ઇલાને બાર શક્તિમાં ગણાવી છે તે આધિદૈવિક પૃથ્વી છે. તે તો સત્યભામા છે તેથી એને સાથે લાવ્યા છે. એમાં પાંચ પ્રયોજન છે. ભગવાને સૃષ્ટિને માટે વીર્યવિભાગ કર્યો તેમાં યોનિરૂપતા બલદેવજીમાં મૂકી હતી તે શક્તિ અત્યારે સત્યભામારૂપ છે. એ સાથે આવ્યાં એટલે ભગવાન્ પૂર્ણ શક્તિયુક્ત થયા. એ એક પ્રયોજન. એનું માહાત્મ્ય દેખાડવાનું છે એ બીજું પ્રયોજન. ભૌમને મારવામાં એની સમ્મતિની જરૂર છે એ ત્રીજું પ્રયોજન. સાપત્ન્ય સહન કરાવવું છે, નહિ તો એ બીજી સ્ત્રીનું સ્વાતુન્ત્ર્ય સહન ન કરી શકે એ ચોથું પ્રયોજન. પારિજાતનું હરણ કરવું એ પાંચમુ પ્રયોજન છે.

2.વૈજયન્તી માળા ભગવાને પૃથ્વીને આપી હતી તે તેણે પાછી આપી છે. વરુણે બનાવેલું તે સમુદ્ર પાસેથી ઇન્દ્રને પ્રાપ્ત થયેલ, છત્ર એણે લીધું હતું તે પાછું આપ્યું છે. કુણ્ડલ ભૂમિમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ, છત્ર સ્વર્ગમાં હતું અને મણિ પાતાળથી આવેલો તે ત્રણે લોકના ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થ ભગવાનને આપ્યા તેથી ઈશ્વરનાં ખાલી હાથે દર્શન ન કરવાં ("રિક્તપાણિર્ન પશ્યેત્તુ રાજાનં દૈવતં ગુરુમ્" એ વાક્યને ભૂમિએ સફળકર્યું.

હે રાજન્! દેવશ્રેષ્ઠ બ્રહ્માદિએ જેમનું પૂજન કર્યું છે તેવા વિશ્વેશ્વરને ભક્તિમાં તત્પર એવી બુદ્ધિવડે હાથ જોડી પ્રણામ કરી પૃથ્વી સ્તુતિ કરવા લાગી॥24॥

ભૂમિ બોલી:હે દેવના દેવ! હે ઈશ! હે શથ-ચક્ર-ગદાને ધારણ કરનાર! ભક્તની ઇચ્છાને અનુકૂલ રૂપ ધરનાર પરમાત્મન્! આપને મારા નમસ્કાર હો॥25॥

નાભિમાં કમળવાળાં! કમળની માલાને ધારણ કરનાર! કમળ સરખાં નેત્રોવાળા! અને કમળ સરખાં ચરણવાળા! આપને મારા નમસ્કાર હો॥26॥

છ ઐશ્વર્યવાળા, શુદ્ધ સત્ત્વમાં પ્રકટ થનાર, સર્વમાં આત્મરૂપે સ્થિતિ કરનાર, પુરુષરૂપ, જગતના બીજરૂપ, પૂર્ણજ્ઞાનરૂપ, આપને હું પ્રણમું છું॥27॥

આપ અજ છો છતાં આ જગતના ઉત્પાદક છો. બ્રહ્મરૂપ અનન્ત શક્તિવાળા, કાર્ય કારણમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલ હે પરમાત્મન્! આપને મારાં નમન હો॥28॥

હે પ્રભો! આ જગતને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરો છો ત્યારે આપ ઉત્કટ રજોગુણને અને લીન કરવા ધારો છો ત્યારે ઉત્કટ તમોગુણને ધારણ કરો છો. છતાં એનાથી આપ ઢંકાતા નથી. આ જગતનું પાલન કરવા હે જગત્પતે! આપ ઉત્કટ સત્ત્વગુણને ગ્રહણ કરો છો. કાળ પ્રકૃતિ અને પુરુષ પણ આપ છો છતાં એ ત્રણેયથી પર છો॥29॥

હે ભગવન્! હું (પૃથ્વી), જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, પઞ્ચતન્માત્રા, મન, ઇન્દ્રિયો અને તેમના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ, અહપાર અને મહત્તત્ત્વ-ક્યાં સુધી કહું, આ સમ્પૂર્ણ ચરાચર જગત્ આપના અદ્વિતીય સ્વરૂપમાં ભ્રમને લીધે જ જુદું પ્રતીત થઈ રહ્યું છે॥30॥

હે શરણાગત ભયભઞ્જન પ્રભો! મારા પુત્ર ભૌમાસુરનો આ પુત્ર ભગદત્ત અત્યન્ત ભયભીત થઈ રહ્યો છે. હું તેને આપના ચરણકમલોના શરણમાં લઈ આવી છું. હે પ્રભો! આપ એની રક્ષા કરો અને આપ એના મસ્તક ઉપર જગતના સમસ્ત પાપ-તાપોને નષ્ટ કરી દેનાર, કરકમલ સ્થાપો જેથી એ પણ આસુર ભાવથી મુક્ત થાય॥31॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભક્તિભાવથી વિનમ્ર પૃથ્વીએ આ પ્રમાણે વાણીથી ભગવાનની સેવા (સ્તુતિ) કરી ત્યારે ભગવાને ભગદત્તને અભયદાન આપ્યું અને ભૌમાસુરના સમસ્ત સમ્પત્તિથી સમ્પન્ન મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો॥32॥

ત્યાં જઈ ભગવાને જોયું કે ભૌમાસુરે બલપૂર્વક રાજાઓ પાસેથી સોળહજાર રાજકુમારીઓ હરણ કરી નાખી હતી*॥33॥

વિશેષ: આ સોળહજારની સઙ્ખ્યા પૂરી થઈ કે તરત જ ભગવાન્ અહીં પધાર્યા છે. કલા સોળ છે. એક-એક કલાની એક-એક અધિષ્ઠાત્રી દેવતા ભૂમિ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. તેથી ભૂમિ જ ભૂમિનો પુત્ર ભૌમાસુર હરી લાવ્યો છે. ‘ષટ્સહસ્રાધિકાયુતમ્’ "દશ હજારથી છ હજાર અધિક" એમ બતાવે છે કે તેઓ દ્વિસ્વભાવ છે. તેમાં છ હજાર ઉત્તમ છે. તેઓ અપ્સરાઓ છે. દેવતા હોવાથી રાજકન્યાઓ રૂપે ક્રીડાર્થ જન્મી છે. તેઓએ અષ્ટાવક્ર ઋષિની પહેલાં સ્તુતિ કરી હતી અને પછી મશ્કરી કરી એમ જણાવવા દ્વિસ્વભાવત્વ કહ્યું છે.

તેથી જ શરૂઆતમાં અહીં અને અન્તમાં મુશળથી શાપ થયો ત્યારે ઋષિના કોપથી દુ:ખ ભોગવવું પડ્યું છે.

જ્યારે તે રાજકુમારીઓએ અન્ત:પુરમાં પધારેલા નરશ્રેષ્ઠ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જોયા ત્યારે તેઓ મોહિત થઈ ગઈ અને દૈવ જ મેળવી આપેલ ભગવાનનું પોતાના પરમ પ્રિયતમ પતિના રૂપમાં મનમાં ને મનમાં વરણ કરી લીધું॥34॥

તે રાજકુમારીઓએ પ્રત્યેકે અલગ-અલગ પોતાના મનમાં એજ નિશ્ચય કર્યો કે "આ શ્રીકૃષ્ણજ મારા પતિ થાઓ. વિધાતા મારી આ અભિલાષાને પૂર્ણ કરો" પ્રમાણે તેઓએ પ્રેમભાવથી પોતાનું હૃદય ભગવાન્ઉપર ન્યોછાવર કરીદીધું॥35॥

ત્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તે રાજકુમારીઓને સુન્દર-સુન્દર નિર્મલ વસ્ત્રાભૂષણો પહેરાવી પાલખીઓદ્વારા દ્વારવતી મોકલી દીધી અને તેમની સાથે જ રત્નાદિ સાથે મોટો ખજાનો, ઘણા રથ, ઘોડા અને વિત્ત પણ મોકલી દીધાં (દ્વારવતી-દ્વારકા એ ભગવાનનાં સ્થાનમાં જવામાટેનું દ્વાર છે, મહત્-મહાન. અલ્પ પાત્ર પાસે 'મહત્' વસ્તુ રાખવામાં આવે તો "અલ્પનું અનિષ્ટ થાય"

અત્યન્ત વેગવાન્ ચાર દાંતવાળા ઐરાવતના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા સફેદ ચોસઠ હાથીઓને પણ કેશવ ભગવાને દ્વારકા રવાના કર્યા॥37॥

ત્યાંથી ભગવાને સ્વર્ગમાં પધારીને અદિતિને (અદિતિનું ભોગરૂપ સ્વર્ગમાં છે અને ક્રિયારૂપ અંશથી તે દેવકીજીરૂપે પ્રકટ્યાં છે.) એનાં કુણ્ડળ આપ્યાં. ત્યાં ઇન્દ્ર-ઇન્દ્રાણીએ પ્રિયા સહિત પધારેલા શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું॥38॥

ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે સત્યભામાજીની પ્રેરણાથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પારિજાતને ઉખેડી લઈ ગરુડજી ઉપર રાખી દીધું અને દેવરાજ ઇન્દ્ર તથા બધાય દેવતાઓને જીતી લઈ તેને દ્વારકામાં લઈ આવ્યા*॥39॥

વિશેષ: વાત-ચીત દરમ્યાન સત્યભામાજીએ ઇન્દ્રાણી પાસે પારિજાતના પુષ્પની આકાંક્ષા વ્યક્ત કરી. ઇન્દ્રાણીએ કહ્યું કે એ તો દેવોને માટે જ છે, આપ તો મનુષ્ય છો અને તેથી તે ન આપી શકાય. બહિર્મુખ શચી (ઇન્દ્રાણી) નાં વચન સહન ન થઈ શકવાથી તેમણે પારિજાતને માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી.

ભગવાને તે વૃક્ષને સત્યભામાજીના મહેલ અને બગીચા બેઉની શોભા વધે એવીરીતે બન્નેની વચમાં રોપી દીધું. પારિજાત વૃક્ષની સાથે તેની ગન્ધ અને મકરન્દ માં લમ્પટ બનેલા ભ્રમરો (ભ્રમર:ભ્રમ અને મર(ણ) યુક્ત હોય તે 'ભ્રમર'. સ્વર્ગમાં આમાંથી એકેય નહોતું છતાં તે છોડી અહીં આવ્યા.) સ્વર્ગથી દ્વારકા આવતા રહ્યા હતા॥40॥

હે પરીક્ષિત! જ્યારે ઇન્દ્રને પોતાનું કામ કરાવવું હતું ત્યારે તો તેણે પોતાના કિરીટવડે ભગવાનનાં ચરણનો સ્પર્શ કરી આપની પાસે સહાયતાની ભિક્ષા માગી હતી. પરન્તુ જ્યારે કામ પૂરું થઈ ગયું ત્યારે તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સામે લડાઈ કરતાં અચકાયો નહિ. ખરેખર આ

દેવતાઓ પણ અજ્ઞાની છે અને સૌથી મોટો દોષ તો તેમનામા સમ્પત્તિનો છે તેથી એને જ ધિક્કાર છે॥41॥

ત્યારબાદ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે એક જ મુહૂર્તમાં અલગ-અલગ ભવનોમાં અલગ-અલગ રૂપ ધારણ કરીને એકી સાથે બધી રાજકુમારીઓનું શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પાણિગ્રહણ કર્યું. સર્વ શક્તિમાન ભગવાનને માટે આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી॥42॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાનની પત્નીઓના અલગ-અલગ મહેલોમાં એવી દિવ્ય સામગ્રી ભરી હતી જેની બરાબરી કરનાર સ્વર્ગમાં પણ ક્યાંય કોઈ પણ સામગ્રી નથી, પછી અધિકની તો વાત જ શી? તે મહેલોમાં સ્થિર બિરાજી મતિ-ગતિથી પર લીલા કરનારા અવિનાશી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના આત્માનન્દમાં મગ્ન રહીને લક્ષ્મીજીનાં અંશરૂપ તે પત્નીઓની સાથે બરાબર એવી રીતે વિહાર કરતા હતા જેવી રીતે કોઈ સાધારણ મનુષ્ય ઘર-ગૃહસ્થીમાં રહી શ્રૌત અને સ્માર્ત ધર્મોનું આચરણ કરતો હોય॥43॥

હે પરીક્ષિત! બ્રહ્માજી વગેરે મોટા દેવતાઓ પણ ભગવાનના વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને આપની પ્રાપ્તિના માર્ગને જાણતા નથી. તે જ રમારમણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને આ સ્ત્રીઓએ પતિરૂપે પ્રાપ્ત કર્યા હતા. તેથી હવે નિત્ય-નિરન્તર એમના પ્રેમ અને આનન્દ ની અભિવૃદ્ધિ થતી રહેતી હતી અને તેઓ પ્રેમપૂર્ણ હાસ્ય, મધુર દૃષ્ટિ, નિત્ય નૂતન સમાગમ, પ્રેમાલાપ તથા ભાવ વધારનારી લજ્જા સહિત સર્વ રીતે ભગવાનની આનન્દપૂર્વક સેવા કરતાં રહેતાં હતાં॥44॥

પ્રત્યુદ્ગમાસનવરાર્હણપાદશૌચતામ્બૂલવિશ્રમણવીજનગન્ધમાલ્યૈ:।
કેશપ્રસારશયનસ્નપનોપહાર્યૈર્દાસીશતાઅપિ વિભોર્વિદધુ: સ્મ દાસ્યમ્॥45॥

તેમાંથી બધી પત્નીઓ પાસે સેવા કરવાને માટે સેંકડો દાસીઓ હતી છતાં જ્યારે ભગવાન્ એમના મહેલમાં પધારતા ત્યારે સ્વયં સામે જઈ આદરપૂર્વક લઈ જતાં, શ્રેષ્ઠ આસન ઉપર બેસાડતાં, પછી ભગવાન્ જે આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે કરતાં, ચરણકમલ ધોતાં, પાન સિદ્ધ કરી આરોગાવતાં, ચરણ દબાવી શ્રમ દૂર કરતાં, પંખો કરતાં, અત્તર, ફૂલેલ, ચન્દન વગેરે લગાવતાં, ફૂલોના હાર પહેરાવતાં, કેશ સંવારતા, શયન કરાવતા, (કામ તૃપ્ત થતાં) સ્નાન કરાવતાં અને ત્યાર પછી ભોજન કરાવી પોતાને હાથે જ ભગવાનની બધી સેવા કરતા*॥45॥

વિશેષ: મનની બાર વૃત્તિઓ છે તે પૂર્ણ કરવા બાર ઉપચાર કહ્યા છે. કામપૂર્તિ પછી ભોજનનો ક્રમ છે, નહિ તો બન્ને વિરસ થઈ જાય. ભગવાન્ વિભુ છે, સ્વત: સમર્થ છે, આપને સેવાની જરૂર નથી,પણ રાણીઓને કૃતાર્થ કરવા સેવા સ્વીકારે છે.

ઇતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો યશરૂપ ત્રીજો)

ભૌમાસુરને મારી સોળહજાર કન્યાઓને ત્યાંથી લાવી ભગવાને એમની સાથે લગ્ન કર્યાં નામનો

(ઉત્તરાર્ધનો દશમો અને ચાલુ) ઓગણસાઈઠમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14- બાદ કરતાં
છપ્પનમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 11(60) શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 57

રુક્મિણીજીની સાથે ભગવાને કરેલો પરિહાસ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય4

વિશેષ : તામસ પ્રકરણમાં ભગવાન્નો કાયિક તિરોભાવ કહ્યો છે તેમ આ સાઈઠમાં અધ્યાયમાં રુક્મિણીજીમાં ભગવાન્નો વાચિક તિરોભાવ કહેવાય છે. એ ન કહે તો કેવળ લૌકિક સમ્બન્ધ ગણાય. સર્વથા જે સેવા કરે છે તેની ભગવાન્ પરીક્ષા પણ કરે છે. જેમ પ્રાણ હોય તો શરીર રહે, નહિ તો ન રહે તેમ સેવા હોય તો ભક્તનો દેહ રહે, સેવા છૂટતાં પ્રાણને બાધા થાય. એ ભક્તનું લક્ષણ અહીં રુક્મિણીજીમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. ભગવાને એમનું સાન્ત્વન શ્રીઅંગથી કર્યું. તેમ જો શરીરથી સમ્બન્ધ ન કરે તો એમના પ્રાણ ન રહે એ ભયથી એમ કર્યું છે. દોષ નથી એમ બતાવવાને વાક્ય કહ્યાં ત્યારે એનો લક્ષ્મીજીએ ઉત્તર આપ્યો. એનાથી તેમાં ઈર્ષ્યા, માત્સર્ય વગેરે નથી એમ સિદ્ધ થયું. એમનામાં દોષ ન હોવાનું તો ભગવાન્ના વાક્યનો વિરોધ ન કરવા એમણે વર્ણન કયુરૂં તેથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. એમને કોઈ રીતે ભ્રમ નથી માટે એમણે ભગવાન્પણાથી ભગવાન્નાં વાક્યનો અર્થ કર્યો. પ્રમાણમાં શબ્દ અને અર્થ નો વિરોધ થાય જ, લક્ષણા તો મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય તો જ થઈ શકે તેથી ભગવાન્નું વાક્ય દુર્જ્ઞેય છે. એ વાક્યને જે જાણે તેને મોહ થતો નથી.

આ પહેલાનાં અધ્યાયમાં મહિષીઓએ ભગવાન્ની પૂજા કરી એમ એના છેલ્લા શ્લોકમાં કહ્યું. એ સ્ત્રીઓ હૃદયના ભાવથી સ્વરૂપજ્ઞાનપૂર્વક સેવા કરે છે કે કામોપાધિક સેવા કરે છે એની પરીક્ષા કરવી જોઈએ તેથી મુખ્ય મહિષીના પ્રસંગમાં પરીક્ષણાર્થ ભગવાન્ વાક્ય કહે છે. પૂર્વે સેવાનાં દ્વાદશ અંગ બતાવ્યાં છે તેમાં પહેલા છ ઉપચાર પૂર્વાધ્યાયમાં કહેવાયા એટલે પછીના છ ઉપચારમાં પ્રથમ પંખો છે તે રુક્મિણીજી "વ્યજનેન સખીજનૈ:”

શ્રીશુક ઉવાચ

કર્હિચિત્ સુખમાસીનં સ્વતલ્પસ્થં જગદ્ગુરુમ્ ॥ પતિં પર્યચરદ્ ભૈષ્મી વ્યજનેન સખીજનૈ: ॥ 1॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ એક વખત રાજદરબારમાંથી ઉઠી ભીષ્મનન્દિની રુક્મિણીજીના મહેલમાં રાતે પધાર્યા. (સેવાના પ્રત્યુદ્ગમ વગેરે છ ઉપચાર પતી ગયા પછી) પોતાની સખીઓની સાથે રુક્મિણીજી કરિયાવરમાં મળેલ પલંગ ઉપર આરામથી બિરાજતા જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણની પંખાની સેવા કરી રહ્યા હતા ॥1॥

હે પરીક્ષિત! જે સર્વશક્તિમાન્ ભગવાન્ લીલાવડે જ આ જગતની રચના, રક્ષા અને પ્રલય કરે છે તે જ અજન્મા પ્રભુ પોતાની બનાવેલી ધર્મમર્યાદાઓની રક્ષા કરવામાટે યદુવંશીઓમાં પ્રકટ થયાં છે ॥2॥

રુક્મિણીજીનો મહેલ અત્યન્ત સુન્દર હતો. તેમાં એવાં-એવાં ચન્દરવા બાંધવામાં આવ્યા હતા જેમાં મોતીઓની ઝાલર લટકી રહી હતી. મણિમય દીપક ઝગમગી રહ્યા હતા ॥3॥

મલ્લિકા અને ચમેલી નાં ફૂલ અને હાર મહેકી રહ્યા હતા. ફૂલો ઉપર ભમરાનાં ઝુંડના ઝુંડ ગુઞ્જારવ કરી રહ્યાં હતાં. સુન્દર ઝરૂખાની જાળીમાંથી ચન્દ્રમાનાં શુભ્ર (વિમલ) કિરણો મહેલની અન્દર પથરાઈ રહ્યાં હતાં ॥4॥

ઉદ્યાનમાં પારિજાતના ઉપવનની સુગન્ધવાળો મન્દ શીતલ વાયુ વાઈ રહ્યો હતો.

ઝરૂખાની જાળીઓમાંથી અગરના ધૂપનો ધુમાડો બહાર નીકળી રહ્યો હતો ॥5॥

આવા મહેલમાં દૂધના ફીણ જેવા કોમળ અને ઉજ્જવલ બિછાનાવાળા સુન્દર પલંગ ઉપર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આનન્દપૂર્વક બિરાજમાન હતા અને રુક્મિણીજી ત્રણ લોકના સ્વામીને પતિરૂપમાં પ્રાપ્ત કરી આપની સેવા કરી રહ્યાં હતાં ॥6॥

રુક્મિણીજીએ રત્નોની દાંડીવાળો ચમ્મર સખીના હાથમાંથી લઈ લીધો અને

લક્ષ્મીસ્વરૂપ રુક્મિણીજી પોતે પાસે જઈ ભગવાન્ને ચમ્મર ઢોળવા લાગ્યા ॥7॥

તેમના કરકમલોમાં જડાઉ વીંટીઓ, કંકણ અને ચમ્મર શોભી રહ્યાં હતાં. ચરણોમાં મણિજટિત ઝાંઝર રૂમઝૂમ-રૂમઝૂમ કરી રહ્યાં હતાં. વસ્ત્રના છેડાથી આચ્છાદિત સ્તનોના કુંકુમને લીધે લાલ દેખાતા હારના પ્રકાશથી શોભતાં હતાં. કટિ ઉપર બહુમૂલ્ય કટિ મેખલા ધારણ કરી હતી. આ પ્રમાણે તેઓ ભગવાન્ની પાસે ઊભાં રહી આપની સેવામાં સંલગ્ન હતાં ॥8॥

રુક્મિણીજીના વાંકડિયા કેશની લટો, કાનોના કુંડલ અને ગળાના હાર અત્યન્ત શોભતા હતા. તેમના મુખકમલનો મલકાટ અમૃતવર્ષા કરી રહ્યો હતો. એ રુક્મિણીજી

અલૌકિક રૂપલાવણ્યાવતી લક્ષ્મીજી જ તો છે. તેમણે જ્યારે જોયું કે ભગવાને લીલામાટે મનુષ્યના જેવું શરીર ગ્રહણ કર્યું છે ત્યારે તેમણે તેને અનુરૂપ રૂપ પ્રકટ કરી દીધું. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ એ જોઈને અત્યન્ત પ્રસન્ન થયા કે રુક્મિણીજી મારે પરાયણ જ છે, મારી અનન્ય પ્રિયા છે, ત્યારે આપે પ્રેમપૂર્વક તેમને હસતાં-હસતાં કહ્યું ॥9॥ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે રાજકુમારી! જેમની પાસે લોકપાલોના જેવું ઐશ્વર્ય અને સમ્પત્તિ છે, જે મોટા મહાનુભાવ

અને શ્રીમન્ત છે તથા સુન્દરતા, ઉદારતા અને બળમાં બહુ ચડિયાતા છે એવા મોટા-મોટા નરપતિઓ તમારી સાથે વિવાહ કરવા
માગતા હતા ॥10॥

તમારા પિતા તથા ભાઈ પણ તેમની સાથે જ તમારો વિવાહ કરવા માગતા હતા તે ત્યાં સુધી કે તેમણે વાગ્દાન પણ કરી દીધું હતું. શિશુપાલ વગેરે મોટા-મોટા વીરોને, જે કામોન્મત્ત થઈ તમારા જાચક બની રહ્યા હતા, તમે તેમને છોડીને મારા જેવી વ્યક્તિનો જે કોઈ રીતે તમારી સમાન નથી, પોતાના પતિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો તમે આમ કેમ કર્યું? ॥11॥

હે સુન્દરી! જરાસન્ધ વગેરે રાજાઓથી ડરી જઈને અમે સમુદ્રને શરણે આવીને વસ્યા છીએ. મોટા-મોટા બલવાનોની સાથે વેર બાંધ્યું છે અને રાજસિંહાસનના અધિકારથી પણ અમે પ્રાય: વિંચત જ છીએ* ॥12॥

વિશેષ : શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વજ યયાતિએ પોતાના પુત્ર યદુ પાસે યયાતિને બુઢાપો લઈ પોતાની જુવાની આપવા કહ્યું. ભક્તિ જુવાનીમાં જ થઈ શકે, ઘડપણમાં નહિ માટે યદુએ ના પાડી. યયાતિએ યદુ અને તેના વંશજોને રાજ્યાધિકારથી વિંચત કર્યા. (ભાગ. પુરા.9।)

હે સુન્દરી! અમારી નીતિ-રીતિ માર્ગની લોકોને ખબર નથી. અમે લૌકિક વ્યવહારનું પણ મોટે ભાગે પાલન નથી કરતા. લોકમાં રહેવા છતાં, લોકમાં ન રહેતા હોય તેવાનો માર્ગ ખેડનારા છીએ; અનુનય-વિનયથી સ્ત્રીઓને રીઝવતા પણ નથી. અમારા જેવા પુરુષોના આશ્રય કરનારી સ્ત્રીઓ પ્રાય: (પ્રાય: (મોટાભાગે)

એટલામાટે કહ્યું કે તે સ્ત્રીઓ પણ તત્પ્રવણ અને તેવી જ હોય તો દુ:ખી થતી નથી. એટલે કે સુખી થાય છે.) દુ:ખી થાય છે ॥13॥

(જેને કોઈ ન ભજે તેને જે ભજે તે દુ:ખી થાય છે તે વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે) અમે તો સદાના અકિંચન છીએ. ન તો અમારી પાસે ક્યારેય કંઈ હતું કે ન હશે. એવા જ અકિંચન લોકો અમને વહાલા છે અને અમે પણ તેમને વહાલા છીએ. હે

સુન્દરી! ધનવાન લોકો તેથી જ તો પ્રાય: (ઘણું કરીને) અમને ભજતા નથી, અમારા ઉપર પ્રેમ કરતા નથી. (પ્રાય: એટલામાટે કે અમ્બરીષ રાજા જેવા કોઈ વિરલાઓ ધનવાન હોવા છતાં અમને ભજે છે) ॥14॥

જેમનાં ધર્મ, ધન, જન્મ (મૂલમાં ‘જન્મ’ અને ‘ભવ’ શબ્દો છે. જન્મ-ઉંમર. વર ચોવીસ વર્ષનો, ક્ધયા સોળ વર્ષની એ સમાન જન્મ, ‘ભવ’ એટલે એક જ દેશમાં જન્મ અથવા સરખી સમૃદ્ધિ.) ઐશ્વર્ય, સૌન્દર્ય અને સમૃદ્ધિ એ છ સમાન હોય તેમની સાથે જ વિવાહ અને મિત્રતા નો સમ્બન્ધ કરવો જોઈએ. જે પોતાનાથી ઉત્તમ કે અધમ હોય તેમની સાથે ન કરવો જોઈએ ॥15॥

હે વિદર્ભ રાજકુમારી! તમે તમારી અદૂરદર્શિતા (ટૂંકી દૃષ્ટિ) ને કારણે આ વાતોનો વિચાર ન કર્યો અને જાણ્યા બૂજ્યા વિના (નારદજી વગેરે) ભિક્ષુકોને મોઢે મારી જૂઠી પ્રશંસા સાંભળી મને ગુણહીનને પસન્દ કરી લીધો ॥16॥

એ ભૂલ સુધારવાને માટે તમે1 તમને અનુરૂપ2 કોઈ શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયને વરણ કરી લો જેથી કરી તમારી આ લોક અને પરલોકની બધી આશા-અભિલાષાઓ પૂરી થઈ શકે ॥17॥

કોઈ શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયને વરણ કરી લો જેથી કરી તમારી આ લોક અને પરલોકની બધી આશા-અભિલાષાઓ પૂરી થઈ શકે॥17॥

વિશેષ: 1.‘તમે’ એટલે માયારૂપ. માયાનો અર્થ કપટ પણ થાય છે. કપટ સંસારી બહિર્મુખ આગળ જ ચાલે, બ્રહ્મ પાસે ન ચાલે.

2."તમને અનુરૂપ” એટલે સંસારમાં રચ્યો-પચ્યો રહેનારો. સ્ત્રીઓમાં સંસારિક આસક્તિ જ હોય છે તેથી સ્ત્રીઓની મુક્તિ થતી નથી એવી શાસ્ત્ર મર્યાદા છે. તેમને પતિનું સાયુજ્ય મળે છે.

હે વામોરુ! (સુન્દરી) શિશુપાલ, શાલ્વ, જરાસન્ધ, દન્તવક્ત્ર અને તમારો મોટો ભાઈ રુક્મી-એ બધા રાજાઓ મારો દ્વેષ કરનાર છે તેથી મારા શત્રુઓ છે॥18॥

એ પરાક્રમના મદમાં આંધળા બનેલા અને ગર્વવાળા હતા. તેમના ગર્વને તોડવામાટે અને હે કલ્યાણી! દુષ્ટોના તેજનો નાશ કરવામાટે એમને જીતીને હું તમને લાવ્યો છું॥19॥

એક વાત ચોક્કસ છે કે અમે ઉદાસીન છીએ. અમે સ્ત્રી, સન્તાન અને ધનની કામના રાખતા નથી. નિષ્ક્રિય અને દેહગેહ ના સમ્બન્ધ વિનાની દીપશિખાના જેવા સાક્ષીમાત્ર છીએ. અમે અમારા આત્માના સાક્ષાત્કારથી જ પૂર્ણકામ છીએ, કૃતકૃત્ય છીએ. (દીવો પેટાવવામાં આવે તો તેને પોતાને કોઈ અપેક્ષા નથી પણ તે જે સ્થાનમાં હોય તે સ્થાનને પ્રકાશયુક્ત કરે છે એમ અમારું સમજવું)॥20॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ એક ક્ષણ પણ ભગવાન્થી છૂટાં નહિ પડેલ અને તેથી ભગવાનની બધી રાણીઓમાં પોતે સૌથી અધિક પ્રિય છે એમ માનતાં રુક્મિણીજીને એટલું કહી એમના ગર્વનો નાશ કરનાર ભગવાન્ બોલતા બંધ થયા॥21॥

હે પરીક્ષિત! જ્યારે દેવી રુક્મિણીજીએ પોતાનાં પરમ પ્રિયતમ પતિ ત્રિલોકેશ્વર ભગવાનની આ અપ્રિય વાણી સાંભળી, જે પહેલાં કદી સાંભળી નહોતી, ત્યારે તે અત્યન્ત ભયભીત થઈ ગયાં. તેમનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું અને રોતાં-રોતાં ચિન્તાના અગાધ સમુદ્રમાં ગરકાવ થઈ ગયાં॥22॥

તે પોતાના અત્યન્ત કોમલ તેમજ સુલક્ષણ ચરણના નખોની લાલાશથી સહેજ લાલ દેખાતાં ચરણોથી ધરતી ખોતરવા લાગ્યાં. (આથી ધરતીમાં સમાઈ જવાનો ભાવ સૂચિત થાય છે) અંજનયુક્ત કાળાં-કાળાં આંસુ કેસરથી રનેલ વક્ષ:સ્થલને ધોવા લાગ્યાં. મુખ નીચે ઝૂકી ગયું. અત્યન્ત દુ:ખને લીધે તેમની વાણી કુણ્ઠિત થઈ ગઈ. (આંસુ પડવાથી આંખમાંથી અંજન નીકળી ગયું તેમ હૃદયના દોષો પણ-અહીં અહપાર; બહાર ફેંકાઈ ગયો)॥23॥

અત્યન્ત વ્યથા, ભય અને શોક ને લીધે વિચાર શક્તિ ચાલી ગઈ; વિયોગની સમ્ભાવનાથી તે તત્ક્ષણ એટલાં દૂબળાં થઈ ગયાં કે કાણ્ડામાંથી કનન સરકી જઈને નીચે ફેંકાઈ ગયા. હાથમાંથી ચમ્મર પડી ગયું. બુદ્ધિની વિકલતાને લીધે તે એકાએક અચેત થઈ ગયાં, કેશ વીખરાઈ ગયા અને પવનના ઝપાટાથી કેળ પડી જાય તેમ તે ધરતી ઉપર પડી ગયાં॥24॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે પોતાની પ્રિયા રુક્મિણીજી હાસ્યની પ્રૌઢિ (પ્રૌઢિ:જેમાં પહેલાં પૂર્વ પક્ષ કરવામાં આવે અને પછી સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ થાય તેવી ચર્ચા પ્રૌઢતા.) નથી સમજી શક્યાં અને પ્રેમપાશની દૃઢતાને લીધે તેમની આ દશા થઈ રહી છે. સ્વભાવથી જ પરમ કારુણિક, સ્ત્રીઓનાં હિતને માટે જ પ્રકટ થયેલા શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય તેમના પ્રત્યે કરુણાથી ભરાઈ ગયું॥25॥

ચતુર્ભુજ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ એ જ વખતે પલન ઉપરથી નીચે ઉતરી ગયા અને બે હસ્તથી રુક્મિણીજીને ઉઠાવી લીધાં, બે હસ્તથી છૂટી ગયેલા કેશને સંવારી, શીતલ અમૃતસ્રાવી જમણા હસ્તકમલથી મુખને લૂછી નાખ્યું॥26॥

ભગવાને તેના નેત્રનાં આંસુ તથા શોકનાં આંસુઓથી ભીંજાયેલાં સ્તનોને *લૂછી નાખી. પોતાના ઉપર અનન્ય પ્રેમભાવ રાખવાવાળાં તે સતી રુક્મિણીજીને ભગવાને ભુજાવડે આલિંગન કર્યું॥27॥

વિશેષ: પ્રસૃજ્ય:આંસુ લૂછી નાખી આંસુથી રેલાયેલું આંજણ આખા ચહેરા ઉપર લપેડી દીધું. (અને આ રીતે પોતાના પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવી આપી)

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મનાવવાની કળામાં બહુ કુશળ અને ભગવદ્ વાક્યોમાં અડગ વિશ્વાસ રાખનારા સન્તોના એક માત્ર આશ્રય છે. જ્યારે આપે જોયું કે હાસ્યની પ્રૌઢિને નહિ સમજવાથી રુક્મિણીજીની બુદ્ધિ ચક્કરમાં પડી ગઈ છે, ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયું છે તે અત્યન્ત દીન થઈ ગયાં છે ત્યારે આ અવસ્થાને અયોગ્યતેવી દુ:ખિત પ્રિયા રુક્મિણીજીને સમજાવવા લાગ્યા॥28॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : "હે વૈદર્ભી! ખોટું ન લગાડશો. મારા ઉપર ગુસ્સો ન કરશો. હું જાણું છું કે તમે મારાં અનન્ય ભક્ત છો, મને જ પરાયણ છો. હે અનના! તમારી પ્રેમભરી વાતો સાંભળવામાટે જ મેં આ પરિહાસ કર્યો હતો॥29॥

હું જોવા માગતો હતો કે મારા આમ કહેવાથી તમારા લાલ હોઠ પ્રેમ અને ક્રોધ થી કેવી રીતે ફરકે છે, તમારા કટાક્ષપૂર્વક જોવાથી નેત્રો કેવાં લાલ થઈ જાય છે અને ભ્રમર ચઢી જવાથી તમારું મુખ કેવું સુન્દર લાગે છે॥30॥

હે પ્રિયતમા! સુન્દરી! ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનારા લોકોને માટે જ ઉત્તમ લાભ છે કે (ત્રણ યામની રાત્રિમાંથી) એક યામ (ત્રણ કલાક) પોતાની ધર્મપત્નીની સાથે પરિહાસ (મશ્કરી) માં આનન્દપૂર્વક ગાળવામાં આવે"

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજન્! એ વૈદર્ભીને ભગવાને એમ કહી શાન્ત કર્યાં ત્યારે એમને લાગ્યું કે આ તો ભગવાન્ પરિહાસમાં મને કહે છે તેથી પહેલાં પ્રિય મારો ત્યાગ કરશે કે શું એવો એમને ભય હતો તે દૂર થઈ ગયો॥32॥

પુરુષોત્તમ પ્રભુના શ્રીમુખને લજ્જા, હાસ અને સ્નેહ વાળા કટાક્ષવડે જોતાં હે ભારત! રુક્મિણીજી પોતાના પ્રિયને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં॥33॥

રુક્મિણીજીએ કહ્યું : હે અરવિન્દલોચન! "તમને અમે લાયક નથીતો અસમાન એવા અમને તમે કેમ વર્યા?" એમ આપે કહ્યું એ ઠીક કહ્યું કેમકે ત્રણ લોકના અધીશ અને પોતાના પૂર્ણાનન્દમાં આસક્ત ભગવાન્ ક્યાં અને ગુણ છે સ્વરૂપ જેનું તેવી અને મૂર્ખો જેના ચરણને ગ્રહણ કરે છે તેવી હું ક્યાં? તેથી હું આપને લાયક નથી છતાં આપે કૃપા કરી મને સ્વીકારી છે તેથી આપનું કહેવું હું યથાર્થ સમજું છું॥34॥

હે ભગવાન્! આપે "અમે રાજાઓના ભયથી સમુદ્રને શરણે આવ્યા છીએ" એમ કહ્યું એ યોગ્ય છે કેમકે રજોગુણના ધર્મરૂપ રાજસ રાજાઓ નિરન્તર પ્રકૃતિ (માયા) ના જ સ્વભાવવાળા હોય છે. એ ગુણરૂપ રાજાઓથી આપ ભય માની સમુદ્ર જે ચૈતન્યઘન છે એટલું જ નહિ; પણ એ મુદ્રા (ઢાંકણ) સહિત છે તેથી ત્યાં ગુણ આવી ન શકે તેની પણ અન્દર આત્મારૂપે આપ રહો છો. આપે કહ્યું "રાજાઓ નિત્ય અમારો દ્વેષ કરે છે" એ ઠીક છે કેમકે રાજાઓ કુત્સિત વિષયમાં લમ્પટ છે તેમની સામે આપ સદા યુદ્ધમેદાને ઊતરેલા જ છો. આપે કહ્યું "અમે રાજ્યાસનનો ત્યાગ કર્યો છે" એ તો આપના સેવકો પણ રાજપદને તેના ઉપર બેસનારને અન્ધ કરી દે છે તેથી તેને ઠોકરે મારી છોડી દે છે તો આપ છોડી દો એમાં શું આશ્ચર્ય?॥35॥

આપે કહ્યું કે "અમારો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી અને અમે લૌકિક પુરુષો જેવું આચરણ પણ નથી કરતા" આ સમ્પૂર્ણ સત્ય છે કારણ કે આપના ચરણના ઉપાસક જ્ઞાનીઓ તેથીય આગળ જઈએ તો, આપના ચરણકમલના ઉપાસક ભક્તો એમાંય વળી ચરણકમલના મકરન્દના સેવનારા ભક્તિરસના અભિજ્ઞ તે ભક્તિરસ બીજો લઈ જશે એવા ડરથી બહારથી વિપરીત આચરણ કરે છે એટલે તેમનો પણ માર્ગ સ્પષ્ટ નથી. આ માર્ગ જ એવો છે કે તેની અસ્પષ્ટતા દોષરૂપ નથી ગુણરૂપ છે. વિષયોમાં આસક્ત, નર આકારના, પૂંછ અને શિંગડાં વિનાના પશુએ તે માર્ગ સમજી શક્તા નથી. હે અનન્ત! આપના માર્ગે ચાલનારાઓની ચેષ્ટાઓ પ્રાય: અલૌકિક હોય છે તો સમસ્ત શક્તિઓ અને ઐશ્વર્યો ના આશ્રયરૂપ આપની ચેષ્ટાઓ અલૌકિક હોય તેમાં તો કહેવું જ શું?॥36॥

આપે કહ્યું "અમે નિષ્કિઞ્ચન છીએ તથા અમે નિષ્કિઞ્ચનના પ્રિય છીએ અને એ અમને પ્રિય છે. ધનમદથી આંધળા લોકો ઘણું કરીને અમને ભજતા નથી" આપની અકિઞ્ચનતા દરિદ્રતા નથી. તેનો અર્થ એ છે કે આપના સિવાય (આ જગતમાં) બીજું કંઈ જ ન હોવાને લીધે આપ જ બધું છો. આપની પાસે રાખવાને માટે કંઈ જ નથી. પરન્તુ જે બ્રહ્માજી વગેરેની પૂજા બધા લોકો કરે છે, જેને ભેટ ધરે છે તે દેવો જ આપની પૂજા કર્યા કરે છે. આપ તેમને પ્રિય છો અને તેઓ આપને પ્રિય છે. જે લોકો પોતાની ધનાઢ્યતાના અભિમાનથી અન્ધ થઈ ગયા છે અને ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવામાં જ લાગ્યા રહે છે તેઓ નથી તો આપનું ભજન કરતા કે નથી તો એમ જાણતા હોતા કે આપ મૃત્યુના રૂપમાં એમના સિરપર સવાર થયેલા છો॥37॥

"સાત બાબત સમાન હોય તેની સાથે વિવાહ તથા મૈત્રી શોભે" એવી આપની વાત પણ વાજબી છે, કારણ કે જગતમાં જીવનેમાટે જેટલા ઇચ્છવા જેવા પદાર્થ (સર્વ પુરુષાર્થરૂપ

અને ફલરૂપ) છે તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-આ તો આપના આનન્દ સ્વરૂપમાં જ છે. (જેવી રીતે ગનાજીમાં જળ છે છતાં પણ જળ કરતાં ગનાજી મહાન છે) આપ સમસ્ત વૃત્તિઓ, પ્રવૃત્તિઓ, સાધનો, સિદ્ધિઓ અને સાધ્યો ના ફલસ્વરૂપ છો તેથી જ વિચારશીલ મતિમાન પુરુષો આપને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતાં જ સમસ્ત કર્તવ્યોને છોડી દઈને આપને ભજે એ યોગ્ય છે. જેવી રીતે સર્વ ક્લેશ રહિત પરસ્પર ખૂબ પ્રેમ કરનારાં સ્ત્રી અને પુરુષ મળે તો તેમનો સમાજ રસજનક થાય છે તેવી રીતે હે વિભો! ઉપર કહેલા મતિમાન પુરુષો અને આપનો સમાજ રસજનક થાય છે. પણ રતિને માટે દામ્પત્યથી જોડાયેલાં સ્ત્રીપુરુષ બેમાંથી એક સુખી હોય અને એક રોગથી દુ:ખી હોય તો તેમનો સમાજ રસજનક થતો નથી. તેમને આપનો સમ્બન્ધ થવો પણ યોગ્ય નથી॥38॥

"મને ભિક્ષુકોએ આપની પ્રશંસા કરી છે" એમ આપે કહ્યું તે બરાબર છે. પરન્તું ક્યા ભિક્ષુકોએ? તે પરમ શાન્ત, પરમહંસ, કોઈ પણ ફલની આકાૂક્ષા વગરના મહાત્માઓએ આપના મહિમા અને પ્રભાવ નું વર્ણન કર્યું છે, જેમણે અપરાધીમાં અપરાધી વ્યક્તિને પણ દણ્ડ ન દેવાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે. મેં અદૂરદર્શિતાથી નહિ પણ એ વાતને સમજીને જ આપનું વરણ કર્યું છે કે આપ આખા જગતના આત્મા છો અને આપના પ્રેમીઓ (ભક્તો) ને પોતાના આત્માનું પણ દાન કરી દો છો. હું (લક્ષ્મી) જાણી બૂજીને બ્રહ્માજી, દેવરાજ ઇન્દ્ર વગેરેને છોડીને આપને એટલામાટે વરી છું (સમુદ્રમન્થન વખતે લક્ષ્મીજી સમુદ્રમાંથી પ્રકટ થયાં અને તે વખતે સ્વયંવરમાં બ્રહ્માજી, ઇન્દ્ર વગેરેનો ત્યાગ કરી વિષ્ણુને વર્યાં તે પ્રસનનું અનુસન્ધાન કરવું.) કે આપની ભ્રૂકુટિના ઈશારાથી ઉત્પન્ન થતો કાલ પોતાના સપાટાથી તેમની આશા-અભિલાષાઓ નષ્ટ કરે છે તો પછી બીજાની-શિશુપાલ, જરાસન્ધ, દન્તવક્ત્ર વગેરેની તો વાત જ શી?॥39॥

હે સર્વેશ્વર આર્યપુત્ર! "આપ રાજાઓથી ભયભીત થઈ જઈને સમુદ્રમાં જઈ વસ્યા છો" એ આપની વાત કોઈ રીતે યુક્તિસનત નથી; કારણ કે આપે માત્ર આપના શાર્ન્ગધનુષના ટંકારથી મારા વિવાહ વખતે આવેલા બધા રાજાઓને મારી હઠાવીને આપના ચરણોમાં સમર્પિત મને (આપની દાસીને), જેમ સિંહ પોતાની ગર્જનાથી વનપશુઓને ભગાડી મૂકી પોતાનો ભાગ લઈ લે છે તેમ, હરણ કરીને લઈ ગયા॥40॥

આપે કહ્યું "જેનો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી તેને પરણનારી સ્ત્રી દુ:ખી થાય છે, "એ વાત ઠીક છે. પણ આપનો તો રાજમાર્ગ છે; એ માર્ગે તો રાજાઓના શિરોમણિ અન, પૃથુ, ભરત, યયાતિ તથા ગય વગેરે રાજાઓ આપનું ભજન કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનું ચક્રવર્તી રાજ્ય છોડી વનમાં ગયા છે. અને આ લોકમાં આપનો આશ્રય નહિ કરનાર રાજ્ય કરીને શું સુખી થાય છે? તેમ જેણે રાજ્ય છોડી વનમાં આપનું આરાધન કર્યું તે શું પરિણામે દુ:ખી થાય છે? તે જ આપને પ્રાપ્ત થાય છે પણ અહીં રાજ્ય કરનાર જ આપના આશ્રય વગર સંસારને પામે છે॥ 41॥

આપે કહ્યું "બીજા કોઈ ઉત્તમ ક્ષત્રિયને વરો" હે ભગવન્! આપ સમસ્ત ગુણોના એક માત્ર આશ્રય છો. મોટા-મોટા સન્ત પુરુષો આપના ચરણકમલની સુગન્ધના વખાણ કરતા રહે છે તેનો આશ્રય લેવા માત્રથી પ્રાણી માત્રને મોક્ષ સુધીનું બધું સુખ મળી રહે છે. લક્ષ્મીજી સર્વદા ચરણકમલમાં જ નિવાસ કરે છે. પછી આપ જ બતાવો કે પોતાના સ્વાર્થ અને પરમાર્થ ને સારી રીતે સમજનારી એવી કઈ સ્ત્રી હોય કે જેને એકવાર તે ચરણકમલોની સુગન્ધ સૂંઘવા મળી જાય અને પછી તેને અવગણી એવા લોકોનું વરણ કરે છે જે સદા જન્મ, રોગ, જરા, મૃત્યુ વગેરે ભયોથી યુક્ત હોય? અથવા કોઈ પણ બીજાને ન ભજે॥42॥

હે પ્રભુ! આપ સમસ્ત જગતના એક માત્ર સ્વામી છો. (તેથી હીનમાં હીન જીવને પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આપની સેવા કરવાનો અધિકાર છે) આપ બધાના આત્મા છો અને આ લોકમાં (સ્વર્ગાદિ) પરલોકનાં સુખ અને પરલોકમાં આ લોકનાં સુખ જીવોની કામનાઓ પૂર્ણ કરીને આપો છો. હું આપને અનુરૂપ કદાચ ન હોઉં પણ આપ તો મને અનુરૂપ છો જ એમ સમજીને જ મેં આપનું વરણ કર્યું છે. મારે મારાં કર્મો અનુસાર જુદી-જુદી યોનિઓમાં ભટકવું પડે તેની મને પરવા નથી. મારી એક માત્ર અભિલાષા એ જ છે કે હું સદા આપનું ભજન કરવાવાળાનો મિથ્યા ભ્રમ દૂર કરી દેનાર મોક્ષને આપનારું તથા તેમને આપના સ્વરૂપ સુદ્ધાનું દાન કરી દેનાર આપ પરમેશ્વરના ચરણનાં શરણમાં રહું. (પ્રાર્થના કરવામાં ન આવે, ભગવાન્ ન આપે તો પણ મોક્ષ સામેથી ભગવદ્ભક્ત પાસે આવે છે)॥43॥

હે અચ્યુત! હે *અરિસૂદન! ગધેડાની જેમ ઘરનો ભાર ઊંચકનારા, બળદોની જેમ ઘરનાં કામોમાં જોડાયેલા, કૂતરાની જેમ તિરસ્કાર સહન કરીને તથા માલિક સૂતો હોય ત્યારે જાગીને ઘરની ચોકી કરનારા, બિલાડીની જેમ ચાટી ખાનારા અને હિંસા કરનાર‡‡ આ ચાર પ્રકારના સ્ત્રીની સેવા કરનારા ચાકર જેવા શિશુપાલ વગેરે રાજાઓ, જેમનું વરણ કરી લેવાનું આપે સૂચન કર્યું એ જ દુર્ભાગ્યવાળી સ્ત્રીના પતિ હો કે જેના કર્ણમૂલમાં ભગવાન્ શંકર, બ્રહ્માજી વગેરે દેવેશ્વરોની સભામાં ગવાતી રહેતી આપની લીલા કથાએ પ્રવેશ ન કર્યો હોય॥ 44॥

વિશેષ: ભગવાનને માટે સમ્બોધન 'અરિકર્ષણ' વાપર્યું છે. "વિષં યાન્તિ ઇતિ વિષયા: અરય: તાન્ કર્ષતે। વિષયરૂપી અરિ (દુશ્મન) નો નાશ કરનાર ભગવાન્. 'યુષ્મત્કથા:। સમાસથી જ્યાં કથા હોય ત્યાં ભગવાન્ હોય જ એવો સહભાવ કહ્યો. કથા: બહુવચનથી એમ બતાવ્યું કે

ભગવાન્ એકરૂપ છે, કથાઓ બહુરૂપ છે. અર્થાત્ ભગવાન્ કરતાં ભગવત્કથા અતિ બલવાનછે.

હે નાથ! જે સ્ત્રીને ક્યારેય આપના ચરણારવિન્દના મકરન્દની સુગન્ધ સૂંઘવા નથી મળી તે મૂર્ખ જ ચામડી, દાઢી, મૂછ તથા વાળ અને નખ વડે ઉપરથી મઢેલા અને અન્દરના ભાગમાં માંસ, હાડકાં, લોહી, કીડા, મલમૂત્ર, કફ, પિત્ત અને વાયુ થી ભરેલા એવા મુડદા સરખા પુરુષને પોતાનો ધણી માની સેવે છે*॥45॥

વિશેષ: શબનું આલિંગન કરવામાં કંઈ ભોગ નથી. શબને આલિંગન કરવાનું સ્વપ્નું પણ આવે તો પણ તે સ્વપ્નું મોત નીપજાવે છે. મનુષ્યમાં પ્રાણ છે એટલો જ મનુષ્ય અને શબમાં તફાવત છે. જે કમલની સુગન્ધ સૂંઘે છે તેને શબની ગન્ધથી ઊબકો આવે છે. બેઉ ગન્ધના તફાવતની જેને ખબર જ ન પડતી હોય તેવા કાગડા વગેરેને શબની ગન્ધથી ઘૃણા થતી નથી. 'સ્ત્રી' શબ્દ વાપર્યો છે તે 'પતિવ્રતા' ને લાગુ નથી પડતો. તે તો પતિનું ભગવદ્બુદ્ધિથી સેવન કરે છે,વિષયની આશાથીનહિ.

હે કમલનયન! આપ આત્મારામ છો. હું સુન્દરી અથવા ગુણવતી છું એ વાત તરફ આપની દૃષ્ટિ જતી નથી. તેથી આપ ઉદાસીન રહો એ સ્વાભાવિક છે. છતાં આપનાં ચરણમાં મારો અનુરાગ (પ્રેમ) હો એ જ મારી અભિલાષા છે. જ્યારે આપ આ જગતની વૃદ્ધિને માટે ઉત્કટ રજોગુણનો સ્વીકાર કરો છો ત્યારે આપ મારી તરફ (કામદૃષ્ટિથી) જુઓ છો. તે જ વખતે અમારી આખી સ્ત્રી જાતિ ઉપર આપની મહાન કૃપા ઉતરે છે॥46॥

હે મધુસૂદન ભગવાન્! આપનું વચન હું સત્ય માનું છું કેમકે એક પુરુષદ્વારા જિતાયેલી કન્યા પણ કાશીરાજની કન્યા અમ્બાની જેમ ક્વચિત્ પર પુરુષમાં પ્રીતિ કરે છે*॥47॥

વિશેષ: મહાભારતમાં ઉદ્યોગ પર્વમાં પ્રસન આવે છે કે કાશીરાજને ત્રણ કન્યા હતી-અમ્બા, અમ્બિકા અને અમ્બાલિકા. તેમનો સ્વયંવર રચવામાં આવ્યો. ભીષ્મ એ સ્વયંવરમાં આવી ત્રણેય કન્યાઓને વિચિત્રવીર્યને પરણાવવામાટે હરણ કરી ગયા. અમ્બાએ જાહેર કર્યું કે હું તો મનથી શાલ્વ રાજાને વરી ચૂકી છું. સત્યવતીની સલાહથી ભીષ્મે અમ્બાને શાલ્વ પાસે પહોંચતી કરી. બીજાને ત્યાં રહી આવેલ હોવાથી શાલ્વે તેનો સ્વીકાર ન કર્યો. અમ્બાએ પોતાને પરણવા ભીષ્મને વિનન્તિ કરી પણ તે તો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતા એટલે સ્વીકાર ન કર્યો. પિતાને ત્યાં નહિ જતાં તેણે એક ઋષિના આશ્રમમાં રહી તપ કરવા સપલ્પ કર્યો. અમ્બાના માતામહ ત્યાં આવી ચડ્યા. તે અમ્બાને લઈ પરશુરામજી પાસે ગયા અને હકીકત જણાવી. પરશુરામજીએ ભીષ્મને અમ્બાની સાથે લગ્ન કરવા સમજાવ્યા. ભીષ્મ ન માન્યા. બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. ગના અને જમદગ્નિ એ વચ્ચે પડી યુદ્ધ અટકાવ્યું. ભીષ્મ પોતાની માતા ગનાને તથા ગુરુ પરશુરામજીને વન્દન કરી પોતાને સ્થાને ગયા. પરશુરામજી પણ દૈવ બળવાન્ છે એમ અમ્બાને સમજાવી પોતાને આશ્રમે પધાર્યા. અમ્બાએ ભીષ્મ ઉપર વેર લેવા ઘોર તપ કર્યું. રુદ્ર પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે આવતે જન્મે તું દ્રુપદ રાજાને ત્યાં કન્યા તરીકે જન્મીશ. નામ શિખણ્ડીની પડશે. દૈવવશાત્ તું સ્ત્રીમાંથી પુરુષ થઈ જઈશ ત્યારે નામ

શિખણ્ડી પડશે. ભીષ્મ સ્ત્રીઓ ઉપર શસ્ત્રો ચલાવતા નહિ અને શિખણ્ડી પહેલાં સ્ત્રી હતી તેની પણ તેને ખબર હતી એટલે શિખણ્ડી સામે શસ્ત્ર ચલાવે નહિ. આનો લાભ લઈ મહાભારતના યુદ્ધમાં અપરાજિત ભીષ્મની સામે શિખણ્ડી આવ્યો કે તરત જ ભીષ્મે શસ્ત્રો મૂકી દીધાં. શિખણ્ડીએ બાણ ચલાવી તેમને યુદ્ધમાં વીરગતિ આપી. (મહાભારત ઉદ્યોગપર્વ અધ્યાય 173 થી 187)

કુલટા (પુંશ્ચલી) સ્ત્રીનું મન તો વિવાહ થઈ ગયા પછી પણ નવા પુરુષ તરફ ખેંચાતું રહેતું હોય છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ એવી સ્ત્રીનું ધારણ-પોષણ ન કરે. એવી સ્ત્રીને પોષનાર બન્ને લોકથી ભ્રષ્ટ થાય છે ॥48॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : "હે સાધ્વી! રાજકુમારી! આ જ વાતો સાંભળાવામાટે તો મેં હસતાં-હસતાં વાંકાં વચન કહી તમારી છલના (વઞ્ચના) કરી તમને છેતર્યાં હતાં. મારા કહેલાં વચનોના તમે ઉત્તર આપ્યા તે બધા યોગ્ય છે, સત્ય છે॥49॥

હે માનિની! તમે મારાં અનન્ય ભક્ત છો. મારા ઉપર તમારો અનન્ય પ્રેમ છે. તમે મારી પાસે જે-જે અભિલાષાઓ કરો છો તે તો સદા સર્વદા તમને પ્રાપ્ત જ છે. એક બીજી પણ વાત છે કે મારી પાસેથી કરેલી અભિલાષાઓ સાંસારિક કામનાની જેમ બન્ધનમાં નાખનારી નથી હોતી, પરન્તુ હે કલ્યાણી! તે સમસ્ત કામનાઓથી મુક્તિ-નિષ્કામ કરી દે છે॥50॥

હે પુણ્યમયી પ્રિયે! મેં તમારો પતિપ્રેમ અને પાતિવ્રત્ય પણ સારી રીતે જોઈ લીધાં. હું સીધી-ટેડી વાત કહી-કહી તમને ડગાવી દેવા માગતો હતો પરન્તુ તમારી બુદ્ધિ મારામાંથી લેશ પણ ચલિત ન થઈ તેમ જ એ ઘટી પણ નહિ॥51॥

હે પ્રિય! હું મોક્ષદાતા છું. લોકોને સંસાર સાગરની પેલે પાર લઈ જાઉં છું. જે સકામ પુરુષ તપસ્યા કરીને અને સ્ત્રીઓ વ્રતો કરીને દામ્પત્ય જીવનના વિષય સુખોને માટે મારી ભક્તિ કરે છે તે મારી માયાથી મોહિત છે. (કારણ કે શીતળતાની પ્રાપ્તિમાટે અગ્નિનું સેવન કરવું વૃથા છે)॥52॥

હે માનિની! હું મોક્ષ તથા સમ્પૂર્ણ સમ્પત્તિઓનો આશ્રય છું, અધીશ્વર છું. મને પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરીને પણ જે લોકો માત્ર વિષયસુખની અને ઐહિક સાધનસમ્પત્તિની જ અભિલાષા રાખે છે. મારી ભક્તિ નથી કરતા તે ભારે મન્દભાગી છે, કારણ કે વિષયસુખ તો નરકમાં અને નરક જેવી જ સૂકર-કૂકર જેવી અધમ યોનિઓમાં પણ પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. પરન્તુ તે લોકોનું મન તો વિષયોમાં જ લાગ્યું રહે છે તેથી તેમને નરકમાં જવું પણ સારું લાગે છે. નરક તો સુલભ છે. ક્લેશ વગર જે મળી જતું હેય તેને માટે ક્લેશ ભોગવવો તે મન્દભાગ્ય નહિ તો બીજું શું?॥53॥

હે ગૃહેશ્વરી! તમે અત્યાર સુધી સંસાર બન્ધનથી છોડાવી દેનારી મારી નિરન્તર સેવા કરી છે તે બહુ આનન્દની વાતછે. રુક્મી વગેરે દુષ્ટોએ કરેલા ઉત્પાત જોતાં તો તે વધારે કઠિન હતી. જે સ્ત્રીઓનાં ચિત્ત દૂષિત કામનાઓથી ભરેલાં છે અને જે પોતાના પ્રાણોનું પોષણ

કરવામાંજ રચીપચી રહે છે અને નરકની સેવિકાઓ છે તેઓ માટે તો વળી વધારે કઠણછે॥ 54॥

હે માનિની! મને મારા ઘરમાં તમારા જેટલો પ્રેમ કરનારી ભાર્યા બીજી કોઈ દેખાતી નથી કેમકે તમે તમારા વિવાહમાં આવેલા રાજાઓની પરવા કર્યા વિના મને જોયો પણ નહોતો છતાં માત્ર મારી ઉત્તમ કીર્તિ સાંભળી ગુપ્ત સન્દેશ સાથે બ્રાહ્મણને મારી પાસે મોકલી તમે મને વરવાનો આગ્રહ બતાવ્યો હતો॥55॥

તમારું હરણ કરતી વખતે મેં તમારા ભાઈને જીતી લઈ તેને વિરૂપ કરી દીધો હતો અને અનિરુદ્ધના વિવાહ ઉત્સવમાં ચોપાટ રમતી વખતે બલદેવજીએ તો તેને મારી જ નાખ્યો. પરન્તુ અમારા વિયોગના ભયથી તમે આ બધું દુ:ખ સહન કરી લીધું. તેમ એ સમ્બન્ધી કંઈ પણ કહ્યું નહિ તેથી તમે અમને જીતી લીધા છે॥56॥

તમે મને પ્રાપ્ત કરવા દૂતદ્વારા પોતાનો ગુપ્ત સન્દેશો મોકલ્યો હતો. પરન્તુ જ્યારે તમે મારા આવી પહોંચવામાં કંઈક વિલમ્બ થતો જોયો ત્યારે તમને આ આખું જગત્ સૂનું જણાવા લાગ્યું. તે વખતે તમે તમારું આ સર્વાન સુન્દર શરીર બીજા કોઈને યોગ્ય નથી એમ સમજી તેનો ત્યાગ કરી દેવાનો સપલ્પ કરી લીધો હતો. તમારો આ પ્રેમભાવ તમારામાં જ રહો. તમારા આ અદ્વિતીય પ્રેમનું હું અભિનન્દન કરું છું. તેનો બદલો તો હું ચૂકવી શકું એમ નથી. હું તમારો ઋણી છું॥57॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! દેવકીનન્દન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આત્મારામ છે. તે જ્યારે મનુષ્યોના જેવી લીલા કરી રહ્યા છે ત્યારે તેમાં દામ્પત્ય પ્રેમને વધારનારા વિનોદભર્યા વાર્તાલાપ પણ કરે છે અને આ પ્રમાણે લક્ષ્મીરૂપિણી રુક્મિણીજીની સાથે વિહાર કરે છે॥ 58॥

તથાન્યાસામપિ વિભુર્ગૃહેષુ ગૃહવાનિવ।
આસ્થિતો ગૃહમેધીયાન્ ધર્માન્ લોકગુરુર્હરિ:॥59॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સમસ્ત જગતને શિક્ષા દેવાવાળા અને સર્વવ્યાપક છે. તેઓ આ પ્રમાણે બીજી પત્નીઓના મહેલોમાં પણ તે-તે પત્નીઓ જોગ વિનોદ કરતા, ગૃહસ્થોની જેમ રહેતા અને ગૃહસ્થોચિત ધર્મનું પાલન કરતા હતા॥59॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો શ્રીરૂપ ચોથો) "રુક્મિણીજીની સાથે ભગવાને કરેલો પરિહાસ" નામનો (ઉત્તરાર્ધનો 11મો અને ચાલુ)60મો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં 57મો)અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 12 અ.61; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.58

અનિરુદ્ધના લગ્નમાં બલદેવજીએ રુક્મીને માર્યો

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય5

વિશેષ: ભગવાન્ પુત્રપૌત્રાદિયુક્ત દ્વારકામાં બિરાજ્યા એ પ્રસનથી રુક્મીનો વધ આ એકસઠમાં અધ્યાયમાં કહેવાય છે. ભગવાન્ લોકમાં કેવળ ક્રીડા કરવા આવ્યા નથી પણ સર્વનો ઉદ્ધાર કરવા આવ્યા છે તેથી વિવાહમાં પણ રુક્મીને માર્યો છે. કલિયુગમાં શુદ્ધ ક્ષત્રિય રાખવાનો ભગવદ્ અભિપ્રાય ન હોવાથી આ પાપવિવાહ કર્યો તેનું ફલ પણ રુક્મીના વધથી બતાવ્યું. દેવકીજીને પ્રસન્ન કરવાને માટે ભગવાનને વંશ રાખવો છે. એ ભગવાનના વખતમાં ધર્મ બરાબર હતો એમ કહેવાને અને શ્રુતિમાં દશ પુત્રો સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરવાની વાત છે તેને સફલ કરવાને ભગવાનને બધી સ્ત્રીઓમાં દશ-દશ પુત્રો થયા. ભગવાન્ સિવાય બીજાથી લોકમાં એ કામ થઈ શકે નહિ તેથી અહીં ભગવાનનું સ્મરણ પણ લોકવેદને આગળ કરીને કહ્યું છે એ વાત અહીં કહેવાય છે.

એકૈકશસ્તા: કૃષ્ણસ્ય પુત્રાન્ દશ દશાબલા:।

અજીજનન્નવમાન્ પિતુ: સર્વાત્મસમ્પદા॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની દરેક પત્નીએ *દસ-દસ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. તેઓ શરીર, ઇન્દ્રિય, રૂપ, ગુણ, બલ વગેરેમાં તેમના પિતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણથી કોઈ રીતે ન્યૂન નહોતા॥1॥

વિશેષ: "દશાસ્યાં પુત્રાના ધેહિ" "આ (પત્ની) માં દસ પુત્રો ઉત્પન્ન કર" (એમ ઋગ્વેદ 8।28। માં કહ્યું છે. અસમર્થ ભલે વૈદિક આજ્ઞાનું પાલન ન કરે, સમર્થ હોય તે તો અવશ્ય કરે; માટે દસ-દસ વધારેય નહિ અને ઓછાય નહિ-પુત્રો થયા છે.

રાજકુમારીઓ જોતી કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અમારા મહેલથી બહાર જતા નથી, નિરન્તર અમારી પાસે જ બિરાજમાન હોય છે. તેથી તેઓ એમ સમજતી કે હું જ શ્રીકૃષ્ણને સૌથી વધારે વહાલી છું. હે પરીક્ષિત! સાચું પૂછો તો તેઓ પોતાના પતિ શ્રીકૃષ્ણનું તત્ત્વ અને અભિપ્રાય જાણતી નહોતી॥2॥

તે સુન્દરીઓ પોતાના આત્માનન્દમાં એકરસ સ્થિત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના કમલકલી જેવા મુખ, વિશાલ (લાંબા) બાહુ, કર્ણસ્પર્શી (દીર્ઘ) નેત્ર, પ્રેમભર્યા હાસ્ય, રસમયી દૃષ્ટિ અને મધુર વાણી (એ છ ધર્મો) થી પોતે જ મોહિત રહેતી હતી. તેઓ પોતાના વિલાસોથી ભગવાનના મનને જીતવાને સમર્થ ન થઈ એટલે ભગવાન્ એમને વશ ન થયા॥3॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પત્નીઓ સોળહજાર અને આઠ હતી. તેમનું ભગવાન્ તરફ ગર્વપૂર્વક જોવું. ક્ષણવાર જોઈ નજર હટાવી લેવી, ભગવાનનો ભાવ (મનોધર્મ) પોતામાં આસક્ત થાય તેવું કામશાસ્ત્ર સિદ્ધ ભ્રૂમણ્ડલ રચવું, સુરતોદ્બોધક ગુહ્ય વાર્તાલાપ (અને તે પણ પત્નીઓ હોવાથી યથેચ્છ, નિ:સપોચ અને પ્રતિબન્ધની બીક વિના), મનોહર ભ્રમરના ઈશારાથી

કામકલાના ભાવો સહિત પ્રેમનાં બાણ ચલાવવાં વગેરે કોઈ પણ પ્રકારે કપટ ધર્મોથી પણ ભગવાનના મન અને ઇન્દ્રિયો માં ચઞ્ચલતા ઉત્પન્ન કરી શક્તાં નહિ॥4॥

બ્રહ્મા વગેરે મોટા-મોટા દેવતા પણ ભગવાનના વાસ્તવિક સ્વરૂપને અથવા આપની પ્રાપ્તિના માર્ગને જાણતા નથી. તે જ રમારમણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને તે સ્ત્રીઓએ પતિ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કર્યા હતા. હવે નિત્ય નિરન્તર એમના પ્રેમ અને આનન્દ ની અભિવૃદ્ધિ થતી રહેતી હતી અને તેઓ પ્રેમપૂર્ણ હાસ્ય, મધુર દૃષ્ટિ, નવસમાગમની લાલસા વગેરેથી ભગવાનની સેવા કરતી રહેતી હતી॥5॥

તેમાંથી દરેક પત્ની સાથે સેવા કરવામાટે સેંકડો દાસીઓ હતી છતાં પણ જ્યારે તેના મહેલમાં ભગવાન્ પધારતા ત્યારે તે પોતે ઊભાં થઈ જઈ આદરપૂર્વક આપનું સ્વાગત કરતાં, શ્રેષ્ઠ આસન ઉપર બિરાજમાન કરતાં, ઉત્તમ સામગ્રીઓથી આપની પૂજા કરતાં, ચરણકમલ પખાળતાં, તામ્બૂલ આરોગાવતાં, ચરણ દાબી શ્રમ દૂર કરતાં, પંખો કરતાં, અત્તર વગેરે લગાડતાં, ફૂલોના હાર પહેરાવતાં (કેશ સંવારતા) પોઢાડતાં, સ્નાન કરાવતાં અને અનેક પ્રકારનું ભોજન કરાવી પોતાને હાથેજ ભગવાનની (બાર ઉપચારથી) સેવા કરતાં ॥6॥

હે પરીક્ષિત! પહેલાં કહ્યું છે કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની દરેક પત્નીને દસ-દસ પુત્રો થયા હતા. તે રાણીઓમાં આઠ પટરાણીઓ હતી. તારા હિતની ખાતર હવે તેમના પ્રદ્યુમ્ન વગેરે પુત્રોનું વર્ણન કરું છું*॥7॥

વિશેષ: કેટલીક વખત પૂછવામાં આવે છે કે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આવી લાંબી વંશાવળી શા માટે કહેવામાં આવે છે? મહાનુભાવોનું કહેવું છે કે વંશાવળી શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરવામાં આવે તો શ્રોતાનો વંશ આગળ ચાલે.

રુક્મિણીજીને દસ પુત્રો થયા હતા:પ્રદ્યુમ્ન, ચારુદેષ્ણ, સુદેષ્ણ, પરાક્રમી ચારુદેહ, સુચારુ, ચારુગુપ્ત, ભદ્રચારુ, ચારુચન્દ્ર, વિચારુ અને દસમા ચારુ.તેબધા પોતાના પિતા શ્રીકૃષ્ણ સમાન પરાક્રમવાળાહતા॥8-9॥

ભાનુ, સુભાનુ, સ્વર્ભાનુ, પ્રભાનુ, ભાનુમાન, ચન્દ્રભાનુ, બૃહદ્ભાનુ અને આઠમો અતિભાનુ॥10॥

શ્રીભાનુ અને પ્રતિભાનુ એ સત્યભામાના દસ પુત્રો થયા. સામ્બ, સુમિત્ર, પુરુજિત, શતજિત, સહસ્રજિત॥11॥

વિજય, ચિત્રકેતુ, વસુમાન, દ્રવિડ અને ક્રતુ એ જામ્બવતીના દસ પુત્રો પિતાને સમ્મત હતા॥12॥

વીર, ચન્દ્ર, અશ્વસેન, ચિત્રગુ, વેગવાન્, વૃષ, આમ, શપુ, વસુ અને તેજસ્વી કુન્તિ એ નાગ્નજિતીના પુત્ર થયા॥13॥

શ્રુત, કવિ, વૃષ, વીર, સુબાહુ, એકલો શત્રુને મારનાર ભદ્ર, શાન્તિ, દર્શ, પૂર્ણમાસ અને સૌથી નાનો સોમક એ દસ કાલિન્દીજીના પુત્ર થયા॥14॥

સુઘોષ, ગાત્રવાન્, સિંહ, બલ, પ્રબલ, ઊર્ધ્વગ, મહાશક્તિ, સહ, ઓજ અને અપરાજિત એ દશ માદ્રીના પુત્ર થયા॥15॥

વૃક, હર્ષ, અનિલ, ગૃધ્ર, વર્ધન, અન્નાદ, મહાશ, પાવન, વહ્નિ અને ક્ષુધિ એ મિત્રવિન્દાના દસ પુત્ર થયા॥16॥

સઙ્ગ્રામજિત, બૃહત્સેન, શૂર, પ્રહરણ, અરિજિત, જય, સુભદ્ર, વામ, આયુ અને સત્યક એ દશ ભદ્રાના પુત્ર થયા॥17॥

ભગવાનની સોળ હજાર સ્ત્રીઓમાં મુખ્ય રોહિણીજીના દીપ્તિમાન, તામ્રપત્ર વગેરે પુત્રો થયા1. પ્રદ્યુમ્નના માયાવતી, રતિ ઉપરાન્ત ભોજકટ-નગર નિવાસી રુક્મીની પુત્રી રુક્મવતી સાથે પણ વિવાહ થયો હતો. તેના ગર્ભથી મહાબળવાન્ અનિરુદ્ધનો જન્મ થયો2॥18॥

વિશેષ: 1.રોહિણીજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર દીપ્તિમાન આઠ પટરાણીઓના પુત્રો જેવા જ હતા. આઠ પટરાણીઓનાં એંસી અને દીપ્તિમાન મળી એકાસી પુત્રો એકાસી ભક્તિપ્રકાર ભગવાને પ્રકટ કર્યા છે.

2.મામાની પુરી ભોજકટમાં કેટલોક વખત પ્રદ્યુમ્નજી રહ્યા હતા. ત્યાંજ મામા રુક્મીની પુત્રી રુક્મવતીની સાથે લગ્ન કર્યાં અને ત્યાંજ અનિરુદ્ધનો જન્મથયો.

હે રાજન્! શ્રીકૃષ્ણના પુત્રોની માતાઓ જ (ભગવાનના બધા પુત્રોની ભગવાનની બધી સ્ત્રીઓ સગી માતા-જનની જેવી જ હતી. એકે એક સ્ત્રી બધી રાણીઓના પુત્રોને પોતાના જ પુત્રો ગણતી.) સોળહજારથી વધારે હતી. તેથી તેમના પુત્ર-પૌત્રોની સઙ્ખ્યા તો કરોડો સુધી પહોંચી ગઈ॥19॥

રાજાએ પૂછ્યું: રુક્મીએ શત્રુના પુત્રને કન્યા કેમ આપી, કેમકે એનો તો શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં તિરસ્કાર કર્યો હતો અને શ્રીકૃષ્ણને મારવામાટે કોઈ નિમિત્ત જ શોધી રહ્યો હતો. એ બન્ને શત્રુને પરસ્પર વિવાહ સમ્બન્ધ કેમ થયો એ વાત, હે વિદ્વન્! આપ કહો॥20॥

આપથી કોઈ વાત છૂપી નથી, કારણ કે યોગીજનો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ની બધી વાતો સારી રીતે જાણે છે. ઇન્દ્રિયોથી દૂર હોય, બહુ દૂર હોય અથવા વચમાં કોઈ વસ્તુનું આવરણ હોય તેવી બાબતો પણ તેમનાથી છૂપી નથી હોતી॥21॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જો કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણદ્વારા અપમાનિત થવાને લીધે રુક્મીની હૃદયનો ક્રોધાગ્નિ શાન્ત થયો નહોતો, હજુ પણ ધૂન્ધવાઈ રહ્યો હતો, છતાં પોતાની બહેન રુક્મિણીને રાજી કરવા તેણે પોતાના ભાણેજ પ્રદ્યુમ્નને પોતાની પુત્રી પરણાવી દીધી॥22॥

હે પરીક્ષિત! પ્રદ્યુમ્ન મૂર્તિમાન કામદેવ હતા. તેમના સૌન્દર્ય અને ગુણો ઉપર વારી જઈ રુક્મવતીએ સ્વયંવરમાં તેમને જ વરમાળા પહેરાવી દીધી. પ્રદ્યુમ્નજીએ યુદ્ધમાં એકલે હાથે ત્યાં એકઠા થયેલા રાજાઓને જીતી લીધા અને રુક્મવતીનું હરણ કરી લાવ્યા॥23॥

કૃતવર્માનો પુત્ર બલી રક્મિણીજીની વિશાળ નેત્રવાળી ચારુમતી નામની સુન્દર કન્યાને પરણ્યો॥24॥

રુક્મી ભગવાન્થી બદ્ધવૈર હતો છતાં બહેનને સારું લગાડવા પોતાની પૌત્રી રોચનાનો વિવાહ રુક્મિણીજીના પૌત્ર પોતાના દોહિત્ર અનિરુદ્ધ સાથે કરી દીધો. એ સમ્બન્ધમાં અધર્મ છે એમ એ જાણતો હતો છતાં બહેન ભાઈના સ્નેહનિર્વાહને માટે ધર્મ-અધર્મનો વિચાર ન કરતાં એણે આપી॥25॥

હે રાજન્! એ વિવાહમાં રુક્મિણીજી, બલદેવજી, ભગવાન્, સામ્બ, પ્રદ્યુમ્ન વગેરે ભોજકટપુર ગયા॥26॥

એ વિવાહ પૂરો થયો ત્યારે કલિંગ દેશનો રાજા જેઓમાં મુખ્ય છે તેવા બધા ગુમાની રાજાઓએ રુક્મીને કહ્યું : "તમે બલદેવજીને પાસાની રમત રમાડો અને એમને જીતો॥27॥

હે રાજન્! બલદેવજીને પાસા ફેંકતાં તો આવડતા નથી પરન્તુ તેમને રમતનું ભારે વ્યસન છે" એમ તે લોકોના બહેકાવવાથી રુક્મીએ બલદેવજીને બોલાવ્યા અને તે તેમની સાથે ચોપાટ રમવા લાગ્યો॥28॥

બલદેવજીએ પહેલાં સો, પછી હજાર, ત્યાર પછી દસહજાર મહોરોના દાવ લગાવ્યા તે રુક્મી જીતી ગયો. રુક્મીની જીત થવાથી કલિંગ દેશનો રાજા દાંત દેખાડી હસ્યો. બલદેવજીથી તે હાંસી સહન ન થઈ॥29॥

ત્યારે રુક્મીએ એક લાખ મહોરોનો દાવ લગાવ્યો તે બલદેવજી જીત્યા, ત્યારે કપટથી રુક્મીએ કહ્યું : "એ તો હું જીત્યો છું"

પૂર્ણિમાને દિવસે સમુદ્રમાં ભરતી આવે તેમ *શ્રીમાન્ બલદેવજી ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયા. એમનાં નેત્રો જન્મથી અને સ્વભાવથી જ લાલ તો હતાં જ અને વધારામાં અત્યન્ત ક્રોધથી વધારે લાલ થઈ ગયાં. હવે તેમણે દશ કરોડ મહોરો દાવમાં લગાવી॥31॥

વિશેષ: 'શ્રીમાન્' શબ્દ બલદેવજીમાટે એટલા માટે વાપર્યો છે કે હારી જવાથી દાવની રકમ ચૂકવવાની ત્રેવડ નહોતી એમ નહોતું કારણ કે તે સદા 'શ્રીમાન્' પૂર્ણ ધન છે.

રામ એ જીત્યા છતાં છલ કરીને 'હું જીત્યો' એમ રુક્મીએ કહ્યું. "આ જોનારાઓ તમે બોલો, હું જીત્યો કે નહિ" એમ એ બોલ્યો. બીજાઓ બોલે એ પહેલાં આકાશવાણી થઈ કે "ધર્મથી બલદેવજી જીત્યા છે; વચનથી રુક્મી 'હું જીત્યો' એમ કહે છે એ ખોટું છે"

એ વાણીનો અનાદર કરી દુષ્ટ રાજાઓની પ્રેરણાથી એ બલદેવજીને કહેવા લગ્યો:॥34॥

"તમે ચોપાટ રમવામાં ચતુર નથી. તમે તો ગોવાળ છો. વનમાં ફરવું એ તમારો વિષય છે. પાસાની રમતો અને બાણની રમતો તો રાજાઓ રમી જાણે, તમારા જેવા ન રમી જાણે"

રુક્મીએ એમ તિરસ્કાર કર્યો અને બીજાઓ હસ્યા ત્યારે બલદેવજીને ક્રોધ ચડ્યો. હે રાજન્! પરિઘ ઉપાડીને માનલિક સભામાં જ રુક્મીને મારી નાખ્યો॥36॥

પહેલાં કલિંગરાજ દાંત દેખાડી હસ્યો હતો તે ત્યાંથી ભાગ્યો. પરન્તુ બલદેવજીએ દસ પગલામાં જ તેને પકડી પાડ્યો અને ગુસ્સામાં તેના દાંત પાડી નાખ્યા॥37॥

બલદેવજીએ પોતાના પરિઘથી બીજા રાજાઓના પણ બાહુ, સાથળ, માથાં વગેરે કાપી નાખ્યાં. લોહી લુહાણ થઈ તેઓ ભયભીત થઈ ભાગી ગયા॥38॥

હે પરીક્ષિત! બલદેવજીના આ કાર્યનું ભગવાન્ સમર્થન કરે તો રુક્મિણીજી નારાજ થાય અને રુક્મીના વધને વખોડી કાઢે તોબલદેવજી રુષ્ટ થાય એમવિચારી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આ અને કાંઈ બોલ્યા નહિ॥39॥

ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारोप्य ययु: कुशस्थलीम्।
रामादयो भोजकटाद् दशार्हा: सिद्धखिलार्था मधुसूदनाश्रया:॥40॥

ત્યારબાદ અનિરુદ્ધજીનો વિવાહ અને શત્રુનો વધ બન્ને પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જવાથી ભગવાનના આશ્રિત બલદેવજી આદિ યદુવંશીઓ નવોઢા રોચનાની સાથે અનિરુદ્ધજીને શ્રેષ્ઠ રથ ઉપર બેસાડી ભોજકટ નગરથી દ્વારકાપુરી આવ્યા॥40॥

ઇતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફુલ-પેટા પ્રકરણનો જ્ઞાનરૂપ પાંચમો) "અનિરુદ્ધના લગ્નમાં બલદેવજીએ રુક્મીને માર્યો" નામનો (ઉત્તરાર્ધનો બારમો અને ચાલુ)61મો(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં 58મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 13 અ.62; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.59
બાણાસુરની પુત્રી ઉષાનો અનિરુદ્ધની સાથે સમ્બન્ધ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય6
વિશેષ: 1.રાજસના ફલરૂપ નિરોધમાં દેવોનો વિજય સ્પષ્ટ કહેવાય છે, કારણ કે એનો નિરોધ થાય ત્યારે એ કોઈની પણ સમ્ભાવના કરતા નથી. એ નિરોધનું કારણ 62 મા અધ્યાયમાં કહેવાય છે. આ અધ્યાયમાં અનિરુદ્ધનો પ્રસન છે અને ધર્મને સિદ્ધ કરનાર અનિરુદ્ધ છે તે સર્વથા ઉપકારી છે. ધર્મ રાજસમાં સફલ થાય છે. અનિરુદ્ધનો નિરોધ કરવો છે પણ એનો તો કોઈ બીજાએ નિરોધ કર્યો છે. ધર્મમૂલક સર્વ દેવો છે. અનિરુદ્ધના રોધથી સર્વનો નિરોધ સિદ્ધ થશે. બાણે પોતાના ઘરમાં અનિરુદ્ધજીને કેદ કર્યા છે તેને ભગવાન્ છોડાવશે ત્યારે એ ભગવાન્માં નિરુદ્ધ થશે. ભક્તની ઇન્દ્રિયોના દેવો અત્યારે અનિરુદ્ધમૂલક છે. કેમકે અનિરુદ્ધ મનના અધિદેવછે.

2.માણસને સ્વપ્નમાં પણ જો સ્ત્રીનો પ્રસન થાય તો એનાથી એને બન્ધન થાય છે તો પછી સાક્ષાત્ સ્ત્રીનો પ્રસન થાય અને એ બીજાના જાણવામાં આવે તેને બન્ધન થાય એમાં તો કહેવું જ શું? (કારિકા)
*શ્રીશુક ઉવાચ
બાણ: પુત્રશતજ્યેષ્ઠો બલેરાસીન્મહાત્મન:।
સહસ્રબાહુર્વાદ્યેન તાણ્ડવેડતોષયન્મૃડમ્॥1॥
વિશેષ:અહીં શુક-પરીક્ષિત સંવાદમાં એક બે શ્લોકો ઓછા વધારે જોવામાં આવે છે. અહીં શ્રીસુબોધિનીજીને અનુકૂલ પાઠ રાખ્યો છે.
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : મહાત્મા બલિરાજાને એક સો પુત્રો હતા. તેમાં બાણાસુર સૌથી મોટો હતો. (મહાદેવજીની કૃપાથી) તેને એક હજાર હાથ હતા. એક વખત શંકર તાણ્ડવ1 નૃત્ય કરી રહ્યા હતા ત્યારે હજાર હાથોથી અનેક પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડી તેણે શંકર ભગવાનને પ્રસન્ન કરી દીધા2॥1॥
વિશેષ: 1.તાણ્ડવ નૃત્યમાં નર્તકનો ઉત્સાહ વધારવામાટે અનેક પ્રકારનાં વાદ્યો વાગે એ જરૂરી હોય છે. વગાડનારા જુદા-જુદા હોય તો બેસૂરાપણું થાય એક જ હોય તો તેથી નર્તકને સન્તોષ થાય છે.

2.ભગવાન્ વામનજીએ બલિને બાંધ્યા હતા. બલિ તો મહાત્મા હતા એટલે એ તો ભગવાનનો અપકાર કરવાનો વિચાર પણ ન કરે. હવે બાણાસુર ભગવાનને તો કંઈ કરી શકે નહિ એટલે બદલો લેવા ભગવાનના અંશ અનિરુદ્ધજીને તેણે બાંધ્યા અને સન્તોષ અનુભવ્યો. આ બધું કહેવા બાણાસુરનો પરિચય બલિના જ્યેષ્ઠ પુત્ર તરીકે આપવામાં આવ્યો છે.

સર્વ નિયામક શંકર શરણે આવેલના દુ:ખનિવારક અને ભક્તવત્સલ છે. તેમણે બાણાસુરને કહ્યું, "તારી જે ઇચ્છા હોય તે તું મારી પાસે માગી લે" બાણાસુરે કહ્યું "હે ભગવન્! આપ અહીં (મારી રાજધાની શોણિતપુરમાં) જ કાયમમાટે રહો અને મારા નગરની રક્ષા કરતા રહો"

એક દિવસ બલ-પૌરુષના ઘમણ્ડમાં ઉન્મત્ત બનેલા બાણાસુરે પોતાના સૂર્ય જેવા કિરીટવડે મહાદેવજીના ચરણકમલનો સ્પર્શ કરી એમની પાસે આવીને કહ્યું : ॥3॥

"હે મહાદેવજી! આપને હું નમું છું, કેમકે આપ લોકના ગુરુ અને ઈશ્વર છો અને અપૂર્ણ કામનાવાળા માણસના કામપૂરક કલ્પવૃક્ષ છો॥4॥

આપે મને હજાર હાથ આપ્યા પણ એ તો મને ભારરૂપ થઈ પડ્યા છે, કેમકે આપના સિવાય મારી સાથે લડવામાં મારો બરાબરિયો યોદ્ધો હું ત્રણ લોકમાં કોઈને જોતો નથી॥5॥

હે આદિદેવ! એકવાર મારી ભુજાઓમાં લડવાને માટે એટલી ખંજવાળ ઊપડી કે હું દિશાઓના હાથીઓની પાસે ગયો પરન્તુ તેઓ પણ ડરના માર્યા નાસી છૂટ્યા. તે વખતે માર્ગમાં મારી ભુજાઓથી મેં ઘણાય પહાડોને ચૂર્ણ કરી નાખ્યા"

આ સાંભળી ભગવાન્ શંકર ક્રોધમાં કહ્યું : "અરે મૂઢ! જે વકતે તારી *ધ્વજા તૂટીને પડી જશે તે વખતે મારા જેવા જ યોદ્ધા સાથે તારું યુદ્ધ થશે અને તે યુદ્ધ તારા ઘમણ્ડના ચૂરેચૂરા કરી નાખશે"

વિશેષ: ધ્વજાનો દણ્ડ વંશ (વાંસ) નો બનેલો હોય. વંશ કન્યાદ્વારા ચાલે. વંશ તૂટી જશે એટલે કન્યા દૂષિત થશે એવો ધ્વનિ છે. જારોપભુક્ત કન્યા 'ભગ્નકેતુ' કહેવાય છે.

હે પરીક્ષિત! બાણાસુરની બુદ્ધિ એટલી બધી બગડી ગઈ હતી કે ભગવાન્ શંકરની વાત સાંભળી તેને ઘણો હર્ષ થયો અને તે પોતાને ઘેર પાછો ગયો. હવે તે મૂર્ખ, ભગવાન્ શંકરની આજ્ઞા પ્રમાણે તે યુદ્ધની રાહ જોવા લાગ્યો જેમાં તેના બલ-પરાક્રમનો નાશ થવાનો હતો॥8॥

હે પરીક્ષિત! બાણાસુરને એક કન્યા હતી. તેનું નામ *ઉષા હતું. હજુ તે કુંવારી જ હતી. એક દિવસ સ્વપ્નમાં તેણે જોયું કે "પરમ સુન્દર અનિરુદ્ધજીની સાથે મારો સમાગમ થઈ રહ્યો છે" આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે તેણે અનિરુદ્ધજીને ન તો ક્યારેય જોયા હતા કે ન સાંભળ્યા હતા॥9॥

વિશેષ: ઉષાએ પતિને માટે પાર્વતીજીનું આરાધન કર્યું ત્યારે પાવર્તીજીએ પ્રસન્ન થઈને એને કહ્યું કે આજે રાતમાં જે તારા સ્વપ્નમાં તને ભજશે તે તારો પતિ થશે. તેથી એને સ્વપ્નમાં અનિરુદ્ધજીનો સન થયો અને એ જ એના પતિ થયા. આ વાત પુરાણાન્તરમાં પ્રસિદ્ધ છે.

જ્યારે સ્વપ્નમાંથી તે જાગી ત્યારે એ કાન્તને તો તેણે જોયો નહિ, સખીઓની વચ્ચેથી ઊઠી પણ બધીને જોઈને શરમાઈ ગઈ અને વિહ્વલ થઈ ગઈ; "હે કાન્ત! તમે ક્યાં છો?" એમ બોલવા લાગી॥10॥

(પાર્વતીજીએ પહેલેથી જ ચિત્રલેખા નામની એક યોગિનીને તેની સખીરૂપે મેળવી આપી હતી) 'કુમ્ભાણ્ડ'નામે બાણનો એક મન્ત્રી હતો અને ચિત્રલેખા નામની કન્યા ઉષાની સખી

હતી; એને આશ્ચર્ય થયું તેથી એ ઉષાને પૂછવા લાગી:॥11॥

"હે સુન્દરી! રાજકુમારી! તું કાન્તને શોધે છે પણ તારો શો મનોરથ છે એ તો કહે, કેમકે હજુ તારો વિવાહ તો થયો નથી એ હું જાણું છું"

ઉષાએ કહ્યું : "વર્ણે શ્યામ, કમળ સરખાં નેત્રવાળો, પીતામ્બરધારી, લાંબી ભુજાઓવાળો અને સ્ત્રીઓના હૃદયને ગમે તેવો શ્રેષ્ઠ પુરુષ મેં સ્વપ્નમાં જોયો॥13॥

તેણે પહેલાં તો મને પોતાના અધરના મધુનું પાન કરાવ્યું, પરન્તુ હું હજુ ધરાઈને પી લઉં તે પહેલાં તો દુ:ખના દરિયામાં મને ધકેલી મૂકી, ખબર નહિ ક્યાં તે ચાલ્યો ગયો. હું તો તલસતી જ રહી ગઈ. તે જ પ્રાણવલ્લભને હે સખી! હું શોધી રહી છું"

ચિત્રલેખા બોલી: "હે સખી! જો તારો ચિત્તચોર ત્રિલોકીમાં ક્યાંય પણ હશે અને તેને જો તું ઓળખી શકીશ તો હું તારી વિરહ વ્યથા અવશ્ય શાન્ત કરી દઈશ. હું ચિત્રો બનાવું છું, તું તારા ચિત્તચોર પ્રાણવલ્લભને ઓળખી કાઢી બતાવી દેજે. પછી તે ગમે ત્યાં હશે તો પણ હું તેને તારી પાસે લાવી દઈશ"

આમ કહી ચિત્રલેખાએ અનેક દેવો, ગન્ધર્વો, સિદ્ધ, ચારણ, પન્નગ, દૈત્ય, વિદ્યાધર, યક્ષ અને મનુષ્યો નાં ચિત્રો બનાવી દીધાં. મનુષ્યોમાં તેણે વૃષ્ણિવંશી વસુદેવજીના પિતા શૂરસેન, સ્વયં વસુદેવજી, બલદેવજી અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ વગેરેનાં ચિત્ર બનાવ્યાં. પ્રદ્યુમ્નજીનું ચિત્ર જોતાં જ તે શરમાઈ ગઈ॥16-17॥

હે રાજન્! જ્યારે તેણે અનિરુદ્ધજીનું ચિત્ર દોયુર્ં ત્યારે તો લજ્જાને લીધે એનું માથું ઝૂકી ગયું. પછી મન્દ-મન્દ હસતાં તેણે કહ્યું, "મારા પ્રાણ વલ્લભ આ જ છે, આ જ છે"

ચિત્રલેખા યોગિની છે તેણે શ્રીકૃષ્ણના આ પૌત્ર છે એમ જાણી લીધું અને શ્રીકૃષ્ણદ્વારા રક્ષાયેલી દ્વારકામાં આકાશમાર્ગે પહોંચી॥19॥

ત્યાં પોતાના પલંગમાં સૂતેલા પ્રદ્યુમ્નજીના પુત્ર અનિરુદ્ધજીને યોગવિદ્યાથી ઉઠાવી શોણિતપુર આવી સખીને એના પ્રિયતમનાં દર્શન કરાવી દીધાં॥20॥

પોતાના પરમ સુન્દર પ્રાણવલ્લભ મળી જવાથી આનન્દની અધિક્તાથી તેનું મુખકમલ પ્રફુલ્લિત થઈ ગયું અને તે અનિરુદ્ધજીની સાથે પોતાના મહેલમાં વિહાર કરવા લાગી. હે પરીક્ષિત! તેનું અન્ત:પુર એટલું સુરક્ષિત હતું કે તેને કોઈ પુરુષ જોઈ પણ શક્તો નહોતો॥21॥

તે કીંમતી વસ્ત્રો, ઘરેણાં, પુષ્પોના હાર, અત્તર-ફૂલેલ, ધૂપ, આરતી, આસન, માદક અને રુચિ ઉત્પન્ન કરે તેવાં પેય (કેસર કસ્તુરીવાળું દૂધ, શરબત વગેરે), ભોજન, ભક્ષ્ય (ચાવવી ન પડે તેવી ઓગાળી જવાની વસ્તુઓ), મનોહર વાણી અને સેવા-શુશ્રૂષાથી અનિરુદ્ધનો બહુ પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરતી॥22॥

જેનો નિત્ય સ્નેહ વધતો જાય છે તેવી એ ઉષાની સાથે ગુપ્ત રહેતાં ઘણો સમય ચાલ્યો ગયો એની અનિરુદ્ધજીને ખબર ન પડી, કેમકે એમની ઇન્દ્રિયોને તો ઉષાએ વશ કરી લીધીહતી॥23॥

જ્યારે કન્યાનું વ્રત (કુંવારાપણું) ભાંગી ગયું અને યદુવીર એને ભોગવવા લાગ્યો ત્યારે ઉષાનો કાંઈક પીતવર્ણ થઈ ગયો (જે ગર્ભધારણનો સૂચક હતો)અનેએના પ્રકટ અવયવો ઉપરથીએને કોઈ પુરુષનો સંસર્ગ થયો છે એવું સ્પષ્ટ અનુમાન કરીને એના રક્ષકોએ પોતાના બચાવને માટે રાજા પાસે જઈને રાજાને કહ્યું : "હે રાજન્! તમારી કન્યાનું ચરિત્ર કન્યાને દૂષણ આપે તેવું છે એમ અમારું માનવું છે જે તમારા કુળને કલપરૂપગણાય॥24-25॥

હે પ્રભો! એમાં તો સન્દેહ નથી કે અમે રાત-દિન ખડેપગે કોઈ જાતની ગફલત વિના મહેલને પહેરો ભરતા રહીએ છીએ. આપની કન્યાને બહારના પુરુષો તો જોઈ પણ શક્તા નથી છતાં એ દૂષિત શી રીતે થઈ ગઈ તેનું કારણ અમને સમજાતું નથી॥26॥

રક્ષકો પાસે કન્યાના ચરિત્ર દૂષિત થયાના સમાચાર સાંભળી બાણાસુરને અત્યન્ત દુ:ખ થયું. તત્કાલ તે ઉષાના મહેલે પહોંચી ગયો તો એણે યદુવંશના એક મહાશૂરવીર અનિરુદ્ધજીને એની પાસે જોયા॥27॥

અનિરુદ્ધજી સ્વયં કામાવતાર પ્રદ્યુમ્નજીના પુત્ર હતા. ત્રણ ભુવનમાં એમના જેવો સુન્દર બીજો કોઈ નહોતો. સાંવલું-સલૂણું શરીર અને તેના ઉપર લહરાતું પીતામ્બર, કમલદલના જેવી વિશાલ કોમલ આંખો, લાંબી ભુજાઓ, કપોલો ઉપર વાંકડિયા કેશોની લટો અને કુણ્ડલોની ઝગમગતી જ્યોત, હોઠો ઉપર મન્દ હાસ્ય અને પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી મુખની છટા અનૂઠી થઈ રહી હતી॥28॥

તે વખતે અનિરુદ્ધજી પોતાની અત્યન્ત કામુક પ્રિયતમા ઉષાની સાથે ચોપાટ રમી રહ્યા હતા. તેમના ગળામાં વસન્તી મલ્લિકાનો હાર શોભી રહ્યો હતો. તે હારમાં ઉષાના અન-સનથી તેના વક્ષ:સ્થળ ઉપરનું કેસર લાગેલું હતું. પોતે ત્યાં જવાં છતાં સામે જેમના તેમ નિર્ભય રીતે બેસી રહેલ અનિરુદ્ધજીને જોઈ બાણાસુર આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો॥29॥

જ્યારે અનિરુદ્ધજીએ જોયું કે બાણાસુર ઘણા આક્રમણકારી શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જિત વીર સૈનિકોની સાથે મહેલમાં ઘૂસી આવ્યો છે ત્યારે તેમને મારવામાટે તેઓ લોખણ્ડનો એક ભયપર પરિઘ લઈ, જાણે કે કાલદણ્ડ લઈ સાક્ષાત્ યમ ઊભા હોય તેમ, સાવધાન થઈ ગયા॥30॥

બાણાસુરની સાથે આવેલા સૈનિકો તેમને પકડી લેવાને માટે જેમ-જેમ તેમની નજીક આવતા જતા તેમ-તેમ તેમને સૂવરના ટોળાનો નાયક જેમ કુતરાઓને દૂર લઈ જાય તેમ દૂર લઈ ગયા. અનિરુદ્ધજીના પ્રહારથી તે સૈનિકોનાં માથાં, ભુજા, જાસ્ત્ર વગેરે અનો ભાંગી તૂટીને ભુક્કો થઈ ગયાં અને તેઓ મહેલમાંથી ભાગી છૂટ્યા॥31॥

તં નાગપાશૈર્બલિંગન્દનો બલીઘ્નન્તં સ્વસૈન્યં કુપિતો બબન્ધ હ।
ઉષા ભૃશં શોકવિષાદવિહ્વલાબદ્ધં નિયમ્યાશ્રુકલાક્ષ્યરૌદિષીત્॥32॥

ત્યારે બલિના પુત્ર બળવાન બાણાસુરે પોતાની સેનાનો સંહાર થતો જોઈને ક્રોધ કરીને નાગપાશવડે એમને બાંધી લીધા. ઉષાએ જ્યારે સાંભળ્યું કે તેના પ્રીતમને તો બાંધી લીધા છે

ત્યારે તે અત્યન્ત શોક અને વિષાદથી વિહ્વળ થઈ ગઈ અને તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી॥32॥

ઇતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો વૈરાગ્ય રૂપ છઠ્ઠો) "બાણાસુરની પુત્રી ઉષાનો અનિરુદ્ધની સાથે સમ્બન્ધ" નામનો (ઉત્તરાર્ધનો તેરમો અને ચાલુ) બાસઠમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં ઓગણસાઈઠમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 14 અ.63; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.60

બાણાસુરને હરાવીને ભગવાન્ ઉષા-અનિરુદ્ધને દ્વારકા લાવ્યા

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય7

વિશેષ: ભગવાને શિવ વગેરેને જીત્યા એ વાત ત્રેસઠમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. આ ફલ પ્રકરણમાં રાજસ નિરોધનું કામ સમ્પૂર્ણ કહેવામાં આવશે. અત્યાર સુધી બધેય ભગવાનની ભક્તવત્સલતા તો જોઈ પણ ભક્તને માટે બીજા દેવોની સાથે ભગવાનનો વિરોધ ક્યાંય જોવામાં આવ્યો નથી. તેથી ભક્તને બીજા દેવથી પોતાના નાશની શપા થાય. ભગવાને શિવજીને હરાવી સિદ્ધ કર્યું કે ભક્તને કોઈ દેવ પણ દુ:ખ દઈ શકે એમ નથી. ભગવાન્ સર્વજ્ઞ છે તો ચાર મહિના કેમ વિચાર ન કર્યો? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ અક્લિષ્ટકર્મા છે. એ બીજાના કહ્યા વગર સ્વત: ઉપેક્ષા કરે છે. પ્રદ્યુમ્નની ખાતરી આપનાર નારદજી હતા. તેમ અનિરુદ્ધજીમાં પણ એ જ છે. સર્વ ભાવથી લડવામાટે જ્વરનું ઉપાખ્યાન કહ્યું છે. તામસ જ્વર અહીં જ ઉત્પન્ન થયો તેની સામે વૈષ્ણવ જ્વર થયો. શીત ઉષ્ણ જ્વર પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલ પણ મળેલ નહિ તેને ભગવાને અહીં ભેગા કર્યા.

અપશ્યતાં અનિરુદ્ધં તદ્બન્ધૂનાં ચ ભારત।
ચત્વારો વાર્ષિકા માસા વ્યતીયુરનુશોચતામ્॥1॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે ભારત! અનિરુદ્ધને નહિ જોતાં એના બન્ધુઓ શોક કરવા લાગ્યા અને એમ કરતાં વર્ષાઋતુના ચાર માસ નીકળી ગયા॥1॥

એક દિવસ નારદજીએ આવી અનિરુદ્ધજીનું શોણિતપુર જવું, ત્યાં ઉષા સાથેનો સહવાસ, બાણાસુરના સૈનિકોને હરાવવા અને પછી તેનું નાગપાશમાં બંધાવું; આ બધી વાત સંભળાવી. આથી યદુવંશીઓએ શોણિતપુર ઉપર ચઢાઈ કરી. (શોણિતપુરના અધિષ્ઠાતા દેવ શંકર છે તેના રક્ષણની જવાબદારી પોતે પોતાના ઉપર રાખી છે તેની તેમણે કંઈ ચિન્તા કરી નહિ કારણ તેઓ વળી શ્રીકૃષ્ણને જ પોતાના આરાધ્ય દેવ માનવાવાળા હતા અને એટલે તેમની શક્તિમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી)॥2॥

હવે શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ની સાથે તેમના અનુયાયીઓ બધા યદુવંશીઓ પ્રદ્યુમ્ન, યુયુધાન, ગદ, સામ્બ, સારણ, નન્દ, ઉપનન્દ, ભદ્ર વગેરેએ બાર અક્ષૌહિણી સેનાની સાથે વ્યૂહ બનાવી યાદવોએ બાણાસુરના નગરને ચારે તરફથી ઘેરો ઘાલ્યો॥3-4॥

શોણિતપુરનાં પરાં, બગીચા, કિલ્લા, માઢ, દરવાજા વગેરે તૂટી-ફૂટી રહ્યાં છે એ જ્યારે બાણાસુરે જોયું ત્યારે ક્રોધે ભરાઈ તે પણ બાર અક્ષૌહિણી સેના લઈ લડવાને સામે આવ્યો॥5॥

બાણાસુરના પક્ષે સાક્ષાત્ ભગવાન્ શંકર પોતાના વૃદ્ધ પોઠિયા ઉપર સવાર થઈ દેવતાઓના સેનાપતિ પોતાના પુત્ર કાર્તિકેય અને ગણોની સાથે રણભૂમિમાં પધાર્યા અને તેમણે શ્રીકૃષ્ણ તથા બલદેવજી સાથે યુદ્ધ કર્યું॥6॥

હે રાજન્! તે યુદ્ધ એટલું બધું અદ્ભુત અને ભયપર હતું કે તે જોવાથી તો ઠીક પણ તેનું વૃત્તાન્ત સાંભળવાથી પણ રુંવાટાં ઊભાં થઈ જાય. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સાથે શંકરજીનું અને પ્રદ્યુમ્નજી સાથે કાર્તિક સ્વામીનું યુદ્ધ થયું॥7॥

કુભાણ્ડ અને કૂપકર્ણ ની સાથે બલદેવજીનું યુદ્ધ થયું. બાણાસુરના પુત્રની સાથ સામ્બ લડ્યો. બાણાસુરની સાથે સાત્યકિ (યુયુધાન) નું યુદ્ધ થયું॥8॥

બ્રહ્માજી વગેરે મોટા-મોટા દેવો, ઇન્દ્ર વગેરે સુરપતિઓ, સનક વગેરે મુનિઓ, કપિલજી વગેરે સિદ્ધ પુરુષો, ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ અને યક્ષો વિમાનોમાં બેસી યુદ્ધ જોવા આવ્યા॥9॥

ભૂત, પ્રમથ, ગુહ્યક વગેરે શિવના સેવકોને, ડાકિની, યાતુધાન, વિનાયક સહિત વેતાળને, ભૂત, માતરો, પિશાચો, કૂષ્માણ્ડો, બ્રહ્મરાક્ષસોને ભગવાને શાર્ન્ગ ધનુષમાંથી તીક્ષ્ણ છેડાવાળાં બાણ છોડી હાંકી કાઢ્યાં॥10-11॥

પિનાકપાણિ શિવજીએ પોતાના પિનાક નામના ધનુષથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર જાતજાતનાં અગણિત અસ્ત્રો છોડ્યાં પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જરાય વિસ્મય પામ્યા વિના તેમનાં વિરોધી અસ્ત્રોથી તેમને વિફલ બનાવી દીધાં॥12॥

બ્રહ્માસ્ત્ર સામે બ્રહ્માસ્ત્ર, વાયવ્યાસ્ત્ર સામે પાર્વતાસ્ત્ર, આગ્નેયાસ્ત્ર સામે પાર્જન્યાસ્ત્ર, પાશુપતાસ્ત્ર સામે નારાયણાસ્ત્ર પ્રતિકારને માટે પ્રયોજ્યું॥13॥

જ્યારે મહાદેવજીનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોનો જથ્થો પૂરો થઈ ગયો ત્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જૃમ્ભણાસ્ત્રથી (જેનાથી માણસને બગાસાં ઉપર બગાસાં આવવા લાગે છે) મહાદેવજીને મોહિત કરી દીધા. તે યુદ્ધ કરતા બંધ થઈ ગયા અને બગાસાં ખાવા લાગ્યા. હવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તલવાર, ગદા અને બાણો થી બાણાસુરની સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યા॥14॥

આ બાજુ પ્રદ્યુમ્નજીએ બાણોના મારાથી કાર્તિક સ્વામી (સ્કધદ) ને ઘાયલ કરી દીધા. તેમના અને-અનમાંથી લોહીની ધારા ચાલી નીકળી તેથી પોતાના વાહન મયૂરદ્વારા રણભૂમિ છોડી બહાર જતા રહ્યા॥15॥

બલદેવજીના મુશળના મારથી કૂમ્ભાણ્ડ અને કૂપકર્ણ પડ્યા. આ પ્રમાણે પોતાના સેનાપતિઓને હણાયેલા જોઈને બાણાસુરની આખી સેના ચોતરફ છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગઈ॥16॥

પોતાના સૈન્યમાં નાસભાગ થતી જોઈ બાણાસુર બહુ ગુસ્સે થયો અને સાત્યકિને છોડી શ્રીકૃષ્ણ સામે લડવા આવ્યો॥17॥

પાંચસો ધનુષને એક વખતે ખેંચી રણમાં દુષ્ટ મદવાળાં બાણાસુરે એક-એક ધનુષમાંથી બે-બે બાણ એમ એક હજાર બાણ એકી સાથે છોડ્યાં॥18॥

ભગવાન્ હરિએ એક જ બાણથી એકી સાથે તેનાં હજાર બાણ તોડી નાખી સારથિ, રથ અને ઘોડા છેદી નાખ્યા. (છતાં પણ બાણાસુર યુદ્ધ કરતો બન્ધ ન થયો ત્યારે) આપે ભય ઉપજાવવા શથનાદ કર્યો॥19॥

ત્યારે બાણાસુરની ઉપાસ્ય માતા કોટરા (કોટરા:આ કોટરા ગણમાતા છે. બાણાસુરની જનેતાનું નામ 'અશના' છે. બલિની બીજી પત્ની વિધ્યાચલી છે. "કોટરા રેવતી જ્યેષ્ઠા પૂતના માતૃકાદય:। શ્રીભાગવત 10।28 માં ગણાવેલ ગણમાતાઓમાંની આ છે.) પોતાના ઉપાસક પુત્રના પ્રાણોની રક્ષા કરવામાટે વચ્ચે આવી છૂટા કેશ મૂકી નગ્ન થઈને ઊભી રહી॥ 20॥

નગ્ન અને પ્રકટ સ્તનવાળી સ્ત્રી સામું જોવાની શાસ્ત્રમાં મના કરવામાં આવી છે તેથી રખેને ક્યાંક તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડી જાય એટલે મુખ ફેરવી જઈને બીજી તરફ ભગવાન્ જોવા લાગ્યા. એ સમયનો લાભ લઈ રથ અને ધનુષ રહિત થયેલો બાણાસુર પોતાના નગરમાં પહોંચ્યો॥21॥

આ બાજુ જ્યારે શિવજીના ભૂતગણ ભાગી ગયા ત્યારે તેમણે છોડેલો ત્રણ માથાં અને પગવાળો માહેશ્વર *જ્વર દસે દિશાઓને બાળતો હોય તેમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તરફ દોડ્યો॥ 22॥

વિશેષ: "મહારાજ! હું આપના સ્વરૂપને, આપના બલને અને આપના કાર્યને જાણું છું પણ આપે મારી રક્ષા કરવી જ જોઈએ" એ મતલબની સ્તુતિ જ્વરે કરી છે. એમાં પ્રથમ સ્વરૂપને કહે છે, બાકી બે રહ્યા તે અનુક્રમે કહેશે. (કારિકા)

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેને પોતાની તરફ આવતો જોઈ તેનો મુકાબલો કરવામાટે પોતાનો જ્વર છોડ્યો. એટલે વૈષ્ણવ અને માહેશ્વર જ્વર આપસમાં લડવા લાગ્યા॥23॥

અન્તમાં વૈષ્ણવ (વિષ્ણુના) જ્વરના તેજથી માહેશ્વર (મહેશ-શંકર નો) જ્વર પીડિત થઈ બહુ રુદન કરવા લાગ્યો અને અત્યન્ત ભયભીત થઈ ગયો. જ્યારે તેને બીજે ક્યાંયથી રક્ષણ ન મળ્યું ત્યારે તે અત્યન્ત નમ્રતાથી હાથ જોડી શરણમાં લેવાને માટે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની હાથ જોડી સ્તુતિ કરવા લાગ્યો॥24॥

જ્વરે કહ્યું : હે પ્રભો! આપની શક્તિઓ અનન્ત છે. આપ બ્રહ્માજી વગેરે ઈશ્વરોના પણ નિયન્તા છો. આપ સર્વના આત્મા છો. આપ પ્રકૃતિ વગેરેના સમ્બન્ધ વિનાના અવિકારી અને જ્ઞાન સ્વરૂપ છો. વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર નું કારણ આપ જ છો. આપ લોક-વેદ સિદ્ધ છો. જગત્કર્તૃત્વ, જગતનું નિર્વાહકત્વ, સેતુત્વ, ધારકત્વ, પ્રશાન્તત્વ વગેરે બ્રહ્મનાં લક્ષણો આપમાં જ છે. બ્રહ્મ સ્વરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું॥25॥

(સર્વનું કારણ) કાલ, દૈવ (પ્રારબ્ધ), તત્ત્વો, શરીર, સર્વનો હેતુ (પ્રાણ), (તેનો પણ સ્વામી) આત્મા, અહપાર, તેનો (દેવ, તિર્યન્ક્, મનુષ્યાદિરૂપ) સસ્ત્રાત અને પછી બીજમાંથી અપુર થાય અને અપુરમાંથી બીજ થાય તેમ સસ્ત્રાતથી શરીર અને શરીર થી સસ્ત્રાતરૂપી અનાદિસિદ્ધ પ્રવાહ-આ બધું આપની માયા છે. આપ માયાના નિષેધની પરમ સીમા છો. આપને હું શરણે આવ્યો છું॥26॥

આપ લીલાવડે અનેક પ્રકારના અવતાર ધારણ કરી દેવ, સાધુ અને લોકમર્યાદા નું રક્ષણ કરો છો અને હિંસાથી વર્તન કરતા ઉન્માર્ગે ચાલનારને હણો છો. આપનો આ અવતાર

પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવામાટે છે॥27॥

હે પ્રભો! આપના (બહારથી શાન્ત છતાં અન્દરથી) અતિ દુ:સહ ઉગ્ર તેજરૂપી જ્વરથી અત્યન્ત સન્તપ્ત થઈ રહ્યો છું. (અગ્નિ અગ્નિથી દાઝે નહિ એ ન્યાયે તાવને તાવ ન આવે પણ છતાં હું સન્તપ્ત થઈ રહ્યો છું) હે ભગવન્! દેહધારી જીવો જ્યાં સુધી આશાની જાળમાં ફસાઈ રહી આપના ચરણકમલોનું શરણ નથી લઈ લેતા ત્યાં સુધી જ તાપ-સન્તાપ તેમને સતાવે છે*॥28॥

વિશેષ: આથી એમ પણ કહેવાયું કે તાપની નિવૃત્તિ ભગવદ્ ચરણના શરણ સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારે થતી નથી. જ્ઞાનથી તાપ નિવૃત્તિ થાય છે એ વાત સાચી પણ તેનું પણ કારણ ચરણમૂલનો આશ્રય જ છે. તો પછી જ્ઞાનરૂપી અન્તર્ગડુ (રસોળી) નું શું કામ છે? આમ જ્ઞાન કરતાં ભક્તિની ઉત્તમતાસિદ્ધથઈ.

ભગવાન્ બોલ્યા : "હે ત્રિશિર! (કફ, વાત અને પિત્ત એ તાવનાં ત્રણ મસ્તક છે.) હું તારી ઉપર પ્રસન્ન છું. મારા જ્વરથી તને ભય નહિ થાય. આપણા આ સંવાદનું સંસારમાં જે કોઈ સ્મરણ કરશે તેને તારાથી ભય નહિ થાય"

એમ ભગવાને કહ્યું ત્યારે અચ્યુતને નમસ્કાર કરી માહેશ્વર જ્વર ચાલ્યો ગયો; એટલામાં બાણાસુર રથમાં બેસી જનાર્દન સાથે યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો॥30॥

બાણાસુરે પોતાના હજાર હાથોમાં જાતજાતનાં હથિયારો (તો) ધારણ કર્યાં હતાં. તેણે સુદર્શન ચક્રધારી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બાણો છોડ્યાં (ય ખરાં). પણ હે પરીક્ષિત! હકીકતમાં તેને ક્રોધ થયો નહોતો. (કારણ કે ભગવાને પહેલાં તેના પ્રાણોની રક્ષા કરેલી)॥31॥

જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે બાણાસુરે તો બાણોની ઝડી લગાવી દીધી છે ત્યારે છરાના જેવી તીણી ધારવાળા ચક્રથી, જેમ કોઈ વૃક્ષની નાની-નાની ડાળીઓ કાપી રહ્યો હોય તેમ તેની ભુજાઓ કાપી નાખવા લાગ્યા॥32॥

જ્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાન્ શપરે જોયું કે બાણાસુરની ભુજાઓ કપાઈ રહી છે ત્યારે તે સુદર્શન ચક્રધારી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવ્યા અને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા॥33॥*

વિશેષ: જેવા ભગવાન્ છે તેવા રૂપમાં તો એ યોગવડે મેળવી શકાય છે. અત્યારે દેખાતા ભગવાન્ શાસ્ત્રથી સનત થતા નથી એમ બતાવવા ભૂમિ વગેરે એના અન છે એમ બતાવ્યું છે. એ અનો પણ ભગવદ્ લોકમાં જુદા રૂપે દેખાય છે. જેમકે રોમ, નખ આદિ મનુષ્યની મરેલી ત્વચા ગણાય છે તેમ ભગવાન્માં એવી કોઈ વસ્તુ નથી પણ એ પણ અનરૂપ ગણાય છે. ભગવાન્ અમારે માટે ભૂતલ ઉપર પધાર્યા છે (શિવજી વેદરૂપ છે અને ભગવાન્ વૈદિક ધર્મનું પાલન કરવા પધાર્યા છે) તેથી એમની સ્તુતિ કરી. આપ તો નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણ છે છતાં અમને એ દર્શન આપે છે. પણ જેનો જેવો અધિકાર તે પ્રમાણે દર્શન આપે એનું કારણ એ પોતે જ છે. પોતાના અજ્ઞાનથી અન્તરાય થાય છે તે અન્તરાયને આપ મટાડો ત્યારે આપનું દર્શન થાય. શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છાથી સર્વની બુદ્ધિ વિપરીત થઈ જાય છે. નહિ તો વિવેકી પુરુષો ધન, પુત્ર આદિમાં મોહ કેમ પામે? તેથી પહેલાંના અપરાધોની ક્ષમા સર્વનિયન્તા શ્રીહરિમાં નિત્ય (સિદ્ધ) છે, છતાં જે લોકો શ્રીહરિની ભક્તિ નથી કરતા તેમનું જીવન વ્યર્થ છે. તેથી ભગવાનની ભક્તિ કરવી તે કર્તવ્ય છે, કારણ કે બાણાસુર પણ ભક્તિ કરે છે. (ભગવાન્ આવા ભક્તવત્સલ અને મહોદાર હોવા છતાં) પ્રાકૃત લોકો ભક્તિ નથી કરતા તેમાં તેમનું દુર્ભાગ્ય જ કારણ છે. અમે તો લોકરીતિથી જ આપની ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય તે માટે યુદ્ધમાટે આવ્યા છીએ પણ અમે ભક્ત છીએ એમાં સંશય નથી. પ્રકટ પ્રકારથી 'શરણાગતિ' કહેવાય છે. તેવાનું જેનાથી હિત થાય તે કરવા માટેની પ્રાર્થના છે.

શંકર ભગવાને કહ્યું : હે પ્રભો! વેદમન્ત્રોમાં તાત્પર્યરૂપથી છુપાયેલ પરમ જ્યોતિ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ નિશ્ચય આપ જ છો. આપના સ્વરૂપને ગૂઢ જાણીને પહેલાં તો જિજ્ઞાસુઓ પોતાના હૃદયોને શુદ્ધ કરે છે. પછી જેમ ઘડામાં આકાશ છે પણ તે અપ્રકટ છે તેમ શૂન્યવત્ ભાસતા આપના સ્વરૂપને સર્વવ્યાપી અને નિર્વિકારી તરીકે સર્વત્ર જુએ છે॥34॥

આકાશ આપની નાભિ છે. અગ્નિમુખ અને જલ વીર્ય છે. સ્વર્ગ આપનું મસ્તક છે. દિશાઓ કાન અને પૃથ્વી ચરણ છે. ચન્દ્ર આપનું મન અને સૂર્ય નેત્ર છે. અહપાર હૃદય છે. સમુદ્ર

આપનું પેટ અને ઇન્દ્ર ભુજા છે॥35॥

વૃક્ષો અને ઔષધિઓ આપનાં રોમ છે. મેઘ આપના કેશ છે. વિરઞ્ચિ (બ્રહ્મા) બુદ્ધિ છે. પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) આપની ગુહ્યેન્દ્રિય છે. ધર્મ આપનું હૃદય છે. આ પ્રમાણે સમસ્ત લોક અને લોકાન્તરો ની સાથે જેના શરીરની તુલના કરવામાં આવે છે તે પરમ પુરુષ આપ જ છો॥36॥

હે અખણ્ડ જ્યોતિસ્વરૂપ પરમાત્મા! આપનો આ અવતાર ધર્મની રક્ષા અને ખલ પુરુષોને દણ્ડ આપવામાટે થયો છે. અમે બધા (દેવો) પણ આપના પ્રભાવથી જ પ્રભાવિત થઈ સાતે ભુવનોનું પાલન કરીએ છીએ॥37॥

આપ એક અને અદ્વિતીય આદિપુરુષ છો. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ માં અનુગત અને તેમનાથી પર તુરીય તત્ત્વ પણ આપ જ છો અર્થાત્ આપ સમાધિગમ્ય છો. આપની દૃષ્ટિ આપમાં જ રહેલી છે અર્થાત્ આપ આત્માનુભવથી જ તુષ્ટ છો. મોક્ષના કારણરૂપ છો. આપ બધાંનું કારણ છો પણ આપનું કારણ કોઈ નથી. (જેવી રીતે હરડેમાં છ રસ છે છતાં તે સ્વાદમાં નીરસ લાગે છે તેવી રીતે) આપ ત્રણે ગુણોની વિભિન્ન વિષમતાઓને પ્રકાશિત કરવામાટે પોતાની માયાથી દેવતા, પશુપક્ષી, મનુષ્ય વગેરે શરીરો પ્રમાણે જુદા-જુદા રૂપોમાં દેખાઓ છો*॥38॥

વિશેષ: ચિન્તામણિ જેનું આપણે ચિન્તન કરીએ તે આપે છે છતાં ચિન્તામણિમાં કોઈ વિકાર થતો નથી. વળી ચિન્તામણિએ નિર્માણ કરેલા પદાર્થોની ફલદાતા તરીકે ઉપાસના કરવામાં આવતી નથી. ફલદાતા તરીકે તો ચિન્તામણિની જ ઉપાસના કરવામાં આવે છે.

સાકરને લીમડો માનીને ખાવામાં આવે તો પણ તે મોઢું કડવું નથી કરી દેતી. સાકર એ સાકર જ છે અને તે મોઢું મીઠું કરે જ કરે.

બીજ એક જ હોય છે પણ તેમાંથી પત્રો, કાષ્ઠ, ગુન્દ, પુષ્પો અને ફલો થાય છે. છતાં બીજમાંથી વૃક્ષ થયા પછી બીજનો તો નાશ થઈ જાય છે પણ ભગવાન્ તો અખણ્ડ જ રહે છે. (શ્રીસુબોધિનીજી)

વાદળાંઓને સૂર્ય ઉત્પન્ન કરે છે પણ તે જ વાદળાં સૂર્યને ઢાંકી દે છે. તેમ જગતને આપ ઉત્પન્ન કરો છો પણ તે જ જગત્ આપને ઢાંકી દે છે. જેમ સૂર્ય તે વાદળાંઓને તેમણે કરેલી વૃષ્ટિને અને તેમની નીચે રહેલા પૃથ્વી ઉપરના પદાર્થોને, પોતે અદૃષ્ટ હોવા છતાં પ્રકાશિત કરે છે. તેમ સર્વના કારણરૂપ આપ સર્વત્ર સર્વ વસ્તુને પ્રકાશિત કરો છો. આપ સૂર્યના જેવા સ્વયં પ્રકાશ છો પરન્તુ ગુણોદ્વારા જાણે કે ઢંકાઈ જાઓ છો અને સમસ્ત ગુણોને તથા ગુણાભિમાની જીવોને પ્રકાશિત કરો છો. હકીકતમાં તો આપ અનન્ત છો॥39॥

વિષયો દુ:ખદાયી છે એમ જાણવા છતાં જે વિવેકી પુરુષો પણ પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહ વગેરેમાં આસક્ત થાય છે તેમની બુદ્ધિ આપની કોઈ અદ્ભુત માયાથી જ મોહિત થયેલી છે. તેથી પુત્ર વગેરેમાં આસક્ત હોવાથી (ભરતજીની આસક્તિ હરણમાં હતી તો તેમનો જન્મ હરણને ત્યાં થયો તેમ) તેઓ પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેને ત્યાં જ જન્મે છે અને મરે છે અને આમ દુ:ખના અગાધ સાગરમાં ડૂબકાં ખાધા કરે છે॥40॥

વિવેક ઇન્દ્રિયાદિ યુક્ત શરીર આપ મનુષ્યને કૃપા કરીને આપો છો પણ તે ઇન્દ્રિયોને આધીન હોવાથી, આપના ચરણારવિન્દમાં આસક્તિ રાખવી જોઈએ છતાં આદર પણ રાખતો નથી. આવો પોતાની જાતને છેતરનારો પુરુષ શોચનીય છે॥41॥

હે પ્રભો! આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના આત્મા, *પ્રિય અને (અવળે રસ્તે ચાલનારને દણ્ડ દેનારા સમર્થ) ઈશ્વર છો. મનુષ્ય પોતે મૃત્યુનો કોળિયો છે અને છતાં તે આપને છોડી દઈ અનાત્મ, અપ્રિય અને અનીશ્વર (તુચ્છ) વિષયોમાં સુખબુદ્ધિ કરી તેમની પાછળ પડે છે તે એટલો મૂર્ખ છે કે તે અમૃત છોડી ઝેર પી રહ્યો છે॥42॥

વિશેષ: બેતાલીસમાં શ્લોકમાં 'પ્રિય' શબ્દ છે. તેતાલીસમા શ્લોકમાં 'પ્રેષ્ઠ' (પ્રિયતમ-સૌથી વધારે પ્રિય) શબ્દ છે. એ એમ બતાવે છે કે જેનામાં ભગવત્પ્રેમ અત્યન્ત ઉત્કટ હોય તેનાં અન્ય સાધન સમ્પન્ન થઈ ચૂક્યાં.

હું, બ્રહ્માજી, બધા દેવતાઓ અને વિશુદ્ધ હૃદયવાળા ઋષિમુનિઓ આપને સર્વથા સર્વાત્મભાવથી શરણાગત છીએ કારણ કે આપ જ અમારા આત્મા, પ્રિયતમ અને ઈશ્વર છો॥43॥

આપ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય નાં કારણરૂપ છો. આપ બધામાં સમાન, પરમ શાન્ત, બધાના મિત્ર, આત્મા અને ઇષ્ટદેવ છો. આપ એક છો. (અર્થાત્ આપના સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ, આપનો બરોબરિયો કોઈ નથી અને આપને માટે કોઈ પરાયો નથી) આપ જગતના આધાર તથા અધિષ્ઠાન (નિવાસ) છો. હે પ્રભો! અમે બધા સંસારથી મુક્ત થવાને માટે શરણાગતિપૂર્વક આપનું ભજન કરીએ છીએ॥44॥

હે દેવ! આ બાણાસુર મારો પ્રિય ભક્ત છે. મેં તેને અભયદાન આપ્યુ છે. એ આપની કૃપાથી મેં ક્યુરૂં છે. તેથી એને અભય થાઓ. મારી વિનન્તિથી પણ આપ દૈત્યપતિના ઉપર પ્રસન્ન થાઓ॥45॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : આપ તો અમારા સ્વકીયછો અને સ્વકીયને ગમે તે કરવું જોઈએ. એટલે આપની વાત માની હું તેને નિર્ભય કરી દઉં છું. તેના સમ્બન્ધ પહેલાંજે આપની *ઇચ્છા હતી તેપ્રમાણે મેં તેની ભુજાઓ કાપી નાખી તેનું જ અનુમોદન કર્યુંછે॥46॥

વિશેષ: ભગવાનની ઇચ્છા એ જ કૃતિ હોય છે. ક્રિયા તો માત્ર તેનું અનુમોદન જ હોય છે. જેવી રીતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને મહાભારતનું યુદ્ધ કરવા સમજાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે દ્રોણં ચ ભીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ (ગીતા અધ્યાય 11 શ્લોક-34) દ્રોણ, ભીષ્મ વગેરેને તો મેં મારી જ નાખ્યા છે. તું તો નિમિત્તમાત્ર થા, અર્થાત્ આપે તેમના મૃત્યુની ઇચ્છા કરી ત્યારે જ તેઓ મરી ચૂકેલા. પછીની ક્રિયાતો ભગવદઇચ્છાનું અનુમોદન જછે.

હું જાણું છું કે બાણાસુર દૈત્યરાજ બલિ રાજાનો પુત્ર છે. તેથી હું પણ તેનો વધ કરી શકું એમ નથી કારણ કે હું પ્રહ્લાદજીને વરદાન દઈ ચૂક્યો છું કે તમારા વંશમાં જન્મેલા કોઈ પણ દૈત્યનો હું વધ નહિ કરું॥47॥

(વામન ભગવાનના પ્રસનમાં પ્રહ્લાદજીએ તો એક બલિના પ્રાણોની રક્ષા કરવા જ પ્રાર્થના કરેલી પણ ભગવાનની ભક્તવશ્યતા એવી કે પ્રહ્લાદજીને વરદાન આપી દીધું, "તારા વંશમાં જન્મેલ કોઈ પણ દૈત્યનો હું વધ નહિ કરું!') (પ્રહ્લાદજીના પુત્ર વિરોચન. વિરોચનના પુત્ર બલિ. બલિના પુત્ર બાણાસુર).

તેના ગર્વને દૂર કરવામાટે જ મેં એની ભુજાઓ કાપી નાખી છે. તેની બહુ મોટી સેના પૃથ્વી ઉપર બોજારૂપ થઈ પડી હતી તેથી જ મેં તેનો સંહાર કરી નાખ્યો છે॥48॥

હવે તેની ચાર ભુજાઓ બચી રહી છે. તે અજર અમર રહેશે. આ બાણાસુર આપના પાર્ષદોમાં મુખ્ય થશે. હવે તેને કોઈ તરફથી કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી॥49॥

શ્રીકૃષ્ણ પાસે આ પ્રમાણે અભયદાન પ્રાપ્ત કરી બાણાસુરે દણ્ડવત્ પ્રણામ કર્યા અને અનિરુદ્ધજીને પોતાની પુત્રી ઉષાની સાથે રથમાં બેસાડી ભગવાનની પાસે લઈ આવ્યો॥50॥

ત્યારબાદ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે મહાદેવજીની સમ્મતિથી ('રુદ્રાનુમોદિત:'અને 'કૃષ્ણોનુમોદિત:' બે પાઠ છે. બન્નેનો અર્થ સરખો જ છે) વસ્ત્રો અને અલપારો થી વિભૂષિત ઉષા અને અનિરુદ્ધજી ને એક અક્ષૌહિણી સેના સાથે આગળ કરી દ્વારકામાટે પ્રસ્થાન કર્યું॥ 51॥

આ બાજુ જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ વગેરેના પધારવાના સમાચાર દ્વારકમાં પહોંચ્યા ત્યારે નગરનો ખૂણે-ખૂણો ધજાઓ અને તોરણો થી સજાવવામાં આવ્યો. મોટી-મોટી સડકો અને ચોકો ને ચન્દનમિશ્રિત જલથી છાંટી દેવામાં આવ્યા. નગરજનો, બન્ધુ, બાન્ધવો અને બ્રાહ્મણોએ આગળ પડી ભારે ધામધૂમથી ભગવાનનું સ્વાગત કર્યું. તે વખતે શથ, નગારાં અને ઢોલો નો તુમુલ અવાજ થઈ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો॥52॥

ય એતત્ કૃષ્ણવિજયં શપરેણ ચ સંયુગમ્।
સંસ્મરેત્ પ્રાતરુત્થાય ન તસ્ય સ્યાત્ પરાજય:॥53॥

હે પરીક્ષિત! જે પુરુષ શંકરની સાથે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના યુદ્ધ અને આપના વિજયની કથાનું પ્રાત:કાલમાં ઊઠીને સ્મરણ કરશે તેનો (ઇન્દ્રિયો અને અન્ત:કરણદ્વારા કદી) પરાજય નહિ થાય॥53॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફુલ-પેટા પ્રકરણનો ધર્મીરૂપ સાતમો) બાણાસુરને હરાવીને ભગવાન્ ઉષા-અનિરુદ્ધને દ્વારકા લાવ્યા નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ચૌદમો અને ચાલુ) 63મો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં 60મો)અધ્યાય સમ્પૂર્ણથયો

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ
ત્રીજું રાજસ પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

પ્રકરણ 4-સાત્ત્વિક પ્રકરણ

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 15 અ.64; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય 61

પ્રકરણ 4-સાત્ત્વિક પ્રકરણ
નૃગનું આખ્યાન

પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય પહેલો

વિશેષ: 1.પૂર્વે અઠ્ઠાવીશ અધ્યાયથી રાજસ પ્રકરણ કહ્યું. હવે સાત્ત્વિક પ્રકરણ એકવીસ અધ્યાયથી કહે છે. તે સાત્ત્વિક પ્રક્રિયા વસુદેવજીના યજ્ઞમાં પૂર્ણ થશે. તામસ પ્રકરણની લીલા શ્રવણ કરવાથી તામસ અહપારના કાર્યરૂપ દેહની શુદ્ધિ થાય છે તેમ રાજસ લીલાના શ્રવણથી રાજસ અહપારના કાર્યભૂત ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ થાય છે તેથી શ્રીઆચાર્યચરણે ‘ઇન્દ્રિયશોધિકા’ એમ રાજસલીલાનું વિશેષણ કહ્યું છે. તામસોનો દૃઢ આગ્રહ હોય તેનો નિરોધ કરતાં વિશેષ શ્રમ થાય તેટલો રાજસોનો આગ્રહ ન હોય તેથી ‘નાતિયત્ના’ કહી છે. સાત્ત્વિક પ્રક્રિયા ચાર પ્રકાર કહે છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ છ-છ અધ્યાયથી કહ્યા છે, જ્યારે મોક્ષ ત્રણ અધ્યાયથી કહ્યો છે. પ્રમેય, સાધન અને ફલ વડે અર્થ, ધર્મ અને કામ કહ્યા છે. ધર્મી પ્રકરણમાં ત્રિવિધ મોક્ષ કહ્યો છે. પ્રકીર્ણ આખ્યાનવાળી આ પ્રક્રિયા છે. અહીં ક્રમની વિવક્ષા નથી તેથી નૃગનું આખ્યાન પ્રથમ કહ્યું છે. પણ પહેલાં ધર્મ કહ્યો. પછી ગોપીજનોની કથાથી કામ કહ્યો. નૃગ પ્રમાણમાં શ્રદ્ધાવાળો છે, ગોપીજનો વેદાત્મક બલદેવજીના રમણથી પ્રમાણ પુષ્ટ છે, પૌણ્ડ્રક મહાદેવજીના વરથી પુષ્ટ છે. એ ત્રણ પ્રમાણ પોષિત છે. દ્વિવિદ, લક્ષ્મણા અને નારદજી એ ત્રણનો મોક્ષ કહ્યો છે. દ્વિવિદ રામભક્ત છે. તેને ‘યે ચ પ્રલમ્બ’ ઇત્યાદિમાં ગણ્યો છે. ભગવદ્ આવેશદ્વારા બલદેવજીએ હસ્તિનાપુરને ઊંધું કર્યું ત્યારે કૌરવોને ભગવાનનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થયું કે જેથી લક્ષ્મણાનો મોક્ષ થયો. નારદજીને ભગવાનની બહુ સ્ત્રીઓના રમણમાં સન્દેહ પડ્યો. તેમનું એ અજ્ઞાન દૂર કરી ભગવદ્ ધર્મના જ્ઞાનરૂપ મોક્ષ કર્યો. પછી છ અધ્યાયથી ધર્મ કહ્યો. તેમાં એકથી સાધારણ અને પાંચથી ધર્મ કહ્યો. નૃગે દાનમાં યોજેલો અર્થ અનર્થરૂપ થયો તેને ભગવાને અર્થરૂપ વિશેષ કર્યો. ભગવાનને ભજતાં સ્વરૂપ સિવાય બીજી કામના કરે તો ભગવાન્ વિરુદ્ધ થઈ જાય છે અને પશુ-પુત્રાદિ આપે છે. ફલની કામના છોડીને ભજે તો ફલરૂપે પોતે પ્રકટ થાય છે. એમાં પણ બ્રાહ્મણનો પૈસો ન લેવો એ નૃગના આખ્યાનથી સમજાવ્યું છે. એણે બ્રાહ્મણનો પૈસો આપ્યો તેથી કાકીડો (કાચણડો)

થવું પડ્યું. તેમાંથી ભગવાને છોડાવ્યો એ વાત ચોસઠમાં અધ્યાયમાં કહે છે, કેમકે યાદવો રાજસ છે. તેમને ઉપદેશ આપશે ત્યારે તેઓ સાત્ત્વિક થશે. અહીં ઉદ્ધારક અનિરુદ્ધજી છે.

2.નૃગના મોક્ષથી વસુદેવજીના યજ્ઞ સુધી સાત્ત્વિક પ્રકરણ છે. સાત્ત્વિકોને પ્રમાણની અપેક્ષા હોતી નથી તેથી આમાં સાત-સાત અધ્યાયના પ્રમેય, સાધન અને ફલ નામનાં ત્રણ પ્રકરણ છે. એમાં રાજસો, તામસો કેમ આવ્યા એ શપાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એમને સ્નેહ અને આસક્તિ હતાં તે વ્યસનથી શુદ્ધ થયાં ત્યારે એમનો વિક્ષેપ દોષ દૂર થયો. તેમને સંસ્કાર થયો અને પ્રભુની કૃપા થઈ એટલે તેમનો ઉદ્ધાર પણ થયો. તેથી આ પ્રકરણમાં બધાના દોષની નિવૃત્તિ કહેવાની છે. નૃગ રાજા પહેલાંનો ભક્ત અને સાત્ત્વિક હતો. તેણે અતિદાન કયુર્ં તેથી એ દુ:ખી થયો. તેનો શ્રીકૃષ્ણે મોક્ષ કર્યો એમ કેટલાક કહે છે. આજ્ઞાના અભાવમાં એને દોષ લાગ્યો એમ કેટલાક કહે છે. ભગવાનની ઇચ્છા ન હતી અને એણે ગાયો આપી તેથી એમ થયાનું કેટલાક કહે છે. હું દાન આપનાર છું એવું અભિમાન એને થયું એ દોષ છે. ખરી રીતે જોતાં વિચાર કર્યા વગર ધર્મમાં અત્યન્ત આગ્રહ એ એનો દોષ હતો. તેથી તેને કાકીડો (કાચણડો) થવું પડ્યું. શ્રીકૃષ્ણ સિવાય કોઈમાં અત્યન્ત આગ્રહ ન રાખવો, કેમકે ભક્તિમાર્ગમાં એવાને પણ શ્રીકૃષ્ણ મુક્તિ આપી શકે છે. એ પાછો આવો આગ્રહ ન કરે એને માટે સર્વને મારવા લાયક કાકીડાનો દેહ ભગવાને એને આપ્યો. જેમ એણે એક બ્રાહ્મણનો ક્ષોભ કર્યો તેમ કર્મમાં જેટલા જોડાયાં હોય તેમને એ કર્મ ક્લેશ આપનાર થાય છે. તેથી બીજામાં વ્યસન રાખનાર, ધર્મ કરતાં પણ દુ:ખ પામે છે. માટે શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરવું. અસંખ્ય ગાયો આપી "બ્રહ્મણ્યસ્ય વદાન્યસ્ય તવ દાસસ્ય" એ વાક્યથી તામસ આદિ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. તેથી તામસ ધર્મમાં તો ફલ ભ્રમ સિવાય બીજું કાંઈ નથી તેથી ધર્મનો નિર્ધાર કરવો. જેમાં દોષ ન લાગે તેવો ધર્મ કરવો, નહિ તો ગુણ હોય તો પણ એ દોષરૂપ થાય છે. આ અધ્યાયમાં ઐશ્વર્ય કાર્ય સ્પષ્ટછે.

બીજા અધ્યાયનો વિચાર કરતાં ચાર અધ્યાયમાં ચાર પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થયા તે ભગવાને કરી આપ્યા એ કહે છે કે ધર્મમાર્ગમાં બ્રાહ્મણનું અપમાન ન કરવું. મુખ્ય ધર્મમાં તો પ્રાણીનો દ્રોહ ન કરવો. અર્થમાં બન્ધુનો ક્ષોભ ન કરવો. કામમાં આત્માનો ક્ષોભ ન કરવો. મોક્ષમાં ઈશ્વરનો અપરાધ ન કરવો. એ વાત ચાર અધ્યાયથી કહે છે; જેમ નૃગનો ધર્મ સિદ્ધ ન થયો. એણે બ્રાહ્મણનો અપરાધ કર્યો. યમુનાજીએ પ્રભુના ભાઈને ક્ષોભ કર્યો. તેમનો ભગવત્સમ્બન્ધરૂપ અર્થ સિદ્ધ ન થયો. પૌણ્ડ્રકે ભગવાનનો અપરાધ કર્યો. તેનો કામ સિદ્ધ ન થયો. દ્વિવિદનો મોક્ષ સિદ્ધ ન થયો, કારણ કે એણે એના મૂળનો વિરોધ કર્યો. અનિરુદ્ધજી ધર્મરક્ષક છે. દુષ્ટને માર્યા વિના સદ્ રક્ષણ ન થાય તેથી બલદેવજીનું પણ એમાં કાર્ય છે. તેથી આમાં બલદેવજીનું ચરિત્ર છે. તે યોગ્ય જ છે. તેમ જ આ અધ્યાયનો અર્થ વીર્ય છે એ વીર્યનું કાર્ય બલદેવજીએ યમુનાકર્ષણ કરીને બતાવ્યું છે. પછી લૌકિક ગોપીજનોની સાથે બલદેવજીની ક્રીડા છે. એ ગોપીજનો "બ્રહ્મણા શપ્તા વાગ્ ગોપી:" એમ તૃતીયસ્કંધમાં બ્રહ્માજીએ કામથી શાપ આપ્યો તેથી એ ગોપીજનો થયાં અને કામથી શ્રીકૃષ્ણને મળ્યાં તેથી

"ગોપ્ય: કામાત્" એમ કહ્યું છે તે આ ગોપીજનો સમજવાં. તેઓ બલદેવજીના સનથી સાત્ત્વિક થયાં. એમણે શ્રીકૃષ્ણમાં દોષભાવ કર્યો તે દોષ એમનો દૂર થયો. વરુણે વારુણીની ધારા કરી, કાન્તિએ પોશાક આપ્યો. શ્રીયમુનાજીને ભગવત્પ્રતિબન્ધ નિવૃત્ત થયો. એ ભગવદાવિષ્ટ બલભદ્રના વીર્યનું કાર્ય સમજવું.

ત્રીજા અધ્યાયના વિચારમાં પૌણ્ડ્રકનો કામ સિદ્ધ ન થયો એ વાત આવે છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણમાં જેને માન હોય તેનો કામ સિદ્ધ થાય. એણે તો ભગવાન્ સાથે માત્સર્ય કર્યું તેથી એ પોતાના મિત્ર સાથે નષ્ટ થયો પણ ભગવાને પ્રમેય બળવડે એ દોષ મટાડી એને મુક્તિ આપી તેથી યશ આ અધ્યાયમાં કહ્યો. દેવોએ સહાય કરવી તો ભગવાનની આજ્ઞાથી કરવી. એમ ન કરે તો તીર્થ, દેવ, ક્ષેત્ર વગેરેમાં ભક્તિ કાંઈ કામ કરતી નથી. તેથી કાશી દહનનો પ્રસન અહીં કહ્યો છે. મહાદેવજીનું પણ એમાં કાંઈ ચાલ્યું નહિ. જ્યાં ભગવાન્ પ્રકટ હોય ત્યાં બીજાં રૂપ કાંઈ કરી ન શકે. દ્વિવિદનો વધ ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યો છે. એના દોષની નિવૃત્તિ પ્રમેય બળથી કરી. એમાં શ્રીકાર્ય તો એ જ કે ભગવાને સ્ત્રીઓ સાથે ક્રીડા કરી તેથી એ અધ્યાયાર્થ છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં કૌરવોને ભગવાન્ વગેરેમાં દોષ થયો તેથી એ ત્યાજ્ય છે. એ અહીં એના સઙ્ગ્રહરૂપ દૂષણ નથી. પાણ્ડવો પણ કૌરવોમાં મળેલ છે તેઓના દોષ દૂર કરવા જોઈએ. એ જ્ઞાનનું કાર્ય છે તેથી એ જ્ઞાનાધ્યાયછે.

છઠ્ઠામાં ભગવાનની પાસે નારદજી આવ્યા. ભગવાનનું ગાર્હસ્થ વૈરાગ્યથી છે એમ એમને લાગ્યું. લોકોને એવી રીતે ગાર્હસ્થ કરવાનું શીખવવામાટે શ્રીકૃષ્ણનું ગાર્હસ્થ છે. તેથી નારદજીનું અજ્ઞાન ગર્યું. નિર્લેપતાવડે ગૃહસ્થાશ્રમ કર્તવ્ય છે એમ એ સમજ્યા.

સાતમા અધ્યાયમાં સ્ત્રીઓ વિઘ્ન કરતા કૂકડા વગેરેને શાપ આપે છે. એ સ્ત્રીઓના દોષોને ભગવાન્ ધર્માચરણથી દૂર કરે છે. આગળ રાજસભામાં ઉદ્ધવજીને પ્રશ્ન કરે છે. યાદવો જરાસન્ધને જીતવાની ઇચ્છા કરે એ દોષનું નિવારણ કરીને ભક્ત યુધિષ્ઠિરનો પક્ષપાત કરે છે. એ ધર્મિકાર્ય છે. અહીં પ્રમેય પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે.

સાધન પ્રકરણમાં કહેવાનું કે પોતાનું સામર્થ્ય હોય છતાં ભગવાનની આજ્ઞાથી જો સાધન કરે તો એમાં ભગવાન્ પધારી સહાય કરે. સાધનમાં સર્વથા નીતિનો આશ્રય કરવો એ જણાવવામાટે ભગવાન્ બધું જાણે છે છતાં ઉદ્ધવજીનો મત લે છે. જીવથી જેટલું બને તે જ ઉદ્ધવજી કહે છે. તેથી જ ભગવાન્ પણ સૈન્ય સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયા. આમાં ઐશ્વર્યલીલા કહેવામાં આવી.

બીજા અધ્યાયમાં ભક્તને સહાય કરવા ભગવાન્ ક્વચિત્ એકલાપણ કાર્ય કરે છે તેથી પોતાનું સામર્થ્ય ભીમમાં મૂકી જરાસન્ધને જીત્યો એ વીર્યનુંકાર્યકહ્યું.

ત્રીજા અધ્યાયમાં યજ્ઞ કર્યો એમાં યશ સ્પષ્ટ છે. એમાં દૈત્યની પાસે દેવો એકલા નિ:શપ આવી ન શકે તેથી દૈત્યોને પ્રકટ કરવાને જ્યારે ભગવાનનું પૂજન કર્યું ત્યારે શિશુપાલે દૈત્યનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું. એને ભગવાને માર્યો તેથી દેવો નિ:શપ એમાં આવ્યા. એમાં દૈત્યના હિતૈષી

દુર્યોધન વગેરેનો માનભંગ થયો. તેથી તો બલદેવજી યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં આવ્યા ન હતા, પ્રદ્યુમ્ન વગેરે આવ્યા હતા. પછીથી બલદેવજી આવ્યા પણ શ્રીકૃષ્ણની હાજરીમાં કાંઈ બોલી શક્યા નથી. જો ભગવાન્ હાજર ન હોત તો બધા પાણ્ડવોને બલદેવજી મારી નાખત. પરન્તુ એ વાત શ્રીકૃષ્ણ જાણતા હતા તેથી ત્યાં હાજર રહ્યા હતા અને પાણ્ડવોના હૃદયમાં બલદેવજીની પ્રાર્થના કરવાની પ્રેરણા કરી. મહાદેવજીનો અધિદેવ કાલ શાલ્વમાં આવ્યો ને એણે દ્વારકામાં અતિ દુ:ખ આપ્યું. એણે સત્તાવીસ દિવસ યુદ્ધ કર્યું તેથી ભગવાનની આજ્ઞા વગર કાંઈ ન કરવું એમ બતાવ્યું, કારણ કે બલદેવજીને ત્યાં રક્ષામાટે રાખ્યા હતા તે આજ્ઞા વગર ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યા તેથી આ દુ:ખ થયું. એમાં પ્રદ્યુમ્નનો પરાજય થયો તે ભગવાનની ઉપેક્ષાથી થયો એટલે એ વૈરાગ્ય અધ્યાય છે. વળી લૌકિક વૈદિક બધું ભગવદ્ આજ્ઞા હોય તો કરવું, નહિ તો ભગવદ્ભજન કરવું એ જ ભગવત્ પ્રાપ્તિનું સાધન છે એમ બતાવવામાટે મહાદેવજીના વરથી શાલ્વને સૌભ વિમાન મળ્યું એ પ્રસનમાં મતાન્તર સિદ્ધ એવી ભગવાનને મોહ થયાની લીલા ભગવાને દેખાડી છે. તે માયિક વસુદેવજીનું ભગવાનની સમક્ષ મસ્તક કાપે છે ત્યારે ભગવાને "કથં રામમસમ્ભ્રાન્તં" એ શ્લોકથી પોતે મોહ બતાવ્યો છે એ મોહ અહીં સમ્ભવે નહિ પણ કોઈ કલ્પમાં ભગવાને મહાદેવજીને એવો વર આપ્યો હોય તે અંશાવતારમાં સમ્ભવે; તેથી ભગવદ્ભક્તને વધારેલી વિદ્યાવડે અવિદ્યાનિવૃત્તિપૂર્વક અનન્ત ઐશ્વર્યનો લાભ થાય ત્યારે શોક મોહથી નિવૃત્ત થઈ નિર્ગુણ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપને ભજે. એ ધર્મિ-સ્વરૂપ હોવાથી આ ધર્મીના વર્ણનનો અધ્યાય થયો.

યોગી લોકો પણ નિર્ગુણ સ્વરૂપને જાણી શક્તા નથી તેથી "વિદૂરકાષ્ઠાય મુહુ: કુયોગિનામ્" એમ કહ્યું છે. શ્રીશુકદેવજીએ ભગવન્મોહનો પ્રસન પૂર્વપક્ષ તરીકે કહ્યો છે. કેટલાક આ કથાને પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે. પાણ્ડવો અને યાદવો ને કાળથી જ્યારે અત્યન્ત તાપ થયો ત્યારે ભગવાને એમને એ દુ:ખથી મુક્ત કર્યાં. એમ ન કરે તો ફળમાં સ્વાદ ન આવે. મોહલીલા મહાદેવજીની પ્રસન્નતામાટે ભગવાને કોઈ કલ્પમાં કરી હોય તેથી સ્મૃતિ યોગ જ ધર્મથી આવતાં કોઈએ અહીં એનું વર્ણન કર્યું હોય પણ શ્રીશુકદેવજી, ભક્તિયોગવાળાને શ્રીકૃષ્ણમાં મોહ થાય એ વાત માનવાને તૈયાર નથી. જેને શ્રીકૃષ્ણમાં દોષભાવ હોય તેવા યોગીને એવું સ્મરણ થાય, પરન્તુ શુદ્ધ યોગવાળાને એવું સ્મરણ થાય જ નહિ; તેથી મૂલ શ્રીકૃષ્ણમાં મોહનો સમ્ભવ નથી એ સિદ્ધાન્ત જાણવો.

ફલ પ્રકરણમાં શિવના ભક્ત શાલ્વનો, સ્વભક્ત દન્તવક્ત્રનો અને વિદૂરથનો વધ કર્યાનું કહેવાય છે. ફલની પહેલાં દોષનો નાશ કરવો જોઈએ. એનાથી યાદવનાં સર્વ દુ:ખો જતાં એ શ્રીકૃષ્ણને ફલરૂપે સ્વીકારશે. પછી બલદેવજી તીર્થયાત્રાના મિષથી જશે. એ વર્ણાશ્રમના ધર્મોમાં જ્યાં દોષ કર્યા હશે તે દોષોનો નાશ કરી ધર્મનું સ્થાપન કરશે. ભગવાન્ તો પાણ્ડવોના દોષોનો નાશ કરશે. કાળના દોષથી મુનિઓએ અધમ વક્તાની પાસેથી શ્રવણ કર્યું તેથી ધર્મને માટે રામે સૂતજીને માર્યા. મુનિઓના સત્રને પૂર્ણ કરવા એના પુત્રને એને સ્થાને બેસાડ્યો એમાં ભાગવતનું શ્રવણ પૂરું કરવાનું હતું. એમ ન કરે તો શ્રીશુકદેવજીનું કહેલ ભાગવત હૃદયમાં

પ્રવેશે નહિ. બલ્વલનો વધ કરી ઋષિઓના દોષને દૂર કર્યા. બલ્વલ, દોષો અને સૂતજી ત્રણને બલદેવજીએ નિવૃત્ત કર્યા, જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો અને તીર્થમાં ફર્યા. તીર્થ, જ્ઞાન અને યજ્ઞ થી શુદ્ધિ થાય છે. આગળ મોહ ન થવામાટે ઋષિઓને ત્રણ પ્રકારે શુદ્ધ કર્યાં તેથી પહેલામાં ધર્મિલીલા અને બીજામાં જ્ઞાનલીલા કહી. ત્રણ અધ્યાયથી તામસ આદિ ત્રણે પ્રકરણમાં કહેલ ભક્તોના સર્વ દોષનો નાશ કરીને એને ફળ મળ્યાની વાત કહે છે. 'સુદામા'નામના એક બ્રાહ્મણ હતા. ('સુદામા'નામ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આવતું નથી, બીજા પુરાણમાં છે) તેઓ ગામમાં રહેતા હતા તેમની ભાર્યા-બ્રાહ્મણીમાં ઋષિના ધર્મો ન હતા અને ઘરમાં દારિદ્રય તો હતું જ. (જો કે શ્રીભાગવત 10।। માં તેમને માટે 'વિપ્રર્ષિ' (વિપ્ર+ઋષિ) શબ્દ વાપર્યો છે. છતાં તત્ત્વાર્થદીપ નિબન્ધમાં કારિકા 380 માં તેમને માટે "અર્ધ ચ ઋષિ સમ્મત:" કહ્યું છે. અર્થાત્) સુદામાજી અડધા ઋષિ હતા એ ગૃહસ્થ હતા. એમની સ્ત્રીને લક્ષ્મીની ઇચ્છા હતી. એ સ્ત્રીને માટે શ્રીકૃષ્ણે એને ધન આપ્યું તેથી એણે ભક્તનો સન કર્યો. જેમ ભગવાન્ પૂર્ણકામ છે તેમ ભક્તને પણ કામના છોડીને પૂર્ણકામ થઈને રહેવું એમ એનાથી બતાવ્યું. એમ રહે તો તેના પરલોકનો નાશ ન થાય. સુદામાજીને ભગવાને અલૌકિક આપ્યું તેથી એમના પરલોકને એ બાધક ન થયું. પોતે સમક્ષમાં કાંઈ આપ્યું નહિ તો પણ સુદામાજીએ એમનામાં ભાવને શિથિલ ન કર્યો એ વાત માર્ગમાં જતાં તેમણે કહી છે. એમણે સમૃદ્ધિ ભોગવી તે પણ ભક્તિમાર્ગની રીતે નિરભિમાનથી ભોગવી તેથી એમનામાં ઋષિપણું, ધનીપણું, ભક્તપણું, દારિદ્રય વગેરે વિરુદ્ધ ધર્મો રાખ્યા. બે અને ત્રણ અધ્યાયથી દુ:ખનો અભાવ, સુખ અને શ્રીકૃષ્ણરૂપતા એ ત્રણ ફલ કહ્યાં. સર્વને વાઞ્છિતાકાર શ્રીકૃષ્ણ સ્ત્રીઓને અત્યન્ત પ્રિય છે. દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓ ને આપવાનાં ફલ પણ શ્રીકૃષ્ણ આપે છે. એ સમયના સર્વ જીવો, શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરીને શુદ્ધ સાત્ત્વિક થઈ એમાં નિરુદ્ધ થતા તે બધાને ભગવાન્ ફલરૂપ થયા. અન્તે ગોપીજનો શુદ્ધ સત્ત્વને માટે કહ્યાં છે. એમનો સર્વ ભાવથી નિરોધ કહ્યો છે. સંસાર અને ભગવાન્ એ વિરુદ્ધ વસ્તુ છે. બન્નેથી જે સુખ થાય તે ગોપીજનોને પુષ્ટિવડે થયું છે જેવી એમની પ્રાર્થના હતી તેવું સુખ ભગવાને કૃપા કરીને આપ્યું. તેથી ભગવાને એકાદશ સ્કંધ (20।) માં "ન જ્ઞાનં ન ચ વૈરાગ્યં પ્રાય: શ્રેયો ભવેદિહ" એમ કહ્યું છે. જેને ભગવાન્માં રુચિ થાય તેને લૌકિક-વૈદિકમાં અરુચિ થાય; ત્યારે તો "મારું આ કર્તવ્ય છે" એમ જાણી શ્રવણાદિ કરે, કામાદિની નિન્દા કરતો જાય એને ભોગવતો જાય; શ્રવણાદિ નવની આવૃત્તિ કરે ત્યારે એવા હૃદયમાં ભગવાન્ પધારે; ત્યાં એના હૃદયમાં કામના નષ્ટ થાય ત્યારે એને ફળ મળ્યું ગણાય. એવા ભક્તને સાધનરૂપ જ્ઞાનવૈરાગ્યની જરૂર રહેતી નથી. ત્યારે એને સર્વાત્મભાવ થાય. સર્વાત્મભાવથી ભજન કરતાં જેને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય તેને સર્વસિદ્ધ થાય છે. એ ગોપીજનોને કોષધ્વંસ કહ્યો છે તેથી વિદેહકૈવલ્ય ઇષ્ટ નથી પણ નિરોધ જ ઇષ્ટ છે એમ બતાવવામાટે જીવતાંની સ્થિતિ બતાવી છે. એ 'આહુશ્ચ તે' ત્યાંથી લઈ "તત: કામૈ: પૂર્યમાણ:" ત્યાં સુધી. એમનો કામ ભગવાન્માંથી નથી ગયો એ વાત બીજાને ઉપકારક થાય તેથી બીજાની પાસે કહી છે. ભગવાનની સ્ત્રીઓએ ભગવાન્માં પ્રેમ

બતાવ્યો છે. દ્રૌપદીએ એ વાત પૂછી છે, ત્યારે પતિ તરીકે નહિ પણ બધાંઓએ સ્વપતિને ભગવાન્ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. વળી એમનું દાસ્ય માગ્યું પણ દામ્પત્ય માગ્યું નથી. એ સાંભળીને બીજાનો પણ મહિષીના જેવો ભાવ થશે. એમ લૌકિકનો ઉદ્ધાર કરી ઋષિઓનો ઉદ્ધાર કરવાને એમની સ્તુતિ ભગવાને કરી ત્યારે એમણે એનાથી વિપરીત ભાવથી ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે. એ ભગવાનના સાન્નિધ્યથી એમની બુદ્ધિમાં ફેરફાર થયો. યાદવોના નિરોધમાટે વસુદેવજીનો પ્રશ્ન છે. પછી યજ્ઞને માટે ઉદ્યોગ કર્યો. મુનિઓને પણ સન્દેહ થયો. નારદજીએ સન્દેહ નિવૃત્ત કર્યો તેથી યજ્ઞ કર્યો. લૌકિક વૈદિક બન્ને ભક્તિમાં ઉપયોગી થયાં તેથી સર્વ ફળનું ફળ ભગવાન્ થયા. આથી સાત્ત્વિકનો નિરોધ કહ્યો. અહીં સાત્ત્વિક ફલ પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે.

એકદોપવનં રાજન્ જગ્મુર્યદુકુમારકા:।
વિહર્તું સામ્બપ્રદ્યુમ્નચારુભાનુગદાદય:॥1॥
શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્! એક દિવસ સામ્બ, પ્રદ્યુમ્ન, ચારુ, ભાનુ, ગદ વગેરે યાદવકુમારો વિહાર કરવાને માટે નજીકના વનમાં ગયા॥1॥

ત્યાં એ બાળકોએ ઘણો વખત ક્રીડા કરી. બધાને જલ પીવાની ઇચ્છા થઈ એટલે જલની શોધમાં નીકળ્યા. ત્યાં જળ વગરના કૂવામાં એક મોટા અદ્ભુત વિચિત્ર પ્રાણીને તે યાદવ કુમારોએ જોયું॥2॥

પર્વત જેટલો મોટો કાકીડો જોઈ તેઓ વિસ્મય પામ્યા॥3॥

ચામડાનાં દોરડાં બાંધી એને ઉપર લાવવાનો યત્ન કર્યો પણ એમાં એ ફાવ્યા નહિ ત્યારે ચિત્તના ઉલ્લાસથી એમણે શ્રીકૃષ્ણને જઈને કહ્યું॥4॥

વિશ્વના પોષક કમલનેત્ર ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા અને એને જોયો અને વામ બાહુથી લીલાવડે અનાયાસે ભગવાને એને બહાર કાઢ્યો॥5॥

જેવો ભગવાનના હાથનો સ્પર્શ થયો કે તુરત એણે કાકીડાનો દેહ છોડી દીધો, સ્વર્ગના લોકને પણ અદ્ભુત લાગે તેવા ઘરેણાં, વસ્ત્રો, ફૂલની માળાઓ વગેરેથી શૃનારયુક્ત, તપેલ સોના જેવી કાન્તિવાળો એ થઈ ગયો॥6॥

અને એ ભગવાનની પાસે આવીને ઊભો રહ્યો. પોતે બધું જાણે છે છતાં મુકુન્દ ભગવાને દેહ છૂટતાં બીજો દેહ સુન્દર થવાનું કારણ એને પૂછ્યું, કેમકે લોકોને એનું કારણ બતાવવું છે તે એના મુખથી કહેવરાવે તો લોકો માને તેથી એમ ક્ર્યું. "હે મહાભાગ! તું કોણ છે? સુન્દર રૂપવાળા તને અમે તો ઉત્તમ દેવ માનીએ છીએ॥7॥

હે સુભદ્ર! તારા ક્યા કર્મે આ દશાએ તને પહોંચાડ્યો એ જાણવાની ઇચ્છાવાળા અમો છીએ. જો તું અમને એનું કારણ કહેવાને ઇચ્છતો હોય તો કહે, અથવા અમને એ સાંભળવાનું યોગ્ય જાણતો હોય તો કહે”

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! જ્યારે અનન્તમૂર્તિ એવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે *રાજા (નૃગ) ને આ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે પોતાના સૂર્ય સમાન દેદીપ્યમાન મુગટવડે ભગવાનને પ્રણામ કર્યા અને તેઓ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા॥9॥

વિશેષ: ભગવાનના કરકમલોનો સ્પર્શ થતાં જ તેનું કાચણડામાંથી પહેલાં હતું તેવું જ રાજાનું રૂપ થઈ ગયું. ‘રાજા’ શબ્દ શ્રીશુકદેવજીએ એટલામાટે વાપર્યો છે કે જેવી રીતે રાજ્યમદથી તેં બ્રાહ્મણનો અતિક્રમ કર્યો હતો તેવી જ રીતે તેણે પણ કર્યો. નૃગ: નૃન્ કીર્તિદ્વારા ગચ્છતીતિ। કીર્તિદ્વારા મનુષ્યો પાસે જાય તે.

રાજા નૃગ બોલ્યા : હે પ્રભો! હું મહારાજ ઈક્ષ્વાકુનો પુત્ર નૃગ છું. જ્યારે પણ કોઈએ આપની આગળ દાનીઓની ગણતરી કરી હશે ત્યારે મારું નામ જો આપના કર્ણમાં પડ્યું હશે તો હું પ્રસિદ્ધ ખરો. (દાની-વિધિપૂર્વક દાન આપે તે. દાતા-વિધિની અપેક્ષા વિના દાન આપે તે)॥10॥

હે પ્રભો! આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના અન્ત:કરણના સાક્ષી છો. ભૂત અને ભવિષ્ય નું વ્યવધાન (પડદો) પણ આપના અખણ્ડ જ્ઞાનમાં કોઈ જાતની બાધા પહોંચાડી શક્તું નથી. તેથી આપથી છૂપું છે શું? છતાં આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવા હું કહું છું॥11॥

પૃથ્વીમાં ધૂળનાં જેટલા રજકણો છે, આકાશમાં જેટલા તારા છે અને વરસાદમાં જેટલી જલની ધારાઓ પડે છે તેટલી ગાયો મેં દાનમાં આપી હતી*॥12॥

વિશેષ: ગાયોની સઙ્ખ્યા આમ બતાવવાનું કારણ એ છે કે સઙ્ખ્યા બતાવવા સઙ્ખ્યાવાચક અપ તો પરાર્ધ (એકડા ઉપર સત્તર મીંડા) સુધી જ છે. વળી ત્રણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે રજકણ ઉપાદાન કારણ (તામસ) છે, તારાઓ પ્રકાશક (સાત્ત્વિક) છે અને વર્ષાધારા પોષક (રાજસ) છે. 'અસઙ્ખ્યાત' શબ્દ વાપરવાથી અલ્પપ્રીતીતિ થાય.

તે ગાયો દુધાળ (ખૂબ દૂધ દેનારી) પહેલવેતરી, સોજી (મારકણી નહિ), ઊડીને આંખે વળગે એવી રૂપાળી, ગુણિયલ1 અને (ઘણીખરી) કપિલા2 હતી. તે બધી મેં ન્યાયના ધનથી મેળવી હતી. તે દરેકની સાથે એક-એક વાછડું હતું. તેમના શિંગ સોનેથી અને ખરીઓ ચાંદીથી મઢાવ્યાં હતાં, ઉપરાન્ત તે દરેકને વસ્ત્ર, હાર અને ઘરેણાં થી શણગારવામાં આવી હતી. આવી ગાયો મેં દાનમાં આપી હતી. (શાસ્ત્રોમાં દાન આપવામાટે નક્કી કરેલ પ્રકારની ગાયો અને શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક મેં આપી હતી)॥13॥

વિશેષ: 1.'ગુણોપપન્ના:'સદ્ગુણોવાળી, ગુણિયલ. દૂધ આરોગ્ય આપનારું અને ઘણા ઘીવાળું હોવું એ દૂધના ગુણોછે.

2.કપિલા ગાય શાસ્ત્રોમાં દાન આપવામાટે શ્રેષ્ઠ મનાયેલી છે. 'કપિલા' એટલે જેના આખા શરીરનો એક જ રન હોય તેવી પણ મુખ્યત્વે સફેદ.

હે ભગવન્! યુવાવસ્થાથી સમ્પન્ન શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણકુમારો જે ઇન્દ્રિયનિગ્રહી, પોત-પોતાની વિદ્યાશાખામાં નિષ્ણાત, વેદ-વેદાર્થને જાણનારા, નિર્લોભી, પરોપકારી, વિદ્યાવન્ત, સદાચારી, કષ્ટમાં પડેલાં કુટુમ્બવાળા, સત્ય છતાં મધુરવાણીના વ્રતધારી હોય તેમને વસ્ત્રાભૂષણોથી શણગારતો અને તે ગાયોનું દાન કરતો॥14॥

આ પ્રમાણે ગાયો, ભૂમિ, ઘર, ઘોડા, હાથી, દાસી સહિત કન્યાઓ, તલ, ચાંદી, શય્યા, વસ્ત્રો, નવરત્નો, રથ અને ગૃહ ઉપયોગી પદાર્થોનાં મેં દાન કર્યાં, યજ્ઞવડે યજન કર્યું, કૂવા, બગીચા વગેરે પણ બનાવડાવ્યા॥15॥

એક દિવસ કોઈ અપ્રતિગ્રહી (રાજાનું દાન ન લેનાર) સ્વધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણની એક ગાય ભૂલી પડી અને મારી (રાજાની) ગાયોમાં ભળી ગઈ. મને એ વાતની ખબર ન હતી. તેથી મેં અજાણતાં તે ગાય બીજા કોઈ બ્રાહ્મણને દાનમાં આપી દીધી॥16॥

જ્યારે તે બ્રાહ્મણ તે ગાયને લઈને ચાલ્યો ત્યારે તો તે ગાયના મૂળ માલિકે (તેને જોઈને) કહ્યું, "આ ગાય મારી છે" દાન લઈ જનારા બ્રાહ્મણે કહ્યું, "આ ગાય તો મારી છે, કારણ કે રાજા નૃગે મને એનું દાન કરેલું છે"

તે બન્ને બ્રાહ્મણ પરસ્પર ઝઘડતા પોત-પોતાની વાતની ખાત્રી કરવામાટે મારી પાસે આવ્યા. એકે કહ્યું "આ ગાય હમણાં જ આપે મને દાનમાં આપી છે" જ્યારે બીજાએ કહ્યું, "જો એ વાત સાચી હોય તો આપે મારી ગાય ચોરી લીધી છે" હે ભગવન્! એ બન્ને બ્રાહ્મણોની વાત સાંભળી મારું ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયું॥18॥

હું ધર્મસંકટમાં પડ્યો. બન્નેને મેં વિનયપૂર્વક સમજાવા માંડ્યા કે હું તમારી ગાયના બદલામાં એક લાખ ગાય આપું એ પણ સાધારણ નહિ, ઉત્તમ ગાયો આપું અને તમે આ ગાય મને આપી દો॥19॥

હું આપ લોકોનો દાસ છું. મારાથી અજાણતાં આ અપરાધ થઈ ગયો છે. મારા ઉપર આપ કૃપા કરો અને મને આ ઘોર કષ્ટમાંથી અને ઘોર નરકમાં પડતાં ઉગારી લો॥20॥

"હે રાજન્! હું આના બદલામાં કંઈ નહિ લઉં, મારે તો એ ગાય જ જોઈએ" કહી ગાયનો મૂળ માલિક ચાલ્યો ગયો. "આપ એના બદલામાં એક લાખ જ નહિ, વધારાની દસહજાર ગાયો આપો તો પણ હું લેવાનો નથી" એમ કહી બીજો બ્રાહ્મણ પણ ચાલ્યો ગયો. (ગાયના વિક્રય અને પ્રતિગ્રહ બન્નેનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે)॥21॥

(બે બ્રાહ્મણોને ક્ષોભ પમાડવાથી તથા ગાય પડાવી લેવાથી રાજા નૃગનું આયુષ્ય ક્ષીણ થઈ ગયું અને યમરાજ દણ્ડ દેવા પ્રવૃત્ત થયા) એ દરમ્યાન, હે દેવાધિદેવ જગદીશ્વર! યમના દૂતો મને યમપુરીમાં લઈ ગયા॥22॥

ત્યાં યમરાજે મને પૂછ્યું, "હે રાજન્! પહેલાં તમે તમારા પાપનું ફલ ભોગવવા માગો છો કે પુણ્યનું? તમારા દાન અને ધર્મ ના ફલરૂપ તમને અનન્ત યશ અને તેજસ્વી લોકની પ્રાપ્તિ થવાની છે"

વિશેષ: આ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં શ્રીમહાપ્રભુજી નીચેની એક સુન્દર કહાની ટાંકે છે:એક વઞ્ચકની ગાય મરવા પડી. ગાય મરી ગયા પછી તેનો નિકાલ કરવાના પણ જેની પાસે પૈસા નથી તેવા એક બ્રાહ્મણને કપટથી બોલાવી તેને એ વઞ્ચકે ગોદાન કર્યું. દાન પછી ત્રણ મુહૂર્ત (એક સો ચુમાલીસ મિનિટ) માં ગાય મરી ગઈ. દાન લેનાર બ્રાહ્મણે પોતાનું વસ્ત્ર ચાણ્ડાલોને આપી ગાયને ખસેડાવી. આમ બ્રાહ્મણને છેતરી તે ધૂર્ત પણ મરી ગયો. યમરાજે

તેને તેના જીવનનાં જમા ઉધાર પાસાં કહી બતાવ્યા. જમા પાસામાં એક મરવા પડેલી ગાયનું દાન જ બતાવ્યું. તેને પૂછ્યું કે પહેલાં તારે પુણ્યનું ફલ ભોગવવું છે કે પાપનું? ત્યાં પણ કુટિલતા કરી કે મારા પુણ્યનું ફલ શું મળશે? ત્યારે યમરાજાએ કહ્યું કે દાન આપ્યા પછી ગાય જેટલો વખત જીવી તેટલો વખત તે ગાય કામધેનુ સ્વરૂપે તારા કહ્યામાં રહેશે. તે ધૂર્તે કહ્યું કે પહેલાં મારે મારા પુણ્યનું ફલ ભોગવવું છે. તે વઞ્ચકે કામધેનુને કહ્યું, "તું વાઘ થઈ જા અને યમને ખાઈ જા" વાઘ યમરાજ ઉપર છાપો મારવા જાય છે ત્યાં તો યમ ભાગ્યા અને વિષ્ણુને શરણે ગયા. કામધેનુદ્વારા આ પણ પાછળ ત્યાં પહોંચ્યો. તેણે વિષ્ણુ ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં અને મોક્ષ મળી ગયો. આવાં ગોદાનનું પણ અનન્ત ફલ હોય તો પછી વિધિપૂર્વક દાન અપાયેલીના ફલની તો વાત જ શી કરવી?

આ શ્લોકમાં નીચે મુજબ પાઠો છે:1.યશો લોકશ્ચ ભાસ્વર:। આ પાઠ શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્રીસુબોધિનીજીમાં સ્વીકાર્યો છે. 2.પશ્યે લોકસ્ય ભાસ્વર:। શ્રીસુબોધિનીજીમાં મૂલમાં છપાયેલો પાઠ. 3.પશ્યે લોકસ્ય ભાસ્વત:। અન્ય ટીકાકાર સમ્મત અર્થમાં ખાસ કંઈ ફેર પડતો નથી.

હે ભગવન્! ત્યારે મેં યમરાજને કહ્યું, "હે દેવ! પહેલાં હું મારાં પાપનું ફલ ભોગવી લેવા માગું છું" (નૃગે કરેલા બ્રાહ્મણના અતિક્રમથી યમરાજ ગુસ્સે તો થયેલા જ હતા) એટલે તત્કાલ હુકમ છોડ્યો "(આ લોકમાંથી પૃથ્વી લોક ઉપર) પડ" પડતાં-પડતાં તો, હે પ્રભો! મેં જોયું કે હું કાચણ્ડો થઈ ગયો છું*॥24॥

વિશેષ: અહીં શપા થાય કે આટલું દાન આપનાર, યજ્ઞ કરનારની આવી દશા કેમ? તો તેનો ખુલાસો એ છે કે બધાય ગુણોને ધોઈ નાખનારો એક મહાન દોષ તેનામાં હતો અને તે હતો 'બહિર્મુખતા' એટલે તો 'પ્રભો' સમ્બોધન વાપરી એમ કહે છે કે આવા કર્મમાંથી ઉદ્ધાર કરવા, છુટકારો કરવા, આપ જ પ્રભુ-સમર્થ છો. જીવને તો ગ્રહણ પરિત્યાગનું જ જ્ઞાન નથી તો મોચનનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય? આવી અટપટી બાબતોમાં તો ભગવાન્ જ શરણ છે.

હે કેશવ! બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર અને દાની એવા આપના આ દાસને પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ અદ્યાપિ ગયું નથી, કેમકે હું આપના દર્શનનો અભિલાષી છું. જે ભગવાનના ધર્મોની પ્રતીક્ષા કરે છે તેને બીજા ધર્મ બાધક થતા નથી॥25॥

હે વિભો! વેદે કહેલ જ્ઞાનથી શુદ્ધ હૃદયવાળા યોગી લોકો હૃદયમાં જેમનું માત્ર ધ્યાન જ કરી શકે છે, પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી શક્તા નથી તે પરમાત્માને મેં મારાં નેત્રોથી જોયા. હે ઇન્દ્રિયાતીત *પરાત્મા! અનેક વ્યસનોમાં જેની બુદ્ધિ અન્ધ થઈ રહી છે તેવા મને સાક્ષાત્ દર્શન થયાં એનું કારણ તો એટલું જ કે ભગવાન્ જેનો મોક્ષ કરવા ધારે તેને અહીં આ જન્મમાં જ દર્શન આપે છે. તેથી મોક્ષમાં સાધન ફલોન્મુખ થતાં આપે મને દર્શન આપ્યાં॥26॥

વિશેષ: દેહની અન્દર આત્મા રહેલો છે અને આત્માની પણ અન્દર આપ બિરાજો છો. તેવા પરાત્માનાં દર્શન દેહની પણ બહાર કેવી રીતે થયાં એ આશ્ચર્ય છે.

હે દેવોના દેવ! હે જગતના નાથ! હે સત્પુરુષોના ઇન્દ્ર! હે અક્ષરથી પર પૂર્ણ પુરુષોત્તમ! હે નારાયણ! હે ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા! હે પવિત્રકીર્તે! હે અચ્યુત! હે અવ્યય!॥27॥

હે વિભો! દેવગતિને પામતા મને આપ જવાની આજ્ઞા આપો. હે કૃષ્ણ! હું જ્યાં હોઉં ત્યાં મારું ચિત્ત આપના ચરણમાં રહે એટલું ઇચ્છું છું॥28॥

હે સર્વભાવસ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપ છતાં અનન્ત શક્તિવાળા, સદાનન્દ, વાસુદેવ! યોગોના પતિરૂપ! આપને મારા નમસ્કારહો॥29।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ બોલી ભગવાનને પરિક્રમા કરી, પોતાના મુકુટવડે ચરણનો સ્પર્શ કરી, ભગવાનની આજ્ઞા લઈ બધા લોકોના દેખતાં, ઉત્તમ વિમાનમાં એ સવાર થયો. (પરિક્રમા અને નમસ્કાર સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરી દે છે)॥30॥

ભગવાન્ દેવકીજીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પુત્ર, પૌત્ર આદિને અને બીજા રાજાઓને શિક્ષા આપવામાટે પોતે ધર્માત્મા અને બ્રાહ્મણ માં દેવબુદ્ધિવાળા હોવાથી કહેવા લાગ્યા:॥31॥

અરેરે! (બાળક સર્પ પાસે જાય અને મા-બાપની, જેમ અરેરાટી છૂટી જાય તેમ ભગવાન્ આ શ્લોકમાં ખેદ પ્રકટ કરે છે. એ બત (અરે રે)નો ભાવ છે.) જે અગ્નિ બધું બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે તે અગ્નિ પણ બ્રાહ્મણોનું થોડામાં થોડું ધન પણ પડાવી લઈને પચાવી શક્તો નથી. જ્ઞાનરૂપી તેજથી સમ્પન્ન બ્રાહ્મણ પણ બ્રાહ્મણનું ધન નથી પચાવી શક્તો તો પછી જે રાજાઓ (પોતાના ક્ષાત્ર ધર્મ છોડી ભગવદ્ધર્મ) ઐશ્વર્યનું અભિમાન રાખતા ફરે છે તેઓ (પર ધર્મ નિષ્ઠ હોવાથી), બ્રાહ્મણનું ધન કેવી રીતે પચાવી શકવાના હતા?॥32॥

(સમુદ્રમન્થન વખતે નીકળેલાં) હળાહળ વિષ (ઝેર)ને હું વિષ નથી માનતો, કેમકે (તે શંકર પી ગયા એટલે) તેનો તો ઉપાય થઈ ગયો. સાચું પૂછો તો બ્રાહ્મણોનું ધન જ સાચું વિષ છે. તેને પચાવી લેવામાટે પૃથ્વીમાં કોઈ ઔષધ કે શાસ્ત્રમાં કોઈ ઉપાય નથી॥33॥

વિષ તો જે ખાય તેને મારે, અગ્નિ જલથી શાન્ત થઈ જાય પણ બ્રાહ્મણના ધનરૂપ અરણિથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિ તો કુળને સમૂળું બાળી નાખે છે॥34॥

બ્રાહ્મણનું ધન તેની પૂરેપૂરી *હાર્દિક સમ્મતિ લીધા વિના જો વાપરવામાં આવે તો તે વાપરનાર, (બ્રાહ્મણને મનથી આપવાનું કહ્યું હોય અને એ ન અપાય અને પોતાના ઉપયોગમાં લે તો) તેના પુત્રો અને પૌત્રો આ ત્રણ પેઢીઓનું નિકધદન કાઢી નાખે છે; પરન્તુ પરાણે બળપૂર્વક તેનો ઉપભોગ કરવામાં આવે તો-તો પહેલાં (બાપદાદા) ની દસ પેઢી, પછી (પુત્ર, પૌત્ર વગેરે) ની દસ પેઢી અને પોતે; એમ એકવીસ પેઢી નષ્ટ થઈ (નરકમાં) જાય છે॥35॥

વિશેષ: દુરનુજ્ઞાતમ્! ઉપર-ઉપરથી વાણીથી જ જેની અનુમતિ આપવામાં આવી હોય તેવું. જેવી રીતે જનલમાં કોઈ ડાકુ પિસ્તોલની અણીએ બધા દાગીના ઉતરાવે. પ્રસહ્ય અને બલાત્માં સૂક્ષ્મ ભેદ છે, જો કે વ્યવહારમાં 'બળજબરીથી' એવો બેઉનો અર્થ કેટલીક વખતે કરાતો જોવામાં આવે છે. પ્રસહ્ય:સુરુચિના ભંગપૂર્વક અતિક્રમ કરી. અહીં સલામતીની ખાતર વસ્તુનો માલિક સામે બળનો પ્રયોગ કરતો નથી. બલાત્:માલિક સામનો કરે છે પણ તેના ઉપર બળ વાપરી વસ્તુ પડાવી લેવામાં આવેછે.

જે મૂર્ખ રાજાઓ બ્રાહ્મણના ધનને-જે નરકમાં જવાનો રાજમાર્ગ છે. બિનહાનિકારક માની હડપ કરી લે છે. તેઓ રાજલક્ષ્મીના (મદમાં) અન્ધ બનીને પોતાના નરકપાતને જોઈ શક્તા નથી॥36॥

જે ઉદાર અને બહોળા કુટુમ્બવાળા બ્રાહ્મણોની આજીવિકા આંચકી લેવામાં આવે છે તેમના રુદનનાં આંસુનાં બુન્દોથી ધરતીનાં જેટલાં રજકણો ભીંજાય છે. તેટલાં વર્ષો સુધી બ્રાહ્મણનું ધન છીનવી લેનાર તે ઉચ્છૃથલ રાજા અને તેના વંશજોને કુમ્ભીપાક નરકમાં યાતના ભોગવવી પડે છે॥37-38॥

જે મનુષ્ય પોતે અથવા બીજાએ આપેલ બ્રાહ્મણોની આજીવિકાનું સાધન છીનવી લે છે તેને સાઠ હજાર વર્ષ સુધી વિષ્ઠા (નરક) નો કીડો થવું પડે છે॥39॥

તેથી હું તો એ જ ઇચ્છું છું કે બ્રાહ્મણોનું ધન ક્યારેય ભૂલથી પણ મારી રાજ તિજોરીમાં ન આવે, કારણ કે જે રાજાઓ બ્રાહ્મણોનાં ધનની ઇચ્છા પણ કરે છે તેને છીનવી લેવાની વાત તો અલગ રહી તેઓ આ જન્મમાં અલ્પાયુ, દૈવવશાત્ મોત ન આવે તો શત્રુઓથી પરાજિત અને રાજ્યભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને મૃત્યુ પછી બીજાને કષ્ટ દેનાર સર્પ જ થાય છે॥40॥

તેથી મારા વહાલા પુત્રો અને પૌત્રો! બ્રાહ્મણ અપરાધ કરે તો પણ તેનો દ્રોહ કદી કરવો જ નહિ. તેઓ શાપ આપે તો પણ એમને હંમેશા નમસ્કાર જ કરજો॥41॥

જેમ હું ત્રણે કાળમાં સાવધાન થઈ બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરું છું તેમ તમે પણ કર્યા કરો. મારી આ આજ્ઞાનું જે ઉલ્લંઘન કરશે તેને હું ક્ષમા નહિ કરું, દણ્ડ દઈશ॥42॥

અજાણતાં બ્રાહ્મણની ગાય નૃગના લેવામાં આવી તો પણ એનો અધ:પાત થયો તેમ બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય લે તેનો અધ:પાત થાય છે॥43॥

એવં વિશ્રાવ્ય ભગવાન્ મુકુન્દો દ્વારકૌકસ:।
પાવન: સર્વલોકાનાં વિવેશ નિજમન્દિરમ્॥44॥

હે પરીક્ષિત! સમસ્ત લોકોને પવિત્ર કરનારા મુકુન્દ ભગવાન્ દ્વારકાવાસીઓને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી પોતાના મન્દિરમાં પધાર્યા॥44॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના પહેલા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો ઐશ્વર્ય રૂપ પહેલો) "નૃગનું આખ્યાન" નામનો (ઉત્તરાર્ધનો પન્દરમો અને ચાલુ) ચોસઠમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં એકસઠમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 16 અ.65; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.62
બલદેવજીનું ગોકુલમાં પધારવું

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય2
વિશેષ: સામાન્ય રોધ એક અધ્યાયથી કહ્યો. વિશેષ રોધમાં જે તામસ ભાવનામાંથી રાજસ ભાવવાળા થયા છે તેનો અહીં સાત્ત્વિક ભાવ કહેવાય છે. એ સાત્ત્વિકો સકામ હતા તેમનો ભગવાન્ બલદેવજીદ્વારા આ પાંસઠમાં અધ્યાયમાં નિરોધ કરશે ત્યારે એ સ્વરૂપભૂત થશે એટલે એને સાયુજ્ય આપશે. અહીં બલદેવજી તામસ રાજસ સાત્ત્વિક ના માનખણ્ડક છે એમ કહે છે. પ્રસનથી કાશીનું દહન કર્યું તે પ્રસન પણ છે. પછી સ્ત્રીઓનો ભગવાન્ સ્વયં નિરોધ કરશે. સાત-સાત અધ્યાયનાં ત્રણ પ્રકારના છેલ્લા ત્રણેના ધર્મિ અધ્યાયો છેલ્લે કહેવામાં આવે છે. એમ પ્રમેયમાં પ્રમેય બળથી નિરોધ પાંચ પ્રકારે કહેવામાં આવે છે. આમાં સંકર્ષણ અને અનિરુદ્ધ એ બન્ને વ્યૂહનું કાર્ય પ્રકટ છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં સામાન્ય નિરોધ કહ્યો છે તેને ગણીએ તો નિરોધના પ્રકાર છ થાય છે. પ્રથમ ભગવાન્માં સાધન-ફલભાવ બન્ને હતા. હવે સાધનરૂપ બલદેવજીને જુદા કર્યા ત્યારે પોતે ફલરૂપે રહ્યા. એ કુરુક્ષેત્રના પ્રસનમાં નિરોધકરશે.

બલભદ્ર: કુરુશ્રેષ્ઠ ભગવાન્ રથમાસ્થિત:।
સુહૃદ્દિદૃક્ષુરુત્કણ્ઠ: પ્રયયૌ નન્દગોકુલમ્॥1॥
શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ બલદેવજી સુહૃદોને જોવાની ઉત્કણ્ઠાથી રથમાં બેસી નન્દરાયજીના ગોકુલમાં પધાર્યા॥1॥

અહીં એમને માટે વ્રજવાસી ગોપો અને ગોપીજનો પણ ઘણા દિવસોથી ઉત્કણ્ઠિત હતાં. તેમને મળી બધાંએ તેમને છાતી સરસા લગાવ્યા. બલદેવજીએ માતા યશોદાજી અને નન્દરાયજી ને પ્રણામ કર્યા. તેઓએ પણ આશીર્વાદ દઈ તેનું અભિનંદનકર્યું॥2॥

તેમણે કહ્યું, "હે બલદેવજી! આપ જગદીશ્વર છો; આપના નાના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણની સાથે સર્વદા અમારી રક્ષા કરતા રહો" પછી તેમને ગોદમાં બેસાડી, આલિંગન કરી પોતાના પ્રેમાશ્રુઓથી તેમનાં બધાં અનોને ભીંજવી દીધાં॥3॥

ત્યાર પછી વડીલ ગોપોને (ગોત્રના ઉચ્ચાર સહિતની) વિધિપૂર્વક બલદેવજીએ અને નાના-નાના ગોપોએ બલદેવજીને નમસ્કાર કર્યા. તે પોતાની ઉંમર, મિત્રતા અને સંબંધ પ્રમાણે બધાંનેમળ્યા॥4॥

ગ્વાલબાલોની પાસે જઈ તેમણે નાની ઉંમરના ગોપોના હાથ પોતાના હાથમાં લીધા, સરખી ઉંમરના મિત્રોની સાથે હસ્યા અને મુરબ્બીઓને નમસ્કાર કર્યા. ત્યારબાદ જ્યારે બલદેવજીનો થાક ઊતરી ગયો અને તેઓ આરામથી બેસી ગયા ત્યારે બધા ગોવાળો તેમની પાસે આવ્યા. આ ગોપાલોએ કમલનયન1 શ્રીકૃષ્ણમાં જ બધી જ લૌકિક, વૈદિક સિદ્ધિઓ

સ્થાપિત કરી દીધી હતી. બલદેવજીએ જ્યારે તેમને અને તેમના કુટુમ્બીજનો વિષે કુશળ સમાચાર પૂછ્યા2 ત્યારે તેઓએ પ્રેમ ગદ્ગદ વાણીથી તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યા॥5-6॥

વિશેષ: 1.શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને માટે સમસ્ત ભોગ, સ્વર્ગ અને મોક્ષ સુદ્ધાં છોડી દીધાં હતાં કારણ કે આપ "કમલપત્રાક્ષ" કમલના પત્ર જેવા નેત્રોવાળા હતા અર્થાત્ આપ પોતાની દૃષ્ટિથી જ સર્વ તાપનો નાશ કરી નાખી મોહ ઉપજાવે છે. 2."બ્રાહ્મણં કુશલં પૃચ્છેત્ ક્ષત્રબન્ધુમનામયમ્, વૈશ્યં ક્ષેમં સમાગમ્ય શૂદ્રં ચારોગ્યમેવ ચ"

હે બલદેવજી! વસુદેવજી વગેરે અમારાં સગાં સમ્બન્ધીઓ કુશળ છે ને? હવે આપ સ્ત્રી-પુત્રવાળા થયા તે અમને યાદ કરો છો ખરા?॥7॥

પાપી કંસને આપ લોકોએ મારી નાખ્યો અને તમારા સુહૃદ-સમ્બન્ધીઓને ભારે આફતમાંથી ઉગારી લીધાં તે ઘણા આનન્દની વાત છે. એ પણ ઓછા આનન્દની વાત નથી કે આપ લોકોએ બીજા પણ ઘણા શત્રુઓ (કાલયવન વગેરે) ને મારી નાખ્યા કે જીતી લીધા અને હવે અત્યન્ત સુરક્ષિત દ્વારકામાં જઈને નિવાસ કર્યો॥8॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ બલદેવજીનાં દર્શનથી અને એમની પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જેમનો સત્કાર થયો છે તેવાં ગોપીજનો હસતાં-હસતાં પૂછવા લાગ્યાં, "હે બલદેવજી! નગર નારીઓના પ્રાણપ્રીતમ શ્રીકૃષ્ણ હવે પ્રસન્નતામાં બિરાજે છે ને?॥9॥

આપ (શ્રીકૃષ્ણ) ને ક્યારેય પોતાના બન્ધુ અને માતા-પિતા ની યાદ આવે છે ખરી? પોતાની માતાના દર્શનને માટે એક વખત પણ અહીં પધારશે ખરા? મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ અમે તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે કરેલી *સેવાને ક્યારેય યાદ કરે છે ખરા?॥10॥

વિશેષ: અપેક્ષિત હોય તે 'સેવા' કહેવાય અને સેવ્યની ઇચ્છાનુસાર કરાયેલી સેવા 'અનુસેવા' કહેવાય. એટલું સેવા અને અનુસેવા વચ્ચે તારતમ્ય છે.

આપ જાણો છો કે સ્વજનો અને સમ્બન્ધીઓ ને છોડવાં બહુ જ કઠિન છે. છતાં પણ અમે એમને માટે માતા-પિતા, બન્ધુ, જ્ઞાતિજનો, પુત્રો અને બહેનો ને પણ છોડી દીધાં. પરન્તુ હે પ્રભો! તે તો તુરત અમારા સૌહાર્દ અને પ્રેમ ના બન્ધનને પણ છોડીને ચાલ્યા ગયા. અમ લોકોને બિલકુલ છોડી દીધાં. (અમે ધાર્યું હોત તો આપને રોકી શક્યા હોત પણ) આપે કહેલું કે "ન પારયેહં નિરવદ્ય સંયુજા સ્વસાધુકૃત્યં વિબુધાયુષાપિ વ:" (10।।) "હું બ્રહ્માજીના આયુષ સુધી, અનન્ત કાલ સુધી, તમારા પ્રેમ, સેવા અને ત્યાગ નો બદલો ચૂકવવા માગું તો પણ ચૂકવી શકું નહિ" આપનાં આવાં મધુર વચનોમાં એવી કઈ સ્ત્રી હોય કે જે વિશ્વાસ ન મૂકે? એ તો કપટ રહિત હોવાથી ભગવાનના કથનમાં વિશ્વાસ રાખે જ તેમને પણ ભગવાને છોડી દીધાં"

એક ગોપીજને કહ્યું, "હે બલદેવજી! અમે તો ગામડાંની ગમાર ગોવાલણો રહી તેથી તેમની વાતોથી ભોળવાઈ ગઈ. પરન્તુ નગરની સ્ત્રીઓ તો ભારે ચતુર હોય છે. ભલા જેમના જીવો-ભગવદીયો; લોકમાં અને વેદમાં નિષ્ઠા રાખતા નથી તેવા કૃતઘ્ન શ્રીકૃષ્ણની વાતોમાં તે સ્ત્રીઓ કેમ ફસાઈ ગઈ હશે? તેમને તો શ્રીકૃષ્ણ મૂરખ નહિ બનાવી શક્યા હોય?" ત્યાં તો

બીજાં ગોપીજને કહ્યું, "નહિ સખી! શ્રીકૃષ્ણ બનાવટ કરવાની કળામાં બહુ કુશળ છે. એવી તો રનબેરની મીઠી-મીઠી વાતો કરતાં એમને આવડે છે કે ન પૂછો વાત. આપનું સુન્દર હાસ્ય અને પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી નગરની નારીઓ પણ પ્રેમના આવેગી વ્યાકુળ થઈ જતી હશે અને આપની વાતોમાં આવી જઈ પોતાની જાતને ન્યોછાવર કરી દેતી હશે(જેમ તાવનો દરદી વૈદના વાક્યમાં શ્રદ્ધા રાખી કડવાં ઔષધ ખાય છે તેમ)॥13॥

ત્યાં વળી એક ગોપીજને કહ્યું, હે ગોપીજનો! એમની કથાથી આપણે શું? માટે બીજી વાત કહો. જો તેમનો સમય આપણા વિના પસાર થાય છે તો આપણો પણ (સમય) તેમની જ જેમ પસાર થઈ જ જશે॥14॥

હવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું હાસ્ય, પ્રેમભરી વાતો, મધુર દૃષ્ટિ, અનૂઠી ચાલ અને પ્રેમાલિંગન વગેરેનું સ્મરણ કરતા તેઓ મૂર્છિત થઈ ગયાં॥15॥

અનેક પ્રકારના સમાધાનમાં કુશળ સપર્ષણે શ્રીકૃષ્ણના હૃદયસ્પર્શી સન્દેશાવડે તેમને બહુ વાતો કરી સમજાવી તેમનું સાન્ત્વન કર્યું॥16॥

રાતના વખતે ગોપીજનોની સાથે ક્રીડા કરતા બલદેવજી વસન્તના ચૈત્ર અને વૈશાખ બે માસ ત્યાં રહ્યા॥17॥

પૂર્ણ ચન્દ્રકલાથી શોભાયમાન કુમુદસમ્બન્ધી નદીના વાયુવાળા શ્રીયમુનાજીના ઉપવનમાં સ્ત્રીગણોથી વીંટાઈને પવનનું સેવન કરતા એ બલદેવજી ગોપીજનો સાથે રમણ કરવા લાગ્યા॥18॥

વરુણે મોકલેલી વારુણી વૃક્ષમાંથી ઝરે છે તે આખા વનને પોતાની ગન્ધથી સુવાસિત કરે છે॥19॥

એ ગન્ધને વાયુ લાવ્યો તેને સૂંઘી બલદેવજી ત્યાં ગયા અને એ વારુણીને સ્ત્રીઓની સાથે પોતે પણ પીધી॥20॥

તે વખતે ગોપીજનો બલદેવજીની ચારે બાજુ તેમના ચરિત્રોનું ગાન કરી રહ્યાં હતાં અને તેઓ મદમાં ગાંડા બની વનમાં ફરતા હતા. તેમના નેત્રો આનન્દમદથી વિહ્વલ થઈ રહ્યાંહતાં॥21॥

ગળામાં પુષ્પોનો હાર શોભી રહ્યો હતો. વૈજયન્તી માલા ધારણ કરી આનન્દમાં ઉન્મત્ત થઈ રહ્યા હતા. એમના એક કાનમાં *કુણ્ડલ ચળકી રહ્યું હતું. મુખારવિન્દ ઉપરના મલકાટની શોભા અનોખી હતી. તેના ઉપર પસીનાનાં બિન્દુ હિમકણના જેવા જણાતાં હતાં॥22॥

વિશેષ: એક કુણ્ડલ:। બલદેવજી હમેશાં એક જ કુણ્ડલ ધારણ કરે છે, બે નહિ. સંકર્ષણજીનું તે અસાધારણ ચિહ્ન છે. સંકર્ષણજી વેદનું સ્વરૂપ છે. સાઙ્ખ્ય શાસ્ત્રમાં આત્મા અને અનાત્મા નો વિવેક દર્શાવવામાં આવ્યો છે. વેદના સિદ્ધાન્ત મુજબ બધું જ આત્મ સ્વરૂપ છે એટલે સાઙ્ખ્ય શાસ્ત્રનો આત્મા-અનાત્માનો વિવેક શ્રીસંકર્ષણજીને મંજૂર નથી માટે યોગરૂપી એક જ કુણ્ડલ તેઓ ધારણ કરે છે.

વારુણીનું પાન કરીને જે સ્થળે બલદેવજી હતાં ત્યાં જલ વિહારમાટે શ્રીયમુનાજીને બોલવ્યા. જે સ્થળે ભગવાને નદીઓને સ્થાપી છે તે સ્થાનનો નદીઓ ત્યાગ કરે તો મર્યાદાનો ભંગ થાય. તેથી શ્રીયમુનાજીએ વિચાર્યું કે એ તો નશામાં છે એટલે શ્રીયમુનાજી આવ્યાં નહિ તેમની આજ્ઞા ન માની. ત્યારે (બલદેવજીએ માન્યું કે ઈશ્વર ઈશિતવ્યની પાસે ન જાય પણ ઈશિતવ્યે ઈશ્વરની પાસે જવું જોઈએ) બલદેવજીએ પોતાના હળની અણીથી તેમને ખેંચ્યાં॥ 23॥

અને કહ્યું,"હે *પાપિણી યમુને! હું બોલાવું છું છતાં તું મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી અહીં નથી આવતી, મારોતિરસ્કાર કરી રહી છે!હમણાં જમારા હળની અણીથી તારા સેંકડો ટૂકડા કરી નાખુંછું”

વિશેષ: અહીં બલદેવજીના રાસમાં યમુનાજીને બોલાવ્યાં અને તેમને બલદેવજીએ ‘પાપે’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. ત્યાં લોકોને શપા પડે તેથી કહેવાનું કે ભગવાનની ક્રીડામાં જ અથવા નિર્ગુણ પુરુષોત્તમની લીલામાં જ યમુનાજી સ્વયં હોય છે. અહીં એમનો પ્રાદુર્ભાવ નથી, માત્ર નદીનો ઉપયોગ છે તેથી એને બોલાવી તે આવી. એણે માફી માગી ત્યારે બલદેવજીએ એને મુક્ત કરી છે. યમુનાષ્ટકની ટીકામાં શ્રીપુરુષોત્તમજી આ વિષયને લઈને વિશેષ નિર્ણય કરે છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ એ જોવા વિનન્તિ છે. આ ગોપીજનો જુદાં છે તેનો નિર્ણય એ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીજી વાંચીને કરવો. બલદેવજીદ્વારા એગોપીજનોની શુદ્ધિ ભગવાને કરીછે.

જ્યારે બલદેવજીએ શ્રીયમુનાજીનો આમ તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે આશ્ચર્ય પામ્યાં અને ભયભીત થઈ ગયાં અને બલદેવજીનાં ચરણોમાં નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા॥25॥

હે રામ! રામ! મહાબાહો! હે જગત્પતે! આપનું પરાક્રમ હું ભૂલી ગઈ હતી. હવે હું જાણી ગઈ કે આપના અંશ શેષજીની ફેણના એક ભાગ ઉપર જ આખી પૃથ્વી રાઈના દાણાની જેમ આપે ધારણ કરી રાખી છે॥26॥

હે ભગવન્! (આપમાં શ્રીકૃષ્ણનો આવેશ હોવાથી) આપના ભગવાન્ જેવા સામર્થ્યને, આપના વાસ્તવિક સ્વરૂપને, ન જાણતી હોવાને લીધે જ મારાથી આ અપરાધ થઈ ગયો છે. હે વિશ્વાત્મા ભક્તવત્સલ! હું આપને શરણે આવી છું. મારો અપરાધ ક્ષમા કરો અને મને છોડી દો॥27॥

એમ યાચના કરી ત્યારે બલદેવજીએ એમને છોડી દીધાં અને પોતે સ્ત્રીઓની સાથે જલક્રીડા કરવાને, જેમ હાથણી સાથે ગજરાજ વિહાર કરે તેમ, ઊતર્યા॥28॥

ઇચ્છાપૂર્વક વિહાર કરીને બહાર નીકળેલા બલદેવજીને કાન્તિ નામની ભગવાનની ચોથી શક્તિએ બે શ્યામ વસ્ત્રો, બહુ કીમતી આભરણો અને સુન્દર માળા ભેટ આપી॥29॥

બે શ્યામ વસ્ત્રો પહેયારૂં, સોનાની માળા પહેરી ચન્દનનો લેપ કર્યો તેથી, ઇન્દ્રનો શ્વેતવર્ણ ઐરાવત હાથી શોભે તેમ બલદેવજી શોભવા લાગ્યા॥30॥

હે પરીક્ષિત! યમુનાજી આજે પણ બલદેવજીએ હળની અણીથી જે માર્ગે ખેંચ્યાં હતાં તે જ માર્ગે વહે છે અને જાણે કે અનન્ત શક્તિ બલદેવજીના પરાક્રમનું ગાન કરી રહ્યાંછે॥31॥

એવં સર્વા નિશા યાતા એકેવ ચરતો વ્રજે।
રામસ્યાક્ષિપ્તચિત્તસ્ય માધુર્યૈર્વ્રજયોષિતામ્॥32॥

બલદેવજીનું ચિત્ત વ્રજવાસિની ગોપીજનોના માધુર્યથી એવું મુગ્ધ થઈ ગયું કે તેમને સમયનું કંઈ ધ્યાન જ ન રહ્યું. કેટલી બધી રાત્રિઓ એક જ રાત્રિની જેમ પસાર થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે બલદેવજી વ્રજમાં વિહાર કરતા રહ્યા॥32॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણ પહેલા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો વીર્યરૂપ બીજો) "બલદેવજીનું ગોકુલ પધારવું" નામનો (ઉત્તરાર્ધનો સોળમો અને ચાલુ) પાંસઠમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં બાસઠમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઉત્તરાર્ધનો અધ્યાય 17 અ.66; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.63
ભગવાને મિથ્યા વાસુદેવને માર્યો અને કાશીને બાળી

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય3
વિશેષ: કામની વાત પૂર્ણ કરી. હવે ક્રોધની વાત કહે છે. એમ કરીને કંસ વગેરેનો મોક્ષ કર્યો તેમ અહીં, દુષ્ટોનો ભગવાન્ મોક્ષ કરે છે. બાણાસુરના પ્રસનમાં ભગવાને એનું સ્થાન બતાવ્યું તેના સહાયક મહાદેવજી ઉપર દયા કરી એના મદદ કરનાર રુદ્ર ગણને જીવાડ્યા અને માત્ર એનો ગર્વ દૂર કર્યો. અહીં તેથી વિપરીત છે, કેમકે ત્યાં તો ભગવાને પ્રહ્લાદને વચન આપેલ કે હું તારા વંશનો નાશ નહિ કરું તેથી ત્યાં સર્વને બચાવ્યાં, અહીં ભગવાને સર્વનો નાશ કર્યો. લૌકિકવડે પણ કામમાં પ્રવૃત્ત થાય. જેમ ગોપીજનો બલદેવજી સાથે કામમાં પ્રવૃત્ત થયાં તેવાનો પણ ભગવાન્ મોક્ષ કરે છે તેમ અહીં મૂર્ખાઓએ "તું વાસુદેવ છો" એમ કહેવાથી પૌણ્ડ્રકને ભગવાન્ ઉપર ક્રોધ થયો અને પોતે જ એક ભગવાન્ છે એમ ધારીને ભગવાનને ભગવદચિહ્ન છોડવાનું કહેણ મોકલ્યું અને એમ ન થાય તો લડવા આવવાનું નિમન્ત્રણ કર્યું. ભગવાન્ તો અક્લિષ્ટકર્મા છે. એ કોઈના કહ્યા વગર તો લડવા જાય નહિ તેથી એણે કહેવરાવ્યું ત્યારે ત્યાં પધાર્યા. એના તથા એના આધારરૂપ કાશીનો અને એના મિત્ર કાશીરાજનો તથા એની સેના વગેરેનો ભગવાને નાશ કર્યો. એ આ છાસઠમા અધ્યાયમાં કહેવાનું છે. એમ કરીને ભગવાને એનો પોતાના સ્વરૂપમાં નિરોધ કર્યો, કેમકે પહેલાં એ ભક્ત હતો એના પિતાનું નામ વસુદેવ હતું એટલે એને લોકો 'વાસુદેવ' કહેતા હતા. વાસુદેવનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન સાંભળી એણે એવો વેશ કર્યો તેથી એ મોક્ષને લાયકનો તો હતો, ભગવાનની ઇચ્છાથી એને "હું વાસુદેવ છું" એમ બુદ્ધિ થઈ. શાસ્ત્રમાં "એકમેવાદ્વિતીયં બ્રહ્મ" જાણી પોતે પણ એક જ હોવો જોઈએ એથી તેનાથી ભગવાનનો ઉત્કર્ષ સહન ન થતાં એણે દૂત મોકલ્યો ત્યારે ભગવાને એને ત્યાં જઈને બ્રહ્મ એક જ છે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું
નન્દ વ્રજં ગતે રામે કરૂષાધિપતિર્નૃપ।
વાસુદેવોઽહમિત્યજ્ઞો દૂતં કૃષ્ણાય પ્રાહિણોત્॥1॥
શ્રીશકદેવજીએ કહ્યું : જ્યારે બલદેવજી નન્દરાયજીના વ્રજમાં પધાર્યા હતા ત્યારે હે પરીક્ષિત! 'કરૂષ'દેશના રાજાએ "વાસુદેવ હું છું" એમ અજ્ઞાનથી જણાવી પોતાના એક દૂતને શ્રીકૃષ્ણ પાસે મોકલ્યો॥1॥

એને બધા મૂર્ખોએ "વાસુદેવ તમેજ છો, તમે પૃથ્વીઉપર અવતાર ધર્યો છે તેથી જગતના પતિ તમેજ છો" એમ કહી બનાવ્યો ત્યારે એ બન્યો અને પોતાને અચ્યુત માનવાલાગ્યો॥2॥

જેમ બાળકો રમતમાં કોઈને રાજા કરે અને એ મુખ્ય રાજાને દૂત મોકલે તેમ પોતે મન્દમતિ અને અજ્ઞાની હોવાથી એણે જેનો માર્ગ કોઈથી જણાતો નથી તેવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પાસે દ્વારકામાં દૂત મોકલ્યો॥3॥

દૂત દ્વારકા આવ્યો ત્યાં કમલલોચન ભગવાન્શ્રીકૃષ્ણ સભામાં બિરાજમાન હતા તેમને રાજાનો સન્દેશ કહ્યો॥4॥

"વાસુદેવ એક માત્ર હું જ છું, બીજો કોઈ નહિ. પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરવાને માટે મેં જ અવતાર લીધો છે. તમે ખોટી રીતે પોતાનું નામ વાસુદેવ રાખી લીધું છે, હવે તે છોડીદો॥5॥

હે યદુવંશી! તમે મૂર્ખતાને લીધે મારાં ચિહ્નો ધારણ કરી લીધાં છે. તે છોડી દઈ મારે શરણે આવો અને મારી વાત જો તમારે ન સ્વીકારવી હોય તો મારી સાથે યુદ્ધ કરો"

વિશેષ: "યાનિ ત્વસ્મચ્ચિહ્નાનિ મૌઢ્યાદ્ બિભર્ષિ સાત્વત, ત્યક્ત્વૈહિ માં ત્વં શરણં નો ચેદ્ દેહિ મમાહવમ્" ભગવાનનો આવિર્ભાવ મનુષ્ય તરીકે થાય ત્યારે જીવો આપને ઓળખી ન શકે. પોતાની પિછાન જીવોને કરાવવામાટે ભગવાન્ જીવોની મૂઢતાને લીધે શથ, ચક્ર વગેરે ધારણ કરે છે.

'સાત્વત'નો અર્થ વૈષ્ણવ પણ થાય છે. શથ, ચક્ર વગેરેની મુદ્રા વૈષ્ણવો ધારણ કરે જ છે. આપ પણ ધારણ કરો છો તે ઉચિત જ છે. "મામેહિ તત: શરણં શરણમાર્ગં દેહિ નો ચેન્મમ વં આહ વદ ઇતિ અન્વય:" મારી પાસે પધારો, પછી મને શરણમાર્ગનું દાન કરો. શરણમાર્ગનું દાન ન કરવું હોય તો એમ કહો કે હું તને મોક્ષ આપીશ. "ત્યક્તવૈહિ=ત્યક્ત્વા+આ+એહિ। આ સમન્તાત્ ત્વં મામેહિ પ્રાપ્નુહિ" ચારે બાજુથી, પૂરેપૂરી રીતે તમે મારી પાસે એટલા નિકટ પધારોકે મને (વ) સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય. સામેથી ચાલીને આવીને ઉદ્ધાર કરવો એ કૃપાનું કાર્ય છે.

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : મન્દમતિવાળા *પૌણ્ડ્રકની આ આત્મપ્રશંસા સાંભળીને ઉગ્રસેન વગેરે સભામાં રહેલા બધાને હસવું આવ્યું॥7॥

વિશેષ: પૌણ્ડ્રકનામથી જ તેની હીનતા કહેવાઈ જાય છે. પુણ્ડ્ર અત્યન્ત નીચ કોટિની ચાણ્ડાલની જાતિ છે. તે ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ તે પૌણ્ડ્ર 'ક' પ્રત્યયનો અર્થ કુત્સિત-ખરાબ થાય છે. અધમ સ્વભાવવાળી જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલ વ્યક્તિ પણ અધમ જ હોય.

એમ હસી રહ્યા પછી ભગવાન્ બોલ્યા : "તું એમ તારાં વખાણ કરે છે તો હું, હે મૂઢ! મારાં ચિહ્ન છોડી દઈશ॥8॥

હે મૂર્ખ! કપ, ગીધ અને બગલા થી વીંટાઈને જ્યારે તું રણમાં પડીશ ત્યારે તારું મુખ ઢંકાઈ જશે અને તું કૂતરાને શરણ જઈશ"

ભગવાનનો આ તિરસ્કાર પૂર્ણ જવાબ લઈ પૌણ્ડ્રકનો દૂત પોતાના સ્વામીની પાસે ગયો અને તેને કહી સંભળાવ્યો. આ બાજુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પણ રથ ઉપર સવાર થઈ કાશી પાસે ગયા* (કારણ કે તે દિવસોમાં તે 'કરૂષ'નો રાજા પોતાના મિત્ર કાશીરાજની પાસે કાશીમાં જ રહેતો હતો)॥10॥

વિશેષ: તામસ સ્થાનમાં ભગવાનનો એકદમ આવિર્ભાવ થતો નથી. કાશીમાં સ્વયં પધાર્યા નથી. જો પધારે તો કાશી શિવપુરી મટી જઈને વિષ્ણુપુરી-મથુરા કે દ્વારકા થઈ જાય.

પૌણ્ડ્રક પણ ભગવાનનો ઉદ્યોગ જોઈને (સન્દેશ જાણીને) મોટા રથમાં બેસી, બે અક્ષૌહિણી સેના લઈને લડવામાટે તરત જ નગરની બહાર આવ્યો॥11॥

હે રાજન્! એનો મિત્ર કાશીરાજ પણ ત્રણ અક્ષૌહિણી સેના લઈ એની સહાયતાને માટે લડવા તૈયાર થઈ તેની પાછળ-પાછળ આવ્યો ત્યારે શ્રીહરિએ પૌણ્ડ્રકને જોયો॥12॥

તેણે કુદરતી સહજ ભુજાઓમાં શથ અને ચક્ર ધારણ કર્યાં હતાં, ગદા અને શાર્ન્ગ ધનુષ કૃત્રિમ ભુજાઓમાં, તલવાર, શ્રીવત્સચિહ્ન અને વક્ષ:સ્થળ ઉપર બનાવટી કૌસ્તુભ મણિ અને વનમાલા પણ ધારણ કર્યા હતાં॥13॥

તેણે રેશમી પીળાં વસ્ત્ર પહેયારૂં હતાં અને રથની ધજા ઉપર (કાષ્ઠનું) ગરુડનું ચિહ્ન લગાવ્યું હતું. તેના મસ્તક ઉપર અમૂલ્ય મુગટ હતો અને કાનોમાં મકરાકૃત કુણ્ડલ ઝગમગી રહ્યાં હતાં॥14॥

તેનો આ આખોય સ્વાન બનાવટી હતો, જાણે કે કોઈ અભિનેતા રંગમઞ્ચ ઉપર અભિનય કરવા આવ્યો હોય. તેની વેશભૂષા પોતાનાં જેવાં જ જોઈ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બહુ હસ્યા॥15॥

હવે શત્રુઓએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ત્રિશૂલ, ગદા, મુદ્ગર, શક્તિ, ઋષ્ટિ, પ્રાસ, તોમર, તલવાર, પટ્ટિશ અને બાણ-દશ પ્રકારનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોથી પ્રહાર કર્યો॥16॥

પ્રલય વખતે જેવી રીતે અગ્નિ બધી જાતનાં પ્રાણીઓને બાળી નાખે છે તેવી જ રીતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પણ ગદા, તલવાર, ચક્ર અને બાણોથી પૌણ્ડ્રક અને કાશીરાજના હાથી, રથ, ઘોડા અને પાયદળ ની ચતુરંગીણી સેનાનો નાશ કર્યો॥17॥

તે રણભૂમિ ભગવાનના ચક્રથી ટુકડે-ટુકડા થઈ ગયેલ રથ, ઘોડા, હાથી, મનુષ્ય, ગધેડાં અને ઊંટોથી છવાઈ ગઈ. એ વખતે એવું લાગતું હતું કે જાણે કે ભૂતનાથ શંકરની ભયપર ક્રીડાસ્થલી હોય.તેનેજોઈ જોઈને શૂરવીરોનો ઉત્સાહ ઘણો વધી રહ્યોહતો॥18॥

હવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પૌણ્ડ્રકને કહ્યું, "અરે પૌણ્ડ્રક! તેં દૂતદ્વારા કહેવડાવ્યું હતું કે મારાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રાદિ ચિહ્ન છોડી દે તે હું તારા ઉપર છોડી રહ્યો છું॥19॥

તેં મારું નામ ખોટી રીતે ધારણ કરી રાખ્યું છે. તેથી હે મૂર્ખ! હવે હું તારાં એ નામો પણ છોડાવીને જ જમ્પીશ. જો હું તારી સાથે યુદ્ધ નહિ કરી શકું તો તારે શરણે આવીશ”

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે પૌણ્ડ્રકને તિરસ્કાર કરી પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેના રથને તોડી નાખ્યો અને ઇન્દ્રે પોતાના વજ્રથી પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી હતી તેમ પોતાના સુદર્શન ચક્રથી તેનું માથું ઉતારી લીધું॥21॥

તેવી જ રીતે કાશીરાજનો વચનથી તિરસ્કાર કરી તેને પણ રથ વગરનો કરી નાખી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં બાણોથી કાશીરાજનું માથું પણ ધડથી અદ્ધર ઉડાવી, જેવી રીતે વાયુ કમલની કળીને ઉડાવી લઈ જાય તેમ, કાશીપુરીમાં નાખી દીધું. (આ રીતે જાણે કે ભગવાને મસ્તકરૂપી કમલથી શંકરજીનું સન્માન કર્યું)॥22॥

આ પ્રમાણે પોતાના પ્રત્યે ઈર્ષ્યા રાખનાર પૌણ્ડ્રક તથા તેના મિત્ર કાશીરાજને મારી નાખી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની રાજધાની દ્વારકામાં પાછા પધાર્યા. તે વખતે સિદ્ધગણ ભગવાનની અમૃતમયી કથાનું ગાન કરી રહ્યા હતા॥23॥

હે પરીક્ષિત! ગમે તે ભાવથી હોય પણ પૌણ્ડ્રક ભગવાનના રૂપનું સદા ચિન્તન કરતો રહેતો હતો. તેથી તેનાં બધાં બન્ધન કપાઈ ગયા. તે ભગવાનનો બનાવટી વેષ તો ધારણ કરી રાખતો જ હતો તેથી વારંવાર તેનું જ સ્મરણ થવાને લીધે તે ભગવાનના સારૂપ્યને જ પ્રાપ્ત થયો॥24॥

અહીં કાશીમાં રાજમહેલના દરવાજા આગળ કુણ્ડલયુક્ત એક માથું પડેલું જોઈને લોકો જાત-જાતના સન્દેહ કરવા લાગ્યા કે "આ કોનું માથું છે? તે અહીં ક્યાંથી આવ્યું?"

આ તો કાશીના રાજાનું જ માથું છે એમ નક્કી થતાં એની રાણીઓ, રાજકુમારો, રાજપરિવારના લોકો તથા પ્રજાજનો રોતાં-રોતાં વિલાપ કરવા લાગ્યાં, "હા નાથ! હા રાજન્! અમારો તો સર્વનાશ થઈ ગયો"

કાશીરાજનો 'સુદક્ષિણ'નામે પુત્ર હતો. તેણે પોતાના પિતાના ઉત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કરી મનોમન નિશ્ચય કર્યો કે મારા પિતાના હણનારને મારીને જ હું મારા પિતાના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ શકીશ. આખરે પોતાના કુલપુરોહિતો અને આચાર્યો ની સાથે ચિત્તની અત્યન્ત એકાગ્રતા પૂર્વક ભગવાન્ શંકરની આરાધના કરવા લાગ્યો॥27-28॥

*અવિમુક્ત ક્ષેત્ર(કાશી)માં તેની આરાધનાથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાન્ શપરે તેને વરદાન માગવાનું કહ્યું. સુદક્ષિણે એ અભીષ્ટ વરદાન માગ્યું કે મને મારા પિતૃઘાતીના વધનો ઉપાયબતાવો॥29॥

વિશેષ: પહેલાં બ્રહ્માજીને પાંચ મસ્તક હતાં. ચારે મુખો વેદોચ્ચાર કરી રહ્યાં હતાં જ્યારે પાંચમું ભૂંકતું હતું. એક વખત મહાદેવજી સત્સંગમાટે આવ્યા. મહાદેવજીએ બ્રહ્માજીને ભગવત્કથા શ્રવણ કરાવવા વિનન્તિ કરી. બ્રહ્માજીએ પાંચેય મુખે કહેવા માંડ્યું. મહાદેવજીથી ભગવદયશના શ્રવણમાં આ વિક્ષેપ સહન ન થયો. અનામિકાથી પાંચમું ભૂંકતું મસ્તક છેદી નાખ્યું. મહાદેવજીને બ્રહ્મહત્યા લાગી. કપાલ (છેદાયેલું માથું) શંકરની પાછળ પડ્યું. શંકર બદરીનાથ ભગવાન્ પાસે દોડતા-દોડતા ગયા અને બ્રહ્મવધથી કેમ છૂટકારો થાય એ પૂછ્યું. ભગવાને કહ્યું, "આપ સ્વસ્થાને પધારો, જ્યાં આ કપાલ પડે ત્યાંથી આગળ જવું નહિ, ત્યાં જ સ્થિર થઈ જવું" કાશીમાં કપાલ પડ્યું. ત્યારથી મહાદેવજી તે સ્થાન (કાશી) ને છોડ્યું નથી. 29 માં શ્લોકમાં "પ્રીતોવિમુક્તે પ્રયોગ છે. "ન વિમુક્તમ્ ઇતિ અવિમુક્તમ્" છોડેલું નહિ તે ત્યાં કાશીમાં મહાદેવજી નિત્ય બિરાજે છે અને તે પણ પ્રસન્નતામાં. વળી શ્લોકમાં મહાદેવજીને માટે 'ભગવાન્'શબ્દ છે. તામસ કલ્પોમાં મહાદેવજી જ ભગવાન્ હોય છે કારણ કે તે વખતે તેઓ સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે. 'ભગવાન્' શબ્દ ભાગવતજીમાં શુકદેવજી, વ્યાસજી, નારદજી વગેરે માટે વપરાયેલ છે. તેનો અર્થ અલૌકિક દિવ્ય શક્તિ અને જ્ઞાનથી સમ્પન્ન

ભગવાન્ શપરે કહ્યું "તમે બ્રાહ્મણોની સાથે મળી યજ્ઞના દેવતા ઋત્વિજોના સમ્બન્ધી દક્ષિણાગ્નિની અભિચાર વિધિથી આરાધના કરો. તેથી તે અગ્નિ પ્રથમગણોની સાથે પ્રગટ થઈ, જે બ્રાહ્મણોનો ભક્ત ન હોય તેવા ઉપર પ્રયોગ કરશો તો તે તમારો સપલ્પ સિદ્ધ કરશે" ભગવાન્ શંકરની એવી આજ્ઞા થતાં સુદક્ષિણે અનુષ્ઠાન માટેના નિયમો લીધા અને તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને માટે અભિચાર (મારણનું પુરશ્ચરણ) કરવા લાગ્યો॥30-31॥

અભિચાર પૂર્ણ થતાં જ યજ્ઞકુણ્ડમાંથી અત્યન્ત ભીષણ અગ્નિ મૂર્તિમાન્ થઈ પ્રગટ થયો. તેના કેશ અને દાઢીમૂછ તપાવેલા તામ્બાના જેવા લાલ-લાલ હતા. આંખોમાંથી અનારા વરસી રહ્યા હતા॥32॥

ઉગ્ર દાઢો અને દણ્ડ જેવી ભ્રૂકુટીને લીધે તેના મુખમાંથી ક્રૂરતા ટપકી રહી હતી. તે પોતાની જીભથી મોંના બન્ને છેડા ચાટી રહ્યો હતો. તે વસ્ત્ર વગરનો અને હાથમાંના ત્રિશૂળને ફેરવતો હતો. તેમાંથી અગ્નિની ઝાળ નીકળી રહી હતી॥33॥

તાડના જેવડા પગવડે પૃથ્વીને કમ્પાવતો, દિશાઓને બાળતો, ભૂતોને સાથે લઈને એ અગ્નિ દ્વારકા તરફ દોડ્યો॥34॥

દ્વારકાના લોકો આ અભિચારના અગ્નિને આવતો જોઈને, વનમાં રહીને બળતાં પશુઓ ત્રાસ પામે તેમ, બધા ત્રાસ પામ્યા॥35॥

સભામાં પાસાની રમત રમતા, ત્રણ લોકના ઈશને "અગ્નિથી દ્વારકા બળે છે તો આપ રક્ષા કરો, રક્ષા કરો" એમ ભયથી આતુર થઈ બધા લોકો કહેવા લાગ્યા॥36॥

શરણાગતવત્સલ ભગવાને જોયું કે અમારા સ્વજન ભયભીત થઈ ગયા છે અને પોકારી-પોકારી વિકલતાભર્યા સ્વરથી અમારી પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે. ત્યારે આપેહસીને કહ્યું"ભય ન પામો હું તમારી રક્ષા કરીશ"

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ બધાંની અન્દર-બહારની વાત જાણે છે. આપ જાણી ગયા કે આ કાશીથી આવેલી માહેશ્વરી કૃત્યા છે. આપે તેનો પ્રતીકાર કરવા પોતાની પાસે જ બિરાજમાન સુદર્શન ચક્રને આજ્ઞા કરી॥38॥

કરોડો સૂર્યની કાન્તિવાળું, પ્રલયના અગ્નિ જેવા તેજવાળું, પોતાના તેજથી આકાશ, પાતાળ અને દિશાઓ ને પીડા કરતું એ સુદર્શન ચક્ર એ કૃત્યાની પાછળ પડ્યું॥39॥

એ કૃત્યાનો અગ્નિ તો ભગવાનના ચક્રના તેજ પાસે પાછો હઠતો પાછો કાશી જઈ સુદક્ષિણ, ઋત્વિજો અને બીજા બધા જે અભિચારમાં હતા તેઓને બાળવા લાગ્યો. પોતાનું બાણ પોતાને વાગે તો એમાં કોઈને દોષ ન દેવાય તેમ એ અભિચાર કરનારાઓએ એ અગ્નિ પેદા કર્યો તેનાથી એ બળ્યા એમાં કોઈને એનો દોષ ન લાગ્યો॥40॥

એની પાછળ કાશી પહોંચેલા સુદર્શન ચક્રે પણ મોટી-મોટી અટારીઓ, સભાગૃહ, બજારો, દરવાજાઓ, પ્રાચીર (રાન), ખજાના, હાથી, ઘોડા અને રથ અને અન્ન ભણ્ડારો વગેરેને બાળી ભસ્મ કર્યા॥41॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સુદર્શનચક્રે આખી કાશી (વારાણસી) ને બાળીને ભસ્મ કરી નાખી અને તે પરમાનન્દમયી લીલા કરવાવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પાસે પાછુ આવી ગયું॥42॥

ય એતચ્છ્રાવયેન્મર્ત્ય ઉત્તમશ્લોકવિક્રમમ્।
સમાહિતો વા શૃણુયાત્ સર્વપાપૈ: પ્રમુચ્યતે॥43॥

જે માણસ આ ઉત્તમ શ્લોક ભગવાનના પરાક્રમવાળી આ કથાને સંભળાવે અથવા ચિત્ત સ્થિર રાખીને સાંભળે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે॥43॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના પહેલા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો યશરૂપ ત્રીજો) "ભગવાને મિથ્યા વાસુદેવને માર્યો અને કાશીને બાળી" નામનો (ઉત્તરાર્ધનો સત્તરમો અને ચાલુ) છાસઠમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં ત્રેસઠમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ

ઉત્તરાર્ધનો અધ્યાય 18 અ.67; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.64
બલદેવજીએ દ્વિવિદ વાનરને માર્યો

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય4
વિશેષ: બલદેવજી ગેરહાજર હતા. તેમાં પૌણ્ડ્રકે પોતાની બડાઈ કરી હતી એમ લોકો કહેવા લાગ્યા તેથી બલદેવજીમાં પરાક્રમ વિશેષ છે પણ બળ ભગવાનનું જ છે. એમનું કર્યું હજુ સમાપ્ત થયું નથી. તેથી એમનાં વધારે ચરિત્ર જાણવાની ઇચ્છા, રાજાએ પ્રશ્ન કરીને બતાવી છે. આ સડસઠમા અધ્યાયમાં દ્વિવિદનો 'વધ' કહે છે. ગોપિકાઓની જેમ અહીં પણ સ્ત્રીઓનું માહાત્મ્ય બતાવવાનું છે. એમ ન કરે તો બલદેવજીદ્વારા નિરોધ કરવાનો છે તે સ્ત્રીઓનો નિરોધ ન થાય. તો પછી ભગવાન્ પ્રકટ થયાં ત્યારે શક્તિનો વિભાગ કર્યો છે તે વ્યર્થ જાય. કેટલીક શક્તિઓ પોતાના સ્વરૂપમાંથી બલદેવજીમાં ધરી છે તેટલું કાર્ય એમનાદ્વારા ભગવાનને કરાવવું છે. આથી એમ સમજવું કે જેના આવેશનું ચરિત્ર અદ્ભુત છે તો એ ભગવાન્ સાક્ષાત્ શું ન કરી શકે? એથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે. એ જ બલદેવજી લક્ષ્મણાના સ્વયંવર પ્રસનમાં સર્વ જાણી શકે એવું ચરિત્ર કરશે.
ભૂયોઽહં શ્રોતુમિચ્છામિ રામસ્યાદ્ભુતકર્મણ:।
અનન્તસ્યાપ્રમેયસ્ય યદન્યત્ કૃતવાન્ પ્રભુ:॥1॥
રાજાએ પૂછ્યું: અનન્તરૂપ અને જેની સ્વત: કલ્પના ન થઈ શકે તેવા અદ્ભુત પરાક્રમવાળા બલદેવજીએ જે કાંઈ બીજું ચરિત્ર કર્યું હોય તે હું સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું॥1॥
શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : નરકાસુરનો મિત્ર *'દ્વિવિદ' નામનો કોઈ એક વાનર હતો. તે રામાવતારમાં સુગ્રીવનો પ્રધાન હતો અને મૈન્દનો ભાઈ હતો. તે બહુ પરાક્રમવાળો હતો ॥2॥
વિશેષ:"દ્વિવિદ:દ્વિધા વિત્ જ્ઞાનં યસ્ય ઇતિ દ્વિ:સ્વભાવોયમ્" રામાવતારમાં એ ભક્ત હતો, અત્યારે વેરી બન્યો એ એનો દ્વિ:સ્વભાવ. અત્યાર સુધી તેની ઉપેક્ષા એટલામાટે કરી કે ભગવાને જ એને વાનર-અર્ધનર બનાવ્યો છે, તો તેને શું મારવો?
પોતાના મિત્ર નરકાસુરને માર્યો એનો બદલો લેવામાટે તે વાનરે દેશનો નાશ કરવાનો આરમ્ભ કર્યો. શહેરો, ખાણો, નેસ વગેરેમાં આગ લગાડી એને બાળી નાખવા લાગ્યો॥3॥
કોઈ ઠેકાણે મોટા પર્વતોને ઉખાડી એ દેશમાં વસ્તા લોકો ઉપર નાખી એમને તારાજ કરવા લાગ્યો. એમાં પણ એના મિત્રને મારનાર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ્યાં બિરાજે છે તેવા આનર્ત (કાઠિયાવાડ) દેશનો તો એ વિશેષ નાશ કરવા લાગ્યો॥4॥
ક્યારેક સમુદ્રમાં જઈ બે હાથવડે એનું જળ ઉડાડે અને કાંઠાના પ્રદેશને જળમાં ડુબાડી દે. એ દસહજાર હાથીના બળવાળો હતો તેથી એમ કરી શક્તો હતો॥5॥
એ દુષ્ટ એટલેથી ન અટકતાં મુખ્ય ઋષિઓના આશ્રમોમાં જઈને વૃક્ષોને ભાંગી નાખતો, વૈદિક અગ્નિકુણ્ડોમાં મલમૂત્ર નાખી એને અભડાવી દઈ પોતાની દુષ્ટતા સિદ્ધ કરતો હતો॥6॥

ભમરી કીડાને ઉપાડી જઈ પોતાના દરમાં પૂરી દે છે. કીડો બીકમાં ભમરીનું જ સ્મરણ કરે છે. તે અખણ્ડ સ્મરણના પ્રતાપે તે કીડો, કીડો મટી જઈ ભમરી બની જાય છે. તેવી રીતે તે મદોન્મત્ત વાનર સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ને ઉપાડી જઈ પહાડોની ઘાટી અને ગુફાઓ માં પૂરી, મોટી-મોટી શિલાઓથી તેનાં મોઢાં બંધ કરી દેતો. આમ તે એટલામાટે કરતો હતો કે વિશ્વ ભગવદાત્મક મટી જાય અને કીડાની માફક તેનું સ્મરણ કરી તદાત્મક (દ્વિવિદાત્મક-દુષ્ટ) બની જાય॥7॥

આ પ્રમાણે દેશવાસીઓને તો તે હેરાન કરતો જ હતો, કુલીન સ્ત્રીઓને પણ તે દૂષિત કરી દેતો હતો (તેણે બધાના બધા વિષયો છોડાવ્યા હતા તેમાં વળી) એક દિવસ રૈવતક પર્વત ઉપરથી અત્યન્ત મધુર ગીત સાંભળી, (હું છું ને વળી મારી ઉપસ્થિતિમાં ગાવાની કોણ હિમ્મત કરે છે એમ વિચારી) તે (બંધ કરાવવા) રૈવતક પર્વત ઉપર ગયો॥8॥

ત્યાં તેણે જોયું કે યદુવંશ શિરોમણિ બલદેવજી સુન્દર યુવતીઓના મણ્ડળમાં બિરાજમાન્ છે. તેમનું એકેએક અન સુન્દર અને દર્શનીય છે અને વક્ષ:સ્થલ ઉપર કમલની માલા લટકી રહી છે॥9॥

તે મધુપાન કરી મધુર સનીત ગાઈ રહ્યાં હતાં અને તેમનાં નેત્રો આનન્દના ઉન્માદથી વિહ્વળ થઈ રહ્યાં હતાં. તેમનું શરીર એવું શોભી રહ્યું હતું કે જાણે કોઈ મદઝરતો ગજરાજ હોય॥10॥

તે દુષ્ટ વાનર વૃક્ષોની શાખા ઉપર ચડી જતો અને વૃક્ષોને હચમચાવી મૂક્તો. ક્યારેક સ્ત્રીઓની સામે આવી ગુપ્ત અન બતાવતો, કિકિયારી કરતો॥11॥

યુવતી સ્ત્રીઓ જાતિથી, સ્વભાવથી અને વયથી જ ચઞ્ચલ અને હાસ-પરિહાસમાં રુચિ રાખનારી હોય છે. બલદેવજીની સ્ત્રીઓ તો વાનરની ધૃષ્ટતા જોઈ હસવા લાગી॥12॥

હવે તે વાનર ભગવાન્ બલદેવજીની સામે જ તે સ્ત્રીઓની અવગણના કરવા લાગ્યો. ક્યારેક તેમને પોતાની ગુદા દેખાડતો, તો ક્યારેક ભવાં નચાવતો તો વળી ક્યારેક ચિચિયારી કરી મોઢું મરડતો, ઘૂરકતો॥13॥

વીર શિરોમણિ બલદેવજી તેની આ ચેષ્ટા જોઈ ગુસ્સે થઈ ગયા. તેમણે તેના ઉપર પથ્થરનો એક ટૂકડો ફેંક્યો. પરન્તુ દ્વિવિદે પોતાની જાતને આઘા ખસી જઈ બચાવી લીધી અને ઝપટ મારીને તેણે મધુકલશ ઉઠાવી લીધો અને બલદેવજીનો અનાદર કરવા લાગ્યો. તે ધૂર્તે મધુકલશને તો ફોડી નાખ્યો એટલું જ નહિ, જલક્રીડા કરીને બદલવાનાં કાંઠે મૂકેલાં વસ્ત્રો પણ ફાડી નાખ્યાં. આ ઓછું હોય તેમ તેણે ઉદ્ધતાઈથી બાહુવડે તાલ દઈ બલદેવજીને મલ્લયુદ્ધને માટે પડકાર ફેંક્યો॥14-15॥

હે પરીક્ષિત! જ્યારે આ પ્રમાણે બલવાન્ અને મદોન્મત્ત દ્વિવિદ બલદેવજીનો ઘોર તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો ત્યારે તેમણે તેનો અવિનય જોઈ તથા તેનાદ્વારા થતી પ્રદેશોની પાયમાલીનો વિચાર કરી તે શત્રુને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ક્રોધપૂર્વક પોતાના હળ અને મુશળ ઉઠાવ્યાં. દ્વિવિદ પણ ભારે બળવાન્ હતો. તેણે પોતાના એક જ હાથથી સાગનું ઝાડ મૂળમાંથી ઉખેડી

નાખ્યું અને ભારે વેગથી દોડીને બલદેવજીના મસ્તકમાં માર્યું. ભગવાન્ બલદેવજી પર્વતની જેમ અડગ ઊભા રહ્યા. તેમણે તે વૃક્ષને પોતાના હાથથી સિર સુધી પહોંચતાં પહેલાં જ પકડી લીધું અને પોતાના 'સુનન્દ'નામના મુશળથી તેના ઉપર પ્રહાર કર્યો. મુશળ વાગવાથી દ્વિવિદનું માથું ફાટી ગયું અને તેમાંથી લોહીની ધારા વહેવા લાગી. તે વખતે એવી શોભા થઈ કે જાણે કોઈ પર્વત ઉપરથી ગેરુનું ઝરણું વહી રહ્યું હોય. પરન્તુ દ્વિવિદે પોતાનું મસ્તક ફાટી જવાની જરાય પરવા ન કરી. તેણે આંખના પલકારામાં એક બીજું ઝાડ ઉખેડ્યું તેનાં પાંદડાં તોડી નાખી તેને પાંદડાં વિનાનું બનાવી દીધું. એકદમ ગુસ્સે થઈ ઝાડને છેડેથી પકડી થડ બલદેવજીને વાગે તેમ જોરથી પ્રહાર કર્યો. બલદેવજીએ તેના સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા. ત્યાર પછી દ્વિવિદે ત્રીજું ઝાડ ચલાવ્યું, પરન્તુ બલદેવજીએ તેને પણ શતધા છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખ્યું॥16-21॥

આ પ્રમાણે તે તેમની સાથે યુદ્ધ કરતો રહ્યો. વૃક્ષ તૂટી જતાં બીજું ઉખેડતો અને તેનાથી પ્રહાર કરવાની ચેષ્ટા કરતો. આ પ્રમાણે બધી તરફથી વૃક્ષો ઉખેડી લડતાં-લડતાં તેણે આખાય વનને વૃક્ષહીન કરી દીધું, વનમાં એકપણ વૃક્ષ રહેવા પામ્યુંનહિ॥22॥

વૃક્ષ ન રહ્યાં ત્યારે ખૂબ જ ખિજાઈને બલદેવજી પર પથ્થરોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. પરન્તુ ભગવાન્ બલદેવજીએ પોતાના મુશળથી તે બધા પર્વતો (પથ્થરો) નું ચૂર્ણ કરી નાખ્યું॥23॥

છેવટે દ્વિવિદે પોતાના તાલના જેવા દીર્ઘ, સ્થૂલ અને કઠોર બાહુની મુઠ્ઠી વાળી બલદેવજીની છાતીમાં મારી॥24॥

હવે યદુવંશ શિરોમણિ બલદેવજીએ હળ અને મુશળ છોડી દઈ, ક્રોધ કરી બન્ને હાથોથી તેના ગળાની હાંસડીઉપર પ્રહાર કર્યો. તેથી તે વાનર મોઢામાંથી લોહી કાઢતો ધરતીઉપર જઈપડ્યો॥25॥

હે કુરુશાર્દૂલ! આંધી આવતાં જેમ જલમાં વહાણ ડગમગવા લાગે તેમ જ તેના પડવાથી મોટાં વૃક્ષો અને શિખરો સહિત આખો પર્વત ધ્રૂજી ઊઠ્યો॥26॥

ત્યારે આકાશમાં દેવતાઓ "જય હો, જય હો!" સિદ્ધ લોકો "નમો નમ:" અને મોટા-મોટા ઋષિમુનિઓ "સાધુ સાધુ" (બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું) શબ્દના પોકાર કરવા અને બલદેવજી પર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા॥27॥

એવં નિહત્ય દ્વિવિદં જગદ્વ્યતિકરાવહમ્।
સંસ્તૂયમાનો ભગવાન્ જનૈ: સ્વપુરમાવિશત્॥28॥

હે પરીક્ષિત! દ્વિવિદે જગતમાં ભારે ઉપદ્રવ મચાવી દીધો ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 20

અ.69; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.66
શ્રીકૃષ્ણના ગાર્હસ્થ્યને નારદજીએ જોયું

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ

અ.69; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.66

અધ્યાય6

વિશેષ: સાત્ત્વિક ભક્તોના નિરોધમાં નારદજી મુખ્ય છે. તેમને પૂર્વ બુદ્ધિનું નિવારણ એટલે કે પ્રપઞ્ચ વિસ્મૃતિ થવી જોઈએ કારણ કે ભક્તિમાર્ગને અનુસરવું એ આમાં મુખ્ય છે. આ ઓગણ્યોસિત્તેરમા અધ્યાયમાં નારદજીએ શ્રીકૃષ્ણ અને એમનાં ચરિત્રો જોયાં. તેમનું ગાર્હસ્થ્ય અલૌકિક છે એમ બતાવવામાટે ભગવાને આ રૂપો એમને બતાવ્યાં છે. સામ્બ હસ્તિનાપુરમાં કેદ થયો એ કહેવાને નારદજી આવેલા ત્યારે ભગવાન્ નરકાસુરને મારીને સોળ હજાર સ્ત્રીઓ લાવ્યા અને એમની સાથે લગ્ન કર્યાં એ જાણી એમને સન્દેહ થયો એમની ભ્રાન્તિ દૂર કરવામાટે ભગવાને દરેક પટરાણીના મહેલમાં પોતે એની સાથે દર્શન આપ્યાં ત્યારે નારદજીને સંશય દૂર થયો અને એમનો નિરોધ સિદ્ધ થયો.

શ્રીશુક ઉવાચ

નરકં નિહતં શ્રુત્વા તથોદ્વાહં ચ યોષિતામ્।

કૃષ્ણેનૈકેન બહ્વીનાં તદ્ દિદૃક્ષુ: સ્મ નારદ:॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : નરકાસુરને મારીને એકલા શ્રીકૃષ્ણે ઘણી રાજકુમારીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં એમ જ્યારે નારદજીએ સાંભળ્યું ત્યારે તેમના મનમાં ભગવાનનો ગૃહસ્થાશ્રમ જોવાની તીવ્ર અભિલાષા થઈ॥1॥

તે વિચારવા લાગ્યા કે એક જ શરીરવડે જુદા-જુદા ઘરમાં રહેલી સોળ હજાર રાજકુમારીઓને એક જ વખતે ભગવાન્ પરણ્યા એ ઘણા આશ્ચર્યની વાત કહેવાય॥2॥

દેવર્ષિ નારદજી આ ઉત્સુક્તાથી પ્રેરાઈને ભગવાનની લીલાનાં દર્શન કરવા દ્વારકા આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પુષ્પોથી લચી પડેલાં ઉપવનોમાં ક્રીડા સ્થાનો હતાં. અનેક પક્ષીઓ અને ભમરાઓ તે ક્રીડાસ્થાનોમાં ગાન કરી રહ્યાં હતાં॥3॥

નિર્મલ જલથી ભરેલાં સરોવરોમાં ઇન્દીવર (આસમાની), અમ્ભોજ (લાલ) અને કહ્લાર (સફેદ) રનનાં જાતજાતનાં કમલ ખીલેલાં હતાં. કુમુદ (પોયણું, રાત્રિકમલ) અને ઉત્પલ (નવજાત કમલ) નો તો કોઈ પાર ન હતો. તેમાં હંસ અને સારસ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં॥4॥

દ્વારકાપુરીમાં સ્ફટિકમણિ અને ચાંદીના નવ લાખ મહેલો હતા. તે ભોંયતળિયામાં જડેલ મહા મરકતમણિ (પન્ના) ની પ્રભાથી ઝગમગી રહ્યા હતા અને તેમાં સોના તથા હીરાની ઘણી વસ્તુઓ શોભાયમાન હતી॥5॥

તેના રાજમાર્ગ, ગલીઓ, ચોક અને બજાર અત્યન્ત સુન્દર હતાં. કોઠાર, ભોજનાલય, સભાસ્થાન અને દેવમન્દિરોને લીધે તેનું સૌન્દર્ય ઘણું વધારે ચમકી ઊઠતું હતું. ત્યાંની સડકો, ચોકો, ગલીઓ અને દરવાજાઓ ઉપર છંટકાવ કરવામાં આવ્યો હતો. નાની-નાની પતાકાઓ

અને મોટા-મોટા ધ્વજો ઠેક-ઠેકાણે લહેરાઈ રહ્યા હતા. જેને લીધે સૂર્યનો તડકો તો રસ્તાઓ ઉપર આવી શક્તો જ નહોતો॥6॥

તે દ્વારકાના નિર્માણમાટે ઇન્દ્ર વગેરે લોકપાલોએ પરમ્પરા પ્રાપ્ત પોતાનાં ઉત્તમ રત્નો અર્પણ કર્યાં હતાં. અને વિશ્વકર્માએ પોતાની તમામ કુશલતા અને કારીગીરી કામે લગાડી ભગવાન્ શ્રીહરિનો રાણીવાસ નિર્માણ કર્યો હતો. લક્ષ્મીજી તો ત્યાં અવતીર્ણ સ્વરૂપે નહિ પણ મૂળરૂપે જ બિરાજતાં હતાં॥7॥

તે રાણીવાસમાં ભગવાનની રાણીઓના સોળ હજાર મહેલો શોભતા હતા. તે મહેલો એવા તો અદ્ભુત હતા કે જે મહેલની પાસે કોઈ જાય તે જ મહેલ બીજા બધા મહેલો કરતાં ઉત્તમ લાગે. આમાંથી એક આલીશાન ભવનમાં દેવર્ષિ નારદજીએ પ્રવેશકર્યો॥8॥

તે મહેલમાં પ્રવાલના થાંભલા, વૈદૂર્યના ઉત્તમ-ઉત્તમ પાટડાઓ અને ઇન્દ્ર નીલમણિની દિવાલો ઝગમગી રહી હતી અને ભોંયતળિયામાં ઇન્દ્ર નીલમણિની એવી લાદી બેસાડેલી હતી જેની ચમક કોઈ રીતે ક્યારેય ઓછી ન થાય॥9॥

તેમાં મોતીની ઝાલરોવાળા વિશ્વકર્માએ બનાવેલા ચન્દરવા હતા. હાથીદાન્તના બનેલાં આસન અને પલનોમાં ઉત્તમ-ઉત્તમ મણિઓ જડેલા હતા॥10॥

સુન્દર વસ્ત્રોથી સુસજ્જિત દાસીઓએ ગળામાં સોનાના હાર પહેર્યાં હતાં. ઘણા બધા સેવકો પણ જામા (અનરખા), પાઘડી અને સુન્દર-સુન્દર વસ્ત્રો અને કાનોમાં જડાઉ કુણ્ડલ ધારણ કરી પોત-પોતાના કામમાં લાગેલા હતા અને મહેલની શોભામાં વધારો કરી રહ્યા હતા॥11॥

અનેક રત્નદીપ પોતાના ઝગમગાટથી તેના અન્દરનો અન્ધકાર દૂર કરી રહ્યા હતા. અગરના ધૂપને લીધે ઝરોખામાંથી ધુમાડો નીકળી રહ્યો હતો. તેને જોઈ રંગબેરંગી મણિમય ઝરૂખા ઉપર બેઠેલા મોર વાદળોના ભ્રમથી કેકારવ કરતા-કરતા નાચી ઊઠતાહતા॥12॥

દેવર્ષિ નારદજીએ જોયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તે મહેલમાં સ્વામિનીજીની સાથે બિરાજમાન્ છે. જો કે તે મહેલમાં સ્વામિનીજી જેવાં જ ગુણ, રૂપ, તારુણ્ય અને વસ્ત્રાભૂષણયુક્ત હજારો દાસીઓ હર સમય હાજર રહેતી હતી તો પણ સ્વામિનીજી પોતાના હાથે ભગવાનને સોનાની દાંડીવાળો ચામર ઢોળી રહ્યાંહતાં॥13॥

નારદજીને જોતાં જ સમસ્ત ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્વામિનીજીના પલન ઉપરથી એકદમ ઊભા થઈ ગયા. આપે નારદજીના યુગલ ચરણોમાં મુકુટયુક્ત મસ્તકથી પ્રણામ કર્યા અને હાથ જોડી તેમને પોતાના આસન ઉપર બેસાડ્યા. (આવનારને પોતાના આસન ઉપર બેસાડવાએ તેમનું મોટામાં મોટું સન્માન-પૂજા છે. તેમને પોતાના આસન ઉપર ન બેસાડી દે તો ભગવાન્ અને બીજા માં ફરક શો?)॥14॥

હે પરીક્ષિત! એ તો શપા વગરની વાત છે કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ચરાચર જગતના પરમ *ગુરુ છે અને આપના ચરણોનું જલ-ગનાજલ સમગ્ર જગતને પવિત્ર કરવાવાળું છે કારણ કે ગનાજલમાં બધાં સાડાત્રણ કરોડ તીર્થો રહેલાં છે. છતાં પણ આપ અત્યન્ત ભક્તવત્સલ,

સન્તોના પરમ આદર્શ, તેમના સ્વામી છે. આપનું એક અસાધારણ નામ બ્રહ્મણ્ય દેવ પણ છે. આપ બ્રાહ્મણોને જ પોતાના આરાધ્ય દેવ માને છે. આપનું આ નામ આપના ગુણને અનુરૂપ અને ઉચિત જ છે. એટલે તો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જાતે જ નારદજીના ચરણ ધોયા અને તેનું ચરણામૃત પોતાના શ્રીમસ્તક પર ધારણ કર્યું॥15॥
વિશેષ:'ગુરુતર:' 'તર' પ્રત્યયનો ભાવ એ છે કે આપ શાસ્ત્રપ્રણેતા, ઉપદેશક, પ્રેરક અને ઉપદેશરૂપ છે. ભગવાનનું નામ ભગવત્સ્વરૂપ જ છે.

નરશિરોમણિ નરના સખા સર્વદર્શી પુરાણ પુરુષ ભગવાન્ નારાયણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી દેવર્ષિ શિરોમણિ ભગવાન્ નારદજીની પૂજા કરી. ત્યાર પછી અમૃત જેવી મીઠી વાણીથી પણ થોડા શબ્દોમાં એમનું સ્વાગત કર્યું અને પછી કહ્યું : "ઓહો નારદજી! પ્રભો! આપ તો સ્વયં સમગ્ર જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ધર્મ, યશ, શ્રી અને ઐશ્વર્ય થી પૂર્ણ છો. આપની હું શી સેવા કરું?"
નારદજી બોલ્યા : હે ભગવન્! આપ સમસ્ત લોકોના એક માત્ર સ્વામી છો. આપ આપના ભક્તો ઉપર પ્રેમ કરો છો અને દુષ્ટોને દણ્ડ આપો છો એ આપને માટે કંઈ નવી વાત નથી. હે પરમ યશસ્વી પ્રભો! આપે જગતની સ્થિતિ અને રક્ષા દ્વારા સમસ્ત જીવોનું કલ્યાણ કરવાને માટે સ્વેચ્છાથી અવતાર ગ્રહણ કર્યો છે. આ વાત અમે માત્ર તર્કથી નહિ પણ અનુભવ અને શ્રુતિ ને આધારે જાણીએ છીએ॥17॥

આજ મારાં અહોભાગ્ય છે કે આપનાં ચરણારવિન્દનાં દર્શન થયાં. આપનાં આ ચરણકમલ મનુષ્ય માત્રને મોક્ષ આપવા સમર્થ છે. જેમનું જ્ઞાનપૂર્ણ છે એવા બ્રહ્માજી, શંકર વગેરે પોતાના હૃદયમાં તેમનું ચિન્તન કરતા રહે છે. (પણ તેમને ચરણ કમલોનાં સાક્ષાત્ દર્શન થતાં નથી) વાસ્તવમાં તો તે શ્રીચરણ જ સંસારરૂપી કૂવામાં પડેલા લોકોને બહાર નીકળવાને માટે અવલમ્બન છે. આપ એવી કૃપા કરો કે આ જે ચરણકમલ મેં જોયું તેનું મને અખણ્ડ સ્મરણ રહે. (તેટલું થાય તો બીજું કંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. ચરણકમલ પ્રાપ્ત પણ થાય તો પણ તેની સ્મૃતિ રહેવામાં ઘણા વિઘ્ન આવે છે એટલે સ્મૃતિ અખણ્ડ રહેશે એવો વિશ્વાસ પડતો નથી)॥18॥

હે પરીક્ષિત! ત્યારબાદ દેવર્ષિ નારદજી યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની યોગમાયાનું રહસ્ય જાણવાને માટે આપની બીજી પત્નીના મહેલમાં ગયા*॥19॥
વિશેષ: યોગની ગતિ જ અકળ છે તો યોગને વશ કરનાર યોગેશ્વરની ગતિ તો અકળ હોય તેમાં કહેવું જ શું? શ્રીકૃષ્ણ યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે તેમની પણ યોગમાયાનું રહસ્ય જાણવાની ઇચ્છા. એ યોગમાયાનો વૈભવ તો ભગવાન્ પણ જાણતા નથી એવો અપાર છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પહેલા મહેલમાં બિરાજતા હતા એટલે બીજા મહેલમાં રાણી એકલાં જ હશે એવી નારદજીની સમજ છે.

ત્યાં તેમણે જોયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની પ્રાણપ્રિયા તથા ઉદ્ધવજીની સાથે ચોપાટ રમી રહ્યા છે. ત્યાં પણ ભગવાને ઊભા થઈ જઈ તેમનું સ્વાગત કર્યું આસન ઉપર બેસાડ્યા અને વિવિધ સામગ્રીઓથી પરમ ભક્તિભાવપૂર્વક તેમની અર્ચા-પૂજાકરી॥20॥

ત્યારબાદ જાણે કંઈ જાણતા ન હોય તેમ ભગવાને નારદજીને પૂછ્યું, "આપ અહીં ક્યારે પધાર્યા? આપ તો પરિપૂર્ણ છો અને અમે તો અપૂર્ણ છીએ. એવી સ્થિતિમાં અમે આપની શી સેવા કરી શકીએ?॥21॥

છતાં પણ હે બ્રહ્મન્!* આપ કંઈને કંઈ આજ્ઞા કરી આ જન્મ સફલ કરો. નારદજી આ બધું જોઈ અને સાંભળીને વિસ્મિત થઈ રહ્યા હતા. તે ત્યાંથી ઊઠી ચુપચાપ બીજા મહેલમાંગયા॥22॥

વિશેષ: બ્રહ્મન્=બ્રાહ્મણ, બ્રહ્મ.

બ્રૂહિ-યાચના કરો, કહો. બ્રાહ્મણ યાચના કરે એ ઉચિત છે. આ મારો જન્મ (અવતાર) ભક્તોના ઉદ્ધારમાટે છે. ભક્તોમાં તમે (નારદજી) મુખ્ય છો. એટલે પોતાની જાતને પૂર્ણ કરી જન્મ સફળ કરી લો. "આ સાચું ન હોઈ શકે, ભગવાન્ મને છેતરે છે" એમ વિચારી ઊઠીને તરત જ નારદજી બીજે ગયા.

ત્યાં પણ નારદજીએ જોયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં નાનાં બાળકોને લાડ લડાવી રહ્યા હતા. ત્યાંથી વળી બીજા મહેલમાં ગયા તો ત્યાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્નાનની તૈયારી કરી રહ્યા હતા॥23॥

કોઈ મહેલમાં 'આહવનીય'નામના અગ્નિમાં હોમ કરતા, ક્યાંક પાંચ મહાયજ્ઞ કરતા, ક્યાંક બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવતા, ક્યાંક બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવતાં બાકી રહેલ અન્નમાંથી ભોજન કરતા ભગવાનને નારદજીએ જોયા॥24॥

ક્યાંક સુધ્યોપાસના કરતા, ક્યાંક વાણીનો સંયમ કરી ગાયત્રીનો જપ કરતા, ક્યાંક ઢાલ તલવાર લઈ એને કેમ ચલાવવી એનો શાસ્ત્રોક્ત પ્રયોગ કરતા જોયા॥25॥

ક્યાંક ઘોડા, હાથી અને રથ માં સવાર થઈ ફરતા જોયા. ક્યાંક પલનમાં પોઢતા અને ક્યાંક બન્દીજનની સ્તુતિને સાંભળતા ભગવાનને જોયા॥26॥

કોઈ મહેલમાં ઉદ્ધવજી વગેરે મન્ત્રીઓની સાથે કોઈ ગમ્ભીર વિષય ઉપર વિચાર-વિમર્શ કરી રહ્યા છે, તો ક્યાંક વળી ઉત્તમોત્તમ વારાંગનાઓથી વીંટળાઈને જલક્રીડા કરી રહ્યા છે॥27॥

ક્યાંક શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત ગાયોનું દાન કરી રહ્યા છે, ક્યાંક ઇતિહાસ અને પુરાણો નું તો ક્યાંક વળી મંગલકારક ભગવદ્ ગુણોનું શ્રવણ કરી રહ્યા છે॥28॥

ક્યાંક કોઈ પત્નીના મહેલમાં પોતાની પ્રાણપ્રિયાની સાથે હાસ્યવિનોદ કરી રહ્યા છે, તો ક્યાંક ધર્મનું સેવન કરી રહ્યા છે. ક્યાંક અર્થનું સેવન કરી રહ્યા છે. ધનસઙ્ગ્રહ અને ધનવૃદ્ધિ ના કાર્યમાં લાગેલા છે, તો ક્યાંક ધર્માનુકૂલ ગૃહસ્થોચિત વિષયોનો ઉપભોગ કરી રહ્યા છે॥29॥

ક્યાંક એકાન્તમાં બિરાજી પ્રકૃતિથી અતીત પુરાણ પુરુષનું ધ્યાન કરી રહ્યા છે, તો ક્યાંક ગુરુજનો, વડીલોને ઇચ્છિત ભોગ-સામગ્રી સમર્પિત કરી તેમની સેવા કરી રહ્યા છે॥30॥

દેવર્ષિ નારદજીએ જોયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કોઈની સાથે યુદ્ધની વાત કરી રહ્યા છે. કોઈની સાથે સન્ધિ કરી રહ્યા છે. ક્યાંક બલદેવજીની સાથે સત્પુરુષોના કલ્યાણ અને ભવિષ્ય માં ઉત્પન્ન થનારા કલિયુગના જીવોના કલ્યાણ વિશે વિચાર કરી રહ્યા છે॥31॥

ક્યાંક યોગ્ય સમયે પુત્રો અને કન્યાઓ ના એમને અનુરૂપ પત્નીઓ અને વરોની સાથે ધામધૂમથી વિધિપૂર્વક વિવાહ કરી રહ્યા છે॥32॥

ક્યાંક ઘરેથી કન્યાઓને વિદાય કરી રહ્યા છે, તો ક્યાંક કન્યાઓને બોલાવવાની તૈયારીમાં લાગેલા છે. યોગેશ્વરેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના આ અભૂતપૂર્વ વિરાટ ઉત્સવોને જોઈને એમાં ગૂંથાયેલા સૌ લોકોને વિસ્મયમાં લીન કરતા ભગવાનને નારદજીએ જોયા॥33॥

ક્યાંક મોટા-મોટાં યજ્ઞોદ્વારા ભગવત્કલાયુક્ત-ભગવદાવેશયુક્ત-દેવતાઓનું યજન કરી રહ્યા છે અને ક્યાંક વળી કૂવા, બગીચા, મન્દિરો વગેરે બનાવડાવી ઇષ્ટાપૂર્ત ધર્મનું આચરણ કરી રહ્યા છે॥34॥

ક્યાંક શ્રેષ્ઠ યાદવોની સાથે સમુદ્રમાંથી નીકળેલ ઘોડા ઉપર સવાર થઈ મૃગયા કરી રહ્યા છે અને તેમાં શ્રાદ્ધ વગેરેને માટે મેધ્ય (પવિત્ર) પશુઓનો જ વધ કરી રહ્યા છે॥35॥

અને ક્યાંક વળી પ્રજામાં અને અન્ત:પુર ના મહેલોમાં વેશપલટો કરીને ગુપ્તરૂપથી બધાનો અભિપ્રાય જાણવામાટે ફરી રહ્યા છે॥36॥

આ પ્રમાણે મનુષ્યના જેવી લીલા કરતા હૃષીકેશ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની યોગમાયાનો પ્રભાવ જોઈ નારદજીએ હસતાં-હસતાં કહ્યું॥37॥

"હે યોગેશ્વરાત્મા! આપની યોગમાયા બ્રહ્માજી વગેરે મોટા-મોટા યોગીઓને માટે પણ અગમ્ય છે. પરન્તુ આપના ચરણકમલની સેવાના પ્રતાપથી આજે અમે જાણી॥38॥

ચૌદે ભુવન આપના સુયશથી પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યાં છે. હવે મને આજ્ઞા આપો કે હું આપની ત્રિભુવનપાવની લીલાનું ગાન કરતો-કરતો તે લોકોમાં ફરતો રહું”

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: "હે બ્રહ્મન્! હું જ ધર્મનો ઉપદેશક, પાલન કરવાવાળો અને તેનું આચરણ કરતા લોકોનો અનુમોદન કર્તા પણ છું. આથી સંસારને ધર્મની શિક્ષા આપવાનેમાટે જ હું આ પ્રકારના ધર્મોનું આચરણ કરું છું. (મારી લીલાનું તત્ત્વ તું ન જાણી શક્યો તેથી) હે પુત્ર! તું ખેદ ન કર”

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ગૃહસ્થોને પવિત્ર કરનારા શ્રેષ્ઠ ધર્મોનું આચરણ કરી રહ્યા હતા. જો કે શ્રીકૃષ્ણ એક જ છે છતાં દેવર્ષિ નારદજીએ એમને એમની પ્રત્યેક પત્નીના મહેલમાં અલગ-અલગ જોયા॥41॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની શક્તિ અનન્ત છે. એમની યોગમાયાનો પરમ પ્રભાવ વારંવાર જોઈને દેવર્ષિ નારદજીને અત્યન્ત વિસ્મય તો થયો જ પણ ફરી-ફરીને તે જોવામાટે ઉત્સુક્તા પણ થઈ॥42॥

દ્વારકામાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ગૃહસ્થની જેમ એવું આચરણ કરતા હતા કે જાણે ધર્મ, અર્થ અને કામ રૂપ પુરુષાર્થોમાં આપની ભારે શ્રદ્ધા હોય. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે નારદજીનું બ્રાહ્મણ

બુદ્ધિથી અને ઋષિ બુદ્ધિથી સન્માન કરીને ભોજન કરાવીને સન્તુષ્ટ કર્યા અને નારદજી પ્રભુનું સ્મરણ કરતા - કરતા ત્યાંથી વિદાય થયા॥43॥

હે રાજન્! ભગવાન્ નારાયણ સમસ્ત જગતના કલ્યાણને માટે બધી સાત્ત્વિક શક્તિઓનો સઙ્ગ્રહ કરે છે અને આ પ્રમાણે મનુષ્યના જેવી લીલા કરે છે. નારદજીએ નક્કી કર્યું કે દ્વારકાપુરીમાં સોળ હજાર પત્નીઓ પોતાની લજ્જાયુક્ત અને પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિ તથા મન્દ-મન્દ હાસ્યથી જે શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરતી હતી તે ભગવાન નારાયણ જ છે॥44॥

યાનીહ વિશ્વવિલયોદ્ભવવૃત્તિહેતુ: કર્માણ્યનન્યવિષયાણિ હરિશ્ચકાર।
યસ્ત્વન ગાયતિ શૃણોત્યનુમોદતે વા ભક્તિ લભેત ભગવત્યપવર્ગમાર્ગે॥45॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જે લીલાઓ કરી છે તે બીજું કોઈ કરી શકે નહિ. હે પરીક્ષિત! તે શ્રીકૃષ્ણ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ના પરમ કારણ છે. જે આપની લીલાઓનું ગાન, શ્રવણ અને ગાન શ્રવણ કરવાવાળાનું અનુમોદન કરે છે તેને મોક્ષના માર્ગસ્વરૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં પ્રેમમયી ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે॥45॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના પહેલા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો વૈરાગ્ય રૂપ છઠ્ઠો) "શ્રીકૃષ્ણના ગાર્હસ્થ્યને નારદજીએ જોયું" નામનો (ઉત્તરાર્ધનો વીસમો અને ચાલુ) 69મો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં છાસઠમો)
અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય 21 અ.70; શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.67
સવારથી રાત સુધીની ભગવાનની દિનચર્યા

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય7
વિશેષ: સાત્ત્વિક ભક્તોના નિરોધમાં પ્રમેય બલવડે પ્રથમ છ અધ્યાયથી સર્વનો નિરોધ કર્યો છે તેમનો સાધનવડે હવે છ અધ્યાયથી નિરોધ કરે છે. આમાં ભગવાનનો ધર્મ બે પ્રકારે કહ્યો છે. તેમાં આ અધ્યાયમાં ભગવત્કૃત ધર્મ કહેવામાં આવે છે. તેનાવડે લોક ભગવત્પ્રવણ થાય. તે-તે ભેદવડે ભગવાનની 'દિનચર્યા' કહેવામાં આવે છે. એનાથી શુદ્ધ ચિત્તવાળા રાજાઓ સાત્ત્વિક થઈને ભગવાનના ચરણનું શરણ ગ્રહણ કરશે એ અહીં કહેવાનું પ્રયોજન છે. એમ ન માનીએ તો આ દિનચર્યા ધર્મના પ્રયોજન રહિત થઈ જાય. ભગવાનનું સભામાં જવું એ ક્ષત્રિયધર્મનું સૂચક છે, જે ક્ષતથી રક્ષા કરે તે ક્ષત્રિય કહેવાય. અહીં અરુણોદયથી રાત્રિ પર્યન્ત જે કાર્યો હંમેશાં ભગવાન્ કરે છે તે કહેછે.
શ્રીશુક ઉવાચ
અથોષસ્યુપવૃત્તાયાં કુક્કુટાન્ કૂજતોડશપન્।
ગૃહીતકણ્ઠ્ય: પતિભિર્માધવ્યો વિરહાતુરા:॥1॥
શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! જ્યારે અરુણોદય થવા લાગતો અને કૂકડા બોલવા લાગતા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની તે પત્નીઓ, જેમના કણ્ઠમાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાની ભુજા મૂકી રાખેલી હતી, હવે વિયોગ થશે એવી શપાથી, કૂકડાઓને શાપ દેવા લાગી॥1॥
એ વખતે પારિજાતની સુગન્ધથી સુવાસિત વાયુ વાવા લાગતો. અહીં ભમરાઓ ગાન કરે છે તેથી જેઓની નિદ્રા જતી રહી છે તેવા પક્ષીઓ બન્દીજનોની માફક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જગાડવામાટે મધુર સ્વરથી કલરવ કરવા લાગતા॥2॥
બ્રાહ્મ મુહૂર્ત સર્વ પુરુષાર્થ સાધી આપનાર હોવાથી અત્યન્ત સુન્દર અને પવિત્ર છે પણ છતાં રુક્મિણીજી, પોતાના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણના ભુજપાશમાં બંધાયેલ હોવા છતાં, આલિંગન છૂટી જશે એવી શપાથી તે પવિત્ર બ્રાહ્મમુહૂર્તને પણ અસહ્ય સમજતાં હતાં॥3॥
ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ રોજ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠી જતાં અને આચમન કરતા. (એ વખતે પણ) આપની બધી ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન હોય. (જે સર્વ અનોમાં શુદ્ધ સત્ત્વગુણનો આવિર્ભાવ બતાવે છે) ત્યારબાદ તમસ્થી પર, માયાતીત પોતાના આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કરતા॥4॥
1તે ષડ્ગુણયુક્ત આત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ છે એમ દર્શાવવા સાત વિશેષણો વાપર્યાં છે. તે એક છે અર્થાત્ બીજા કોઈની સહાય વિના સ્વયં ઐશ્વર્યયુક્ત ઈશ્વર છે. સ્વયં જ્યોતિ (સ્વપ્રકાશ) છે, અર્થાત્ સૂર્ય, ચન્દ્રમા વગેરે નેત્ર ઇન્દ્રિયદ્વારા પ્રકાશિત થાય છે અને નેત્ર ઇન્દ્રિય સૂર્ય, ચન્દ્રમા વગેરે દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે તેવી રીતે આ આત્મસ્વરૂપને પ્રકાશિત કરનાર બીજું કોઈ નથી. તે સ્વયં પ્રકાશ છે; તેનું કારણ એ છે કે પોતાના સ્વરૂપમાં જ સદા સર્વદા અને

કાલની સીમાથી પર હોવા છતાં એક રસ સ્થિત રહેવાને લીધે અવિદ્યા એનો સ્પર્શ નથી કરી શક્તી. તેથી જ પ્રકાશ્ય-પ્રકાશક ભાવ તેમાં નથી. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશની કારણરૂપ બ્રહ્મશક્તિ, વિષ્ણુશક્તિ અને રુદ્રશક્તિદ્વારા માત્ર એ વાતનું જ અનુમાન થઈ શકે છે કે તે સ્વરૂપ એકરસ સત્તારૂપ અને આનન્દરૂપ છે. તેને જ સમજાવવાને માટે 'બ્રહ્મ' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિદિન પોતાના આ જ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતા2॥ 5॥

વિશેષ: 1.આ શ્લોકમાં ઘણું જાણવા જેવું છે. 1.બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઊઠી જવું. 2.જલનું આચમન કરી ભગવત્સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. 3.આ ધ્યાનથી અન્ત:શુદ્ધિ થાય છે. 4.અન્ત:શુદ્ધિ કર્યા પછી બાહ્યશુદ્ધિ કરવી. 5.સ્નાન પણ બે કરવાનો વિધિ છે. 6.પહેલા સ્નાનથી શૌચ અને 7.બીજા સ્નાનથી સેવા વગેરે. 8.બીજા સ્નાન પછીનું ધ્યાન એ કર્મનું અન છે. 9.કાલથી પણ પર તમસ્ છે અને 10.તમસ્થી પણ પર ભગવાન્ બિરાજે છે. 11.સત્ત્વગુણ ભગવાનનું બહિરાવરણ છે. 12.સત્ત્વગુણનું આવરણ તમસ્ છે.

2."એકં સ્વયંજ્યોતિરનન્યમવ્યયં સ્વસંસ્થયા નિત્યનિવૃત્તકલ્મષમ્, બ્રહ્માખ્યમસ્યોદ્ભવનાશહેતુભિ: સ્વશક્તિભિર્ લક્ષિતભાવનિર્વૃતિમ્॥5॥

1.એકમ્-ઐશ્વર્ય 2.સ્વયંજ્યોતિ:-વીર્ય 3.અનન્યમ્-કીર્તિ 4.અવ્યયમ્-લક્ષ્મી (શ્રી) 5.બ્રહ્માખ્યમ્-વૈરાગ્ય 6."સ્વસંસ્થયા નિત્યનિવૃત્તકલ્મષમ્-જ્ઞાન 7."અસ્યોદ્ભવનાશહેતુભિ: સ્વશક્તિભિર્ લક્ષિતભાવનિર્વૃતિમ્" ધર્મી આમ ભગવાન્ પ્રપઞ્ચકર્તા છે અને પ્રપઞ્ચ રહિત છે, વિરુદ્ધધર્માશ્રયી છે.

(ત્યાર પછી રાતે પહેરેલાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી) બે સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરી, (મસ્તક ઉપરથી જલ પસાર થઈ જાય તેવી રીતે ગોમતીજી નદી વગેરેમાં ડૂબકી મારીને) યથા વિધિ સ્નાન કરી, યથા વિધિ બે પવિત્ર વસ્ત્રો પહેરી, તિલક અને આવશ્યક ભૂષણો ધારણ કરતા. પછી મૌન ધારણ કરી સુધ્યા, અગ્નિહોત્ર અને ગાયત્રી મન્ત્રનો જપ કરતા*॥6॥

વિશેષ: આ શ્લોકમાં શાસ્ત્રવિધિનું આપ કેવા આગ્રહપૂર્વક પાલન કરતા તે બતાવ્યું છે. કેટલાંક તારણો આ પ્રમાણે છે:1.અરુણોદય પહેલાં ધ્યાન 2.અરુણોદય વખતે સ્નાન 3.પછી અર્ઘ્ય સુધીની સુધ્યા 4.અગ્નિહોત્ર 5.સૂર્યોદય સુધી ગાયત્રીનો જપ.

સ્નાન પણ રાતે પહેરેલાં વસ્ત્રો બદલાવી, બે સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરી ઉપરથી પાણી ફરી વળે એવી રીતે પાણીમાં ડૂબકી મારી કરવું, "ન તૂદ્ધૃતજલૈ:" કૂવા વગેરેમાંથી ભરેલ પાણીથી નહિ. તિલક ધારણ કરવું, વાગ્યત: મૌન રહીને જપ કરવો. સ્નાન કરીને પણ બે વસ્ત્રો ધારણ કરવાં.

ત્યાર પછી સૂર્યોદય વખતે આપ સૂર્યોપસ્થાન કરતા અને પોતાની જ કલારૂપ દેવતા, ઋષિ-પિતરોનું 1તર્પણ કરતા. પછી કુલના મોટેરાઓતથાબ્રાહ્મણોનું વિધિપૂર્વક નિષ્કામભાવે અર્ચન2કરતા॥7॥

વિશેષ: 1.જેવી રીતે અવયવોના પોષણ-પુષ્ટિમાટે અવયવી (મનુષ્ય) યત્ન કરે છે તેવું દેવતા, ઋષિ અને પિતરો નું આ તર્પણ છે, ઉપાયસ્વરૂપે નથી.
2.અર્ચન-ચન્દન લગાડવું, પુષ્પો, અત્તર આપવું વગેરે.

ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણ દુધાળી (દૂઝણી), પહેલવેતરી, વાછડાંવાળી, સોજી (સીધી-શાન્ત) ગાયોનું દાન કરતા. તે વખતે તેમને સુન્દર વસ્ત્ર અને મોતીઓની માલા પહેરાવી દેવામાં આવતી તેમના શિંગડાં સોનેથી અને ખરી ચાન્દીથી મઢી દેવામાં આવતાં. આપ બ્રાહ્મણોને વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત કરી રેશમી વસ્ત્ર, મૃગચર્મ અને તલની સાથે દરેક મહેલમાં દરરોજ ગોષ્ઠ ભર ગાયોનું દાન કરતા॥8-9॥

વિશેષ: સ્નાનની જેમ ગોદાન નિત્ય કરવાનું કર્મ છે. દ્વારકામાં કોઈ દુર્ભાગી માણસ જ નહોતું. નવમા શ્લોકમાં "બદ્ધં બદ્ધં દિને દિને" પ્રમાણિક પાઠ છે; "બદ્ધં બદ્ધં દિને દિને" એ બીજા કેટલાક ટીકાકારોએ સ્વીકારેલ પાઠ છે. 'બદ્ધં બદ્ધમ્' વૈદિક શબ્દ છે. તે અહીં અપ્રસ્તુત છે. વેદમાં વપરાયેલ બદ્ધ શબ્દ પણ બદ્ધ શબ્દનો અર્થ પણ બદ્ધ (ગોષ્ઠ, ગાયોનો વાડો) જ છે. કોઈ ટીકાકાર બદ્ધ પાઠ સ્વીકારી તેનો અર્થ તેર હજાર ચોરાસી કરે છે. તેને વિષે શ્રીભગાવતના નવમા સ્કંધમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને તે અપ્રમાણ છે તેમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. નવમા સ્કંધના વીસમા અધ્યાયમાં છવીસમો શ્લોક:

ભરતસ્ય હિ દૌષ્યન્તેરગ્નિ: સાચીગુણે ચિત:।
સહસ્રં બદ્ધશો યસ્મિન્ બ્રાહ્મણા ગા વિભેજિરે॥

દુષ્યન્તકુમાર ભરતનું યજ્ઞીય અગ્નિસ્થાપન અત્યન્ત ઉત્તમ ગુણવાળા સ્થાનમાં કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં ભરતે એટલી ગાયોનું દાન કર્યું હતું કે એક હજાર બ્રાહ્મણોમાંથી પ્રત્યેક બ્રાહ્મણને એક-એક બદ્ધ ગાયો મળી હતી. તેથી 'બદ્ધ'શબ્દ ગોષ્ઠનો સમાનાર્થક છે. અહીં કોઈ ચોક્કસ સઙ્ખ્યાનો ઉપયોગ કે ઔચિત્યનથી.

કરબદ્ધ પ્રાર્થના:શ્રીમદ્ભાગવતનો ગૂઢ અર્થ પ્રકટ કરવાને માટે જ જેમનું પ્રાકટ્ય છે તે વાક્પતિ શ્રીવલ્લભાધીશ આ નવમા શ્લોકમાં આવતા "બદ્ધં બદ્ધં દિને દિને" ઉપરના શ્રીસુબોધિનીજીમાં લખે છે કે "ચતુરશીત્યગ્રસહસ્રાણિ ત્રયોદશેતિ કેચિત્। તન્નવમે વિચારિતં નિરાકૃતં ચ" અર્થ-કોઈ ટીકાકાર (શ્રીધર સ્વામી વગેરે) 'બદ્ધ'નો અર્થ 1084 કરે છે. તેનો વિચાર અને તેનું નિરાકરણ નવમા સ્કંધમાં જ કરી દેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી ચોક્કસ ફલિત થાય છે કે આપે (શ્રીવલ્લભાધીશે) નવમા સ્કંધ ઉપર શ્રીસુબોધિનીજી લખ્યાં છે. તો આજે પણ જો વિદ્યાપ્રેમી સંશોધકો, જિજ્ઞાસુઓ તપાસ કરે તો શ્રીમહાપ્રભુજીનું ઘણું અપ્રકટ સાહિત્ય બાકીનાં સુબોધિનીજી સાથે મળી આવે-સમ્પાદક.

ત્યાર પછી પોતાની વિભૂતિરૂપ ગાય, બ્રાહ્મણ દેવતા, કુલના મોટેરાઓ, ગુરુજન, તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યો, સમસ્ત પ્રાણીઓને નમસ્કાર (જેમ પોતાના પગ ધોવાથી કંઈ હીનતા થઈ જતી નથી તેવી રીતે આ નમસ્કારથી કંઈ હીનતા થતી નથી.) કરી ગાય, સોનું વગેરે માનલિક પદાર્થોનો સ્પર્શ કરતા॥10॥

હે પરીક્ષિત! જો કે ભગવાનના શ્રીઅનનું સહજ સૌન્દર્ય જ મનુષ્યલોકના ભૂષણરૂપ છે. (એટલે એમને પોતાને માટે વસ્ત્ર અલપાર વગેરેની જરૂર નથી પણ લોકો લૌકિક ઉત્કર્ષની અપેક્ષા રાખતા હોય છે તેથી જગતને સુશોભિત કરવામાટે) પોતે જામો, પાઘ, દુપટ્ટો વગેરે વસ્ત્રો તથા પોતાનાં અસાધારણ આભૂષણો, કૌસ્તુભ મણિ, મકરાકૃતકુણ્ડલ વગેરે ધારણ કરતા અને દિવ્ય સુગન્ધવાળા અનરાગથી પોતાને વિભૂષિત કરતા॥11॥

ત્યારબાદ આપ ઘી અને દર્પણ માં પોતાનું મુખારવિન્દ જોતા; ગાય, સાંઢ, બ્રાહ્મણ અને (મન્દિરમાં બિરાજમાન્) દેવોનાં દર્શન કરતા. પછી પુરવાસી તથા અન્ત:પુરના ચારેય વર્ણોના લોકોની અભિલાષાઓ પૂરી કરાવતા. રાણીવાસની સ્ત્રીઓની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરી તેમને સન્તુષ્ટ કરતા અને તેમને પ્રસન્ન જોઈ પોતે બહુ જ આનન્દિત થતા॥12॥

પુષ્પમાલા, તામ્બૂલ, ચન્દન, અનરાગ વગેરે બ્રાહ્મણોને, પછી સ્વજનસમ્બન્ધીઓને, મન્ત્રીઓ અને રાણીઓને આપી પછી પોતે તેનો ઉપયોગ કરતા. ત્યારપછી બીજા તે વસ્તુઓ વાપરતા॥13॥

ભગવાન્ આ બધું નિત્ય કાર્ય પૂર્ણ કરે તે દરમિયાન દારુક નામનો સારથિ સુગ્રીવ વગેરે ઘોડાઓ જેને જોડ્યા છે તે અત્યન્ત અદ્ભુત રથ લઈ આવતો અને પ્રણામ કરી ભગવાનની સામે ઊભો રહેતો॥14॥

પછી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના હાથથી સારથિનો હાથ પકડી, સાત્યકિ અને ઉદ્ધવજી ની સાથે, જેમ ભુવનભાસ્કર સૂર્ય ઉદયાચલ પર્વતઉપર આરૂઢ થાય તેમ, રથમાં સવારથતા॥15॥

તે વખતે રાણીવાસની સ્ત્રીઓ લજ્જા અને પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિપૂર્વક આપને જોતી રહેતી અને આપને મહા કષ્ટપૂર્વક વિદાય આપતી. ભગવાન્ હસીને તેમનું ચિત્ત ચોરી લઈ મહેલમાંથી બહાર પધારતા॥16॥

હે પરીક્ષિત! ત્યારબાદ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બધા યદુવંશીઓની સાથે 'સુધર્મા'નામની સભામાં પ્રવેશ કરતા. તે સભાનો એવો પ્રભાવ છે કે જે લોકો તે સભામાં બેસે છે તેમને ("क्षुत्-पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू षड्मर्य:" ભૂખ, તરસ, શોક, મોહ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ એ છ ઊર્મિઓ-પીડી શકતી નથી॥17॥

આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બધી રાણીઓની અલગ-અલગ વિદાય લઈ એક જ સ્વરૂપથી સુધર્મા સભામાં પ્રવેશ કરતા અને ત્યાં જઈ શ્રેષ્ઠ સિંહાસન ઉપર બિરાજતા. આપની નિજી અસાધારણ અનકાન્તિથી દિશાઓ પ્રકાશિત થતી રહેતી. તે વખતે યદુવંશી વીરોની વચ્ચે યદુવંશશિરોમણિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, *સ્વર્ગમાં તારાઓથી વીંટાયેલા ચન્દ્રદેવ જેમ શોભે તેવા શોભતા॥18॥

વિશેષ: મૂલમાં દિવિ-દ્યૌ (સ્ત્રી.) સ્વર્ગનું સપ્તમી એક વચન છે. એટલે આકાશમાં જ્યોતિશ્ચક્રમાંના આધિભૌતિક ચન્દ્રની વાત નથી. સ્વર્ગમાંના દેવસ્વરૂપ ચન્દ્રની વાત છે.

સભામાં વિદૂષકો વિભિન્ન પ્રકારના હાસ્યવિનોદથી, નટાચાર્ય અભિનયથી અને નર્તકીઓ કલાપૂર્ણ નૃત્યથી અલગ-અલગ પોતાની મણ્ડળીઓ સાથે ભગવાનની સેવા કરતી॥19॥

તે વખતે મૃદન, વીણા, પખાવજ, બાંસુરી, ઝાંઝ અને શથ વાગવા લાગતાં અને સૂત, માગધ તથા બન્દીજનો નાચતા, ગાતા અને ભગવાનની સ્તુતિ કરતા॥20॥

કેટલાક વ્યાખ્યાન વિશારદ બ્રાહ્મણો ત્યાં બેસી વેદમન્ત્રોની વ્યાખ્યા કરતા તો કેટલાક પ્રાચીન કાળના પવિત્ર યશવાળા (ઈક્ષ્વાકુ વગેરે) રાજાઓનાં ચરિત્રોની કથા કહેતા. (સભામાં ધર્મવાર્તા જ થતી, બીજી કોઈ વાત નહિ)॥21॥

એક દિવસ દ્વારકાપુરીમાં રાજસભાને દ્વારે એક અપરિચિત મનુષ્ય આવ્યો. દ્વારપાલોએ ભગવાનને તેના આવ્યાના સમાચાર આપ્યા. તેને અન્દર લાવવાની આજ્ઞા મળતાં સભાભવનમાં તેને દાખલ થવા દેવામાં આવ્યો॥22॥

કાલ, કર્મ, સ્વભાવ, અદૃષ્ટ વગેરેના નિયામક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને હાથ જોડીને દૂતે નમસ્કાર કર્યા. જરાસન્ધના દિગ્વિજય વખતે જે રાજાઓ એને પૂર્ણ રીતે તાબે થયા નહોતા તેઓને જરાસન્ધે બલપૂર્વક પર્વતોની અન્દર કેદ કર્યા હતા. તે વીસ હજાર (અને આઠસો) રાજાઓનું કેદી બનવાનું દુ:ખ દૂતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જણાવ્યું. (અહીં વીસ હજારનો સહસ્રાન્ત આંકડો આશરે બતાવ્યો છે. આગળ અધ્યાય તોતેરના પહેલા શ્લોકમાં ચોક્કસ આંકડો વીસ હજાર આઠસોનો આવે છે)*॥23-24॥

વિશેષ: 20,800નું રહસ્ય:દસ ઇન્દ્રિયો અને ચાર અન્ત:કરણ મળી ચૌદ સ્થાન અહન્તાના એવા જ ચૌદ સ્થાન મમતાનાં દરેક ઇન્દ્રિયની વૃત્તિઓ હજાર અને દરેક અન્ત:કરણની વૃત્તિઓ એક સો. 10 ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ 10,000 + 4 અન્ત:કરણની વૃત્તિઓ 400 = 10,400. અહન્તા અને મમતા દરેકનાં 10,400 સ્થાન મળી કુલ 20,800 થયાં. અર્થાત્ કેદનું કારણ અભિમાન હતું.

"હે સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ! આપ મન અને વાણી થી અગોચર છો. જે આપને શરણે આવે છે તેના સમસ્ત ભય આપ નષ્ટ કરી દો છો. હે પ્રભો! અમારી ભેદબુદ્ધિ નષ્ટ થઈ નથી. (સમસ્ત ભયોથી નિવૃત્તિ શક્ય હોય ત્યાં કોઈ એક જ ભયમાંથી નિવૃત્તિ માગે નહિ. અમને જરાસન્ધનો એટલો ભય નથી જેટલો) અમને જન્મ-મૃત્યુરૂપ સંસારના ચક્કરનો ભય છે. તે ભયથી મુક્ત થવા અમે આપને શરણે આવ્યા છીએ॥25॥

હે ભગવન્! મોટા ભાગના લોકો એવાં નિષિદ્ધ કર્મોમાં ફસાયેલા રહે છે કે આપે બતાવેલા પરમ કલ્યાણકારી કર્મ આપની ભક્તિ, શ્રવણથી વિમુખ થઈ ગયા છે પરન્તુ આપ બહુ બલવાન્ છો. આપ કાલરૂપે સદા સર્વદા સાવધાન રહી તેમનાં જીવનની આશા જ મહાન વ્યાધિ વગેરે દ્વારા મૂળમાંથી ઉખેડી નાખો છો. અમે આપના આ અતિ સાવધાન કાલસ્વરૂપને (અમારા પહેલાંના અપરાધ ક્ષમા કરાવવા) નમસ્કાર કરીએ છીએ॥26॥

આપ જગદીશ્વર છો. આપે આપની કલા (સહાયકો, જ્ઞાન, બલ) સાથે જગતમાં સન્તોની રક્ષા કરવા અને દુષ્ટોને દણ્ડ કરવા અવતાર લીધો છે. તો પછી હે પ્રભો! જરાસન્ધ વગેરે કોઈ

બીજા રાજાઓ આપની ઇચ્છા અને આજ્ઞાની વિરુદ્ધ જઈને અમને કેવી રીતે કષ્ટ આપી રહ્યા છે એ વાત અમને સમજમાં નથી આવતી. જો એમ કહેવામાં આવે કે જરાસન્ધ અમને કષ્ટ નથી દેતો તેના રૂપમાં તેને નિમિત્ત બનાવી અમારાં અશુભ કર્મ જ અમને દુ:ખ આપી રહ્યાં છે તો એ પણ બરાબર નથી, કારણ કે જ્યારે અમે લોકો આપના પોતાના છીએ ત્યારે અમારાં દુષ્કર્મ અમને ફલ આપવામાં કેવી રીતે સમર્થ થઈ શકે? તેથી આપ કૃપા કરી અવશ્ય અમને આ ક્લેશથી મુક્ત કરો-છોડાવો॥27॥

હે પ્રભો! અમે જાણીએ છીએ કે રાજાનું સુખ સ્વપ્નના સુખ જેવું અત્યન્ત તુચ્છ અને અસત્ છે. સાથે-સાથે તે સુખને ભોગવનાર આ શરીર પણ મૃતક સમાન છે અને તેની પાછળ સર્વદા સેંકડો પ્રકારના ભય વળગેલા જ છે. પરન્તુ અમે તો તે દ્વારા જ જગતના ભારને ઉઠાવીએ છીએ. તેથી જ અમે અન્ત:કરણના નિષ્કામભાવ અને નિરસપલ્પ સ્થિતિથી પ્રાપ્ત થનાર આત્મસુખનો પરિત્યાગ કરી દીધો છે. ખરેખર અમે અત્યન્ત અજ્ઞાની છીએ અને આપની માયાની જાળમાં ફસાઈ જઈ પાર વગરના ક્લેશ ભોગવી રહ્યા છીએ॥28॥

હે ભગવન્! આપનાં ચરણકમલ શરણાગત પુરુષોના સમસ્ત શોક અને મોહ ને નષ્ટ કરનારાં છે. તેથી આપ જ જરાસન્ધરૂપ કર્મોના બન્ધનમાંથી અમને છોડાવો. હે પ્રભો! એ મગધરાજ એકલો જ દસ હજાર હાથીઓનું બળ ધરાવે છે અને અમને તો સિંહ જેમ ઘેટાંઓને પોતાના ભક્ષણમાટે જ પકડે છે તેમ પ્રમથનાથ-શિવજીના યજ્ઞમાં હોમવામાટે જ કેદ કર્યા છે॥29॥

આપે અઢાર વખત જરાસન્ધ સાથે યુદ્ધ કર્યું, આપે (ભક્ષણને માટે કાલશક્તિરૂપી) સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરી તેનું માનમર્દન કરી છોડી મૂક્યો. અમે જાણીએ છીએ કે આપની શક્તિ અનન્ત છે, આપનું બલ-પૌરુષ અનન્ત છે. છતાં મનુષ્યોના જેવું આચરણ કરતા આપે એક વખત હારવાનો અભિનય કર્યો. પરન્તુ તેથી જ તેનો ગર્વ વધી ગયો છે. અમે આપના ભક્ત છીએ, આપની પ્રજા છીએ તે જાણીને હવે તે અમને વિશેષ પીડે છે. હે અજિત! હવે આપ (અમારું પાલન કરી) આપનું નામ અજિત છે તે સિદ્ધ કરો”

દૂતે કહ્યું : "હે ભગવન્! જરાસન્ધે કેદ કરેલ રાજાઓએ આ પ્રમાણે આપને પ્રાર્થના કરી છે. તેઓ આપના ચરણકમલોને શરણે આવ્યા છે અને આપનાં દર્શન કરવા ઇચ્છે છે. આપ કૃપા કરી તે દીન દુ:ખીઓનું કલ્યાણ કરો”

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! રાજાઓને દૂત આ પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો ત્યાં તો પરમ તેજસ્વી દેવર્ષિ નારદજી ત્યાં પ્રગટ થયા. (તપને લઈને) તેમની સોનેરી જટા ચમકી રહી હતી. તેમને જોઈને એમ જ લાગતું હતું કે જાણે સાક્ષાત્ સૂર્યનો જ ઉદય થઈ ગયો હોય॥32॥

બ્રહ્માજી વગેરે સમસ્ત લોકપાલોના એક માત્ર સ્વામી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેમને જોતાં જ સભાસદો અને સેવકો ની સાથે આનન્દિત થઈ ઊભા થઈ ગયા અને મસ્તક નમાવીને તેમને (લોક શિક્ષાને માટે) વન્દન કર્યું॥33॥

જ્યારે દેવર્ષિ નારદજી આસનનો સ્વીકાર કરી બેસી ગયા ત્યારે ભગવાને તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી અને પોતાની શ્રદ્ધાથી તેમને સન્તુષ્ટ કરી મધુર વાણીથી કહ્યું : ॥34॥

"હે દેવર્ષે! અત્યારે ત્રણે લોકમાં કુશલ-મંગલ તો છે ને? આપ ત્રણેય લોકમાં ફરતા રહો છો તેથી અમને એક મોટો લાભ છે કે ત્રણ લોકના બધા સમાચાર મળે છે (દેવર્ષિ નારદજી ભગવાનની ઇચ્છાશક્તિનું આધિભૌતિક રૂપ છે. ભગવાન્ જે કંઈ ઇચ્છે છે અને કરે છે તે બધું નારદજી જાણે છે.)॥35॥

ઈશ્વરે બનાવેલા આ ત્રણેય લોકમાં એવી કોઈ વાત નથી કે જે આપ ન જાણતા હો. તેથી અમે આપની પાસે એ જાણવા માગીએ છીએ કે યુધિષ્ઠિર વગેરે પાણ્ડવોને અત્યારે શું કરવાની ઇચ્છા છે?"

દેવર્ષિ નારદજીએ કહ્યું : હે વિભુ! જીવને મોહ પમાડી, હે માયાપતિ! આપ વિશ્વની ઉત્પત્તિ (સ્થિતિ અને પ્રલય) કરો છો. મોટા-મોટા માયાવી બ્રહ્માજી વગેરે પણ આપની માયાનો પાર પામી શક્તા નથી. હે પ્રભો! આપ બધાના ઘટઘટમાં આપની અસાધારણ અચિન્ત્ય શક્તિઓથી વ્યાપ્ત રહો છો. ગરમ જળમાં અગ્નિનો પ્રતાપ હોવા છતાં અગ્નિ તો ગુપ્ત છે તેમ આપ આપનો પ્રભાવ ગુપ્ત રાખો છો, મેં આપની માયા એક વાર નહિં અનેકવાર જોઈ તેથી આપ અજાણ્યા બની પાણ્ડવોના સમાચાર મને પૂછો છો તેથી મને નવાઈ નથી લાગતી॥37॥

હે ભગવન્! આપ આપની માયાથી જ આ જગતની રચના અને સંહાર કરો છો અને આની માયાના પ્રભાવથી જ જે વસ્તુ છે જ નહિ તે છે તેમ નિશ્ચય કરી લેવામાં આવે છે. આપ ક્યારે શું કરવા માગો છો તે ચોક્કસપણે કોણ સમજી શકે છે? આપનું સ્વરૂપ સર્વથા અચિન્તનીય છે, સર્વ વિલક્ષણ છે. હું તો આપને નમસ્કાર કરું છું॥38॥

શરીર અને તેની સાથે સમ્બન્ધ રાખનારી વાસનાઓમાં ફસાઈ જઈ જીવ જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં ભટકતો રહે છે અને તે આ શરીરથી હું કેમ છૂટી શકીશ તે જાણતો નથી. તેના જ હિતને માટે આપ નાના પ્રકારનાં લીલાસ્વરૂપ ધારણ કરી આપના પવિત્ર યશનો દીવો પ્રગટાવો છો જેની સહાયથી તે આ અનર્થકારી શરીરથી છૂટી શકે તેથી હું આપને શરણે આવ્યો છું॥39॥

હે પ્રભો! આપ સ્વયં પરબ્રહ્મ છો છતાં મનુષ્યોની જેવી લીલાનું નાટ્ય કરતા હો તેમ મને પૂછો છો તેથી આપની ફોઈના દીકરા અને આપના પ્રેમી ભક્ત રાજા યુધિષ્ઠિર શું કરવા માગે છે તે હું આપને સંભળાવું છું॥40॥

નિયત સમયે નિયત સાધન સમ્પત્તિની ઉપસ્થિતિ બ્રહ્માજીને જ હોય છે. તેવી સમ્પત્તિ વિના ભગવાનની સર્વભાવથી સેવા ન થઈ શકે. યુધિષ્ઠિર રાજા હોવાથી માનસી સેવામાં તેનો અધિકાર નથી. તેથી તે શ્રેષ્ઠ રાજસૂય યજ્ઞદ્વારા આપની પ્રાપ્તિમાટે આપની આરાધના કરવા માગે છે. પૂજામાં પૂજ્યનું અનુમોદન આવશ્યક છે તો આપ તેની આ અભિલાષાનું અનુમોદન કરવા કૃપા કરો॥41॥

તે શ્રેષ્ઠ યજ્ઞમાં આપનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી મોટા-મોટા દેવતાઓ તથા યશસ્વી રાજાઓ આવશે॥42॥

હે પ્રભો! આપ સ્વયં વિજ્ઞાનાનન્દઘન છો. આપના શ્રવણ, કીર્તન અને ધ્યાન કરવા માત્રથી જ ચાણ્ડાળ પણ પવિત્ર થઈ જાય છે. તો પછી આપનાં દર્શન અને સ્પર્શ કરે તેની બાબતમાં તો કહેવાનું જ શું હોય?॥43॥

હે ત્રિભુવનમંગલ! જેવી રીતે આપના ચરણામૃતની ધારા સ્વર્ગમાં મન્દાકિની, પાતાલમાં ભોગવતી અને મર્ત્યલોક (પૃથ્વી) માં ગનાજીના નામથી પ્રવાહિત થઈ આખા વિશ્વને પવિત્ર કરી રહી છે તેવી રીતે આપની નિર્મલ કીર્તિ સમસ્ત દિશાઓમાં છવાઈ રહી છે, તથા સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાલમાં વ્યાપ્ત થઈ રહી છે”

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! સભામાં જેટલા યદુવંશી બેઠા હતા તે બધા પહેલાં જરાસન્ધ ઉપર ચડાઈ કરી તેને જીતી લેવો જોઈએ તેવા મતના હતા. તેથી તેમને નારદજીની વાત પસન્દ ન આવી. ત્યારે બ્રહ્માજી તથા શિવજી ના પણ નિયામક તેમ જ સુખદાતા શ્રીકૃષ્ણે સહેજ હસી અત્યન્ત મધુર વાણીથી (પોતાના સર્વસ્વીકાર્ય બધા જેમનું માન રાખે તેવા-અન્તરન) મન્ત્રી ઉદ્ધવજીને કહ્યું॥45॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે ઉદ્ધવજી! તમે અમારા હિતૈષી સુહૃદ અને શુભ સમ્મતિ આપનારા છો. વળી કોઈ પણ કાર્યનું શું પરિણામ આવે તે તમે જાણો છો. તેથી અમે તમને અમારું ઉત્તમ નેત્ર માનીએ છીએ. તો તમે જ બતાવો કે આ બાબતમાં અમારે શું કરવું જોઈએ. તમારામાં અમને શ્રદ્ધા છે. તેથી અમે તમારી સલાહ પ્રમાણે જ કામ કરીશું॥46॥

ઇત્યુપામન્ત્રિતો ભર્ત્રા સર્વજ્ઞેનાપિ મુગ્ધવત્।
નિદેશં શિરસાડડધાય, ઉદ્ધવ: પ્રત્યભાષત॥47॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જ્યારે ઉદ્ધવજીએ જોયું કે મારા ભર્તા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સર્વજ્ઞ હોવા છતાં કંઈ જાણતા ન હોય તેવાની માફક સલાહ પૂછી રહ્યા છે ત્યારે આજ્ઞા માથે ચડાવી તે બોલ્યા॥47॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથો
સાત્ત્વિક પ્રકરણના પહેલા પ્રમેય પ્રકરણનો ધર્મી રૂપ સાતમો) "સવારથી રાત સુધીની ભગવાનની દિનચર્યા” નામનો (ઉત્તરાર્ધનો એકવીસમો અને ચાલુ) સિત્તેરમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં
સડસઠમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.
ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

સાત્વિક સાધન પ્રકરણ

અધ્યાય 71 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 68

સાત્વિક સાધન પ્રકરણ

ભગવાન્ ઇન્દ્રપ્રસ્થ પધાર્યા

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય 1

વિશેષ : ઇકોતેરમાં અધ્યાયમાં ધર્મની રક્ષાને માટે ભગવાન્ ઇન્દ્રપ્રસ્થ પધારે છે તેમાં સર્વની સમ્મતિ લઈને પધારવાથી એની જે શોભા આવી તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. ભગવાનની એક જ ક્રિયા ઘણા અર્થોને સિદ્ધ કરનારી હોય છે. તેથી પ્રથમ યુધિષ્ઠિરની પાસે જવાને તૈયાર થાય છે. એટલે સુહૃત્કાર્યમાં ભક્તરક્ષણ એ દ્વારા એમાં જ આવી જશે. તેથી ભક્તરક્ષણ ભગવાનનું મુખ્ય કાર્ય થશે તેથી નારદજી અને દૂત એ બન્નેના કથન અવિરોધથી સિદ્ધ થશે.

ઇત્યુદીરિતમાકર્ણ્ય દેવર્ષેરુદ્ધવોઽબ્રવીત્ -॥

સભ્યાનાં મતમાજ્ઞાય કૃષ્ણસ્ય ચ મહામતિ: ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળી મહામતિ ઉદ્ધવજીએ દેવર્ષિ નારદજી, સભાસદો અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ના મત ઉપર વિચાર કર્યો અને પછી તે કહેવા લાગ્યા ॥1॥

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : હે ભગવન્! દેવર્ષિ નારદજીએ આપને એમ સલાહ આપી કે ફોઈયાત ભાઈ પાંડવોના રાજસૂય યજ્ઞમાં હાજરી આપી એમની સહાયતા કરવી જોઈએ. એમનું આ કહેવું ઠીક છે અને સાથે શરણાગતોની રક્ષા કરવી જોઈએ એ પણ બરાબર છે ॥2॥

હે પ્રભો! જ્યારે આપણે એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ કે રાજસૂય યજ્ઞ તે જ કરી શકે કે જે દશે દિશાઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે, ત્યારે આપણે કોઈ પણ જાતની શંકા વિના એ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે પાંડવોનો યજ્ઞ અને શરણાગતોની રક્ષા; એ બન્ને કામોને માટે જરાસન્ધને જીતવો જરૂરી છે ॥3॥

હે પ્રભો! માત્ર જરાસન્ધને જીતી લેવાથી આપણને ઘણું ધન* પ્રાપ્ત થશે અને હે ગોવિન્દ! રાજાઓને બન્ધનમાંથી મુક્ત કરાવનાર આપને યશ પણ પ્રાપ્ત થશે ॥4॥

વિશેષ : કાલયવન ઉપરના જયથી ભગવાનને પ્રાપ્ત થયેલું ધન બધું ય જરાસન્ધ લઈ ગયેલો તે મળી જશે. વળી જે રાજાઓને જરાસન્ધે કેદ કરેલા તેમનું ધન પણ તે લઈ ગયેલો. તે ધન પણ જરાસન્ધને હરાવવાથી મળી રહે અને તે ધન મુક્ત કરાયેલ રાજઓનું પોષણ કરવામાં આવે.

જરાસન્ધનો મુકાબલો યાદવોમાંથી કોઈ કરી શકે એમ નથી. બીજા બધા બળવાન યોદ્ધાઓને તે એકલો પૂરો પડે તેવો તે બલવન્ત છે કારણ કે તેનામાં દસ હજાર હાથીઓનું

બળ છે. તેની સામે થનાર જો કોઈ હોય તો તે ભીમસેન જ છે કારણ કે તે પણ એટલા જ બળવાન છે ॥5॥

દ્વન્દ્વયુદ્ધમાં એક જ વીર તેને જીતી લે એ સૌથી ઉત્તમ છે. સેંકડો અક્ષૌહિણી સેના લઈને તે જ્યારે યુદ્ધમેદાનમાં સામે આવે ત્યારે તેને જીતવો શક્ય નથી. જરાસન્ધ બહુ જ મોટો બ્રાહ્મણ ભક્ત છે. બ્રાહ્મણ એની પાસે ગમે તે વસ્તુની માગણી કરે તે તેને આપી દે છે ॥6॥ તેથી ભીમસેન (યજ્ઞોપવીત, બે વસ્ત્રો, તિલક વગેરે સાથે) બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને જાય અને તેની પાસે દ્વન્દ્વયુદ્ધની ભિક્ષા માગે. આપની હાજરીમાં ભીમસેન અને જરાસન્ધનું દ્વન્દ્વયુદ્ધ થાય તો ભીમસેન તેને અવશ્ય મારી નાખી શકશે ॥7॥ હે પ્રભો! આપ સર્વશક્તિમાન્, રૂપરહિત, કાલસ્વરૂપ છો. વિશ્વની સૃષ્ટિ અને પ્રલય આપની શક્તિથી જ થાય છે. બ્રહ્માજી અને શંકર તો (તલવાર વગેરેની જેમ) તેમાં નિમિત્ત માત્ર જ છે. (તેવી જ રીતે જરાસન્ધનો વધ તો આપની શક્તિથી જ થશે. ભીમસેન તો માત્ર તેમાં નિમિત્ત બનશે) ॥8॥

આપનો યશ તો ત્રણ લોકમાં ફેલાયેલો જ છે. જ્યારે આપે હિરણ્યકશિપુને માર્યો અને દેવોને છોડાવ્યાં ત્યારે દેવોની સ્ત્રીઓ પોતાના શત્રુનો નાશ થયો અને પોતે શત્રુના ભયમાંથી મુક્ત થઈ તેથી આપના યશનું ગાન કરે છે. કુંજર પતિ (ગજેન્દ્ર) ની સ્ત્રીઓ પણ નક્ર (મગર) ને મારવાથી અને ગજેન્દ્રરૂપ એમના પતિને આપે મુક્ત કરવાથી આપના યશનું ગાન કરે છે. સીતાજી પોતાના શત્રુ રાવણને મારવાથી આપનો યશ ગાય છે. શંખચૂડને મારવાથી ગોપીજનો આપના યશનું ગાન ગાય છે. આપે કંસને માર્યો અને આપના માતા-પિતા દેવકીજી અને વસુદેવજી ને કેદમાંથી છોડાવ્યા તેથી આપના યશનું ગાન કરે છે. મુનિઓ અને અમે આપના શરણાગત આપના યશનું ગાન કરીએ છીએ. તેવી રીતે આપ જરાસન્ધનો વધ કરી નાખશો ત્યારે કેદમાં પડેલા રાજાઓની રાણીઓ પોતાના મહેલોમાં આપની આ વિશુદ્ધ લીલાનું ગાન કરશે કે આપે એમના શત્રુનો નાશ કરી દીધો અને એમના પ્રાણપતિઓને છોડાવ્યા ॥9॥

તેથી હે કૃષ્ણ! (ઉદ્ધવજીને બોલતાં-બોલતાં આવેશ આવી જવાથી, પ્રમાદથી અથવા પાપક્ષયનેમાટે તેમનાથી માત્ર 'કૃષ્ણ' શબ્દનો પ્રયોગ થઈ ગયો છે.) જરાસન્ધનો વધ જ ઘણાં પ્રયોજન (ભક્તિમાર્ગની સિદ્ધિ, શરણાગતોની રક્ષા, યજ્ઞ, કીર્તિ, વેરની વસૂલાત, પૃથ્વી ઉપરનો ભાર હળવો કરવો વગેરે) સિદ્ધ કરશે. (ઘણાનો દ્રોહ કરેલો હોવાથી) જરાસન્ધે કરેલાં કર્મોનો વિપાક આવી લાગ્યો છે. (પાપ પૂર્ણ ભરાઈ ગયું છે.) આપ પણ અત્યારે રાજસૂય યજ્ઞ થાય તે પસંદ કરો છો તેથી પહેલાં આપ ત્યાં પધારો ॥10॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્!* ઉદ્ધવજીની સલાહ દરેક રીતે હિતકર અને યોગ્ય હતી. દેવર્ષિ નારદજી, યદુવંશના મોટેરાઓ અને સ્વયં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેનું સમર્થન કર્યું ॥ 11॥

વિશેષ: કપટ વિના દૈત્યનો વધ થઈ શક્તો ન હોવાથીઆવે પ્રસંગે કપટ કરવામાં દોષ નથી એમ જણાવવા તથા રાજાનો ધર્મ પણ તેવો જછે એમ બતાવવા 'રાજન્' સમ્બોધન

વાપયુરૂંછે.

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે વસુદેવજી વગેરે વડીલોની અનુમતિ લઈ દારુક, જૈત્ર વગેરે સેવકોને ઇન્દ્રપ્રસ્થ જવામાટે તૈયારી કરવાની આજ્ઞા આપી ॥12॥

હે શત્રુને હણનાર! પછી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે યદુરાજ ઉગ્રસેન તથા બલદેવજીની આજ્ઞા લઈ, રાણીઓ સાથે પુત્રો અને તેમના સામાનને આગળ રવાના કરી, દારુક સારથિએ લાવેલ ગરુડધ્વજ રથમાં પોતે સવાર થયા ॥13॥

પછી રથો, હાથીઓ, સૈનિકો, અશ્વોના સમૂહો અને એના નાયકો સહિત શત્રુને ભય કરનારી ચતુરંગિણી પોતાની સેનાથી વીંટાઈ મૃદંગ, ભેરી, નગારાં, શંખ અને નરસિંગા વાગતાં તેમના અવાજના દિશાઓમાં પડતા પડઘા સાથે ભગવાન્ નગર બહાર પધાર્યા ॥14॥

સતી શિરોમણિ રુક્મિણીજી વગેરે હજારો રાણીઓ પોતાનાં સન્તાનો સાથે સુન્દર વસ્ત્રાભૂષણ, ચન્દન, અંગરાગ અને પુષ્પોના હાર વગેરેથી સુશોભિત મ્યાના, રથો અને સોનાની પાલખીઓમાં બેસી પોતાના પતિદેવ શ્રીકૃષ્ણની પાછળ-પાછળ રવાના થયાં. હાથમાં ઢાલ તલવાર લઈ પાયદળ સિપાહીઓ તેમની રક્ષા કરતા ચાલી રહ્યા હતા ॥15॥

તે જ પ્રમાણે અનુચરોની સ્ત્રીઓ અને વારાંગનાઓ પણ સુન્દર શૃંગાર કરી ઝૂરૂપડીઓ, જાતજાતના તમ્બુઓ, કનાતો, ધાબળાઓ અને પાથરવા ઓઢવાની સામગ્રીઓ, બળદો, પાડાઓ, ગધેડાંઓ અને ખચ્ચરો ઉપર લાદી પોતે પાલખી, ઊંટ, ગાડાં અને હાથણીઓ ઉપર સવાર થઈને (શ્રીકૃષ્ણની પાછળ જ નહિ પણ) પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યાં ॥16॥

જેમ મગરમચ્છો અને મોજાંઓ ખળભળી ઊઠે ત્યારે સમુદ્ર શોભી ઊઠે તેમ મોટી ધજાઓ, છત્રો, ચામરો, ઉત્તમ આયુધો, આભરણો, કિરીટો, બખ્તરો અને એની ઉપર દિવસે પડતાં સૂર્યના કિરણોથી મોટા ઘોંઘાટથી સેના શોભવા લાગી ॥17॥

દેવર્ષિ નારદજી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણથી સન્માનિત થઈ આપ (શ્રીકૃષ્ણ) ના નિશ્ચયને સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થયા. ભગવાનનાં દર્શનથી તેમનું હૃદય અને બધી ઇન્દ્રિયો પરમાનન્દમાં મગ્ન થઈ ગઈ. વિદાય થતી વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેમનું અનેક પ્રકારની સામગ્રીઓથી પૂજન કર્યું, દેવર્ષિ નારદજીએ આપને મનોમન પ્રણામ કર્યા અને પ્રભુના દિવ્ય સ્વરૂપને હૃદયમાં ધારણ કરી આકાશ માર્ગે પ્રસ્થાન કર્યું ॥18॥

ત્યાર પછી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જરાસન્ધના કેદી રાજાઓના દૂતને પોતાની મધુર વાણીથી પ્રસન્ન કરતાં કહ્યું "હે દૂત! તમે તમારા રાજાઓને જઈને કહેજો કે તમે ભય ન કરશો. તમારું કલ્યાણ થશે. હું જરાસન્ધને મરાવી નાખીશ”

ભગવાનની એવી આજ્ઞા મળતાં તે દૂત ગિરિવ્રજ ચાલ્યો ગયો અને રાજાઓને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો સન્દેશો સંભળાવ્યો તે રાજાઓ પણ કારાગારથી છૂટવામાટે જલદીમાં જલદી ભગવાનનાં શુભ દર્શનની રાહ જોવા લાગ્યા ॥20॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ હવે ઓખામંડળ, સોરઠ, મારવાડ, કુરુક્ષેત્ર અને વચ્ચે-વચ્ચે આવતા પર્વત, નદીઓ, નગર, ગામડાંઓ, અહીરોના નેસડાઓ તથા ખાણોને પસાર કરતા આગળ વધવા લાગ્યા ॥21॥

ભગવાન્ મુકુન્દ માર્ગમાં દૃષદ્વતી અને સરસ્વતી નદી પાર કરી, પાંચાલ અને મત્સ્ય દેશોમાં થઈ, ઇન્દ્રપ્રસ્થ જઈ પહોંચ્યા ॥22॥

મનુષ્ય માત્રને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન અત્યન્ત દુર્લભ છે. જ્યારે અજાતશત્રુ મહારાજા યુધિષ્ઠિરને એ સમાચાર મળ્યા કે શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા છે, ત્યારે તેમનું રોમેરોમ આનન્દથી ખીલી ઊઠ્યું. પોતાના આચાર્યો અને સમ્બન્ધીઓની સાથે ભગવાનનું સ્વાગત કરવામાટે તેઓ નગરથી બહાર આવ્યા ॥23॥

મંગલગીતો ગવાવા લાગ્યાં, વાજાં વાગવા લાગ્યાં અને બ્રાહ્મણો ઊંચા સ્વરે વેદમંત્રોનો ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. બહાર નીકળેલ પ્રાણ જેમ અનાયાસેજ પ્રાણની પાસે જાય તેમતેઓ (યુધિષ્ઠિર) હૃષીકેશ(બુદ્ધિપ્રેરક)શ્રીકૃષ્ણની પાસે આદરયુક્ત આવ્યા ॥24॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જોઈ રાજા યુધિષ્ઠિરનું હૃદય અતિશય સ્નેહથી ભરાઈ આવ્યું. પ્રિયતમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવાનું સૌભાગ્ય ઘણા દિવસે પ્રાપ્ત થયું હતું તેથી તે (અન્તરના આનન્દથી બાહ્ય ભાન ભૂલી જઈ) ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર હૃદય સરસા ચાંપવા લાગ્યા ॥25॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું શ્રીઅંગ લક્ષ્મીજીનું પવિત્ર નિવાસસ્થાન છે. રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાની બન્ને ભુજાઓથી તેનું આલિંગન કરી સમસ્ત પાપ-તાપથી મુક્ત થઈ ગયા અને પરમાનન્દના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયા. તેમનાં નેત્રોમાં આંસુ છલકાઈ આવ્યાં, અંગે-અંગ પુલકિત થઈ ગયું અને તેમને આ વિશ્વપ્રપંચના ભ્રમનું લેશ માત્ર ભાન રહ્યું નહિ ॥26॥

પ્રેમના વેગથી જેમની ઇન્દ્રિયો આકુળ થઈ છે તેવા ભીમ હસીને મામાના પુત્રને આલિંગન કરી સુખી થયા. નકુલ, સહદેવ અને અર્જુન એ ત્રણ જણ નેત્રમાં આનન્દનાં અશ્રુવાળા થઈ પોતાના પરમ સુહૃદ અચ્યુત ભગવાનને હર્ષથી ભેટ્યા ॥27॥

(એમ પ્રેમથી કર્યું તે કહ્યું હવે અજુર્ન વગેરેએ લૌકિકની રીતે કરવું જોઈએ એ કહે છે) ભગવાને ભીમ યુધિષ્ઠિર વગેરેને નમસ્કાર કર્યા, અર્જુન સમાન વયસ્ક છે તેણે ભગવાનને આલિંગન કર્યું; નકુલ, સહદેવે ભગવાનને વન્દન કર્યું. ભગવાને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કર્યા. વૃદ્ધોને જેની જેવી યોગ્યતા હતી તેમ નમસ્કાર વગેરે કર્યા ॥28॥

કુરુ, સૃંજય અને કેકય દેશના નરપતિઓએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું સન્માન કર્યું અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પણ તેમનો યથોચિત સત્કાર કર્યો. સૂત, માગધ, બન્દીજન અને બ્રાહ્મણો ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા તથા ગન્ધર્વ, નટ, વિદૂષક વગેરે મૃદંગ, શંખ, નગારાં, વીણા અને ઢોલ બજાવી-બજાવી કમલનયન શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. જ્ઞાનીઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી, ભક્તોએ નૃત્ય કર્યું અને કર્મમાર્ગીઓએ સામ ગાન કર્યું ॥29-30॥

એવી રીતે (નળરાજા, યુધિષ્ઠિર વગેરે) પુણ્યશ્લોક પુરુષોના મુગટમણિ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સુહૃદ-સ્વજનોની સાથે દરેક પ્રકારે સુસજ્જિત ઇન્દ્રપ્રસ્થ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે બધા લોકો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ-પ્રશંસા કરતા જતા હતા ॥31॥

ઇન્દ્રપ્રસ્થ નગરની સડકો અને ગલીઓમાં મતવાલા હાથીઓના મદમિશ્રિત સુગન્ધી જલથી છંટકાવ કરવામાં આવ્યો હતો. ઠેકઠેકાણે રંગબેરંગી ધ્વજાઓ બાંધી હતી. સુવર્ણના તોરણો અને જલપૂર્ણ કુમ્ભો શોભી રહ્યા હતા. નગરનાં નર-નારીઓ નાહી-ધોઈ નવાં વસ્ત્રો, આભૂષણ પુષ્પોના હાર, અત્તર-ફૂલેલ આદિથી સજ્જ થઈ ફરતાં હતાં ॥32॥

જે મહેલમાંના દરેક ભવનમાં દીવાઓ પ્રગટાવવામાં આવ્યા હતા, પુષ્પનાં મંડળો ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં, તેના જાળિયામાંથી બહાર નીકળતા ધૂપને લીધે તે મઘમઘી રહ્યું હતું, પતાકાઓ લહરાઈ રહી હતી, શિખરો ઉપર સોનાના કળશો અને ચાંદીના શિખરો હતાં તે યુધિષ્ઠિરનો મહેલ ભગવાને જોયો ॥33॥

જ્યારે યુવતીઓએ સાંભળ્યું કે માનવ નેત્રોના પાનપાત્ર અર્થાત્ અત્યન્ત દર્શનીય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ રાજમાર્ગ ઉપર આવી રહ્યા છે ત્યારે તેમના દર્શનની ઉત્સુક્તાના આવેગથી તેમના અમ્બોડા અને સાડીઓની ગાંઠો ઢીલી થઈ ગઈ. તેમણે ઘરનું કામકાજ તો છોડી દીધું એટલું જ નહિ પણ શય્યામાં સૂતેલા પોતાના પતિને પણ છોડીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા રાજમાર્ગ ઉપર દોડી ગઈ ॥34॥

સડક ઉપર હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ સેનાની ઠઠ જામી હતી. તે સ્ત્રીઓએ અટારી ઉપર જઈ રાણીઓ સાથે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કર્યાં, આપના ઉપર પુષ્પોની વર્ષા કરી, મનોમય આલિંગન કર્યું અને પ્રેમપૂર્ણ મન્દ સ્મિત અને દૃષ્ટિથી આપનું સ્વાગત કર્યું ॥35॥

ઠેકઠેકાણે ઘણા વેપારીઓ અને કળા-કારીગરી ઉપર જીવન ચલાવનારા નગરજનોએ ચન્દન, પુષ્પ વગેરે માંગલિક વસ્તુઓથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પૂજા-અર્ચા કરી સ્વાગત કર્યું. શ્રીકૃષ્ણે તેનો સ્વીકાર કરતાં તેમની સામે દૃષ્ટિ કરી તેથી તેઓ તત્કાલ નિષ્પાપ બની ગયા ॥36॥

ચન્દ્રમાની સાથે બિરાજમાન તારાઓ સમાન રાજમાર્ગ ઉપર શ્રીકૃષ્ણને તેમની રાણીઓ સાથે જોઈને નગરની સ્ત્રીઓ આપસમાં કહેવા લાગી, "આપણું લોકમાં એવું ક્યું પુણ્ય હશે કે જેથી પુરુષ શિરોમણિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ઉદાર હાસ્યસહિત દૃષ્ટિની કલા-ઘણી નિપુણતાથી એટલે પોતાના સર્વસ્વથી આપણાં નેત્રોને પરમ આનન્દ આપે છે”

રાણીવાસની સ્ત્રીઓ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જોઈ આનન્દમગ્ન થઈ ગઈ. તેમણે પોતાના પ્રેમવિહ્વલ અને આનન્દથી ખીલી ઊઠેલાં નેત્રોથી ભગવાનનું સ્વાગત કર્યું અને શ્રીકૃષ્ણ તેમના સ્વાગત સત્કારનો સ્વીકાર કરતા રાજમહેલમાં પધાર્યા ॥38॥ જ્યારે કુન્તાજીએ પોતાના ત્રિભુવનપતિ ભત્રીજા શ્રીકૃષ્ણને જોયા ત્યારે પ્રેમથી તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. પલંગ

ઉપરથી ઊઠી પોતાની પુત્રવધૂ દ્રૌપદી સાથે તેઓ આગળ આવ્યાં અને (જાતિ, દેહ અને ઉંમર ભૂલી જઈ) ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને હૃદય સરસા લગાવ્યા ॥39॥

દેવદેવેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને રાજમહેલમાં પધરાવી રાજા યુધિષ્ઠિર આનન્દ અને આદર ના ઉદ્રેકથી આત્મ વિસ્મૃત થઈ ગયા, દેહાનુસન્ધાન ભૂલી ગયા. એ વાતનું પણ એમને ભાન ન રહ્યું કે ભગવાનની પૂજા ક્યા ક્રમથી કરવી જોઈએ ॥40॥

કોઈના જનાનામાં વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને શ્રીકૃષ્ણે નમસ્કાર કર્યા, દ્રૌપદી અને સુભદ્રાએ શ્રીકૃષ્ણને નમન કર્યું ॥41॥

પોતાનાં સાસુ કુન્તાજીની પ્રેરણાથી દ્રૌપદીએ રુક્મિણી, જામ્બુવતી, સત્યભામા, ભદ્રા, કાલિન્દી, મિત્રવિન્દા, લક્ષ્મણા અને સાધ્વી સત્યા વગેરે ભગવાનની અષ્ટ પટરાણીઓ તથા ત્યાં આવેલી શ્રીકૃષ્ણની બીજી રાણીઓ અને પ્રદ્યુમ્ન વગેરેની રાણીઓનો વસ્ત્ર, માળા, ઘરેણાં વગેરેથી યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો ॥42-43॥

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને આપની સેના, સેવકો, મન્ત્રીઓ અને પત્નીઓ સહિત એવા સ્થાનમાં મુકામ આપ્યો જ્યાં તેમને નિત્ય નવી-નવી સુખની સામગ્રી પ્રાપ્ત થતી રહે. (ખરી રીતે તો સુખ સ્વરૂપ અનન્દઘન ભગવાનને પોતાને ત્યાં પધરાવી યુધિષ્ઠિર પોતે જ સુખી-નિહાલ થઈ ગયા) ॥44॥

અર્જુનને સાથે રાખી ભગવાને ખાંડવવન અગ્નિને ભક્ષણમાટે આપ્યું. તે એના ભક્ષણથી તૃપ્ત થયો. મયદાનવને અગ્નિથી બચાવ્યો. તેણે રાજાને દિવ્ય સભા આપી. એ બધું કાર્ય ભગવાને ત્યાં રહ્યા ત્યારે કર્યું ॥45॥

ઉવાસ કતિચિન્માસાન્ રાજ્ઞ: પ્રિયચિકીર્ષય ।।
વિહરન્ રથમારુહ્ય ફાલ્ગુનેન ભટૈર્વૃત: ॥46॥

રથમાં બેસી વિહાર કરતા ભગવાને ત્યાંના લોકોને સુખ આપ્યું, અર્જુન અને બીજા યોદ્ધાઓની સાથે ફર્યા, રાજાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી ત્યાં કેટલાક માસ બિરાજ્યા ॥46॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના બીજા સાધન પ્રકરણના ઐશ્વર્ય રૂપ પહેલો) "ભગવાન્ ઇન્દ્રપ્રસ્થ પધાર્યા"

અધ્યાય 72 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.69

ભગવાને જરાસન્ધને ભીમદ્વારા માર્યો

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય2

વિશેષ : સગુણ સાત્વિકોનો નિરોધ કહ્યો. આ વખત એમનાં દુ:ખ દૂર કરવાનો છે. આ બોતેરમા અધ્યાયમાં જરાસન્ધનો વધ કહેવાશે. એ બધા ક્લેશને મટાડશે ત્યારે બધા સાત્વિકો સુખી થશે. અહીં સાત્વિકોમાં રાજાઓ, યાદવો અને પાંડવો એ ત્રણ ભેદ છે. એમાં બેને તો-રાજાઓને કેદખાનામાંથી તથા શંકરના યજ્ઞમાં થનારા વધમાંથી છૂટવામાટે અને યાદવોને

જરાસન્ધ સામે જૂનું વેર હોવાથી જરાસન્ધનો વધ ઇચ્છિત છે પણ ભક્તો અને કર્મઠો ને એનો વધ ઇષ્ટ થાય તો પાંડવોનું ઇચ્છિત પૂરું કરવાને જરાસન્ધનો વધ યોગ્ય ગણાય. એમાં યજ્ઞમાટે તો બ્રાહ્મણને મારવાનું પણ વેદ કહે છે તો અહીં યજ્ઞનેમાટે જરાસન્ધને મારવા એ કાર્ય પાંડવોને દોષરૂપ નથી. એ તો ક્ષત્રિય છે, ભગવાન્થી વિમુખ છે, માત્ર બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર છે તો પણ યજ્ઞાર્થ મારીએ તો બ્રાહ્મણો પણ તેમાં અનુકૂળ થશે.

એકદા તુ સભામધ્યે આસ્થિતો મુનિભિર્વૃત: -॥ બ્રાહ્મણૈ: ક્ષત્રિયૈર્વૈશ્યૈર્ભ્રાતૃભિશ્ચ યુધિષ્ઠિર: ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એક વખતે મુનિઓ, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને પોતાના ભાઈઓની સાથે યુધિષ્ઠિર રાજા સભામાં બેઠેલા હતા ॥1॥

ત્યાં આચાર્યો, કુલવૃદ્ધો, જ્ઞાતિ, સમ્બન્ધી અને બાન્ધવો એ બધા સાંભળે તેમ રાજા આ પ્રમાણે બોલ્યા ॥2॥

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : "હે ગોવિન્દ! સર્વશ્રેષ્ઠ રાજસૂય યજ્ઞદ્વારા હું આપનું તથા આપની પરમ પાવન વિભૂતિસ્વરૂપ દેવતાઓનું યજન કરવા ચાહું છું.હેપ્રભો! આપ કૃપા કરી મારો આ સંકલ્પ સિદ્ધ કરો ॥3॥

હે કમલનાભ પ્રભો! આપનાં ચરણકમલની પાદુકાઓ સમસ્ત અમંગલોનો નાશ કરનારી છે. જે લોકો નિરન્તર તેમની સેવા કરે છે, ધ્યાન અને સ્તુતિ કરે છે તે લોકો જ ખરી રીતે પવિત્રાત્મા છે. તેઓ જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાંથી છુટકારો મેળવી લે છે અને જો તેઓ સાંસારિક વિષયોની ઇચ્છા કરે તો તેમને તેની પણ પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. પરન્તુ જેઓ આપના ચરણકમલોનું શરણ ગ્રહણ નથી કરતા તેમને મુક્તિ અને સાંસારિક ભોગો પણ મળતા નથી ॥4॥

હે દેવતાઓના પણ આરાધ્ય દેવ! મારી એવી ઇચ્છા છે કે સંસારી લોકો આપના ચરણકમલની સેવાનો પ્રભાવ નજરે નિહાળે. હે પ્રભો! કુરુવંશી અને સૃંજયવંશી નરપતિઓમાં જે (પાંડવ વગેરે) લોકો આપની સેવા કરે છે અને (શિશુપાલ, દુર્યોધન, જરાસન્ધ વગેરે) જે આપની સેવા નથી કરતા તેમનાં ફલમાંનું અન્તર (અન્તર=તફાવત,

તારતમ્ય. સેવકોને કીર્તિ, ધન, ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે અને વિમુખોને મરણ, માનભંગ ઠગાવું વગેરે) આપ જગતને બતાવવાની કૃપા કરો ॥5॥

હે પ્રભો! આપ બધાના આત્મા, સમદર્શી અને સ્વયં આત્માનન્દનો અનુભવ કરનાર છો, સ્વયં બ્રહ્મ છો. આપમાં "આ હું છું અને આ બીજો, આ મારું છે અને
આ પારકું”

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : "હે શત્રુ વિજયી ધર્મરાજ! આપનો નિશ્ચય સુન્દર છે. રાજસૂય યજ્ઞ કરવાથી આપની મંગલમય કીર્તિનો વિસ્તાર સમસ્ત લોકોમાં થશે ॥7॥

હે રાજન્! આપનો આ મહાયજ્ઞ ઋષિઓ, પિતરો, દેવતાઓ, સગાસમ્બન્ધીઓ, અમે, કાલ તેમજ સમસ્ત પ્રાણીઓની મનપસન્દ વાત છે ॥8॥

પૃથ્વી ઉપરના બધા રાજાઓને જીતી લઈ, આખી પૃથ્વીને પોતાને વશ કરી યજ્ઞને માટે આવશ્યક સમ્પૂર્ણ સામગ્રી તૈયાર કરીને, જેમ મૂર્તિમાંથી દેવને હૃદયમાં પધરાવે છે તેમ, તમે યજ્ઞદેવને અહીં પધરાવો ॥9॥

હે મહારાજ! આપના ચારેય ભાઈઓ વાયુ, ઇન્દ્ર વગેરે લોકપાલોના અંશથી જન્મેલા છે. તે બધા મોટા શૂરવીર છે. આપ તો *જિતેન્દ્રિય છો જ. આપ લોકોએ પોતાના સદ્ગુણોથી મને વશ કરી લીધો છે. જે લોકોએ પોતાની ઇન્દ્રિયોઅનેમન ને વશ નથી કર્યા તેઓ મને વશ નથી કરી શક્તા ॥10॥

વિશેષ : સર્વ શૃંગારથી સજ્જ થયેલ સ્ત્રી એક શયનમાં પુરુષની સાથે પૂર્ણ એક વરસ સુધી શયન કરે, પુરુષ પણ પોતે પુષ્ટ હોય, યુવાન હોય, કામભોગમાં તત્પર હોય છતાં મનથી પણ એ સ્ત્રીની ઇચ્છા ન કરે એનો સ્પર્શ પણ એને શિલાના સ્પર્શ જેવો લાગે, આવું એક વર્ષનું વ્રત તે ‘અસિધારાવ્રત’ કહેવાય. એ કરવાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. યુધિષ્ઠિરને આ વ્રતથી જ ભગવાન્ વશ જણાય છે.

આ લોકમાં મોટામાં મોટા દેવ પણ તેજ, યશ, લક્ષ્મી અને ઐશ્વર્ય દ્વારા હુંજ જેનો સ્વામીછું તેવા મારા અનન્ય ભક્તનો પરાભવ કે તિરસ્કારનથી કરી શક્તા તોપછી કોઈ રાજા એનોપરાભવકેતિરસ્કાર કરી શકે તેનીતોસમ્ભાવનાજ ક્યાંથીહોય? ॥11॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાનની વાત સાંભળી યુધિષ્ઠિરનું હૃદય આનન્દમગ્ન થઈ ગયું. તેમનું મુખકમલ પ્રફુલ્લિત થઈ ગયું. હવે તેમણે ભાઈઓને દિગ્વિજય કરવાની આજ્ઞા કરી. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોમાં પોતાના સ્પર્શમાત્રથી પોતાની શક્તિનો સંચાર કરી તેમને અત્યન્ત પ્રભાવશાળી બનાવી દીધા હતા ॥12॥

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે સંજયવંશી વીરોની સાથે સહદેવને દક્ષિણ દિશામાં દિગ્વિજય કરવા મોકલ્યા. નકુલને મત્સ્ય દેશના વીરોની સાથે પશ્ચિમમાં. અર્જુનને કેકય દેશના વીરોની સાથે ઉત્તરમાં અને ભીમસેનને મદ્ર દેશના વીરોની સાથે પૂર્વદેશમાં દિગ્વિજય કરવાની આજ્ઞા આપી ॥13॥

હે પરીક્ષિત! તે વીરોએ પોતાના બલપૌરુષથી દશે દિશાઓના રાજાઓને જીતી લીધા અને યજ્ઞ કરવાને તૈયાર થયેલ મહારાજ યુધિષ્ઠિરને પુષ્કળ ધન લાવી આપ્યું ॥14॥

જ્યારે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે સાંભળ્યું કે હજુ સુધી જરાસન્ધ જિતાયો નથી ત્યારે તે વિચારમાં પડી ગયા. તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેમને ઉદ્ધવજીએ પહેલાં જે બતાવ્યો હતો તે ઉપાય બતાવ્યો ॥15॥

ત્યારબાદ ભીમસેન, અર્જુન અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરી ગિરિવ્રજ ગયા, જ્યાં જરાસન્ધની રાજધાની હતી ॥16॥

રાજા જરાસન્ધ બ્રાહ્મણોનો ભક્ત તથા ગૃહસ્થોચિત ધર્મોનું પાલન કરવાવાળો હતો. ત્રણેય ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરી અતિથિ-અભ્યાગતોના સત્કાર કરવાને સમયે જરાસન્ધની પાસે ગયા અને તેની પાસે આ પ્રમાણે યાચના કરી ॥17॥

"હે રાજન્! આપનું કલ્યાણ હો! અમે ત્રણેય આપના અતિથિ છીએ અને ઘણે દૂરથી આવ્યા છીએ. અમે અહીં ખાસ પ્રયોજનમાટે આવ્યા છીએ તેથી જે કંઈ આપની પાસે અમે માગીએ તે આપ અમને આપો ॥18॥

સહનશીલ પુરુષોને શું અસહ્ય હોય? દુષ્ટ પુરુષો શુંનકરી શકે? ઉદાર પુરુષો શું ન આપી શકે? અને સમદર્શી પુરુષોમાટે પારકું કોણ છે? કેમકે એને તો બધા આત્મરૂપ હોય છે ॥19॥

પોતે સ્વયં સમર્થ હોવા છતાં જે પુરુષ આ અનિત્ય શરીરથી સત્પુરુષને વર્ણન કરવા લાયક નિત્યયશને મેળવતો નથી તે આ લોકમાં નિન્દવા લાયક અને પરલોકમાં હીન શરીર મળવાથી શોક કરવા લાયક થાય છે ॥20॥

*હરિશ્ચન્દ્ર, રન્તિદેવ, ઉંછવૃત્તિ, શિબિ, બલિ, વ્યાધ, કપોત અને એવા ઘણા લોકો અતિથિઓને પોતાનું સર્વસ્વ આપીને આ નાશવાન્ શરીરદ્વારા અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે. તેથી આપ પણ અમને નિરાશ નહીં જ કરો"

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : (મેઘના જેવો ગમ્ભીર) સ્વર અને (ઘૂંટણ સુધીના લાંબા બાહુવાળી) આકૃતિ ઉપરથી તથા ધનુષની પણછ વારંવાર ઘસાવાથી કાંડાં ઉપર પડેલા આંકાના ચિહ્નો જોઈને જરાસન્ધે ઓળખી કાઢ્યા કે આ બ્રાહ્મણો નથી પણ ક્ષત્રિયો છે અને પહેલાં એમને કોઈ જગ્યાએ જોયા છે ॥22॥

પછી મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યો કે આ લોકો ક્ષત્રિય હોવા છતાં (મારા ભયથી) બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને આવ્યા છે. જ્યારે તેઓ ભિક્ષા માગવાની હદ સુધી જવા તૈયાર થયા છે ત્યારે તેઓ જે માગે તે હું તેમને આપીશ. યાચના કરવામાં આવે તો મારો અત્યન્ત વ્હાલો અને દુસ્ત્યજ દેહ પણ આપવામાં હું આનાકાની નહીં કરું ॥23॥

વિષ્ણુ ભગવાને બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરી બલિરાજાનું ધન, ઐશ્વર્ય વગેરે બધું છીનવી લીધું છતાં બલિની પવિત્ર કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાયેલી છે અને આજે પણ લોકો ઘણા જ આદરપૂર્વક તેનું ગાન કરે છે ॥24॥

એ વાત તો નક્કી છે કે વિષ્ણુ ભગવાને દેવરાજ ઇન્દ્રની રાજલક્ષ્મી બલિ પાસેથી હરી લઈ તેને પાછી આપી દેવામાટે જ બ્રાહ્મણનું વામનરૂપ ધારણ કર્યું હતું. દૈત્યરાજ બલિને આ વાતની ખબર પણ પડી ગઈ હતી અને શુક્રાચાર્યજીએ તેને તેમ કરતાં રોક્યો પણ ખરો; પણ તેણે તો પૃથ્વીનું દાન કરી જ દીધું ॥25॥

મારો તો એ પાકો નિશ્ચય છે કે આ શરીર નાશવન્ત છે. આ શરીરથી જે વિપુલ યશ નથી કમાતો અને જે ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણને માટે જ જીવન ધારણ નથી કરતો તેનું તો જીવવું જ વ્યર્થ છે ॥26॥

હે પરીક્ષિત! ખરેખર જરાસન્ધની બુદ્ધિ ઘણી ઉદાર હતી. અને ભીમસેનને કહ્યું, "હે બ્રાહ્મણો! આપ લોક તમારી ઇચ્છા હોય તે માગો. આપ (બ્રાહ્મણો) ને જોઈએ તો હું મારું માથું આપવાને પણ તૈયાર છું"

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે રાજન્! તમે આપવાને તૈયાર હો તો અમને દ્વન્દ્વયુદ્ધ આપો. અમે રાજાઓ યુદ્ધ માગવાને આવ્યા છીએ; અમે અન્ન માગનાર બ્રાહ્મણો નથી ॥28॥

આ પૃથાનો પુત્ર ભીમસેન છે. આ તેનો ભાઈ અર્જુન છે. એ બન્નેના મામાનો પુત્ર અને તમારો શત્રુ હું કૃષ્ણ છું એમ જાણી લો ॥29॥

જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે પોતાનો પરિચય આપ્યો ત્યારે *મગધરાજ જરાસન્ધ ખડખડાટ હસી પડ્યો અને ક્રોધ કરીને બોલ્યો, અરે મૂર્ખાઓ! જો તમારે યુદ્ધ જ જોઈતું હોય તો લ્યો હું તમારી પ્રાર્થના સ્વીકારું છું ॥30॥

વિશેષ : ભગવાનને જોઈને તેને ભગવાનના સ્વરૂપ સામર્થ્યથી ભક્તિ કેમ ઉત્પન્ન ન થઈ? તિરસ્કાર કેમ કર્યો? તેનું સમાધાન એ છે કે તે માગધ-મગધ દેશનો રાજા હતો અનેમગધ દેશ આસુરી છે. ભક્તિ ઉત્પન્ન થવામાં દેશ, સ્થળ પણ ભાગ ભજવેછે.

પરન્તુ કૃષ્ણ! તું તો ઘણો *બીકણ છે. યુદ્ધમાં તું ગભરાઈ જાય છે. (નીતિ તો એમ કહે છે કે આપત્તિમાં પણ સ્વદેશ છોડવો ન જોઈએ પણ) તેં તો મારા ડરથી પોતાની નગરી મથુરા પણ છોડી દીધી અને સમુદ્રમાં શરણ લીધું છે તેથી હું તારી સાથે તો નહીં લડું ॥31॥

વિશેષ: "ન ત્વયાડભીરુણા યોત્સ્યે!"

આ અર્જુન યોદ્ધોછે ખરો પણ ઉંમરમાં તે મારાથી નાનો છે. બીજું તે ખાસ બળવાન્ પણ નથી તેથી તે પણ મારો બરોબરિયો વીર ન કહેવાય. એની સાથે પણ હું નહીં લડું. બાકી રહ્યો ભીમસેન. એ મારા જેટલો બળવાન તેમ જ મારો બરોબરિયો છે* ॥32॥

વિશેષ : ખરી રીતે તો નરનારાયણ (અર્જુન અને કૃષ્ણ) નો ત્યાગ કરી પોતે કાલની ક્ધયા, જરાનો પુત્ર હોવાથી મુખ્ય પ્રાણ (ભીમ) ને જ પોતાની સમાન માને છે. 'જરા' નામની રાક્ષસીએ જરાસન્ધને જીવતો કર્યો હતો. (મહાભારત સભાપર્વ અ. 17-18)

એમ કહી જરાસન્ધે ભીમસેનને એક ભારે મોટી ગદા આપી અને પોતે બીજી ગદા લઈ (ઘરમાં ઘરના માલિકનું બળ વધારે હોય માટે તે છોડી) નગરની બહાર નીકળ્યો ॥33॥

હવે બન્ને રણોન્મત્ત વીરો અખાડામાં સામસામે આવી ગયા અને પોતાની વજ્ર જેવી કઠોર ગદાઓથી એક બીજા ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા ॥34॥

તેઓ જમણા-ડાબા જાતજાતનાં પેંતરા બદલતા હતા ત્યારે જાણે કે બે શ્રેષ્ઠ નટ રંગમંચ ઉપર યુદ્ધનો અભિનય કરી રહ્યા હોય તેવા શોભાયમાન થઈ રહ્યા હતા ॥35॥

હે પરીક્ષિત! જ્યારે એકની ગદા બીજાની ગદા સાથે ટકરાતી ત્યારે એમ લાગતું હતું કે જાણે યુદ્ધ કરતા બે હાથીઓના દાંત આપસમાં અથડાઈ ટકરાતા હોય અથવા વીજળીના કડાકા થતા હોય ॥36॥

જ્યારે બે હાથી ક્રોધે ભરાઈ લડવા લાગે છે અને આકડાના વૃક્ષની ડાળીઓ તોડી-તોડી એક બીજા ઉપર ફેંકે છે ત્યારે એક બીજાની ચોટથી તે ડાળીઓના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે તેવી જ રીતે જ્યારે જરાસન્ધ અને ભીમસેન ભારે વેગથી ગદા ચલાવી-ચલાવી એક બીજાના ખભા, કમર, પગ, હાથ, સાથળ અને ગળાની હાંસડી ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમની ગદાઓના તેમનાં અંગો સાથે ટકરાઈ-ટકરાઈને ભૂકે-ભૂકા ઊડી ગયા. (તેમનાં શરીર ગદા કરતાં વધારે કઠોર હતાં) ॥37॥

એવી રીતે જ્યારે બેઉ ગદાઓનો ભૂકો થઈ ગયો ત્યારે બન્ને વીર ક્રોધે ભરાઈને લોઢા જેવા પોતાના કઠોર મુક્કાઓથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા. પ્રહાર કરતાં તે બેઉનો અવાજ બે હાથીઓની ગર્જના જેવો થયો અને મુષ્ટિ-મૂઠી મારવાથી થયેલો અવાજ વીજળીના પડવા સાથેના વજ્રથી પણ કઠોર થયો ॥38॥

હે રાજન્! જરાસન્ધ અને ભીમસેન બન્નેના ગદાયુદ્ધમાં તાલીમ, બલ અને પરાક્રમ સરખાં હતાં. આ પ્રમાણે સતત લડવા છતાં બેમાંથી કોઈનો વેગ ઓછો થયો નહીં. તેથી ન તો કોઈની જીત થઈ કે ન તો હાર થઈ* ॥39॥

વિશેષ : આ પછી 39-40 એ બે શ્લોકની વચ્ચે "એકદા માતુલેયમ્" પ્રાચીન પ્રતોમાં છે પણ શ્રીસુબોધિનીજીમાં એ ન હોવાથી અહીં લીધો નથી. એનો અર્થ આ છે. હે રાજન્! અઠ્ઠાવીસમે દિવસે ભીમસેને પોતાના મામાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને વિનન્તિ કરી કે "હે માધવ! યુદ્ધમાં જરાસન્ધને જીતવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી"

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જરાસન્ધના જન્મ અને મૃત્યુ નું રહસ્ય જાણતા હતા અને એ પણ જાણતા હતા કે 'જરા'નામની રાક્ષસીએ જરાસન્ધના શરીરનાં બે ફાડિયાંને જોડીને તેને જીવનદાન દીધું છે. તેથી આપે ભીમસેનના શરીરમાં પોતાની કાલશક્તિ મૂકી (કારણ કે કાલની ક્ધયા જરા કરતાં કાલશક્તિ વધારે બળવાન્ છે.) અને જરાસન્ધના વધનો વિચાર કર્યો ॥40॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાનનું જ્ઞાન અબાધ છે, આપનો નિર્ણય કદી ખોટો હોતો નથી. હવે આપે તેના મૃત્યુનો ઉપાય જાણી લઈ એક વૃક્ષની ડાળીને બરાબર વચમાંથી ચીરી નાખી અને જરાસન્ધને પણ તેમ ચીરી નાખવા ભીમસેનને ઈશારો કર્યો ॥41॥

વીર શિરોમણિ અને પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીમસેન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો અભિપ્રાય સમજી ગયા અને જરાસન્ધના પગ પકડી તેને ધરતી ઉપર પછાડી દીધો ॥42॥

પછી તેના એક પગને પોતાના પગની નીચે દબાવ્યો અને બીજાને પોતાના બન્ને હાથોથી પકડી લીધો. ત્યાર પછી ભીમસેને તેને, જેવી રીતે ગજરાજ વૃક્ષની ડાળીને ચીરી નાખે તેમ ગુદાએથી ચીરી નાખ્યો ॥43॥

લોકોએ જોયું કે જરાસન્ધના શરીરનાં બે ઊભાં ફાડિયાં થઈ ગયાં છે અને આ પ્રમાણે તેના એક-એક પગ, જાંઘ, વૃષણ, કમર, પીઠ, સ્તન, ખભો, ભુજા, નેત્ર, ભવું અને કાન અલગ-અલગ થઈ ગયાં છે ॥44॥

મગધેશ્વર મર્યો ત્યારે મોટો હાહાકાર થયો. અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ ભીમને શાબાશી આપી એને આલિંગન કરવા લાગ્યા* ॥45॥

વિશેષ : ભગવાને ભીમની પ્રશંસા કરી તેને આલિંગન કર્યું. પ્રશંસાથી ગર્વ થાય છે અને ગર્વથી તેજ જતું રહે છે. ભગવાને ભીમનું આલિંગન કરી તેનામાં મૂકેલી પોતાની શક્તિ પાછી ખેંચી લીધી.

સહદેવં તત્તનયં ભગવાન્ ભૂતભાવન:। મોચયામાસ રાજન્યાન્ સંરુદ્ધા માગધેન યે ॥46॥

પ્રાણીમાત્રનું પાલન કરનાર, જેના અભિપ્રાયની કોઈને ખબર પડતી નથી તેવા સર્વશક્તિમાન ભગવાને જરાસન્ધના પુત્ર સહદેવનો જરાસન્ધની ગાદી ઉપર અભિષેક કર્યો એને મગધનો રાજા બનાવ્યો અને માગધે જે રાજાઓને કેદ કર્યા હતા તેમને કારાવાસમાંથી મુક્ત કરાવ્યા ॥46॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના બીજા સાધન- પેટા પ્રકરણનો વીર્યરૂપ બીજો) "ભગવાને જરાસન્ધનો ભીમદ્વારા માર્યો”

અધ્યાય 73 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.70

ભગવાને રાજાઓને મુક્ત કરી એમને ઉપદેશ આપ્યો

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય3

વિશેષ : આ તોતેરમા અધ્યાયમાં જે રાજાઓને કેદમાંથી છોડ્યા તેમને ભગવાને જ્ઞાન આપીને એમનું અજ્ઞાન દૂર કર્યું અને એમને એવો ઉપદેશ કર્યો કે પ્રયત્ન વિના પ્રાપ્ત થતા પદાર્થોથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી. પોતાના ધર્મથી તેઓ પુષ્ટ ન થાય તો તેમનો નિરોધ કરવો નિરર્થક થાય તેથી ભગવાને એમનો નિરોધ સાર્થક કરવા એમને જ્ઞાન અને રાજ્ય આપ્યાં. તેઓ રાજના મદમાં અન્ધ બની ભગવાનને ન ભૂલે એ માટે જ્ઞાનનું દાન કર્યું.

અયુતે દ્વે શતાન્યષ્ટૌ લીલયા યુધિ નિર્જિતા: -॥

તે નિર્ગતા ગિરિદ્રોણ્યાં મલિના મલવાસસ: ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! જરાસન્ધે અનાયાસે જ વીસ હજાર *આઠસો રાજાઓને જીતી લઈ પહાડોની ઘાટીઓમાં એક કિલ્લામાં કેદ કરી રાખ્યા હતા. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેમને છોડી મૂકતાં તેઓ જ્યારે તેમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમનાં શરીર અને કપડાં મેલાં હતાં ॥1॥

વિશેષ : જરાસન્ધની યોજના એવી હતી કે કેદ કરવામાં આવેલા રાજાઓની સંખ્યા પૂરી એકવીસ હજાર થાય કે તરત જ પ્રમથનાથ (શિવજી) નો યજ્ઞ કરી તે નરમેધ યજ્ઞમાં એકવીસેય હજાર રાજાઓને હોમી દેવા. પણ દામોદર લીલા (શ્રીભાગવત 10।15, 16) જેમ શ્રીકૃષ્ણને બાંધવામાટે દોરડું બે આંગળ ઘટ્યું હતું બાંધવામાં આવનાર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર હતા તેમનો કુદરતી ગુણ ઈશ્વરત્વ અને બાંધનાર યશોદાજીનો કુદરતી ગુણ દાસત્વ પ્રતિબન્ધક હોવાથી દોરડું બે આંગળ ઘટ્યું હતું અહીં કેદ કરવામાં આવેલા રાજાઓનો ધર્મ ભગવદીયપણું અને કેદ કરનાર જરાસન્ધનો ધર્મ આસુરત્વ-આ ઉભયનિષ્ઠ બન્નેમાં રહેલ; બે ધર્મો પ્રતિબન્ધક થયા તેથી રાજાઓની સંખ્યા બસો ઓછી જ રહેતી આવી; અસુરે કરવા ધારેલ પ્રમથનાથના યજ્ઞમાં ભગવદીયો-ભગવાનના થઈ ચૂકેલા જીવો હણી શકાય જ નહિ. તે સંખ્યા પૂરી થયા પહેલાં ભગવાને એમને મુક્તિ આપી. એ રાજાઓ સગુણ છે. તેમાંથી નિર્ગુણ થવામાટે નવ શ્લોકથી સ્તુતિ કરે છે, જેથી તે ગુણથી પર એટલે નિર્ગુણ થાય. પ્રથમ શ્લોકમાં પ્રાર્થના, બીજામાં મત્સરનો અભાવ, ત્રીજામાં રાજ્ય ગયું એનું અનુમોદન, ચોથામાં યુક્તિ, પાંચમામાં પોતાના દોષનું કથન, છઠ્ઠામાં સ્વભાગ્ય-અભિનન્દન, સાતમામાં પ્રાર્થના, આઠમામાં પોતાનો અધિકાર, નવમાંથી ભગવાનનો ઉપદેશ-આ શ્લોકોનો ક્રમ સમજવો.

તેઓ ભૂખથી દૂબળા થઈ ગયા હતા અને તેમનાં મોં સુકાઈ ગયા હતાં. જેલમાં બન્દી રહેવાને લીધે તેમનાં શરીરનું એકે એક અંગ ઢીલું પડી ગયું હતું. ત્યાંથી નીકળતાં જ રાજાઓએ જોયું કે સામે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઊભા છે. વર્ષાઋતુના મેઘના જેવું એમનું સાંવલું સલૂણું શરીર છે અને તેના ઉપર પીળા રંગનું રેશમી વસ્ત્ર ફરફરી રહ્યું છે ॥2॥

ચાર ભુજાઓછે જેમાં ગદા, શંખ, ચક્ર અને કમલ શોભી રહ્યાંછે. વક્ષ:સ્થલ ઉપર સોનેરી રેખા-શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છેઅને કમલના અન્દરના ભાગ જેવાં કોમલ રતનાળાં નેત્ર છે. સુન્દર વદન પ્રસન્નતાનું સદનછે. કાનોમાં મકરાકૃતિ કુંડલ ઝગમગી રહ્યાંછે. સુન્દર મુગટ,મોતીઓનો હાર,કડાં,ક્ધદોરા અને બાજુબન્ધ પોત-પોતાને સ્થાને શોભી રહ્યાંછે ॥3-4॥

ગળામાં કૌસ્તુભ મણિ ઝગમગી રહ્યો છે અને વનમાલા લટકી રહી છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જોઈ એ રાજાઓની એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ જાણે કે બન્ને નેત્રોથી તેઓ (બાળક જેમ બેઉ હાથે ભોજન કરે તેમ) આપને પી રહ્યા છે. જીભથી ચાટી રહ્યા છે, નાસિકાથી સૂંઘી રહ્યા છે અને બાહુઓથી આલિંગન કરી રહ્યા છે. એમનાં તમામ પાપ તો ભગવાનનાં દર્શનથી જ નાશ પામી ગયા હતાં. તેમણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણો ઉપર પોતાનાં મસ્તક મૂકી પ્રણામ કર્યા ॥5-6॥

શ્રીકૃષ્ણના દર્શનનો આનન્દ એટલો બધો આવ્યો કે તેઓ કેદનાં દુ:ખોને ભૂલી ગયા અને એ રાજાઓ હાથ જોડી વાણીવડે ઇન્દ્રિયોના નિયામક ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ॥7॥

રાજાઓએ કહ્યું : "હે દેવોના દેવો (કાલ વગેરે) ના નિયામક! હે શરણાગતોના તમામ દુ:ખ દૂર કરનાર નિર્વિકાર શ્રીકૃષ્ણ! અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ. આપે અમને જરાસન્ધના કારાગારમાંથી તો છોડાવી જ દીધા, હવે આ જન્મ-મૃત્યુરૂપ ઘોર સંસારચક્રમાંથી પણ છોડાવી દો, કારણ કે અમે સંસારમાં દુ:ખનો કટુ અનુભવ કરી તેનાથી કંટાળી ગયા છીએ અને આપને શરણે આવ્યા છીએ. હે પ્રભો! આપ અમારી રક્ષા કરો ॥8॥

હે મધુસૂદન! સ્વામી! જરાસન્ધે અમને આપની પ્રાપ્તિ કરાવી આપી તે તેણે અમારા ઉપર મહાન ઉપકાર જ કર્યો છે એટલે અમે જરાસન્ધનો દોષ જોતા નથી. હે ભગવન્! અમે અમારી જાતને રાજા કહેવડાવનારાની રાજ્યલક્ષ્મી ચાલી ગઈ એ તો આપનો અનુગ્રહ જ માનીએ છીએ. અમારું ઇષ્ટસાધક રાજ્ય દૂર થઈ ગયું. તેની ખોટ આપ જ અમને સાલવા નહિ જ દો કારણ કે આપ વિભુ-સમર્થ છો ॥9॥

રાજા, "હું ઈશ્વર-શક્તિશાળી છું, ફાવે તેમ કરીશ એવા" નિત્ય અને અચલ માને છે ॥ 10॥

જેવી રીતે વિવેક શૂન્ય સાર અને અસાર નો ભેદ ન સમજનારા લોકો મૃગતૃષ્ણાના જલને જ જલાશય માની લે છે તેવી જ રીતે આપના ચરણારવિન્દમાં જેમની લય નથી લાગતી તેઓ આ રોજ પરિવર્તન પામતી રંગ બદલતી માયાને જ સત્ય વસ્તુ માની લે છે ॥11॥

પહેલાં અમે લક્ષ્મી ના મદથી આન્ધળા બની જઈ આ પૃથ્વીને જીતી લેવાની ઇચ્છાથી એક બીજાની સ્પર્ધા કરતા હતા, હે પ્રભો! મૃત્યુરૂપમાં આગળ ઊભેલા આપની અવગણના કરી તેમની પ્રજાનો નિર્દયતાપૂર્વક નાશ અને અમારી પ્રજાનો ખોટો દંડ વગેરે કરી તેમને ત્રાસ આપી રહ્યા હતા ॥12॥

હે સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ! (જેને છેતરીને તેનાથી બચવા બીજે સ્થળે ભાગી જઈ ન શકાય તેવો) કાલનો વેગ ગમ્ભીર છે. જેનો સામનો ન થઈ શકે અને જે ટાળ્યો ટાળી ન શકાય તેવો તે બળવાન છે. કેમ ન હોય? એ કાળ પણ આપનું શરીર જ છે. અત્યારે તેણે અમને શ્રીહીન-નિર્ધન કરી દીધા છે. આપની કૃપાથી અમારો ઘમંડ દૂર થઈ ગયો. હવે અમે આપના *ચરણકમલોનું સ્મરણ કરીએ છીએ ॥13॥

વિશેષ : જિજ્ઞાસા અને આર્તિ એ ભક્તના અધિકારસૂચક બે ધર્મ રાજાઓમાં ભગવાને જોયા ત્યારે સાત્વિકનું મુખ્ય શાસ્ત્ર ભગવાનના છ ગુણ પ્રતિપાદક છે તે એમને કહ્યું. એમાં પોતાના છ ગુણો જે સર્વત્ર દુર્લભ છે તે કહ્યા તેનો આ પ્રમાણે ક્રમ સમજવો; પહેલામાં ભક્તિનું દાન, બુદ્ધિની પ્રશંસા, રાજ્યમાં દોષ, તેની ઉપર કૃપા કરી, ત્રણ ઋણથી મુક્તિ અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણ છ શ્લોકથી કહ્યા તેનાથી ભક્તને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જરાસન્ધથી રાજાઓનાં શરીરોને છોડાવીને હવે એમના આત્માને સંસારથી મુક્ત કરવાને માટે ભગવાન્ કહે છે.

(જેને તાવ આવ્યો હોય તેને જ ભોજન નુકસાન કરનારું હોય છે તેવી રીતે દોષવાળાઓને જ રાજ્ય અનર્થના કારણરૂપ છે. અત્યારે દોષ દૂર થઈ ગયેલા હોવાથી આનન્દથી રાજ કરો એમ કોઈ કહે તો કહે છે કે) હે વિભો! આ શરીર રોજ-રોજ ક્ષીણ થતું જ રહે છે. રોગોની તો એ જન્મભૂમિ જ છે. હવે અમને આ શરીરથી ભોગવી શકાય તેવા રાજ્યની અભિલાષા નથી કારણ કે અમે જાણી ગયા છીએ કે તે મૃગતૃષ્ણાના જલના જેવું બિલકુલ મિથ્યા છે. એટલું જ નહિ, મૃત્યુ પછી મળનારા કર્મના ફલ સ્વર્ગ વગેરે લોકની પણ ઇચ્છા નથી, કારણ કે અમે જાણીએ છીએ કે તે નિસ્સાર (સ્પર્ધા અને અસૂયાવાળા) છે. માત્ર સાંભળવામાં જ આકર્ષક લાગે છે ॥14॥

અમારે સંસારની કોઈપણ યોનિમાં ભલે જન્મ લેવો પડે પણ આપ હવે કૃપા કરીને એવો ઉપાય બતાવો કે આપના ચરણકમલોનું સ્મરણ કદીયે ન ભુલાય, અખંડ સ્મરણ થયાકરે ॥15॥

(ભગવાનને આદર પૂર્વક માત્ર નમસ્કાર કરવામાં આવે તો તેનાથી બધાં કાર્યોની સિદ્ધિ થઈ જાય છે તેમ જણાવવા ભગવાનના છ ગુણ જણાવવા છ નામો વાપરી નમસ્કાર કરે છે) પ્રણામ કરનારાઓના સમસ્ત ક્લેશનો નાશ કરનાર (વીર્ય), શ્રીકૃષ્ણ (વૈરાગ્ય), વાસુદેવ (જ્ઞાન), હરિ (શ્રી), પરમાત્મા (યશ), ગોવિન્દ (ઐશ્વર્ય), ને વારંવાર નમસ્કાર છે”

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! જેલમાંથી છોડાવાયેલા રાજાઓએ જ્યારે આ પ્રમાણે કરુણાવરુણાલય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી ત્યારે શરણાગતરક્ષક (શરણે આવેલાની રક્ષા કરવી એ જેનો સહજ સ્વભાવ છે તેવા) પ્રભુએ અત્યન્ત મધુરવાણીથી તેમને કહ્યું ॥17॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : "હે નરપતિઓ! તમે જેવી ઇચ્છા પ્રગટ કરી છે તે પ્રમાણે આજથી તમારી મારામાં સુહૃદ ભક્તિ ચોક્કસ થશે. એ જાણી લો કે હું બધાનો આત્મા અને

સ્વામી છું ॥18॥

તમે જે નિશ્ચય કર્યો છે તે ખરેખર તમારામાટે મહાન સૌભાગ્ય અને આનન્દની વાત છે. તમે મને જે કંઈ કહ્યું છે તે બિલકુલ સાચું છે, કારણ કે હું જોઉં છું કે ધનસમ્પત્તિ અને ઐશ્વર્ય ના મદથી મત્ત થઈ ગયેલા ઘણા લોકો ઉચ્છૃંખલ અને મતવાલા થઈ જાય છે ॥19॥

હૈહય(સહસ્રાર્જુન), યયાતિના પિતા નહુષ, વેન, રાવણ, નરકાસુર તથા હિરણ્યકશિપુ વગેરે બીજા, (નહુષ વગેરે) દેવો, (હિરણ્યકશિપુ વગેરે) દૈત્યો અને (સહસ્રાર્જુન વગેરે) નરપતિઓને તેમના (રાજ્ય)લક્ષ્મીના મદ અને સ્થાન (શરીર) થી ભ્રષ્ટ કરાવવામાં આવ્યા છે(અર્થાત્ રાજ્ય અને દેહ બન્ને તેમને છોડવાં પડ્યા છે)* ॥20॥

વિશેષ : સહસ્રાર્જુનનો મદ પરશુરામજીએ, નહુષનો ઇન્દ્રાણીએ, વેનનો બ્રાહ્મણોએ, રાવણનો શ્રીરામે, નરકાસુરનો મેં (ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે) અને હિરણ્યકશિપુનો શ્રીનરસિંહ ભગવાને દૂર કર્યોહતો.

તમે આટલી વાત સમજી લો કે દેહ, રાજ્ય વગેરે પેદા થાય છે તેથી તેમનો નાશ પણ ચોક્કસ થવાનો છે. તેથી તેમની આળપમ્પાળ કર્યા વિના, તેમની રક્ષાને માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યા વિના, તેમાં વૈરાગ્ય રાખી, યજ્ઞોદ્વારા મારું યજન કરો અને ધર્મપૂર્વક પ્રજાની રક્ષા કરો ॥21॥

તમે તમારી વંશ પરમ્પરાની રક્ષાને માટે, ભોગને માટે નહિ, સન્તાન ઉત્પન્ન કરો અને પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સુખ અને દુ:ખ, લાભ અને હાનિ જે-જે આવી મળે તેનું સમાન ભાવથી મારો પ્રસાદ સમજી સેવન કરો અને પોતાનું ચિત્ત મારામાં રાખી, જીવન વિતાવો ॥22॥

અને દેહ, ઘર ધન અને સગાં સમ્બન્ધીઓ પ્રત્યે ઉદાસીન રહી (અર્થાત્ તેમનામાં રાગદ્વેષ રાખ્યા વિના) આત્મામાં જ રમણ કરો અને ભગવદ્વ્રતોનું પાલન કરતા રહો. તમારું મન તમે મારામાં સારી રીતે લગાડી અન્તમાં તમે લોકો મને બ્રહ્મસ્વરૂપને જ પ્રાપ્ત થશો”

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભક્તોને સુખ આપવામાટે જ જેમણે અવતાર લીધો છે તેવા સદાનન્દ શ્રીકૃષ્ણે રાજાઓને તે પ્રમાણે આજ્ઞા આપી તે રાજાઓનો શ્રમ દૂર કરવા નવરાવવા પુરુષોને નીમ્યા અને શૃંગાર કરવા સ્ત્રીઓને મોકલી ॥24॥

હે પરીક્ષિત! જરાસન્ધના પુત્ર સહદેવદ્વારા એમને, રાજાને યોગ્ય વસ્ત્રો, આભૂષણો, માલા, ચન્દન વગેરે અપાવી એમનું ખૂબ સન્માન કરાવ્યું ॥25॥

પછી તેમને સુન્દર ભોજન કરાવી, સાંજે ફરીથી સ્નાન કરાવરાવી, વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત કરાવી, રાજાને યોગ્ય વિવિધ નૃત્યગીત વગેરેથી તેમનું મનોરંજન કરાવી તામ્બૂલ વગેરેથી તેમનું સન્માન કર્યું ॥26॥

હવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે સ્વયં તેમનું મધુર ભાષણ વગેરેથી સન્માન કર્યું એટલે વરસાદથી ધૂલિ કણો દૂર થઈ જતાં ગ્રહો વરસાદ પછી જેમ વધારે પ્રકાશે છે તેમ રાજાઓ, ક્લેશ ભોગવ્યા પછી પાપોનો નાશ થઈ જવાથી, વધારે તેજસ્વી થયા ॥27॥

પછી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેમને સુવર્ણ અને મણિઓ થી ભૂષિત અને ઉત્તમ અશ્વોયુક્ત રથોમાં બેસાડ્યા, તેમને મધુર વાણીથી તૃપ્ત કર્યા અને પોત-પોતાને દેશ પહોંચાડ્યા ॥28॥

આ પ્રમાણે મહાત્માઓના *શિરોમણિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તે રાજાઓને મહાન કષ્ટમાંથી છોડાવ્યા. હવે તેઓ જગત્પતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ગુણ, ઉપકાર, સન્માન, અપૂર્વ ઉદારતા વગેરેનું ચિન્તન કરતા-કરતા પોતપોતાની રાજધાનીઓમાંગયા ॥29॥

વિશેષ: સુમહાત્મના: મહાત્મા-(ઉદાર) પોતે ઉપકાર કરે છે એવું સામી વ્યક્તિ (દુશ્મન) ને જણાવા ન દે તે મહાત્મા. સુમહાત્મા-કોઈની પ્રેરણા કે માગણી વિના સ્વત: દુશ્મનને સર્વનું દાન કરે અને ઉપકારનો ભાર જણાવા ન દે તે સુમહાત્મા.

ત્યાં જઈ તે રાજાઓએ પોત-પોતાની પ્રજાને પરમ પુરુષ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની અદ્ભુત કૃપા અને લીલા કહી સંભળાવી અને પછી બહુ જ સાવધાનીથી ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતે રાજ્ય કરવા તથા જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા ॥30॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ભીમસેનદ્વારા જરાસન્ધનો વધ કરાવી, ભીમસેન અને અર્જુન ની સાથે જરાસન્ધનન્દન સહદેવથી સન્માનિત થઈ આપ *ખાંડવપ્રસ્થ જવા રવાના થયા. ઇન્દ્રપ્રસ્થની પાસે પહોંચ્યા ત્યારે તે વિજયી વીરોએ પોત-પોતાના શંખો વગાડ્યા, જેથી તેમના ઇષ્ટમિત્રોને સુખ અને દુશ્મનોને ભારે દુ:ખ થયું ॥31-32॥ વિશેષ : ખાંડવ વનને બાળ્યા પછી ભગવાને ઇન્દ્રપ્રસ્થની પાસે અદ્ભુત સામગ્રી અને સુખ સગવડોનાં સાધનોથી સજ્જ ખાંડવપ્રસ્થ નામના નગરની રચના કરેલી.

ઇન્દ્રપ્રસ્થના નાગરિકોનાં મન એ શંખધ્વનિને સાંભળી પ્રફુલ્લિત થયાં. તેમણે સમજી લીધું કે જરાસન્ધ હણાયો અને હવે યુધિષ્ઠિરનો રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો સંકલ્પ એક રીતે પૂરો થઈ ગયો ॥33॥

ભીમસેન, અર્જુન અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે રાજા યુધિષ્ઠિરને વન્દન કર્યું અને જરાસન્ધના વધના પ્રસંગમાં જેણે જે કાર્ય કર્યું હતું તે બધું કહી સંભળાવ્યું ॥34॥

નિશમ્ય ધર્મરાજસ્તત્ કેશવેનાનુકમ્પિતમ્ -॥
આનન્દાશ્રુકણાન્ મુંચન્ પ્રેમણાનોવાચ કિંચન ॥35॥

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના આ પરમ અનુગ્રહની વાત સાંભળી પ્રેમ પરવશ થઈ ગયા. એમની આંખોમાંથી આનન્દના આંસુ ટપકવા લાગ્યાં અને (પ્રશંસા અભિનન્દનના શબ્દો સહિત) કંઈ પણ બોલી શક્યા નહિ ॥35॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના બીજા સાધન- પેટા પ્રકરણનો યશ રૂપ ત્રીજો)

"ભગવાને રાજાઓને મુક્ત કરી એમને ઉપદેશ આપ્યો"

અધ્યાય 74 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 71

યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં શિશુપાલનો વધ

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય4

વિશેષ : પ્રતિબન્ધથી મુક્ત થયા અને પ્રેમથી ગદ્ગદ્ કંઠ થયા એવા અને ભગવાન્માં નિરુદ્ધ થયેલ રાજા યુધિષ્ઠિરનો ધર્મ આ ચુમોતેરમા અધ્યાયમાં કહેવાય છે. આ ધર્મમાં આધિદૈવિક યજ્ઞરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન થશે તેમાં બાધારૂપ શિશુપાલને ભગવાન્ મારશે. રાજાઓને ભગવાને છોડાવ્યા છે તે બધા યજ્ઞમાં સેવા કરવાને તત્પર છે. માગધ બ્રહ્મણ્ય હતો તેથી બ્રાહ્મણોમાં અહીં સંશય થાય તેથી બધા મુનિનાં નામ લઈને એમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનાથી આધિદૈવિક યજ્ઞ-ભગવત્પૂજાની સર્વ રીતે સર્વથી ઉત્કર્ષ અહીં કહેવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક યજ્ઞ તો તેનો શેષ છે કેમકે આધ્યાત્મિક યજ્ઞ તો તેની આગળ ગૌણ છે. કારણ કે મુખ્ય પ્રયોજનવાળો બીજો (આધિદૈવિક યજ્ઞ) છે. રાજા ભક્ત થયા તેથી પ્રથમ ભગવાનને આજ્ઞા કરેલી એને માટે પહેલા પાંચ શ્લોકથી ક્ષમા માગે છે.

એવં યુધિષ્ઠિરો રાજા જરાસન્ધવધં વિભો: -॥

કૃષ્ણસ્ય ચાનુભાવં તં શ્રુત્વા પ્રીતસ્તમબ્રવીત્ ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : સમર્થ શ્રીકૃષ્ણના પ્રતાપથી જરાસન્ધને ભીમે માર્યો એ વાતને જાણીને શ્રીકૃષ્ણના પ્રતાપનો અનુભવ કરી પ્રસન્ન થયેલ યુધિષ્ઠિર રાજા ભગવાનને વિનન્તિ કરવા લાગ્યા ॥1॥

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : ત્રિલોકીના બ્રહ્મા, શંકર, વેદમાં કહેલા ઋષિઓ જેવા ઉપદેશકો, ઇન્દ્ર વગેરે, સહિત સર્વ લોકપાલો આપની આજ્ઞા મેળવવાને માટે તલસતા રહે છે અને જો મળી જાય તો ભારે શ્રદ્ધાથી તેનો અમલ કરે છે ॥2॥

અમે તો અત્યન્ત દીન છીએ, પરન્તુ પોતાની જાતને ભૂપતિ અને નરપતિ માનીએ છીએ. આવી સ્થિતિમાં અમો તો દંડને પાત્ર છીએ, પરન્તુ આપ અમારી આજ્ઞા સ્વીકાર કરો છો અને તેનું પાલન કરો છો. સર્વ શક્તિમાન પુરુષોત્તમ હોવાછતાં આપ ભક્તો ઉપર કૃપા કરવા કમલનયન દૃષ્ટિથી જ તેમને પુષ્ટ કરનાર થયા તે મનુષ્ય લીલાનો અભિનય માત્ર છે ॥3॥

જેવી રીતે ઉદય અને અસ્ત ને લીધે સૂર્યના તેજમાં વધારો કે ઘટાડો થતો નથી તેવીજ રીતે કોઈ પણ પ્રકારના કર્મોથી આપની વૃદ્ધિ કે ક્ષય(હ્રાસ) થતાં નથી કારણ કે આપ સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગત ભેદથી રહિત સ્વયં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છો ॥4॥

હે અજિત ભગવાન્! "આ હું છું અને આ મારું છે અને આ તું છે અને આ તારું છે”

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : આ પ્રમાણે કહી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની અનુમતિથી યજ્ઞમાટે યોગ્ય સમય આવ્યો ત્યારે યજ્ઞનાં કર્મોમાં નિપુણ વેદવાદી બ્રાહ્મણોનું ઋત્વિજ, આચાર્ય વગેરેના રૂપમાં વરણ કર્યું ॥6॥

શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસદેવ, ભરદ્વાજ, સુમન્તુ, ગૌતમ, અસિત, વસિષ્ઠ, ચ્યવન, કણ્વ, મૈત્રેય, કવષ, ત્રિત ॥7॥

વિશ્વામિત્ર, વામદેવ, સુમતિ, જૈમિનિ, ક્રતુ, પૈલ, પરાશર, ગર્ગ અને વૈશમ્પાયન ॥8॥
અથર્વા, કશ્યપ, ધૌમ્ય પરશુરામ, શુક્રાચાર્ય, આસુરિ, વીતિહોત્ર, મધુચ્છન્દા, વીરસેન, અકૃતવ્રણ ॥9॥

તેમ જ બીજા પણ દ્રોણ, ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય વગેરે બાન્ધવો, ગુરુઓ તથા મિત્રો ને બોલાવ્યા. તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રો સાથે આવ્યા અને અતિ બુદ્ધિશાળી વિદુરજી પણ યજ્ઞમાં આવ્યા ॥10॥

હે નૃપ! યજ્ઞના દર્શનની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રો, રાજાઓ અને તેમની રાણીઓ વગેરે એ યજ્ઞમાં આવ્યાં ॥11॥

પછી દેવ યજનની ભૂમિને સોનાના હળવડે બ્રાહ્મણોએ ખેડી તેમજ વેદમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે રાજાને બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞની દીક્ષા આપી ॥12॥

પહેલાં વરુણના યજ્ઞમાં બનેલાં હતાં તેવાં યજ્ઞસાધન સોનાનાં બનાવ્યાં. ઇન્દ્ર, બ્રહ્મા, શિવ વગેરે પોત-પોતાના ગણો સહિત એ યજ્ઞમાં આવ્યા ॥13॥

સિદ્ધ, ગન્ધર્વ, ચારણો, વિદ્યાધરો, નાગ, મુનિઓ, યક્ષ, રાક્ષસો, ગરુડજી વગેરે પક્ષીઓ તેમજ ક્રિધનરો, ચારણ વગેરે બધાં આવ્યાં ॥14॥

બોલાવેલા રાજાઓ અને રાજપત્નીઓ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં એમના નિમન્ત્રણને માન આપી આવ્યાં ॥15॥

લેશમાત્ર આશ્ચર્ય પામ્યા વિના બધાએ એ વાતનો સ્વીકાર કરી લીધો કે રાજસૂય યજ્ઞ યુધિષ્ઠિરને માટે યોગ્ય જ છે, કારણ કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તને માટે આમ કરવું એ કંઈ બહુ મોટી વાત નથી. જેવી રીતે પ્રાચીન સમયમાં દેવતાઓએ વરુણ પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો હતો તેવી જ રીતે દેવતાઓ સમાન તેજસ્વી યાજકોએ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પાસે વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરાવ્યો ॥16॥

સોમલતાનો રસ કાઢવાને દિવસે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાના પરમ ભાગ્યવાન યાજકો અને યજ્ઞકર્મ ની ભૂલચૂક નિરીક્ષણ કરવાવાળા સદસ્પતિઓ (સભાસદો) નું ઘણી સાવધાનીથી વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યું ॥17॥

હવે સભાસદો એ વિષય ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યા કે સદસ્યોમાં-અગ્રપૂજા સૌથી પહેલાં કોની પૂજા થવી જોઈએ. જેટલી મતિ તેટલા મત. તેથી સર્વાનુમતે તેનો નિર્ણય ન થઈ શક્યો. એવી સ્થિતિમાં *સહદેવે કહ્યું ॥18॥

વિશેષ : સહદેવ ભગવાનની જ્ઞાનકલાનો અવતાર, સર્વજ્ઞ, ભવિષ્યનાં બાર વર્ષોમાં થનારું બધું જાણતા હતા પણ પૂછ્યા વિના કંઈ કહેતા નહિ. અહીં થઈ રહેલા વિચાર વિમર્શમાં તો અગ્રપૂજાનો પ્રશ્ન બધાને પુછાયેલો જ છે એટલે ભગવત્પ્રેરણાથી તે બોલ્યા.

"ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ (કાલને ઠગીને કાલના ઘરમાં આવી ભરાયેલા વૈષ્ણવોને, લઈ જવા પધારેલા છે કારણ કે આપ) વૈષ્ણવોના પતિ છે. આપ જ સદસ્યોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ અને અગ્રપૂજા ને લાયક છે કારણ કે આપ જ સર્વ દેવતાઓના રૂપમાં છે. વળી દેશ, કાલ, ધન વગેરે જેટલી વસ્તુઓ છે તે બધાના રૂપમાં પણ આપ જ છે ॥19॥

આ આખું વિશ્વ શ્રીકૃષ્ણનું જ રૂપ છે. સમસ્ત યજ્ઞ પણ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપ જ છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ અગ્નિ, આહુતિ અને મન્ત્રો ના રૂપમાં છે. જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ બન્ને પણ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિમાટે જ છે ॥20॥

હે સભાસદો! હું ક્યાં સુધી વર્ણન કરું? ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તે એક (રસ) અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે જેમાં સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગત ભેદ નામમાત્રનો પણ નથી. આ આખુંય જગત્ તેનું જ સ્વરૂપ છે* તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિત અને જન્મ અસ્તિત્વ, વૃદ્ધિ વગેરે છ વિકારોથી રહિત છે. આપ આપના આત્મસ્વરૂપ સંકલ્પથી જ જગતની સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહાર કરે છે ॥21॥

વિશેષ : "એતદાત્મ્યમિદં જગત્"

*॥311॥ દુર્વાસાનો પ્રસંગ : જ્યારે પાંડવો દ્રૌપદીની સાથે કામ્યક વનમાં રહેતા હતા ત્યારે, પાંડવોનું અનિષ્ટ કરવાની દાનતથી, દુર્યોધનને ત્યાં આવેલા દુર્વાસા ઋષિને તેણે અતિથિ સત્કારથી ખૂબ પ્રસન્ન કરી દીધા. દુર્વાસાએ દુર્યોધનને વરદાન માગવાનું કહ્યું. દુર્યોધને વરદાન માગ્યું કે જેવી રીતે મારું આપે કલ્યાણ કર્યું તેવી જ રીતે પાંડવોને ત્યાં પધારી તેમનું કલ્યાણ કરો. દુર્વાસાને આ ગમ્યું તો નહિ પણ વરદાન આપી ચૂક્યા હતા એટલે કામ્યક વનમાં ગયા પણતે એવા વખતે કે દ્રૌપદી સાથે પાંડવો ભોજન કરી આરામ કરી રહ્યા હતા. યુધિષ્ઠિરે અતિથિ સત્કારમાટે સૂર્યદેવની પાસે એક એવું પાત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે તેમાં રાંધેલ થોડા અન્નથી પણ ગમે તેટલા મહેમાન આવ્યા હોય તેમને ભોજન કરાવી શકાય. પણ શરત એ હતી કે જ્યાં સુધી દ્રૌપદી ભોજન ન કરી લેતી ત્યાં સુધી જ તે ચમત્કાર રહેતો. યુધિષ્ઠિરે ઋષિને શિષ્યમંડલી સાથે ભોજન કરવા કહ્યું. ઋષિ શિષ્યો સાથે સ્નાનાદિ નિત્યકાર્યથી નિવૃત્ત થવામાટે ગંગાતટ પર ગયા. દુર્વાસાની સાથે દસ હજાર શિષ્યોનું એક વિશ્વ વિદ્યાલય કાયમ રહેતું હતું. ધર્મરાજે એ બધાને ભોજનને માટે નિમન્ત્રણ તો આપ્યું અને ઋષિએ તેનો સ્વીકાર પણ કર્યો પણ કોઈએ એ વાતનો વિચાર ન કર્યો કે દ્રૌપદીએ તો ભોજન કરી લીધું છે તેથી સૂર્યે આપેલ પાત્રથી એમના ભોજનની વ્યવસ્થા અશક્ય હતી. દ્રાપદૌી ભારે ચિન્તામાં પડી ગઈ. વિચાર કર્યો કે ઋષિને ભોજન કર્યા વિના જવું પડશે તો શાપ દીધા વિના એ જશે નહિ. બીજો કોઈ ઉપાય નહિ સૂઝતાં દ્રૌપદીએ ભક્ત ભયભંજન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કર્યું અને આ આફતમાંથી ઉગારી લેવા વિશ્વાસપૂર્ણ આર્ત પ્રાર્થના કરતા અન્તમાં કહ્યું, "આપે જેવી રીતે રાજસભામાં દુ:શાસનના અત્યાચારથી મારી લાજની રક્ષા કરી તેવી રીતે ફરી લાજ જવા બેઠી છે તો કૃપા કરી રક્ષા કરો"

દુ:શાસનાદહં પૂર્વં સભાયાં મોચિતા યથા । તથૈવ સંકટાદસ્માન્ મામુદ્ધર્તુમિહાર્હસિ॥

શ્રીકૃષ્ણ તો સદા સર્વત્ર નિવાસ કરે છે અને ઘટઘટની જાણવાવાળા છે, આપ તત્કાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આપને જોઈને દ્રૌપદીના ખોળિયામાં પ્રાણ પાછા આવ્યા, ડૂબતાને માનો હોડી મળી ગઈ. દ્રૌપદીએ બધી વાત ટૂંકમાં કહી, શ્રીકૃષ્ણે અધીરતા બતાવતા કહ્યું, "બીજી બધી વાત તો પછી થશે. હું બહુ દૂરથી આવ્યો છું તેથી થાક પુષ્કળ લાગ્યો છે અને થાક કરતાંય ભૂખ વધારે લાગી છે એટલે પહેલાં તો મને કંઈક ખાવામાટે આપ" પોતાની શરણાગતવત્સલતાનો પરિચય આપ્યો.

આખું જગત શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહથી અનેક પ્રકારના કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતું ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરે છે ॥22॥

તેથી (શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ પૂર્ણ બ્રહ્મ હોવાથી) સૌથી મહાન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની જ અગ્રપૂજા થવી જોઈએ. એમની પૂજા કરવાથી સમસ્ત પ્રાણીઓની તથા આપણી પોતાની પણ પૂજા થઈ જાય છે ॥23॥

જે પોતે કરેલ દાનનું અનન્તગણું ફળ મેળવવા માગતો હોય તે સર્વ પ્રાણી સ્વરૂપ અને આત્મસ્વરૂપ, ભેદભાવ રહિત, પરમ *શાન્ત અને પરિપૂર્ણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જ દાન કરે"
વિશેષ : કદીયે જેને ક્રોધ ન આવે તે શાન્ત લોભનો લેશ પણ જેને ન હોય તે પૂર્ણ આથી એમ કહેવાયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ નિર્દોષ અને સર્વગુણ સમ્પન્ન છે.

હે પરીક્ષિત! સહદેવ ભગવાનનો મહિમા અને આપના પ્રભાવને જાણતા હતા. એટલું કહી તે ચુપ થઈ ગયા. તે વખતે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની યજ્ઞ સભામાં જેટલા સત્પુરુષો હાજર હતા તે બધાએ એકી અવાજે "બરાબર, બરાબર"

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર બ્રાહ્મણોની આ આજ્ઞા સાંભળી તથા સભાસદોનો અભિપ્રાય જાણી પ્રસન્ન અને પ્રેમોદ્રેકથી વિહ્વલ થઈ ગયા અને તેમણે શ્રીકૃષ્ણની અગ્રપૂજા કરી. (પ્રસન્નતા થઈ તે અન્ત:કરણથી પૂજા, પ્રેમવિહ્વળતા થઈ તે ઇન્દ્રિયોથી પૂજા થઈ અને શરીરથી પૂજા તો કરી જ) ॥26॥

એમનાં ચરણનું ક્ષાલન કર્યું. તે જલ લોકને પવિત્ર કરનાર હોવાથી પોતાની સ્ત્રી, પોતાના ભાઈઓ, અમાત્યો અને કુટુમ્બની સાથે એમણે મસ્તક ઉપર ચડાવ્યું ॥27॥

પીળાં રેશમી વસ્ત્રો, અમૂલ્ય ઘરેણાં વગેરેથી એમનું સારી રીતે પૂજન કરતાં પ્રેમમાં તે એવા વિહ્વલ બની ગયા કે તેથી એમનાં નેત્રમાં આંસુ આવવાથી ભગવાનનાં દર્શન સારી રીતે કરવાને પણ સમર્થ ન થયા ॥28॥

એમ પૂજાયેલા શ્રીકૃષ્ણને બધા માણસો હાથ જોડી "નમો નમ:, જય હો, જય હો"

હે પરીક્ષિત! પોતાના આસન ઉપર બેઠેલો દમઘોષનો *પુત્ર શિશુપાલ આ બધું જોઈ સાંભળી રહ્યો હતો. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ગુણો સાંભળી તેને ક્રોધ આવ્યો અને તે આસન ઉપરથી ઊભો થઈ ગયો. ભરી સભામાં તે હાથ ઊંચો કરી ભારે અસહિષ્ણુતા પણ નિર્ભયતાપૂર્વક ભગવાન્ સાંભળે તેમ અત્યન્ત કઠોર વચન કહેવા લાગ્યો ॥30॥

વિશેષ : "દમઘોષસુત:વિપરીતમદસ્ય દુષ્ટમદસ્ય યો ઘોષ: સર્વલોકેષુ બમ્બારવ: તદાત્મકો દમઘોષ:"

"સભાસદો! કાલ જ ઈશ્વર છે એવું શ્રુતિઓનું કહેવું સર્વથા સત્ય છે. લાખ ચેષ્ટા કરવા છતાં તે (કાલ) પોતાનું કામ કરાવી જ લે છે એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અમે જોઈ લીધું કે અહીં બાળકની અને મૂર્ખની વાતથી મોટા-મોટા વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધની બુદ્ધિ પણ અવળે માર્ગે દોરવાઈ ગઈ છે* ॥31॥

વિશેષ : આ પ્રસંગમાં શ્લોકોનો ઉપરથી જણાતો અર્થ ભગવાનની નિન્દા કરનારો છે, સાચો અર્થ સ્તુતિ કરે છે. શિશુપાલ-શિશુ,બાળક. "પલસમૂહ: પાલ:"

પણ હું માનું છું કે આપ લોકો અગ્રપૂજાનેમાટે યોગ્યપાત્રનો નિર્ણય કરવામાં સર્વથા સમર્થ છો. તેથી હે સભાસદો! આપ લોક "કૃષ્ણ જ અગ્રપૂજાને માટે લાયક છે એ બાલક સહદેવની દરખાસ્ત અયોગ્ય માની ન માનશો* ॥32॥

વિશેષ : શ્લોકમાં "કૃષ્ણો યત્સમ્મતોર્હણે" વપરાયો છે.

અહીં મોટા-મોટા તપસ્વી વિદ્વાન્, વ્રતધારી, જ્ઞાનદ્વારા પોતાના સમસ્ત પાપ-તાપોને શાન્ત કરી દેનારા, પરમ જ્ઞાની, પરમર્ષિ, બ્રહ્મનિષ્ઠ વગેરે હાજર છે જેમની પૂજા મોટા-મોટા લોકપાલો કરે છે ॥33॥

યજ્ઞની ભૂલચૂક બતાવવાવાળા તે સદસ્પતિઓને છોડી દઈ આ કુલકલંક ગોવાળિયો અગ્રપૂજાનો અધિકારી કેવી રીતે થઈ શકે? કાગડો વળી ક્યાંય યજ્ઞના પુરોડાશનો અધિકારી હોઈ શકે ખરો?* ॥34॥

વિશેષ : શ્લોક 34નાં વિશેષણો ખરી રીતે શિશુપાલ પોતાને માટે જ વાપરે છે અને ત્યારે અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે: ગોપાલ: : ઇન્દ્રિયોને લાડ લડાવનાર=ઇન્દ્રિયલોલુપ. ગો=ઇન્દ્રિય, કુલપાંસન: (ચૈદ્ય)=કુલને બટ્ટો લગાડનાર. "યથા કાક: અથવા યથાકાક:"

આપ જાણો છો કે યયાતિએ આના વંશને શાપ આપ્યો છે તેથી સત્પુરુષોએ તેના વંશનો જ બહિષ્કાર કરી નાખ્યો છે. એ બધા કાયમ વ્યર્થ મધુપાનમાં આસક્ત રહ્યા કરે છે, પછી એ અગ્રપૂજાને લાયક કેમ હોઈ શકે?* ॥35॥

વિશેષ : પાંડવોના વડવા પુરુ, યયાતિના પાંચમા પુત્ર હતા. ભોગને માટે યયાતિએ પુરુનું યાવનૈ લીધેલું. તે દોષનો સમ્બન્ધ પરમ્પરાથી પાંડવોને પણ છે જ તેથી પાંડવોના ઘરમાં ભગવાન્ પૂજન કેમ સ્વીકારે? આ દોષ આખા કુલનો છે તેથી યયાતિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો (હું) પૂજનની સમીપ રહેવા શી રીતે યોગ્ય ગણાઉં? શિશુપાલ પણ યયાતિના વંશમાં જન્મેલ છે. (શ્રીભાગ. 91-24)

નથી તો તેનો કોઈ વર્ણ, આશ્રમ કે કુલ. સમસ્ત ધર્મોથી તે બહિષ્કૃત છે. વેદ અને લોકમર્યાદાઓને તોડી સ્વચ્છન્દ રીતે વર્તનાર છે. તેનામાં કોઈ ગુણ પણ નથી. આવી સ્થિતિમાં તેની અગ્રપૂજા શી રીતે થઈ શકે?* ॥36॥

વિશેષ : વર્ણ આશ્રમ અને કુલરૂપ ભગવાન્ જ છે. તે ભગવાન્થી શિશુપાલ દૂર રહેતો હોવાથી તે (શિશુપાલ) જ વર્ણ આશ્રમ અને કુલ ની બહાર છે, ભ્રષ્ટ છે. ભગવાન્થી વિમુખ હોવાથી તે શિશુપાલ સર્વ ધર્મોથી બહિષ્કૃત છે. "સ્વૈરવર્તી=સ્વૈ: અવર્તી" સારું વર્તન નહિ રાખનારો શિશુપાલ છે નહિ તો તે ભગવાન્માં સ્નેહ જ કરત. તપ વગેરે ગુણોથી પણ હીન શિશુપાલ પૂજનની સમીપ રહેવાને ક્યાંથી યોગ્ય હોય?

આ બધા બ્રહ્મર્ષિઓદ્વારા સેવિત દેશો છોડી બ્રહ્મ તેજ વિનાના (વેદ ચર્ચા રહિત) સમુદ્રમાં કિલ્લો બનાવી તેમાં રહી શત્રુ થઈ પ્રજાને ત્રાસ આપે છે* ॥37॥ વિશેષ : શિશુપાલ કહે છે કે આ અમે વિદ્યા વગેરે પ્રાપ્ત કરવા બ્રહ્મર્ષિઓએ સેવેલા કુરુક્ષેત્ર વગેરે દેશોમાં નહિ રહેતા, બ્રહ્મ તેજ વિનાના, સમુદ્ર-મુદ્રાવાળા પાખંડનો આશ્રય કરી ડાકુ થઈ પ્રજાને પીડીએ છીએ. અથવા ભગવાનની સન્નિધિને લઈને ઋષિઓની સ્તુતિ કરે છે. આ ઋષિઓ બ્રહ્મર્ષિઓએ સેવેલા, જ્ઞાન, કર્મ વગેરે વાળા દેશોનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મનું પણ વર્ચ: તેજ છે જેમનાથી તેવા સમુદ્ર મુદ્રાવાળા હસ્તમાં ચક્રવાળા ભગવાન્રૂપી દુર્ગનો આશ્રય કરીને અદસ્યવ: થઈને એટલે ઇન્દ્રિયો વગેરેદ્વારા કોઈની પણ વસ્તુ ગ્રહણ નહિ કરતાં. (પ્રજા:) 'પ્ર' બલત્કારથી, 'જા:' ઉત્પન્ન થયેલી ઇન્દ્રિયોની સર્વથી બલવાન્ વૃત્તિઓને રોકી રાખે છે એમ ભગવાનના આશ્રયને લીધે જ તમે કૃતાર્થ છો. એવી તેમની સ્તુતિ કરેલી છે. સમુદ્ર ખાડો હોવાથી શાપ પામેલો છે અથવા "સમુદ્રનો કાંઠો ચન્દ્રભાગા...દેશોને શૂદ્રો ભોગવશે"

હે પરીક્ષિત! જેનું મંગળ પૂર્ણ થયું છે તેવા શિશુપાલે બીજી પણ ઘણી અમંગળ વાતો કહી. પરન્તુ સિંહ જેવી રીતે શિયાળની બૂમો ઉપર લક્ષ આપતો નથી તેમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેની વાતોનો કંઈ જવાબ ન આપ્યો ॥38॥

પરન્તુ સભાસદોમાટે ભગવાનની નિન્દા સાંભળવી અસહ્ય થઈ પડી. તેમાંથી કેટલાય પોત-પોતાના કાન બંધ કરી ક્રોધમાં શિશુપાલને ગાળો દેતા-દેતા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા ॥39॥

ભગવાનની અથવા તત્પર ભક્તની નિન્દા સાંભળીને જે ત્યાંથી ચાલ્યો ન જાય તે પોતાનાં શુભ કર્મોથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને તેની અધોગતિ થાય છે. (આ વિધાન નિર્બળ, અશક્ત લોકોમાટે છે. સમર્થ હોય તેણે તો નિન્દા કરનારની જીભ ખેંચી કાઢી તેને મારી નાખવો જોઈએ. જુઓ:ભા. 4।17) ॥40॥

ત્યારે પાણ્ડુના પુત્રો, મત્સ્ય, કેકય, સૃંજય વગેરે વંશના રાજાઓ ગુસ્સે થઈને શિશુપાલને મારવામાટે હથિયાર ઉગામી ઉભા થઈ ગયા ॥41॥

ત્યારે હે ભારત! શિશુપાલ જરાય ગભરાયા વિના શ્રીકૃષ્ણનો પક્ષ કરનાર રાજાઓનો તિરસ્કાર કરતો એ સભામાં જ પોતે સાવધાન થઈ હાથમાં ઢાલ તલવાર લઈ એમને મારવાને તૈયાર થઈ ગયો ॥42॥

એટલામાં ભગવાન્ ઊભા થયા અને સ્વકીયોને લડતા બંધ કરી ક્રોધ કરી અસ્ત્રાના જેવી તીખી ધારવાળા સુદર્શન ચક્રવડે સામે મારવા આવતા શિશુપાલનું મસ્તક છેદી નાખ્યું ॥43॥

શિશુપાલ મરાયો ત્યારે સભામાં મોટી ધાન્ધલ મચી ગઈ. તેના અનુયાયી એના પક્ષના રાજાઓ જીવવાની ઇચ્છાથી આડા આવળા ભાગી છૂટ્યા ॥44॥

આકાશમાંથી પડેલ ઉલ્કા જેમ પૃથ્વીમાં સમાઈ જાય તેમ શિશુપાલના શરીરમાંથી નીકળેલું તેજ સર્વ લોકોના દેખતાં વાસુદેવ ભગવાન્માં દાખલ થઈ ગયું ॥45॥

પોતે ભગવદ્ભક્ત હતો છતાં બ્રાહ્મણના શાપથી વૈરભાવવડે ભગવાનની શત્રુતા કરતો હિરણ્યકશિપુ, રાવણ અને શિશુપાલ રૂપે વૈરબુદ્ધિથી પણ એમાં સતત ભાવ રાખતો હતો તે ભગવાનને પ્રાપ્ત થયો. તેથી ભાવ જ મૃત્યુ પછી થનારી ગતિનું કારણ છે. જે માણસ જે વસ્તુને નિરન્તર યાદ કરે તે-તે રૂપ તે થાય છે તેમ, આ શિશુપાલે પણ ભગવાનને ત્રણ જન્મ સુધી નિરન્તર યાદ કર્યા તેથી એ ભગવદ્રૂપ થઈ સાયુજ્યને પામ્યો ॥46॥

સદસ્ય સાથે ઋત્વિજોને મોટી દક્ષિણાઓ આપી બધાની વિધિવત્ પૂજા કર્યા પછી ભારતવર્ષમાં એકજ રાજા બનેલા યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞાન્ત અવભૃથ સ્નાન કર્યું ॥47॥

રાજાનો યજ્ઞ સિદ્ધ કરાવી યોગેશ્વરોના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કેટલાક માસ સુધી સુહૃદોના આગ્રહથી ત્યાં બિરાજ્યા ॥48॥

પછી પણ રાજાની ઇચ્છા નહોતી છતાં પોતાને દેશ જવાની એની પાસેથી રજા લઈ અમાત્યો અને રાણીઓ સહિત દેવકીજીના પુત્ર ઇન્દ્રપ્રસ્થથી પોતાના નગર દ્વારકામાં આવ્યા ॥49॥

હે પરીક્ષિત! હું આ ઉપાખ્યાન તમને બહુ વિસ્તારથી (ત્રીજા અને સાતમા સ્કધધોમાં) સંભળાવી ચૂક્યો છું કે વૈકુંઠમાં રહેનાર જય અને વિજય ને સનકાદિ ઋષિઓના શાપથી વારંવાર જન્મ લેવો પડ્યો હતો ॥50॥

રાજસૂયના અવભૃથ નામના સ્નાન કર્યા પછી રાજા યુધિષ્ઠિર, બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો ની સભામાં બેઠા ત્યારે, દેવોની સભામાં ઇન્દ્ર શોભે તેમ, શોભવા લાગ્યા ॥51॥

દેવો, મનુષ્યો અને બીજા આકાશચારીઓ નું રાજાએ યથા યોગ્ય સન્માન કર્યું ત્યારે એ લોકો શ્રીકૃષ્ણનાં અને યજ્ઞનાં વખાણ કરતા પોત-પોતાના લોકમાં ચાલ્યા ગયા ॥52॥

પાપી! કુરુના કુળના રોગરૂપ, કળિયુગના અવતાર એવા દુર્યોધન સિવાય બીજા બધા પાંડવોની ઉજ્જવલ લક્ષ્મીને જોઈને પ્રસન્ન થયા પણ દુર્યોધનથી એ ભવ્ય લક્ષ્મી જોઈ શકાઈ નહિ ॥53॥

ય ઇદં કીર્તયેદ્ વિષ્ણોઃ કર્મ ચૈદ્યવધાદિકમ્ ॥
રાજમોક્ષં વિતાનં ચ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥54॥

આ શિશુપાલને મારવા વગેરે ભગવાન્ વિષ્ણુના કર્મને, રાજાઓના છુટકારાને અને યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞની કથાને જે સાંભળે તેનું કીર્તન કરે તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે ॥54॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (ચોથા સાત્વિકપ્રકરણના બીજાસાધન-પેટાપ્રકરણનો શ્રીરૂપ ચોથો) "યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં શિશુપાલનો વધ”

અધ્યાય 75 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 72

દુર્યોધનના માનભંગનો પ્રસંગ

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય5

વિશેષ : રાજસૂય યજ્ઞ પૃથ્વીનો ભાર હરવામાં કારણભૂત છે એમ આ પંચોતેરમાં અધ્યાયથી કહેવાય છે. એને માટે આ અધ્યાયમાં દુર્યોધનના માનનો ભંગ વર્ણવ્યો છે. જેમ કંસવધ વગેરે ભગવાનને ભૂતળ ઉપર પધારવાનું મુખ્ય કારણ ગણાય છે તેમ ભૂભાર હરણમાં નિમિત્તરૂપ ગણાતા રાજસૂય વગેરે પણ ભગવાનનાં મુખ્ય કાર્યમાં ગણાય છે. એ રાજસૂય જો સ્વતન્ત્ર હોય તો ભગવાન્ પધાર્યા તેમાં ગૌણતા આવે એ ભગવાનની કથામાં યોગ્ય ન ગણાય તેથી સર્વત્ર ભગવાન્ કારણ છે. એમ કહેવું જોઈએ. દુર્યોધનના અભિમાનનું કારણ લૌકિક સમ્પત્તિ છે. અહીં વધારે સમ્પત્તિ એના જોવામાં આવી તે એનાથી સહન ન થઈ. એ અધિક સમ્પત્તિ અત્રે સ્પષ્ટ છે. અહીં લાકિંકભાષા છે. ભગવાનનું અધીનપણું પ્રેમને લીધે છે, સર્વ પ્રકારે નથી. તેથી પહેલાંના વાક્યોનો અને હવે પછી કહેવાના વાક્યોનો (ભગવાનના સ્વતન્ત્રપણામાં) વિરોધ નથી.

અજાતશત્રોસ્તાં દૃષ્ટવા રાજસૂયમહોદયામ્ -॥
સર્વે મુમુદિરે બ્રહ્મન્ નૃદેવા યે સમાગતા: ॥1॥

રાજાએ પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્! રાજસૂય યજ્ઞથી અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિર રાજાની મહાન અલૌકિક સમૃદ્ધિ થઈ હતી તે જોઈને ત્યાં આવેલા બધા પુરુષો અને દેવો ને આનન્દ થયો ॥ 1॥

રાજાઓ, ઋષિઓ અને દેવતાઓ પ્રસન્ન થયા પણ દુર્યોધન પ્રસન્ન ન થયો તેમ આપની પાસેથી અમે હમણાં જ સાંભળ્યું. તો બધાજ પ્રસન્ન થયાત્યારે દુર્યોધનને અપ્રસન્ન થવાનું કારણ શું એ કહો ॥2॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! તમારા દાદા યુધિષ્ઠિર મહાત્મા હતા. એમના પ્રેમબન્ધનથી બંધાઈને બધાં સગા-સમ્બન્ધીઓએ રાજસૂય યજ્ઞમાં જુદું-જુદું સેવાકાર્ય સ્વીકાર્યું હતું ॥3॥

(જેને જે કાર્યમાં રસ હોય તેને તે કાર્ય સોંપવાથી પ્રસંગ દીપી ઊઠે) ભીમસેન (બહુ ભોજન કરનારા હોવાથી તે) ને રસોડાના અધ્યક્ષ બનાવ્યા. (કારણ કે તે રસોઈ વધારે કરાવે એટલે કોઈ વસ્તુ ખૂટી પડવાની બૂમ ન આવે) દુર્યોધનને ધનનો અધિકાર આપ્યો. (કારણ કે તેના હાથમાં પદ્મ હોવાથી જે પદાર્થને તે અડતો તો અક્ષય થઈ જતો) સહદેવ જ્ઞાની હોવાથી તેને બ્રાહ્મણો, અભ્યાગતોનું સ્વાગત કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું. નકુલ (અશ્વિનીકુમારના પુત્ર હોવાથી પદાર્થોના ગુણદોષ જાણનાર હોવાથી) વિવિધ પ્રકારની સાધન સામગ્રી એકત્રિત કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું ॥4॥

અર્જુનને સત્પુરુષોની સેવાનું, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને આવેલા અતિથિઓના પગ પખારવાનું, દેવી દ્રૌપદી (ના હાથમાં અમૃત રહેલું હોવાથી તે) ને પીરસવાનું અને દરિયાવદિલ કર્ણને દાન આપવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું ॥5॥

યુયુધાન, વિકર્ણ હાર્દિક્ય, વિદુર, બાહ્લીકના પુત્ર ભૂરિશ્રવા અને સન્તર્દન વગેરે બીજા મહાયજ્ઞનાં અનેક કાર્ય કરવામાં રોકાયા હતા. એ બધા "રાજાનું કેમ સારું થાય''

ઋત્વિજો, સદસ્યો, બહુજ્ઞાનીઓ, ઉત્તમ સ્નેહીઓ વગેરેને મધુર વાણી, દક્ષિણા વગેરેથી બહુ પ્રસન્ન કર્યા પછી અને શિશુપાલ ભગવાનના ચરણમાં પ્રવેશ કરી ગયા પછી (યમુના અથવા) ગંગાનદીમાં રાજાએ અવભૃથ સ્નાન કર્યું* ॥8॥

વિશેષ : શાસ્ત્રની મર્યાદા એવી છે કે જેણે યજ્ઞની દીક્ષા લીધી હોય તેનાથી યજ્ઞભૂમિની હદની બહાર જઈ શકાય નહિ. છતાં ગંગાજલમાં સુન્દર તુલસીનાં પાન સાથે ભળેલ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ચરણકમલની રજ ઘણી હોવાથી ત્યાં જવું યોગ્ય છે. તેથી ભક્તિમાર્ગને અનુસરતાં વેદનો વિરોધ થતો હોય તો બાધ નથી એમ ફલિત થાય છે.

મૃદંગ, શંખ, ઢોલ, નોબત, નગારાં, નરસિંગા વગેરે અનેક પ્રકારનાં વિચિત્ર વાદિત્ર (વાજિન્ત્ર) અવભૃથ-ઉત્સવમાં વગાડવામાં આવ્યા ॥9॥

નર્તકીઓ આનન્દપૂર્વક નાચવા લાગી. ગવૈયાઓની મંડળીઓ ગાવા લાગી અને વીણા, બંસરી તથા ઝાંઝ-મન્જીરા વાગવા લાગ્યાં. આ બધાંનો તુમુલ ધ્વનિ આકાશમાં ગૂંજી ઊઠ્યો ॥10॥

સોનાના હાર જેમણે પહેરેલા છે તેવા યદુ, સૃંજય, કમ્બોજ, કુરુ, કેકય અને કોસલ દેશના રાજાઓ રંગબેરંગી (ગરુડ વગેરેના ચિહ્નોવાળી) ધજાઓ (વિજયસૂચક શબ્દો જેમાં લખેલા છે તેવી) પતાકાઓથી યુક્ત અને ખૂબ શણગારેલા ગજરાજો, રથો, ઘોડાઓ તથા સુસજ્જિત વીર સૈનિકોની સાથે મહારાજ યુધિષ્ઠિરને આગળ કરી પૃથ્વીને કમ્પાવતા જઈ રહ્યા હતા ॥11-12॥

યજ્ઞના સદસ્યો, ઋત્વિજો અને શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો વેદના મન્ત્રોને ઉચ્ચ સ્વરે બોલતા આવે છે, દેવ ઋષિ, પિતૃ અને ગન્ધર્વો આકાશમાંથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતા તેમની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે ॥13॥

ઇન્દ્રપ્રસ્થના નર-નારી અત્તરકુલેલ, પુષ્પોના હાર, રંગબેરંગી વસ્ત્રો અને બહુમૂલ્ય આભૂષણો પહેરી એકબીજા ઉપર ગુલાબ જલ, તેલ, દૂધ, માખણ વગેરે રસ નાખતા ભીંજવી દે છે એકબીજાના શરીરમાં લપેડી દે છે અને આ પ્રમાણે ક્રીડા કરતા ચાલે છે ॥14॥

વારાંગનાઓ પુરુષોને તેલ, ગોરસ, સુગન્ધી જલ, હળદર, ગાઢ કેસર વગેરે ચોપડી દે છે અને પુરુષો પણ તેમને તે-તે વસ્તુઓમાં નવડાવી દે છે ॥15॥

તે વખતે તે ઉત્સવ જોવાને માટે જેમ ઉત્તમ-ઉત્તમ વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં ઘણી દેવીઓ આવી હતી તેમ જ સૈનિકોદ્વારા સુરક્ષિત ઇન્દ્રપ્રસ્થની ઘણી બધી રાજ મહિલાઓ પણ સુન્દર-સુન્દર પાલખીઓમાં બેસી આવી હતી. તેમના મામાના પુત્રો તથા તેમના મિત્રો તે

રાણીઓ ઉપર જાત-જાતના રંગ છાંટી રહ્યા હતા. તેથી રાણીઓનાં મુખ લજ્જાળુ હાસ્યથી ખીલી ઊઠતાં હતાં અને તેમની ખૂબ શોભા થતી હતી (આ બધી સ્નાન વખતે જલમાં કરવાની વાત સમજવી. માર્ગમાં તે એ એમ ન કરી શકે) ॥16॥

તે લોકોએ રંગ વગેરે છાંટ્યાં એટલે રાણીઓનાં વસ્ત્રો ભીંજાઈ ગયાં. આથી તેમના અંગ-પ્રત્યંગ વક્ષ:સ્થલ જાંઘ અને નાભિ (વસ્ત્રો બારીક હોવાથી) કંઈક-કંઈક દેખાઈ જતાં હતાં. તેઓ પણ પિચકારીઓમાં રંગ ભરી-ભરી પોતાના દિયર અને તેમના મિત્રો ઉપર છાંટી રહી હતી. પ્રેમ ભરી ઉત્સુક્તાને લીધે તેમના અંબોડાની ગાંઠો ઢીલી પડી ગઈ હતી અને તેમાં લગાવેલાં ફૂલો પડી જઈ રહ્યાં હતાં. તેમના આરુચિર વિહારને જોઈ મલિન અન્ત:કરણવાળાનાં ચિત્ત ચંચલ થઈ જતાં હતાં, કામ મોહિત થઈ જતાં હતાં ॥17॥

ચક્રવર્તી રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાની રાણીઓની સાથે, જેને સુન્દર ઘોડાઓ જોડેલા છે તેવા (હાથીદાન્તના) સોનાના હારથી સુસજ્જિત રથ ઉપર સવાર થયા ત્યારે એવા શોભતા હતા કે સ્વયં રાજસૂય યજ્ઞ સંયાજ વગેરે ક્રિયાઓની સાથે મૂર્તિમાન થઈ પ્રગટ થઈ ગયો હોય ॥ 18॥

ઋત્વિજોએ પત્ની સંયાજ (એક પ્રકારનું યજ્ઞકર્મ) તથા યજ્ઞાન્તસ્નાન સમ્બન્ધી કર્મ કરાવી દ્રૌપદીની સાથે સમ્રાટ યુધિષ્ઠિરને આચમન કરાવ્યું અને ત્યારપછી ગંગાસ્નાન ॥19॥

એ વખતે દેવતાઓનાં દુન્દુભિઓ સાથે મનુષ્યોનાં નગારાં વાગવા લાગ્યાં. દેવતાઓ, ઋષિ-મુનિ, પિતર અને મનુષ્યો રાજારાણીની ઉપર પુષ્પોની વર્ષા કરવા લાગ્યા ॥20॥
મહારાજ યુધિષ્ઠિરે સ્નાન કરી લીધા પછી વર્ણ અને આશ્રમ ના ધર્મો પાળનારા બધા લોકોએ ગંગાજીમાં સ્નાન કર્યું કારણ કે આ સ્નાનથી મહાપાપી પણ પોતાનાં પાપોથી તત્કાલ મુક્ત થઈ જાય છે ॥21॥

(નિયમ, દીક્ષા વગેરે લીધેલાં હોય ત્યારે આભૂષણો ઉતારી નાખેલાં હોય છે એટલે અત્યાર સુધી અલંકાર વિનાના) રાજા યુધિષ્ઠિરે નવી રેશમી ધોતી અને નવો દુપટ્ટો ધારણ કરી વિવિધ પ્રકારનાં આભૂષણો ધારણ કર્યા. પછી ઋત્વિજો, સદસ્યો, બ્રાહ્મણો વગેરેને વસ્ત્રાભૂષણોનું દાન કરી તેમની પૂજા કરી ॥22॥

મહારાજ યુધિષ્ઠિર ભગવત્પરાયણ હતા. તેમને બધામાં ભગવાનનાં જ દર્શન થતાં. તેથી તેઓ ભાઈ-બન્ધુ, કુટુમ્બી, નરપતિ, ઇષ્ટમિત્ર, હિતૈષી અને બધા લોકોની વારંવાર પૂજા કરતા ॥23॥

તે વખતે બધા લોકો જડાઉ કુંડલ, પુષ્પોની માળા, પાઘ, અંગરખા, (કેડે બાંધેલી) રેશમી વસ્ત્રની ભેટ, મણિઓના મૂલ્યવાન હાર પહેરી દેવતાઓના જેવા દીપી રહ્યા હતા. બન્ને કાનોનાં કર્ણફૂલ અને વાંકડિયા વાળની લટોથી સ્ત્રીઓનાં મુખોની શોભા અનેરી થઈ રહી હતી. વળી કટિભાગે પહેરેલા સોનાના ક્ધદોરા ઘણા જ શોભાયમાન લાગતા હતા ॥24॥

વિદ્વાન ઋત્વિજો, બ્રહ્મવાદી સદસ્યો, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો, આવેલા રાજાઓ, દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, અન્ય પ્રાણીઓ, લોકપાલો એમના સેવકો બધાની રાજાએ પૂજા

કરી તેમને પ્રસન્ન કર્યા. ત્યારે હે નૃપ! એ એમની રજા માગી પોત-પોતાના સ્થાને ગયા ॥25-26॥

જેમ માણસ અમૃતને પીતાં-પીતાં તૃપ્ત નથી થતો તેમ હરિના દાસ રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂયની પ્રશંસા કરતા એ લોકો તૃપ્ત થતા ન હતા ॥27॥

(યજ્ઞના અવસર દરમ્યાન તો બધા પોત-પોતાની ફરજ બજાવવામાં રોકાયેલા હોય એટલે સાથે બેસવાનો સમય ન મળ્યો હોય તેથી) રાજા યુધિષ્ઠિરે મિત્રો, જમાઈઓ, કુટુમ્બીજનો અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ને પ્રેમપૂર્વક આગ્રહ કરી વિશેષ રોક્યા કારણ કે તેમને વિદાય આપવી અત્યન્ત વસમી લાગતી હતી ॥28॥

હે રાજા! ભગવાન્ એમને પ્રસન્ન કરવાને માટે કેટલોક વખત ત્યાં બિરાજ્યા અને યદુવીરોને તથા સામ્બ વગેરેને દ્વારકા મોકલ્યા ॥29॥

એમ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજા પોતાના મનોરથરૂપ દુસ્તર મહાસાગરને શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી તરી ગયા તેથી ચિન્તા રહિત થયા ॥30॥

એક દિવસની વાત છે, ભગવાનના પરમ પ્રેમી ભક્ત મહારાજ યુધિષ્ઠિરના અન્ત:પુરની સ્ત્રીરૂપી અને ધનરૂપી લક્ષ્મી તથા રાજસૂય યજ્ઞદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ મહત્વને જોઈને દુર્યોધનનું મન ઈર્ષ્યાથી બળવા લાગ્યું ॥31॥

પાંડવોને માટે ભગવાને જે મહેલો બનાવડાવ્યા હતા તેમાં નરપતિ, દૈત્યપતિ અને સુરપતિઓ ની અનુક્રમે માનુષી, માયાપ્રચુર આસુરી અને વિચિત્ર અલૌકિક અનેકવિધ સમ્પત્તિ જે સ્વયં ભગવાને આગવી સિદ્ધ કરી હતી તે શોભતી હતી. તે દ્વારા રાજરાણી દ્રૌપદી પોતાના પતિઓની સેવા કરતી હતી. ઉપરાન્ત તે સમયે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની હજારો રાણીઓ પણ ત્યાં જ નિવાસ કરતી હતી. નિતમ્બના ભારે ભારને લીધે જ્યારે તેઓ રાજભવનમાં ધીરે-ધીરે ચાલવા લાગતાં હતાં ત્યારે તેમના ઝાંઝરનો ઝણકાર ચારે તરફ ફેલાઈ જતો હતો. એમનો કટિભાગ બહુ સુન્દર હતો તથા તેમનાં વક્ષ:સ્થલ ઉપર લાગેલ કેસરની લાલિમાથી મોતીઓના સુન્દર શ્વેત હાર પણ લાલ-લાલ લાગતા હતા. કુંડલોની અને વાંકડી લટોની ચંચલતાથી તેમનાં મુખની શોભા ઘણી વધી જતી હતી. આ બધું જોઈને દુર્યોધનના હૃદયને બહુ સન્તાપ થયો. હે પરીક્ષિત! સાચું પૂછો તો દુર્યોધનનું ચિત્ત દ્રૌપદીમાં આસક્ત હતું અને તે જ તેના સન્તાપનું મુખ્ય કારણ હતું ॥32-33॥

એક દિવસ યુધિષ્ઠિર રાજા મયદાનવે બનાવેલી સુધર્મા સભામાં બન્ધુ, નોકરો અને પોતાના માર્ગદર્શક શ્રીકૃષ્ણની સાથે સાક્ષાત્ દેવરાજ ઇન્દ્રની જેમ સોનાના સિંહાસન ઉપર બેઠા હતા. તેમની ભોગસામગ્રી, તેમની રાજલક્ષ્મી બ્રહ્માજીના ઐશ્વર્યની બરાબરી કરે તેવી હતી. બંદીજનો તેમની સ્તુતિ કરતાહતા ॥34-5॥ તે જ વખતે અભિમાની દુર્યોધન તેના દુ:શાસન વગેરે ભાઈઓની સાથે ત્યાં આવ્યો. તેના સિર ઉપર મુગટ, ગળામાં માળા અને હાથમાં તલવાર હતી. હે પરીક્ષિત! ક્રોધવશ તે દ્વારપાલો તથા સેવકો ને ધમકાવતો-તિરસ્કાર કરતો આવતો હતો ॥36॥

એ મયની સભામાં આવતાં જ્યાં સ્થળ હતું ત્યાં જળ છે એમ સમજીને એણે વસ્ત્ર ઊંચા લઈ લીધાં અને જળ હતું તેને જમીન માનીને ચાલતાં એ પડ્યો. એ મયની માયામાં મોહિત થયો તેથી એને જળ-સ્થળની ખબર ન રહી ॥37॥
એ જોઈને ભીમ, બીજા રાજાઓ અને રાણીઓ વગેરે શ્રીકૃષ્ણના અનુમોદન થી હસી પડ્યાં. હે પરીક્ષિત! યુધિષ્ઠિરે એમ કરતાં અટકાવ્યાં તોયે દુર્યોધન પડ્યો એ જોઈને ખૂબ હસ્યાં ॥ 38॥

તેથી દુર્યોધન શરમાઈ ગયો અને તેનાં રોમ-રોમમાં ક્રોધ વ્યાપી ગયો. તે ઊંધું ઘાલી રાજાને, "હું જાઉં છું”
એતત્તેડભિહિતં રાજન્ યત્પૃષ્ટોડહમિહ ત્વયા।
દુર્યોધનસ્ય દૌરાત્મ્યં રાજસૂયે મહાક્રતૌ ॥40॥

હે રાજન્! રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં દુર્યોધનની દુષ્ટતાનું કારણ તમે મને પૂછ્યું હતું તે બધું મેં તમને કહી બતાવ્યું ॥40॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના બીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો જ્ઞાનરૂપ પાંચમો) "દુર્યોધનના માનભંગનો પ્રસંગ”
(ઉત્તરાર્ધનો છવીસમો અને ચાલુ) પંચોતેરમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાત કરતાં બોતેરમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 76 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 73

શાલ્વ અને પ્રદ્યુમ્નજી નું યુદ્ધ

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય6

વિશેષ : સાત્વિકના નિરોધનો છ અધ્યાયથી સાધનાંશ કહ્યો. હવે ફલના અંશવાળા (સાત્વિકોના) નિરોધનું તો આ અધ્યાયથી આરમ્ભી છ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે. ફલમાં શત્રુનો નાશ, યશ અને અલૌકિકી સમ્પત્ તેને બે-બે અધ્યાયથી કહે છે. બન્ધુને, બીજાને અને મિત્રોને ફલ આપવું છે તેમાં બન્ધુને શ્રીકૃષ્ણમાં સદ્ભાવ હોવાથી એ બીજી ઇચ્છા કરતા નથી. સાથે આવેલા અંશોને તો પૃથ્વીમાં કીર્તિ ઇચ્છિત છે. મિત્રો લક્ષ્મીથી વિમુખ થયા છે તેમને સમ્પત્તિ ઇચ્છિત છે. પરોક્ષમાં દાર (લક્ષ્મી) દર્શક મિત્ર થાય છે એમાં પહેલાં દ્વારકામાં રહેલા બન્ધુઓને કોઈ વખતે અનિવાર્ય દુ:ખ આવ્યું તેને બીજા અધ્યાયથી દુ:ખથી મુક્ત કરે છે. આ છોતેરમા અધ્યાયમાં યાદવોને મોટો ભય થયાનું કહેવામાં આવે છે. મહાદેવજીની આરાધના કરી પુષ્ટ બનેલા શાલ્વ વગેરેથી એ ભય થયાનું કહે છે. પ્રદ્યુમ્નજીનું કોઈ અપમાન ન કરી શકે એવા છે એમ બતાવવામાટે આ અધ્યાયમાં પ્રદ્યુમ્નજીનો મોટો જય થયો એમ કહે છે. બધાને મોટો ભય થવામાટે બીજું વર્ણન આ અધ્યાયમાં છે.

અથાન્યદપિ કૃષ્ણસ્ય શૃણુ કર્માદ્ભુતં મહત્ -॥
ક્રીડાનરશરીરસ્ય યથા સૌભપતિર્હત: ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ક્રીડાથી મનુષ્યશરીરનો ધરનાર શ્રીકૃષ્ણનું સૌભ વિમાનના પતિ શાલ્વને મારવારૂપ બીજું પણ મહાન અદ્ભુત કર્મ કહું છું તે સાંભળ ॥1॥

શાલ્વ શિશુપાલનો મિત્ર હતો. તે રુક્મિણીજીના વિવાહ વખતે શિશુપાલ તરફથી જાનમાં આવ્યો હતો. તે વખતે યાદવોએ યુદ્ધમાં જરાસન્ધ વગેરેની સાથે શાલ્વને પણ જીતી લીધો હતો ॥2॥

તે દિવસે બધા રાજાઓની સામે શાલ્વે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે "હું પૃથ્વી ઉપરથી યાદવ માત્રને નાબૂદ કરીને જ રહીશ. બધા મારું પરાક્રમ જોઈ લેજો”

એમ એ મૂર્ખ પ્રતિજ્ઞા કરીને પ્રતિદિન એક મૂઠી ધૂળ ખાવાનો નિયમ લઈને, હે નૃપ! તે તો પશુપતિ મહાદેવજીની આરાધના કરવા લાગ્યો ॥4॥

આમ તો પાર્વતી પતિ શંકર જલદી પ્રસન્ન થઈ જાય તેવા છે છતાં શાલ્વનો ઘોર સંકલ્પ જાણી એક વર્ષ પછી પ્રસન્ન થયા અને શરણે આવેલા શાલ્વને "વર માગ”

એણે તો દેવ અસુર મનુષ્ય ગન્ધર્વ સાપ કે રાક્ષસોથી ભેદાય નહિ તેવું, મનમાં આવે ત્યાં જનાર, વૃષ્ણિ યાદવોને ભય કરનાર વિમાનની માગણીકરી ॥6॥

ભગવાન્ શંકરે કહ્યું, ‘તથાસ્તુ’ ત્યારબાદ તેમની આજ્ઞાથી શત્રુઓનાં નગરને જીતનારા મયદાનવે ‘સૌભ’નામનું લોઢાનું વિમાન બનાવ્યું અને તે શાલ્વને આપી દીધું ॥7॥

ખરેખર તો તે વિમાન ન હતું એક નગર જ હતું. તે એટલું અન્ધકારમય હતું કે તેને જોવું અથવા પકડવું કઠિન હતું. ચાલક તેને જ્યાં લઈ જવા માગે ત્યાં એની ઇચ્છા થતાંજ પહોંચી જતું. શાલ્વે તે વિમાન લઈ દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરી કારણકે વૃષ્ણિવંશી યાદવોનું વેર તેનાથી ભૂલ્યું ભુલાતું નહતું ॥8॥

હે પરીક્ષિત! શાલ્વે પોતાની ભારે મોટી સેનાથી દ્વારકાને ચારે તરફથી ઘેરી લીધી અને ફલફૂલથી લચી રહેલાં ઉપવનો અને ઉદ્યાનો નો કચ્ચરઘાણ વાળી નાખવા લાગ્યો તથા નગર દ્વારો, ફાટકો, રાજમહેલો, અટારીઓ, દિવાલો અને નાગરિકોનાં વિશ્રાન્તિનાં સ્થાનોને ખેદાન-મેદાન કરી નાખવા લાગ્યો. તે શ્રેષ્ઠ વિમાનમાંથી બધાંની ઉપર તે શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો ॥9-10॥

મોટી-મોટી ચટ્ટાનો, વૃક્ષ, વજ્ર, સર્પ અને ઓલાં વરસવા લાગ્યાં. ભારે જોરની આંધી ચડી આવી અને ચારે તરફ ધૂળ જ ધૂળ છવાઈ ગઈ ॥11॥

હે પરીક્ષિત! પ્રાચીન સમયમાં જેવી રીતે ત્રિપુરાસુરે આખી પૃથ્વીને પીડિત કરી દીધી હતી તેવી જ રીતે શાલ્વના વિમાને દ્વારકાપુરીને દુ:ખી કરી. ત્યાંના નરનારીઓને ક્યાંય પલભર પણ શાન્તિ મળતી નહોતી ॥12॥

પરમ યશસ્વી વીર ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્નજીએ જોયું કે અમારી પ્રજા ઉપર ભારે ત્રાસ ગુજારવામાં આવી રહ્યો છે ત્યારે રથ ઉપર સવાર થઈ બધાંને ધીરજ આપતાં તેમણે કહ્યું, "તમે ગભરાઓ નહિ”

સાત્યકિ, ચારુદેષ્ણ, સામ્બ, ભાઈઓ સહિત અક્રૂર, હાર્દિક્ય, ભાનુવિન્દ, ગદ, શુક, સારણ અને બીજા મોટા ધનુર્ધારીઓ, રથોની સેનાનું રક્ષણ કરનારાઓના પણ સેનાપતિઓ કવચ ધારણ કરી લઈ રથ, હાથી, અશ્વ અને સૈનિકો થી રક્ષિત થઈ બહાર નીકળ્યા ॥14-15॥

જેમ પ્રાચીન સમયમાં દેવોને દૈત્યો સાથે મોટું ભયંકર ંવાડાં ઊભાં કરી દે તેવું યુદ્ધ થયું હતું તેમ શાલ્વના સૈનિકો અને યાદવો વચ્ચે ંવાડાં ઊભાં કરી દે તેવું યુદ્ધ થયું ॥16॥

રુક્મિણીજીના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નજીએ એ સૌભના પતિની માયાને, રાત્રિના અન્ધારાનો સૂર્ય ક્ષણમાં દૂર કરી દે તેમ દૂર કરી દીધી ॥17॥

પ્રદ્યુમ્નજીનાં બાણોમાં સોનાનાં પંખ અને લોઢાનાં ફલ (ફલ=હથિયારનું પાનું, ફળું, અણી.) લાગેલાં હતાં. તેમની ગાંઠો જણાતી ન હતી. એવા પચ્ચીસ બાણોથી શાલ્વના સેનાપતિને ઘાયલ કરી દીધો ॥18॥

મહાપરાક્રમી પ્રદ્યુમ્નજીએ સેનાપતિની સાથે જ શાલ્વને પણ સો બાણ માર્યાં, પ્રત્યેક સૈનિકને એક-એક, સારથિઓને દસ-દસ તથા વાહનોને ત્રણ-ત્રણ બાણો મારી ઘાયલ કર્યાં ॥19॥

(આમ એકલાએ જ બધાની ખબર લઈ નાખી ત્યારે) મહામના પ્રદ્યુમ્નજીનું આ અત્યન્ત આશ્ચર્યકારક અને મહાન કર્મ જોઈ પોતાના તથા દુશ્મનના બધા સૈનિકો તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ॥20॥

હે પરીક્ષિત! મયદાનવે બનાવેલું તે વિમાન બહુ માયામય હતું. તે એટલું વિચિત્ર હતું કે ક્યારેક તે અનેક રૂપે દેખાતું તો ક્યારેક એક રૂપે; ક્યારેક દેખાતું તો ક્યારેક ન પણ દેખાતું. યદુવંશીઓને એ વાતની ખબર જ ન પડતી કે અત્યારે તે વિમાન ક્યાં છે? ॥21॥

તે ક્યારેક પૃથ્વી ઉપર આવી જતું તો ક્યારેક આકાશમાં ઊડવા લાગતું. ક્યારેક પહાડના શિખર ઉપર ચડી જતું તો ક્યારેક પાણીમાં તરવા લાગતું. તે અલાતચક્ર (ઊંબાડિયા) ની જેમ ઘૂમતું રહેતું હતું એક ક્ષણમાટે ય ક્યાંય સ્થિર રહેતું નહોતું ॥22॥

શાલ્વ તેના વિમાન અને સૈનિકો સાથે જ્યાં-જ્યાં દેખાતો *ત્યાં-ત્યાં યદુવંશી સેનાપતિઓ બાણોની ઝડી લગાવી દેતા હતા ॥23॥

વિશેષ : મૂલ શ્લોકમાં ततस्तत: શબ્દો છે. 'तत:' એટલે ત્યાંથી. એનો ભાવ એવો છે કે યાદવ સેનાપતિઓ બાણ છોડે તે તેની પાસે પહોંચે તે પહેલાં તે સ્થળેથી શાલ્વ બીજે જતો રહ્યો હોય. નહિ તો 'तत्र-तत्र'શબ્દો શ્લોકમાંહોત.

તેમનાં બાણ સૂર્ય અને અગ્નિ જેવા બળબળતાં તથા ઝેરી સાપના જેવા અસહ્ય હતાં. તેમનાથી શાલ્વનું નગરાકાર વિમાન અને સેના અત્યન્ત ત્રાસી ગઈ તે ત્યાં સુધી કે યદુવંશીઓનાં બાણોથી શાલ્વ પોતે મૂર્છિત થઈ ગયો ॥24॥

હે પરીક્ષિત! શાલ્વના સેનાપતિઓએ પણ યદુવંશીઓ ઉપર ઢગલાબંધ શસ્ત્રોની વર્ષા કરી હતી તેથી તેઓ અત્યન્ત પીડાઈ રહ્યા હતા પરન્તુ તેઓએ પોત-પોતાનો મોરચો છોડ્યો નહિ. તેઓ સમજતા હતા કે મરીશું તો પરલોક સુધરશે, સ્વર્ગ મળશે અને જીતીશું તો આ લોકમાં કીર્તિ મળશે ॥25॥

હે પરીક્ષિત! શાલ્વના મન્ત્રીનું નામ 'દ્યુમાન્' હતું, જેને પહેલાં પ્રદ્યુમ્નજીએ પચ્ચીસ બાણ માર્યાં હતાં. તે બહુ જ બળવાન હતો. તેણે પ્રદ્યુમ્નજી ઉપર ધસી આવી પોતાની લોખંડની ગદાથી બહુ જ જોરથી પ્રહાર કર્યો અને "હું જીતી ગયો, હું જીતી ગયો"

હે પરીક્ષિત! (મહાદેવજીએ આપેલ વરદાનનું સન્માન કરવાના નાટકમાં) શત્રુદમન પ્રદ્યુમ્નજીના વક્ષ:સ્થલમાં ઘા પડ્યો. દારુકનો પુત્ર તેમનો રથ હાંકતો હતો. સારથિધર્મને અનુસરી તે પ્રદ્યુમ્નજીને રણભૂમિની બહાર લઈ ગયો ॥27॥

એક મુહૂર્ત (અડતાલીસ મિનિટ) પછી પ્રદ્યુમ્નજીની મૂર્છા તૂટી. ત્યારે તેમણે સારથિને કહ્યું, "સારથિ! તેં બહુ જ ખોટું કર્યું. અરરર! તેં મને રણભૂમિમાંથી પીછેહઠ કરાવી! ॥28॥

સૂત! અમારા વંશના કોઈ પણ વીરે ક્યારેય પણ રણભૂમિ છોડી પીઠ બતાવી હોય તેવું કદી સાંભળવામાં આવ્યું નથી. આ કલંકની કાળી ટીલી તો માત્ર મારે કપાળે જ ચોંટી. ખરેખર સૂત! તું કાયર છે, નપુંસક છે ॥29॥

બતાવ તો ખરો, હવે હું મારા બાપુજી બલરામજી અને પિતા શ્રીકૃષ્ણની પાસે જઈ શું ઉત્તર દઈશ? હવે તો બધા એમ જ કહેશે ને કે હું યુદ્ધમાંથી ભાગી ગયો! તેઓ મને પૂછશે ત્યારે હું મારા મોઢામાં શોભે તેવો ક્યો ઉત્તર દઈશ? ॥30॥

મારી ભાભીઓ હસતાં-હસતાં મને પૂછશે કે "કહો વીર! તમે નપુંસક કેમ કરતાં થઈ ગયા? બીજાએ તમને યુદ્ધમાં નીચું શી રીતે જોવડાવી દીધું? હે સારથિ! રણભૂમિમાંથી મને ભગાડી લાવી તેં અક્ષમ્ય અપરાધ કર્યો છે”

સારથિએ કહ્યું : હે આયુષ્યમન્! મેં જે કંઈ કર્યું છે તે સારથિનો ધર્મ સમજીને જ કર્યું છે. હે મારા સમર્થ સ્વામી! યુદ્ધનો એવો ધર્મ છે કે સંકટ પડ્યે સારથિ રથીની અને રથી સારથિની રક્ષા કરી લે ॥32॥

એતદ્વિદિત્વા તુ ભવાન્ મયાપોવાહિતો રણાત્ ॥
ઉપસ્પૃષ્ટ: પરેણેતિ મૂર્ચ્છિતો ગદયા હત: ॥33॥

(ધર્મ અને કીર્તિ વચ્ચે વિરોધમાં ધર્મની રક્ષા કરવી અને કીર્તિને જતી કરવી) એ ધર્મને સમજીને જ હું આપને રણભૂમિની બહાર લાવ્યો છું. શત્રુએ આપના ઉપર ગદાનો પ્રહાર કર્યો હતો અને તેથી આપને મૂર્છા આવી ગઈ હતી. આપ ભારે સંકટમાં હતા તેથી જ મારે આમ કરવું પડ્યું ॥33॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના બીજા સાધન- પેટા પ્રકરણનો વૈરાગ્યરૂપ છઠ્ઠો) "શાલ્વ અને પ્રદ્યુમ્નજીનું યુદ્ધ”

અધ્યાય 77 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 74

શ્રીકૃષ્ણે કરેલો શાલ્વનો નાશ

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય 7

વિશેષ : સીત્તોતેરમા અધ્યાયમાં યાદવોને અતિ પીડામાં ભગવત્ સ્મરણ થતાં એ દુ:ખમાંથી શ્રીકૃષ્ણે બચાવ્યા એ વાત કહે છે. દ્યુમાનનો વધ શ્રીકૃષ્ણ કરે તો એમાં પ્રદ્યુમ્નજીનો યશ વધે નહિ તેથી પ્રદ્યુમ્નજીએ એનો વધ કર્યો એ વાત પણ અહીં કહી છે. ભક્તને દુ:ખ થાય એ ભગવાનને યોગ્ય ન લાગે તેથી મતાન્તરથી ભગવાન્ પોતાની અશક્તિ બતાવે છે. એ બીજાના વાક્યથી કહે છે. શ્રીશુકદેવજી આ કથા પોતે કહેતા નથી પણ કોઈ કહે છે એમ કહે છે એથી કોઈ સમયે અંશાવતાર-શ્રીકૃષ્ણની આ કથા છે એમ સમજવું કેમકે પૂર્ણ શ્રીકૃષ્ણને માયાનો મોહ થાય એમ કોઈ પણ ભક્તિમાર્ગીય ભક્ત માની શકે નહિ એ સિદ્ધાન્ત ન જાણે તે લોકોને સ્વરૂપમાં પણ ભ્રમ થાય છે. તેમ કોઈ કલ્પાન્તરમાં સૂક્ષ્મ અંશથી અવતાર લઈ કહેલ હશે. અહીં ન જણાવે તો નિરોધમાં વિરોધ આવે તેથી પરભાષા અહીં શુકે બતાવી છે. તેથી સ્કધાર્થ અને શાસ્ત્રાર્થ એ બન્નેનું નિરૂપણ અત્રે કરવામાં આવ્યું છે.

સ તૂપસ્પૃશ્ય સલિલં દંશિતો ધૃતકાર્મુક: -॥

નય માં દ્યુમત: પાર્શ્વં વીરસ્યેત્યાહ સારથિમ્ ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : (મૂર્છા પછી આચમન કરવું જોઈએ એટલે) પ્રદ્યુમ્નજીએ આચમન કયુર્. (પહેલાં પોતાના બલપૌરુષના અભિમાનમાં પ્રદ્યુમ્નજી કવચ ધારણ કર્યા વિના ગયેલા તે હવે ગર્વભંગ થયો એટલે) નારાયણ કવચનો પાઠ કરી તથા લોઢાનું કવચ ધારણ કરી, ધનુષલઈ સારથિને કહ્યું, "મને વીર દ્યુમાનની પાસે લઈ જા”

તે વખતે દ્યુમાન યાદવોની સેનનો નાશ કરી રહ્યો હતો. પ્રદ્યુમ્નજીએ તેની પાસે જઈ તેમ કરતાં તેને રોકી દીધો અને (દ્યુમાનનું પાણી માપવા જાણે કે) હસીને આઠ બાણ માર્યાં ॥2॥

ચાર બાણોથી ચાર ઘોડા એક-એક બાણથી સારથિ, ધનુષ, ધજા અને તેનું માથું ઉડાવી દીધું ॥3॥

આ બાજુ ગદ, સાત્યકિ, સામ્બ વગેરે યદુવંશી વીર પણ શાલ્વની સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યા. સૌભ વિમાન ઉપર ચડેલા સૈનિકોનાં ગળાં કપાઈ જતાં અને તે સમુદ્રમાં જઈ પડતાં ॥4॥

આ પ્રમાણે યદુવંશી અને શાલ્વ ના સૈનિકો એકબીજા ઉપર પ્રહાર કરતા રહ્યા. ભારે ભયંકર ઘમસાણ મચી ગયું અને તે સતત સત્યાવીસ દિવસ ચાલતું રહ્યું ॥5॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના બોલાવવાથી ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયેલા હતા. રાજસૂય યજ્ઞ પૂરો થયો હતો અને શિશુપાલનું પણ મૃત્યુ થઈ ગયું હતું ॥6॥

ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે ભયંકર અપશુકન થઈ રહ્યા છે ત્યારે ત્યાંનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં કુરુવૃદ્ધોની અને મુનિઓની આજ્ઞા માગી કુન્તીજી તથા એમના પુત્રોની રજા લઈને ભગવાન્

દ્વારકા તરફ રવાના થયા ॥7॥

પોતે વિચાર કરે છે કે "હું અહીં આવ્યો ત્યાં મોટાભાઈ પણ પાછા અહીં મને આવી મળ્યા તેથી શિશુપાલના પક્ષના રાજાઓએ જરૂર મારી નગરી ઉપર ચઢાઈ કરી હશે"

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકામાં પહોંચી જોયું કે ખરેખર યાદવો ઉપર આફત આવી પડી છે. ત્યારે આપે બલદેવજીને નગરની રક્ષાનું કામ સોંપીને સૌભપતિ શાલ્વને જોઈ પોતાના સારથિ દારુકને કહ્યું ॥9॥

"હે સારથિ! મારા રથને જલદી શાલ્વ પાસે લઈ જા. આ સૌભરાટ (સૌભમાં પ્રકાશતો શાલ્વ) માયાવી છે પણ તું ડરીશ નહિ"

ભગવાનની એવીઆજ્ઞા મળતાં નીડર થઈને દારુક (દારુક-દારુ=લાકડું; ક=સિર, સુખ. લાકડાં (રથ) તેની ઇચ્છાપ્રમાણે ફરતાં.) રથ ઉપર ચડી ગયોઅને તેને શાલ્વ તરફલઈ ગયો.બરાબર એ જ વખતે પોતાના અને દુશ્મન ના સૈનિકોએ જેના ધ્વજમાં ગરુડજીનું ચિહ્ન છેએવા રથને યુદ્ધભૂમિમાં પ્રવેશેલોજોયો ॥11॥

હે પરીક્ષિત! અત્યાર સુધીમાં શાલ્વની લગભગ આખી સેનાનો નાશ થઈ ચૂક્યો હતો. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જોતાં જ તેણે આપના સારથિ ઉપર એક ભારે મોટી શક્તિ ફેંકી. તે શક્તિ ઘણો ભયંકર અવાજ કરતી આકાશમાં સનસનાટ કરતી આવી રહી હતી અને મોટા ખરતા તારા જેવી લાગતી હતી. તેને સારથિ તરફ આવતી જોઈને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં બાણોથી સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા ॥12-13॥

સૂર્ય આકાશને કિરણોથી ભેદે તેમ શાલ્વને અને આકાશમાં ભમતા સૌભને ભગવાને સોળ બાણથી વીંધી નાખ્યું ॥14॥

શાર્ંગધનુષ જેમના હાથમાં છે તેવા શ્રીકૃષ્ણના ડાબા હાથમાં ધનુષ હતું તેમાં શાલ્વે બાણ મારવાથી શાર્ંગધનુષ હાથમાંથી પડી ગયું એ અદ્ભુત વાત બની ॥15॥

ત્યાં જોનાર પ્રાણીઓ હાહાકાર કરવા લાગ્યાં અને સૌભરાટે હું જીતી ગયો એવી મોટી ગર્જના કરીને ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું: ॥16॥

"હે અમૂઢ! અમારા મિત્ર અને તારા ભાઈ શિશુપાલની સ્ત્રીને તું અમારા દેખતાં લઈ ગયો અને મારા એ મિત્રને ઓચિન્તો સભામાં તેં મારી નાખ્યો ॥17॥ અને તારા મનમાં તું માને છે કે મારો કોઈ પરાજય કરી શકે નહિ તો તું આજ મારી સામે ઊભો રહે તો હું મારાં તમતમતાં તીખાં બાણોથી તને ત્યાં પહોંચાડી દઈશ જ્યાંથી ફરી કોઈ પાછું આવતું નથી"

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : 'અરે મૂરખ! તું વૃથા બકવાદ કરે છે. તારી પાસે કાળ આવ્યો છે તેને તું જોતો નથી. બહાદુર પુરુષો બહુ બોલતા હોતા નથી તેઓ તો પોતાનું પરાક્રમ પ્રત્યક્ષ દેખાડે છે"

આ પ્રમાણે કહી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ગુસ્સે ભરાઈ પોતાની અત્યન્ત વેગવાન્ અને ભયંકર ગદાથી શાલ્વની હાંસડી ઉપર પ્રહાર કર્યો. તેને લોહીની ઊલટી થઈ અને પોતે ધ્રૂજવા લાગ્યો (તેને લોહી ઓકતો જોઈ પોતાનું કાર્ય પૂરું થયું છે એમ માની) ગદા ભગવાનની પાસે પાછી

ફરી. (હવે બીજા પ્રહારથી તો મારું મોત જ થશે એમ માની ભગવદ્રૂપ માયાની પ્રાર્થના કરવા) શાલ્વ અન્તર્ધાન થઈ ગયો. (કારણ કે હવે મહાદેવજીએ તેનો પક્ષ છોડી દીધો હતો) ॥20॥

ત્યાર બાદ બે ઘડીમાં એક માણસે ભગવાનની પાસે આવી આપને સિર ઝુકાવી પ્રણામ કર્યા અને તેણે રોતાં-રોતાં કહ્યું, "મને આપની માતા દેવકીજીએ મોકલ્યો છે"

તેમણે કહ્યું છે, "પોતાના પિતા ઉપર અત્યન્ત પ્રેમ રાખનાર મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ! જેવી રીતે કસાઈ પશુને (મારી નાખવા માટે) બાંધીને લઈ જાય તેમ શાલ્વ તમારા પિતાને બાંધીને લઈ ગયો છે"

આ અપ્રિય સમાચાર સાંભળી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્ય સ્વભાવને સ્વીકારતા ઉદાસ થઈ ગયા. સાધારણ પુરુષની જેમ અત્યન્ત કરુણા અને સ્નેહ થી આપ કહેવા લાગ્યા ॥23॥

"ઓહો! મારા ભાઈ બલદેવજીને તો દેવો તથા અસુરો કોઈ જીતી શકે એમ નથી. તે સદા સર્વદા સાવધાન રહે છે. શાલ્વનું બલ-પૌરુષ તો અત્યન્ત તુચ્છ છે. છતાં તેણે તેમને કેવી રીતે જીતી લીધા તથા મારા પિતાશ્રીને કેવી રીતે બાંધીને લઈ ગયો? ખરેખર, પ્રારબ્ધ બહુ જ બળવાન્ છે"

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે કહી જ રહ્યા હતા ત્યાં શાલ્વ વાસુદેવજીના જેવા એક માયા રચિત પુરુષને (આ પુરુષ શાલ્વે જે માયારૂપ ભગવાનની ઉપાસના કરેલી તે હતો.) લાવીને તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું ॥25॥

"હે બાલિશ!* જો, આ જ તને જન્મ આપનાર તારો બાપ છે, જેને માટે તું જીવી રહ્યો છે. તેને તારા દેખતાં જ હું મારીશ. તારામાં તાકાત હોય તો તેની રક્ષા કર. ॥26॥

વિશેષ : શાલ્વ માયારૂપ ભગવાન્ હોવાથી તેની જીભની આમ બોલવાની પ્રવૃત્તિ થઈ.

હકીકતમાં શ્લોકનો પાઠ આ પ્રમાણે છે: એષ તે જનિતા તાતો યદર્થમિહ જીવસિ ॥ વધિષ્યે વીક્ષતસ્તેઽમુમીશશ્ચેત્ પાહિ બાલિશ ॥26॥

વાસ્તવિક સ્થિતિ તો અજનિતા-જન્મ નહિ આપનાર, અતાત-પિતા નહિ તેવી છે. હકીકતમાં પૂર્ણ બ્રહ્મને ન તો કોઈ પૈદા કરી શકે કે ન તો કોઈ તેનો પિતા હોઈ શકે. બાલિશ=બાલિનોપિ શં યસ્માત્ સ બાલિશ! સુગ્રીવના ભાઈ વાલીને પણ જેની પાસેથી સુખ પ્રાપ્ત થયું તે બાલિશ. દ્વેષીઓ ઉપર સ્વયં ઉપકાર કરો છો, મારીને પણ મોક્ષ આપો છો તો મને પણ મારી નાખીને કૃતાર્થ કરો એવી વાસ્તવમાં પ્રાર્થના જ છે.

માયાવી શાલ્વે આ પ્રમાણે ભગવાનનો તિરસ્કાર કરી માયારચિત વસુદેવજીનું મસ્તક તલવારથી ઉડાવી દીધું અને તેને લઈ આકાશમાં રહેલા પોતાના (સૌભ) વિમાનમાં જઈ બેઠો ॥27॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયંસિદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને મહાનુભાવ છે. આપ આ ઘટના જોઈ બે ઘડીને માટે તો પોતાના સ્વજન વસુદેવજીને માટે અત્યન્ત પ્રેમ હોવાને લીધે સાધારણ મનુષ્યની માફક શોકમાં ડૂબી ગયા. પરન્તુ પછી તો આપ જાણી ગયા કે આ તો મયદાનવે શાલ્વને બતાવેલી આસુરી માયાનો જ પ્રસાર છે ॥28॥ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પ્રબુદ્ધ થઈ યુદ્ધ

ભૂમિમાં જોયું તો નથી ત્યાં દૂત કે નથી પિતાનું તે શરીર; જાણે કે સ્વપ્નમાં એક દૃશ્ય દેખાઈ લુપ્ત થઈ ગયું હોય! બીજી બાજુ જોયું તો શાલ્વ વિમાન ઉપર ચડી આકાશમાં ફરી રહ્યો છે. એટલે આપ તેનો વધ કરવાને માટે તૈયાર થઈ ગયા. (આ પૂર્વપક્ષ કહ્યો) ॥29॥

(હવે સિદ્ધાન્ત કહે છે)હે રાજર્ષિ! પૂર્વાપરનો (આગળ-પાછળનો) વિચાર ન કરનારા કોઈ-કોઈ ઋષિ આ પ્રમાણે કહે છે. અવશ્ય તેઓ એ વાતને ભૂલી જાય છે કે શ્રીકૃષ્ણની બાબતમાં આમ કહેવું તેમનાજ વચનોથી વિપરીતછે* ॥30॥ વિશેષ : મનન કરનાર મુનિઓ કહેવાય તેમને મનનથી જ્ઞાન થાય છે પણ જ્યાં મૂળરૂપમાં વિરોધ આવે ત્યાં આર્ષ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ ગણાતું નથી કેમકે એનું જ્ઞાન એના ઉપજીવ્યથી વિરુદ્ધ છે તેથી એ પ્રમાણ નથી. જેમ સાંખ્યાદિ મત વેદવિરુદ્ધ અંશમાં અપ્રમાણ ગણાય છે તેમ ભગવાનની કૃપા વગર, કેવળ પ્રમેયબળ પ્રાપ્ત કર્યા વગર, આર્ષજ્ઞાન થતું નથી. તેથી જ એ ભગવાન્માં દોષ જોઈ શકે છે. પોતાના જન્મમાં માતાના વ્યભિચારને જોનારની જેમ એ દેખે છે. એની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય છે. પ્રથમ "કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્"

ક્યાં આજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થતા શોક, મોહ, સ્નેહ અને ભય અને ક્યાં ક્ષણે-ક્ષણે જેમની દેવોએ સ્તુતિ કરી છે તે પરિપૂર્ણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ. જેમના આત્માનુભવ, જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય અખિંડત છે એકરસ છે! ॥31॥

વિશેષ : જે અજ્ઞાન બાળપણમાં બધામાં હોય છે તે શ્રીકૃષ્ણમાં બાળપણમાં પણ નહોતું તો જે અવસ્થાએ સામાન્ય જીવો પણ સારું નરસું પારખી શકે તેવી પક્વ બુદ્ધિ ધરાવતા હોય છે તે અવસ્થાએ એ અજ્ઞાન શ્રીકૃષ્ણમાં સમ્ભવી જ શી રીતે શકે?

મોટા-મોટા ઋષિ મુનિઓ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલોની સેવા કરી આત્મવિદ્યા પુષ્ટ કરે છે અને તે દ્વારા "શરીર એ જ આત્મા છે"

વિશેષ : બ્રહ્મ જાણનારના ચરણની સેવા કરવાથી આત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે આત્મવિદ્યા ભગવાનના ચરણકમલની સેવાથી પુષ્ટ થાય છે.

હવે શાલ્વ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ભારે ઉત્સાહ અને વેગ થી શસ્ત્રોની વર્ષા કરી રહ્યો હતો. અમોઘ પરાક્રમયુક્ત શ્રીકૃષ્ણે પણ પોતાનાં બાણોથી શાલ્વને ઘાયલ કરી દીધો અને તેના કવચ, ધનુષ તથા મસ્તક ના મણિને છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખ્યાં. સાથે-સાથે ગદાના પ્રહારથી તેના વિમાનના પણ ટુકડે-ટુકડા કરી નાખ્યા ॥33॥

(કાલસ્વરૂપ) શ્રીકૃષ્ણની (સમ્પૂર્ણ ક્રિયાશક્તિરૂપ) હસ્તથી ફેંકાયેલી ગદાથી તે વિમાન ઘૂમરી ખાતું-ખાતું સમુદ્રમાં જઈ પડ્યું ત્યાં તો તેના હજાર ટુકડા થઈ ગયા હતા. શાલ્વ ધરતી ઉપર કૂદી પડ્યો. ("આ અચ્યુત ભગવાન્ જ છે એમનાથી ભાગીને ક્યાં જવું અથવા તેમની સામે પરાક્રમ પણ શું ચાલે?" શાલ્વ ઉગામેલી ગદા સાથે અચ્યુત ભગવાન્ સામે સ્ફુર્તિથી દોડી આવ્યો ॥34॥

દોડી આવતા શાલ્વને જોઈ આપે ભાલાથી ગદા સહિત તેનો હાથ કાપી નાખ્યો. પછી તેને મોક્ષનું દાન કરવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ પ્રલયકાલના સૂર્ય જેવા તેજસ્વી અને અત્યન્ત અદ્ભુત

સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરી થોડીવાર(શાલ્વનું રક્ષણ કરનાર કોઈ હોય તો આવી જાઓ એમ જાણે કે કહેતા હોય તેમ) ઊભા રહ્યા. એ વખતે સૂર્યની સાથે ઉદયાચલ શોભતો હોય તેવા શોભી રહ્યા હતા ॥35॥

જેવી રીતે ઇન્દ્રે વજ્રથી વૃત્રાસુરનું મસ્તક છેદી નાખ્યું હતું તેવી રીતે ભગવાન્ શ્રીહરિએ તે ચક્રથી, પુરરૂપી મોહ કરાવનારી માયા હતી જેની તેવા, શાલ્વનું કિરીટકુંડલયુક્ત સિર ધડથી અલગ કરી દીધું. તે વખતે શાલ્વના સૈનિકો અત્યન્ત દુ:ખી થઈ 'હાય, હાય' કરવા લાગ્યા ॥ 36॥

નેદુર્દુન્દુભયો રાજન્ દિવિ દેવગણેરિતા: ॥ સખીનામપચિતિં કુર્વન્ દન્તવક્ત્રો રુષાભ્યગાત્ ॥ 37॥

હે પરીક્ષિત! (ભગવાન્ તો અક્લિષ્ટકર્મા છે. આપે શાલ્વને માર્યો નહોતો પણ) જ્યારે તે પાપી પોતાના જ પાપથી મરાયો અને તેના વિમાનના પણ ભૂકેભૂકા ઊડી ગયા ત્યારે દેવતા લોક આકાશમાં દુન્દુભિઓ વગાડવા લાગ્યા. બરાબર આ જ વખતે દન્તવક્ત્ર પોતાના મિત્ર શિશુપાલ વગેરેનો બદલો લેવામાટે અત્યન્ત ક્રોધિત થઈ આવી પહોંચ્યો ॥37॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં(ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના બીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો ધર્મી રૂપ સાતમો) "શ્રીકૃષ્ણે કરેલો શાલ્વનો"

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

સાત્વિક ફલ પ્રકરણ

અધ્યાય 78 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 75

સાત્વિક ફલ પ્રકરણ

દન્તવક્ત્ર તથા વિદૂરથ નો ભગવાને કરેલો ઉદ્ધાર

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય 1

વિશેષ : બે અધ્યાયથી બલદેવજીની સત્કીર્તિ કહેવામાં આવે છે. ઋષિઓ એમની કીર્તિનાં વખાણ કરશે જેનાથી એમની કીર્તિ પૃથ્વી ઉપર સ્થિર થાય. તીર્થાભિષેકથી, યજ્ઞ કરવાથી, સ્વપ્રતાપથી અને ઉપદેશ આપવાથી કીર્તિ પ્રસરે છે. દુર્યોધનના યુદ્ધમાં પોતે મધ્યસ્થ રહ્યા. (દુર્યોધન બલદેવજીનો જમાઈ છતાં તેના પ્રત્યે પક્ષપાત ન કર્યો) તેથી એમની કીર્તિમાં વધારો થયો. રામકીર્તિના અધ્યાયમાં દન્તવક્ત્રનું કથન તો એ પણ ભગવાનનો દાસ (પાર્ષદ વિજય) છે તેથી કર્યું છે તેથી ભગવાનના ત્રણ ભૃત્યો (સેવકો-બલદેવજી, દન્તવક્ત્ર અને વિદૂરથ) નું આ અધ્યાયમાં વર્ણન આવે છે.

શિશુપાલસ્ય શાલ્વસ્ય પૌણ્ડ્રકસ્યાપિ દુર્મતિ: -॥
પરલોકગતાનાં ચ કુર્વન્ પારોક્ષ્યસૌહૃદમ્ ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! શિશુપાલ, શાલ્વ અને પૌણ્ડ્રક ના મરાયાથી તેમની મિત્રતાનું ઋણ ચુકવવામાટે મૂર્ખ દન્તવક્ત્ર એકલોજ પગે ચાલતો યુદ્ધભૂમિમાં ધસી આવ્યો. ક્રોધથી તે બળી રહ્યો હતો. શસ્ત્ર તરીકે તેના હાથમાં એકમાત્ર ગદાહતી. પરન્તુ, હે પરીક્ષિત! લોકોએ જોયું કે તે એટલોતો શક્તિશાળી હતો કે તેના પગના ધમકારાથી પૃથ્વી ધ્રુજી રહીહતી ॥1-2॥

એ દન્તવક્ત્રને આવતો જોઈને ભગવાન્ હાથમાં ગદા લઈ જલદી રથમાંથી ઉતરી, કાંઠા જેમ દરિયાના ભરતી-ઓટને આગળ વધતાં રોકી દે તેમ તેને રોકી દીધો ॥3॥

ઘમંડના નશામાં ચકચૂર કંષનરેશ દન્તવક્ત્રે ગદા ઉગામી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, "ઘણા સૌભાગ્ય અને આનન્દ ની વાત છે કે આજ તું ફરી નજરે પડી ગયો* ॥4॥

વિશેષ : ગદા ઉગામીને જણાવ્યું કે હું આપનો દ્વારપાલ છું, અધિકારી છું, આપ મુકુન્દ-મોક્ષ આપનાર છો એટલે મોક્ષ મેળવવાનો મારો અધિકાર છે. સ્નેહથી સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને બદલે વેરથી પ્રાપ્ત કરવા માગે છે માટે મૂલ શ્લોકમાં તેને માટે "દુર્મદ-ઉન્મત્ત"

હે કૃષ્ણ! તું મારા મામાનો પુત્ર છે. તેથી તને મારવો તો ન જોઈએ; પરન્તુ એક તો તેં મારા ઘણા મિત્રોને મારી નાખ્યા છે, બીજું મને પણ તું મારી નાખવા માગે છે. તેથી હે મન્દ! આજે મારી વજ્ર જેવી કઠોર ગદાથી તારા ભૂકેભૂકા ઉડાવી દઈશ* ॥5॥

વિશેષ : ત્વં માતુલેયો ન: કૃષ્ણ મિત્રધ્રુંમાં જિઘાંસસિ, અતસ્ત્વાં ગદયા મન્દ હનિષ્યે વજ્રકલ્પયા ॥5॥

શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની નિન્દા જણાવતો અર્થ તો શ્રીસુબોધિનીજીમાં કરતા જ નથી. સરસ્વતી ભગવાનની સ્તુતિ જ કરે. કૃષ્ણ એમ વહાલથી સમ્બોધન કરે છે. મને મારવા માગે છે કારણ કે હું કૃષ્ણના મિત્રોનો દ્રોહ કરું છું. હું પણ કૃષ્ણનો મિત્ર છું તેથી મને અપરાધ વિના નહિ મારો તેથી ગદા ચલાવીને હું પહેલો અપરાધ કરું. ગદયા હનિષ્યે-'ગદા' એટલે સુષુમ્ણા નાડીદ્વારા હું આપને પ્રાપ્ત કરીશ.

હે અજ્ઞ! આમ તો તું મારો સગો છે પણ પોતાના શરીરમાં કોઈ રોગ હોય તેમ, મારો શત્રુ જ છે. હું મારા મિત્રો ઉપર બહુ પ્રેમ કરું છું તેમનું મારા ઉપર ઋણ ચડેલું છે. હવે તને મારીને જ હું તેમના ઋણમાંથી ઋણમુક્ત થઈ શકું છું* ॥6॥

વિશેષ: તર્હ્યાનૃણ્યમુપૈમ્યજ્ઞ મિત્રાણાં મિત્રવત્સલ:। બન્ધુરૂપમરિં હત્વા વ્યાધિં દેહચરં યથા ॥6॥

અજ્ઞ=ન વિદ્યતે જ્ઞો યસ્માત્=જેની આગળ કોઈ જ્ઞાની નથી, સર્વજ્ઞ. હે મિત્ર વત્સલ-ભગવાન્ પ્રાણીમાત્રનું હિત કરનારા અને તેથી મિત્ર વત્સલ છે. "બન્ધુરૂપમરિં હત્વા=બન્ધુરૂપો દેહ;, બન્ધો: રૂપમિવ રૂપં યસ્ય હિતકર્તૃત્વાત્ વસ્તુત: તુ અરિ: "સૃષ્ટવાસ્ય બીજમ્"

જેવી રીતે મહાવત અંકુશથી હાથીને ઘાયલ કરે છે તેવી રીતે દન્તવક્ત્રે પોતાની કડવી વાણીથી શ્રીકૃષ્ણને ચોટ મારવાની ચેષ્ટા કરી અને પછી તે આપના શ્રીમસ્તક ઉપર ભારે જોરથી ગદા મારી સિંહની જેમ ગરજી ઊઠ્યો* ॥7॥

વિશેષ : મહાવત હાથીને અંકુશ ભોંકી આગળ જવા સૂચના આપે છે તેમ અહીં દન્તવક્ત્ર શ્રીકૃષ્ણને પોતાને જલદી મારી મોક્ષ આપવા પ્રેરણા કરે છે. હવે પોતાની જાતને કૃતાર્થ માની તેણે ખુશીમાં આવી જઈ ગર્જના કરી.

રણભૂમિ ઉપર ગદાની ચોટ લાગી છતાં પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જરાય ચલિત ન થયા. આપે પણ પોતાની ભારે મોટી ગદા કૌમોદકી તેના વક્ષ:સ્થલ ઉપર મારી* ॥8॥

વિશેષ : કૌમોદકી ગદા જેના ઉપર પડે તેનો, ગમે તેવો પાપી હોય તો પણ, મોક્ષ થાય તેવું તેનું માહાત્મ્ય છે. ગદા વક્ષ:સ્થલ ઉપર એટલામાટે મારી કે તેના જીવને દેહમાંથી બહાર નીકળતી વખતે છ ચક્ર ભેદવાનો ક્લેશ ન થાય. મારતાં-મારાતાંય દુશ્મન સુખપૂર્વક આસાનીથી મરે તેવી શ્રીકૃષ્ણ વ્યવસ્થા કરે છે.

ત્યારે દન્તવક્ત્રની ગાઢ વિશાળ છાતી ગદાથી ફાટી ગઈ, મોઢામાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું અને તે હાથ-પગ પૃથ્વી ઉપર પહોળા કરી જીવ રહિત નીચે પડ્યો ॥9॥ જેમ શિશુપાલના મરણ વખતે ભગવાન્માં એનો આત્મા પેઠો હતો તેમ, હે નૃપ! આના શરીરમાંથી સૂક્ષ્મ જ્યોતિ સર્વ લોકોના દેખતાં ભગવાન્માં દાખલ થઈ ગઈ ॥10॥

એનો ભાઈ વિદૂરથ પણ ભાઈના શોકથી અત્યન્ત વ્યાકુલ થઈ ઢાલ તલવાર લઈને ફૂંફાડા મારતો ભગવાનને મારવાની ઇચ્છાથી આવ્યો ॥11॥

એ પ્રહાર કરવા આવતો હતો તેટલામાં જ તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રવડે કિરીટ કુંડળ સહિત એનું માથું ભગવાને ઉડાવી દીધું ॥12॥

એમ સૌભવિમાન, શાલ્વ, દન્તવક્ત્ર એના ભાઈ વિદૂરથ અને બીજાને ભારે પડે તેવા વીરોને શ્રીકૃષ્ણે મારી નાખ્યા ત્યારે દેવો અને મનુષ્યો ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ॥13॥

મુનિ, સિદ્ધ, ગન્ધર્વ, વિદ્યાધર, વાસુકિ વગેરે મોટા સર્પો, અપ્સરાઓ, પિતૃગણો, યક્ષો, કિંનરો તથા ચારણોએ ભગવાનના વિજયનાં ગાન કર્યાં અને પુષ્પોથી જેમને વધાવ્યા તેવા ભગવાન્ યાદવશ્રેષ્ઠોની સાથે પોતાની દ્વારકાપુરીમાં પધાર્યા. ભગવાનના પ્રવેશ વખતે નગરી ઘણી સારી રીતે સજાવવામાં આવી હતી ॥14-15॥

એમ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છ ઐશ્વર્યવાળા અને જગતના ઈશ્વર છે છતાં પશુના જેવી દૃષ્ટિવાળા લોકો "ભગવાન્ કોઈ વાર જીતે છે, કોઈ વાર જરાસન્ધ વગેરેથી *હારે છે”

વિશેષ : એ તો પુરુષોત્તમ હોવાથી એમને હાર જીતનો સમ્ભવ જ ન હોય. અહીં ભગવાને પોતાની ક્રિયાશક્તિનો સંકોચ કર્યો છે. પુરાણાન્તરમાં ભગવાને અહીં શસ્ત્ર ત્યાગ કર્યાનું કહ્યું છે તેથી જ પુરુષોત્તમ સહસ્રનામમાં "વિદૂરથપ્રાણહર્તા ન્યસ્તશસ્ત્રાસ્ત્રવિગ્રહ:”

જ્યારે કૌરવોને પાંડવોની સાથે યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉભો થયાનું બલદેવજીએ સાંભળ્યું ત્યારે પોતે તટસ્થ હોવાથી તીર્થમાં સ્નાન કરવાને મિષે ત્યાંથી તીર્થોમાં ચાલી નીકળ્યા ॥17॥

પ્રથમ પ્રભાસમાં સ્નાન કર્યું. દેવ, ઋષિ, પિતૃ, મનુષ્ય વગેરેનાં બ્રાહ્મણભોજનદ્વારા તર્પણ કરી બ્રાહ્મણોને સાથે લઈ સરસ્વતીના કિનારા ઉપર પ્રવાહની સામે ચાલ્યા. (બ્રાહ્મણોની મન્જૂરી વિના તીર્થપૂર્તિ થતી નથી) ॥18॥

પૃથૂદક, બિન્દુસર, ત્રિતકૂપ, સુદર્શન તીર્થ, વિશાલ તીર્થ, બ્રહ્મતીર્થ, ચક્રતીર્થ અને પ્રાચી સરસ્વતી વગેરે તીર્થોમાં ગયાં ॥19॥

ત્યાંથી યમુનાજીના કાંઠે-કાંઠે ચાલતાં તીર્થો આવ્યાં તેમ જ ગંગાજીના પ્રવાહને કાંઠે-કાંઠે તીર્થો આવ્યાં તેમાં ફરતા-ફરતા નૈમિષ ક્ષેત્રમાં આવ્યા જ્યાં ઋષિઓ સત્સંગરૂપી મહાન સત્ર કરી રહ્યા હતા ॥20॥

એક દીર્ઘ યજ્ઞના આયોજનમાટે નિયમ લઈ બેઠેલા ઋષિઓએ બલદેવજીને પધારેલા જોઈ પોત-પોતાના આસનેથી ઊભા થઈ તેમનો સ્વાગત સત્કાર કર્યો અને યથાયોગ્ય પ્રણામ આશીર્વાદની વિધિ બાદ તેમની પૂજા કરી ॥21॥

તેઓ બ્રાહ્મણોની સાથે આસન ગ્રહણ કરી બેસી ગયા અને તેમની અર્ચાપૂજા થઈ ગઈ ત્યારે તેમણે જોયું કે ભગવાન્ વ્યાસજીના શિષ્યે રોમહર્ષણ વ્યાસ ગાદી ઉપર બેઠેલા છે ॥22॥

બલદેવજીએ જોયું કે રોમહર્ષણજી હીન સૂત જાતિમાં જન્મેલા હોવા છતાં તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો કરતાં ઊંચા આસન ઉપર બેઠેલા છે અને તેઓ આવ્યા ત્યારે ઊભા થઈને સ્વાગત કરતા નથી કે હાથ જોડીને પ્રણામ પણ કરતા નથી. આથી બલદેવજીને ક્રોધ થયો* ॥23॥

વિશેષ : બલદેવજીનો તર્ક કંઈક આ પ્રમાણે છે : ઉત્તમ બ્રાહ્મણોએ જ્યારે ઊભા થઈને પ્રણામ વગેરે કર્યા તો સૂત તો જાતિથી હીન છે, છતાં તેણે અભિવાદન ન કર્યું તેથી તેનામાં ધર્મ નથી, ધર્મનો આભાસ (દેખાવ) છે. એ ધર્માભાસ પાખંડ જ છે. પાખંડથી ક્રોધ આવ્યો.

વ્રતનિયમ લીધાં હોય તેણે પણ આદરણીયને હાથ જોડી વિનય તો દાખવવો જોઈએ. વિપ્રો કરતાં તે ઊંચા આસન ઉપર બેઠેલો છે. વિપ્રો તો બધાના સુહૃધ હોવાથી તેઓ તો નભાવી લે. પોતે દંડ કરવાને અધિકારી છે એટલે ક્રોધ થયો તે ઉપપન્ન (યોગ્ય) છે.

આ પ્રતિલોમ જાતિનો સૂત બ્રાહ્મણોથી ઊંચા આસન ઉપર કેમ બેઠો છે તે પણ ધર્મરક્ષક એવા અમારી સામે બેઠો છે તે વધને લાયક છે કેમકે એ દુષ્ટ છે. એને કહેવાથી ભાન આવશે નહિ ॥24॥

આ બાદરાયણ ભગવાન્ વ્યાસ ઋષિનો શિષ્ય છે. ઇતિહાસ, પુરાણો વગેરે ઘણાં શાસ્ત્રો ભણ્યો છે અને એના અભિપ્રાયોને પણ જાણનારો છે ॥25॥

છતાં એ અવિનયવાળો, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ રહિત, પોતાને વૃથા પિંડત માનનાર હોવાથી, નટ જેમ બીજાને દેખાડવા ચેષ્ટા કરે છે તેમ, દેખાવ કરનાર અને અન્ત:કરણને કાબૂમાં નહિ રાખનારને વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય તો પણ તે તેને કે બીજાને હિતકર ન થાય (શ્લોક છવ્વીસમાં સૂતમાં પાંચ દોષો કહ્યા છે. અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ છે. પાંચ દોષ હોવાથી સૂતને વિદ્યા ફળી નથી.) ॥26॥

જે લોકો ધર્મના ચિહ્ન ધારણ કરે છે, પરન્તુ ધર્મનું પાલન કરતા નથી તેઓ વધારે પાપી છે અને તેઓ મારે માટે વધને યોગ્ય છે.* આ જગતમાં આ માટે જ મેં અવતાર લીધો છે ॥27॥
વિશેષ : પરમહંસ બધાનો અતિક્રમ સહી લે તે શોભારૂપ છે પણ રાજા એ પ્રમાણે વર્તવા જાય તો સર્વનાશ થાય. નિષિદ્ધનું આચરણ કરવું એ અધર્મ છે. નિષિદ્ધના આચરણની માત્રા વધી જાય ત્યારે તે મહાપાતક બને છે તેના કરતાં પણ ધર્મધ્વજી-પાખંડી વધારે દોષપાત્ર છે. (જેણે વ્રત-નિયમ લીધા હોય તેનાથી વધ્ય-મારી નાખવા લાયકની પણ હત્યા ન કરાય એવી શાસ્ત્ર મર્યાદા છે આથી) ભગવાન્ બલદેવજી તીર્થયાત્રાને કારણે દુષ્ટોનો પણ વધ ન કરતા છતાં આટલું કહી તેમણે પોતાના હાથમાં દર્ભની એક નાનકડી સળી લીધી અને તે સૂતજી ઉપર ફેંકી. સૂતજી તરત જ મરી ગયા. બનવાકાળ જ એવું હતું. (ભગવાન્ જે વસ્તુ હાથમાં લે તે વસ્તુમાં ભગવાનની ક્રિયાશક્તિનો આવિર્ભાવ થઈ જાય છે) ॥28॥
ભગવત્કથાના શ્રવણમાં વિઘ્ન થવાથી બધા મુનિઓમાં હાહાકાર થઈ ગયો અને તેઓનાં મન ખિન્ન થઈ ગયાં. તેમણે સંકર્ષણ (બલદેવજી) ભગવાનને કહ્યું, "આપે ભારે અર્ધમ કર્યો. આપ પ્રભુ છો.(તેથી પ્રભુતા-સામર્થ્યનો પરિચય આપ્યો, જ્ઞાનનોનહિ) ॥29॥

હે યદુવંશ શિરોમણિ બલદેવજી! સૂતજીને અમે જ બ્રહ્મસન આપ્યું હતું અને જ્યાં સુધી અમારું સત્ર પૂરું ન થાય તેટલા સમયમાટે એમને શારીરિક કષ્ટ રહિત (અમારું) આયુષ્ય પણ એમને આપ્યું હતું* ॥30॥
વિશેષ : બ્રાહ્મણ સિવાય બીજાના મુખથી કથા ન સંભળાય માટે અમે તેને બ્રહ્મસન આપેલું, અર્થાત્ જ્યાં સુધી વ્યાસાસન ઉપર બેઠેલા હોય ત્યાં સુધી તે બ્રાહ્મણ જ છે અને ક્ષત્રિય આવે ત્યારે બ્રાહ્મણ ઊભો થઈ માન આપતો નથી. સત્રની સમાપ્તિ સુધી અમે અમારું

આયુષ્ય પણ તેને આપેલું. તો પછી તમે કેવી રીતે જીવો છો? એનું સમાધાન એ છે કે ધર્મ વગેરેનું આચરણ થતું હોય ત્યારે સૂર્ય તેના આયુષ્યનું હરણ કરતા નથી.

આપે અજાણતાં આ એક એવું કામ કરી નાખ્યું જે બ્રહ્મહત્યાની બરાબર છે. અમે એમ માનીએ છીએ કે આપ યોગેશ્વર છો. (કર્મથી લાગતા ગુણદોષ જીવને લાગે, યોગેશ્વર બ્રહ્મને નહિ) છતાં અમારી આપને પ્રાર્થના છે કે આપનો અવતાર લોકોને પવિત્ર કરવામાટે થયેલો છે. આપે કોઈની પણ પ્રેરણા વિના સ્વયં પોતાની ઇચ્છાથી જ આ બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત લોકશિક્ષણાર્થ કરવું જોઈએ"

ભગવાન્ બલદેવજીએ કહ્યું : "હું લોકશિક્ષણમાટે, લોકો ઉપર અનુગ્રહ કરવામાટે આ બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત અવશ્ય કરીશ તેથી તેને માટે (અનુકલ્પ નહિ પણ) પ્રથમ શ્રેણિનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત હોય તે આપ કહો ॥33॥

આપ લોક આ સૂતને લાંબુ આયુષ્ય, બલ, ઇન્દ્રિયશક્તિ વગેરે જે કંઈ આપવા માગતા હો તે મને બતાવો. હું આપને યોગબલથી બધું સિદ્ધ કરી આપીશ"

ઋષિઓએ કહ્યું : "હે બલદેવજી! આપ એવો કોઈ ઉપાય કરો જેથી આપનું અસ્ત્ર, પરાક્રમ અને તેનું મૃત્યુ પણ વ્યર્થ ન થાય અને અમે તેને જે વરદાન આપ્યું હતું તે પણ સત્ય થઈ જાય"

ભગવાન્ બલદેવજીએ કહ્યું :"હે ઋષિઓ! વેદોનું એવું કહેવું છે કે આત્મા જ પુત્રના રૂપમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી રોમહર્ષણને સ્થાને તેનો પુત્ર આપ લોકોને પુરાણોની કથા સંભળાવશે. તેને હું મારી શક્તિથી દીર્ઘાયુ, ઇન્દ્રિયશક્તિ અને બલ આપું છું ॥36॥

હે ઋષિઓ! તે ઉપરાન્ત આપ લોક બીજું જે કંઈ માગવા ઇચ્છો તે મને કહો. હું આપ લોકોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ. અજાણતાં મારાથી જે અપરાધ બની ગયો છે તેનું પ્રાયશ્ચિત પણ આપ લોકો વિચારીને કહો, કારણ કે આપ લોકો તે વિષયના વિદ્વાન છો"

ઋષિઓએ કહ્યું : "હે બલદેવજી! ઈલ્વલનો પુત્ર બલ્વલ નામનો એક ભયંકર દાનવ છે. તે દરેક પર્વ ઉપર અહીં આવે અને અમારા આ સત્રને દૂષિત કરે છે. (પર્વ=પૂર્ણિમા અને સોમરસ કાઢવાનો દિવસ) ॥38॥

હે યદુનન્દન! તે અહીં આવી પરુ, લોહી, વિષ્ઠા, મૂત્ર, શરાબ અને માંસની વર્ષા કરવા લાગે છે. આપ તેને મારી નાખો. આ અમારી બહુ મોટી સેવા થશે ॥39॥

ततश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहित: -॥ चरित्वा द्वादशान्मासान् तीर्थस्नायी विशुद्ध्यसे ॥ 40॥

ત્યારબાદ આપ એકાગ્ર ચિત્તથી તીર્થોમાં સ્નાન કરતા-કરતા બાર મહિના સુધી ભાતરવર્ષની પરિક્રમા કરતા-કરતા વિચરણ કરતા રહેજો. આથી આપની શુદ્ધિ થઈ જશે"

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના ત્રીજાફલ-પેટા પ્રકરણનો ઐશ્વર્યરૂપ પહેલો) "દન્તવક્ત્ર તથા વિદૂરથ નો ભગવાને કરેલો ઉદ્ધાર"

અધ્યાય 79 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 76

બલદેવજીએ કરેલો બલ્વલનો વધ

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય2

વિશેષ : સૂતજીને મારવાથી અપકીર્તિ થઈ ત્યારે કીર્તિ થાય એવાં કામો તીર્થયાત્રા, ભીમ અને દુર્યોધન ના, ગદાયુદ્ધની મધ્યસ્થી તથા યજ્ઞ વગેરે ધર્મો બલદેવજીએ કર્યા. એનું આ ઓગણ્યાએંશીમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે.

પર્વણ્યુપાવૃત્તે પ્રચંડ: પાંશુવર્ષણ: -॥ ભીમો વાયુરભૂદ્ રાજન્ પૂયગન્ધસ્તુ સર્વત: ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જ્યારે પૂર્ણિમાનું પર્વ આવ્યું ત્યારે ધૂળ વરસાવતી ભયંકર આંધી ચડી આવી. હે રાજન્! એ વાયુમાં પરુની ગન્ધ સર્વત્ર ફેલાતી હતી ॥1॥

પછી બલ્વલે ફેંકેલ મલ, મૂત્ર વગેરે અપવિત્ર પદાર્થનો વરસાદ યજ્ઞશાળામાં થયો અને એ પોતે પણ હાથમાં ત્રિશૂલ લઈને ઊભેલો જોવામાં આવ્યો ॥2॥

તેનો દેહ રાક્ષસી વિશાળકાય હતો. એવું લાગતું હતું કે ઢગલાબંધ કાજળનો પર્વત જ હોય. તેની ચોટી અને દાઢીમૂછ તપેલા તામ્બા જેવા લાલ-લાલ હતાં. મોટી-મોટી દાઢો અને ભવાંને લીધે તેનું મોં બહુજ બિહામણું લાગતું હતું. તેને જોઈને ભગવાન્ બલદેવજીએ શત્રુ સેનાનો નાશ કરનાર મુશલનું અને દૈત્યોનું દમન કરનાર હળનું સ્મરણ કર્યું. તેમનું સ્મરણ કરતાં જ તે તરત ત્યાં આવી પહોંચ્યા ॥3-4॥

બલદેવજીએ આકાશમાં વિચરતા બલ્વલ દૈત્યને પોતાના હળના આગલા ભાગથી ખેંચી તે બ્રહ્મદ્રોહીના માથા ઉપર ક્રોધ કરીને એક મુશલ ભારે જોરથી માર્યું જેથી તેનું કપાળ ફાટી ગયું અને તે લોહી ઓકતો, આર્ત સ્વરથી ચીસો પાડતો, જેવી રીતે વજ્રના પ્રહારથી ગેરુ વગેરેથી રંગેલો *લાલ પર્વત પડી ગયો હોય તેવી રીતે ધરતી ઉપર પડી ગયો ॥5-6॥

વિશેષ : શ્લોક ત્રીજામાં તે મેશના જેવો કાળો છે એમ વર્ણન કર્યું છે. અહીં મુશળના મારથી લોહી પુષ્કળ નીકળતાં તેને લાલ પર્વત જેવો કહ્યો છે.

મુનિઓ બલદેવજીની સ્તુતિ કરતા સત્ય આશિષો આપવા લાગ્યા અને વૃત્રને મારીને ઇન્દ્ર આવ્યા ત્યારે દેવોએ અભિષેક કર્યો હતો તેમ બલદેવજીની ઉપર મન્ત્રાભિષેક કરવા લાગ્યા ॥7॥

અને લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ અને જેમાં ગૂંથેલાં કમળ કરમાતાં નથી તેવી વૈજયન્તી માળા, બે દિવ્યવસ્ત્રો અને દિવ્ય આભૂષણ આપ્યાં ॥8॥

એ બ્રાહ્મણોએ ત્યાંથી જવાની આજ્ઞા આપી ત્યારે એ બલદેવજી બ્રાહ્મણોની સાથે કૌશિકી નદી ઉપર આવ્યા એમાં સ્નાન કરીને જ્યાંથી સરયૂ નદી નીકળે છે તે માનસ સરોવર ઉપર ગયા ॥9॥

સરયૂના કાંઠે-કાંઠે ચાલતાં-ચાલતાં પ્રયાગ આવ્યા. ત્યાં ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરી દેવો, ઋષિઓ અને પિતરોનું તર્પણ કરી પુલહના આશ્રમ (હરિક્ષેત્ર) માં આવ્યા ॥10॥

ત્યાંથી ગંડકી, ગોમતી (પંજાબમાં હરિક્ષેત્રની પાસે આવેલી) વિપાશા1 નદીઓમાં સ્નાન કરી શોણ નદીના તટ ઉપર જઈ ત્યાં સ્નાન કર્યું. પછી ગયામાં2 જઈ પિતરોનું યજન-પૂજન કર્યું. પછી ગંગાસાગર સંગમ ઉપર ગયા. ત્યાં પણ સ્નાન વગેરે તીર્થકૃત્યોથી નિવૃત્ત થઈ મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર ગયા. ત્યાં પરશુરામજીનાં દર્શન અને અભિવાદન કર્યાં. ત્યારબાદ સપ્ત ગોદાવરી, વેણા (વિદ્યાનગર સમીપ) પમ્પા અને ભીમરથી વગેરેમાં સ્નાન કરી સ્વામી કાર્તિકના દર્શન કરવા ગયા. ત્યાંથી મહાદેવજીના નિવાસરૂપ શ્રીશૈલ પર્વત ઉપર પહોંચ્યા. ત્યાર બાદ ભગવાન્ બલદેવજીએ દ્રવિડ દેશના પરમ પુણ્યમય સ્થાન વેંકટાચલનાં3 દર્શન કર્યાં અને ત્યાંથી તે કામાક્ષી-શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી થઈને તથા શ્રેષ્ઠ નદી કાવેરીમાં સ્નાન કરી પુણ્યમય શ્રીરંગક્ષેત્રમાં પહોંચ્યા. શ્રીરંગક્ષેત્રમાં ભગવાન્ વિષ્ણુ સદા બિરાજમાન રહે છે ॥11-14॥

વિશેષ : 1. એક બીજી વિપાશા નદી કાશ્મીરમાં પણ છે.

જેના પિતા હયાત હો તેનાથી ગયા ખાસ ન જવાય. પણ યાત્રા કરવા કોઈ નીકળે અને રસ્તામાં ગયા આવે તો ત્યાં જવામાં વાંધો નહિ.

ઽટ પર્વત પોતે જ વિષ્ણુરૂપ છે.

ત્યાંથી ઋષભાદ્રિ જ્યાં ભગવાનનું ધામ છે ત્યાં ગયા. ત્યાંથી દક્ષિણ મથુરા થઈને સમુદ્રના સેતુ ઉપર ગયા કે જે મહાપાતકને દૂર કરે છે ॥15॥

ત્યાં હલાયુધ બલદેવજીએ બ્રાહ્મણોને દશ હજાર ગાયોનું દાન કર્યું. પછી કૃતમાલા, તામ્રપર્ણી, મલય (કુલાચલ)* સુધી આવ્યા. ત્યાં અગસ્ત્ય બેઠા છે તેમને નમસ્કાર કર્યા ત્યારે અગસ્ત્યે આશીર્વાદ આપ્યા. એમને વન્દન કરી આજ્ઞા માગીને દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપર જ્યાં કધયાકુમારી ક્ષેત્ર છે ત્યાં પહોંચ્યા અને દુર્ગાદેવીનાં દર્શન કર્યાં ॥16-17॥

વિશેષ : સમગ્ર ખંડમાં આવેલા મુખ્ય સાત પર્વતો કુલપર્વત (કુલાચલ) કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે:મહેન્દ્ર, મલય, સહ્ય, શુક્તિમાન, ઋક્ષ, વિન્ધ્ય અને પારિયાત્ર.

ત્યારબાદ તે ફાલ્ગુનતીર્થ-અનન્તશયન ક્ષેત્રમાં ગયા અને ત્યાંના સર્વશ્રેષ્ઠ પંચાપ્સરસ (પાંચ અપ્સરાઓના) તીર્થમાં સ્નાન કર્યું. ત્યાં સદા સર્વદા વિષ્ણુ ભગવાનનું સાન્નિધ્ય રહે છે. ત્યાં દશ હજાર ગાયોનું દાન કર્યું ॥18॥

હવે ભગવાન્ બલદેવજી ત્યાંથી નીકળી કેરાળા અને મલબાર માં થઈ ભગવાન્ શંકરના ક્ષેત્ર ગોકર્ણ તીર્થમાં આવ્યા. ત્યાં ભગવાન્ શંકર સદા સર્વદા બિરાજમાન રહે છે ॥19॥

જ્યાં વ્યાસજીએ તપ કરેલ તે 'આર્યા'નામની નદી છે ત્યાં થઈ બલદેવજી શૂર્પારક આવ્યા. ત્યાંથી તાપી, પયોષ્ણિ અને નિર્વિન્ધ્યા માં સ્નાન કરી દંડકારણ્યમાં આવ્યા ॥20॥

ત્યાંથી નર્મદા નદીમાં સ્નાન કરી માહિષ્મતી નગરીમાં આવ્યા. ત્યાંથી મનુ તીર્થમાં થઈને પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં બલદેવજી આવ્યા ॥21॥

ત્યાં બ્રાહ્મણોએ કૌરવ પાંડવના યુદ્ધની વાત કરી તે સાંભળીને બધા રાજાઓ મર્યા તેથી પૃથ્વીનો ભાર ઓછો થયો એમ બલદેવજીએ માન્યું ॥22॥

એમણે એમ સાંભળ્યું કે ભીમ અને દુર્યોધન ગદાયુદ્ધ કરે છે, ત્યારે એ બન્નેને લડતા બન્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી બલદેવજી કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા ॥23॥

યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ, કૃષ્ણ વગેરે બલદેવજીને જોઈને પગે લાગ્યા. શું કહેવાને બલદેવજી અહીં આવ્યા છે એ જાણવામાટે પોતે કાંઈ પણ ન બોલતાં ઊભાં રહ્યાં ॥24॥

બલદેવજીએ બન્નેને હાથમાં ગદા લઈ યુદ્ધ કરતા એકબીજાને જીતવાને માટે ક્રોધ કરતા અને અનેક પ્રકારના પેંતરા લેતા જોયા ત્યારે બલદેવજીએ એમને આ પ્રમાણે કહ્યું: ॥25॥

"હે રાજા દુર્યોધન! હે ભીમસેન! તમે બન્ને વીર છો, તુલ્ય બળવાળા છો એક શિક્ષણમાં અધિક છે જ્યારે બીજામાં બળ વધારે છે ॥26॥

તમે બરાબર પરાક્રમવાળા હોવાથી એકનો જય થવાનો સમ્ભવ નથી. તેમજ પરાજય પણ કોઈનો થાય એમ લાગતું નથી. તેથી તમારું લડવું ફોગટ છે. તેથી તમે લડતા બંધ રહો એમ હું ઇચ્છું છું”

હે રાજન્! અતિ વેર બંધાઈ જવાથી સાર્થક વાક્યોને પણ બન્નેએ સાંભળ્યાં નહિ; એક બીજાના આગળ-પાછળના બોલેલા કરેલા અપકારનું સ્મરણ કરતા રહીને ગદાયુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું ॥28॥

ભગવાન્ બલદેવજીએ નિશ્ચય કર્યો કે તેમનું પ્રારબ્ધ જ એવું હશે તેથી તે બાબતમાં વિશેષ આગ્રહ રાખ્યા વિના તે દ્વારકા પાછા ફર્યા. દ્વારકામાં ઉગ્રસેન વગેરે ગુરુજનોએ તથા બીજા સમ્બન્ધીઓએ પ્રેમ પૂર્વક સામે આવી તેમનું સ્વાગત કર્યું ॥29॥

ત્યાંથી બલદેવજી ફરી નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્રમાં ગયા. ત્યાં ઋષિઓએ બલદેવજીદ્વારા આનન્દપૂર્વક બધી જાતના યજ્ઞો *કરાવ્યા. બલદેવજીએ તમામ વેદવિરોધ, યુદ્ધને તિલાંજલી આપી દીધી હતી. હે પરીક્ષિત! સાચું પૂછોતો જેટલા યજ્ઞ છે તેબધા બલદેવજીના અંગો જ છે. એમને યજ્ઞ કરવાની જરૂર નહોતીપણ છતાં એમણે યજ્ઞો કર્યા તે લોકસંગ્રહને માટેજ ॥30॥

વિશેષ : યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર જેને પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા હોય એટલુંજ નહિ પણ પ્રાણીમાત્રની સાથે જેને મૈત્રી હોય તેનેજ હોય છે.

સમર્થ બલદેવજીએ એમને વિશુદ્ધ જ્ઞાન આપ્યું જેનાથી પોતાના આત્મામાં આ વિશ્વને અને વિશ્વમાં પોતાના આત્માને એ ઋષિઓ જોવા લાગ્યા ॥31॥

પોતાની પત્ની રેવતીજી સાથે અવભૃથ સ્નાન કરી જ્ઞાતિ સમ્બન્ધીથી વીંટાઈ ચન્દ્ર પોતાની ચાન્દનીથી શોભે તેમ, બલદેવજી સારાં આભૂષણ અને વસ્ત્રોમાં શોભવા લાગ્યા ॥32॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ બલદેવજી સ્વયં અનન્ત છે. એમનું સ્વરૂપ મન અને વાણી થી અગોચર છે. તેમણે લીલાને માટે જ આ મનુષ્યના જેવું શરીર ધારણ કર્યું છે. એવા બલશાલી બલદેવજીનાં આવાં ચરિત્રો તો અગણિત છે ॥33॥

શૃણ્વન્ ગૃણંશ્ચરામસ્ય કર્માણ્યદ્ભુતકર્મણ: ॥ સાયં પ્રાતરનન્તસ્ય વિષ્ણો: સ દયિતો ભવેત્ ॥ 34॥

(બલદેવજીનાં ચરિત્રોનાં શ્રવણ, પાઠ વગેરેની શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિમાં ઉપયોગિતા જણાવતાં કહે છે કે) જે પુરુષ અનન્ત, અદ્ભુત કર્મો કરનારા બલદેવજીનાં ચરિત્રોનું સાંજ સવાર શ્રવણ કરે અને (અર્થનું અનુસન્ધાન હોય કે ન હોય) પાઠ માત્ર કરે તે (આ શ્રવણ, કીર્તન વગેરે કરનાર મારા સેવકનો સેવક છે તેથી જેમ પૌત્ર કરતાં પણ પ્રપૌત્ર-પૌત્રનો પુત્ર વધારે વહાલો લાગે છે તેમ) પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનો અત્યન્ત પ્રિય થઈ જાય છે ॥34॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના ત્રીજા ફલ-પેટા પ્રકરણનો વીર્યરૂપ બીજો) "બલદેવજીએ કરેલો બલ્વલનો વધ”

અધ્યાય 80 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 77

શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર સુદામાનું આખ્યાન

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય 3

વિશેષ : બે અધ્યાયથી ભગવાનના મિત્ર સુદામા પાસે લોકમાં પ્રસિદ્ધ લક્ષ્મીના કારણ રાજ્ય વગેરે ન હોવાથી કેવળ ભગવાન્થી જ પ્રાપ્ત થયેલ સમ્પત્તિનું વર્ણન કરે છે. આ 80 મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર સુદામાને સમ્પત્તિ બિલકુલ ન હતી એમ કહેવામાં આવે છે. ચતુર પરીક્ષિત રાજા બલદેવજીના ચરિત્રને સાંભળીને દિલગીર થયા તેથી ભગવાનની વિશેષ લીલા સાંભળવામાટે અહીં પ્રશ્ન કરે છે. (કારિકા)

ભગવન્ યાનિ ચાન્યાનિ મુકુન્દસ્ય મહાત્મન: -॥
વીર્યાણ્યનન્તવીર્યસ્ય શ્રોતુમિચ્છામહે પ્રભો ॥1॥

રાજા પરીક્ષિતે કહ્યું : હે ભગવન્! મોક્ષ, મહત્તા અને સ્વ સ્વરૂપ નું દાન કરવા જ પ્રકટ થયેલ શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમો અનન્ત છે. હવે અમે આપની પ્રકટ અને અપ્રકટ ઐશ્વર્યપૂર્ણ બીજી લીલાઓ સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. અમારી આ જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવા સમર્થ આપ જ છો, બીજું કોઈ નહિ ॥1॥

હે બ્રહ્મન્! આ જીવ વિષયસુખ પાછળ દોડતાં-દોડતાં દુ:ખી-દુ:ખી થઈ ગયો છે. વિષયો તેને બાણોની જેમ સદા ત્રાસ આપતા જ રહે છે. આવી સ્થિતિમાં એવો કોણ રસનો વિશેષજ્ઞ પુરુષ હશે જે વારંવાર પવિત્ર કીર્તિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની શ્રેષ્ઠ મંગલમયી લીલાઓ શ્રવણ કરીને તેમનાથી વિમુખ થઈ જાય! ગુણાનુરાગી કોઈ પણ ભગવાનની કથામાં તૃપ્ત જ ન થાય ॥2॥

જે વાણી ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરે છે તેજ સાચી વાણી છે. તેજ હાથ સાચા હાથ છે જે ભગવાનની સેવા કરે છે. તે જ મન સાચું મન છે જે ચરાચર પ્રાણીઓમાં નિવાસ કરનારા ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે અને તે જ કાન, કાન કહેવડાવવાને યોગ્ય છે જે કલ્યાણકારી ભગવાનની કથાઓનું શ્રવણ કરે ॥3॥

જે ચરાચર જગતને ભગવાનનાં ચલ-અચલ સ્વરૂપ સમજીને નમસ્કાર કરે છે તે જ મસ્તક કહેવાય અને જે સર્વત્ર ભગવદ્ રૂપોનાં દર્શન કરે છે તે જ નેત્ર વાસ્તવમાં નેત્ર છે. શરીરનાં જે અંગ ભગવાન્ અને આપના ભક્તોના ચરણોદકનું સેવન કરે છે અથવા ભગવદ્ ચરણરૂપ ગંગાજીનાં સ્નાન પાન કરે તે જ અંગ વાસ્તવિક રીતે અંગ છે, સાચું પૂછો તો તેમનું જ હોવું સફલ છે ॥4॥

સૂતજી કહે છે : આ પ્રમાણે પરીક્ષિત રાજાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે ભગવાન્ શ્રીશુકદેવજીનું હૃદય ભગવાન્ વાસુદેવમાં તલ્લીન થઈ ગયું. તેમણે પરીક્ષિતને આ પ્રમાણે કહ્યું* ॥5॥

વિશેષ : આને માટે જ ભગવાને પરીક્ષિતનું તે ગર્ભમાં હતા ત્યારે રક્ષણ કર્યું હતું. શ્રીશુકદેવજીમાટે સૂતજીએ ભગવાન્ બાદરાયણિ: શબ્દો વાપર્યા છે. "યો યચ્છ્રદ્ધ: સ એવ સ:”

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! એક બ્રાહ્મણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પરમ મિત્ર હતા. તે મહાન બ્રહ્મજ્ઞાની, વિષયોથી વિરક્ત, શાન્તચિત્ત અને જિતેન્દ્રિય હતા ॥6॥

તે ગૃહસ્થ હતા છતાં કોઈ પ્રકારના સંગ્રહ-પરિગ્રહ કરતા નહિ. પ્રારબ્ધ અનુસાર જે કંઈ મળી આવતું તેમાં જ તે સન્તોષ માનતા. તેમનાં વસ્ત્રો તો ફાટ્યાં-તૂટ્યાં હતાં જ તેમની પત્નીનાં વસ્ત્રો પણ તેવાં જ હતાં. તે પણ પોતાના પતિની જેમ ભૂખથી દૂબળી જ થઈ ગઈ હતી* ॥7॥

વિશેષ : ભગવાન્ જ ભગવાનના સખા થઈ શકે છે. ભગવાનના ઐશ્વર્ય વગેરે છ ધર્મો અને સાતમા ધર્મી પોતે છે. તેમ સુદામાજીમાં પણ સાત ધર્મો છે : 1. બ્રાહ્મણ: - શ્રી (લક્ષ્મીજી બ્રહ્માનન્દરૂપ છે) 2. બ્રહ્મવિત્તમ: - બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ-જ્ઞાન 3. વિરક્ત: - વૈરાગ્ય 4.પ્રશાન્તાત્મા - ધર્મી 5.જિતેન્દ્રિય: - ઐશ્વર્ય 6."યદૃચ્છયોપપન્નેન વર્તમા-ન:”

એક દિવસ દરિદ્રતાની પ્રતિમૂર્તિ દુ:ખિની પતિવ્રતા ધ્રૂજતી-ધ્રૂજતી પોતાના પતિદેવની પાસે ગઈ અને કરમાઈ ગયેલ મોઢે કહ્યું ॥8॥

હે બ્રહ્મન્! (ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ આપમાં સ્થાપ્યું છે તેથી આપ ભગવત્સ્વરૂપ છો. તેથી જ) સાક્ષાત્ લક્ષ્મીપતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આપના સખા છે. શ્રીકૃષ્ણ બ્રાહ્મણોના ભક્ત, સ્વત: ઉદાર અને શરણે જનારને સર્વ નિ:સંકોચ આપી દે છે. (શરણે ન જાઓ અને એમને એમ પણ જાઓ તો પણ આપશે એ બીજા ‘ચ’ નો અર્થ છે) પરમ ભક્તોના તો સ્વામી જ છે. (એટલે સેવકો તેમની પાસે જતાં આપને રોકી શકશે નહિ) ॥9॥

હે મહાભાગ! એઓ સત્પુરુષના પરમ હિતૈષી છે, તો આપ કુટુમ્બી છો, ગૃહસ્થાશ્રમમાં દુ:ખ ભોગવો છો તેથી આપ આપના એ મિત્રની પાસે જાઓ તો આપને બહુ દ્રવ્ય આપશે ॥10॥

ભોજ, વૃષ્ણિ અને અન્ધકવંશી યાદવોના સ્વામીના રૂપમાં દ્વારકામાં બિરાજે છે. આપ એટલા ઉદાર છે કે જે આપનાં ચરણકમલનું સ્મરણ કરે તેને પોતાનો આત્માનન્દ પણ આપી દે તો પછી અર્થ કામ જે આપને બહુ પ્રિય નથી તે ભજનારને આપે એમાં તો શું જ કહેવું? કેમકે એ જગતના ગુરુ છે, હિતોપદેશ કરનાર આપણું હિત થાય તેવું જ આપે. એમનાથી અહિત કરે તેવું મળવાની શંકાને અવકાશ નથી, તો આપ એકવાર તો આપના સખાને મળો ॥11॥

એમ એમની સ્ત્રીએ બહુ વાર પ્રાર્થના કરી ત્યારે વિપ્રને વિચાર આવ્યો કે ઉત્તમ પુરુષો જેમનાં ગુણગાન કરે છે તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થઈ જશે એ તો જીવનનો એક અણમોલ લહાવો છે ॥12॥

આવો વિચાર સુદામાના મનમાં આવતાં એમણે દ્વારકા જવાનો બુદ્ધિથી નિશ્ચય કર્યો પણ ભગવાનની પાસે ખાલી હાથે ન જવાય તેથી સ્ત્રીને કહ્યું:"હે કલ્યાણિ! હું ત્યાં જાઉં પણ કાંઈ આપણા ઘરમાં આવી ચીજ છે કે જે ત્યાં ભેટતરીકે આપી શકાય? એવી વસ્તુ હોય તો લાવ એટલે હું જાઉં”

પતિવ્રતાએ પતિની ઇચ્છા જાણી પડોશના બ્રાહ્મણો પાસે યાચના કરી ચાર મૂઠી પૌંવા લાવી એને એક વસ્ત્રના ટુકડામાં બાંધી ભગવાનને ભેટ ધરવામાટે તૈયાર કરીને પોતાના પતિનેઆપ્યા ॥14॥

બ્રાહ્મણદેવતા સુદામાએ પોટલી લઈને ચાલ્યા. દ્વારકાને માર્ગે ચાલતાં વિચાર કરે છે કે "મને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કેમ થશે?"

ત્રણ પહેરા અને ત્રણ દરવાજા ઓળંગી આગળ ચાલતાં જ્યાં ન પ્રવેશી શકાય તેવા અન્ધક વૃષ્ણિ વગેરે ભગવાનના ભક્તોના મહેલો આવ્યા ॥16॥

તેમનીવચ્ચે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સોળ હજાર રાણીઓના મહેલો હતા. તેમાંથી એકમાંતે બ્રાહ્મણ દેવતાએ પ્રવેશ કર્યો.(બ્રાહ્મણ જાણી કોઈએ રોક્યાનહિ) તે મહેલ ખૂબ સજાવેલો-શણગારેલો હતો. દ્વારકામાં વૈંકુંઠનો આવેશ, સુદામાજી બ્રાહ્મણ, શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ બ્રહ્મના મહેલમાંસુદામાજીએ પ્રવેશ કર્યો ત્યાં તોજાણે બ્રહ્માનન્દમાં ડૂબી ગયા હોયતેવો અનુભવ થયો ॥17॥

તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની પ્રાણપ્રિયા (લક્ષ્મણાજી) ના પલંગ ઉપર બિરાજેલા હતા. બ્રાહ્મણ દેવતાને દૂરથી જ જોઈ આપે એકદમ ઊભા થઈ એમની પાસે જઈ અત્યન્ત આનન્દથી તેમને ભુજપાશમાં બાંધી દીધા ॥18॥

હે પરીક્ષિત! કમલનયન શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પ્રિય મિત્ર અને વિપ્રર્ષિ એવા સુદામાના અંગસ્પર્શથી એટલો બધો આનન્દ થયો કે ભગવાનનું મન જાણે કે તેમને જોવા નેત્રદ્વારા બહાર આવવાની કોશિષ કરે છે અને તેથી નેત્રોને શ્રમ થવાથી સ્વેદની જેમ જાણે કે હર્ષાશ્રુ ટપકી પડ્યાં ॥19॥

એ પછી સુદામાજીને અન્દર લઈ જઈ પોતે બિરાજતા હતા તે પલંગ ઉપર બેસાડી તેમની પૂજા કરતાં પગ ધોવાનું જળ લાવી એમના પગ જાતે ધોઈને ॥20॥ હે રાજન્! પોતે લોકોને પવિત્ર કરનાર છે છતાં એ બ્રાહ્મણના ચરણક્ષાલન જળને પોતાના મસ્તક ઉપર ચડાવ્યું, પછી દિવ્ય સુગન્ધવાળાં ચન્દન, અગરુ, કેસર વગેરેથી બ્રાહ્મણને અનુલેપન કર્યું ॥21॥

સુગંધવાળા ધૂપ અને દિપાવલી થી તેમની આરતી ઉતારી એમનું પૂજન કરી એમને તામ્બૂલ તથા વિધિનું પરિપાલન કરવા વૃષભ અર્પણ કરી તેમનું સ્વાગત કર્યું ॥22॥

બ્રાહ્મણ દેવતાએ જીર્ણ-શીર્ણ કપડાં પહેયારૂં હતાં. શરીર મલિન અને દુર્બલ હતું. શરીર ઉપર નસેનસ દેખાતી હતી. તેવા દુર્બલ બ્રાહ્મણને (લક્ષ્મીજીના આવેશયુક્ત) દેવી લક્ષ્મણાજી ચમર ઢોળવા લાગ્યાં ॥23॥

પવિત્ર કીર્તિવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અતિશય પ્રેમથી આ મેલા-ઘેલા અવધૂત બ્રાહ્મણની પૂજા પોતે કરી રહ્યા છે તે જોઈને રાણીવાસની સ્ત્રીઓને અત્યન્ત આશ્ચર્ય થયું ॥24॥

તેઓ આપસમાં કહેવા લાગ્યાં "ભિખારી, નિર્ધન, નિન્દનીય અને નિસ્તેજ એવા આ અવધૂતે એવું તે ક્યું પુણ્ય આ લોકમાં કર્યું હશે કે જેથી ત્રણ લોકના ગુરુ અને લક્ષ્મીજી ના નિવાસરૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં તેનો આદર-સત્કાર કરી રહ્યા છે! જુઓ તો ખરાં તેમણે

પોતાના પલંગ ઉપર શ્રીલક્ષ્મણાજીને છોડીને આ બ્રાહ્મણને, પોતાના મોટાભાઈ બલદેવજીની જેમ છાતી સરસા ચાંપ્યા છે!”

હે પ્રિય પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને તે બ્રાહ્મણ બન્ને એકબીજાના હાથ પકડી પોતાના પૂર્વજીવનની એ રસમય ઘટનાઓનું સ્મરણ અને વર્ણન કરવા લાગ્યા જે ગુરુકુલમાં રહેતી વખતે બની હતી ॥27॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે ધર્મના મર્મજ્ઞ બ્રાહ્મણદેવ! ગુરુદક્ષિણા આપી જ્યારે આપ ગુરુકુલથી પાછા આવ્યા ત્યારે આપે આપને અનુરૂપ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું કે નહિ? એ વાત પ્રથમ કહો ॥28॥

હું જાણું છું કે આપનું ચિત્ત ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં પ્રાય: વિષયભોગમાં આસક્ત નથી. હે વિદ્વન્! (જ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યારે શરીરનો અધ્યાસ છૂટી જાય છે તેથી શરીરને પ્રિય ઘરમાં પ્રીતિ ન હોય) એ પણ હું જાણું છું કે (ગાય, ભૂમિ, સુવર્ણ વગેરે) ધનમાં પણ આપની કોઈ ખાસ પ્રીતિ નથી ॥29॥

જગતમાં એવા લોકો વિરલા જ હોય છે જે નિષ્કામ થઈ ફલની આશા રાખ્યા વિના જ કર્મો કરે છે. તેઓ સ્વભાવ ઉપર વિજય મેળવવા કર્મો કરે છે. તેઓ મારી જેમ લોકશિક્ષાનેમાટે કર્મો કરી દૈવી પ્રકૃતિને છોડી દે છે ॥30॥

હે બ્રાહ્મણ શિરોમણિ! શું તમને એ વખતની યાદ આવે છે જ્યારે આપણે બન્ને ગુરુકુલમાં સાથે રહેતા હતા? ખરેખર ગુરુકુલમાં જ દ્વિજાતિઓને ખરેખર જ્ઞાતવ્ય (જાણવા જેવી વસ્તુ-ઈશ્વર અને પ્રમાણો) વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ જાય છે જે દ્વારા તે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી લે છે ॥31॥

આ સંસારમાં આ શરીરને આપનાર પિતા પ્રથમ ગુરુ છે. ત્યારબાદ ઉપનયન સંસ્કાર કરી સત્કર્મોની શિક્ષા આપનાર બીજા ગુરુ છે. તે મારી જેમ જ પૂજ્ય છે. ત્યાર પછી જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર ગુરુ તો મારું જ સ્વરૂપ છે. વર્ણાશ્રમીઓના આ ત્રણ ગુરુ હોયછે ॥32॥

હે બ્રાહ્મણ દેવ! ગુરુના સ્વરૂપમાં હું જ છું. આ જગતમાં વર્ણાશ્રમીઓમાંથી જે લોકો પોતાના ગુરુદેવના ઉપદેશ પ્રમાણે અનાયાસ જ-સહજમાં ભવસાગર પાર કરી લે છે તે પોતાના સ્વાર્થ અને પરમાર્થ ના સાચા જાણકાર છે ॥33॥

હે પ્રિય મિત્ર! ગુરુદેવની સેવા-શુશ્રૂષાથી હું જેટલો સન્તુષ્ટ થાઉંછું તેટલો હું(ગૃહસ્થોના ધર્મ)યાગ અને પ્રજા ઉત્પાદનથી (વાનપ્રસ્થના ધર્મ) તપથી અને (પરમહંસના ધર્મ) ઉપરામ-તમામ પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિથીપણ એટલો સન્તુષ્ટ થતો નથી કારણ કેપ્રાણીમાત્રમાં હુંજ વસેલોછું* ॥34॥

વિશેષ : યજ્ઞ કરવામાં હિંસા કરવી પડે છે. પ્રજોત્પત્તિમાં પણ ક્લેશ છે. તપથી શરીરને ક્લેશ થાય છે. ઉપરામ (પરમહંસના ધર્મ) માં પણ શરીર અને ઇન્દ્રિયો ને ક્લેશ આપવામાં આવે

છે. આમ આ બધા ધર્મો ક્લેશ કરનારા હોવાથી હું પ્રસન્ન થતો નથી. જ્યારે ગુરુ સેવામાં ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેને આનન્દ થાય છે તેથી હું પ્રસન્ન થાઉં છું.

આપણે ગુરુકુલમાં વસતા હતા ત્યારે ગુરુપત્નીએ આપણને લાકડાં લેવા મોકલેલા એ વાત તમને યાદ આવે છે કે? ॥35॥

હે દ્વિજ! આપણે ઘોર અરણ્યમાં પહોંચેલા ત્યાં વર્ષાઋતુ નહોતી છતાં વાયુ અને વરસાદ બહુ થયો, કાનથી સહન ન થાય તેવી મેઘગર્જના થઈ હતી ॥36॥

એટલામાં સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો, દિશાઓમાં અન્ધકાર છવાઈ ગયો. ધરતી ઉપર તો બધું એવું જળબમ્બાકાર થઈગયું કે ક્યાં નદી છે, ક્યાં ધરતી છે તેની ખબર જ પડતી નહોતી. (ગુરુના)ઘેર પાછા આવવાનો કોઈ રસ્તો સૂઝતોનહતો ॥37॥

એ વરસાદ નહોતો, પ્રલયની જ નાની આવૃત્તિ હતી, નાનેરો પ્રલય જ હતો. આન્ધીના ઝપાટા અને વર્ષાના કડાકા થી આપણ ત્રણેને ભારે પીડા થઈ અને દિશાનું ભાન ન રહ્યું. આપણે ભૂખ્યા તરસ્યા અત્યન્ત વ્યાકુલ થઈ ગયા અને (છૂટા ન પડી જવાય એટલામાટે) એકબીજાના હાથ પકડી રાખી જંગલમાં આમ-તેમ ભટકતા રહ્યા ॥38॥

આ બધી વાત જાણતાં સાન્દીપની ગુરુ દિવસ ઊગતાં પહેલાં જ આપણી શોધમાં નીકળી પડ્યા અને વનમાં આવ્યા. ત્યાં એમણે આપણને ઠંડીથી થરથરતા જોયા ॥39॥

તે કહેવા લાગ્યા, "હે પુત્રકો! તમે અમારે માટે બહુ દુ:ખી થયા. દરેક પ્રાણીને પોતાનું શરીર સૌથી વધારે વહાલું હોય છે છતાં તમે એ શરીરની પરવા કર્યા વગર મારા કામમાટે અહીં આવ્યા ॥40॥

ગુરુના ઋણથી મુક્ત થવામાટે સત્-શિષ્યોનું એટલું જ કર્તવ્ય છે કે તેઓ વિશુદ્ધ ભાવથી પોતાનું સર્વસ્વ અને શરીર પણ ગુરુદેવની સેવામાં સમર્પણ કરી દે ॥41॥

હે દ્વિજ શિરોમણિઓ! હું તમારા ઉપર બહુ જ પ્રસન્ન છું. તમારી બધી ઇચ્છા-અભિલાષાઓ પૂર્ણ હો અને તમે અમારી પાસેથી જે વેદાધ્યયન કર્યું છે તે તમને સદા કંઠસ્થ રહે તથા આ લોક અને પરલોક માં ફલસાધક થાય" બની હતી. એ શંકા વગરની વાત છે કે ગુરુદેવની કૃપાથી જ મનુષ્ય પરમ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે ॥43॥

બ્રાહ્મણ દેવતાએ કહ્યું : હે દેવતાઓના આરાધ્ય દેવ જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ! હવે ભલા અમારે શું કરવાનું બાકી રહ્યું? કારણ કે સત્ય સંકલ્પ પરમાત્મા આપની સાથે અમને ગુરુકુલમાં રહેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું ॥44॥

યસ્યચ્છન્દોમયં બ્રહ્મ દેહ આવપનં વિભો: ॥
શ્રેયસાં તસ્ય ગુરુષુ વાસોઽત્યન્તવિડમ્બનમ્ ॥45॥

હે પ્રભો! છન્દોમય વેદ ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થોનો મૂલ સ્રોત છે; આપનો દેહ તે જ વેદસ્વરૂપ છે. તે જ આપ વેદોનો અભ્યાસ કરવામાટે ગુરુકુલમાં નિવાસ કરો તે મનુષ્ય લીલાનો અભિનય નહિ તો બીજું શું છે? ॥45॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના ત્રીજા ફલ-પેટા પ્રકરણનો યશરૂપ ત્રીજો) "શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર સુદામાનું આખ્યાન" 12-13-14 બાદ કરતાં 77મો) અધ્યાયસમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 81 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 78

ભગવાને સુદામાને સમ્પત્તિ આપી

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય 4

વિશેષ : આ એકાશીમા અધ્યાયમાં પુરુષાર્થપણાથી સુદામાએ ભગવાન્ પ્રકટ થયેલા જાણ્યા છે તેથી ભગવાન્ પોતાનું કર્તવ્ય જાણીને એને સમ્પત્તિ આપે છે એ વાત કહેવાય છે. મર્યાદાથી પ્રેરાયેલી લક્ષ્મી અહીં સ્થિર થાય છે તેથી ભગવાન્ અહી એના પૌંવા આરોગે છે. સ્ત્રીએ ભેટ આપી છે તે આપે તો પણ તેજની હાનિ થાય તેથી ભગવાને પોતે એની સ્ત્રીએ આપેલી ભેટ લીધી અને લક્ષ્મી પણ એને લીધે એની સ્ત્રીને જ આપી. એ આપવામાટે જ પોતે એ પૌંવા આરોગ્યા. ભગવાન્ એક મૂઠી આરોગે તો આખું જગત્ તૃપ્ત થાય એ વાત પાંડવોના વનવાસ વખતે દુર્વાસા ત્યાં આવ્યા છે અને ભગવાને શાકનું પત્ર મુખમાં મૂકી સર્વને તૃપ્ત કર્યા છે ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે. બીજી મૂઠી આરોગતાં પરલોકનું ફલ સિદ્ધ થાય છે. ત્રીજી આરોગે તો લક્ષ્મી દેવતા એને તાબે થાય અને ત્યાર પછી ચોથી મૂઠી આરોગે તો પોતાના આત્માનું દાન કરી દે એવી બુદ્ધિથી સુદામાપત્નીએ ચાર મૂઠી પૌંઆ આપેલ, ચારેય મૂઠી જો ભગવાન્ આરોગે તો તેનું પૂરેપૂરું ફલ મળે. તેથી એક જ મૂઠી ભગવાનના પેટમાં ગઈ. તેથી લક્ષ્મણાજીમાં રહેલા લક્ષ્મીજીએ નિષેધ કર્યો. (કારિકા)

સ ઇત્થં દ્વિજમુખ્યેન સહ સંકથયન્ હરિ: -॥

સર્વભૂતમનોડભિજ્ઞ: સ્મયમાન ઉવાચ હ ॥1॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : બ્રાહ્મણ દેવતા સુદામાની સાથે એમ વાતો કરતા-કરતા, સર્વ પ્રાણીના મનની વાત જાણનાર *હરિ ભગવાન્ જરા મન્દહાસ્ય કરીને બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યા ॥1॥

વિશેષ : જે વસ્તુની કામના કરી હોય તે નિર્દોષ હોય તો ભગવાન્ તે વસ્તુ ભક્તને આપે છે. ભગવાન્ અલાકિક સમ્પત્તિ આપે તો એમાંથી દોષ ઉત્પન્ન ન થાય. સુદામાને કામના નથી તેથી એમને કાંઈ આપવાનું નથી. એ પોતે લક્ષ્મીમાટે આવ્યા નથી પણ સ્ત્રીએ એમને મોકલ્યા છે તેથી આ ફલ એમની સ્ત્રીને મળવું જોઈએ એમ ભગવાને વિચાર કર્યો અને સ્ત્રીએ મોકલેલી ભેટને લઈને તેમની સ્ત્રીને સમ્પત્તિ આપી છે તેથી પ્રથમ અર્ધ ઋષિ સુદામાને કહેવાથી એમની સ્ત્રીમાં એવા ધર્મ નથી એમ કહ્યું. ભગવાન્ પાસે ભક્ત સમ્પત્તિ પણ ન માગે એમ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

બ્રાહ્મણનું પ્રિય કરવા મન્દહાસ્ય સહિત વિનોદ કરતા તેના ઉપર પ્રેમભરી દૃષ્ટિએ જોઈ સત્પુરુષોના એક માત્ર આશ્રયરૂપ ભગવાન્ એની તરફ જોઈ બોલ્યા ॥2॥

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે બ્રહ્મન્! તમે મારે માટે ઘેરથી શી ભેટ આપવાની લાવ્યા છો? કેમકે મારો ભક્ત મને થોડું આપે તો પણ એ પ્રેમથી આપે તેથી મને એ ઘણું લાગે છે. સ્નેહ વગરનો ઘણું આપે છતાં એનાથી મને સન્તોષ થતો નથી* ॥3॥ વિશેષ : પ્રભુ પાસે અથવા યાત્રામાં

જઈએ ત્યારે પ્રભુને સમર્પણ કરવાની સામગ્રી ઘેરથી જ લઈ જવી જોઈએ. શાસ્ત્રની વિધિનું પાલન કરવા રસ્તામાં ખરીદેલી કે લીધેલી વસ્તુથી પ્રભુને સન્તોષ થતો નથી. આખી દ્વારકામાં મુઠ્ઠીભર પૌંઆને જ ભગવાન્ પ્રેમોપહાર માને છે. પ્રેમ અન્ત:કરણનો ધર્મ છે. મારો (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો) આ નિયમ છે કે પ્રેમથી લાવેલું જ હૃદયથી લાવેલું હોય છે, કારણ કે હૃદય અણુમાત્ર છે અને હું હૃદયરૂપ છું અને તે રૂપે જ પૌંઆ ગ્રહણ કરું છું. એટલે અણુમાત્ર પણ લાવેલી ભેટ મારી બરાબર હોવાથી હું આરોગીશ. તે મારે માટે બહુ થઈ પડશે. અભક્તે લાવેલી ભેટ, બહારની દૃષ્ટિએ ભેટ લાગે છેપણ બહાર તો બ્રહ્માંડ છે એટલે અભક્તની ભેટ આવે ત્યારે હું પણ બ્રહ્માંડરૂપ થાઉં છું. અભક્ત એટલે લૂખો, સ્નેહ વગરનો. સ્નેહ=1.પ્રેમ 2.ઘી. લોકમાં પણ ઘીમાં બનાવેલ ભોજનથી સન્તોષ થાય છે, લૂખા ભોજનથીનહિ. (શ્રીસુબોધિનીજી)

પત્ર, પુષ્પ ફલ અને જલ જેમને ભક્તિથી આપવાને માટે યત્ન કરેછે. તેમ કરીને પ્રયત્ન પૂર્વક આપેછે અને સ્નેહથી આપે છેતેને હું આરોગું છું ॥4॥* વિશેષ : ભક્ત્યુપહૃતમ્ - ભક્તિપૂર્વક સમર્પણ કરેલું. બજાર વગેરે સ્થાનેથી સામગ્રી લાવવામાં આવે ત્યાંથી માંડીને ભોગ ધરતાં સુધી અવિચ્છિન્ન સ્નેહ હોવો અનિવાર્ય છે. અહમ્ - હું પુરુષોત્તમ. મારે માટે સમ્પાદન કરેલી વસ્તુ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ગમે ત્યાં, જંગલમાં કે પર્વતની ટોચ ઉપર પણ હું તેનું ભક્ષણ કરું છું.

ખરેખર તો બધી જ વસ્તુઓનો સમાવેશ ચારમાં જ થઈ જાય છે, દા.ત. અન્નવસ્ત્રાદિ ફલ જ છે. દૂધ, શેરડીનો રસ વગેરે જલ, તામ્બૂલ, તુલસી વગેરે પત્ર અને સુવર્ણ, રત્ન વગેરે પુષ્પ જ છે.

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।
તદહં ભક્ત્યુપહૃતમ્ અશ્નામિ પ્રયતાત્મન: ॥10।।

"તદહં ભક્ત્યુપહૃતમ્" વસ્તુઓને તેવી બનાવવા તુલસીનો સમ્બન્ધ કરાવવામાં આવે છે અને ત્યારે જ ભગવાન્ તે-તે વસ્તુઓનો અંગીકાર કરે છે, સાક્ષાત્ નહિ. તેથી જ ભોગ ધરતી વખતે તુલસી સમર્પવામાં આવે છે. તુલસી સમર્પવાથી બધી વસ્તુઓ અન્યસમ્બન્ધથી રહિત થઈ જાય છે.

બ્રહ્મસમ્બન્ધ વખતે પણ આટલામાટે જ તુલસીદ્વારા સર્વ સમર્પણ કરવામાં આવે છે કારણ કે ભગવાન્ અન્ય દૃષ્ટિ રહિત સ્વકીયોનો જ અંગીકાર કરે છે. (નોટ : 'તદહં ભક્ત્યુપહૃતમ્' ઉપર શ્રીહરિરાયજી મહાપ્રભુજીનો સ્વતન્ત્ર લેખ 'વેણુનાદ' માસિક સં.1978 ચૈત્ર-વૈશાખના અંકના પૃષ્ઠ 155 ઉપર પ્રગટ થયેલ તેના આધારે)

એમ ભગવાને કહ્યું તો પણ લક્ષ્મીના પતિ શ્રીકૃષ્ણને આ કેમ અપાય એમ જાણી બ્રાહ્મણદેવતા તો શરમાઈ ગયા, નીચું જોઈ ગયા અને ચાર મૂઠી પૌંઆ લાવ્યા હતા તે આપ્યા નહિ ॥5॥

હે રાજન્! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પ્રાણીમાત્રના હૃદયની બધી વાત જાણે છે. ભગવાને વિચાર્યું કે આ બ્રાહ્મણને તો તેની પત્નીએ મોકલ્યો છે તેથી આવ્યો છે, પહેલેથી જ એ મારો ભક્ત છે અને તેની ભક્તિને તેણે કદી કામનાથી અભડાવા દીધી નથી; તે નિષ્કામ ભક્ત છે તેથી તેને તો મારું સ્વરૂપ જ આપવું પડશે. મારો એ સખા છે તેથી મારું પ્રિય કરવાને માટે મારી પાસે આવ્યો છે. તેથી આના સમ્બન્ધને લીધે દેવોને પણ દુર્લભ સમ્પત્તિ (તેની પત્નીને) આપીશ ॥6-7॥

આ પ્રમાણે વિચાર કરી તેનાં વસ્ત્રમાંથી ચીંથરાંની એક પોટલીમાં બાંધેલા પૌંઆ, "અરે, આ શું છે?" વિશ્વને તૃપ્ત કરી દેવા પૂરતા છે ॥9॥

એમ બોલી એક મૂઠી એમાંથી લઈ ભગવાન્ આરોગી ગયા અને બીજી આરોગવામાટે લેવા ગયા ત્યાં (લક્ષ્મણાજી સ્વરૂપ) લક્ષ્મીજીએ ભગવાનનો હાથ પકડી લીધો કેમકે લક્ષ્મીજી તો ભગવત્પરાયણ છે તેથી પોતાની સ્થિતિ ભગવાન્ પાસે રહે એટલામાટે એમને બીજી મૂઠી લેતાં નિષેધ કરવો પડ્યો ॥10॥

હે વિશ્વાત્મન્! બસ, બસ. મનુષ્યને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ સમસ્ત સમ્પત્તિઓની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે આ એક મૂઠી પૌંઆ જ પૂરતા છે કારણ કે આપને માટે એટલા જ પ્રસન્નતાનું કારણ છે ॥11॥

બ્રાહ્મણ એ રાત્રિ તો ત્યાં ભગવાનના મન્દિરમાં જ રહ્યા, ખાધું, પીધું અને પોતે જાણે કે સ્વર્ગમાં રહ્યા હોય એવું સુખ માણ્યું ॥12॥

હે પ્રિય પરીક્ષિત! બીજે દિવસે સુદામાજીએ કહ્યું "મિત્ર, હવે હું જાઉં છું"

ભગવાને સ્વયં સુદામાજીને કંઈ આપ્યું નહિ, સુદામાજીએ પોતે ભગવાનની પાસે કંઈ યાચના કરી નહિ. (ધન ન મળ્યું તેથી કંઈ જ દુ:ખ ન થયું પણ બ્રાહ્મણીને જવાબ શું દઈશ એની ચિન્તા થતાં અને યાચનાને નિમિત્તે દર્શન કરવા ગયા તેથી જરા લજ્જિત પણ થયા) ભગવાનનાં દર્શન થયાં એના અલૌકિક સુખનો અનુભવ કરતા-કરતા પોતાના ઘર તરફ રવાના થયા ॥14॥

સુદામાજી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા "કેટલા આનન્દ અને આશ્ચર્ય ની વાત છે? બ્રાહ્મણોને પોતાના ઇષ્ટદેવ માનનારા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની બ્રાહ્મણ ભક્તિ આજે મેં મારી નજરે જોઈ. ધન્ય છે! જેમના વક્ષ:સ્થલ ઉપર સદા સર્વદા લક્ષ્મીજી બિરાજે છે તેમણે, નજરે જોવો પણ ન ગમે તેવા અત્યન્ત દરિદ્ર મને છાતી સરસો ચાંપી આલિંગન કર્યું! ॥15॥

ક્યાં હું અત્યન્ત પાપી અને દરિદ્રી અને ક્યાં લક્ષ્મીજીના એક માત્ર આશ્રય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ? પરન્તુ આપે, "જેવો તેવો તો ય આ બ્રાહ્મણ તો છે ને?"

એટલું જ નહિ, આપે મને તે પલંગ ઉપર સુવડાવ્યો જેના ઉપર આપની પ્રાણપ્રિયા પોઢે છે. જાણે કે હું આપનો ભાઈ હોઉં. ક્યાં સુધી કહું? હું થાકેલો હતો તેથી સ્વયં આપની પટરાણીએ હાથમાં ચમ્મર લઈ મારી સેવા કરી! ॥17॥

બધાના પૂજ્ય દેવો છે. દેવોના પણ પૂજ્ય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેમણે જાતે પગ દબાવવા, ગીતનૃત્યથી મનોરંજન વગેરે ચોસઠ ઉપચારોથી દેવની જેમ મારી પૂજા કરી કારણ કે આપ તો વિપ્રોને જ પોતાના ઇષ્ટ દેવ માને છે ॥18॥

(જગતમાં પાંચ પ્રકારનું સુખ પ્રસિદ્ધ છે:) સ્વર્ગ, મોક્ષ, પૃથ્વી અને રસાતલની સમ્પત્તિ તથા સમસ્ત યોગસિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિનું મૂલ આપના ચરણોની સેવા જ છે ॥19॥

ધનથી અવશ્ય મદ થાય, મદથી ભગવાનને ભૂલી જવાય. ભગવાનને ભૂલાય એટલે સર્વનાશ થાય એમ સમજીને જ દયાળુ ભગવાને મને વધારે ધન ન આપ્યું"

આ પ્રમાણે વિચાર કરતા-કરતા બ્રાહ્મણ દેવતા પોતાના ઘરની પાસે પહોંચ્યા. ત્યાં જુએ છે તો સૂર્ય, અગ્નિ અને ચન્દ્રમાના જેવાં તેજસ્વી વિમાનો ઘર ઉપર ઊડી રહ્યાં છે ॥21॥

ઠેકઠેકાણે (ફલપ્રધાન) ઉપવનો, (પુષ્પપ્રધાન) ઉદ્યાનોમાં ઝુંડના ઝુંડ રંગબેરંગી પક્ષીઓનાં સમૂહો કલરવ કરી રહ્યાં છે. સરોવરોમાં (રાત્રે ખીલતાં) કુમુદ, દિવસે ખીલતાં અમ્ભોજ (કમળ) સન્ધ્યા વખતે ખીલતાં કલ્હાર (કમળ) અને રાત્રે વિકસતાં ઉત્પલ (નામનાં કમળ) શોભી રહ્યાં છે ॥22॥

સુન્દર-સુન્દર પુરુષો અને હરિણીના જેવાં નેત્રોવાળી યુવતીઓ સારા શૃંગાર કરી આમ-તેમ ફરી રહ્યાં છે. તે સ્થાનને જોઈને બ્રાહ્મણ દેવતા વિચારવા લાગ્યા, "આ હું શું જોઈ રહ્યો છું? આ કોનું સ્થાન હશે? હું રહેતો હતો તે જ સ્થાન જો આ હોય તો તે આવું કેમ થઈ ગયું?"

આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે ત્યાં તો દેવતા જેવા તેજસ્વી સ્ત્રી પુરુષો અનેક પ્રકારનાં વાજાંની સાથે તુમુલ સ્વરથી ગાતાં-ગાતાં (અત્યાર સુધી જેમનો દેખાવ દરિદ્રી જેવો હતો પણ હવે ભાગ્ય ખૂલી જવાથી જેમનું સ્વરૂપ દેવેન્દ્ર જેવું બની ગયું છે તેવા) મહાભાગ્યશાળી બ્રાહ્મણ્ (સુદામાજી) નું સ્વાગત કરવામાટે આવી પહોંચ્યા ॥24॥

(આ દરમ્યાન ત્યાં ઇન્દ્રની રાજધાની અમરાવતીનો અને તેમની પત્નીમાં ઇન્દ્રાણીનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ ગયો હતો) પતિ દેવનું શુભ આગમન સાંભળી બ્રાહ્મણીનાં નેત્રો અતિ આનન્દથી ખીલી ઊઠ્યાં. તે એકદમ જલદી-જલદી ઘરમાંથી બહાર નીકળી, (એકાએક સર્વ આભૂષણોથી આભૂષિત અને ઐશ્વર્ય યુક્ત થઈ ગઈ તેથી) તે એવી લાગતી હતી કે જાણે મૂર્તિમતી લક્ષ્મીજી કમલ વનમાંથી પધાર્યાં હોય ॥25॥

પાસે આવી પતિને જોઈને પતિવ્રતાને નેત્રમાં પ્રેમનાં આંસુ આવ્યાં તેથી આંખ મીંચાઈ ગઈ, બુદ્ધિથી નમસ્કાર કર્યા અને મનથી પતિને આલિંગન કર્યું ॥26॥

જેમણે સોનાના હાર ગળામાં પહેર્યાં છે તેવી દાસીઓની વચ્ચે વિમાનમાં બેઠેલી દેવાંગનાઓ જેવી તે અત્યન્ત શોભાયમાન અને દેદીપ્યમાન થઈ રહી હતી. તેને આ રૂપમાં જોઈ સુદામાજીને આશ્ચર્ય થયું કે કેવું અલૌકિક ચરિત્ર મારા પ્રભુનું છે! ॥27॥

પોતે એને જોઈને પ્રસન્ન થયા અને એની સાથે પોતાના મન્દિરમાં આવ્યા ત્યાં તો મહેન્દ્રનું ભવન હોય તેવું હજારો મણિઓના સ્તમ્ભવાળું પોતાનું ઘર જોયું ॥28॥

સુવર્ણના સાજવાળા હાથીદાન્તના બનેલા પલંગો ઉપર દૂધના ફીણ જેવા શ્વેત અને કોમલ બિછાનાં બિછાવવામાં આવ્યાં હતાં. સોનાની દાંડીવાળા ઘણા બધા ચામર યથાસ્થાન રાખેલ હતા ॥29॥

સિંહાસનો સોનાનાં હતાં અને તેમના ઉપર કોમલ ગાદીઓ ગોઠવી દેવામાં આવી હતી. મોતીઓની લટીઓવાળા ચન્દરવા પણ ઝગમગી રહ્યા હતા ॥30॥

ભીંતો સ્વચ્છ સ્ફટિકમણિ તથા લીલમની હતી અને રત્નનિર્મિત સ્ત્રીઓની પ્રતિમાઓના હાથમાં રત્નોના દીવાઓ પ્રકાશી રહ્યા હતા ॥31॥

આ પ્રમાણે સર્વ સમ્પત્તિઓની રેલમછેલ જોઈ તથા તેનું કોઈ પ્રત્યક્ષ કારણ ન જણાતાં સાવધાન થઈ બ્રાહ્મણ દેવતા વિચાર કરવા લાગ્યા કે આટલી સમ્પત્તિ મારે ત્યાં ક્યાંથી? ॥32॥

તે મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યા "ઓહો! હું જન્મથી જ ભાગ્યહીન અને દરિદ્ર છું. તો પછી મારી આ અઢળક સમ્પત્તિ-સમૃદ્ધિનું કારણ શું હોઈ શકે? ચોક્કસ, લક્ષ્મીજી જેવી જેની અનેક મહાવિભૂતિઓ છે તે યદુવંશશિરોમણિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના કૃપા કટાક્ષ સિવાય બીજું કોઈ કારણ ન હોઈ શકે* ॥33॥ વિશેષ : અઢળક સમૃદ્ધિનાં કારણો ભગવદિચ્છા, પ્રારબ્ધ, કાલ, સાનુકૂલ ગ્રહો અને ભગવાન્ છે. કોઈ એકાએક રાતોરાત પૈસાદાર થઈ જાય તો લોકો કહે છે કે તેના ઉપર લક્ષ્મીજીની નજર પડી ગઈ હશે. લક્ષ્મીજી જેવી મહાન વિભૂતિઓ ભગવાનની અનેક છે તો આપની કૃપાદૃષ્ટિ પડી જાય તો શું બાકી રહે? માટે તે જ કારણ છે.

જેવી રીતે (વરસાદ ઉપર જ આધાર રાખનાર, બળબળતા તાપથી સન્તપ્ત ખેડૂતો રાતે ઘેર સૂતેલા હોય ત્યારે તેમનાં ખેતરોમાં) મેઘ ખૂબ વરસાદ વરસાવી દે તેવી રીતે ભક્તોની હાલત જોઈને યદુવંશ શિરોમણિ કંઈ પણ બોલ્યા વિના તેમની ગેરહાજરીમાં યાચનારને અઢળક સમ્પત્તિ આપી દે છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતે પૂર્ણકામ અને લક્ષ્મીપતિ હોવાથી અનન્ત ભોગ સામગ્રીઓનાં ભોક્તા છે તેમાંય વળી મારા તો એ સખા છે. (પછી મને આપવામાં કશી કચાશ રાખે ખરા?) ॥34॥

મારા પ્યારા સખા શ્રીકૃષ્ણ આપે છે ઘણું પણ તેને માને છે બહુ ઓછું (કારણ કે ઓછું આપનાર જ શરમથી કહ્યા વિના ગુપ્ત રીતે આપે) અને આપના પ્રેમી ભક્તો આપને તુચ્છ વસ્તુની ભેટ કરે તો તેને તે ઘણી મોટી માની લે છે. જુઓ તો ખરા, (ઇન્દ્ર વગેરે અમૃત લાવીને આપને સમર્પણ કરે તો તે પણ આપ નથી આરોગતા જ્યારે) મેં આપેલા મુઠ્ઠીભર પૌંઆ આરોગ્યા અને તે પણ જાણે પોતાની પરમ ઇચ્છેલી વસ્તુ મળી ગઈ હોય તેમ પરમ પ્રેમથી. સ્વયં તો કોટિ બ્રહ્માંડના નાયક છે. (છતાં આપને ઇન્દ્રના અમૃત કરતાં મારા પૌંઆમાં વધારે સ્વાદ આવ્યો!) ॥35॥

મને ભવોભવ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો જ પ્રેમ, આપનું જ સખ્ય, આપની જ મિત્રતા અને આપનું જ દાસ્ય પ્રાપ્ત હો. (મારે સમ્પત્તિ જોઈતી નથી) સદા સર્વદા ગુણોના એક માત્ર

નિવાસસ્થાન મહાનુભાવ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં પ્રેમ વધતો જાય અને આપના જ પ્રેમી ભક્તોનો મને સત્સંગ પ્રાપ્ત થતો રહે* ॥36॥ વિશેષ : આવા ભક્તવત્સલ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજું કોઈ નથી તેથી તેમની સાથે ઘણી જાતની સગાઈ હોય એમ લાગે છે. પ્રેમ (સૌહાર્દ) હૃદયનો ધર્મ છે, સખ્ય પ્રાણનો ધર્મ છે, મૈત્રી એ ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ છે અને દાસ્ય એ દેહનો ધર્મ છે. જન્મ થાય તો વિષયાસક્તિ થાય અને તે સત્સંગથી દૂર થાય. સૌહાર્દ (પ્રેમ) હૃદયનો ધર્મ છે, સખ્ય એ પ્રાણનો ધર્મ છે અર્થાત્ ભગવાન્ મારા પ્રાણના સખા થાય તો પ્રાણ આપને જ અનુસરે. મૈત્રી એ ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ છે. (ઇન્દ્રિયો મિત્રને રુચે તેવું જ કરતી હોય છે) દાસ્ય એ દેહનો ધર્મ છે. પ્રાણીઓનાં આ ચાર હૃદય, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો અને દેહ ભગવન્મય થાય તો કૃતાર્થ થવાય. વગર માગ્યે જો આટલી સમૃદ્ધિ આપી દીધી તો પછી આપના ઘેર જઈને યાચનારને આપ શું ન આપે?

અજન્મા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સમ્પત્તિ આદિના દોષ જાણે છે. આપ જુએ છે કે બહુ ધનવાન પુરુષોનું ધન અને ઐશ્વર્ય ના મદથી પતન થઈ જાય છે તેથી આપ પોતાના અદૂરદર્શી ભક્તને બુદ્ધિનો વ્યામોહ કરનારી સમ્પત્તિ, રાજ્ય અને ઐશ્વર્ય વગેરે આપતા નથી ॥37॥
હે પરીક્ષિત! પોતાની બુદ્ધિથી આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી તે બ્રાહ્મણ દેવતાએ, (આ બધું બ્રાહ્મણીમાટે જ આપ્યું છે) થોડા વખત પછી વિષયો છોડવાની ઇચ્છાથી પોતાની પત્નીમાં આસક્તિ રાખ્યા વગર વિષયોનું સેવન કર્યું; અવિદ્યાને દૂર કરનાર શ્રીકૃષ્ણમાં તેમની ભક્તિ તો રોજ-રોજ વધતી જ રહી ॥38॥

હે પ્રિય પરીક્ષિત! દેવતાઓના પણ આરાધ્ય દેવ ભક્તભયહારી યજ્ઞપતિ સર્વશક્તિમાન ભગવાન્ સ્વયં બ્રાહ્મણોને પોતાના પ્રભુ, ઇષ્ટદેવ માને છે. તેથી આ જગતમાં બ્રાહ્મણોથી મોટું કોઈ નથી ॥39॥

આ પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણ દેવતાને ભગવત્સાક્ષાત્કાર થયો તેથી તેમનામાં ભગવદાવેશ થઈ ગયો. ભગવાનના સખા તો હતા જ. તેમણે જોયું કે "જો કે ભગવાન્ અજિત છે, કોઈને અધીન નથી, છતાં આપ પોતાના ભક્તોને અધીન થઈ જાય છે”
એતદ્ બ્રહ્મણ્યદેવસ્ય શ્રુત્વા બ્રહ્મણ્યતાં નરઃ ॥
લબ્ધભાવો ભગવતિ કર્મબન્ધાદ્ વિમુચ્યતે ॥41॥

હે પરીક્ષિત! બ્રાહ્મણોને પોતાના ઇષ્ટદેવ માનનારા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની આ બ્રાહ્મણ ભક્તિને જે સાંભળે છે તેનો ભગવદ્ભાવ દૃઢ થાય છે અને તે કર્મબન્ધનથી મુક્ત થઈ જાય છે ॥41॥
ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના ત્રીજા ફલ-પેટાપ્રકરણનો શ્રીરૂપ ચોથો) "ભગવાને સુદામાને સમ્પત્તિ આપી”

અધ્યાય 82 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 79

ભગવાનનું કુરુક્ષેત્રમાં પધારવું

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય 5

વિશેષ : સાત્વિક પ્રકરણમાં છ અધ્યાયથી ત્રણ પ્રકારના ધર્મો-પ્રમેય, સાધન અને ફલ કહ્યા. હવે ધર્મીઓને કહે છે. એ ત્રણ અધ્યાયથી પ્રમેય, સાધન અને ફલ ના ધર્મીઓનું એક સાથે નિરૂપણ કરે છે. સાત્વિક પ્રમેયમાં જેવો ધર્મી જોઈએ તે આ બ્યાસીમા અધ્યાયમાં કહે છે. સર્વનો એ વહાલો હોય, સર્વનો સાક્ષી હોય અને સર્વનું પ્રિય અને હિત કરનાર તેને ધર્મી કહે છે. એ તીર્થમાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. જ્ઞાનપૂર્ણ હોય એવો અને મોક્ષને આપનાર ગુરુ તે જ ધર્મી અહીં કહે છે. ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન અને રસાત્મક ચરિત્રોનું શ્રવણ એ સાત્વિક ભક્તોનું એક માત્ર સાધન છે તે આગળ ચોત્રીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી ફલ સ્વરૂપ હરિ બધાંની ઇચ્છા પૂરી કરનારા છે તે કહેવામાં આવે છે. ત્યારબાદ દેશ, કાલ અને અંગ(યજ્ઞરૂપ ક્રિયાશક્તિ)નું નિરૂપણ આવે છે. આમ તામસ ભક્તોનું તામસપણું મટાડી દઈ તેમને રાજસ બનાવવામાં આવે છે અને રાજસ ભક્તોનું રાજસત્વ દૂર કરીને તેમને સાત્વિક બનાવવામાં આવે છે. બધા જ્યારે સાત્વિક થાય ત્યારે ભગવાન્ પ્રમેય થાય છે(ભગવાનને ઓળખી શકાય છે) બીજી રીતે નહિ એ વાત સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે(કારિકા).

અથૈકદા દ્વારકાયાં વસતો રામકૃષ્ણયો: -॥

સૂર્યોપરાગ: સુમહાન્ આસીત્ કલ્પક્ષયે યથા ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી દ્વારકામાં નિવાસ કરી રહ્યા હતા. એકવાર પ્રલય વખતે થાય તેવું સર્વ ગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ આવ્યું ॥1॥

હે પરીક્ષિત! લોકોને જ્યોતિષીઓદ્વારા એ ગ્રહણની ખબર પહેલેથી જ પડી ગઈ હતી તેથી ચારે તરફથી લોકો પોત-પોતાનું કલ્યાણ કરી લેવાના ઉદ્દેશથી પુણ્ય વગેરે કમાઈ લેવામાટે રાજા કુરુએ નિર્માણ કરેલ સ્યમન્તકતીર્થ કુરુક્ષેત્રમાં ગયાં ॥2॥

સ્યમન્તપંચક એ ક્ષેત્ર છે જ્યાં શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ પરશુરામજીએ આખી પૃથ્વીને ક્ષત્રિયહીન કરી રાજાઓની રુધિરધારાથી નવ મોટા *કુંડ બનાવી દીધા હતા ॥3॥

વિશેષ : પરશુરામજીએ સંકલ્પ કર્યો હતો કે અમુક સમયે બધા ક્ષત્રિયોનો હું નાશ કરીશ. ત્યારે બધા ક્ષત્રિયો કુરુક્ષેત્રમાં મરવાથી મોક્ષ મળે છે એમ વિચારી તે સમયે કુરુક્ષેત્રમાં ગયા અને ત્યાં પરશુરામજીએ તેમને હણ્યા હતા પાછળથી ઋચિક વગેરે પિતરોના આશીર્વાદથી તે રુધિરના કુંડ જળના કુંડ બની ગયા હતા.

જેવી રીતે કોઈ સાધારણ મનુષ્ય પોતાના પાપની નિવૃત્તિમાટે પ્રાયશ્ચિત કરે તેવી જ રીતે સર્વ શક્તિમાન્ ભગવાન્ પરશુરામે, પહેલાં તો કુરુક્ષેત્રમાં કરેલા વધનું પાપ કોઈને લાગતું નથી અને બીજું પરશુરામજી ભગવાન્ હતા તેથી પણ તેમને કોઈ પાપનો સમ્બન્ધ હોઈ શકે નહિ છતાં લોકમર્યાદાની રક્ષાને માટે ત્યાં યજ્ઞો કર્યા હતા ॥4॥

એ વખતે મોટી તીર્થયાત્રામાં ભારતવર્ષની (બધાં રાજ્યોની) પ્રજા ત્યાં ભેગી થઈ હતી. તેમાં વૃષ્ણિઓ, અક્રૂર, વસુદેવ, ઉગ્રસેન વગેરે ત્યાં ગયા ॥5॥

હે ભારત! (યાદવોને સર્વદા ભગવાનનું સાન્નિધ્ય હોવાથી) ઘરમાં જ સર્વ શ્રેયનાં સાધન હતાં. તેથી કુરુક્ષેત્ર જવાની જરૂર ન હતી પણભગવાનના સતત સહવાસને લીધે ભગવાનની અવજ્ઞા-અનાદર રૂપી પાપ સમ્ભવે છે જેનું બીજે ક્યાંય પ્રાયશ્ચિત ન હોવાથી તો પાપ દૂર કરવાને માટે ગદ, પ્રદ્યુમ્ન, સામ્બ વગેરે પણ ભરતના વંશજ કુરુએ નિર્માણ કરેલ કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા હતા. અનિરુદ્ધજી અને યદુવંશી સેનાપતિ કૃતવર્મા બન્ને, સુચન્દ્ર, શુક, સારણ વગેરેની સાથે નગરની રક્ષાને માટે દ્વારકામાં રોકાયા હતા. યાદવો એક તો સહજ જ તેજસ્વી હતા. ઉપરાન્ત ગળામાં સોનાની માળા દિવ્ય પુષ્પોના હાર, કીંમતિ વસ્ત્રો અને કવચોથી સુસજ્જિત હોવાને લીધે તેમની શોભા ઘણી વધી રહી હતી. તીર્થયાત્રાના માર્ગમાં તેઓ દેવતાઓના વિમાનના જેવા રથો, સમુદ્રના મોજાંઓની જેમ ચાલનારા ઘોડા, વાદળોના જેવા વિશાલકાય અને ગર્જના કરતા હાથીઓ તથા વિદ્યાધરોના જેવા મનુષ્યોદ્વારા ઉંચકાયેલી પાલખીઓ ઉપર પોતાની પત્નીઓની સાથે એવા શોભી રહ્યા હતા જાણે સ્વર્ગના દેવતાઓ યાત્રા કરી રહ્યા હોય. મહાભાગ્યવાન્ યદુવંશીઓએ કુરુક્ષેત્ર પહોંચી કામ, ક્રોધ, ભોગ વગેરેનો ત્યાગ કરી સ્નાન કર્યું સૂર્ય ગ્રહણ ગ્રસ્ત જ અસ્ત થયેલ હોવાથી બધાએ તે દિવસે ઉપવાસ કર્યો. (આ ઉપવાસ તીર્થે પહોંચીને કરવાનો ઉપવાસ નથી, કારણ કે કુરુક્ષેત્રમાં આવા ઉપવાસનો નિષેધ છે) ॥6-9॥

ગ્રહણ સમયે તેમણે બ્રાહ્મણોને ગોદાન કર્યું. દાનમાં આપેલી ગાયોને સુન્દર ઝૂલ ઓઢાડેલી હતી અને તેમના ગળામાં પુષ્પોની માલા તથા સોનાની સાંકળો હતી. ત્યાં એક મુખ્ય સરોવર છે અને નવ બીજા હ્રદ (કુંડ) છે જે 'રામહ્રદ'ને નામે ઓળખાય છે. ગ્રહણ છૂટ્યા પછી પહેલાં મુખ્ય સરોવરમાં સ્નાન કરી પછી વિધિવત્ રામહ્રદમાં સ્નાન કર્યું ॥10॥

"અમારી શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં ભક્તિ હો"

મત્સ્ય, ઉશીનર, કોસલ, વિદર્ભ, કુરુ, સૃંજય, કામ્બોજ, કૈકય, મદ્ર, કુન્તિ, કૌંકણ, કેરલ દેશના અને બીજા અનેક દેશોના પોતાના પક્ષના તથા શત્રુપક્ષના સેંકડો રાજાઓ આવ્યા હતા. હે રાજન્! પોતાના સુહ્રદ નન્દરાયજી વગેરેની સાથે ગોપીજનો અને ગોપો ને પણ જોયા. તેઓ ઘણા કાલથી શ્રીકૃષ્ણ દર્શનની તીવ્ર ઉત્કંઠાવાળાં હતાં ॥13-14॥

હે પરીક્ષિત! એકબીજાનાં દર્શન, મિલન અને વાર્તાલાપ થી બધાને બહુ જ આનન્દ થયો. બધાંનાં હ્રદયકમલ અને મુખકમલ ખીલી ઊઠ્યાં. બધાં એક બીજાને ભુજાઓમાં ભીડી લઈ છાતીએ લગાવતાં તેમનાં નેત્રોમાં આંસુઓની ઝડી લાગી જતી, રોમેરોમ ખીલી ઊઠતું, પ્રેમના આવેગથી વાણી બંધ થઈ જતી અને બધાંજ આનંદસમુદ્રમાં ડૂબકીઓ મારવાલાગ્યા* ॥15॥

વિશેષ : હર્ષ થાય છે અન્દર પણ એનો વેગ એવો પ્રબળ હોય છે કે તેનો પ્રભાવ બહાર પ્રકટ થઈ જાય છે. કાયા, વાણી, મન અને બધી ઇન્દ્રિયોમાં ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે. 'રોમાંચ' કાયિક

સન્તોષ, "ગદ્ગદ ગિરા" વાચિક સન્તોષ અને "આનન્દિત થયાં"

પુરુષોની જેમ સ્ત્રીઓ પણ એક બીજાંને જોઈને પ્રેમ અને આનન્દ માં મગ્ન થઈ ગયાં. તેઓ અત્યન્ત સૌહાર્દ, મન્દ મલકાટ, પરમ પવિત્ર તીરછી દૃષ્ટિથી

જોઈ-જોઈ પરસ્પર ભેટ્યાં. ઘણા વખતે મળ્યાં હોવાથી રોતાં-રોતાં તે-તે નામોચ્ચાર પૂર્વક એક બીજાંને પોતાના ભુજપાશમાં જકડી લઈ કેસરચર્ચિત વક્ષ:સ્થલોને બીજી સ્ત્રીઓનાં વક્ષ:સ્થલો સાથે દબાવતાં અને અત્યન્ત આનન્દનો અનુભવ કરતાં નેત્રોમાંથી તે પ્રેમનાં આંસુ છલકાઈ જતાં ॥16॥

અવસ્થા વગેરેમાં નાનાઓએ વૃદ્ધોને પ્રણામ કર્યા અને તેમણે તેમના પ્રણામનો સ્વીકાર કર્યો. એકબીજાનું સ્વાગત કરી, કુશલ-મંગલ વગેરે પૂછી-પૂછી તેઓ શ્રીકૃષ્ણની મધુર લીલાઓ આપસમાં કહેવા-સાંભળવા લાગ્યાં(પરમ વૈષ્ણવનું આજ લક્ષણ છે) ॥17॥

હે પરીક્ષિત! કુન્તાજી (વસુદેવજી વગેરે) પોતાના ભાઈઓ, (શ્રુતદેવા વગેરે) બહેનો તેમના (બલદેવજી, શિશુપાલ વગેરે) પુત્રો, (મારિષા અને શૂરસેન) માતા-પિતા, (દેવકીજી વગેરે) ભાભીઓ અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જોઈ તથા તેમની સાથે વાતો કરી પોતાનાં બધાં દુ:ખ ભૂલી ગયાં ॥18॥

કુન્તાજીએ વસુદેવજીને કહ્યું: હે ભાઈ! (દુષ્ટ ન પૂછે તે તો સમજાય પણ) તમે તો આર્ય છો. હું ખરેખર અભાગણી છું. મારી એક પણ અભિલાષા પૂરી ન થઈ. આપ જેવા સજ્જન શિરોમણિ ભાઈ પણ આફતને સમયે મારી ખબર ન લે, મને યાદ પણન કરે તેથી વધારે દુ:ખની વાત બીજી કઈ હોઈશકે? ॥19॥

હે ભાઈ! જેનું પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂલ હોય, વિધાતા વાંકી હોય તેને સ્વજન-સમ્બન્ધી, પુત્રો, માતા-પિતા પણ ભૂલી જાય છે એમાં આપ લોકોનો કોઈ દોષ નથી ॥20॥

વસુદેવજીએ : (નાની બહેનને સ્નેહથી) કહ્યું:હે અમ્બ! અમારો દોષ ન જો. મનુષ્યો તો દેવ (કાલ) નાં રમકડાં છે. આ સમ્પૂર્ણ જગત્ કાલ ભગવાનને વશ છે. તેને વશ રહી સહુ કર્મ કરે છે અને તેનું ફલ ભોગવે છે ॥21॥

હે બહેન! કંસ અમારા ઉપર કાળો કેર વરતાવતો હતો તેથી અમે ચારેય દિશાઓમાં ભાગતા જ ફરતા હતા. હવે થોડા દિવસ પહેલાં જ પ્રભુકૃપાથી અમે પોતાના મૂલ સ્થાને ઠરીને સ્થિર થયાં છીએ ॥22॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ત્યાં જેટલા રાજાઓ આવ્યા હતા તે બધાનું વસુદેવજી, ઉગ્રસેનજી વગેરે યદુવંશીઓએ ખૂબ સન્માન કર્યું. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરી તે બધાંને પરમ આનન્દ અને શાન્તિ થઈ ॥23॥

હે પરીક્ષિત! ભીષ્મ પિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન વગેરે પુત્રોની સાથે ગાન્ધારી, પત્નીઓની સાથે યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવ, કુન્તાજી, સૃંજય, વિદુરજી, કૃપાચાર્ય, કુન્તિભોજ, વિરાટ, ભીષ્મક, મહારાજા, નગ્નજિત, પુરુજિત્, દ્રુપદ, શલ્ય, ધૃષ્ટકેતુ, કાશી નરેશ, દમઘોષ, વિશાલાક્ષ, મિથિલાનરેશ, મદ્રનરેશ, કેકયનરેશ, યુધામન્યુ, સુશર્મા, પોતાના પુત્રોની સાથે

બાહ્લીક અને બીજા પણ યુધિષ્ઠિરના અનુયાયી નૃપતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું પરમ સુન્દર શ્રીનિકેતન શ્રીઅંગ અને આપની પત્નીઓને જોઈ અત્યન્ત વિસ્મિત થઈ ગયા ॥24-27॥

હવે તેઓ બલદેવજી તથા શ્રીકૃષ્ણ પાસે સન્માન પ્રાપ્ત કરી ઘણા આનન્દથી શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહયુક્ત સ્વજનો-યાદવોની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. (ભગવાનની પ્રશંસા તો બધા કરે પણભગવાને જેમનો પરિગ્રહ-અંગીકાર કર્યો છે તેમની પ્રશંસા કરનાર વિરલ છે) ॥28॥

તેઓએ ઉગ્રસેનજીને સમ્બોધીને કહ્યું "હે ભોજરાજ ઉગ્રસેનજી! સાચું પૂછો તો આ જગતના મનુષ્યોમાં જન્મ તમારો જ સફલ છે. ધન્ય છે, ધન્ય છે. (વૈકુંઠવાસીઓને તો દર્શન ક્યારેક થાય છે) યોગ કદાચ પરિપક્વ થાય તો ભગવાનના દર્શન એક જ વાર કરાવી શકે જ્યારે આપ તો ભગવાનનાં દર્શન નિત્ય નિરન્તર કરતા રહો છો ॥29॥

વેદોએ ઘણા આદરપૂર્વક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિનું ગાન કર્યું છે. શ્રીકૃષ્ણની અતિ રસાલ કીર્તિ આદરપૂર્વક શ્રવણ કરવામાં આવે તો તે જગતને અત્યન્ત પવિત્ર કરી દે છે. જેમની કીર્તિ જગતને પવિત્ર કરી દે તે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણનું શું કહેવું? વળી આપના ચરણકમલનું જલ-ગંગાજી અને આપની વાણી ગીતાજી તેમજ ભાગવતજી પણ જગતને એવી જ રીતે પાવન કરી દે છે. સમયની ઊથલ-પાથલથી પૃથ્વીનું બધું સૌભાગ્ય નાશ પામી ચૂક્યું હતું; પરન્તુ આપનાં ચરણકમલનો સ્પર્શ થતાં પૃથ્વીમાં સમગ્ર શક્તિઓનો સંચાર થઈ ગયો અને ફરી તે અમારી બધી આશા-અરમાન, ઇચ્છા-અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરવા લાગી છે ॥30॥

હે ઉગ્રસેનજી! આપ લોકોનો શ્રીકૃષ્ણની સાથે વૈવાહિક તેમ ગોત્રસમ્બન્ધ છે એટલું જ નહિ આપ હર સમય એમનાં દર્શન અને સ્પર્શ પ્રાપ્ત કરતા રહો છો. આપ શ્રીકૃણની સાથે હરો-ફરો છો, મીઠી-મીઠી વાતો કરો છો, શયન કરો છો, બેસો છો અને ખાન-પાન કરો છો. આમ તો આપ લોક ગૃહસ્થીની ઝંઝટમાં ફસાયેલા રહો છો; જે નરકનો માર્ગ છે, પરન્તુ જે સમ્બન્ધ બીજાઓને માટે નરકમાં નાખનારો છે તે જ સમ્બન્ધ આપને માટે વિષ્ણુરૂપ થઈ રહ્યો છે, કારણ કે આપના ઘરમાં સર્વ સન્દેહોના નિવારક સાક્ષાત્ વિષ્ણુ નિવાસ કરે છે અને વિષ્ણુનાં તો દર્શન માત્રથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ સુદ્ધાંની સ્પૃહા રહેતી નથી ॥31॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : શ્રીકૃષ્ણની સાથે યાદવો અહીં આવ્યા છે એ વાત જાણીને નન્દરાયજી ગોપોને સાથે લઈ ગાડામાં દહીં, દૂધ વગેરે ભેટ આપવાના પદાર્થો ભરીને એમના દર્શનાર્થ ત્યાં આવ્યા ॥32॥

જેમ દેહમાં પ્રાણ આવે અને દેહ ચાલે તેમ યાદવો નન્દરાયજીને જોઈને બહુ રાજી થઈ ઊભા થઈ ગયા. ઘણા દિવસે મેળાપ થયો હતો એટલે દર્શનની ઉત્કંઠા ઘણી વધી ગઈ હતી તેથી એક બીજાને ગાઢ આલિંગન કરીને મળ્યા ॥33॥

વસુદેવજી નન્દરાયજીને મળીને બહુ પ્રસન્ન થયા અને અન્દરના પ્રેમથી બહાર વિહ્વલ થઈ ગયા; કંસે જે-જે દુ:ખ આપ્યાં હતાં જેને લીધે પોતાને સ્વપુત્રોને નન્દરાયજીને ત્યાં રાખવા પડ્યા હતા એ બધી વાતો એક પછી એક યાદ આવીગઈ ॥34॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા બલદેવજી એ માતા યશોદાજી તથા પિતા નન્દરાયજીને ભેટીને પછી પ્રણામ કર્યા. હે પરીક્ષિત! તે વખતે પ્રેમનાં પૂરથી બન્ને ભાઈઓને ડૂમો ભરાઈ આવ્યો અને કંઈ બોલી શક્યા નહિ ॥35॥

મહાભાગ્યવતી યશોદાજી તથા નન્દરાયજી એ બન્ને પુત્રોને પોતાની ગોદમાં બેસાડી દીધા અને ભુજાઓથી ગાઢ આલિંગન કર્યું. એમના હૃદયમાં ઘણા કાલનું વિયોગનું દુ:ખ હતું તેથી નેત્રો સજલ થયાં, વિયોગનો શોક હળવો થયો* ॥36॥ વિશેષ : "જે મને જેવી રીતે ભજે છે તેને હું તેવી જ રીતે ભજુ છું"

રોહિણીજી અને દેવકીજી વ્રજેશ્વરી યશોદારાણીને ભેટી પડ્યા. યશોદાજીએ તેમની સાથે મિત્રતાનો જે વ્યવહાર કર્યો હતો તેને યાદ કરતાં બન્નેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. તેઓ યશોદાજીને કહેવા લાગ્યાં ॥37॥

"હે વ્રજરાણીજી! હે યશોદારાણી! આપે અને વ્રજેશ્વર નન્દરાયજીએ અમારી સાથે જે મિત્રતાનો વ્યવહાર કર્યો છે તેનો બદલો આ પૃથ્વી ઉપર સર્વથા વાળી શકાય એમ નથી. અમને ઇન્દ્રનો વૈભવ અને ઐશ્વર્ય મળે તો પણ તે ઉપકાર ભૂલી શકાય તેવો નથી. ઇન્દ્રાસન અમને મળી જાય અને એ ઇન્દ્રાસન આખું ને આખું આપને આપી દઈએ તો પણ અમે ઋણમાંથી છૂટી શકીએ નહિ. (વધુ તો શું કહું. તમામ યાદવો તમારી મૈત્રીથી ખરીદાયેલા છે) ॥38॥

હે દેવી! જે વખતે બલદેવ અને શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં મા-બાપને જોયાં પણ નહોતાં અને એમના પિતાએ તેમને આપને ત્યાં થાપણના રૂપમાં મૂક્યા હતા તે વખતે આપ બન્નેએ એ બન્નેની, આંખની પારૂપણ આંખની પૂતળીઓની જેમ રક્ષા કરે તેમ, રક્ષા કરી. આપે જ એમને ખવડાવ્યું, પિવડાવ્યું, લાડ કર્યાં, રીઝવ્યા; એમના કલ્યાણને માટે અનેક પ્રકારના ઉત્સવ મનાવ્યા. સાચું પૂછો તો એમનાં મા-બાપ જ આપ જ છો. આપની દેખરેખમાં એમને ઊની આંચ સુદ્ધાં નથી આવી. તે સર્વથા નિર્ભય રહ્યા. એવું કરવું આપ લોકોને ઉચિત જ હતું, કારણ કે સત્પુરુષોની દૃષ્ટિમાં પોતાના-પરાયાનો ભેદભાવ નથી રહેતો. તે નન્દરાણીજી! ખરેખર આપ લોક પરમ સન્ત છો"

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! હું કહી ગયો છું કે ગોપીજનોના પરમ પ્રીતમ જીવન-સર્વસ્વ શ્રીકૃષ્ણ જ હતા. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરતાં નેત્રોની પલક લાગે છે ત્યારે તેઓ પલકના બનાવનાર બ્રહ્માજીને જ શાપ દેતાં હતાં. તે જ પ્રેમની મૂર્તિ ગોપીજનોને આજ ઘણા સમય બાદ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થયાં. તેમના મનમાં તેને માટે કેટલી આર્તિ હતી તેનું તો અનુમાન પણ ન કરી શકાય. તેમણે નેત્રોને માર્ગે પોતાના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં લઈ જઈ ગાઢ આલિંગન કર્યું અને તન્મય થઈ ગયાં. હે પરીક્ષિત! શું કહું? તેઓ નિત્ય નિરન્તર અભ્યાસ કરનારા યોગીઓને પણ જે દુર્લભ છે તે ભાવને પ્રાપ્ત થયાં-ભગવદ્રૂપ થઈ ગયાં ॥40॥

ભગવાને ગોપીજનોને ભાવમાં મગ્ન થઈ ગયેલાં જોયાં. તેમને આપ એકાન્તમાં મળ્યા. એમને હૃદય સરસાં લગાવ્યાં, કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને હસતાં-હસતાં આપ કહેવા લાગ્યા ॥41॥

"હે સખીઓ! અમે અમારા સ્વજન-સમ્બન્ધીઓના કાર્ય કરવામાટે ગોકુલ છોડી ચાલ્યા ગયા. ત્યાં શત્રુઓ અને તેમના પક્ષકારોનો વિનાશ કરવામાં ફસાઈ ગયા. (તેથી પાછું તમને મળવા આવી શકાયું નહિ પણચિત્ત તો તમારામાં જ હતું) ત્યાં ઘણા દિવસો લાગી ગયા. તમે લોકો ક્યારેય અમને યાદ પણ કરો છો? ॥42॥ તમારા મનમાં ક્યાંક એવી શંકા તો નથી થઈ ગઈ કે અમે અકૃતજ્ઞ છીએ અને એવું સમજી તમને અમારા તરફથી ખોટું તો નથી લાગી ગયું? કેમકે મળવું અને છૂટા પડવું એમાં માણસ સ્વતન્ત્ર નથી. પણ ભગવાન્ છૂટા પાડે ત્યારે છૂટા થવાય અને ભગવાન્ મેળાપ કરાવે ત્યારે માણસથી મળાય. ભૂતમાત્રને માટે આ નિયમ છે એમ તમે સમજો. (ગોપીજનો શ્રીકૃષ્ણને મનુષ્ય સમજે છે એવું સ્વીકારી આ કહેવામાં આવ્યું છે) ॥43॥

જેવી રીતે વાયુ મેઘના સમૂહ (નિગુર્ણ) ને, ઘાસનાં તણખલાં (રાજસ) ને, ં (સાત્વિક) ને અને રજકણો (તામસ) ને સ્વચ્છન્દરૂપથી એકબીજા સાથે મેળવી આપે છે કે છૂટાં પાડે છે તેવી જ રીતે કાલ ભગવાન્ પણ બધાનો સંયોગ-વિયોગ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરતા રહે છે. (આમ સંયોગ-વિયોગ કાલને આધિન હોવાથી તેમાં કોઈનો વાંક નથી) ॥44॥

હે સખીઓ! એ ઘણા સૌભાગ્યની વાત છે કે તમને લોકોને મારો તે પ્રેમ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે જે મારી પ્રાપ્તિ કરાવી દેનારો છે, કારણ કે મારી ભક્તિ એકલી જ પ્રાણીઓને અમૃતત્વ (મોક્ષ) મેળવી આપવામાટે સમર્થ છે* ॥45॥

વિશેષ : ભક્તિ=હૃદયના પ્રેમપૂર્વકની સેવા અથવા "હું પહેલાં, હું પહેલાં"

હે (અંગના) વહાલાં ગોપીજનો! જેવી રીતે ઘટ, પટ વગેરે જેટલા પણ ભૌતિક પદાર્થો છે તેમના આદિ, અન્ત અને મધ્ય માં, બહાર અને અંદર તેમનાં મૂલ કારણ પૃથ્વી, જલ, વાયુ, અગ્નિ તથા આકાશ જ ઓતપ્રોત થઈ રહેલાં છે. તેવી જ રીતે જેટલા પણ પદાર્થો છે તેમની પહેલાં, પછી, વચમાં, બહાર અને અન્દર કેવલ હું જ રહેલો છું ॥46॥

આ જ પ્રમાણે બધાં પ્રાણીઓનાં શરીરમાં આ જ પંચમહાભૂત તેમનાં સ્વરૂપ તરીકે રહેલાં છે. (અર્થાત્ આ જગત્ પંચમહાભૂતોનું બનેલું છે) પછી બંને મારામાં રહેલાં છે પરન્તું હું બંનેથી પર અવિનાશી સત્ય છું એવો તમે અનુભવ કરો"

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પરીક્ષિત! આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ગોપીજનોને અધ્યાત્મ જ્ઞાન (આત્મા બ્રહ્મ છે તેવા જ્ઞાન) ની શિક્ષા આપી. (તેઓ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યાં હતાં છતાં) બોધ આપનાર ભગવાન્ (અથવા આપે આપેલ ઉપદેશ) નું વારંવાર સ્મરણ કરવાથી લિંગ શરીર-જીવકોશનો ત્યાગ કરી તેઓ ભગવદ્રૂપ જ થઈ ગયાં ॥48॥

આહુશ્ચ તે નલિનનાભ પદારવિન્દં યોગેશ્વરૈર્હૃદિ વિચિન્ત્યમગાધબોધૈ:।ં
સારકૂપપતિતોત્તરણાવલમ્બં ગેહંજુષામપિ મનસ્યુદિયાત્ સદા ન: ॥49॥

શ્રીગોપીજનોએ કહ્યું :"હે પદ્મનાભ! બહારના યોગરૂપ સાધન સમ્પન્ન પૂરા જ્ઞાની યોગેશ્વરો પોતાના હૃદયમાં આપનાં ચરણકમલોનું ચિન્તન જ કરતા રહે છે. જેમાંથી બહાર નીકળવાનો ઉપાય નથી તેવા, સંસારરૂપ કૂવાની અન્દર જે લોકો પડેલા છે તેમને માટે તેમાંથી બહાર નીકળવામાટે આપનું ચરણકમલ એક માત્ર અવલમ્બન છે. હે પ્રભો! આપ એવી કૃપા કરો કે આપનું એ ચરણકમલ અમે ઘરમાં રહીએ છતાં ઘરમાં આસક્તિ ન થાય અને અમારા હૃદયમાં તે સદા સર્વદા બિરાજમાન રહે એક ક્ષણને માટે પણ તેને ભૂલીએ નહી ॥49॥
ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના ત્રીજા ફલ-પેટા પ્રકરણનો જ્ઞાનરૂપ પાંચમો) "ભગવાનનું કુરુક્ષેત્રમાં પધારવું”

અધ્યાય 83 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.80

ભગવાને પટરાણીઓ ઉપર કરેલ અનુગ્રહ

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય6

વિશેષ : આ ત્રેયાશીમાં અધ્યાયમાં કૌરવકુલની સ્ત્રીઓ (દ્રૌપદી વગેરે) આગળ યાદવ કુલની સ્ત્રીઓ (રુક્મિણીજી વગેરે) બધાં જ સાધનોમાંથી ભગવત્પ્રાપ્તિનું ઉત્તમ સાધન કીર્તન છે એમ કહે છે. શ્રીકૃષ્ણનો અનુગ્રહ હોય તો જ સર્વ સાધન મળી આવે, અનુગ્રહ ન હોય તો નહિ; તેથી અહીં અનુગ્રહનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ભગવાન્ નિર્દોષ છે, દયાળુ છે, ભક્તવત્સલ છે એવી જીવમાં સદ્બુદ્ધિ હોય તો જ અનુગ્રહ સ્થિર રહે છે. આવી સદ્બુદ્ધિ ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન હોય તો ભગવાનના અનુગ્રહયુક્ત થાય. ભગવાનની સ્તુતિથી તે સદ્બુદ્ધિ અનુગ્રહ સ્થિર કરવા સમર્થ થાય. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ મહિષીઓ (પટરાણીઓ, રાધિકારાણી, ગોપીજનો) સાથેની શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનું શ્રવણ કરવું. મહિષીઓનું જીવનસર્વસ્વ શ્રીકૃષ્ણ જ છે કારણ કે તેઓ પણ સાત્વિક જ્ઞાન સહિત શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતાં થાકતાં નથી.

તથાનુગૃહ્ય ભગવાન્ ગોપીનાં સ ગુરુર્ગતિ: -॥

યુધિષ્ઠિરમથાપૃચ્છત્ સર્વાંશ્ચ સુહૃદોઽવ્યયમ્ ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ ગોપીજનોને શિક્ષા આપનારા ગુરુ (સાધન) છે અને તે જ શ્રીકૃષ્ણ તે શિક્ષાદ્વારા પ્રાપ્ત થનારી વસ્તુ-ફલ છે. શ્રીકૃષ્ણે તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરી, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર તથા અન્ય સમસ્ત સમ્બન્ધીઓને કુશળ સમચાર પૂછ્યા ॥1॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમલનાં દર્શન કરવાથી જ તેમનાં તમામ અશુભ તો નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં હતાં. હવે જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેમનો સત્કાર કર્યો, કુશળ સમાચાર પૂછ્યા ત્યારે અત્યન્ત આનન્દ પામી તેઓ આપને કહેવા લાગ્યા ॥2॥

હે ભગવન્! મોટા-મોટા મહાત્માઓ મનમાં ને મનમાં આપના *ચરણારવિન્દના મકરન્દરસનું પાન કરતા રહે છે. ક્યારેક-ક્યારેક (જ્યારે મહાન ભગવદીયનાં સંગમાં રસનો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે) તેમના મુખકમલમાંથી લીલા-કથાના રૂપમાં તે રસ છલકાઈ જાય છે. હે પ્રભુ! એ રસ એટલો અદ્ભુત અને દિવ્ય છે કે કોઈ પણ પ્રાણી તે પી લે તો તે જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં ધકેલી દેનારી વિસ્મૃતિ અથવા અવિદ્યાનો નાશ કરી દે છે. તે જ રસને જે લોકો પોતાના કાનરૂપી પડિયામાં ભરી ધરાઈ-ધરાઈને પીએ છે તેમનાં અમંગલની સંભાવના જ ક્યાંથી હોય? ॥3॥

વિશેષ : આપનું ચરણ પણ પરમ આનન્દરૂપ છે કેમકે આપ આનન્દઘન છો. એ આપનું ચરણ ભક્તિમાર્ગને લોકમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. વળી એ કમળરૂપ એટલે સુખસેવ્ય પણ છે. એ

ચરણ કમળનો મકરન્દ એ રસ છે, ભગવાન્ રસાત્મા છે તે સર્વત્ર છે. ભક્તિમાર્ગદ્વારા લાવેલો બ્રહ્માનન્દ જ કર્ણમાં પ્રવેશ કરે તો એ દેહધારીઓને દેહનું સ્મરણ ભુલાવી દે છે. તેથી જ તેને આસવ કહ્યો છે. એ રસ પરમાનન્દરૂપ છે અને લૌકિક કામ વગેરે દોષોનો નિવર્તક છે. એ બ્રહ્માનન્દમાં તેનાથી પણ ઉત્તમ ભક્તિરસ મળે અને કીર્તનથી તે પુષ્ટ થાય તો તો પછી પૂછવું જ શું? તેથી એ બ્રહ્માનન્દરૂપ ભગવત્સ્વરૂપ ભક્તના મુખથી નીકળે ત્યારે એ પરમકાષ્ઠાપન્ન થાય છે. ભક્તિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે બ્રહ્માનન્દ પોતાની ઇચ્છાથી, જેમ લાંબુ વસ્ત્ર ઘડી કર્યું હોય તો નાનું દેખાય છે તેમ એ પણ ઘનીભૂત રહે છે. જેમ દહીં ઘાટું થઈ જાય છે ત્યારે થોડું દેખાય પણ એમાં જેટલો રસપડે તેટલું એ વિસ્તૃત થાય છે તેવું ભગવચ્ચરણ આનન્દઘન છે. એને ભક્તિમાર્ગવડે ગ્રહણ કરે છે ત્યારે ભક્તનાં કાયા, વાણી અને મન થી દૃઢ રીતે ગ્રહણ થાય છે ત્યારે એ સ્વયં રસાત્મા હોવાથી આનન્દને સ્રવે છે. એ ભક્તિરસ એવા નામથી બોલાય છે. એ રસ પણ શબ્દ બ્રહ્મરૂપ ભાગવત આદિથી ઉદ્ધૃત થાય છે ત્યારે ઘડાથી લાવેલ જળની પેઠે મોટાઓના મુખથી ઉચ્ચારણ થતાં કાનમાં આવી મુખથી નીકળે છે ત્યારે તે રસ ઇન્દ્રિયોના ઓઘ તથા દેહ નાં છિદ્રોદ્વારા અન્ત:કરણમાં પ્રવેશીને હૃદયરૂપી હૃદમાં ભેગો થાય છે. એ ભક્તિરસ કરતાં પણ ભક્તની ઇન્દ્રિયોથી પવિત્ર થયેલો હોવાથી છણાઈને અતિ ઉત્તમ બને છે. એમ જ્યારે વારંવાર ભગવદ્ગુણનું કીર્તન થાય છે ત્યારે ચરણારવિન્દના મકરન્દરૂપ ગૂઢ અર્થો ભક્તના મુખથી નીકળે છે. એ પણ હમેશાં નહિ પણ કોઈ વખતે ભક્તની ગોષ્ઠીમાં બેઠા હોય, ભગવાનનો પ્રસંગ ચાલતો હોય તેવખતે ભક્તિભાવમાં રસાવેશ થાય ત્યારે એવી ગૂઢ વાતો બહાર આવે છે. એ હમેશાં કહેવા સાંભળવાની ન હોય પણ રસાવેશની પરવશતામાં એ વાત બહાર આવી જાય છે. એને કાનરૂપી પડિયાદ્વારા ઊંચા પડિયામાં અદ્ધરથી ઝીલીને પર્યાપ્ત રીતે એ ગૂઢ રસનું પાન કરે છે એટલે બહાર રહેલા રસને હૃદયમાં દાખલ કરે છે ત્યારે એ રસરૂપ બને છે. આવો દુર્લભ રસ બહુપાન થાય એટલો ક્યાંથી મળે, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ પ્રભુ છે એટલે સર્વસામર્થ્યયુક્ત છે. એવા ભગવાનના ભક્તો ભગવાનના ચરણરૂપ ભક્તિમાર્ગમાં કરોડો છે, જે અમૃતના કલશરૂપ ગણાય છે. મધમાખી તો બહુ પ્રયાસ કરીને એક રસનું બુન્દ લાવી એને ભેગું કરે છે પણ ભગવાનને તો રસના કલશરૂપ ભક્તો કોટિશ: છે તેથી ભગવાનનો આશ્રય કરનારને એવો ઘણો રસ સહજમાં મળી શકે છે. એ રસનું પાન કરનાર ભક્તોને અશુભ હોય જ શાનું કે એનું કુશળ પૂછવું પડે? અશુભ તો ધર્મથી નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે આનન્દઘન ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે ત્યારે ભક્તિવડે સર્વ દોષને દૂર કરનાર ભક્તિરસ જે નિત્ય છે અને સંસારને ભુલાવનાર છે તે પ્રકટ થાય છે. એ પણ ભક્તના હૃદયમાંથી મુખદ્વારા બહાર નીકળી કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશે છે ત્યારે એ પાન કરનારને અશુભની સમ્ભાવના પણ કોઈ કરી શક્તું નથી. ભક્તને દેહનું અભિમાન તો રહે છે પણ જ્યારે પ્રયત્નથી એ ભક્તિરસને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે એને દેહનું વિસ્મરણ થાય છે ત્યારે એનું દેહાભિમાન પણ વિગલિત થાય છે. એટલે તે ભક્ત જ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. એને કુશળ-અકુશળ વ્યવહારની સમ્ભાવના પણ ન હોય

ત્યાં પ્રશ્ન પણ ન સમ્ભવે કેમકે એ તો બ્રહ્માનન્દની પૂર્વ કક્ષાની બધી વાતો છે. જેને ભગવાનનું વિસ્મરણ છે તેને દેહનો સમ્બન્ધ સમ્ભવે, ભગવદ્રસ મગ્નને દેહનું સ્મરણ કેવું? વાસો યથા પરિવૃત્તં મદિરામદાન્ધ: એ ન્યાયથી એ સ્વરસનિમગ્ન રહે છે.

હે ભગવન્! આપ એકરસ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અખંડ આનન્દના સમુદ્ર છો. અન્ત:કરણની વૃત્તિઓને લીધે થતી જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ- આ ત્રણેય અવસ્થા આપના સ્વરૂપ સુધી પહોંચી જ શક્તી નથી, દૂરથી જ નાશ પામે છે. આપ પરમ હંસોની 1 એક માત્ર ગતિ 2 છો. કાલવશાત્ વેદોનો નાશ થતાં તેમાં કહેલા ધર્મોનું રક્ષણ કરવા આપે આપની અચિન્ત્ય યોગમાયાદ્વારા મનુષ્યના જેવો દેહ ધારણ કર્યો છે. અમે ઘરબાર, દેહ (ની આસક્તિ) છોડી (ભગવદ્ભાવની પ્રાપ્તિમાટે) આપને નમન કરીએ છીએ ॥4॥

વિશેષ : 1. હંસ=જે આત્માની સ્થિતિ સંસારથી જુદી છે તે જાણી શકે અને પ્રાપ્ત કરી શકે તે. પરમહંસ=જે ભગવાનનું પદ અને જીવોની સ્થિતિના ભેદને પારખી જાણે તે. 2.ગતિ=ગમ્ય, જાણી શકાય અથવાપ્રાપ્ત કરી શકાયતેવા.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! જે વખતે બીજા લોકો આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી રહ્યા હતા તે જ વખતે યાદવ અને કૌરવ કુલની સ્ત્રીઓ એકત્ર થઈ પરસ્પર ભગવાનની ત્રિભુવન-વિખ્યાત લીલાઓનું વર્ણન કરી રહી હતી. હવે હું તમને તેમની જ વાતો કહું છું. ધ્યાન દઈ સાંભળો ॥5॥

દ્રૌપદીએ કહ્યું : હે (વૈદર્ભી) રુક્મિણીજી, હે ભદ્રાજી, હે જામ્બવતીજી, હે કૌસલે (સત્યાજી), હે સત્યભામાજી, હે કાલિન્દીજી, હે શૈબ્યાજી (મિત્રવિન્દાજી), હે રોહિણીજી*, હે લક્ષ્મણાજી અને હે અન્ય શ્રીકૃષ્ણપત્નીઓ! આપ લોકો અમને તો બતાવો કે પોતાની માયાથી લોકોનું અનુકરણ કરતા સ્વયં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે આપનું પાણિગ્રહણ કેવી રીતે કર્યું ॥6-7॥

વિશેષ : સોળ હજાર રાણીઓમાં ‘રોહિણી’ નામનાં રાણી મુખ્ય છે. કોઈ કલ્પમાં વળી તે આઠ પટરાણીઓમાંના એક પણ હોય છે.

રુક્મિણીજીએ કહ્યું : હે દ્રૌપદીજી! મારા ભાઈ રુક્મીએ તો નિશ્ચય કરેલો કે મારો વિવાહ શિશુપાલની સાથે જ થાય. કધયાદાન પહેલાં જ મારું હરણ ન થાય એટલામાટે શસ્ત્રાસ્ત્રથી બધા સુસજ્જિત હતા. પરન્તુ બકરાં અને ઘેટાંઓ ના ટોળામાંથી સિંહ જેમ પોતાનો ભાગ ઉપાડી જાય તેવી રીતે ભગવાન્ મારું હરણ કરી ગયા. એમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી કારણ કે જેમનો એક-એક પગપાળો સૈનિક પણ અજેય છેતેવા વીર રાજાઓના મુકુટોઉપર ભગવાનની ચરણધૂલિ શોભાયમાન હોય છે. મારી તો એટલીજ અભિલાષા છે કે ભગવાનનુંતેજ ચરણકમલ જે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજીનું આશ્રયસ્થાન છે તે મને જનમોજનમ પ્રાપ્ત થતું રહે, હું તેની જ સેવામાં લાગી રહું* ॥8॥

વિશેષ : મૂલમાં શ્રીનિકેતચરણ: પ્રયોગ છે. શબ્દાર્થ-જે (ભગવાન્) નું ચરણ લક્ષ્મીજીનો નિવાસ છે. ભાવ - લક્ષ્મીજીને ભગવાને પોતાના વક્ષ:સ્થલ ઉપર નિવાસ આપ્યો છે અને

લક્ષ્મીજી પણ ત્યાં દક્ષિણાવર્ત સુવર્ણમય રોમરાજીના રૂપમાં બિરાજે છે, છતાં લક્ષ્મીજીનું અન્ત:કરણ ભગવાનના ચરણકમલમાં જ લાગેલું છે તેથી ભગવાનના ચરણનું શ્રીનિકેતન તરીકે ઠેકઠેકાણે વર્ણન આવે છે.

સત્યભામાજી બોલ્યાં : હે દ્રૌપદીજી! મારા પિતાજી પોતાના ભાઈ પ્રસેનના મૃત્યુથી બહુ દુ:ખી થઈ રહ્યા હતા તેથી તેમણે તેનું કલંક ભગવાનને લગાડ્યું. આ કલંક દૂર કરવા ભગવાને ઋક્ષરાજ જામ્બવાન્ ઉપર વિજય મેળવ્યો અને તે સ્યમન્તકમણિ લાવી મારા પિતાને આપી દીધું. આથી મારા પિતાજી મિથ્યા કલંક લગાડવાથી ડરી ગયા. તેથી જો કે મારા પિતાજીએ મારું બીજાને વાગ્દાન કરી દીધું હતું તો પણ તેમણે સ્યમન્તકમણિની સાથે મને પ્રભુના ચરણોમાં સમર્પિત કરી દીધી.(જો કે એ વખતે ભગવાનની બીજી ભાર્યાઓ હતી પણ આપ 'પ્રભુ' હતા તેથી મને પરણાવી) ॥9॥

જામ્બવતીજીએ કહ્યું : હે દ્રૌપદીજી! મારા પિતા જામ્બવાન્ ભગવાન્ સાથે સત્તાવીસ દિવસ લડ્યા અને પરીક્ષા પૂરી થઈ ત્યારે એમણે એમને સીતાપતિ પોતાના આત્માના નાથ અને પૂજ્ય જાણ્યાં. ત્યારે એમણે મણિની સાથે મને પણ ભગવાનને ભેટ તરીકે આપી; એમની એ પ્રકારે હું દાસી થઈ છું. સ્વતન્ત્ર હોય તે કામના કરે, હું તો દાસી છું તેથી દાસ્ય સિવાય મારે બીજી કામના ન હોય ॥10॥

કાલિન્દીજી બોલ્યાં : હે દ્રૌપદીજી! આપના ચરણસ્પર્શની કામનાથી તપકરતી મને જોઈને પોતાના મિત્ર અર્જુનને મારી પાસે મોકલીને મારો અભિપ્રાય જાણી લીધો, પછી મને પોતાને ત્યાં લઈ જઈ મારું પાણિગ્રહણ કર્યું મારે કોઈ કામના નથી કારણ કે કુદરતી રીતે જ હું તેમના ઘર (મથુરા) ની સફાઈ કરનારી સાવરણી જ છું. (અથવા ગૃહદાસી થવાની મારી ઇચ્છા હતી તે પૂરી થઈ ગઈ) ॥11॥

મિત્રવિન્દાજીએ કહ્યું : હે દ્રૌપદીજી! (હું તો પહેલેથી જ શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત હતી. છતાં મારા ભાઈઓદ્વારા) મારો સ્વયંવર રચાયો હતો. ત્યાં આવી ભગવાને બધા રાજાઓને જીતી લીધા અને જેવીરીતે સિંહ કૂતરાના ટોળામાંથી પોતાનો ભાગ લઈ જાય તેવી જ રીતે આપ પોતાની શોભામયી સમૃદ્ધ દ્વારકાપુરીમાં મને લઈ આવ્યા. મારા ભાઈઓ (વિન્દ અને અનુવિન્દ) મને ભગવાન્થી છોડાવી મારો અપકાર કરવા માગતા હતા પરન્તુ આપે તેમને નીચું જોવડાવી દીધું. હું એ જ ચાહું છું કે ભવોભવ મને આપના ચરણ પખારવાનું સૌભાગ્ય મળતું રહે* ॥12॥ વિશેષ : મિત્રવિન્દાજી ભગવાનના કોઈ રાજાધિદેવીનાં પુત્રી હતાં. ક્ષત્રિયોમાં કોઈની પુત્રી એ પોતાનો ભાગ જ ગણાય છે. ભાઈઓ બે જ, વિન્દ અને અનુવિન્દ છે પણ તેમના પક્ષકારોનો સમાવેશ કરવા 'ભ્રાતૃન્' બહુવચન વાપરવામાં આવ્યુંછે.

સત્યાજીએ કહ્યું : હે દ્રૌપદીજી! મારા પિતાજીએ મારા સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓનાં બલ-પૌરુષની પરીક્ષા કરવાને માટે બહુ જ બલવાન અને પરાક્રમી, અણિયાળાં શિંગડાંવાળા સાત આખલા રાખ્યા હતા. તે આખલાઓએ મોટા-મોટા બહાદુર પુરુષોના દુષ્ટ મદનો ચૂરો

કરી નાખ્યો હતો. જેમ નાનાં બાળકો બકરીનાં બચ્ચાંને પકડી લે તેમ ભગવાને રમતાં-રમતાં ઝપાટાબન્ધ તેમને પકડી લીધા, નાથી લીધા અને બાંધી દીધા* ॥13॥

વિશેષ : ભૂખ, તરસ, રોગ અને બે પ્રકારનાં (સકામ અને નિષ્કામ) કર્મ, જુગાર, મદિરાપાન અને સ્ત્રીઓ એ સાત વ્યસન સ્કધ 10 અધ્યાય 58 માં આવી ગયાં છે તે યાદ હશે. આમાંથી પહેલાં ચાર આવશ્યક છે, જ્યારે જુગાર, મદિરાપાન અને સ્ત્રીઓ-એ ત્રણ અનાવશ્યક છે. મનુસ્મૃતિ અધ્યાય 7 માં બતાવેલાં શિકાર વગેરે દસ વ્યસનો બધાંને હોતાં નથી તેથી તે અહીં ગણવાનાં નથી. સત્યાજી (નાગ્નજિતીજી) ના પિતા રાજા નગ્નજિતે વિચાર્યું કે જે વ્યસન ગ્રસ્ત હોય તે ભોક્તા શી રીતે હોઈ શકે? 'વ્યસન' એટલે જે વસ્તુના દોષ જાણતા હોઈએ છતાં જે છોડી ન શકાય તેમાં આસક્તિ.

આ પ્રમાણે ભગવાન્ બલ પરાક્રમદ્વારા મને પ્રાપ્ત કરી ચતુરંગિણી સેના અને દાસીઓ સાથે દ્વારકા લઈ આવ્યા. માર્ગમાં જે રાજાઓએ વિઘ્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમનો સખત પરાજય કર્યો. હવે એટલી જ અભિલાષા છે કે આપનું દાસ્ય સદા મળતું રહે ॥14॥

1ભદ્રાજીએ કહ્યું : હે દ્રૌપદીજી! મારું મન મારા મામાના2 પુત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત હતું તેથી મારા ભાઈઓએ મારું વાગ્દાન કર્યું અને મારા પિતાએ મને એક અક્ષૌહિણી સેના તથા સખીઓ સાથે આપને આપી ॥15॥

વિશેષ : 1. આ પટરાણીઓ સાત ગણાવી તે સાત ભક્તિરૂપ છે. અર્ચનરૂપ રુક્મિણીજી, શ્રવણરૂપા સત્યભામાજી તેથી એમાં પ્રથમ સર્વ પાપનો ક્ષય કહ્યો છે. જામ્બવતીજી એકાન્તમાં ભગવાનને આપ્યાં તેથી એ સ્મરણ ભક્તિરૂપ છે, પાદસેવન ભક્તિરૂપ કાલિન્દીજી અને મિત્રવિન્દાજી કીર્તન ભક્તિરૂપા છે. સર્વ બલવાન્ દોષોને પણ છોડીને કીર્તન કરવું. છઠ્ઠાં પટરાણી સત્યાજી દાસ્યભક્તિરૂપ છે, સાતમાં ભદ્રાજી વન્દન ભક્તિરૂપ છે અને આઠમાં લક્ષ્મણાજી સખ્ય ભક્તિરૂપ છે. એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ નીચેના શ્લોકથી આરમ્ભી કહેવામાં આવે છે.

2. વસુદેવજીનાં બહેન શ્રુતકીર્તિજીનાં પુત્રી ભદ્રાજી છે.

હું મારું પરમ કલ્યાણ એમાં જ સમજું છું કે કર્મ પ્રમાણે મારે જ્યાં-જ્યાં જન્મ લેવો પડે ત્યાં બધે જ સ્થળે આપના જ ચરણકમલનો સંસ્પર્શ પ્રાપ્ત થતો રહે ॥16॥

લક્ષ્મણાજી બોલ્યાં : હે રાણીજી! દેવર્ષિ નારદજી ભગવાનના અવતાર અને લીલાઓ નું વારંવાર ગાન કરતા રહેતા હતા. તે સાંભળીને મારું ચિત્ત પણ મુકુન્દમાં આસક્ત થઈ ગયું. હાથમાં કમલ રાખી સારી રીતે વિચાર કરી બીજા રાજાઓને છોડી ખરેખર હું આપને (શ્રીકૃષ્ણને) વરી ॥17॥

હે સાધ્વી! મારા પિતા બૃહત્સેન મારા ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતા હતા. જ્યારે તેમને મારી ઇચ્છાની ખબર પડી ત્યારે તેમણે મારી ઇચ્છા પૂરી કરવા આ ઉપાય કર્યો ॥18॥

હે મહારાણી! જેવી રીતે અર્જુનની પ્રાપ્તિમાટે આપના પિતાએ સ્વયંવરમાં મત્સ્યવેધનું આયોજન કર્યું હતું તેવી જ રીતે મારા પિતાએ પણ કર્યું. આપના સ્વયંવર કરતાં મારા સ્વયંવરમાં વિશેષતા એ હતી કે મત્સ્ય બહારથી ઢંકાયેલ, માત્ર જલમાં જ તેનો પડછાયો દેખાતો હતો ॥19॥

જ્યારે આ સમાચાર રાજાઓને મળ્યા ત્યારે ચારે તરફથી બધાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોના તત્વજ્ઞ હજારો રાજાઓ પોત-પોતાના ગુરુઓની સાથે મારા પિતાજીની રાજધાનીમાં આવવા લાગ્યા ॥20॥

મારા પિતાજીએ આવેલા બધા રાજાઓનું બલ પરાક્રમ અને અવસ્થા અનુસાર સારી રીતે સ્વાગત કર્યું. તે લોકોએ મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી સ્વયંવર સભામાં રાખેલાં ધનુષ અને બાણ ઉઠાવ્યાં ॥21॥

એમાંથી કેટલાય રાજાઓ તો ધનુષને પણછ જ ન ચડાવી શક્યા. તેમણે ધનુષને જેમનું તેમ રહેવા દીધું. કેટલાકે વળી પણછ તો બાંધી પણ તેને છાતી સુધી ખેંચી તેટલામાં તો તેઓ નીચે પડી ગયા અને ઉપર ધનુષ પડવાથી ચગદાઈ મર્યા ॥22॥

હે રાણીજી! બીજા વીરો જરાસન્ધ, *અમ્બષ્ઠ, શિશુપાલ, ભીમ, દુર્યોધન અને કર્ણે પણછ તો ચડાવી પણ મત્સ્ય (માછલું) ક્યાં છે તે જ તેઓ નક્કી કરી શક્યા નહિ ॥23॥

વિશેષ : પ્રાગ્જ્યોતિષપુરનો રાજા, ભૌમાસુરનો પુત્ર ભગદત્ત. અમ્બષ્ઠ=હાથીનો મહાવત. ભગદત્ત હાથીઓનો શોખીન હતો અને ગજયુદ્ધમાં કુશળ હતો. અર્જુને જલમાં તે માછલીનો પડછાયો જોઈ લીધો અને એ પણ જાણી લીધું કે તે માછલી ક્યાં છે. ઘણી સાવધાનીથી તેમણે બાણ છોડ્યું પણ ખરું પરન્તુ તેમનાથી લક્ષ્યવેધ થયો નહિ તેમના બાણે તેનો સ્પર્શ માત્ર કર્યો* ॥24॥

વિશેષ : શ્રીકૃષ્ણ નારાયણનો અવતાર છે, અર્જુન નરનો, જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ બન્ને નારાયણમાં પૂર્ણ છે, જ્યારે નર (અર્જુન) માં જેવી તેવી એક-જ્ઞાનશક્તિ છે. નર અને નારાયણ માં આટલું તારતમ્ય છે.

હે રાણીજી! આ પ્રમાણે મોટા-મોટા અભિમાની રાજાઓનું માન-મર્દન થઈ ગયું. મોટા ભાગના રાજાઓએ મને મેળવવાની લાલસા અને સાથે-સાથે લક્ષ્યવેધની ચેષ્ટા જ છોડી દીધી. ત્યારે ભગવાને ધનુષ ઉઠાવી રમતાં-રમતાં જ, અનાયાસ જ તેના ઉપર દોરી ચડાવી દીધી, બાણથી સન્ધાન કર્યું અને જલમાં ફક્ત એકવાર મત્સ્યનો પડછાયો જોઈ બાણ માર્યું અને તેને નીચે પાડી દીધો. એ વખતે બરાબર બપોર થઈ રહ્યો હતો, સર્વાર્થસાધક ‘અભિજિત’ નામના નક્ષત્રમાં સૂર્યે પ્રવેશ કર્યો હતો ॥25-26॥

હે દેવી! તે વખતે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી ઉપર જય જયકાર થઈ રહ્યો. આકાશમાં તથા પૃથ્વી ઉપર નગારાં ગડગડી ઊઠ્યાં અને હવે દૈત્યોનો વધ હાથવેંતમાં જ છે એવા સન્તોષથી દેવતાઓ

હર્ષથી વિહ્વલ થઈ પુષ્પોની વર્ષા કરવા લાગ્યા ॥27॥ તે જ વખતે મેં સ્વયંવરના મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. મારા પગનાં ઝાંઝર ંમઝૂમ-ંમઝૂમ વાગી રહ્યાં હતાં. મેં નવાં ઉત્તમ બે રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં. મારા અમ્બોડામાં માલાઓ ગૂંથી હતી અને મોં પર લજ્જા મિશ્રિત મન્દ હાસ્ય હતું. મેં હાથમાં રત્નોનો હાર લીધો હતો, જે સુવર્ણજટિત હોવાથી વધારે ચમકી રહ્યો હતો. હે રાણીજી! એ વખતે મારું મુખ મંડલ ઘટ્ટ વાંકડિયા કેશોથી સુશોભિત થઈ રહ્યું હતું. ગાલ ઉપર કુંડલોની આભા પડવાથી એ વિશેષ શોભી રહ્યું હતું. મેં એકવાર મુખ ઊંચું કરી ચન્દ્રમાનાં કિરણો જેવી શીતલ હાસ્યરેખા અને વાંકી નજરથી ચારે તરફ બેઠેલા રાજાઓ તરફ જોયું અને હૃદયના અનુરાગથી મેં ધીમે રહીને મારી વરમાળા મુરારિ ભગવાનનાં કંઠમાં પહેરાવી દીધી ॥28-29॥

મેં જેવી વરમાળા પહેરાવી કે તરત જ મૃદંગ, ઢોલ, શંખ, દુન્દુભી વગેરે વાગવા લાગ્યાં, નટો અને નર્તકીઓ નાચવા લાગી અને ગાયકો ગાન કરવા લાગ્યા ॥30॥ હે યાજ્ઞસેનિ! (દ્રૌપદીજી!) જ્યારે મેં આ પ્રમાણે મારા સ્વામી પ્રિયતમ ભગવાનને વરમાળા પહેરાવી દીધી, આપનું વરણ કરી લીધું ત્યારે હરીફ રાજાઓના યૂથનાં (રાજાઓનાં યૂથ-ટોળાં કહ્યાં છે. ટોળાં બકરાં, ઘેટાનાં હોય. સિંહ એકલો ફરે, ઘેટાં બકરાં ટોળામાં ફરે.) નાયકોથી તે સહન થઈ શક્યું નહિ ॥31॥

તેટલામાં જેને *ઉત્તમ ચાર અશ્વો જોડેલા છે તેવા રથમાં મને બેસાડી, શ્રીહસ્તમાં શાંર્ગધનુષ લઈ, કવચ ધારણ કરી ચાર ભુજાવાળા થઈ યુદ્ધ કરવામાટે રથ ઉપર ઊભા થઈ ગયા ॥32॥

વિશેષ : મૂલમાં હયરત્ન ચતુષ્ટ્યમ્ પ્રયોગ છે. સ્યમન્તક, કૌસ્તુભ, સ્પર્શમણિ અને ચિન્તામણિ ચાર મણિ કહેલા છે. શ્રીકૃષ્ણના અશ્વો તેમના જેવા છે. યુગ ચાર છે, ભગવાન્ અહીં ચતુર્ભુજ થયા છે તેથી આપે કાલના સ્વરૂપનો સ્વીકાર કર્યો છે. કાલ એ ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ છે.

પણ હે રાણીજી! મૃગોની વચ્ચેથી સિંહ નીકળે તેમ બધા રાજાઓ જોઈ રહ્યા. તેમની વચ્ચેથી દારુકે સોનાથી શણગારેલો રથ હાંકી મૂક્યો ॥33॥

તેમાંથી કેટલાક રાજાઓ સાવધાન થઈ ધનુષો ચડાવી જેમ કૂતરા સિંહને રોકવા જાય તેમ માર્ગમાં ભગવાનને રોકવા તેમની પાછળ દોડ્યા ॥34॥

શાંર્ગ ધનુષમાંથી છૂટેલાં તીરોથી તેમના હાથ, પગ, ગરદન કપાઈ ગયાં* અને રણભૂમિમાં પડ્યા અને કેટલાક રણમેદાન છોડી પલાયન કરી ગયા ॥35॥

વિશેષ : ભગવાન્ એક જ બાણ છોડતા તેમાંથી અનેક બાણ થતાં. બાણ વાગવાથી દુશ્મનના યોદ્ધાના શરીરના છ ટુકડા થઈ જતા-બે હાથ, બે પગ, ધડ અને માથું.

ત્યાર બાદ સૂર્ય જેમ પોતાના ધામમાં પ્રવેશ કરે તેમ યદુવંશ શિરોમણિ શ્રીકૃષ્ણે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી માં સર્વત્ર પ્રશંસિત દ્વારકા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પ્રસંગે તે વિશેષરૂપથી સજાવવામાં

આવી હતી. એટલી બધી ઝંડીઓ, પતાકાઓ અને તોરણો લગાવવામાં આવ્યા હતાં કે તેને લીધે સૂર્યનો પ્રકાશ ધરતી સુધી આવી શક્તો નહોતો ॥36॥

મારા પિતાએ હિતૈષી સુહૃદો, સગા-સમ્બન્ધીઓ અને ભાઈબાન્ધવોને કિંમતી વસ્ત્રો, આભરણો, શય્યાઓ, આસનો અને બીજી ઘરવખરીની સામગ્રી આપી સર્વનો સત્કાર કર્યો ॥37॥

ભગવાન્ તો પૂર્ણ છે છતાં મારા પિતાએ ભક્તિપૂર્વક દાસીઓ, સર્વ સમ્પત્તિઓ, ચતુરંગિણી સેના, કિંમતી હથિયારો વગેરે દાયજામાં આપ્યા ॥38॥

હે રાણીજી! અમે બધાંએ અમારા પૂર્વજન્મમાં સર્વ આસક્તિ છોડી ભારે તપ કર્યું હશે; ખરેખર તેથી તો આ જન્મમાં અમને આત્મારામ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ઘરની દાસીઓ બનવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે ॥39॥

સોળ હજાર મહિષીઓ-રાણીઓ (માં મુખ્ય રોહિણીજી) એ કહ્યું : ભૌમાસુરે દિગ્વિજય વખતે ઘણા રાજાઓને જીતી લઈ તેમની ક્ધયાઓ અમ લોકોને પોતાના મહેલમાં કેદ કરી રાખી હતી. આ જાણી ભગવાને યુદ્ધમાં ભૌમાસુર તથા તેની સેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો અને પોતે પૂર્ણકામ હોવા છતાં આપે અમને જેલમાંથી (દેહથી, ચિન્તામાંથી, સંસારમાંથી) છોડાવી અને અમારું પાણિગ્રહણ કર્યું. હે રાણીજી! અમે સદા સર્વદા આપના એ જ ચરણકમલનું ચિન્તન કરતી રહેતી હતી જે જન્મ-મૃત્યુરૂપ સંસારથી મુક્ત કરી દે છે ॥40॥

હે સાધ્વિ! અમને આખી પૃથ્વી ઉપરનું રાજ્ય, આત્મારામપણું, ભોગ, બ્રહ્માંડરૂપત્વ, બ્રહ્માંડનું આધિપત્ય, મોક્ષ કે હરિનાં પદ (સાયુજ્ય) ની ઇચ્છા નથી પણ અમારે માત્ર એટલું જ જોઈએ છે કે અમને (હરિ સાથે) ભોગ પ્રાપ્ત થતો રહે અને અમારા પ્રીતમ પ્રભુના સુકોમલ ચરણકમલોની જે શ્રીરજ લક્ષ્મીજીના વક્ષ:સ્થલ ઉપર લાગેલ કેસરની સુગન્ધથી યુક્ત હોય તે શ્રીરજ અમારા મસ્તક ઉપર ધારણ કરતી રહીએ ॥41-42॥

વ્રજસ્ત્રિયો યદ્ વાંછન્તિ પુલિન્દ્યસ્તૃણવીરુધ: ॥
ગાવાશ્ચારયતો ગોપા: પાદસ્પર્શં મહાત્મન: ॥43॥

(તુચ્છમાં તુચ્છ મનુષ્ય પ્રસિદ્ધ વસ્તુને છોડી જેની ઇચ્છા કરે તે વસ્તુ જ નિ:શંક સર્વોત્તમ હોય તે પ્રતિપાદન કરે છે) આવા અલૌકિક પ્રભાવવાળા ભગવાનનાં જે ચરણકમલોનો સ્પર્શ આપ ગાય ચરાવતા હોય તે વખતે ગોપ, ગોપીજનો, પુલિન્દીજીઓ (ભીલ સ્ત્રીઓ), તણખલાં અને લતાઓ કરવા માગતી હતી તેમની જ કામના અમને પણ છે. (ભગવાનના ચરણકમલની રજ નૂતન ભગવદીય શરીરનું નિર્માણ કરી દે છે અને ભગવદીય (ભગવાનના) જો થઈ જવાય તો બધા પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા, કોઈ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો બાકી રહેતો નથી) ॥43॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્ક્ધધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના ત્રીજા ફલ-પેટાપ્રકરણનો વૈરાગ્યરૂપ છઠ્ઠો) "ભગવાને પટરાણીઓ ઉપર કરેલ અનુગ્રહ"

અધ્યાય 84 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.81

બાન્ધવોનું પ્રસ્થાન અને વસુદેવજીના યજ્ઞનું વર્ણન

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય7

વિશેષ : આ ચોર્યાસીમા અધ્યાયમાં ફલનો ઉત્કર્ષ, રાજાઓનું સન્માન અને વસુદેવજીનું ઋણથી મુક્ત થવું એ વાત કહેવામાં આવે છે એમાં સંક્ષેપમાં એ કહેવામાં આવ્યું કે ભક્તને ભગવાનના થવું એ મોટી વાત છે. ભગવાન્ પોતાના જીવનો સ્વસ્વરૂપમાં નિરોધ કરાવે છે તેમાં ફલ તો ભગવાનના થવું તે જ છે તે તો સિદ્ધ છે છતાં નિરોધ કરીને એ સિદ્ધ કર્યું એમ કહે છે. ભગવાનની લીલા અદ્ભુત છે, નિરોધ એનું ફલ છે એ ફલ તદીય થવાને માટે છે. એટલે ભગવાનની લીલા ફલરૂપ થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

શ્રુત્વા પૃથા સુબલપુત્યથ યાજ્ઞસેની માધવ્યથ ક્ષિતિપપત્ન્ય ઉત સ્વગોપ્ય:।
કુષ્ણેડખિલાત્મનિ હરૌ પ્રણયાનુબન્ધં સર્વા વિસિસ્મ્યુરલમશ્રુકલાકુલાક્ષ્ય: ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! સર્વના આત્મા પરમાનન્દ સ્વરૂપ સર્વદોષ નિવર્તક શ્રીકૃષ્ણ ઉપર આપની પત્નીઓનો કેવો ઉત્કટ પ્રેમ છે- આ વાત કુન્તાજી, ગાન્ધારી, દ્રૌપદી, સુભદ્રા, બીજી રાજપત્નીઓ અને ભગવાનનાં અત્યન્ત વહાલાં ગોપીજનોએ પણ સાંભળી. તેમનો આવો અલૌકિક પ્રેમ જોઈને બધાં જ અત્યન્ત વિસ્મિત થઈ ગયાં. બધાની આંખોમાં પ્રેમનાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં ॥1॥

એમ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓની સાથે અને પુરુષો પુરુષોની સાથે વાતો કરતા હતા તેટલામાં ત્યાં શ્રી રામ (બલદેવજી) અને શ્રીકૃષ્ણના દર્શનની ઇચ્છાથી મુનિઓ આવ્યા ॥2॥

તેમાં મુખ્ય આ હતા- શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ, દેવર્ષિ નારદ, ચ્યવન, દેવલ, અસિત, વિશ્વામિત્ર, શતાનન્દ, ભરદ્વાજ અને ગૌતમ ॥3॥

શિષ્યોની સાથે ભગવાન્ પરશુરામ, ભગવાન્ વસિષ્ઠ, ગાલવ, ભૃગુ, પુલસ્ત્ય, કશ્યપ, અત્રિ, માર્કણ્ડેય, બૃહસ્પતિ ॥4॥

દ્વિત, ત્રિત, એકત, બ્રહ્માજીના પુત્ર-પુલહ, અંગિરા, અગસ્ત્ય, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને બીજા વામદેવ વગેરે મુનિઓ ત્યાં આવ્યા હતાં ॥5॥

પ્રથમ બેઠેલા રાજાઓ ઊભા થઈ ગયા. તેઓએ નમસ્કાર કર્યા અને જગતને વન્દન કરવા યોગ્ય એ મુનિઓને શ્રીરામ-કૃષ્ણ અને પાંડવોએ નમસ્કાર કર્યા ॥6॥ શ્રીરામની સાથે અચ્યુત ભગવાને એ આવેલા સર્વ મુનિઓનું સ્વાગત કર્યું, આસન આપ્યાં, ચરણ ધોવાનું જલ, પૂજાની સામગ્રી, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, ચન્દન વગેરેથી પૂજન કર્યું ॥7॥

જ્યારે બધા ઋષિમુનિઓ સ્વસ્થ થઈ બેસી ગયા તે મોટી સભા શાન્ત થઈ ગઈ ત્યારે ધર્મનું રક્ષણ કરનાર વિભુ શ્રીકૃષ્ણે બધા સાંભળે તેમ કહ્યું ॥8॥

*ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : ધન્ય છે! અમારા લોકોનું જીવન સફલ થઈ ગયું, જન્મ લેવાનું પૂરેપૂરું ફલ આજ અમને મળી ગયું કારણ કેજે યોગેશ્વરોનાં દર્શન દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે તેમનાં જ દર્શન આજે અમને પ્રાપ્ત થયાં છે ॥9॥

વિશેષ : ભગવાન્ પાંચ શ્લોકથી મુનિઓની સ્તુતિ કરે છે એમાં એમના મુખથી નિર્ણય કરાવવામાટે પૂર્વ પક્ષ રીતે ભગવાન્ કહે છે.
મનુષ્યોને માત્ર દેવની મૂર્તિમાં દેવ દેખાયછે કારણકે તેમણે બહુ ઓછું તપ કરેલું હોયછે. મુનિઓનાં જે પ્રમાણે દર્શન, સ્પર્શ, કુશલ પ્રશ્ન, વિનયપૂર્વક ચરણપૂજા વગેરે થઈ શકે છેતે બધું મૂર્તિમાં સાક્ષાત્ નથી પણ ભાવથી બધું કરવું પડેછે ॥10॥
ફક્ત જળમય *તીર્થો જ તીર્થો નથી કે માત્ર માટી અને પથ્થરમય દેવોની પ્રતિમાઓ જ દેવો નથી, પરન્તુ (મહાપુરુષો) ભગવદ્ભક્તો પણ તીર્થરૂપ અને દેવરૂપ છે. તીર્થો અને દેવો નું સેવન ખૂબ લાંબા સમય સુધી કરવામાં આવે ત્યારે તેઓ પવિત્ર કરે છે જ્યારે ભગવદ્ભક્તો દર્શન માત્રથી કૃતાર્થ કરી દે છે ॥11॥
વિશેષ : જે પવિત્ર કરનાર અને સ્વચ્છ હોય તે તેવું જલ પણ છે, ભગવદીયો પણ છે. ફરક એટલો છે કે જે જ્ઞાનરૂપે શુદ્ધિ સાધુઓથી થાય છે તે જલથી થતી નથી.

અગ્નિ, સૂર્ય અને ચન્દ્ર તથા તારાઓ, ભૂમિ, જલ, (હૃદયરૂપી) આકાશ, પ્રાણાયામરૂપી વાયુ, (સરસ્વતીરૂપી) વાણી અને (યોગ વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ) મન-આ બધાનું ભગવદ્બુદ્ધિથી પૂજન કરવામાં આવે તો તેઓ માત્ર પાપોનો નાશ કરે છે એટલું જ તેથી અધિક (ભેદબુદ્ધિનો નાશ) કરતાં નથી કારણ કે ઉપાસક અખંડ બ્રહ્મમાં ભેદ સ્વીકારીને જ પ્રવૃત્ત થયેલ હોય છે તે કૃતાર્થ કેવી રીતે થાય? જ્યારે વિદ્વાન્ પુરુષો તો તેમની મુહૂર્ત માત્રની સેવાથી ભેદબુદ્ધિનોજ નાશ કરી દેછે ॥12॥

જે મનુષ્ય વાત, પિત્ત અને કફ-આ ત્રણ ધાતુઓના બનેલા શબ સમાન શરીરને જ આત્મા માને છે, સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેને જ સ્વકીય (આ મારાં સ્વજન છે એમ) ગણે છે, માટી, પથ્થર, કાષ્ઠ વગેરે પૃથ્વીના વિકારોને જ ઇષ્ટદેવ માને છે તથા જે કેવલ જલને જ તીર્થ સમજે છે, જ્ઞાની મહાપુરુષોનો નહીં તે મનુષ્ય હોવા છતાં બળદ કે ગધેડા જેવો જ છે ॥13॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અખંડ જ્ઞાન સમ્પન્ન છે. આપનું આ ગૂઢ ભાષણ સાંભળી બધા ઋષિમુનિ ચુપ થઈ ગયા. એમની બુદ્ધિ ચક્કરમાં પડી ગઈ તેઓ ભગવાન્ આ શું કહી રહ્યા છે તે સમજી જ ન શક્યા ।॥

ઘણીવાર વિચાર કર્યા પછી સાક્ષાત્ ઈશ્વર હોવા છતાં સેવક ભાવ બતાવે છે એમ એમના જાણવામાં આવવાથી "લોક સંગ્રહાર્થ ઈશ્વર પણ એમ કરે"

મુનિઓબોલ્યા : અમે તત્વજ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ અને વિશ્વનેબનાવનાર કશ્યપાદિનાપણ ઉપદેશક છીએ તોપણ આપ ગૂઢ રહીને સેવકભાવ બતાવો છો ત્યારે અમે આપની માયામાં મોહ પામીએ છીએ. અહો! ભગવાનની લીલા વિચિત્ર છે, જે જાણનારને પણ ભ્રમમાં નાખે છે ॥16॥

જેમ પૃથ્વી પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ઘટ, પટ વગેરે પદાર્થોવડે બહુ નામ અને રૂપવાળી એક છતાં અનેક રૂપે થાય છે તેમ આપ પણ પોતે એક છો, કાંઈ ચેષ્ટા કરતા નથી, છતાં અનેક પ્રકારે આ જગતને ઉત્પન્ન કરો છો, રક્ષણ કરો છો અને સ્વરૂપમાં લીન કરો છો, છતાં

એમાં બંધાતા નથી-એના દોષથી સ્વયં દોષવાળા થતા નથી તેથી આપ લોકનું અનુકરણ કરો છો એ પણ આપનું એક ચરિત્ર છે અને એ વિચિત્ર પણ છે ॥17॥

હે ભગવન્! જો કે આપ પ્રકૃતિથી પર, સ્વયં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છો છતાં સમયે-સમયે ભક્તોની રક્ષા તથા દુષ્ટોનું દમન કરવામાટે વિશુદ્ધ સત્વમય શ્રીવિગ્રહ (શરીર) પ્રગટ કરો છો અને પોતાની લીલાદ્વારા સનાતન (પ્રાચીન) વૈદિકમાર્ગની રક્ષા કરો છો કારણ કે વર્ણો અને આશ્રમો ના રૂપમાં આપ જ સ્વયં પ્રગટ છો ॥18॥

તપ, વેદાભ્યાસ અને સંયમને લીધે બ્રાહ્મણ જાતિ આપનું શુકલ હૃદય (અન્તરંગ શક્તિ)* છે, જેમાં પ્રગટ અને અપ્રગટ સદ્રૂપ બ્રહ્મ અને તેથી ઉત્તમ આનન્દરૂપ પુરુષોત્તમ જોવામાં આવે છે ॥19॥

વિશેષ : ભગવાનની અંતરંગ શક્તિ-શુકલ (શ્વેત), લોહિત (લાલ) અને કૃષ્ણ (શ્યામ) ના

હે પરમાત્મા! હે વેદોના મૂલ કારણ! આપ તેથી જ આપના સત્ના ધામરૂપ બ્રાહ્મણકુલનું બહુમાન કરો છો અને તેથી જ આપ બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારાઓમાં અગ્રગણ્ય છો ॥20॥

આપ સર્વ પ્રકારનાં સાધનોની ચરમ (છેવટની) સીમા છો અને સન્ત પુરુષોની એક માત્ર ગતિ (આશ્રય) છો. આપને મળીને આજ અમારો જન્મ, વિદ્યા, તપ અને જ્ઞાન* સફલ થઈ ગયાં. વાસ્તવમાં બધાંનુ પરમ ફલ આપ જ છો ॥21॥ વિશેષ : દૃશ:=દૃષ્ટિ, જ્ઞાન. દૃશ: ને સ્થાને અનઘ - "પાપ ટાળનાર"

આપ ષડ્ગુણ ઐશ્વર્ય સમ્પન્ન, સદાનન્દ, અનન્ત જ્ઞાનવન્ત પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છો, આપે આપની અચિન્ત્ય શક્તિ યોગમાયાદ્વારા આપનો મહિમા છુપાવી રાખ્યો* છે. અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ ॥22॥

વિશેષ: ચેતન પુરુષને પોતાનામાટે વિષયનું આચ્છાદન કરવું સમ્ભવે નહીં તેથી એ આત્માનું આચ્છાદન બીજાને માટે જ હોઈ શકે તેથી ભગવાન્ પોતાના મહિમાનું આચ્છાદન પોતાને માટે નથી કરતા પણ બીજાને માટે કરે છે જેનાથી બીજો ભગવાનના મહિમાને ન જાણે.

આ સભામાં બેઠેલા રાજાઓ અને બીજાની વાત તો શું પણ સ્વયં આપની સાથે આહાર-વિહાર કરવાવાળા યાદવો પણ આપને સાચા સ્વરૂપમાં જાણતા નથી કારણ કે આપે આપના સ્વરૂપને- જે બધાનો આત્મા, જગતનું આદિ કારણ અને નિયન્તા છે તેને મયાના પડદાથી ઢાંકી ("ઈશ્વરાસ્તુ ગુપ્તા એવ તિષ્ઠન્તિ"

જ્યારે મનુષ્ય સ્વપ્ન જોવા લાગે છે ત્યારે તે સ્વપ્નના મિથ્યા પદાર્થોને જ સત્ય સમજી લે છે અને નામ માત્રની ઇન્દ્રિયોથી જણાતા પોતાના સ્વપ્ન શરીરને જ વાસ્તવિક શરીર માની લે છે. તેને તેટલા વખતને માટે તે વાતની બિલકુલ ખબર જ નથી હોતી કે સ્વપ્ન શરીરથી જુદું એક જાગ્રત અવસ્થાનું શરીર પણ છે ॥24॥ એ જ પ્રમાણે હે બ્રહ્મન્! નામ, માત્ર (વિષયો) અને ઇન્દ્રિયોમાંની ચેષ્ટાને લીધે માયાથી ભમતા ચિત્તવાળો આ પુરુષ (જન્મ, મરણ વગેરેથી) સ્મરણનો નાશ થઈ જવાથી (આ તે જ ભગવાન્ છે એમ) આપને જાણતો નથી* ॥25॥

વિશેષ : જેમ સ્વપ્નમાંના દેહનો આત્મા જાગ્રત અવસ્થાનો દેહ છે તેમ જાગ્રત અવસ્થાના દેહનો આત્મા ભગવાન્ છે તેથીજ ભગવાનનું જ્ઞાન થતું નથી.

આજે અમને આપનાં તે ચરણારવિન્દના દર્શન થયાં જે સમસ્ત પાપરાશિનો નાશ કરે છે, જે ગંગાજી વગેરે તીર્થોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને સિદ્ધ પરિપક્વ યોગીઓએ જેને પોતાના હૃદયમાં ફુલ સમજી ધારણ કર્યું છે. (મર્યાદાથી પણ આગળ વધેલી) આપની ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિપૂર્વક અમે અમારા અન્ત:કરણ, જીવ અને દેહ આપને સમર્પણ કર્યાં છે. આમ (બધી ઉપાધિ આપને અર્પણ કરી દઈ) અમે આપના પદને પામીશું. આથી આપ અમ ભક્તોને આત્મસાત્ કરો, અનુગ્રહ કરી અપનાવી લો ॥26॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : (સેવકો જેમને પ્રિય છે એવા ભગવાન્) દાશાર્હની એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, આપની, ધૃતરાષ્ટ્રની તથા યુધિષ્ઠિરની અનુમતિ લઈ મુનિઓએ પોતાના આશ્રમે જવાનો વિચાર કર્યો ॥27॥

તે જોઈને મહા યશસ્વી વસુદેવજી તેમની તરફ જઈ પ્રણામ કરી, પાસે આવીને અત્યન્ત વિનયપૂર્વક કહેવા લાગ્યા ॥28॥

વસુદેવજી બોલ્યા : હે ઋષિમુનિઓ! આપ લોક સર્વ દેવસ્વરૂપ ("જેટલા દેવતાઓ છે તેટલા બ્રાહ્મણમાં વસેલા છે"

શ્રીનારદજી બોલ્યા : હે વિપ્રો! શ્રીકૃષ્ણને (પોતાના) બાળક માનીને વસુદેવજી પોતાના કલ્યાણનું સાધન શુદ્ધ જિજ્ઞાસાથી આપણને પૂછે છે તેમાં નવાઈ પામવા જેવું પણ કંઈ નથી* ॥30॥

વિશેષ : "જે મને જેવી રીતે ભજે છે તેમને હું પણ તેવી જ રીતે ભજું છું"

સંસારમાં બહુ પાસે રહેવું મનુષ્યોના અનાદરનું કારણ બની રહે છે. (આપણે જોઈએ જ છીએ કે) ગંગાજીને કાંઠે રહેનારો માણસ શુદ્ધિમાટે બીજું જલ શોધે છે (ગંગાજલમાં ટોળામાં સ્નાન કરવામાં આવે એટલે લોકો વળી ઘેર જઈ ફરીથી સ્નાન કરતા હોય છે.) ॥31॥

શ્રીકૃષ્ણનો અનુભવ કાલક્રમથી થનાર જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય થી મટતો નથી. તે સ્વત:, કોઈ બીજાં કારણ (શાપ વગેરે) થી, ગુણો (રજોગુણ તમોગુણ) થી અને બીજા કોઈથી તે ક્ષીણ થતો નથી ॥32॥

આપનું જ્ઞાનમય સ્વરૂપ અવિદ્યા, ક્લેશ, પુણ્ય પાપમય કર્મ, સુખદુ:ખાદિ કર્મફલ, (ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ની પરમ્પરારૂપી) ગુણ પ્રવાહથી ખિંડત નથી. આપ સ્વયં અદ્વિતીય ઈશ્વર છે. જ્યારે આપ પોતાનાં સ્વરૂપને પોતાની જ વિભૂતિઓ (આનન્દમય પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, અન્ત:કરણ, દેહ) થી ઢાંકી દે છે ત્યારે મૂર્ખ લોકો જેવી રીતે સૂર્યની આડે વાદળાં આવી જાય ત્યારે તેને ઢંકાઈ ગયેલો માને છે, ઝાકળ પડે ત્યારે નિસ્તેજ અને ગ્રહણ વખતે રાહુથી ગ્રસાયેલો માને છે તેવી રીતે ભગવાનને પણ અવિદ્યાથી ગ્રસ્ત તૃષ્ણા વગેરેથી પ્રભાહીન અને શરીરથી ઢંકાયેલા માને છે ॥33॥

હે પરીક્ષિત! ત્યાર પછી ઋષિમુનિઓએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, બલદેવજી તથા બીજા રાજાઓનાં સાંભળતાં વસુદેવજીને સમ્બોધન કરીને કહ્યું ॥34॥

કર્મોદ્વારા કર્મવાસનાઓ અને કર્મનાં ફલનો આત્યન્તિક (કાયમ માટેનો) નાશ કરવાનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞોના ઈશ્વર વિષ્ણુનું યજ્ઞોદ્વારા પૂજન છે ॥35॥

ત્રિકાલદર્શી જ્ઞાનીઓએ શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી આ જ ધનની શાન્તિનો ઉપાય, સુગમ મોક્ષ સાધન અનેચિત્તમાં આનન્દનો ઉલ્લાસ કરનારો ધર્મ બતાવ્યોછે ॥36॥

ન્યાયપૂર્વક કમાયેલ ધનથી શ્રદ્ધાપૂર્વક પુરુષોત્તમ ભગવાનની આરાધના કરવી એ જ દ્વિજાતિ-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય; ગૃહસ્થને માટે પરમ કલ્યાણનો માર્ગ છે ॥37॥

વિચારવાન્ પુરુષને જો ધનની એષણા (તીવ્ર ઇચ્છા) હોય તો તેણે ધન કમાઈને યજ્ઞ અને દાન કરવાં જોઈએ. અને તેથી થતી અન્ત:કરણની શુદ્ધિદ્વારા ધનની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જેને પત્ની અને પુત્ર ની ઇચ્છા હોય તેણે ગૃહ્સ્થાશ્રમમાં રહી ગૃહસ્થોચિત ભોગદ્વારા પત્ની અને પુત્ર ની ઇચ્છાનો અને દેવો સાથે ક્રીડા કરી સ્વર્ગ વગેરે લોકની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો. ગામમાં રહી જેણે ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરેલો છે તે બધા ધીર પુરુષો તપોવનમાં જતા રહેતા હતા ॥38॥

હે સમર્થ વસુદેવજી! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય- આ ત્રણેય; દેવતા, ઋષિ અને પિતરો નું ઋણ લઈને જ પેદા થાય છે, યજ્ઞ કરવાથી દેવ ઋણમાંથી છુટાય છે, અધ્યયન કરવાથી ઋષિઓના ઋણમાંથી છુટાય છે અને સન્તાન ઉત્પન્ન કરવાથી પિતરોના ઋણમાંથી મુક્તિ મળે છે. આ ત્રણ ઋણમાંથી મુક્તિ મેળવ્યા વિના જે સંસારનો ત્યાગ કરે છે તેનું પતન થઈ જાય છે ॥39॥

હે પરમ બુદ્ધિમાન્ વસુદેવજી! આપ અત્યાર સુધીમાં ઋષિ અને પિતરોનાં ઋણથી તો મુક્ત થઈ ગયા છો. હવે યજ્ઞોદ્વારા દેવતાઓનું ઋણ ચૂકવી દો અને ઋણમુક્ત થઈ સર્વનો ત્યાગ કરી યોગી બનો ॥40॥

હે વસુદેવજી! આપે અવશ્ય પરમ ભક્તિપૂર્વક જગદીશ્વર ભગવાનની આરાધના કરી છે ત્યારે તો સ્વયં ઈશ્વર આપને ત્યાં પુત્રરૂપે પ્રકટ થયા છે ॥41॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ઋષિમુનિઓની આ વાત સાંભળીને ઘણા ઉત્સાહી વસુદેવજીએ એમનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરી એમને પ્રસન્ન કર્યાં અને યજ્ઞને માટે ઋત્વિજોના

રૂપમાં તેમનું વરણ કર્યું ॥42॥

હે રાજન્! તે ઋષિઓનું વરણ કરાયું એટલે તે ઋષિઓએ તે સ્થળે ઉત્તમ *વિધિવાળા યજ્ઞોથી તે ધાર્મિક વસુદેવજીને ધર્મ પ્રમાણે યજ્ઞો કરાવ્યા ॥43॥

વિશેષ : ઉત્તમ વિધિવાળા:એટલે જ વિધિમાં જે વસ્તુ જેટલી વાપરવાની હોય તે જ વસ્તુ તેટલી વાપરવી. ક્યાંય અનુકલ્પનો આશ્રય લીધો ન હોતો. દાખલા તરીકે જવની જગાએ ઘઉં કે ચોખા વાપરવા તે 'અનુકલ્પ' કહેવાય.

હે પરીક્ષિત! જ્યારે વસુદેવજીએ યજ્ઞની દીક્ષા લઈ લીધી ત્યારે યદુવંશીઓએ સ્નાન કરી સુન્દર વસ્ત્રો પહેરી કમલોની માલાઓ ધારણ કરી લીધી. ત્યાં આવેલા રાજાઓ પણ વસ્ત્રાભૂષણોથી ખૂબ શોભાયમાન થયા ॥44॥

તે રાજાઓની રાણીઓએ સુન્દર ચાદર ઓઢી અંગરાગ (ચન્દન) અને મંગળસૂત્ર વગેરે પહેરી લઈ શૃંગાર કર્યો અને પછી આનન્દપૂર્વક પોતાના હાથમાં ભેટ આપવાની વસ્તુઓ લઈ યજ્ઞશાળામાં (વસુદેવજીની પત્નીઓનાં દર્શન કરવા) ગઈ ॥45॥

તે વખતે મૃદંગ, ઢોલ, શંખ, નોબત, નગારાં વગેરે વાજાં વાગવા લાગ્યાં. નટ અને નર્તકીઓ નાચવા લાગી. ભાટ અને ચારણો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ગન્ધર્વો અને સુરીલા ગળાંવાળી ગન્ધર્વપત્નીઓ ગાન કરવા લાગી ॥46॥

દશ દીશાઓમાં થાય છે તેમ વસુદેવજીએ પહેલાં તો નેત્રોમાં અંજન અને શરીરે માખણ લગાવી દીધું; પછી તેમની દેવકીજી વગેરે અઢાર પત્નીઓ સાથે તેમને ઋત્વિજોએ મહાભિષેકની વિધિથી, પ્રાચીન સમયમાં નક્ષત્રોની સાથે ચન્દ્રમાનો જેવી રીતે અભિષેક થયો હતો તેવી જ રીતે અભિષેક કરાવ્યો ॥47॥

એ યજ્ઞપત્નીઓ રેશમી વસ્ત્રો, હાથમાં કડાં, કંઠમાં હાર, પગમાં નૂપુર, કાનમાં કુંડળ વગેરેથી શૃંગાર કરી બેઠી હતી. જ્યારે વસુદેવજી કાળા મૃગચર્મથી શરીરને ઢાંકીને બેઠા હતા કેમકે દીક્ષિતને એના નિયમ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ ॥48॥

હે મહારાજ! વૃત્રને માર્યા પછી ઇન્દ્રે યજ્ઞ કર્યો હતો ને એના યજ્ઞમાં શોભા થઈ હતી તેવી જ શોભા વસુદેવજીના યજ્ઞમાં થઈ. ઋત્વિજો તેમ જ સદસ્યો રત્નો અને રેશમી વસ્ત્રોથી શોભતા હતા ॥49॥

ત્યારે બલદેવજી અને શ્રીકૃષ્ણ પોત-પોતાનાં બંધુઓ, પુત્રો અને સ્ત્રીઓ ની સાથે જીવ અને અન્તર્યામી પોતાની વિભૂતિઓ સાથે શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા ॥50॥

વસુદેવજીએ દરેક યજ્ઞમાં જ્યોતિષ્ટોમ, દર્શ, પૂર્ણમાસ વગેરે પ્રાકૃત યજ્ઞો, સૌરસત્ર વગેરે વૈકૃત યજ્ઞો અને અગ્નિહોત્ર વગેરે બીજા યજ્ઞોદ્વારા દ્રવ્ય, ક્રિયા અને તેમના જ્ઞાનના મન્ત્રોના સ્વામી વિષ્ણુ ભગવાનની આરાધના કરી ॥51॥

ત્યારબાદ તેમણે ઉચિત સમયે ઋત્વિજોને વસ્ત્રો અને અલંકારો થી સુશોભિત કર્યા અને શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે ઘણી દક્ષિણા અને પ્રચુર ધનની સાથે શણગારેલી ગાયો, ભૂમિ અને સુન્દર કન્યાઓ આપી ॥52॥

ત્યારબાદ મહર્ષિઓએ પત્ની સંયાજ(નામનું યજ્ઞમાં થતું કર્મ) તથા અવભૃથ(યજ્ઞને અન્તે થતું) સ્નાન કરાવી વસુદેવજીને આગળ કરી પરશુરામજીએ બનાવેલ ધરા(રામહ્રદ)માં સ્નાન કર્યું ॥53॥

સ્નાન કર્યા પછી વસુદેવજી તથા તેમની પત્નીઓએ પોતે પહેરેલાં તમામ વસ્ત્રો અને આભૂષણો બન્દી વગેરેને આપી દીધાં. પછી પોતે નવો શૃંગાર કરી સર્વ વર્ણોને બ્રાહ્મણોથી લઈને કૂતરા સુધીના બધા જીવોને અન્ન આપી તૃપ્ત કર્યા ॥54॥

વિદર્ભ, કોસલ, કુરુ, કાશી, કેક્ય અને સૃંજય વગેરે રાજાઓ, પોતાના બાન્ધવો, સ્ત્રીઓ, છોકરાં વગેરેને વિદાયનાં રૂપમાં ઘણી ભેટો આપી તેમજ ઋત્વિજો, સદસ્યો, દેવો, મનુષ્યો, ભૂત, પિતૃ, ચારણ વગેરેનો સત્કાર કર્યો. તે બધાં લક્ષ્મીજીના નિવાસરૂપ ભગવાનની આજ્ઞા માગી યજ્ઞનાં વખાણ કરતાં ત્યાંથી રવાના થયાં ॥55-56॥

હે પરીક્ષિત! તે વખતે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર, યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, ભીષ્મ પિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, કુન્તાજી, નકુલ, સહદેવ, નારદજી, ભગવાન્ વ્યાસજી તથા બીજાં સ્વજન, સમ્બન્ધી અને બાન્ધવો પોતાના હિતૈષી બન્ધુ યાદવોને છોડીને જવામાં અત્યન્ત સ્નેહાર્દ્ર ચિત્તથી યાદવોને આલિંગન કર્યું અને મહામુશ્કેલીએ જેમ-તેમ કરીને પોત-પોતાના દેશ ગયા. બીજા લોકો પણ તેમની સાથે જ ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા ॥57-58॥

નન્દરાયજી અને ગોવાળિયાઓ નો તો રામ (બલદેવજી), શ્રીકૃષ્ણ અને ઉગ્રસેન આદિએ બહુ સત્કાર કર્યો અને એમને રામ-કૃષ્ણે રોક્યા ત્યારે બાંધવોના પ્રેમને લીધે એ રોકાયા ॥ 59॥

વસુદેવજી મનોરથરૂપી મહાસમુદ્રને સર્વ રીતે તરી ગયા ત્યારે સુહૃદોથી વીંટાઈને પ્રસન્ન મનવડે નન્દરાયજી પાસે આવી એમનો હાથ પોતાના હાથમાં પકડી બોલ્યા ॥60॥

વસુદેવજી બોલ્યા : હે ભાઈ! ભગવાને મનુષ્યોમાટે એક ભારે બન્ધન બનાવી દીધું છે. તે બન્ધનનું નામ સ્નેહ છે. હું એમ સમજું છું કે દેવો અને યોગી-યતિ પણ તેને તોડવામાં અસમર્થ છે ॥61॥

આપે અમ અજ્ઞાનીઓ પ્રત્યે અનુપમ મિત્રતાનો વ્યવહાર કર્યો છે. આપના જેવા સન્તશિરોમણિઓનો તો એવો સ્વભાવ જ હોય છે. અમે તેનો બદલો કદી વાળી શકીએ તેમ નથી, આપને તેનું કોઈ ફલ આપી શકીએ તેમ નથી છતાં આપણો આ મૈત્રી સમ્બન્ધ ક્યારેય પણ તૂટનાર તો નથી જ. આપ એને સદા નિભાવતા રહેજો ॥62॥

હે ભાઈ! પહેલાં તો કેદખાનામાં પૂરાયેલા હોવાથી અમે આપનું કંઈ પણ પ્રિય અને હિત ન કરી શક્યા. હવે અમારી આ દશા થઈ રહી છે કે અમે ધનસમ્પત્તિના નશામાં શ્રી મદથી અન્ધ થઈ રહ્યા છીએ. આપ અમારી સામે છો તો પણ અમે આપના તરફ જોતા નથી ॥63॥

(સ્વયં સન્માન ન ચાહતાં) બીજાને સન્માન આપનાર હે માનદ! જેને પોતાનું કલ્યાણ કરી લેવું છે તેને તો રાજ્ય લક્ષ્મી ન મળે તેમાં જ તેનું ભલું છે કારણ કે મનુષ્ય રાજ્ય લક્ષ્મીથી અન્ધ થઈ જાય છે અને પોતાના ભાઈ-બન્ધુ સ્વજનો સુદ્ધાં તરફ જોતો નથી ॥64॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત આ પ્રમાણે કહેતાં-કહેતાં વસુદેવજીનું હૃદય પ્રેમથી ગદ્ગદ થઈ ગયું. તેમને નન્દરાયજીની મિત્રતા અને તેમણે કરેલા ઉપકાર યાદ આવી ગયા. હૈયું હાથ ન રહ્યું, નેત્રોમાં પ્રેમનાં આંસુ ઊભરાયાં અને રુદન કરવા લાગ્યા ॥65॥

યાદવોએ સાચા દિલથી નન્દરાયજીનું સન્માન કર્યું. એટલે તેમને પ્રસન્ન કરવામાટે તથા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ના પ્રેમપાશમાં બંધાઈ નન્દરાયજી ત્યાં ત્રણ મહિના રોકાયા. પછી "આજે જજો કાલે જજો"

ત્યાર પછી (માહ માસથી અષાડ સુધી રહી) વસુદેવજી, ઉગ્રસેનજી, શ્રીકૃષ્ણ, બલદેવજી, ઉદ્ધવજી વગેરે યદુવંશીઓએ (વ્રજમાં નન્દરાયજીને ત્યાં મહિનાઓ સુધી રહેલા તેથી) અલગ-અલગ કીંમતી આભૂષણ, રેશમી વસ્ત્રો, જુદી-જુદી જાતની ઉત્તમોત્તમ સામગ્રીઓ અને ભોગો થી નન્દરાયજી, તેમના વ્રજવાસી સાથીઓ તથા બંધુ બાન્ધવોને ખૂબ રાજી કર્યાં. એમણે વિદાય આપ્યા પછી તે બધી ભેટની સામગ્રીઓ લઈ નન્દરાયજી પોતાના વ્રજમાં જવા રવાના થયા ॥67-68॥

(આટલા બધા સ્નેહીઓ પાસેથી આટલી બધી વસ્તુઓ નન્દરાયજી લઈને જ જાય છે કે તેમણે કંઈ આપ્યું? તેના જવાબમાં કહે છે કે) નન્દરાયજી, ગોપીજનો અને ગોપો નું મન ગોવિન્દનાં ચરણામ્બુજમાં એવી સજ્જડ રીતે જડાઈ ગયું હતું કે પ્રયત્ન કરવા છતાં તેને પાછું ત્યાંથી લઈ શક્યા નહીં. તેથી મન ત્યાં મૂકીને જ તેઓ મથુરા ગયા.(મનને નિમિત્તેજ બધું અપાય છે. નન્દરાયજી વગેરેનું મન તો ભગવાનના ચરણકમલમાં જ રહી ગયું. તેથી તેઓ મન વિહોણાજ વ્રજમાં ગયા તેથી નન્દરાયજીને જેટલી કિંમતની ભેટની સામગ્રી મળી હતી તેથી વધારે કિંમતની સામગ્રી(મન) અહીં મૂકીનેજ તેઓ વ્રજમાં ગયા) ॥69॥

જ્યારે બધા બાંધવો આવ્યા હતા તે પોત-પોતાના સ્થાને જવા વિદાય થઈ ગયા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ જ જેમના એક માત્ર ઇષ્ટદેવ છે તેવા યાદવો ચોમાસું નજીકમાં આવતું જાણીને દ્વારકા ગયા ॥70॥

જનેભ્ય: કથયાંચક્રુર્વસુદેવમહોત્સવમ્ -॥
યદાસીત્તીર્થયાત્રાયાં સુહૃત્સન્દર્શનાદિકમ્ ॥71॥

ત્યાં જઈ તેઓએ બધા લોકોને વસુદેવજીના યજ્ઞ મહોત્સવ, સ્વજન-સમ્બન્ધીઓનાં દર્શન, મિલન વગેરે તીર્થયાત્રાના પ્રસંગો કહી સંભળાવ્યા ॥71॥ ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના ત્રીજા ફલ-પેટા પ્રકરણનો ધર્મી રૂપ સાતમો) "બાંધવોનું પ્રસ્થાન અને વસુદેવજીના યજ્ઞનું વર્ણન" ત્રણ અધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં એક્યાશીમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

ચોથા સાત્વિકપ્રકરણનું ત્રીજું ફલપ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

પ્રકરણ ૫ ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય

અધ્યાય 85 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 82

ભગવાને દેવકીજીના મરેલા પુત્રો લાવી આપ્યા

પ્રકરણ ૫ ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય 1

વિશેષ : ભગવાન્ કર્તા છે, સર્વમાં રહીને એને ચલાવનાર છે. એ જ અનેક રૂપ ધરે છે છતાં એનાથી જુદા રૂપે રહે છે. એમ વેદની રક્ષા કરવા સારુ ચાર રૂપે ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે. આવું વસુદેવજીનાં કહેવાનું તાત્પર્ય છે તે અહીં કારિકાથી કહ્યું છે.

કારિકાઓનો ભાવ : એવી રીતે ભગવાને કરેલા સર્વના નિરોધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. તે શ્રીકૃષ્ણ સર્વ તર્ક સિદ્ધ ભગવાન્ છે કે ભગવાન્ નથી? જો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ ન હોય તો તેમણે કરેલો નિરોધ નિષ્ફળ થાય. તેથી બધી રીતે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તેથી ભગવાન્ વ્યાસજીએ હવે આવતા છ અધ્યાય શ્રીકૃષ્ણનાં ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણો પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે રચ્યા. આ જ ખરેખર તો સંગતિ છે, જે ક્રમ લીલા થઈ તે ક્રમ કથામાં સાચવેલો નથી. છ અધ્યાયોમાં આરમ્ભમાં પહેલા અધ્યાયમાં અનુક્રમ પ્રમાણે અશ્ચર્યનૈં જ નિરૂપણ કરવું જોઈએ એવી જ સંગતિ છે. એટલે કથાના ભાવાર્થ પ્રમાણે જ કથા વર્ણવેલી છે, પરન્તુ સમયના અનુક્રમ પ્રમાણે (જેમ-જેમ લીલા થઈ તેમ-તેમ) કહેલી નથી. પંચાસીમા અધ્યાયમાં તો શ્રીકૃષ્ણના ઐશ્વર્યરૂપ ભગવદ્ભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આપનું ઐશ્વર્ય માતા-પિતાના હૃદયમાં સ્થિર થાય એટલામાટે ક્રિયા અને જ્ઞાન ના ભેદથી અલૌકિક અને લૌકિક ઐશ્વર્યરૂપ ભગવદ્ભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પહેલાં ભગવાનના પ્રભાવને લીધે આપનું ઐશ્વર્ય તેમના હૃદયમાં રહેલું જેને લીધે તે બન્નેએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યથી તો તેમને નિશ્ચય થયો, કારણ કે તીર્થ અને યજ્ઞ માં સત્પુરુષોનાં વચનોથી દરેકનું અન્ત:કરણ શુદ્ધ થાય છે. પછી શ્રીકૃષ્ણના ગુણોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તેની ઇચ્છા થાય એમ કહેલું છે. તેવી જ રીતે-તીર્થ અને યજ્ઞ માં સત્પુરુષોનાં વચનથી-દેવી દેવકીજીએ ભગવાનનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય જાણીને ઐશ્વર્યની પરીક્ષા કરવા પોતાના મૃત પુત્રોને લાવી આપવાનું કહ્યું. (કારિકા) જે અલૌકિક કરે અથવા વેદથી પણ જે અશક્ય હોય તે કરે તે ઈશ્વર. તેવા ઈશ્વરનું અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પોતાનું પુત્રપણુ કાયમ રાખીને શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવજીને જ્ઞાનનો અને તે પણ અખંડ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે તેથી તે ઈશ્વર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેવી જ રીતે જન્મતાંની સાથે જ મરી ગયેલા, કાળે તદ્દન પરમાણુ જેમને બનાવી દીધા છે તેમને, કાળના માથા ઉપર પગ મૂકી પાછા તેમને તેમની યોગ્ય સ્થિતિએ પહોંચાડી પોતાના પદની પ્રાપ્તિ પણ કરાવી આપવાનું કાર્ય શ્રીકૃષ્ણે કરેલું છે તે પણ સિદ્ધ કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર છે. એવી રીતે વેદ અને કાળ નું ઉલ્લંઘન પુરુષોત્તમ વિના બીજા કોઈથી થઈ શકે નહિ.

અથૈકદાડડત્મજૌ પ્રાપ્તૌ કૃતપાદાભિવન્દનૌ -॥
વસુદેવોડભિનન્દ્યાહ પ્રીત્યા સંકર્ષણાચ્યુતૌ ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એક વખત વસુદેવજીની પાસે રામ (બલદેવજી) અને શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા અને એમણે વસુદેવજીને નમન કર્યું. વસુદેવજી પોતાના પુત્રોને આવ્યા જાણી એમને અભિનન્દન આપીને પ્રીતિથી બોલ્યા ॥1॥

પુત્રોનાં સ્વરૂપને સૂચવનારી મુનિઓની તે વાણીનું સ્મરણ કરી તેમનાં શ્રીગિરિરાજ ધારણ કર્યો વગેરે પરાક્રમોથી વિશ્વાસ જેમને થયેલો છે તેવા વસુદેવજીએ સમ્બોધન કરી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું, (વિદ્યાઓ અઢાર છે. તેનું નિરૂપણ કરનારા અઢાર શ્લોકોથી શરણ જવા પર્યન્ત સ્તુતિ કરે છે.) ॥2॥

"હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! હે મહાયોગી! હે સંકર્ષણ! હે સનાતન! આ (સમ્પૂર્ણ જગત્) ના આપ મુખ્ય પ્રધાન અને પુરુષ છો (શ્રીકૃષ્ણ પુરુષ અને બલદેવજી પ્રધાન છે એવો ભાવ છે.) એમ હું જાણું છું ॥3॥

આ (જગત્) જેની અન્દર, જેનાથી, જેમાંથી, જેનું, જેનેમાટે, જે, જેને, જે પ્રકારે, જ્યારે થાય છે તે પ્રધાન પુરુષ અને ઈશ્વર સાક્ષાત્ ભગવાન્ આપ છો. (અર્થાત્ આ જગતના આધાર, ઘડવૈયા (નિર્માતા) અને નિર્માણ સામગ્રી પણ આપ જ છો) આ સમસ્ત જગતના સ્વામી આપ જ છો અને આપની જ ક્રીડામાટે આ જગત્ની રચના થઈ છે. આ (જગત્) જે વખતે, જે રૂપમાં જે કંઈ રહે છે, થાય છે તે બધું આપ જ છો. પ્રધાન (પ્રકૃતિ) અને પુરુષ પણ આપ છો. તે બન્નેનું કારણ ઈશ્વર એટલે કાળ પણ આપ છો અને તે બે (1.પ્રકૃતિ અને પુરુષ 2.કાળ) ને વશ રાખનાર પુરુષોત્તમ પણ આપ (શ્રીકૃષ્ણ) જ છો* ॥4॥

વિશેષ : વ્યાકરણમાં વિભક્તિઓ આઠ છે. આઠમી વિભક્તિ સમ્બોધન વિભક્તિ (હે કૃષ્ણ!) માં સમ્બોધન જેનું કરવામાં આવ્યું હોય તે શબ્દનો વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ બીજા કોઈ શબ્દ સાથે સમ્બન્ધ હોતો નથી. છઠ્ઠી વિભક્તિમાં એક નામનો બીજાં નામ સાથે સમ્બન્ધ હોય છે, જેમ કે "કૃષ્ણનું કીર્તન" ૫.અપાદાન (છૂટા પડવું-પાંચમી વિભક્તિનો અર્થ) અને 6. અધિકરણ (જેમાં કંઈ રહે છે તે-સાતમી વિભક્તિનો અર્થ) આમ છ કારકો અને પ્રકાર સહિત બધી વિભક્તિઓ જેટલો અર્થ જણાવે છે તે આપ જ છો એવો ભાવ છે.

હે અધોક્ષજ (ઇન્દ્રિયાતીત) ભગવાન્! જન્મ, અસ્તિત્વ વગેરે ભાવ-વિકારોથી રહિત પરમાત્મન્! આ ચિત્ર-વિચિત્ર જગતનું નિર્માણ આપે જ કર્યું છે. (પણ બહિર્મુખ લોકો તે સમજતા નથી) અને તેમાં આપે જ આત્મારૂપથી પ્રવેશ પણ કર્યો છે, આપ પ્રાણ (ક્રિયાશક્તિ) અને જીવ (જ્ઞાનશક્તિ) ના રૂપમાં તેનું પાલન પોષણ કરી રહ્યા છો ॥5॥

વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો વગેરેમાં શક્તિ જોવામાં આવે છે તે એના પર આધિદૈવિકની શક્તિ છે પણ આધ્યાત્મિક કે આધિભૌતિકની શક્તિ નથી. જેમ આત્માનો પ્રયત્ન ઇન્દ્રિયો અને શરીર માં વ્યક્ત થાય છે, આધ્યાત્મિક આદિની શક્તિઓ પરતન્ત્ર છે

તેમ ન હોય તો એણે સર્વદા કાર્ય કરવું જ જોઈએ પણ એમ થતું નથી. પરન્તુ જ્યારે શક્તિનું આધાન ભગવાન્ કરે ત્યારે કાર્ય કરે છે, નહિ તો કરતી નથી. વળી સર્વ શક્તિઓનો આત્મા જુદો જ છે કેમકે શક્તિઓ જડ છે ત્યારે એનો આત્મા ચેતન છે. જો એમ ન હોય તો અન્ધ પુરુષને અન્તર્યામી કે જીવ કાન વગેરેમાં જોવાનું સામર્થ્ય કેમ ન મૂકે? તેથી બધી શક્તિઓને ચલાવનાર એક બીજું રૂપ છે એમ માનવું જ જોઈએ તેથી આધ્યાત્મિક આધિભૌતિક ચેષ્ટા કરે પણ એમાં કર્તૃત્વ, પ્રેરકત્વ તો પણ એટલે આધિદૈવિકનું જ છે. એની પ્રેરણા થાય ત્યારે તૃણાદિમાં પણ ચેષ્ટાભાવ દેખાય છે ॥6॥

હે પ્રભો! ચન્દ્રમાની કાન્તિ, અગ્નિનું તેજ, સૂર્યની પ્રભા, નક્ષત્ર અને વિદ્યુત વગેરેની સ્ફુરણારૂપથી સત્તા, પર્વતોની સ્થિરતા, પૃથ્વીની સાધારણ શક્તિરૂપ વૃત્તિ અને ગન્ધરૂપ ગુણ- આ બધું વાસ્તવમાં આપ જ છો. (કારણના ગુણો કાર્યમાં આવે છે પણ જે સામર્થ્ય ધર્મીમાં ન હોય તેવું સામર્થ્ય ધર્મમાં હોય તો સમજવું કે તે કાર્યનું સામર્થ્ય ભગવાન્ છે. તેજ અને ભૂમિના ધર્મો ભગવદ્રૂપ છે એમ આ શ્લોકમાં જણાવ્યું) ॥7॥

(બીજાં ભૂતોના ધર્મો ભગવદ્રૂપ છે એમ કહે છે) જલમાં જિવાડવાપણું અને તૃપ્તિ કરવાપણું તથા ગંગાજી વગેરેના જલમાં દેવત્વ મનાય છે તે ધર્મો ભગવાનના છે. એમ ન માનીએ તો જલ સુકાઈ જાય છે તે ન સુકાવું જોઈએ. માણસ પાણીમાં ડૂબી મરે છે ત્યાં જો જિવાડવું એ ગુણ જલનો હોય તો કોઈ પાણીમાં ડૂબી મરે નહિ. તીર્થમાં પાપ ક્ષય થાય છે તે જલનો ગુણ હોય તો સર્વના પાપનો ક્ષય થવો જોઈએ પણ જલના અનેક ભેદ છે એના અનેક ગુણ કહ્યા છે તે જલપણામાં તો સમાન થવા જોઈએ, વિષમતા તો એને ભગવત્તા હોય તો જ સમ્ભવે તેથી જલના ગુણ જણાય છે તે ગુણો આપના છે. એ જલનો મધુર ગુણ છે છતાં અનેક રસ જણાય છે તે પણ આપના ધર્મને લીધે જ સમજવું. હે ઈશ્વર! વાયુમાં ઇન્દ્રિયસામર્થ્ય, અન્ત:કરણનું સામર્થ્ય, શરીર સામર્થ્ય, તૃણાદિમાં ક્રિયા અને જંગમમાં ગતિરૂપ ધર્મો લોકમાં પ્રાણીમાં હોય તેમ દેખાય છે છતાં એ ભગવદ્ ધર્મો છે. સાક્ષાત્ વાયુ જ આપનું સ્વરૂપ છે. વાયુના હજારો ભેદ છે તે બધા આપના ધર્મ છે ॥8॥

દિશાઓમાં અવકાશ, આકાશ વગેરે પણ આપ છો. એ દિશાઓ કે આકાશમાં જે સ્ફોટ છે તે પણ આપ જ છો, નહિ તો શબ્દમાંથી અર્થ સ્ફુટ ન થાય. (જેનાથી અર્થ સમજાય તે સ્ફોટ કહેવાય) એના આશ્રય આપ છો. નાદ, વર્ણ અને ઓંકાર, વર્ણની આકૃતિઓ, એ વર્ણો નીકળવાનાં કંઠ, તાલુ વગેરે સ્થાનો વગેરે બધું આપ જ છો, નહિ તો એક કંઠમાંથી પવન નીકળે તેમાંથી વિવિધ જ્ઞાન કેમ સમ્ભવે? ॥9॥

બધી ઇન્દ્રિયોમાં રહેલી ઇન્દ્રિય તો આપ છો. એ ઇન્દ્રિયોના દેવો પણ આપ જ છો. ઇન્દ્રિયનો અનુગ્રહ, અન્ત:કરણનું જ્ઞાન, જડબુદ્ધિમાં જ્ઞાન અને જીવ ને સ્મરણ થાય છે તે બધું આપ જ છો. એ સ્મૃતિ દોષને લઈને કદાચિત ઉલટી રીતે પણ સ્ફુરે છે, જેમ છીપમાં રૂપું. એવી સ્મૃતિ ભગવદ્રૂપ નથી એમ કહેવાનેમાટે "જીવસ્યાનુસ્મૃતિ: સતી”

પંચમહાભૂતોનું કારણ તામસ અહંકાર, ઇન્દ્રિયોનું કારણ રાજસ અહંકાર, સંકલ્પ વિકલ્પાત્મક મનનું અને દેવોનું કારણ સાત્વિક અહંકાર તથા મહત્તત્વાદિનું કારણ પ્રકૃતિ પણ આપ જ છો ॥11॥

તે-તે ભાવો નાશ પામે છે છતાં જેનો નાશ થતો નથી તેવું આપનું સ્વરૂપ છે. જેમ ઘટ-પટ આદિ ભાવ તિરોહિત થતાં પણ "અહીં ઘટ નથી, પટ નથી"

સત્વગુણ, રજોગુણ, તમોગુણ અને એની વૃત્તિઓ તે બધાં પરબ્રહ્મ એવા આપને વિશે યોગમાયાવડે કલ્પાયેલાં છે તેથી એના આપ આધાર છો છતાં એના દોષથી આપ લિપ્ત થતા નથી. યોગવડે પણ જીવો યોગના આધારરૂપ ભગવાનનો સ્પર્શ કરી શક્તા નથી એ યોગમાયાનું કાર્ય છે. જે ગુણો અને એની વૃત્તિઓને ભગવત્સમ્પર્કથી વિમુખ રાખે છે તે જ ગુણની ગુણતા છે ॥13॥

આપનાથી તે-તે ભાવો જુદા કહ્યા છે તેથી એ ભાવોની સત્તાજ નથી. એ વિકારોમાં આપ પણ રહેતા નથી તેથી એ ભાવો વિદ્યમાન દશામાં બીજા સમયે વ્યવહાર માત્રજ છે ॥14॥

આગુણ પ્રવાહને જેપરમાર્થ સત્ય માને છે તે અબુધ છે. જે સર્વના આત્મારૂપ ભગવાનની સૂક્ષ્મગતિને જાણતો નથી તે સ્વકર્મવશ થઈને આ સંસારમાં આવીને જન્મ-મરણ આદિ ક્લેશને ભોગવે છે ॥15॥

હે પરમેશ્વર! દૈવની ગતિથી ઇન્દ્રિય આદિ સામર્થ્યયુક્ત અત્યન્ત દુર્લભ મનુષ્યજન્મ અહીં (આ અસાર સંસારમાં) પ્રાપ્ત કરી, આપની માયાથી મોહિત થઈ પોતાનો સાચો સ્વાર્થ (ભક્તિ, જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરી લેવામાં જેગાફેલ રહેછે તેનો જન્મ વ્યર્થ જાયછે ॥16॥

હે પ્રભો! આ (વસુદેવ નામે ઓળખાતું શરીર) હું છું એવી બુદ્ધિ હોવી (પરન્તુ હું તેમનો પણ છું એવી બુદ્ધિ ન હોવી) અને આ શરીરના સમ્બન્ધીઓ મારા પોતાના છે- આ અહન્તા અને મમતા રૂપ સ્નેહનાં બન્ધનથી આપે (મને એકલાને નહિ પણ આખા) જગતને બાંધી રાખ્યું છે ॥17॥

આપ બે મારા પુત્રો નથી પરન્તુ ભૂમિના ભારરૂપ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવા અવતરેલા પ્રધાન અને પુરુષના ઈશ્વર, અર્થાત્ કાલ અને પુરુષોત્તમ છો. આ વાત આપે મને કહી પણ હતી ॥ 18॥

(વિષયોના ભોગની ઇચ્છા, દેહનું અભિમાન અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ મારા પુત્ર છે એવો બુદ્ધિરૂપ અસાધ્ય ત્રિદોષ પોતાને લાગુ પડ્યો છે તેમ વસુદેવજી કહે છે) તેથી હે આર્ત બન્ધો! હે શરણાગત વત્સલ! હું હવે આપના ચરણકમલને શરણે આવ્યો છું, કારણ કે તે જ શરણાગતોના સંસાર ભયને મટાડનાર છે. (આપ કદાચ વિલમ્બ પણ કરો પણ આપનાં ચરણકમલ અમને અભય આપવામાં વિલમ્બ નહિ કરે) હવે ઇન્દ્રિયોનાં વિષય સુખોને હું ઇચ્છતો નથી. કાળના કોળિયારૂપ આ શરીરને જ મેં આત્મા માની લીધો અને આપને પરમેશ્વરને પુત્ર માની લીધા ॥19॥

હે પ્રભો!આપે પ્રસૂતિગૃહમાં જ અમને કહ્યું હતું કે "હું જો કે અજન્મા છું તો પણ હું પ્રત્યેક યુગમાં પોતાના ભક્તોના અને ધર્મના રક્ષણમાટે અવતાર ગ્રહણ કરું છું"

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : (એમ વસુદેવજીએ સ્તુતિ કરી અને શરણ થયા ત્યારે ભગવાને જાણ્યું કે વસુદેવજીને ખંડ જ્ઞાન તો થયું પણ એમને હવે પૂર્ણ જ્ઞાન કરાવવું જોઈએ તેથી કહે છે) ભક્તના પતિ ભગવાને ઉપરનાં પિતાનાં વચનો સાંભળીને વિનયથી નમ્ર થઈને હસીને મધુર વાણીથી એનો ઉત્તર આપવાનો આરમ્ભ કર્યો ॥21॥

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે પિતાજી! "અમે આપના પુત્રો જ છીએ" અર્થગમ્ભીર અને યુક્તિયુક્ત માનીએ છીએ ॥22॥

હે યદુ શ્રેષ્ઠ! આપ, મોટાભાઈ રામ અને બધા દ્વારકામાં રહેનાર લોકો એટલું જ નહિ પણ ચરાચર સહિત સર્વ જગત્ પણ ભગવદ્રૂપ છે* એમ મારા માટે આપે કહ્યું તેમ સર્વમાં આપ ભગવદ્ બુદ્ધિ કરો ॥23॥

વિશેષ : વિષ્ણુ ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી જેમ અહીં પ્રકટ થાય છે તેમ સર્વરૂપે થવાની ઇચ્છાથી એ જગતરૂપે પણ પોતે જ થાય છે તેથી સર્વત્ર ભગવદ્બુદ્ધિ કરવી એમ આ શ્લોકમાં કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

હે પિતાજી! આત્મા તો એક જ છે. પરન્તુ તે પોતાનામાં જ ગુણોની સૃષ્ટિ કરી લે છે અને ગુણોદ્વારા બનાવવામાં આવેલ પ્રાણીઓમાં ઘણે પ્રકારે -એક હોવા છતાં અનેક, સ્વયંપ્રકાશ હોવા છતાં દૃશ્ય, પોતાનું જ સ્વરૂપ હોવા છતાં પોતાથી ભિન્ન, નિત્ય હોવા છતાં અનિત્ય અને નિર્ગુણ હોવા છતાં સગુણના રૂપમાં દેખાય છે ॥24॥

જેવી રીતે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વીદ્વઆ પંચમહાભૂત પોતાનાં કાર્ય ઘડો, કુંડલ વગેરેમાં પ્રગટ-અપ્રગટ, નાના-મોટા, વધારે-થોડા, એક અને અનેક હોય તેમ લાગે છે પરન્તુ વાસ્તવમાં સત્તારૂપથી તે એક જ હોય છે તેવી જ રીતે આત્મામાં પણ ઉપાધિઓના ભેદથી જ જુદાપણાંની પ્રતીતિ થાય છે. તેથી જે હું છું તે જ બધું છે. આ દૃષ્ટિથી આપનું કહેવું બરાબર જ છે. (એમ જ અખંડ અદ્વૈતવાદ સમજો)* ॥25॥

વિશેષ : પંચ મહાભૂતો હાથી વગેરેના શરીરમાં વિસ્તાર પામે છે, મચ્છર વગેરેમાં નાનાં થાય છે. મોર વગેરેમાં અનેક રંગવાળાં અને કોયલ, ધાતુ વગેરેમાં એક જ રંગવાળાં થાય છે. એવી રીતે આત્માને પણ જુદાં-જુદાં ઉપાદાન (રહેવાનાં સ્થાન) પ્રાપ્ત થવાથી જુદાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. વાસ્તવિક રીતે આત્માનું સ્વરૂપ એક જ છે. એવી જ રીતે સત્, ચિત્, આનન્દ, ઐશ્વર્ય, શ્રી વગેરે ઓછાં-વત્તાં હોવાને લીધે આત્માનું જુદાપણું ઘટે છે. આત્માના જુદાપણાને ઘટાવવામાટે આત્માના સ્વરૂપમાં ભેદ હોવાની કલ્પના કરવી બરાબરનથી.

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચનો સાંભળી વસુદેવજીની ભેદબુદ્ધિ જતી રહી અને આનન્દ મગ્ન થઈ જઈ વાણીથી મૌન અને મનથી નિ:સંકલ્પ થઈ ગયા ॥26॥

હે કુરુશ્રેષ્ઠ પરીક્ષિત! તે વખતે સર્વદેવમયી દેવકીજી પણ ત્યાં બેઠેલાં જ હતાં. શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી પોતાના ગુરુના મરી ગયેલા પુત્રને યમલોકથી પાછો લાવ્યા હતા તે સાંભળીને તે પહેલાંથી જ અત્યન્ત વિસ્મય પામ્યાં હતાં ॥27॥

હવે તેમને પોતાના તે પુત્રો યાદ આવી ગયા જેમને કંસે મારી નાખ્યા હતા. તેમના સ્મરણથી દેવકીજીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, નેત્રોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. તેમણે ઘણા જ કરુણ સ્વરે શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ને સમ્બોધન કરીને કહ્યું ॥28॥ દેવકીજીએ કહ્યું : હે લોકાભિરામ રામ! તમારી શક્તિ અને તમારા સ્વરૂપને મન અને વાણી સમજી શકે તેમ નથી. હે શ્રીકૃષ્ણ! તમે શંકર વગેરે યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર (વશ રાખનાર) છો. હું જાણું છું કે તમે બન્ને બ્રહ્માજી વગેરે વિશ્વ રચનારાઓના પણ ઈશ્વર આદિ પુરુષ નારાયણ છો ॥29॥

એ વાતની પણ મને નક્કી ખબર છે કે જે લોકોએ કલાક્રમથી પોતાનાં ધૈર્ય, સંયમ અને સત્વગુણ ખોઈ નાખ્યાં છે તથા શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કરી જે સ્વેચ્છાચારી થઈ રહ્યા છે તેવા ભૂમિને ભારરૂપ થઈ પડેલા રાજાઓનો નાશ કરવામાટેજ તમે બન્ને મારે ત્યાં અવતીર્ણ થયાછો ॥30॥

હે વિશ્વાત્મન્! અક્ષર બ્રહ્મ આપનો અંશ છે. પ્રકૃતિ (માયા) અક્ષરબ્રહ્મનો અંશ છે. ગુણો પ્રકૃતિના અંશરૂપ છે અને તે ગુણોના અંશ માત્રથી ખરેખર જગતની ઉત્પત્તિ, વિકાસ (પાલન) તથા પ્રલય થાય છે. આજે હું અન્ત:કરણથી આપને શરણે આવી છું ॥31॥

મેં સાંભળ્યું છે કે તમારા ગુરુ સાન્દીપનિજીના પુત્રને મરી ગયે ઘણા દિવસો થઈ ગયા હતા. તેમને ગુરુદક્ષિણા આપવાને માટે તેમની આજ્ઞા તથા પ્રેરણા થી તમે બન્નેએ તેમના પુત્રને પિતૃઓના સ્થાનમાંથી પાછો લાવી આપ્યો ॥32॥

તમે બન્ને યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર છો તેથી આજ મારી પણ અભિલાષા પૂરી કરો. કંસ રાજાએ મારેલા મારા છ પુત્રોને જોવાને હું આતુર છું. તે મારા પુત્રો પણ તમે મને લાવી આપો એવી મારી કામના છે ॥33॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે ભારત! રામ અને શ્રીકૃષ્ણ ને માતાજીએ એવી સૂચના કરી ત્યારે એ બન્ને યોગમાયાનો આશ્રય કરી સુતલમાં જઈ પહોંચ્યા ॥34॥

જ્યારે દૈત્યરાજ બલિને ખબર પડી કે જગતના આત્મા અને ઇષ્ટદેવ તથા મારા પરમ સ્વામી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી સુતલ લોકમાં પધાર્યા છે ત્યારે તેનું હૃદય બન્નેનાં દર્શનનાં આનન્દમાં નિમગ્ન થઈ પવિત્ર થઈ ગયું. પોતાના કુટુમ્બ સાથે આસનથી એકદમ ઊભા થઈ જઈ તેણે ભગવાનના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા ॥35॥

એ બન્ને ભાઈઓને ઉત્તમ આસન આપ્યાં. તેની ઉપર એ મહાત્માઓ બિરાજ્યા ત્યારે એમનાં ચરણારવિન્દનું પ્રક્ષાલન કર્યું. તે ભગવચ્ચરણોદક બ્રહ્માજીથી લઈને સર્વ જગતને પવિત્ર કરનાર હોવાથી પોતે એ જલ પરિવાર સહિત મસ્તકઉપર ધારણકર્યું ॥36॥

ત્યારબાદ દૈત્યરાજ બલિએ બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો, આભૂષણો, ચન્દન, તામ્બૂલ, દીપક, અમૃત સમાન ભોજન તથા બીજી વિવિધ સામગ્રીઓથી આપની પૂજા કરી અને પોતાના સમસ્ત પરિવાર, ધન તથા શરીર આદિને આપનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરી દીધાં ॥37॥

હે રાજન્! દૈત્યરાજ બલિએ* ભગવાનનાં ચરણકમલને (પોતાના બન્ને હાથમાં લઈ) પોતાના વક્ષ:સ્થલઅને મસ્તક ઉપરતેને વારંવાર રાખવા લાગ્યા. તેનું હૃદય પ્રેમથી વિહ્વળ થઈ ગયું.નેત્રોમાંથી આનન્દનાં આંસુ વહેવાલાગ્યાં. રોમ-રોમ ખીલી ઊઠ્યુંઅનેગદ્ગદ વાણીથીતે ભગવાનની સ્તુતિ કરવાલાગ્યા. (ઇન્દ્રિયો, દેહ અને વાણી ત્રણેયની વ્યાકુલતા આથીસૂચવેલી છે) ॥38॥

વિશેષ : દૈત્યરાજ બલિને માટે મૂલમાં 'ઇન્દ્રસેન' શબ્દ વાપર્યો છે. ઇન્દ્રની સેના જેવી સેના છે જેની તે ઇન્દ્રસેન. ઇન્દ્ર ઉત્તમ સત્વ અંશવાળા છે. તેની ઇન્દ્રિય વગેરે સામગ્રી અત્યન્ત ભગવત્પરાયણ છે તેવી જ બલિની પણ છે.

દૈત્યરાજ બલિએ કહ્યું : આપ અનન્ત છો, સર્વથી મહાન છો, આપ સદાનન્દ કૃષ્ણ છો, સાંખ્ય અને યોગ ના આપ પ્રવર્તક છો, બ્રહ્મ અને પરમાત્મારૂપ આપ છો, આપને હું નમન કરું છું ॥39॥

પ્રાણીઓને આપ (શબ્દ અને પરબ્રહ્મ)નાં દર્શન *દુષ્પ્રાપ્ય અને અતિ દુર્લભ છે એવા આપે રજોગુણી અને તમોગુણી અમ દૈત્યોને દર્શન આપ્યાં તેનું કારણ આપની ઇચ્છાજ છે ॥40॥

વિશેષ: પોતાની ક્રિયા-સાધન થી મહામુશ્કેલીએ પણ ન મળી શકે તે 'દુષ્પ્રાપ્ય' અને દેવ વગેરેના વરદાનથી પણ જે ન મળી શકે તે 'દુર્લભ' હે પ્રભો! અમે અને અમારા જ જેવા બીજા દૈત્યો, દાનવો, ગન્ધર્વો, સિદ્ધપુરુષો, વિદ્યાધરો, ચારણ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ, ભૂત, પ્રમથ અને તેમના નાયકો વગેરેએ પ્રેમથી આપનું ભજન કરવું તો દૂર રહ્યું, આપના ઉપર દૃઢ વેરભાવ રાખીએ છીએ; પરન્તુ આપનું શ્રીઅંગ સાક્ષાત્ વેદમય અને વિશુદ્ધ સત્વ સ્વરૂપ છે. તેથી અમારામાંથી ઘણાએ દૃઢ વેરભાવથી, કેટલાકે ભક્તિથી અને કેટલાકે કામનાથી આપનું સ્મરણ કરી તે પદને પ્રાપ્ત કર્યું છે જે આપની સમીપ રહેનારા સત્વપ્રધાન દેવતા વગેરે પણ પ્રાપ્ત કરી શક્તા નથી ॥41-43॥

હે યોગેશ્વરોના અધીશ્વર! મોટા-મોટા યોગેશ્વરો પણ મોટે ભાગે આપની યોગમાયા આ છે અને આવી છે તે જાણતા નથી તો પછી અમારી તો વાત જ શી કરવી? ॥44॥

સર્વ પ્રકારની કામના રહિત પુરુષોએ જ શોધવા યોગ્ય હે મારા પ્રભુ! આપના ચરણારવિન્દનું સ્મરણ એ જ સાચો પ્રકાશ છે. એ સ્મરણ જે ઘરમાં થતું નથી તે ઘર, ઘર નથી પણ અન્ધારો કૂવો જ છે. તેવા અન્ધારા કૂવા જેવા મારા ઘરનો ત્યાગ કરી તે અન્ધારા કૂવામાંથી બહાર નીકળી, જેમનાં ચરણો વિશ્વનું શરણ છે તેવા સત્પુરુષોના સંગરૂપી આજીવિકા પ્રાપ્ત કરી હું (પરમ હંસની જેમ) એકલો ફર્યા કરું અને અન્તે બધાનો મિત્ર બની જાઉં તેવી કૃપા આપ મારા ઉપર કરો* ॥45॥ વિશેષ : શ્રીભાગવત 4।। માં કહ્યું છે કે જ્યાં ભગવદ્ગુણોના કથન અને શ્રવણ માં તત્પર વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા ભક્તો રહે છે તે ભક્તમંડળીમાં ચારે તરફથી મહાપુરુષોના મુખથી નીકળતી શ્રીમધુસૂદન ભગવાનના ચરિત્રરૂપ શુદ્ધ અમૃતની અનેક નદીઓ વહે છે. જે લોકો અતૃપ્ત ચિત્તથી શ્રવણમાં તત્પર પોતાના કર્ણોદ્વારા મસ્ત થઈને તે અમૃતનું પાન કરે છે તેમને ભૂખ-તરસ, ભય, શોક અને મોહ વગેરે કંઈ સતાવી શકતું નથી.

હે પ્રભો! આપ ઈશ છો, અમે જીવો ઈશિતવ્ય છીએ, અર્થાત્ આપ સ્વામી છો, અમે સેવક છીએ, આપ આજ્ઞા કરનાર છો, અમે આજ્ઞા ઉઠાવનાર છીએ. આપ અમને આજ્ઞા કરો, નિષ્પાપ કરો, "અમારાં પાપોનો નાશ કરી દો કારણ કે જે પુરુષ શ્રદ્ધાપૂર્વક આપની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે તે વિધિ-નિષેધનાં બન્ધનથી મુક્ત થઈ જાય છે ॥46॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ભૂતપૂર્વ બ્રહ્માજીના કલ્પમાં પ્રજાપતિ મરીચિની પત્ની ઊર્ણાના ગર્ભથી (ઇન્દ્રિયોના દેવો જેવા) છ પુત્રો થયેલા. પોતાની ઘાટીલી પુત્રી વાણી સાથે સમ્ભોગ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા બ્રહ્માજીને જોઈને તેઓ હસ્યા ॥47॥

પરિહાસરૂપ આ અપરાધને લીધે તેમને બ્રહ્માજીએ શાપ દીધો અને તેઓ અસુર યોનિમાં હિરણ્યકશિપુના પુત્રો રૂપે ઉત્પન્ન થયા. હવે યોગમાયાએ તેમને ત્યાંથી લાવી દેવકીજીના ગર્ભમાં રાખી દીધા અને તેમનો જન્મ થતાં જ કંસે તેમને મારી નાખ્યા. હે દૈત્યરાજ! માતા દેવકીજી પોતાના તે પુત્રોને માટે અત્યન્ત શોકાતુર થઈ રહ્યાં છે અને તેઓ અત્યારે તમારી પાસે બેઠેલા છે ॥48-49॥

અમે અહીંથી એમને માતા દેવકીજીનો શોક દૂર કરવા લઈ જઈશું. આ જીવો શાપથી મુક્ત થશે એટલે એ સન્તાપથી મુક્ત થઈ પોતાના ઋષિલોકમાં જશે ॥50॥
તેમનાં નામ છે- સ્મર, ઉદ્ગીથ, પરિષ્વંગ, પતંગ, ક્ષુદ્રભૃત્ અને ઘૃણી. આ છયે મારી કૃપાથી ફરી સદ્ગતિને પ્રાપ્ત થશે ॥51॥

એમ કહી તેઓને સાથે લીધા ત્યારે ઇન્દ્રના જેવી સેનાવાળા બલિએ એમની પૂજા કરી તે સ્વીકારીને ભગવાને દ્વારકામાં આવી પોતાની માતાને એમના પુત્રો આપ્યા ॥52॥

પોતાનાં બાળકોને જોઈને માતાને પુત્રમાં સ્નેહને લીધે સ્તનમાંથી દૂધ સ્રવવા લાગ્યું. તે પુત્રોને માતાએ આલિંગન કર્યું ને ખોળામાં બેસાડી એમનું મસ્તક વારંવાર સૂંઘવા લાગ્યાં ॥53॥

પુત્રોના સ્પર્શના આનન્દથી તરબોળ થઈ ગયેલાં દેવકીજીએ તેમને સ્તનપાન કરાવ્યું. (સાક્ષાત્ ભગવાન્ જેમના પુત્ર થયા છે તેમને બીજા ઉપર આવો ને આટલો સ્નેહ કેમ? સમાધાન કરે છે કે) સૃષ્ટિચક્ર જેનાથી ચાલે છે તે વિષ્ણુ ભગવાનની માયાથી તે મોહિત થઈ રહ્યાં હતાં ॥54॥

હે પરીક્ષિત! દેવકીજીનાં સ્તનોનું દૂધ સાક્ષાત્ અમૃત હતું. તે બાલકોએ શ્રીકૃષ્ણને પાન કરતાં બચેલું તે જ અમૃતમય દૂધ પીધું. તે દૂધ પીવાથી અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં અંગોનો સંસ્પર્શ થવાથી તેમને આત્મ સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો* ॥55॥

વિશેષ : પીત્વામૃતમ્ પયંતસ્યા: પીતશેષં ગદાભૃત:।ારાયણાંગસ્પર્શપ્રતિલબ્ધાત્મદર્શના:

શંકા : આ છ પુત્રોને ઋષિલોકની પ્રાપ્તિ થવાનું કારણ જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન (આત્મદર્શન, આત્મ સાક્ષાત્કાર) થવાનાં ત્રણ કારણો છે:1.ભગવાને પાન કરતાં વધેલા ઉચ્છિષ્ટ અર્થાત્ પ્રસાદી ધાવણનું પાન 2.અમૃત (અમૃતમય સ્તન) નું પાન 3.નારાયણનાં અંગોનો સ્પર્શ. ભગવાન્ મથુરામાં જેલમાં ચતુર્ભુજરૂપે પ્રકટ થયા. પછી પ્રાકૃત બાળક થયા કે તરત વસુદેવજી આપને ગોકુળ નન્દરાયજીને ત્યાં પધરાવી આવ્યા. અગિયાર વર્ષે મથુરા પધાર્યા. કંસ આદિને મારી દ્વારકામાં બિરાજ્યા. આમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને માતા દેવકીજીના સ્તનનું પાન ક્યારે ક્યુરૂં?

સમાધાન : શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે મથુરા અને દ્વારકા માં બિરાજતા હતા ત્યારે નન્દરાયજી વગેરેની વિરહ દશા હતી. વિરહ દશામાં પરમ સ્નેહના ઉદ્રેકથી જ્યારે તેમને બહારના પ્રપંચનું અનુસન્ધાન ન રહેતું, અન્તર્મુખ અને માત્ર શ્રીકૃષ્ણ નિષ્ઠ થઈ જતા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં પ્રકટ થઈ જઈ દર્શન આપતા, લીલાઓનો અનુભવ કરાવતા; તેવી જ રીતે શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલમાં અગિયાર વર્ષ બિરાજ્યા તે વખતે દેવકીજીને અત્યન્ત વિરહ થતો ત્યારે પરમ સ્નેહના ઉદ્રેકથી અન્તર્મુખ થતાં પ્રભુ સાક્ષાત્ પ્રગટ થઈ નિત્ય સ્તનપાન કરતા. તેથી ગદાભૃત (શ્રીકૃષ્ણ) તું 'પીતશેષત્વ' "સ્તનપાન કરતાં વધેલું"

ત્યારબાદ તેઓ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, દેવકીજી, પિતા વસુદેવજી અને બલદેવજીને નમસ્કાર કરી, સર્વ લોકોની સામે આકાશમાર્ગે પોતાને ધામ ગયા ॥56॥

હે નૃપ! પોતાના મરેલા પુત્રો આવ્યા અને પાછા ચાલ્યા ગયા એ જોઈને દેવી દેવકીજી વિસ્મય પામ્યાં અને આ બધી શ્રીકૃષ્ણની માયા છે એમ માન્યું ॥57॥

હે ભારત! કૃષ્ણ-પરમાત્માનાં અનન્ત વીર્યવાળા પરાક્રમ અનન્ત છે. (વર્તમાન પ્રયોગથી ચરિત્રોની નિત્યતા સૂચવી છે) ॥58॥

ય ઇદમનુશૃણોતિ શ્રાવયેદ્ વા *મુરારેશ્ચરિતમમૃતકીર્તેર્વર્ણિતં વ્યાસપુત્રૈ:।
જગદઘભિદલં તદ્ ભક્તસત્કર્ણ પૂરં ભગવતિ કૃતચિત્તો યાતિ તત્ક્ષેમધામ ॥59॥

સૂતજી કહે છે : (હે શૌનકાદિ ઋષિઓ!) ભગવાન્ મુરારિની કીર્તિ અમર છે, અમૃતમય છે. આપનું ચરિત્ર જગતના સમસ્ત પાપ-તાપોનો નાશ કરનારું તથા ભક્તજનો રૂપી સત્પુરુષોના કર્ણોનું એ ઉત્તમ આભરણ છે, શણગાર છે. તેનું વર્ણન વ્યાસનન્દન શ્રીશુકદેવજીએ કર્યું છે. જે કોઈ આનું શ્રવણ કરે અથવા બીજાને શ્રવણ કરાવે તેની સમ્પૂર્ણ ચિત્તવૃત્તિ ભગવાન્માં લાગી જાય છે તેનું ચિત્ત ભગવાન્માં સ્થિર થઈ જાય છે અને તે શ્રીકૃષ્ણના પરમ કલ્યાણરૂપ ધામને પ્રાપ્ત કરે છે ॥59॥

વિશેષ : મુરારિ-મુર નામનો દૈત્ય દોષરૂપ અને વિઘ્નરૂપ છે. તેનો નાશ કરનાર મુરારિનું ચરિત્ર પણ દોષ અને વિઘ્નોનો નાશ કરે જ. વ્યાસપુત્રૈ::શ્રીશુકદેવજીએ અનન્તરૂપ ધારણ કરી આ ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. અથવા વ્યાસજીના શિષ્યો અને પુત્રોએ આનું વર્ણન કરેલું છે. (શિષ્યો પુત્રો જ છે)

સત્કર્ણપૂરમ્ : એ જ સત્પુરુષ જેના કાનમાં આ આભરણ પહેરેલું હોય. આ પ્રમાણે વિઘ્નોનો નાશ કરવાથી માંડી ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ સુધીનાં ફલ ભગવાનના વીર્યના શ્રવણથી થાય છે. તે સિદ્ધ કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણ સર્વના ઈશ્વર છે.

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (છેલ્લા પાંચમા ગુણ પ્રકરણનો ઐશ્વર્યરૂપ પહેલો)

"ભગવાને દેવકીજીના મરેલા પુત્રો લાવી આપ્યા"

અધ્યાય 86 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 83

અર્જુને કરેલું સુભદ્રાનું હરણ

પ્રકરણ ૫-ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય2

વિશેષ : આ અધ્યાયમાં ભગવાનના વીર્યગુણને કહે છે. એમાં ત્રણ પ્રકારે ભગવદ્ વીર્ય કહે છે. એનાથી ભગવાને બધાનાં બધાં કાર્ય કર્યાં છે એમ કહે છે. લોકમાં જે કોઈનાથી ન થાય તે ભગવદ્ વીર્ય કહેવાય. પોતાની બહેનને બીજાને આપવી એ લોકમાં કોઈ ન કરી શકે એ ભગવાને કર્યું. જેનાથી પોતાનું હીનપણું જણાય તેવા વચનો પોતાની વિભૂતિ (શ્રુતદેવ બ્રાહ્મણ) ને કોઈ કહી શકે નહિ. વગર બોલાવ્યો કોઈ બીજાને ઘેર જાય પણ નહિ એ બધું ભગવાને અહીં કર્યું છે. એમ કરીને પણ પોતાનું વીર્ય બતાવ્યું છે. અહીં વ્યાસજીએ જે પ્રસંગ વિચાર્યો છે તે ક્રમથી શ્રીશુકદેવજીએ કથા કહી છે. ફલસિદ્ધિ ભગવાનને હાથ છે તેથી અહીં વ્યાસજી ઉદાસીનતાથી કથા કહે છે. ગ્રન્થના આરમ્ભમાં શ્રીકૃષ્ણે અમને એ જ વ્યાસજીએ જે ક્રમ પ્રમાણે કથા કહી છે તે જ ક્રમ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરવું એમ કહ્યું છે એમ શ્રીઆચાર્યજી કહે છે.

બ્રહ્મન્ વેદિતુમિચ્છામ: સ્વસારં રામકૃષ્ણયો:-॥

યથોપયેમે વિજયો યા મમાસીત્ પિતામહી ॥1॥

રાજા પરીક્ષિત બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! રામ-કૃષ્ણનાં બહેન સુભદ્રાજી જે મારાં પિતામહી થાય તેમને અર્જુન કેવી રીતે પરણ્યા એ જાણવાની મારી ઇચ્છા છે તેથી આપ મને એ કહો ॥ 1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એક વાર અત્યન્ત શક્તિશાળી અર્જુન તીર્થયાત્રામાં ફરતા-ફરતા પ્રભાસ આવ્યા. ત્યાં પોતાના મામાની પુત્રી પરણવા જેવડાં છે એમ સાંભળ્યું ॥2॥

એમને બલદેવજી દુર્યોધનને આપશે એ પણ એમના જાણવામાં આવ્યું પણબલદેવજી સિવાયના બીજાનો એને દેવાનો વિચાર નથી એમ જાણી એ પોતાનો ભાગ પોતે લેવો જોઈએ* એમ જાણી કૃત્રિમ ત્રિદંડીનો વેશ કરી સન્ન્યાસી થઈ દ્વારકા ગયા ॥3॥

વિશેષ : અર્જુન નરાવતાર છે. એ જીવની કલારૂપ છે. સુભદ્રા માયાશક્તિ છે જેનો જન્મ પ્રથમ યશોદાજીમાં થયો હતો. દેવકીજીએ એને સ્નેહથી રાખી હતી. જેમ એ માયા આઠ સ્થાનમાં રહી તેમ જ દેવકીજીના સ્નેહથી એની પાસે પણ એ રહી. કંસના હાથમાંથી છટકી ગઈ તે જ 'સુભદ્રા'નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. સ્ત્રીભાવથી પુરુષને મોહ થાય. એ અર્જુનની સ્ત્રી થવાને લાયક હતી તેથી એમાં અર્જુનને મોહ થયો એટલે સન્ન્યાસીનો વેશ કરી ચૌર્યથી ક્ધયાનું હરણ કર્યું. જો કે ચૌર્ય અને અધર્મવેશ ક્ષત્રિયને નિન્દિત ગણાય પણએ ક્ધયાનાં માતા-પિતા અને શ્રીકૃષ્ણની સમ્મતિથી એમણે એ ક્ધયાનું હરણ કર્યું છે. તીર્થમાં કૃત્રિમ વેશનો નિષેધ નથી તેથી એમ કર્યું છે. દ્રૌપદીને પરણ્યા એમાં પાંચને એક સ્ત્રી હોવાથી પરસ્પર કલહ થવાનો સમ્ભવ જણાતાં નારદજીએ આવી સુન્દ અને ઉપસુન્દ ની કથા કહી અને એમને એક વર્ષ સુધી એક ભોગવે એમાં એકના વિલાસને બીજો ભાઈ જોઈ જાય તો

એ એક વર્ષ સુધી તીર્થમાં ફરે એવો ઠરાવ કરી ગાર્હસ્થ્ય ચલાવતા હતા. એક દિવસ એક બ્રાહ્મણની ગાયને ચોર લઈ ગયો. એની બ્રાહ્મણે અર્જુન પાસે ફરિયાદ કરી. અર્જુન શસ્ત્રાગારમાં ગયા. ત્યાં દ્રૌપદીને યુધિષ્ઠિરની સાથે બેઠેલાં જોયાં તેથી એ શસ્ત્ર લઈ લુટારા પાસેથી ગાય છોડાવી, બ્રાહ્મણને આપી કરારનું પાલન કરવા ત્યાંથી યાત્રા કરવા નીકળી ગયા. આ બધી વાત મહાભારતમાં છે. મામાની દીકરી પોતાનો ભાગ ગણાય છે. એ બીજાને જાય તો એમાં એમની અશક્તિની સમ્ભાવના થાય તેથી મૂલમાં પ્રભુ શબ્દ કહ્યો છે. "માતુલસ્યેવ યોષા ભાગસ્તે પૈતૃષ્વસેયીવપામિવ"

પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાટે અર્જુન વરસાદના ચાર મહિના સુધી ત્યાં રહ્યા. વર્ષાકાળમાં યતિને ફરવાનો નિષેધ હોય છે. ગામના લોકોએ યતિની પૂજા કરવા લાગ્યા ત્યારે બલદેવજીએ પણ અજાણતાં તેમની પૂજા કરી ॥4॥

એક દિવસ તેમને ભિક્ષાનું નિમન્ત્રણ કર્યું અને બલદેવજી યતિને પોતાને ઘેર બોલાવી લાવ્યા અને શ્રદ્ધાથી એમને ભિક્ષા આપી તે યતિએ સ્વીકારી પોતે ત્યાં બેસીને ભોજન કર્યું ॥ 5॥

(અર્જુને રસોઈ તૈયાર થાય તેટલો સમય ત્યાં રહ્યા. તે દરમ્યાન) વિવાહ યોગ્ય પરમ સુન્દરી સુભદ્રાજીને જોયાં. તેમનું સૌન્દર્ય મોટા-મોટા વીરપુરુષોનું મન હરી લે તેવું હતું. અર્જુનનાં નેત્રો પ્રેમથી પ્રફુલ્લિત થઈ ગયાં. તેમનું મન તેમને પ્રાપ્ત કરવામાટે ક્ષુબ્ધ થઈ ગયું અને તેમને પોતાની પત્ની બનાવવાનો તેમણે દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો ॥6॥

હે પરીક્ષિત! તમારા દાદા અર્જુન પણ બહુ જ સુન્દર હતા. એમના શરીરનો બાંધો અને ભાવ સ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં વસી જાય તેવા હતાં. તેમને જોઈને સુભદ્રાજીએ પણ તેમને જ પોતાના પતિ બનાવવાનો મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો. તેઓ સહેજ હસ્યાં, લજ્જાળુ દૃષ્ટિથી તેમના તરફ જોવા લાગ્યા અને પોતાનું હૃદય તેમને સમર્પી દીધું ॥7॥

હવે અર્જુન માત્ર તેમનું જ ચિન્તન કરવા લાગ્યા અને ક્યારે તેમને હરીને લઈ જાઉં તેનો મોકો જોતા રહ્યા. સુભદ્રાજીને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કટ કામનાથી તેમનું ચિત્ત ભ્રમિત થયું એમની શાન્તિ નાશ પામી ગઈ ॥8॥

(આ દરમ્યાન ભગવાન્ અર્જુનનો માતા-પિતા સાથે પરિચય કરાવે છે અને માતા-પિતા સુભદ્રાજીનું અર્જુનને વાગ્દાન કરે છે) એકવાર સુભદ્રાજી (શ્રીકૃષ્ણે યોજના કરી હતી તે મુજબ) દેવ દર્શનને માટે રથમાં બેસી દ્વારકાના કિલ્લાની બહાર નીકળ્યાં. તે જ સમયે મહારથી અર્જુને વસુદેવજી, દેવકીજી અને શ્રીકૃષ્ણની અનુમતિથી સુભદ્રાજીનું હરણ કરી લીધું ॥9॥

રથ ઉપર સવાર થઈ વીર અર્જુને ધનુષ ઊઠાવી લીધું અને જે સૈનિકો તેમને રોકવાને માટે આવ્યા તેમને હરાવીને નસાડી મૂક્યા. સુભદ્રાજીના સગાં-સમ્બન્ધી કોલાહલ કરતાં રહ્યાં અને સિંહ જેવી રીતે પોતાનો ભાગ લઈ ચાલતો થાય છે તેમ અર્જુન સુભદ્રાજીને ઉઠાવી ચાલતા થયા ॥10॥

આ સમાચાર સાંભળી પૂર્ણિમાને દિવસે સમુદ્ર જેમ ખળભળી ઊઠે તેમ બલદેવજી ઊકળી ઊઠ્યા, પરન્તુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા બીજા સુહૃદ-સમ્બન્ધીઓએ તેમનાં ચરણ પકડી તેમને બહુ સમજાવ્યા ત્યારે તે *શાન્ત થયા ॥11॥

વિશેષ : આપણે ક્ધયા અવશ્ય કોઈને દેવાની તો હતી જ. તેને અર્જુન ઉઠાવી ગયો. હરણ કરાયેલી ક્ધયા હવે બીજું કોઈ લેશે નહિ. આપણે પાછળ પડી તેને મારીએ તો એ ક્ધયા પતિ વગરની થાય એને આપણે કેમ જોઈ શકીએ? વળી અર્જુન વીર છે, ક્ધયાને લાયક વર છે. એણે પોતાનું કામ કરવામાટે કૃત્રિમ વેશ કર્યો તેમ તો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને બધા કરે એમાં એનો દોષ ન ગણાય. આપણે એને જાણી શક્યા નહિ એ આપણો દોષ છે. સન્ન્યાસનો વેશ પણ જો બનાવટી હોય તો એમાં વાંધો નહિ. એમ સમજાવી પગમાં પડવાથી બલદેવજી માની ગયા અને બધો સત્કાર થવો જોઈએ એ એમણે કર્યો.

બલદેવજીએ પ્રસન્નતાથી વરવધૂને ઘણા ધન અને ઉપસ્કર સહિત દાયજો આપ્યો* ઘોડા, રથ, હાથી અને માણસોવાળી ચતુરંગિણી સેના તથા સુભદ્રાજીની દાસીઓ તરીકે સ્ત્રીઓ પણ એમને મોકલાવી આપી ॥12॥

વિશેષ : ભગવાને પોતાના ભક્તને પોતાની બહેન આપી તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? કારણ કે કર્મનિષ્ઠ રાજા અને જ્ઞાનનિષ્ઠ શ્રુતદેવને ત્યાં પોતે પધાર્યા, મુનિઓના સમાજને સાથે રાખ્યો અને બન્નેનું ભલું કરવા પોતાનો આત્મા એને આપ્યો. જેને જેવી ઇચ્છા હતી તેવું સુખ ભગવાને બન્નેને આપ્યું. જ્યારે એ કૃતાર્થ થયા ત્યારે ભગવાન્ ત્યાંથી પાછા પધાર્યા.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! વિદેહની રાજધાની મિથિલામાં એક ગૃહસ્થ1 બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું નામ શ્રુતદેવ હતું2. તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા. તે એક માત્ર ભક્તિથી પૂર્ણકામ, પરમ શાન્ત, જ્ઞાન અને વિરક્ત હતા. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેતા હોવા છતાં તે કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્યોગ કરતા નહિ. વિના પ્રયાસે જે કંઈ મળી આવતું તેટલાથી જ પોતાનો નિર્વાહ કરી લેતા અને કર્મમાર્ગ પ્રમાણે બ્રાહ્મણે કરવી જોઈતી ક્રિયા કરતા હતા ॥13-14॥

વિશેષ : 1. અભિમાન ન હોય તો બીજા આશ્રમો કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમ જ મુખ્ય છે, કારણ કે અભિમાન વિનાના પુરુષને ગૃહસ્થાશ્રમમાં દોષો થતાજનથી.

2. શ્રુતદેવ-શ્રવણમાં દેવના જેવી બુદ્ધિ છે જેની તે.

પ્રારબ્ધ વશ રોજ તેમને જીવન નિર્વાહ પૂરતી સામગ્રી મળી રહેતી, વધારે નહિ. તેમને એટલાથી સન્તોષ પણ હતો અને પોતાના વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે ધર્મપાલનમાં તત્પર રહેતા હતા ॥15॥

હે પ્રિય પરીક્ષિત! તે દેશના રાજા પણ બ્રાહ્મણના જેવા જ ભક્તિમાન્ હતા. મૈથિલ વંશના એ પ્રતિષ્ઠિત રાજાનું નામ બહુલાશ્વ હતું. તેમનામાં અભિમાનનું તો નામ પણ નહોતું. શ્રુતદેવ અને બહુલાશ્વ બન્ને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પ્રિય ભક્ત હતા. એ બન્નેને ભગવાને યાદ કર્યા ॥16॥

એકવાર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તે બન્ને ઉપર પ્રસન્ન થઈ, દારુક પાસે રથ મંગાવ્યો અને તેમાં સવાર થઈ દ્વારકાથી વિદેહ જવામાટે પ્રસ્થાન કર્યું ॥17॥

ભગવાનની સાથે નારદજી, વામદેવ, અત્રિ, વેદવ્યાસજી, પરશુરામજી, અસિત, આરુણિ, હું (શુકદેવજી), બૃહસ્પતિ, કણ્વ, મૈત્રેય અને ચ્યવન વગેરે ઋષિઓ પણ હતા ॥18॥

હે પરીક્ષિત! તેઓ જ્યાં-જ્યાં જતા ત્યાં-ત્યાં લોકો પૂજાની સામગ્રી લઈને હાજર થતા. પૂજા કરનારાઓને ભગવાન્ ગ્રહોની સાથે સાક્ષાત્ સૂર્યનારાયણ ઉદિત થઈ રહ્યા હોય તેવા જણાતા ॥19॥

હે પરીક્ષિત! તે યાત્રામાં આનર્ત, ધન્વ, કુરુ, જાંગલ, કંક, મત્સ્ય, પાંચાલ, કુન્તિ, મધુ, કેકય, કોસલ, અર્ણ અને બીજા દેશોના નર-નારીઓએ પોતાના નેત્રરૂપી પડિયાઓથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના મુક્ત હાસ્ય અને પ્રેમાળ દૃષ્ટિથી યુક્ત મુખારવિન્દના મકરન્દ રસનું પાન કર્યું ॥20॥

ત્રણ લોકના ગુરુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની દૃષ્ટિથી તેમની અજ્ઞાન દૃષ્ટિ દૂર થઈ ગઈ. દર્શન કરનારાં નર-નારીઓને પરમ કલ્યાણ અને અર્થદૃષ્ટિ (સર્વસ્થલે અર્થરૂપ ભગવાન્, જે સર્વ વસ્તુઓમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેમનાં દર્શન કરે તેવી દૃષ્ટિ તે અર્થદૃષ્ટિ.) નું દાન કરતા-કરતા પ્રભુ પધારી રહ્યા હતા. રસ્તામાં બધેય દેવરૂપી મનુષ્યો (અથવા દેવો અને મનુષ્યો) ભગવાનની તે કીર્તિનું ગાન કરીને સંભળાવતા હતા જે સમસ્ત દિશાઓને ઉજ્જવલ બનાવનારી તથા સમસ્ત અશુભોનો નાશ કરી દેનારી છે. આમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ધીરે-ધીરે વિદેહ દેશમાં પહોંચ્યા ॥21॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના શુભાગમનના સમાચાર સાંભળી પ્રજાજનોના આનન્દની સીમા ન રહી. તેઓ પોતાના હાથમાં પૂજાની વિવિધ સામગ્રીઓ લઈ આપનું સામૈયું કરવા આવ્યા ॥22॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને તેમનાં હૃદય અને મુખકમલ પ્રેમ અને આનન્દ થી ખીલી ઊઠ્યાં. તેમણે ભગવાનને તથા જેમનાં નામ માત્ર સાંભળ્યાં હતાં પણ જેમને કદી જોયા નહોતા તે મુનિઓને હાથ જોડી મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યા ॥23॥

જગદ્ગુરુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ઉપર કૃપા કરવા જ પધાર્યા છે એમ સમજી, મિથિલાનરેશ બહુલાશ્વ અને શ્રુતદેવે પ્રભુનાં ચરણોમાં પડી પ્રણામ કર્યા ॥24॥

બહુલાશ્વ અને શ્રુતદેવ બન્નેએ એકી સાથે હાથ જોડી મુનિમંડલી સાથે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને આતિથ્ય ગ્રહણ કરવાને માટે આમન્ત્રણ આપ્યું ॥25॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બન્નેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરી બન્નેને પ્રસન્ન કરવામાટે એક જ સમયે જુદા-જુદા રૂપથી બન્નેને ઘેર પધાર્યા અને આ વાતની જાણ એકબીજાને ન થઈ કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મારા ઘર સિવાય બીજે ક્યાંય પણ પધારી રહ્યા છે* ॥26॥

વિશેષ : શ્રુતદેવને ત્યાં ભગવાન્ તથા મુનિઓ પધાર્યા છે. જનકને ત્યાં બીજા સ્વરૂપે તથા મુનિઓનાં સ્વરૂપ ધારણ કરી પધાર્યા છે. જનક રાજાને ત્યાં ઘણા દિવસ બિરાજ્યાં છે.

શ્રુતદેવને ત્યાં સન્માર્ગનો ઉપદેશ કરવા એકજ દિવસ બિરાજ્યા છે અને છતાં બન્નેના ઘેરથી એકી સાથે વિદાય થાય છે.

વિદેહરાજ બહુલાશ્વ બહુ ઉદાર હતા. દુષ્ટ દુરાચારી લોકો જેમનું નામ પણ ન સાંભળી શકે તે જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા ઋષિમુનિઓ મારે ઘેર પધાર્યા છે તે જોઈ સુન્દર આસન મંગાવ્યા અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા ઋષિમુનિઓ ને આસન ઉપર પધરાવ્યા. તે વખતે બહુલાશ્વની વિચિત્ર દશા હતી. પ્રેમભક્તિના ઉદ્રેકથી તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હતું. આંખોમાં આંસુ ઊભરાઈ રહ્યાં હતાં. તેમણે પોતાના અતિ પૂજ્ય અતિથિઓના ચરણોમાં નમસ્કાર કરી ચરણો પખાળ્યાં અને પોતાના કુટુમ્બની સાથે તે ચરણોનું ગંગાજી સમાન લોકપાવન જલ મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યું. પછી ભગવાન્ તથા ભગવત્સ્વરૂપ ઋષિઓને ગન્ધ, માલા, વસ્ત્ર, અલંકાર, ધૂપ, દીપ, અર્ઘ્ય, ગાય, બળદ વગેરે સમર્પણ કરી તેમની પૂજા કરી ॥ 27-29॥

જ્યારે બધા ભોજન (પાન, વિશ્રામ અને શયન) કરી તૃપ્ત થઈ ગયા ત્યારે રાજા બહુલાશ્વ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોને પોતાની ગોદમાં લઈને બેસી ગયા અને બહુ જ આનન્દથી ધીરે-ધીરે તેમના ઉપર હાથ ફેરવતા (ચરણ દબાવતા) અત્યન્ત મધુર વાણીથી ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ॥30॥

રાજા બહુલાશ્વે કહ્યું : આપ સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા, અન્તર્યામી અને સ્વયં પ્રકાશ છો, હે વિભો! આપનાં ચરણ કમલનું સ્મરણ કરનારને આપે દર્શન આપ્યાં તે ભક્તિમાર્ગને અનુરૂપ જ છે ॥31॥

હે પ્રભો! આપનું વચન છે કે "મને લક્ષ્મીજી, બ્રહ્માજી કે શિવજી એટલા પ્રિય નથી જેવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે”

ભલા એવો ક્યો પુરુષ હોય કે જે આપની પરમ દયાલુતા અને પ્રેમ પરવશતાને જાણીને પણ આપના ચરણકમલનો પરિત્યાગ કરી શકે? હે પ્રભો! જેમણે જગતની સમસ્ત વસ્તુઓનો અને શરીર વગેરેનો મનથી પરિત્યાગ કરી દીધો છે તે પરમ શાન્ત મુનિઓને આપ આપનાં સ્વરૂપ સુદ્ધાનું દાન કરી દો છો ॥33॥

આપે યદુવંશમાં અવતાર લઈ જન્મ-મૃત્યુ (સંસાર) ના પ્રવાહમાં તણાતા મનુષ્યોને તેમાંથી છોડાવવાને માટે જગતમાં એવા વિશુદ્ધ યશનો વિસ્તાર કર્યો છે કે જે ત્રણેય લોકના પાપ-તાપને શાન્ત કરી દે છે ॥34॥

હે પ્રભો! આપ અચિન્ત્ય, અનન્ત ઐશ્વર્ય અને માધુર્યના નિધિ છો. બધાના ચિત્તને પોતાના તરફ આકર્ષવામાટે આપ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ શ્યામ બ્રહ્મ છો. આપનું જ્ઞાન અનન્ત છે. પરમ શાન્તિનો વિસ્તાર કરવામાટે આપ જ નારાયણ ઋષિના રૂપમાં તપ કરી રહ્યા છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું ॥35॥

હે એકરસ અનન્ત! મુનિમંડલીની સાથે આપ અમારે ત્યાં કેટલાક દિવસ બિરાજો અને આપના ચરણની ધૂલીથી આ નિમિના વંશને પવિત્ર કરો ॥36॥

લોકોને અનુભવ કરાવનાર ભગવાન્ રાજા બહુલાશ્વની આ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરી મિથિલાવાસીઓના નર-નારીઓનું કલ્યાણ કરતા કેટલોક સમય ત્યાં બિરાજ્યા. (મિથિલા જ્ઞાનીઓની નગરી છે. ત્યાંના લોકો ઉત્સવને બહુ જાણતા હોતા નથી તેથી તેમને આપે ઉત્સવનું વિતરણ કર્યું) ॥37॥

જેવી રીતે રાજા બહુલાશ્વ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને મુનિમંડલી ના પધારવાથી આનન્દ મગ્ન થઈ ગયા હતા તેવી જ રીતે શ્રુતુદેવ બ્રાહ્મણ પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને મુનિઓ ને પોતાને ઘેર પધારેલા જાણી આનન્દ વિહ્વલ થઈ ગયા. તેમણે તેમને નમસ્કાર કર્યા અને ખભા ઉપરના દુપટ્ટાના બે છેડા બે હાથમાં લઈ તે ઉછાળતા-ઉછાળતા નાચવા લાગ્યા ॥38॥

પધારેલા સર્વને ઘાસ, દર્ભના આસન તથા ચટાઈ ઉપર બેસાડીને સ્વાગતથી અભિનન્દન કરી પત્ની સહિત તેમણે આનન્દથી તેમનાં ચરણ ધોયાં ॥39॥

મહા સૌભાગ્યશાલી શ્રુતદેવના બધા મનોરથો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા ઋષિઓનું ચરણોદક મળવાથી જ પૂર્ણ થઈ ગયા. તે ચરણોદકથી પોતે સ્નાન કર્યું, કુટુમ્બીઓને સ્નાન કરાવ્યું અને આખા ઘરમાં તે છાંટી દીધું. હર્ષના અતિરેકથી તેઓ મતવાલા થઈ રહ્યા હતા ॥40॥

ત્યારબાદ તેમણે ઉત્તમ ફળો, ખસથી સુવાસિત નિર્મલ તથા મીઠું પાણી, (હાથપગ ધોવામાટે) સુગન્ધી માટી, તુલસી, કુશ, કમલો વગેરે અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલ પૂજા સામગ્રી અને સત્વગુણ વધારનાર અન્નથી બધાની પૂજા કરી ॥41॥ શ્રુતદેવ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે હું તો ઘરરૂપી અન્ધારા કૂવામાં પડ્યો છું, સર્વ તીર્થરૂપ ચરણ રેણુવાળા અને ભગવાનને રહેવાના સ્થાનરૂપ તેવા આ ઋષિમુનિઓનો અને શ્રીકૃષ્ણનો સમાગમ મને ક્યાંથી થાય? છતાં એમની કૃપાથી થયો એ મારું મોટું ભાગ્ય હું સમજું છું ॥42॥

જ્યારે બધા લોકો આતિથ્ય સ્વીકાર કરી આરામથી બેસી ગયા ત્યારે શ્રુતદેવ પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રો તથા બીજા સમ્બન્ધીઓ સાથે તેમની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમલનો સ્પર્શ કરતાં તે કહેવા લાગ્યા ॥43॥

શ્રુતદેવે કહ્યું : આપે આપની શક્તિઓ દ્વારા આ જગતની રચના કરી અને આત્મસત્તાના રૂપમાં તેમાં પ્રવેશ કર્યો એ ભગવાન્ કેવા હશે તે વિશે અત્યાર સુધી તો હું વિચાર જ કરતો હતો, (કદી દર્શન કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ન હતું) પરન્તુ આજે જ આપ પૂર્ણ પુરુષોત્તમનાં દર્શન થયાં* ॥44॥

વિશેષ : આ અર્થ "અદ્ય નો દર્શનં પ્રાપ્ત:" પ્રાપ્ત:"

જેવી રીતે નિદ્રાધીન પુરુષ સ્વપ્નની અવસ્થામાં અવિદ્યાવશ મનમાં ને મનમાં સ્વપ્ન જગતની સૃષ્ટિ કરી લે છે અને તેમાં પોતે પણ શામિલ થઈ અનેક રૂપોમાં અનેક કર્મો કરતો જણાય છે તેવી જ રીતે આપે આપમાં જ પોતાની માયાથી જગતની રચના કરી લીધી છે અને હવે તેમાં પ્રવેશ કરી અનેક રૂપોમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છો ॥45॥

જે લોકો સર્વદા આપની લીલા કથાનું શ્રવણ-કીર્તન કરે છે અને આપની પ્રતિમાઓનું અર્ચન-વન્દન કરે છે તથા આપની જ લીલાઓની પરસ્પર ચર્ચા કરે છે તેમનું ચિત્ત (અને દૃષ્ટિ) શુદ્ધ થતાં આપ તેમના હૃદયમાં પ્રકટ થાઓ છો ॥46॥

કર્મવડે જેનાં ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થયાં છે તેના હૃદયમાં આપ છો છતાં એનાથી બહુ દૂર છો કેમકે અન્ત:કરણમાં રહેલી શક્તિઓથી આપ જોઈ શકાઓ પણ તે શક્તિઓ તો કર્મમાં રોકાઈ ગયેલી હોવાથી કર્મઠના હૃદયમાં આપ દેખાતા નથી. જે શક્તિ ભગવાનનાં દર્શનમાટે છે તેનો વિનિયોગ કર્મમાં કરવાથી ભગવાન્ એની પાસે છતાં બહુ દૂર રહે છે. જેણે જડ ગુણોમાં જ આત્મા સ્વીકાર્યો એટલે જડ અને ચેતન એ બે કોટિમાં ચેતનને આત્મા માને તો દર્શન થાય પણ આ તો જડને આત્મા માને છે તેથી એ ભગવાન્ ચેતન હોવાથી એનું ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ થાય છે ॥47॥

હે પ્રભો! બ્રહ્મ અને આત્મા એક છે એમ જાણનારા અનુભવયુક્ત જ્ઞાનીઓના આપ ઉત્કૃષ્ટ આત્મા છો. (આ સિવાય) બીજો આપને આત્મા જ નથી. જેમણે આત્માનો ભેદ કરેલો છે તેમને માટે તો આપ મૃત્યુરૂપ છો. કાલ વગેરે આપનું નિત્ય શરીર છે, ઘડો વગેરે આપનું અનિત્ય શરીર છે; આમ આપ નિત્ય અને અનિત્ય બન્ને શરીર ધારણ કરો છો, આપે આપની માયાથી આત્માને ઢાંકી દીધેલ છે અને દૃષ્ટિને રોકી રાખેલ છે. આવા આપ તો માત્ર નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છો તેથી આપને હું નમસ્કાર જ કરું છું ॥48॥

હે દેવ! અમે આપના દાસ છીએ. અમને આજ્ઞા કરો. આપની કઈ સેવા અમે કરીએ? મનુષ્યને આપનાં દર્શન થતાં ક્લેશ રહેતો નથી. જ્યાં સુધી આપનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી જ ક્લેશનો સમ્ભવ છે. આપનાં દર્શન કરનાર જીવને સ્વાર્થ તો રહ્યો નહિ એને સ્વામીકાર્ય કરવાનું રહ્યું તેથી આજ્ઞા માગવી એ યોગ્ય જ છે ॥49॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! શરણાગત ભયહારી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે શ્રુતદેવની પ્રાર્થના સાંભળી પોતાના હાથથી તેનો હાથ પકડી લીધો અને તેને હસતાં-હસતાં કહ્યું ॥50॥

ભગવાન્ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! તમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવામાટે આ મુનિઓ તમારે ત્યાં આવ્યા છે એમ તમે જાણો. એ પોતાની ચરણરેણુથી લોકોને પવિત્ર કરતા મારી સાથે સર્વત્ર ફર્યા કરે છે ॥51॥

દેવો, પુણ્યક્ષેત્રો અને તીર્થો વગેરે તો દર્શન, સ્પર્શ, અર્ચન દ્વારા ધીરે-ધીરે ઘણા કાળે પવિત્ર કરે છે, પરન્તુ સન્તપુરુષ પોતાની દૃષ્ટિથી જ બધાને પવિત્ર કરી દે છે. એટલું જ નહિ દેવો વગેરેમાં પવિત્ર કરવાની જે શક્તિ છે તે પણ તેમને સન્તોની દૃષ્ટિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે* ॥52॥

વિશેષ : "અભ્યનુજ્ઞાવિહીનં હિ બ્રાહ્મણાનાં વિશેષત:।વૃં નિષ્ફલતાં યાતિ વ્રતદાનાર્ચનાદિકમ્"

હે શ્રુતદેવ! જગતમાં બ્રાહ્મણ જન્મથી જ બધાં પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેમાંય વળી તે તપસ્યા, વિદ્યા, સન્તોષ અને મારી ભક્તિથી યુક્ત હોય તો પછી કહેવાનું જ શું? ॥53॥

આ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ મને બ્રાહ્મણ કરતાં વધારે વહાલું નથી, કારણ કે બધા વેદો વિપ્રમાં રહેલા છે અને બધા દેવો મારામાં રહેલા છે* ॥54॥

વિશેષ : પ્રમેયનું સાબિત થવું પ્રમાણ (વેદ) ને આધીન છે. પ્રમાણથી પ્રમેય સાબિત થાય છે. માનાધીના મેયસિદ્ધિ:। બ્રાહ્મણો પ્રમાણના પૂજારીઓ હોવાથી ભગવાન્ અહીં તેમનો આદર કરે છે.

દુર્બુદ્ધિ મનુષ્યો આ મારો અભિપ્રાય અને સિદ્ધાન્ત જાણ્યા વિના માત્ર મૂર્તિ, તીર્થ, ક્ષેત્ર વગેરેમાં જ પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખે છે અને ગુણોમાં દોષ કાઢી મારા રૂપ જગદ્ગુરુ બ્રાહ્મણનો, જે તેનો આત્મા જ છે, તિરસ્કાર કરે છે ॥55॥

આ ચર અને અચર આખું વિશ્વ અને વિશ્વના કારણરૂપ તત્વો તે બધું ભગવદ્રૂપ છે એમ બ્રાહ્મણ પોતાના ચિત્તમાં જાણે છે ॥56॥

હે બ્રહ્મન્! આ બ્રહ્મર્ષિઓને તમે ભગવદ્બુદ્ધિથી પૂજો તો જ તમે મારું સાક્ષાત્ પૂજન કર્યું એમ હું માનીશ, નહિ તો મોટી સમૃદ્ધિથી પણ કરેલ મારું પૂજન મને સન્તોષ આપનાર થતું નથી ॥57॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની આ આજ્ઞા મેળવી શ્રુતદેવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને તે બ્રહ્મર્ષિઓની એકાન્ત ભક્તિથી આરાધના કરી સદ્ગતિ (ભગવાનનું સાયુજ્ય) પ્રાપ્ત કરી અને મિથિલા નગરીના રાજા બહુલાશ્વે પણ (દેહ પડ્યા પછી) તે જ ગતિ પ્રાપ્ત કરી ॥58॥

એવં સ્વભક્તયો રાજન્ ભગવાન્ ભક્તભક્તિમાન્ ॥
ઉષિત્વાઽઽદિશ્ય સન્માર્ગં પુનર્દ્વારવતીમગાત્ ॥59॥

હે રાજન્! ભક્તમાં ભક્તિવાળા ભગવાન્ એમ પોતાના બન્ને ભક્તોને ત્યાં બિરાજી એ બન્નેને સન્માર્ગનો ઉપદેશ આપી સત્પુરુષની ગતિરૂપ ભગવાન્ ફરી દ્વારકાપુરીમાં પધાર્યા ॥59॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (છેલ્લા પાંચમા ગુણ પ્રકરણનો વીર્યરૂપ બીજો)
"અર્જુને કરેલું સુભદ્રાનું હરણ”

અધ્યાય 87 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 84

શ્રુતિઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી

જીવે ભગવાનની ભક્તિ કરવી એમ સિદ્ધ કર્યું

પ્રકરણ પ મું ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય3

વિશેષ : વેદરૂપ શબ્દ અને બ્રહ્મરૂપ અર્થનો વાચ્ય-વાચક સમ્બન્ધ જેવો માન્યો છે તેવો કહેવાને માટે વેદવ્યાસજીએ આ શ્રુતિગીત કહ્યું છે. અહીં પ્રમાણરૂપ બ્રાહ્મણ છે એ પૂર્વાધ્યાયમાં શ્રુતદેવની કથાથી કહેવામાં આવ્યું. પ્રમેયરૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે તેથી એમનું ભજન કરવાનું આ અધ્યાયમાં કહ્યું છે. એમાં વાચક સમ્બન્ધમાં યુક્તિ કહેવી જોઈએ તેથી રાજાનો અહીં પ્રશ્ન છે. વેદનું વાક્ય સગુણ હોય તો બ્રાહ્મણો પણ વેદમાં નિષ્ઠાવાળા છે. તો-તો અહીં ભગવાન્ જ પૂજ્ય છે, બીજો કોઈ રીતે પૂજ્ય નથી એમ નિશ્ચય થાય. વૈદિક સિદ્ધાન્ત સનન્દને કહ્યો તેથી એ મતાન્તર ઉક્તિ છે. અનન્ત ગુણોથી પૂર્ણ હરિ, બ્રહ્મ (અક્ષર) અને શ્રુતિ એ ત્રણ એકત્ર પોતાની શક્તિમાં વહેંચીને ત્રણ ભાગને ફલ (શ્રીકૃષ્ણ), પ્રમેય (બ્રહ્મ) અને પ્રમાણ (શ્રુતિ) રૂપ થઈ છે. તે જ સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપ પણ છે. સ્વરૂપથી ફલરૂપે થયા તે શ્રીકૃષ્ણ, પ્રમેયરૂપે થયા તે બ્રહ્મ, પ્રમાણરૂપે થતાં શ્રુતિરૂપ થયા. આનન્દાંશને પ્રાધાન્ય આપી શ્રીકૃષ્ણ થયા, ચિદંશના પ્રાધાન્યથી બ્રહ્મ અને સદંશને પ્રાધાન્યથી સ્વીકારીને શ્રુતિરૂપ થયા. આ 87 મા અધ્યાયમાં શ્રુતિનો વાચ્યાર્થ બ્રહ્મ છે. એને માટે પૂર્વ પક્ષ કરી સિદ્ધાન્તરૂપે શ્રીકૃષ્ણ ફલાત્મા છે તેમનું ભજન કરવું એ જીવમાત્રનો સ્વધર્મ છે એમ શ્રુતિઓ સિદ્ધ કરે છે. તત્વ અઠ્ઠાવીસ છે તેથી અઠ્ઠાવીસ શ્લોકથી શ્રુતિઓએ ભગવત્સ્વરૂપનું સ્તવન કર્યું છે એટલે સર્વતત્વનું તત્વ આ ગીતમાં કહેવામાં આવ્યું છે. (કારિકા)

બ્રહ્મન્ બ્રહ્મણ્યનિર્દેશ્યે નિર્ગુણે ગુણવૃત્તય: -॥ કથં ચરન્તિ શ્રુતય: સાક્ષાત્ સદસત: પરે ॥1॥

રાજા પરીક્ષિત બોલ્યા : (શબ્દાર્થ) હે ભગવન્! બ્રહ્મ કાર્ય અને કારણ થી સર્વથા પર છે. સત્વ, રજ અને તમ- આ ત્રણે ગુણ તેમાં છે જ નહિ. મન અને વાણી થી સંકેતરૂપમાં પણ તેનો નિર્દેશ થઈ શકે તેવો નથી. બીજી બાજુ બધી શ્રુતિઓનો વિષય ગુણો જ છે. (તેઓ જે વિષયનું વર્ણન કરે છે તેના ગુણ, જાતિ અથવા ક્રિયા નો જ નિર્દેશ કરે છે) આ સ્થિતિમાં શ્રુતિઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કઈ રીતે કરે છે? કારણ કે નિર્ગુણ વસ્તુનું સ્વરૂપ તો તેની શક્તિની બહારનો વિષય છે ॥1॥

શ્રીસુબોધિનીજી : (ભગવદ્ગુણનો વિરોધ દૂર થતાં પ્રમાણમાં વિરોધ આવે છે એવી શંકા કરે છે) હે બ્રહ્મન્! બ્રહ્મમાં શ્રુતિઓ સાક્ષાત્ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે કરી શકે એ પ્રશ્ન છે.

અહીં શ્રુતિની એક વાક્યતાનો સ્વીકાર કરીને રાજા પૂછે છે. એક વાક્યતા તો બધી શ્રુતિઓ એકનું જ કથન કરે તો થાય એ તો સર્વ ગુણનું વર્ણન કરે છે. બ્રહ્મ તો નિર્ગુણ છે. તેથી રાજાને સન્દેહ થયો. રાજા પૂછે છે:"બ્રહ્મ વેદોનો તાત્પર્યાર્થ છે કે વાક્યાર્થ (વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ) છે?" છે. શ્રુતિઓ ભગવાનની અનેક પ્રકારની જ્ઞાન શક્તિ અને ક્રિયા શક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે. શક્તિ ગુણમયી છે એટલે શ્રુતિઓને પણ સગુણ કહેવી જોઈએ. પદનો સંકેત તો લૌકિકમાં થઈ શકે તે લૌકિક સંકેતથી અલૌકિક પદાર્થનું સ્મરણ શી રીતે થઈ શકે? લૌકિક સંકેતથી બ્રહ્મનું વર્ણન થાય તો બ્રહ્મ પણ લૌકિક થઈ જાય. આ પૂર્વ પક્ષથી વેદ માત્ર, સાધનનો કહેનાર છે, ફલ સુધી પહોંચનાર નથી તેથી સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મ સ્વાનુભવવેદ્ય છે તે પ્રસન્ન થઈને કૃતાર્થ કરે તો જીવ કૃતાર્થ થાય તેથી પ્રમેય (બ્રહ્મ) બલથી કાર્ય સિદ્ધિ થાય. પ્રમાણ (વેદ) બલથી કાર્ય સિદ્ધિ નથી એ પૂર્વપક્ષ છે. બ્રહ્મ તો અલૌકિક છે એમ કહ્યું. તેની અલૌકિકતાનાં કારણ કહે છે કે એ અનિર્દેશ્ય છે. આ ઘડો-આ કપડું એમ બતાવવું એ નિર્દેશ કહેવાય. તેવો નિર્દેશ બ્રહ્મને માટે કરી શકાતો નથી. વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે બૃહત્પણું (સર્વથી અધિક અથવા સર્વથી જૂના હોવાપણું) બૃહણપણું (વધ્યા કરવાપણું) એવી (બ્રહ્મ શબ્દની) વ્યુત્પત્તિ પણ લૌકિક ધર્મ (ગુણ) થી જુદું (બ્રહ્મ છે એમ જણાવનારી) હોવાથી, બ્રહ્મમાં જ ઘટે છે તેથી 'બ્રહ્મ' શબ્દ અયોગ્ય નથી જ. પણ વિચાર કરતાં લૌકિક ધર્મથી જુદું બ્રહ્મ તો સર્વ શબ્દનો વાચ્યાર્થ નથી પણ બુદ્ધિવાચ્ય છે તેથી સમાન ધર્મથી વ્યવહાર થઈ શકશે. બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે. શ્રુતિઓ તો પદ-પદથી ગુણનું વર્ણન કરનારી એટલે ગુણમાં વૃત્તિવાળી છે એટલે એ ધર્મને કહેનારી છે. બ્રહ્મ નિર્ધર્મક છે. બ્રહ્મમાં ધર્મનો સ્વીકાર કરો તો અદ્વૈતની હાનિ થાય તેથી સાક્ષાત્ નિર્ધર્મક બ્રહ્મમાં એ કેમ પહોંચી શકે? તે બ્રહ્મ જ કાર્યરૂપ થાય છે ત્યારે શ્રુતિ તે કાર્ય કારણનું વર્ણન કરે ત્યારે એ દ્વારા એ ભગવાન્ બ્રહ્મમાં પણ પહોંચે તેથી લક્ષણા, ગૌણી કે તાત્પર્ય વૃત્તિ થી શ્રુતિની બ્રહ્મપરતા થાય- ત્યાં કહે છે કે બ્રહ્મ તો કાર્ય અને કારણ થી પણ પર છે. એ તો સ્વાનન્દ પૂર્ણ છે. એને કાર્ય કે કારણ થી પ્રયોજન નથી. તેથી સમ્બન્ધના અભાવથી, ગુણના અભાવથી, તાત્પર્યના અભાવથી બ્રહ્મ કેવી રીતે શ્રુતિ પ્રતિપાદ્ય થઈ શકે? ॥1॥

એમ એક શ્લોકથી રાજાએ પૂર્વપક્ષ કર્યો. બીજા શ્લોકથી શુકદેવજી સિદ્ધાન્ત કહે છે :

શ્રીશુકદેવજી કહે છે : (શબ્દાર્થ) 1. જગતને માટે 2. ઉદ્ધવનેમાટે 3.આત્માનેમાટે અને 4. કલ્પનાન થાય (અથવા થાય)તે માટે,પ્રભુએ જીવોનાં બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય, મન અને પ્રાણોની સૃષ્ટિ કરી છે ॥2॥

શ્રીસુબોધિનીજી : અહીં પૂર્વપક્ષ કરનારને પૂછવું જોઈએ કે બ્રહ્મ શ્રુતિસિદ્ધ છે એમ તેં શ્રુતિદ્વારા જાણ્યું એનો વિચાર કરે છે કે તારા મનથી બ્રહ્મને તું સમજીને વિચાર કરે છે? જો શ્રુતિદ્વારા જાણીને વિચાર કરે તો એમાં સન્દેહ જ નથી પણ વિચારમાં પ્રકાર જ શોધવો જોઈએ. બુદ્ધિથી બ્રહ્મનો વિચાર કરનારને તો જવાબ જ ન દેવો જોઈએ. સત્પુરુષો એવાની તો ઉપેક્ષા જ કરે. બ્રહ્મ તો જેવું વેદાન્તમાં કહ્યું છે તેવું માનવું જોઈએ. એમાં મૂળભૂત બ્રહ્મ

સર્વ વ્યવહારથી પર છે તો પણ એ બ્રહ્મ પોતે જ પોતાની શક્તિરૂપે પોતાના ધર્મરૂપે અને કાર્યરૂપે થાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે. બ્રહ્મ તો શ્રુતિથી જ જણાઈ શકે તેવું હોવાથી એ બ્રહ્મમાં સંકેત સમીપથી અથવા દૂરથી લોકધર્મની સમાનતાથી, વદિકૈ પરરૂપરાથી થાય તેથી સર્વ ભગવદ્ભાવનું ખંડશ: શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી સમ્પૂર્ણ વાક્ય પણ બ્રહ્મને જ કહે છે એમ સિદ્ધ થશે તે વાક્યાર્થ અપૂર્વ થશે. જેમ લોકમાં લોકાનુવાદ છે એ જો શ્રુતિ કહે તો શ્રુતિ લૌકિક થઈ જાય-એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્યાર્થને અપૂર્વ કહ્યો. અપૂર્વ વાક્યાર્થ કેમ બોધ કરે એનો પ્રકાર કહે છે:લૌકિકમાં "ચૈત્ર: ઘટં કરોતિ" દૂર કરવી એ પણ એનાથી સૂચિત થાય છે. એ બુદ્ધિ પરિપૂર્ણ થાય માટે ઇન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરી. ઇન્દ્રિયોથી કર્મ કરે એનાથી બીજો જન્મ થાય. બીજાં પણ પ્રયોજનો ઇન્દ્રિયોથી સિદ્ધ થાય છે. વિષયોનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી થાય છે. ભગવત્સેવા પણ ઇન્દ્રિયોથી થાય છે. ઇન્દ્રિયોથી અનેક પ્રકારની કલ્પના થાય છે. યોગાદિ દ્વારા મોક્ષ પણ થાય છે. આત્માને માટે મનને ઉત્પન્ન કર્યું છે. "મનસૈવાનુદ્રષ્ટવ્યં"

આ અર્થ પોતે (શ્રીશુકે) ખોટો પાડ્યો હશે એમ શંકા થાય તે ન થવા માટે શ્રુતિઓ આ અર્થને પરમ્પરાથી કહેતી આવી છે અને એ જ ક્ષેમ પ્રાપ્તિનું સાધન છે એમ કહે છે:
બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરનારી પ્રસિદ્ધ ઉપનિષદનું આ જ સ્વરૂપ છે. તેને પૂર્વજોના પણ પૂર્વજ સનક વગેરે ઋષિઓએ ધારણ કરી છે. જે કોઈ મનુષ્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક તેને ધારણ કરે છે તે અકિંચન થઈ જાય છે (તેની દૃષ્ટિમાં ભગવાન્ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી) અને પરમ કલ્યાણ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી લે છે ॥3॥
શ્રીસુબોધિનીજી : આ બ્રહ્મને કહેનાર શ્રુતિ છે. વેદમાં બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ છે. એ યોગ્ય છે કેમકે શ્રુતિ સિવાય બીજો કોઈ બ્રહ્મને કહેવાને સમર્થ નથી. અહીં ‘ઉપનિષદ્’ શબ્દથી બ્રહ્મવિદ્યા કહી છે. ‘ઉપ’ ઉપસર્ગ સામીપ્યને કહેનારો છે. શ્લોકમાં ‘તત્ (સા) અને હિ’ શબ્દ કહ્યા છે. તેથી બ્રહ્મ વિદ્યામાં એ જ પ્રમાણ રૂપ છે. ‘તત્’ શબ્દનો અર્થ પરમાત્મા છે. ‘સદ્’ ધાતુના ત્રણ પ્રકારના અર્થનું ‘નિ’ વિશેષણ છે. સદ્ ધાતુના ત્રણ અર્થ છે. 1. છુટા પડવું 2. જવું 3. લીન થવું. જીવને બ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં પૂર્વ ભાવથી ‘વિશરણ’ કરીને એને દેહથી જુદો કરીને બ્રહ્મમાં પહોંચાડીને (એમાં ગતિ આવી ગઈ) બ્રહ્મમાં ‘લીન’ કરે છે, સ્થિર કરે છે. એમાંથી કોઈ દિવસ જુદો ન કરે એ ‘નિ’ શબ્દનો અર્થ છે. એવી આ ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ ‘ઉપનિષદ્’ શબ્દથી કહી છે તેમ અહીં પણ સર્વ અનુપપત્તિનો પરિહાર કરી વેદને બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનાર કહીને બ્રહ્મમાં મેળવીને એમાં જ સ્થિર કરે છે. આ જ વાક્ય બ્રહ્મરૂપ અર્થને પ્રતિપાદન કરીને અનુપપત્તિઓનો પરિહાર કરીને સિદ્ધાન્તને સ્થાપન કરે છે. એ ઉપનિષદને પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી ‘ઉપનિષદ્’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં શંકા થાય કે એ અર્થ મારા હૃદયમાં આવવાથી મેં એ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો એમ કેમ અર્થ ન થાય? ત્યાં કહે છે કે એ ઉપનિષદને પૂર્વના તમારા પૂર્વજોએ ધારણ કરી છે તેને જે શ્રદ્ધાથી ધારણ કરે તે ભગવાનને મેળવે છે. તેથી સર્વ સન્દેહ, ઉપનિષદના અર્થને વિચાર કરી, નિવૃત્ત કરવા એવો સિદ્ધાન્ત ફલિત થયો ॥3॥

આ વિચાર રાજાથી થઈ શકે એવો ન હોવાથી કૃપા કરી પોતે સર્વ શ્રુતિનું મથન કરી જે અર્થ નિર્ણીત કર્યો છે તે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:

આ વિષયમાં હું તમને એક ગાથા સંભળાવું છું. તે ગાથાની સાથે સ્વયં ભગવાન્ નારાયણનો સમ્બન્ધ છે. એ ગાથા દેવર્ષિ નારદજી અને ઋષિ શ્રેષ્ઠ નારાયણનો સંવાદ છે ॥ 4॥

શ્રીસુબોધિનીજી : પૂર્વ વૃત્તાન્ત પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય પરમ્પરા 'ગાથા' કહેવાય. એ અહીં શ્રુતિગીતારૂપ ગાથા છે. એ લક્ષ્મીજીના ભૂજાન્તરમાં રહેલા, ઉદાર ગુણના સમુદ્રરૂપ, જગતનેક્ષક્ષ્ોતાના ઉદરમાં લઈને સૂતેલા નારાયણનો પ્રબોધ કરવા ગવાયેલી છે. એ તમારા જાણવામાં કેમ આવી? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે એ નારાયણ નારદજીના સંવાદરૂપ છે તે હું તમને કહીશ. મોટાઓએ કરેલો નિર્ણય એમના કહેવાથી જ સર્વના સન્દેહને દૂર કરે છે. તેથી એમનો સંવાદ જ હું કહીશ. એમણે કહેલો જનલોકનો સંવાદ પણ હું તમને કહીશ એ 'ચકાર'નો અર્થ છે ॥4॥

સંવાદને માટે એ કથાની પ્રસ્તાવના કરે છે : એકવાર ભગવાન્ જેમને પ્રિય છે તેવા નારદજી લોકનું પર્યટન કરતા-કરતા સનાતન ઋષિ ભગવાન્ નારાયણનાં દર્શન કરવામાટે બદરિકાશ્રમ ગયા ॥5॥

શ્રીસુબોધિનીજી : લોકમાં ફરવાથી આ ઉપનિષદનું શ્રવણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવનારી શુદ્ધિ થાય છે. એમ અહીં સૂચવ્યું છે. 'એક વખતે' એમ કહેવાથી અહીં કાળ નિયામક નથી. નારદજીને પર્યટનનું કારણ તો એ જ કે ભગવાન્ તેમને પ્રિય છે. ક્યાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય સમજાય? ક્યાં ભગવાન્ મળે? એટલા માટે પ્રિય ભગવાનની શોધમાં એ ફર્યા કરે છે. ભગવાનને પ્રિય થવામાટે જેમ કિૌંડન્યે ભ્રમણ કરેલું તેમ ભ્રમણ કરવું જોઈએ. ત્યાંથી ભગવાનનું સ્વરૂપ અને વેદને સમજાવનાર નારાયણ ઋષિનાં દર્શન કરવામાટે નારદજી બદરિકાશ્રમમાં ગયા ॥5॥

એ સ્થાનનું પણ ઉત્તમપણું કહે છે : ભગવાન્ નારાયણ મનુષ્યોના ક્ષેમ અને કલ્યાણ ને માટે આ ભારતવર્ષમાં કલ્પની શંઆતથીજ ધર્મ, જ્ઞાન અને સંયમપૂર્વક મહાન તપસ્યા કરી રહ્યા છે ॥6॥

શ્રીસુબોધિનીજી : આ ભારત દેશ કર્મ (કરવાની) ભૂમિ છે તેમાં એક પણ માણસ તેવું કર્મ કરે કે જેથી (આખા) જગતનો જ પ્રલય થઈ જાય. તેથી તે (જગત્) નું રક્ષણ દુર્લભ હોવાથી, નારાયણ ઋષિ પોતે તેવા કર્મથી રક્ષણ કરવામાટે તથા બધાય માણસોને વધારે ને વધારે કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે કલ્પની શંઆતથી તપ કરી રહ્યા છે ॥6॥

એ જો એકાન્તમાં તપ કરતા હોય તો એમને પૂછી ન શકાય માટે સુગમ અવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે :

હે પરીક્ષિત! એક દિવસ તે કલાપ ગ્રામવાસી સિદ્ધ ઋષિઓની વચ્ચે બેઠેલા હતા તે વખતે નારદજીએ તેમને પ્રણામ કરી ઘણી નમ્રતા પૂર્વક તમે જે પ્રશ્ન મને પૂછી રહ્યા છો તે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો ॥7॥

શ્રીસુબોધિનીજી : બેઠેલા હોવાથી બીજા કાર્યમાં રોકાયેલા ન હતા. ‘કલાપ ગ્રામ’ એટલે સર્વ વિદ્યાઓનું ધામ બનેલા. "કલા: પાતિ ઇતિ કલાપ:”

ભગવાન્ નારાયણે ઋષિઓની તે ભરી સભામાં નારદજીને તેમના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો અને પ્રાચીન સમયના જનલોકના નિવાસીઓમાં પરસ્પર વેદોના તાત્પર્ય અને બ્રહ્મના સ્વરૂપના સમ્બન્ધમાં વિચાર કરતાં જે કથા કહી હતી તે કથા સંભળાવી ॥8॥

શ્રીસુબોધિનીજી : આમાં વિશ્વાસ રહેવો દુર્લભ હોવાથી જ નારાયણે તે વૃત્તાન્ત નારદજીને કહ્યું. પ્રગટ રીતે કહેલ હોવાથી તેમાં કાંઈ સન્દેહ રાખવા જેવું ન હતું. પહેલા સંક્ષેપમાં કહેલ હોવાથી નારદજીનો સન્દેહ દૂર ન થયો એટલે, બ્રહ્મના સ્વરૂપના નિર્ધારમાટે થયેલો વિચાર-બ્રહ્મવાદનો ઇતિહાસ કહ્યો ॥8॥

એ સંક્ષિપ્ત હોવાથી નારદજીનો સન્દેહ ન ગયો ત્યારે નારદજીને પહેલાં જે બન્યુ હતું તે કહી સંભળાવ્યું એમ હવે કહે છે:

ભગવાન્ નારાયણે કહ્યું : (શબ્દાર્થ)હે નારદજી! પ્રાચીન સમયની વાત છે. એકવાર જનલોકમાં ત્યાં રહેનારા બ્રહ્માજીના માનસ પુત્ર, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી સનક, સનન્દન સનાતન આદિ પરમર્ષિઓનો બ્રહ્મસત્ર (બ્રહ્મ વિષયક વિચાર યા પ્રવચન) થયો હતો ॥9॥

શ્રીસુબોધિનીજી : જેમાં સમાન ફલવાળા અને સમાન સાધનવાળા સત્તર બ્રાહ્મણો મુખ્ય અને ગૌણસ્થાન ધારણ કરી કર્મ કરે છે તે જેમ કર્મસત્ર (કર્મયજ્ઞ) કહેવાય છે એ પ્રમાણે સન્દેહ ન રહે તેવું બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કસતમાટે નિર્ણય કરવા બધાય પ્રવૃત્તિ કરે તેમનો વિચાર 'બ્રહ્મસત્ર' કહેવાય છે. તે બ્રહ્મસત્ર જનલોકમાં થયો હતો. મહર્લોક સુધી કર્મનું જ ફળ મળે છે તેથી શુદ્ધ બ્રહ્મનો વિચાર ત્યાં થઈ શક્તો નથી તેથી (મહર્લોકથી ઉપરનો) *જનલોક તેમણે પસન્દ કર્યો. સ્વાયંભુવ એટલે સ્વયંભૂ; બ્રહ્માજીના પુત્ર નારદજી તેમને આમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે એવું સમ્બોધન કરેલું છે. જનલોકમાં જ રહેતા એટલે તેમનામાં કર્મના સમ્બન્ધથી થતા દોષો ન હતા. બ્રહ્માજીના મનથી ઉત્પન્ન થયેલા માનસ પુત્રો હતા આથી જન્મની ઉત્તમતા કહેવાઈ. 'મુનિએ' એટલે મનન કરવાની ટેવવાળા-આથી તેમનું કર્મ ઉત્તમ કહેવાયું. 'બ્રહ્મચારી' શબ્દથી તેમને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર કહેલો છે ॥9॥

વિશેષ : લોક ચૌદ છે : અતલ, વિતલ, સુતલ, રસાતલ, તલાતલ, મહાતલ અને પાતાળ એ સાત લોક પૃથ્વીની નીચે છે. ભૂર્લોક, ભુવર્લોક, સ્વર્લોક, મહર્લોક, જનલોક, તપલોક અને બ્રહ્મલોક એ ઉપર છે.

આ વાત મારા જાણવામાં કેમ ન આવી? એમ પૂછે તો એના ઉત્તરમાં કહે છે:

તે વખતે તમે મારી શ્વેતદ્વીપના અધિપતિ અનિરુદ્ધ મૂર્તિનાં દર્શન કરવા શ્વેતદ્વીપ ચાલ્યા ગયા હતા. તે વખતે ત્યાં તે બ્રહ્મના સમ્બન્ધમાં સુન્દર ચર્ચા થઈ હતી, જેના વિષયમાં શ્રુતિઓ પણ મૌન ધારણ કરી લે છે, સ્પષ્ટ વર્ણન ન કરતાં તાત્પર્ય રૂપથી લક્ષણો બતાવતી તેમાં જ સૂઈ જાય છે-વિરામ પામે છે. જે પ્રશ્ન તમે મને પૂછી રહ્યા છો તે જ પ્રશ્ન તે બ્રહ્મસત્રમાં ઉપસ્થિત થયો હતો ॥10॥

શ્રીસુબોધિનીજી : ક્ષીરોદ (દૂધના સમુદ્ર) નું સ્થાન એ ભગવાન્ અનિરુદ્ધનું ક્રીડાસાધન છે. ત્યાં શ્વેતદ્વીપના પતિનાં દર્શન કરવાને તમે ગયેલા ત્યારે બ્રહ્મવાદ સારી રીતે થયો હતો. એથી બધા પોત-પોતાના સ્થાનમાં રહેલા હતા ત્યારે બ્રહ્મવાદ થયો હતો એમ કહ્યું. પહેલાંના (ભૂર્લોકથી મહર્લોક સુધીના) લોકોનું રક્ષણ ભગવાન્ નારાયણે કરેલ હોવાથી કર્મ કરનારા સુખી હતા. ભક્તો પણ ભગવાનનાં દર્શન કરવાથી સુખી હતા ત્યારે જ્ઞાનીઓએ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવામાટે વિતરાગ કથા કરી તેથી એ વાદ સુસમ્પન્ન થયો. ત્યાં શંકા કરે છે કે એ સ્થાન પણ બીજા સ્થાન જેવું જ છે તો ત્યાં કેમ સારી રીતે કથા થઈ? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે શ્રુતિઓ સર્વત્ર ભ્રમણ કરીને જ્યાં શયનમાટે જાય છે તેથી શ્રુતિઓનું એ વિશ્રામસ્થાન છે. ત્યાં રહીને શ્રુતિઓ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કરે છે. શ્રુતિની અભિમાની દેવતા અથવા મૂર્તિ ધારિણી શ્રુતિઓના વાક્યને સંવાદી નિર્ણય કોઈ દિવસ ખોટો હોય નહિ. ત્યાં રહેનાર લોકો તો શ્રુતિના અભિપ્રાયને જાણતા હોય છે. એમને સન્દેહ તો હોતો નથી તો એમને આવો વિચાર કેમ આવ્યો? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ત્યાં આ જ પ્રશ્ન ખરેખર ઉપસ્થિત થયો કે જે પ્રશ્ન તમે મને પૂછો છો. તેથી જ આ ઠેકાણે પ્રશ્ન કહ્યો નથી ॥10॥

ન જાણનાર પ્રશ્ન કરે અને સર્વ જાણતો હોય તે એનો ઉત્તર આપે, આ સંવાદની રીતિ છે. ત્યાં તો બધા સરખી રીતે જાણનાર છે તો પ્રશ્ન કોણ કરે? એનો ઉત્તર આપે છે:

સનક, સનન્દન, સનાતન, સનત્કુમાર આ ચારેય ભાઈઓ- શાસ્ત્રીયજ્ઞાન, તપસ્યા અને શીલ-સ્વભાવમાં સરખા છે. તેમની દૃષ્ટિમાં શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન સરખા જ છે. છતાં તેઓએ પોતાનામાંથી સનન્દનને વક્તા બનાવ્યા અને બાકીના ભાઈઓ શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈ બેસી ગયા ॥11॥

શ્રીસુબોધિનીજી : શાસ્ત્રાભ્યાસ, તપ અને શીલ જેમનાં સમાન છે તેવા એ મુનિઓ છે. એ ત્રણે સમાન હોય તો એ અદૃષ્ટને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રણમાંથી એક પણ ન હોય તો એ અદૃષ્ટને એટલે કે આ પછીના વિશેષણમાં જણાવ્યો તેવો મિત્ર, શત્રુ અને ઉદાસીન પ્રતિ સમાનતાનો) ભાવ ઉત્પન્ન કરનાર થઈ શક્તાં નથી. પોતાના મિત્ર, શત્રુ કે ઉદાસીન એવા ત્રણ ભાવ નથી તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનને લાયકની શુદ્ધિ એમાં કહેવામાં આવી. એમ દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ પ્રકારે જે અધિકારવાળા છે તેમાંથી એક (સનન્દન) ને વક્તા બનાવ્યા જ્યારે બીજા શ્રોતા થયા. 'આવૃત્તિરસકૃ-દુપદેશાત્' એ ન્યાયથી બ્રહ્મવિચારની આવૃત્તિ કરવા લાગ્યા ॥11॥

એમાં સનન્દન વક્તા થયા, સનકાદિક શ્રોતા થયા. સનન્દન કહેવા લાગ્યા. સન્દિગ્ધ શ્રુતિના નિર્ણયને માટે શ્રુતિનાં વચન કહ્યાં તે પ્રસંગને માટે નારાયણ પોતે બે શ્લોકથી અહીં કહે છે. વેદનાં વાક્યોવડે વેદના અર્થનો નિર્ણય કરવો એવો ભગવાનનો મત છે કેમકે "સન્દિગ્ધેષુ વાક્યશેષાત્"

સનન્દન બોલ્યા : પોતે ઉત્પન્ન કરેલ આ જગતનું સર્વ તરફથી પાન કરીને (બધાંને મુક્ત કરીને) શક્તિઓ સાથે પોઢેલા ઈશ્વરને તે (પ્રલય) ને અન્તે શ્રુતિઓ ભગવાનનાં વીર્યો (પરાક્રમો) નું પ્રતિપાદન કરનારાં વચનોથી જગાડે છે ॥12॥

શ્રીસુબોધિનીજી : "પોતે ઉત્પન્ન કરેલ"

આ શ્રુતિઓ સ્વતન્ત્રતાથી ભગવાન્ સિવાયના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે તો એનો પણ વિચાર કરવો પડે તેથી એમનું બોધન પ્રકરણ રૂપ નથી એમ બતાવવાને દૃષ્ટાન્ત કહે છે:

જેવી રીતે પ્રાત:કાલ થતાં સૂતેલા સમ્રાટને જગાડવામાટે તેના અનુજીવી (સેવક) ભાટ-ચારણો (બન્દિજનો) સમ્રાટનાં પરાક્રમ અને સુયશનું ગાન કરી તેને જગાડે છે તેવી રીતે શ્રુતિઓ ભગવાનને આ (નીચે જણાવ્યા) પ્રમાણે જગાડે છે ॥13॥

શ્રીસુબોધિનીજી : ભાટ લોકો અનુવાદ કરનારા હોવાથી, સ્વતન્ત્રતાથી નિરૂપણ કરતા નથી તે પ્રમાણે આ શ્રુતિઓ ભગવાનને જ આપે કરેલાં પરાક્રમો શ્રવણ કરાવે છે. તેનું કારણ 'બન્દિન:' ભાટો એ શબ્દથી કહેલું છે. તેઓ પ્રબોધ કરનારા અધિકારીઓ છે અને આજીવિકામાટે વિદ્યા ઉપર આધાર રાખનારા છે. 'વિદ્યા' થી અહીં 'તત્વવિદ્યા' સમજવાની છે. જેમ બન્દીજન વધારે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે ચક્રવર્તી રાજાને જગાડે છે તેમ આ શ્રુતિઓ પણ અધિક ફલ પ્રાપ્ત કરવા પ્રભુનો પ્રબોધ કરે છે. અધિક ફલનો નિર્ણય કરવા તત્પર થયેલી શ્રુતિઓએ તત્વ વિદ્યા ઉપર આધાર રાખવો જ જોઈએ. જાગેલા ભગવાનનો

કોઈ સમયે સાક્ષાત્કાર થાય અથવા કોઈ સમયે પોતાના આનન્દનું દાન કરે તેવી તે શ્રુતિઓને પણ અભિલાષા હોય છે. તેઓ પહેલાંનું જ વૃત્તાન્ત જાણે છે, પરન્તુ ભવિષ્યમાં થવાનું વૃત્તાન્ત જાણતી નથી એમ જણાવવા, ત્રીસ મુહૂર્તના રાત-દિવસમાં માત્ર બે જ મુહૂર્ત (રાતનાં) બાકી રહે ત્યારે આવે છે અને ત્યારે જ પ્રબોધ કરે છે કારણ કે તેઓ અનુજીવી સેવકો છે. આથી એમ સૂચવ્યું કે તેઓ પ્રબોધ ન કરે તો તેમનાં સ્વરૂપનો જ નાશ થાય. કેટલાક એમ કહે છે કે શ્રુતિઓ (ભગવાનના) પહેલા નિ:શ્વાસમાંથી નીકળેલી છે. (આ મત) દૃષ્ટાન્ત વગેરેથી વિરુદ્ધ નથી પણ તેઓ ભગવાન્થી જુદી જ રહે છે. (એમ) દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે જણાવે છે ॥13॥

એ પ્રમાણે પ્રસંગ કહીને પહેલાં પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ 1. સ્વતન્ત્રતાથી પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરે છે કે કેમ? જો એમ સ્વતન્ત્રતાથી નિરૂપણ કરતી હોય તો શક્તિ અથવા દેવતાનું પ્રધાનપણું થાય; અથવા 2. ભગવદ્રૂપ પ્રકૃતિને ભગવાન્ તરીકે જણાવે છે? અથવા ૩. આ પ્રકૃતિ જીવોના ધર્મ રૂપ હોવાથી એમના જ પ્રયત્નથી અથવા (એમના જ) સ્વરૂપના જ્ઞાનથી (એને) દૂર કરવાની છે એવું (તેનું) વર્ણન કરે છે? કે 4.સસલાના શીંગડાંની જેમ જેનું પોતાનું અસ્તિત્વ નથી તેવી (માયિક) દેખાય છે? કે 5.આ લક્ષ્મીના જેવી ભગવાનની સાચી અન્તરંગ શક્તિ છે (કે) જેથી એનામાં જ સ્થિતિ (કરવી) યોગ્ય હોવાથી, પ્રપંચ હોય ત્યારે અને પ્રપંચ ન હોય ત્યારે એક સરખી રીતે (એનું) નિરૂપણ કરે છે? એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના સન્દેહો ઉત્પન્ન થતાં પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓનો નિર્ણય થાય તે માટે વાક્ય (શ્રુતિ) નો ભાવાર્થ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

શ્રુતિઓ કહે છે : હે અજિત! આપ જ સર્વશ્રેષ્ઠ છો. આપના ઉપર કોઈ વિજય પ્રાપ્ત કરી શક્તું નથી, આપનો જય હો, જય હો, જીવોને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થાય એટલામાટે જ સત્વ આદિ ગુણોનો જેણે સ્વીકાર કર્યો છે તે નિદ્રાને આપ તજી દો; કારણ કે આપે પોતાનાથી જ જેમણે સમસ્ત ભગ-અણિમા વગેરે સુખો અને સ્વરૂપના આનન્દો, નિદ્રાની જરૂર વિના જ, પોતામાં જ સારી રીતે રોકી રાખેલા છે. હે સ્થાવર-જંગમ જીવોની ઇન્દ્રિયોની સમગ્ર શક્તિને જાગૃત કરનાર! કોઈ વાર અજાથી અને (સદા) પોતાની જ ક્રીડા કરતા આપનો વેદ પ્રબોધ કરે છે ॥14॥

શ્રીસુબોધિનીજી : યથા શર્કરા અક્તા: ઉપદધ્યાત્ આ શ્રુતિમાં કાંકરીઓને ચોપડવાની છે પણ એ ઘી, તેલ, મધ કે દૂધથી ચોપડવી એમ કહ્યું નથી. બીજી શ્રુતિમાં "તેજો વૈ ઘૃતમ્" સાધન કરવાને અસમર્થ છે તેથી આપને એની કાંઈ પણ જરૂર નથી. ભગવાન્ એમ કહે કે મારે સેવા કરવામાટે જીવોની અપેક્ષા રહે. એની ઇન્દ્રિયો તો પ્રાકૃત હોય. જો પ્રકૃતિનો નાશ થાય તો મારા સેવકોનો નાશ થઈ જાય. એ એનો નાશ કરવામાં વિઘ્ન કરનાર છે! તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સ્થાવર-જંગમ જીવની ઇન્દ્રિયોના ઉદ્બોધક આપ છો, પ્રકૃતિ નથી. એમાં પણ એ સ્થાવર-જંગમ જેવો આપના છે તેના તો આપ જ ઉદ્બોધક છો. પ્રાકૃતનો તો વિચાર પણ કરવો પડે. જો પ્રકૃતિનો નાશ થાય તો મારું જ્ઞાન કરાવનારા વેદો કેમ મને કહેવાને સમર્થ થશે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે વેદ આપને અનુસરશે જ. (આપનો પ્રબોધ કરશે જ) આપ ક્યારેક માયાથી લીલા કરો છો; સર્વદા તો આત્માથી જ આપનો વિહાર છે. અહીં ચકાર છે તેથી માયાથી ફરો છો ત્યારે પણ આપ તો આત્મવિહારમાં જ મગ્ન રહો છો તેથી એ અજાની આપે કોઈ રીતે રક્ષા કરવાની જરૂર નથી. 'નિગમ:' શબ્દ એક વચનાન્ત અહીં કહ્યો છે તેથી કોઈ એક જ વેદ આપને માયાનો સમ્બન્ધ છે એમ કહીને વર્ણવે છે. એમાં પણ આપ તો માયા વિહાર વખતે પણ સ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહો છો, "હું પ્રકૃતિના સમ્બન્ધવાળો છું અને તેનો જ વેદ પ્રબોધ કરે છે"

પ્રાકૃતા: શ્રુતય: સર્વા ભગવન્તમધોક્ષજમ્ ।
સ્તુવન્તિ દોષનાશાય તત્રાવિષ્ટો ભવેદ્યથા॥કા.1॥

આખા શ્લોકનો સાર છેવટે એક કારિકાથી કહે છે કે પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરનારી બધી શ્રુતિઓ ઇન્દ્રિયાતીત ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે કે આપ દોષ-અજાનો ત્યાગ કરી જગતમાં પ્રવેશ કરો ॥14-1॥

પછી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલી શ્રુતિઓ "યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે" ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવાય તે માટે (એ શ્રુતિઓ) જગત્ બ્રહ્મ છે એમ જણાવનારી છે? વગેરે અનેક પ્રકારના સન્દેહ થતાં તેમનો નિર્ણય કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:

વિશેષ : અધ્યારોપ એટલે જે ગુણો અમુક પદાર્થમાં ન હોય તે તેમાં છે તેમ માનવું. જેમકે દોરડું હોય તેને સાપ માનવો. અપવાદ એટલે તે ગુણો તેમાં નથી એમ જાણવું. સાપ નથી પણ દોરડું છે એમ પાછળથી જાણવું. આ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં જગત્ નથી, છતાં બ્રહ્મમાં જગતનો અધ્યારોપ કરવો અને પછી બ્રહ્મમાં જગત્ નથી પણ આ બ્રહ્મ જ છે એમ જાણવું. એ પ્રમાણે કરવાથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન સારી રીતે થાય તે માટે એમ શ્રુતિ જણાવે છે.

બ્રહ્મવેત્તાઓ અને વેદો આ દેખાતા (અનુભવાતા જંગમ જગત્) ને અવશેષ રહેવાને લીધે બ્રહ્મ જાણે છે કારણ કે માટીની જેમ વિકાર રહિતમાંથી વિકારના ઉદય અને અસ્ત થયેલા છે. તેથી ઋષિઓએ મન અને વાણી ના આચરિતો-મનથી જે કંઈ વિચારવામાં આવે અને વાણીથી જે કંઈ બોલવામાં આવે તેને આપમાં મૂકેલાં છે. ભૂમિ ઉપર માણસનાં પડેલાં પગલાં અયથા (નિરર્થક-ખોટાં) કેમ થાય? ॥15॥

શ્રીસુબોધિનીજી : (મનુષ્ય પોતાનો પગ ક્યાંય પણ રાખે-ઈંટ, પથ્થર અથવા લાકડા ઉપર આખરે તો એ પૃથ્વી ઉપર જ હશે, કારણ કે એ બધાં પૃથ્વી રૂપ જ છે)

જ્યારે શ્રુતિથી અને (બ્રહ્મના) પ્રભાવથી જગત્ બ્રહ્મરૂપ સિદ્ધ થાય ત્યારે બીજી શ્રુતિઓની એ બ્રહ્મમાં એકવાક્યતા થાય તેથી ભગવન્માહાત્મયદ્વારા ભગવાન્ રૂપ અર્થને સિદ્ધ કરનાર શ્રુતિઓ પ્રમાણરૂપ થઈને સાક્ષાત્ ભગવાન્રૂપ ફલને કહેનારી થશે તેથી પ્રથમ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે એમ કહે છે. આ દેખાતું ચરાચર જગત્ બ્રહ્મ છે એમ વેદ અને એને જાણનાર કહે છે. અહીં શંકા થાય કે બ્રહ્મ તો નિત્ય, આત્મરૂપ સુખરૂપ છે જ્યારે જગત્ અનિત્ય, અનાત્મરૂપ અને દુ:ખરૂપ છે તેથી જગત્ બ્રહ્મ છે એ તર્ક (યુક્તિ) થી ખોટું ઠરતું હોવાથી તથા પ્રત્યક્ષ વિરોધ પણ દેખાય છે તો એને બ્રહ્મ કેમ કહેવાય? એ શંકાના પરિહારમાં કહેવાનું કે એ જગતને બ્રહ્મ એટલા માટે કહીએ છીએ કે એમાંથી બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે. લોકમાં જે બાકી રહે તેનો વ્યવહાર થઈ શકે. કાચ વગેરેવાળું સુવર્ણ હોય તે અગ્નિમાં નાખતાં સુવર્ણ બાકી રહે તેનું જ મૂલ્ય થાય છે. જેમ જેને ઘી જોઈતું હોય તે દૂધ લે તેમાંથી જેટલું ઘી નીકળે તેનું મૂલ્ય થાય. ખેતરમાં ડાંગર થાય તેમાંથી જેટલા ચોખા સિદ્ધ થાય તેના ખરીદ-વેચાણ વખતે હિસાબ થઈ શકે. જેમ ડાંગરને અન્ન જ કહે છે તેમ વિકારવાળા જગતમાંથી વિકાર જતો રહે ત્યારે બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે ત્યારે એનો બ્રહ્મપણાથી વ્યવહાર થાય છે. બાકી જ કાંઈ કેમ રહે?

જેમ જળને અગ્નિ ઉપર ચડાવ્યું હોય તો એ બળતાં કાંઈ બાકી રહેતું નથી તેથી બાકી રહેતે બ્રહ્મ એમ કેમ કહો છો? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે બ્રહ્મમાંથી એ જગત્ના ઉદય અને અસ્ત થયેલા છે. યતો વા ઇમાનિ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ બ્રહ્મથી જગતની ઉત્પત્તિ કહે છે. બ્રહ્મમાં એ લીન થાય છે એમ પણ શ્રુતિ કહે છે. તેથી જેમ માટીમાંથી ઘડો થયો તે ફૂટે ત્યારે પાછો માટીરૂપ થઈ જાય તેમ બ્રહ્મમાંથી જગત્ થયું તે પાછું એમાં લીન થાય ત્યારે બ્રહ્મ જ બાકી રહે. સોનામાંથી કુંડળ થયું તેને ભંગાવી નાખીએ તો સોનું બાકી રહે એનો ઘાટ ન રહે? ત્યાં કહે છે કે જગતનો ઉદય (ઉત્પત્તિ) અને અસ્ત (વિનાશ) જ થતા નથી? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે શ્રુતિમાં 'જાયન્તે' એમ કહે છે. તેમાં 'જન્' ધાતુનો અર્થ પ્રાદુર્ભાવ થવો અને 'નશ્' નો અર્થ દેખાતું બંધ થવું છે. તેથી 'ઉદય' અને 'અસ્ત' ને શ્રુતિ કહે છે તેથી બ્રહ્મથી જગતના આવિર્ભાવ તિરોભાવ થયા કરે છે, જેને ઉત્પત્તિ લય કહેવામાં આવે છે. 'અસત્' (ન હોય તેવા પદાર્થ) ની સત્તા (હોવાપણું), અથવા નાશ થાય છે એમ માની શકાતું નથી એવી શંકા થાય તેથી 'વિકારના' શબ્દ યોજેલો છે. ધર્મીની વાર્તા (ધર્મીના સમ્બન્ધમાં) ભલે એમ હોય-ધર્મીનો ઉત્પત્તિ અને નાશ થતાં ન હોય પણ વિકારનાં થાય છે. ધર્મીનો તો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે પરન્તુ કાર્યમાં જણાતા વિકારનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે પણ કાર્ય થયું તે પહેલાં નહોતા તેવા બધા વિકારો આશ્રય (કાર્ય) નો આધાર લઈ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું જોઈએ. એમ વિકારો ઉત્પન્ન થતા ન હોય તો એ આશ્રયો બ્રહ્મરૂપ હોવાથી વિકાર વિનાના જ રહે. તેથી (કાર્યની સ્થિતિ થયા પછી ઉત્પન્ન થયેલા

હોવાથી) વિકારના સમૂહોનો ઉદય અને અસ્ત જ થાય છે એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે એવી રીતે વિકારો નાશ પામે ત્યારે બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે. એમાં માટી દૃષ્ટાન્ત રૂપે કહી છે. માટી જ રહે એવો ક્યાં નિયમ છે? ઘડો ફૂટે તો એનાં ઠીકરાં બાકી રહે છે! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ ઠીકરાં પણ ફૂટે છે અને અન્તમાં માટી જ બાકી રહે છે. માટીની પહેલાંની અવસ્થાઓ વિકૃતિરૂપ છે; તેથી જ મન્ત્રના દૃષ્ટા ઋષિઓ મન અને વચન થી જે કાંઈ ચિન્તન થાય અને બોલાય તેનું તાત્પર્ય બ્રહ્મરૂપ આપને વિશે છે એમ કહે છે. મન તો મનોરથોના વિચાર કરે છે. વાણી ખોટું બોલે છે. તદ્દન ન હોય તેને માટે પણ બોલે છે; જેમ કે વન્ધ્યા પુત્ર, આકાશ કુસુમ વગેરે ત્રિકાળમાં નથી છતાં શબ્દ એને કહે છે. જ્યાં વાણી અને મનના વિષયને આપણે બ્રહ્મ કહીએ તો જે સાક્ષાત્ અભિવ્યક્ત થઈને દેખાય છે તેવા જગત્ને બ્રહ્મ કહેવામાં સન્દેહને અવકાશ જ ક્યાં છે? તેથી બ્રહ્મને જાણનારના બધા વ્યવહાર બ્રહ્મના સમ્બન્ધવાળા હોવાથી એને કોઈ કર્મનો લેપ થતો નથી. અહીં એ શંકા થાય કે જે અસત્ય વસ્તુ છે તેને તમે બ્રહ્મ કહો એ કેમ માની શકાય? ત્યાં કહે છે કે માણસે પગલું માંડ્યું તે પૃથ્વીમાં નથી એમ કેમ કહેવાય? જ્યાં તમે પગ મૂકો ત્યાં પૃથ્વીની સત્તા તો તમારે સ્વીકારવી જોઈશે. એમ અસત્યને પણ અધિકરણરૂપે સત્યની જરૂર પડશે; નહિ તો અસત્યની પ્રતીતિ કેમ થશે? તેથી ભાન થવું-ભાસવું એ બ્રહ્મનો ધર્મ છે; તેથી ભ્રમથી સ્વીકાર કરેલ પદાર્થમાં પણ અધિકરણરૂપે ભગવાન્ જ છે. બ્રહ્મ સિવાય બીજાનો ભાસ થતો નથી તેથી ભાસે છે તે બ્રહ્મ છે. કાર્યરૂપ હો કે ન હો એ પ્રમા વિષય હો કે ભ્રમ વિષય હો એ બન્ને એક જ છે કેમકે એનો પ્રાદુર્ભાવ ઇચ્છાથી થાય છે. ભગવાનની ઇચ્છાથી પદાર્થ પ્રકટે, એમની ઇચ્છાથી તિરોભાવ થાય પણ એનો ધર્મી બ્રહ્મ તો ત્રણે કાળમાં અબાધિત-સનાતન સત્ય છે ॥15॥

સત્યો હરિ: સમસ્તેષુ ભ્રમભાતેષ્વપિ સ્થિર:।
અત: સન્ત: સમસ્તાર્થે કૃષ્ણમેવ વિજાનતે॥કા.2॥

સર્વ પદાર્થોમાં, ભ્રમથી જણાતા પદાર્થોમાં પણ, સત્ય હરિ સ્થિર (રહેલા) છે તેથી સત્પુરુષો સર્વ પદાર્થોમાં શ્રીકૃષ્ણ ને જ જાણે છે ॥15-2॥

એમ પ્રથમ શ્લોકથી પ્રકૃતિને કહેનાર શ્રુતિ કહી અને બીજા શ્લોકથી પુરુષને કહેનારી શ્રુતિને કહી સાધનને કહેનારી શ્રુતિઓ શાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિતિક્ષુ: "શાન્ત, દાંત (જિતેન્દ્રિય) ત્યાગી, સહનશીલ”

હે ત્રણ લોકના અધિપતિ! (સાધનનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે) એવો નિશ્ચય કરીને આપના ભક્તોએ સર્વ લોકના મલનો નાશ કરનાર કથારૂપી અમૃતના સાગરનું અવગાહન કરીને તપ (દુ:ખદાયક સાધનો) છોડી દીધાં. હે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પ્રભો! આપની સ્ફૂર્તિથી દેહ તથા કાલ ના ગુણોને જેમણે દૂર કરેલા છે તેવા જે નિરન્તર સુખનો જેમાં અનુભવ છે તેવા પદને ભજે છે તેમનું તો પછી કહેવું જ શું? ॥16॥

શ્રીસુબોધિનીજી : શાન્તો દાન્ત ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અહંકારનું પ્રતિપાદન કરે છે. નહિ તો જીવને કર્તાપણાનો અભાવ હોવાથી એક જ પદાર્થ કર્તા અને કર્મ તો ન હોઈ શકે. ત્યારે

આત્માને પણ કર્તા-કર્મપણું નહિ સમ્ભવે! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ આત્મા તો સ્વયંપ્રકાશ છે તેથી એમાં બધું સમ્ભવે. જે પોતાના આત્માને "હું બ્રહ્મને જાણનાર છું" તેથી એ વાક્યના અર્થનું ધ્યાન કરનારના મનની ક્રિયાનો શ્રુતિ અનુવાદ કરે છે. શાન્ત કહેવાથી મનના ચાંચલ્યનું નિરાકરણ કહ્યું. એ જો કે પ્રયત્નથી થઈ શકે છે તો પણ અહંકારનું એ કાર્ય છે. જેને અહંકાર નથી તે શાન્ત કે દાન્ત હોઈ શકે નહિ કેમકે એનો અન્ત:કરણનો અધ્યાસ નથી. પુત્ર વગરનો માણસ પિંડત પુત્રવાળો ન જ હોય. તેથી એ શ્રુતિઓનું શમ આદિ પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞા કરવાનું તાત્પર્ય નથી પણ અહંકારવાળાને ઘણો ક્લેશ થાય છે ત્યારે નિરભિમાનને સ્વત: આત્મસ્ફૂર્તિ થાય છે. એમ સાધનનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ ભગવત્પર છે. આમાં કારણ કહે છે કે આમ નક્કી કરીને ડાહ્યા વિદ્વાન્ પુરુષોએ તપ કરવાનું છોડી દીધું એટલે સાધનના ક્લેશને છોડી દીધો. ત્યારે એને સાધન વગર મોક્ષ કેમ મળે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે જગતના મળરૂપ સંસારનો નાશ કરનાર આપની કથારૂપી અમૃતમાં એણે અવગાહન કર્યું એનાથી એને સર્વ પ્રાપ્ત થયું. કથા સાંભળવા માત્રથી કાર્ય સિદ્ધિ કેમ થાય? તે-તે અંશના ભાગવાળા દેવો પ્રસન્ન ન થાય તો તેઓ વિઘ્ન કરે. વિઘ્ન ન આવે તે માટે એમની પ્રીતિ રહે એટલામાટે એમને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન કરવું જોઈએ! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપ ત્રણ લોકના અધિપતિ છો એટલે દેવ આદિ આપના ભક્તને વિઘ્ન ન કરી શકે. ત્યાં શંકા થાય કે શમ આદિ વેદે કહ્યા છે તેથી વૈદિકે એનો અમલ તો કરવો જોઈએ! એના ઉત્તરમાં કહે છે કે એ સૂરિ લોકો છે, જે અવિદ્યાવાળા છે. તેને માટે શ્રુતિ શમાદિનું વિધાન કરે છે, પરન્તુ અવિદ્યાના પારને પહોંચેલા વિદ્વાનોને શમાદિ તો સહજ હોય તેને માટે વિધાનની અપેક્ષા ન હોય તેથી વિદ્વાનો પરમાનન્દ રૂપ સાધનને ગ્રહણ કરી સાધન દશામાં જ કૃતાર્થ થઈ જાય છે, દુ:ખ રૂપ સાધનથી એ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. ત્યાં કોઈ શંકા કરે કે વિદ્વાનો પણ સાધન તો કરે છે! એના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપના થઈ ચૂકેલા સેવકો સાધન કરતા નથી.

પહેલા સર્વ બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું. એ પક્ષમાં સાધનો પણ બ્રહ્મરૂપ છે તો સર્વ બ્રહ્મ ન્યાયથી સાધનોને પણ બ્રહ્માત્મક જાણીને એ કરે એ પક્ષમાં આગળ જતાં અરુચિ બતાવી છે કે એમણે તપ છોડ્યાનું કહ્યું છે તો એમને તાપ ન હોય તો એ સાધન રહે નહિ અને કરે નહિ તે છોડે ક્યાંથી? ભક્તને તો સેવોપયોગી અધ્યાસ ભગવાન્ રાખે છે તેથી એમને તાપ પણ રહે છે. તાવત્કર્માણિ એ વાક્યથી ભક્તિમાર્ગમાં અને જ્ઞાનમાર્ગમાં બન્નેમાં ત્યાગ છે પણ ભક્તિમાં ભગવદ્ વિરહ વધે છે ત્યારે સર્વ ત્યાજ્ય થાય છે, જ્યારે જ્ઞાનમાર્ગમાં એ લૌકિક પદાર્થની જરૂર નહિ હોવાથી એનો ત્યાગ છે. અહીં જ્યારે તમોને જાણનારા કહ્યા તેથી એ તો જે કરે તે બધું ભગવાનને અર્પણ કરે એને સ્વત: કાંઈ કરવાનું હોતું નથી તેથી અભિમાન પણ ન હોય. દેહાધ્યાસ પણ એને સ્વાર્થને માટે નથી પણ સેવાર્થ છે તેથી એમને માટે સાધનો કરવાની આજ્ઞા કરેલી નથી. ભગવાનના સમ્બન્ધવાળા પદાર્થો પાપનો નાશ કરનારા હોવાથી, જે કોઈ કથા વગેરેના સમ્બન્ધમાં આવે છે તે સર્વનાં પાપ કથા દૂર કરે છે તેથી કથા સર્વ લોકના મલનો નાશ કરનારી છે. 'તવ' 'આપની' શબ્દનો અહીં કથા સાથે પણ સમ્બન્ધ છે. કથા જ અમૃતનો સમુદ્ર છે. કથા અમૃત છે એમ "તવ કથામૃતં તપ્તજીવનં" નિરન્તર ભજન કરે છે, અન્તરમાં બ્રહ્માનન્દનો એ અનુભવ કરે છે.

कथानन्त्योक्तिहृदया: साधनानि न कुर्वते।
साक्षात्ते पादसंश्लिष्टास्ते किं वाच्या महाशया:॥का.3॥

જેના હૃદયમાં અનન્ત કથાઓ ભરી છે તેવા ભક્તો તપ વગેરે સાધન નથી કરતા તો સાક્ષાત્ આપનાં ચરણને આશ્રયે રહેલા છે તેવા મહાશયોની તો વાત જ શી કહેવી? એ લોકો ફળનો અનુભવ કરતા હોવાથી સાધન આદિ ક્લેશમાં શા માટે ઉતરે? ॥16-3॥

એવી રીતે સાધન કરવાનું જણાવનારી શ્રુતિઓનો નિર્ણય કહી, મહત્તત્વ જીવનરૂપ હોવાથી બીજા દેવતાની ઉપાસના વગેરે કરવાનું અથવા કર્મ કરવાનું જણાવનારી એ શ્રુતિઓ છે તે વિષેનો નિર્ણય જણાવવામાં આવે છે. ભગવાન્ સિવાય બીજા દેવોની ઉપાસના અને કર્મ કરવાનું વેદની આજ્ઞાને આધારે આજ્ઞાના નિયમથી પ્રાપ્ત થાય છે? અથવા કામનાઓ હોય ત્યારે તેમને તેમ કરવાની શ્રુતિઓ માત્ર પરવાનગી આપે છે? અથવા તે ન કરવાં જોઈએ એમ કહેવામાટે તેમનું વર્ણન કરવામાં આવે છે? હવે નીચેના શ્લોકમાં "જે બીજા દેવતાની ઉપાસના કરે છે"

આપની આજ્ઞાનું પાલન કરનારા આપના ભક્તો જ સાચા પ્રાણધારી છે. (તેમનું જીવન જ સફલ છે) બીજાનું તો જીવન વ્યર્થ છે અને તેમના શરીરમાં શ્વાસનું આવવું જવું તો લુહારની ધમણ જેવું છે. મહત્તત્વ, અહંકાર વગેરે એ આપના અનુગ્રહથી આ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કરી છે. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય- આ પાંચેય કોશોમાં પુરુષરૂપથી રહેવાવાળા આપ જ છો. આપના અસ્તિત્વથી તે કોશોના અસ્તિત્વનો અનુભવ થાય છે અને તેઓ ન રહે ત્યારે પણ અન્તિમ અવધિરૂપથી આપ વિરાજમાન રહો છો. આ પ્રમાણે બધામાં અન્વિત અને બધાની અવધિ હોવા છતાં આપ અસંગ જ છો, કારણ કે

વાસ્તવમાં જે કંઈ વૃત્તિઓદ્વારા અસ્તિ અથવા નાસ્તિ (ભાવ અથવા અભાવ) ના રૂપમાં અનુભવ થાય છે તે બધા કાર્ય-કારણોના આપ નિયામક છો. 'નેતિ નેતિ' દ્વારા આ બધાનો નિષેધ થઈ જતાં પણ આપ જ બાકી રહો છો, કારણ કે આપ એ નિષેધના પણ સાક્ષી છો અને વાસ્તવમાં આપ જ એક માત્ર સત્ય છો ॥17॥

શ્રીસુબોધિનીજી : 1. જે લૌકિક પુરુષો (પશુ, પુત્ર, સ્વર્ગ વગેરેની) કામનાથી પ્રવૃત્ત થઈ એ કામનાઓ પૂર્ણ કરવા બીજા દેવોની ઉપાસના અને કર્મ કરવાં જોઈએ એમ માને છે અને 2. જે કામનાવાળા ન હોય તેમનેમાટે શ્રુતિ ફલ આપનારી નથી તેથી વેદની આજ્ઞા છે માટે એ કરવાં જોઈએ એમ જે માને છે તે બન્ને પણ ધમણની માફક શ્વાસ લે છે. (શ્વાસ લે છે તેટલું જ તેમનામાં જીવનનું લક્ષણ છે. હકીકતમાં તેમનું જીવન વ્યર્થ જ છે) કામનાથી પ્રવૃત્ત થઈ કર્મ કરનારા પ્રાણનું પોષણ કરનારા છે અને એનું પોષણ કરવામાટે શ્રુતિએ કહેલું કરે છે.

કેવળ લૌકિકનો નિષેધ તો પ્રકરણથી જ થઈ જાય છે કેમકે બ્રહ્મને જાણનારના વિચારનો અહીં પ્રસંગ છે. વૈદિક બધા બ્રહ્મવાદી કહેવાય છે તેથી કામના પરત્વે કે વિધિ પરત્વે જે વેદને કહે છે તેની અહીં પ્રાણપોષકમાં ગણના કરી છે. એ પ્રાણરૂપ ઉપાધિથી ગ્રસ્ત થયા છે. ધમણ જેમ ધાતુઓને ગાળે છે તેમ કામનાવાળાને ધમણના જેમ શ્વાસ લેનાર કહ્યા તેથી બહિર્મુખ હોવાથી બીજાને દુ:ખ દેવામાટે જ કર્મ કરે છે "યો ન: શપાદશપત:" સ્થાને ન રહેતાં એકત્ર ઢગલી થાય. તેથી દેહમાં રહી જે આ તન્ત્રને ચલાવે છે તે બહુમાન્ય છે. તેથી "તસ્ય પુરુષવિધતામ્"

વિશેષ : 1. કોશ=જીવની સાથે રહેનાર સૂક્ષ્મ શરીરના અવયવો. 2.પ્રાણમય, અન્નમય માંનો મય પ્રત્યય. 3.પરિણામ જોવું જોઈએ એ નિયમ પ્રમાણે.

કૃષ્ણ એવ સદા સેવ્યો નિર્ણીત: પંચધા બુધૈ:। શરીરદ: પ્રેરકશ્ચ સુખદ: શેષસત્યદ:॥કા.4॥

ડાહ્યા પુરુષોએ પાંચ પ્રકારે હેતુઓ આપી નિર્ણય કર્યો છે કે શ્રીકૃષ્ણની જ સેવા કરવી કેમકે આપ શરીરને આપનાર છે, પ્રેરણા કરનાર છે, સુખને આપનાર છે, આ જગતના પ્રલય પછી બાકી રહેનાર છે અને સત્યરૂપ છે ॥17-4॥

એવી રીતે બીજા દેવોની ઉપાસના અને બીજું કર્મ કરવાનું જણાવનારી શ્રુતિઓનો નિર્ણય કરીને ભગવાનની ઉપાસના કરનાર ઘણા છે તેમને જુદાં-જુદાં ફળ મળે છે તેનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકમાં કરે છે:

ઋષિઓના વેદોએ કહેલા માર્ગોમાં જેઓ કર્મની ઉપાસના કરે છે તેઓ સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા છે. અલ્પ પ્રકાશવાળા નાડીઓના માર્ગ હૃદયની ઉપાસના કરે છે તે અલ્પ જુએ છે. હે અનન્ત! આપનું પરમ ધામ શિર તેથી પણ ઊંચે જાય છે જેને પ્રાપ્ત કરી લેનારા (મનુષ્યો)અહીં જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં ફરીથી પડતા નથી ॥18॥

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવાનની ઉપાસના કરનારાઓ ત્રણ પ્રકારના છે : 1. કર્મ (રૂપ ભગવાન્) ની ઉપાસના કરનારા, 2. યોગ આચરનારા અને 3. જ્ઞાનીઓ. એ પૈકી જ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠ છે, કર્મ કરનારા હીન અને યોગ આચરનારા મધ્યમ છે. એકત્વેન પૃથક્ત્વેન બહુધા

વિશ્વતોમુખમ્ (શ્રીભ.ગીતા 9।) "એકપણાથી, જુદાપણાથી અથવા બહુપ્રકારે વિશ્વ થઈ રહેલાની- મારી ઉપાસના કરે છે" છે. 'કૂર્પ' શબ્દથી કાંકરા લેવા. એ કાંકરાથી નાની વસ્તુને જોઈ શક્તા નથી તેથી એને સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા કહ્યા છે અથવા કાચબાની પીઠને 'કૂર્પ' કહે છે. તેના ઉપર ચિત્ર જેવા આકારો હોય છે તેમને આંખ જેવા કહેલા છે તેથી એ કાંઈ પણ જોઈ શક્તા નથી એટલે "ગતાગતં કામકામા લભન્તે"
વિશેષ : 1. વિશ્વનાથ ચક્રવર્તીએ આ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. 2.'ઉદર' એટલે પેટ. વેદમાં કર્મ કરવાની વિધિઓ કહેલી હોવાથી વેદનું ઉદર કર્મ છે તેથી 'ઉદર'નો અર્થ કર્મ કર્યો. કર્મની સમાપ્તિ ધન વગેરે પ્રાપ્ત કરવામાં એટલે ઉદરનું પોષણ કરવામાં થતી હોવાથી ઉદરનો અર્થ કર્મ કર્યો. આ બન્ને અર્થ લક્ષણા વૃત્તિથી થયા.
કર્મરૂપં હરિં કેચિત્, સેવન્તે યોગંપિણમ્ ।
તેભ્યોપ્યક્ષરરૂપસ્ય સેવકા: સમ્મતા: સતામ્॥કા.5॥

કેટલાક કર્મરૂપ ભગવાનને સેવે છે, જ્યારે બીજા યોગરૂપ પણ ભગવાન્ છે એમ જાણી યોગ કરી એમનું હૃદયમાં ચિન્તન કરે છે. એના કરતાં પણ અક્ષરરૂપ ભગવાનની સેવા કરનાર લોકોને સન્તોએ ઉત્કૃષ્ટ (ઉત્તમ) માનેલા છે ॥18-5॥
એમ ઉપાસનાના ભેદનો નિર્ણય કરીને નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન્ કાર્યોમાં પાછળથી પ્રવેશ કરે છે એમ જણાવનારી શ્રુતિઓનો નિર્ણય કહે છે :

આપે જ દેવતા, મનુષ્ય, પશુપક્ષી વગેરે યોનિઓ બનાવી છે. બધાં રૂપોમાં સદા સર્વદા ઉપાદાન કારણરૂપે આપ છો જ, છતાં આપ તેમાં પ્રવેશ કરતા હો તેવા ભાસો છો. સાથે-સાથે જુદી-જુદી આકૃતિઓનું અનુકરણ કરી, જેમ અગ્નિ નાનાં-મોટાં-વાકાંચૂકાં લાકડાંઓમાં બહુ અથવા થોડા પરિમાણમાં અથવા ઉત્તમ અધમ રૂપમાં દેખાય છે તેમ, ક્યાંય ઉત્તમ તો ક્યાંય અધમ રૂપમાં દેખાઓ છો. તેથી રજોગુણરહિત સન્તપુરુષો લૌકિક પારલૌકિક કર્મોની દુકાનદારીથી એમનાં ફલોથી વિરક્ત થઈ જાય છે અને સત્ય-અસત્ય, આત્મા-અનાત્માની પહેચાન કરી જગતનાં જુદા રૂપોમાં ફસાતા નથી અને આપના સત્યધામને સમ અને એક રસ જાણે છે ॥19॥

શ્રીસુબોધિનીજી : "તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુ પ્રાવિશત્" પ્રવેશ કરે છે એમ પ્રવેશ કહ્યા પછી "સચ્ચ ત્યચ્ચાભવત્" અનુચિન્તન કરનાર છે તે સર્વત્ર બ્રહ્મને જોઈ શકે છે પણ વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થને જોતા નથી કેમકે એને એ પણ બ્રહ્મરૂપે ભાસે છે. એ બ્રહ્મને જુએ એ તો ઠીક પણ બધાને બ્રહ્મ જુએ એનું કારણ શું? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે એ સર્વત્ર એકરસને જુએ છે. રસ તો અનુભવથી જણાય. એ બ્રહ્મજ્ઞોનો પ્રેમ સર્વત્ર સમ હોય છે. જો એમ ન હોય તો અનુભવમાં વિરોધ આવે; તો દર્શનમાંથી સમતા જતી રહે. લોકમાં પણ વિલક્ષણ રસના અભિજ્ઞ થાય છે તે વિલક્ષણ પદાર્થોમાં તુલ્ય દૃષ્ટિવાળા હોય છતાં એની વિલક્ષણતાને એ જાણી શકે છે. "બ્રાહ્મણે પુલ્કસે સ્તેને"
સર્વત્ર ભગવાન્ તુલ્ય: સર્વદોષવિવર્જિત:। ક્રીડાર્થમનુકુર્વન્ હિ સર્વત્રૈવ વિરાજતે॥કા.6॥

ભગવાન્ સર્વ દોષ રહિત છે, સર્વત્ર તુલ્ય છે. એ ક્રીડામાટે અનુકરણ કરતા સર્વત્ર પ્રકાશે છે ॥ 19-6॥

એમ પ્રવેશ કરે છે છતાં ભગવાન્ નિર્દોષ છે એ વાત કહીને બેનો પ્રવેશ શ્રુતિમાં કહેલો હોવાથી બીજાની શી વાત છે? એ શંકા નિવૃત્ત કરવામાટે કહે છે:

આ પોતે બનાવેલ દેહોમાં સર્વ શક્તિવાળા આપના અંશ જીવને બહારથી અને અન્દરથી દેહે કરેલ ગુણદોષરહિત અંશથી બનેલો કહે છે. એવી રીતે માણસો (જીવો) ની ગતિનો વિવેક રાખીને ભૂતલ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા કવિઓ (પિંડતો) જન્મ-મરણનો ફેરો ટાળનાર, વેદો જેનું પ્રતિપાદન કરે છે તેવા આપના ચરણની ઉપાસના કરે છે ॥20॥

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવાને કરેલો દેવ, પશુ અને મનુષ્ય શરીરમાં ભગવદંશરૂપ પુરુષ એટલે જીવ અન્દર અને બહાર આવરણરહિત એટલે એના ગુણદોષરહિત હોવાથી અંશરૂપ વિષમતાને ધારણ કરે છે. અહીં એટલું સમજવાનું છે કે જીવ ભગવાનનો ચિત્ અંશ છે એ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે. એ બધા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે, અન્દર અને બહાર ચૈતન્ય ગુણથી પૂર્ણ રહે છે તેથી સ્વભાવથી એ જીવ પણ વિષમ નથી તો પણ અંશભાવથી એમાં વિષમતા આવે છે કેમકે એમાં આનન્દનો અંશ તિરોહિત રહે છે. એ પોતાના આનન્દની અપેક્ષામાટે દેહને ધારણ કરે છે. એમાં સુખ ન મળતાં એ વિષમ જેવો દેખાય છે. ભગવાન્ અને જીવ માં આટલો જ તફાવત છે કે ભગવાન્ આનન્દપૂર્ણ છે જ્યારે જીવનો આનન્દ તિરોહિત થયો છે. એ આનન્દને માટે બીજાની અપેક્ષા કરે છે તેટલી એમાં વિષમતા છે. આ અર્થ અંશકૃત પદથી કહ્યો છે. એ પ્રમાણે જેઓ ભગવાન્થી જીવનો ભેદ જાણે છે તેઓ ભગવાનને ભજે છે, બીજા ભગવાનને ભજતા નથી. જીવની પ્રવૃત્તિ આનન્દને માટે છે. એ આનન્દ ભગવાન્માં જ છે, બીજે ક્યાંય પણ નથી. "કો હ્યેવાન્યાત્ ક: પ્રાણ્યાત્ યદેષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ એષં હ્યેવાનન્દયતિ”

ગુપ્તાનન્દા યતો જીવા નિરાનન્દં જગદ્યત:। પૂર્ણાનન્દો હરિસ્તમાજ્ જીવૈ: સેવ્ય: સુખાર્થિભિ:॥કા.7॥

જીવમાં આનન્દ તિરોહિત છે, જગત્ આનન્દરહિત છે તેથી સુખની ઇચ્છાવાળા જીવોએ પૂર્ણ આનન્દવાળા હરિની સેવા કરવી ॥20-7॥

એવી રીતે ભગવાન્ કાર્યોમાં પ્રવેશ કરે છે એમ જણાવનારી શ્રુતિના વિષયના વિચારથી જીવનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું, આનન્દની અપેક્ષાવાળાએ ભગવાનની સેવા કરવી એ પણ કહ્યું એ ભગવાન્માં અસમ્ભાવના વિપરીત ભાવના ન થવામાટે ભગવાન્માં આનન્દ ન હોય તો? ક્યા પૂર્ણાનન્દ ભગવાન્? એ બે સન્દેહની નિવૃત્તિને માટે કહે છે:

હે ભગવન્! પરમાત્મતત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અત્યન્ત કઠિન છે. તેનું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે આપ અનેક અવતાર ગ્રહણ કરો છો અને તે દ્વારા એવી લીલા કરો છો કે જે અમૃતના મહાસાગરથીપણ મધુર અને માદક હોય છે. આલીલા અને કથા ના અમૃતના મહાસાગરને ડહોળવાનો પરિશ્રમ કરનારાઓ જેમણે આપના ચરણકમલનો જઆશ્રય

કરનારા હંસોના સમૂહના સંગમાટે ઘરબાર ત્યજી દીધાંછે તેવા કેટલાક, હે ઈશ્વર! અનેક પ્રકારે લલચાવનારા પદાર્થોનીતો શું પણમોક્ષની પણ ઇચ્છા કરતાનથી ॥21॥

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવાન્માં આનન્દ છે કે નહિ એ તો શંકા પણ ન કરવી તેમ ભગવાન્ કોણ એ શંકા પણ કરવી જ નહિ તેમ જીવની પેઠે જન્મ ન લેતાં એનો આનન્દ તિરોહિત થાય એ શંકા પણ ન કરવી કેમકે અવતારને ધરનાર-શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર માત્રના શ્રવણથી પણ એવો આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે કે એનો વિચાર કરનાર પરમાનન્દની પણ ઇચ્છા કરતો નથી એ સર્વના અનુભવની વાત છે. એ મોક્ષને પણ ઇચ્છતો નથી એ બતાવનાર બીજો પણ હેતુ કહે છે કે ઘરમાં માણસ માત્રને ઘણું સુખ હોય તેને પણ જ્યારે એ ભગવાનને માટે છોડી દે છે. જો ભગવાન્માં સહસ્રાંશે પણ આનન્દનો સન્દેહ હોય તો પોતાના ઘરનો હાજરાહજૂર આનન્દ કોણ છોડે? માટે ભગવાન્માં આનન્દ છે એમાં સન્દેહ કરવાનો નથી. ભગવાનનો અવતાર થાય છે તે પણ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવામાટે થાય છે તેથી અવતાર દશામાં જે આપણી સાથે પરિચયમાં આવે છે તે પણ પૂર્ણ આનન્દરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરે છે કે આત્મા કોઈ રીતે જાણી ન શકાય તેવો છે. ચક્ષુવાળો હોવા છતાં જે જુએ નહિ, છતી આંખે આંધળો હોય તેને જ્ઞાન કરાવવાનો ઉપાય કઠિન છે. જે પોતાનો આત્મા છે તેને જાણતો નથી તેને એનો આત્મા કોણ બતાવી શકે? તો પણ આત્મા જણાતો નથી એ માટે શું કરવું એ સન્દેહ રહે છે. એ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ દુર્જ્ઞેય છે. એનું પરમાર્થરૂપ કેવું છે એવું જ્ઞાન લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોત તો આજ સુધીમાં એને કોઈએ જાણ્યું હોત ને આટલા સમયમાં બધા મુક્ત થઈ ગયા હોત; પણ એમ થયું નથી તેથી આત્માને જાણવામાં લોકમાં પ્રસિદ્ધ કોઈ કારણ હોય એમ જણાતું નથી. ભગવાન્ એને માટે પ્રસિદ્ધ થયા તેથી 'નિતરામ્' સારી રીતે 'ગમ:' જ્ઞાન તે નિગમ. દેહને ગ્રહણ કરવો એ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. ભગવાનનું અદ્ભુત ચરિત્ર પણ અજ્ઞાન કાર્ય જેવું પ્રકટ કરીને બધાને એ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે. તેથી અદ્ભુત કર્મવાળા ભગવાનનું ચરિત્ર જ અમૃતનો મોટો સાગર છે. 'મોટો' એટલે લોકમાં પ્રસિદ્ધ સમુદ્ર કરતાં મોટો, કારણ કે આ પૃથ્વી ઉપરનો સમુદ્ર ઘણા પ્રયાસે સુકાવી દેવાય1 પી જવાય, બંધાય કે ઓળંગી શકાય પરન્તુ ભગવાનના ચરિત્રરૂપી અમૃતનો સાગર તો કોઈથી એમ કરી શકાય તેવો નથી. સમુદ્રપણું અને અમૃતપણું તો સિદ્ધ કરેલાં જ છે2 'પરિવર્ત' એટલે એમાં ફર્યા કરવું એટલે એને ઘણા પ્રકારે ડહોળવો. એ માટે સર્વ તરફથી શ્રમ છે જેમનો તેવા પુરુષો મોક્ષની પણ ઇચ્છા કરતા નથી. એવા ચરિત્રને ડહોળી નાખવાનું (એનો વિચાર કરવાનું) જેમનું સામર્થ્ય છે તેઓ મહારસના પાનથી મતવાલા થયા હોય તેમ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલ અથવા કોઈથી અપાતા મોક્ષને પણ લે નહિ એમાં કહેવું જ શું? ઘણા પ્રકારે લલચાવનારા પદાર્થમાટે પણ તેમની ઇચ્છા સરખી પણ થતી નથી. 'હે ઈશ્વર!' એ સમ્બોધનથી એમ સૂચવ્યું કે આપ મોક્ષ આપો તો પણ તેઓ લેતા નથી. "ભગવાનનું ચરિત્ર અને મોક્ષ બન્નેમાંય પરમાનન્દ સરખો છે અને કથારૂપી સમુદ્રમાં અવગાહન (કથાનો વિચાર કર્યા કરવા) નો ક્લેશ વધારે છે તો પછી મોક્ષની તેઓ ઇચ્છા કેમ કરતા નથી?"

વિશેષ :

1. ‘કાળકેય’નામના અસુર લોકોને બહુ રંજાડતો અને સમુદ્રમાં છુપાઈ જતો તેથી અગસ્ત્ય ઋષિએ સમુદ્રને શોષી લઈ કાળકેયનો નાશ કર્યો હતો. એવી રીતે ‘ઈલ્વલ’નામનો અસુર સમુદ્રમાં સન્તાઈ ગયેલો. અગસ્ત્ય ઋષિ સમુદ્રનું આચમન કરી પી ગયા અને ઈલ્વલને મારી નાખ્યો. શ્રીરામચન્દ્રજીએ સુમદ્રને બાંધ્યો હતો-સેતુબંધ દ્વારા- અને હનુમાનજી સમુદ્રને ઓળંગી ગયા હતા.

2.આગળના સોળમાં શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીજી તથા 10।।‘તવ કથામૃતં’ એ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં.

કૃષ્ણે હરૌ ભગવતિ પરમાનન્દસાગર:।

વર્તતે નાત્ર સન્દેહ: કથા તત્ર નિયામિકા॥કા.8॥

ભગવાન્ હરિ શ્રીકૃષ્ણમાં પરમાનન્દનો સાગર છે. આ વિષયમાં સન્દેહ નથી. કથા એ જણાવનારી છે અર્થાત્ ભગવાન્માં જો પરમાનન્દ ન હોય તો એમની કથામાં પરમાનન્દ ન હોત એવો ભાવ છે ॥21-8॥

એ પ્રમાણે પરમાનન્દ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાઓએ ભગવાનની જ સેવા કરવી જોઈએ એમ જણાવીને એ ભગવાનની સેવા થઈ શકે તે માટે નીચેના શ્લોકમાં ખાસ કરીને સેવામાં વિઘ્ન કરનાર (અસત્સંગ) નું નિરૂપણ કરે છે.

હે પ્રભો! (ઇન્દ્રિય, બલ, વિવેકવાળું) આ શરીર આપને (આપની સેવાને) અનુકૂલ છે. તે આત્મા, મિત્ર અને પ્રિયની જેમ વર્તે છે. વળી આપ હિત કરનાર, પ્રિય અને આત્મા હોવાથી (આ જીવ મારી સેવા ક્યારે કરશે એવી ઉત્કંઠાયુક્ત) અનુકૂલ છો છતાં અરેરે! ખેદની વાત છે કે (પૂર્વ જન્મનાં પાપને લીધે દુ:સંગ થવાથી, ઇન્દ્રિયોની આળપરૂપાળ કરવાથી તથા અન્યાશ્રય કરવાથી) આત્મહત્યારા આપની ભક્તિમાં રમમાણ થતા નથી, ભક્તિ કરતા નથી તેઓ અસત્સંગમાં આસક્ત હોવાથી ખબર નહિ તેમને કેટલાં દુષ્ટ શરીરો ધારણ કરવાં પડે છે અને અત્યન્ત ભયાવહ સંસારમાં ભટકવું પડે છે ॥22॥

શ્રીસુબોધિનીજી : પોતે જે ઇચ્છેલું હોય (અસત્સંગ) તે જ વિઘ્ન કરનારું થાય છે, બીજાં વિઘ્ન કરનાર થતાં નથી એમ કહેવા, બીજાં વિઘ્ન કરનાર થતાં નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. એ પૈકી શરીર વિઘ્ન કરનાર થતું નથી એમ સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે શરીર (એમાં રહેલા) સર્વ દોષોને લીધે દુષ્ટ, શક્તિ રહિત અને આળસુ છે; તેથી આ શરીર ભગવાનના ભજનમાં વિઘ્ન કરનારું હશે એવી શંકા દૂર કરે છે. આ શરીર સર્વ ઇન્દ્રિયવાળું તથા બલ, વિવેક વગેરે ગુણોવાળું આપને ‘અનુપથમ્’ અનુકૂલ સેવકરૂપ છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયોવાળાં હોવું એ જ સેવાના અધિકારીનો ગુણ છે. (ઇન્દ્રિયો જેની સંગીન અને સાબૂત હોય તે જ ભગવાનની સેવા કરી શકે છે) તેવા શરીરમાં જો અહન્તા-મમતા દૃઢ હોય તો તેને લીધે પુરુષ તેને સેવામાં ન લગાડે તેથી તે સેવામાં લગાડે તે માટે ‘કુલાયમ્’ શબ્દ યોજેલો છે. ‘કુલાય:’ એટલે પક્ષીનો માળો. પાંખો આવે ત્યારે પક્ષીઓ તેમાં રહેતા નથી. શરીર પુત્ર વગેરેથી જુદું છે. જેમણે પોતાના શરીરને પુત્ર વગેરેથી જુદું જાણેલું છે, "આ માત્ર (આત્માના) ઘર રૂપ છે અને એ પણ વિવેક વગરના લોકોને જ હિતકારી લાગે છે, ઇન્દ્રિયો વગેરેથી પણ જુદું છે અને વિવેક પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તજવા યોગ્ય છે”

અસત્સંગો ન કર્તવ્યો ભક્તિમાર્ગસ્ય બાધક:। દેહે હ્યનુગુણે કૃષ્ણે નેન્દ્રિયાણાં પ્રિયં ચરેત્॥ કા.9॥

ભક્તિમાર્ગમાં બાધક દુષ્ટનો સંગ કોઈ દિવસ ન કરવો. દેહ સેવાને લાયક હોય અને શ્રીકૃષ્ણ સેવા કરાવવાને અનુકૂળ હોય તો સેવા કરવી પણ ઇન્દ્રિયોનું હિત ન કરવું ॥22-9॥

આટલી વાત કહેવાથી જીવે ભગવાનનું ભજન (સેવા) અવશ્ય કરવું એમ કહ્યું. એમાં ક્યા પ્રકારથી ભગવાનને ભજવા એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં એનો નિર્ણય કરે છે:

હે પ્રભો! મોટા-મોટા વિચારશીલ યોગી યતિ પોતાના પ્રાણ, મન અને ઇન્દ્રિયો ને વશ કરી દૃઢ યોગાભ્યાસદ્વારા હૃદયમાં આપના ચરણનું ધ્યાન ધરી ઉપાસના કરે છે. પરન્તુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે તેમને જે પદની પ્રાપ્તિ થાય છે તેની જ પ્રાપ્તિ તે શત્રુઓને પણ થઈ જાય છે. જે આપની સાથે વેરભાવ રાખે છે કારણ કે સ્મરણ તો તેઓ પણ કરે છે. આપની શેષનાગની કાયા જેવી (પુષ્ટ, લાંબી અને સુકુમાર) ભુજાઓમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળી સ્ત્રીઓ અને અમે (શ્રુતિઓ) પણ સમાન દૃષ્ટિવાળા આપની દૃષ્ટિમાં સરખાં જ છીએ કારણ કે યોગીઓ, શત્રુઓ, સ્ત્રીઓ અને અમે આપનાં ચરણકમલને સારી રીતે ધારણ કરનાર છીએ ॥23॥

શ્રીસુબોધિનીજી : "તેથી કોઈપણ ઉપાયથી મન શ્રીકૃષ્ણમાં પરોવવું. (શ્રીમદ્ ભા. 7।3) એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનના ચરણમાં આસક્તિ જ જરૂરની છે, પરન્તુ કોઈ ચોક્કસ પ્રકાર જરૂરનો નથી એમ કહેવા જણાવે છે કે જેઓ મર્યાદામાર્ગ પ્રમાણે, વેદમાં મના કરેલ માર્ગ પ્રમાણે, પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણે અથવા પ્રવૃત્તિ કરાવનારના માર્ગ પ્રમાણે ભગવાનની ઉપાસના કરે છે તે બધામાં જરૂરી સામાન્ય ધર્મગુણ હયાત હોવાથી, ભગવાન્ વિચાર પ્રમાણે એ બધા સરખા છે. 1.એ પૈકી વેદમાં કહેલા મર્યાદામાર્ગ પ્રમાણે જે સેવા કરે છે તેમને પહેલાં જણાવે છે. 'નિતરાં' સારી રીતે 'ભૃત:' ધારણ કરેલ (ક) 'મરુદ્ વાયુ' (ખ) 'મન:' મન અને (ગ) 'અક્ષાણિ' ઇન્દ્રિયો એ પ્રમાણે (ક) પ્રાણાયામ (ખ) પ્રત્યાહાર અને (ગ) ધ્યાન કહ્યાં. એવી રીતે ત્રણ સાધનોથી જેઓ 'દૃઢયોગયુજ:' સદા યોગદ્વારા ભગવાનના જે સ્વરૂપનું ચિન્તન કરે છે, મનથી કરેલી પૂજા વગેરેથી હૃદયમાં ભગવાનની ઉપાસના કરે છે એટલે ભગવાન્માં મનને દૃઢ રાખે છે તે જ ભગવાનના સ્વરૂપને 2.એમના શત્રુઓએ પણ સ્મરણથી પ્રાપ્ત કરેલું છે. જેની અન્દર મન સમ્પૂર્ણ રીતે પ્રવેશ કરે તે જ પ્રાપ્ત કરે છે તેથી વેદમાં કહેલા અને એમાં મના કરેલા માર્ગોનું પરિણામ સરખું જ કહેલું છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાન્માં પ્રમેય બલ જ મુખ્ય છે, પ્રમાણ બલ મુખ્ય નથી કારણ કે આ બન્ને અન્તર્મુખ છે. 3. "શેષની કાયા જેવા ભુજદંડમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળી સ્ત્રીઓ"

સર્વ એવ હરે ર્ભક્તાસ્તુલ્યા યાન્મન્યતે હરિ:।

અત: કૃષ્ણો યથાત્મીયાન્ મન્યતે ભજનં તથા॥કા.10॥

જેમને હરિ પોતાના માને છે તે બધાય હરિના ભક્તો સરખા છે તેથી જેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના માને તેવી રીતે (ભજન) સેવા કરવી ॥23-10॥

જ્યારે બધા ભક્તો તુલ્ય છે એમ કહ્યું એમાં તો શાસ્ત્રનો વિરોધ આવે તેનો પરિહાર કરે છે:

હે ભગવન્! આપ અનાદિ અને અનન્ત છો. જેનાં જન્મ અને મૃત્યુ કાલથી સીમિત છે તે ભલા આપને કેવી રીતે જાણી શકે? સ્વયં બ્રહ્માજી આપમાંથી ઉત્પન્ન થયા. પછી આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક બન્ને પ્રકારના દેવોના સમૂહ ઉત્પન્ન થયા. જ્યારે આપ બધું સમેટી લઈ પોઢી જાઓ છો તે વખતે એવું કોઈ પણ સાધન બચી રહેવા નથી પામતું જેથી એમની સાથે જ સૂઈ રહેલો જીવ આપને જાણી શકે, કારણ કે તે વખતે નથી હોતું સત્ કે નથી હોતું અસત્. બને નથી હોતાં. કાલનો વેગ નથી હોતો તેમ જ કોઈ પણ શાસ્ત્ર નથી હોતું ॥24॥

શ્રીસુબોધિનીજી :"તેથી જ્ઞાની તેમાં મને સૌથી વધારે પ્રિય છે" મને ભજે છે" જીવના સાક્ષાત્કારમાં તો ભગવાનના વૈભવનું સારી રીતે જ્ઞાન થતું નથી. એ યોગ જ ધર્મથી થાય છે. સ્વપ્ન જેવું થાય છે. એમાં વસ્તુનું નિયમન થઈ શક્તું નથી. અનુભવ જાત-જાતનો થતો હોવાથી પ્રમાણ કહેવાથી તો સન્દેહ વિનાનું જ્ઞાન થતું નથી. આમ સૃષ્ટિ પડદારૂપ હોવાથી સૃષ્ટિ મોજૂદ હોય ત્યારે, અથવા જ્ઞાનની જરાપણ સાધન સામગ્રી ન હોવાથી પ્રલય વખતે પણ ભગવાનને જાણી શકે એવો કોઈ હોતો જ નથી. જ્ઞાનની પ્રશંસા તો જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવામાટે છે. આ પ્રશંસા હરકોઈ પ્રકારે ચિત્તની શુદ્ધિ થાય તે માટે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે કે જેનાથી શુદ્ધ થઈ જીવ ભગવાનનું ભજન કરે એવો ભાવ છે ॥24॥

જ્ઞાનમાર્ગો ભ્રાન્તિમૂલસ્તત: કૃષ્ણં ભજેદ્બુધ:।
પ્રવર્તકં જ્ઞાનકાણ્ડં ચિત્તશુદ્ધ્યૈ યતો ભવેત્॥કા.11॥
ભ્રાન્તિને લઈને હું ભગવાનને જાણું છું એમ જીવ કહે છે પણ ખરી રીતે તો જ્ઞાનના માર્ગનું મૂલ ભ્રાન્તિ છે. વેદમાં જ્ઞાનકાંડ છે તે માત્ર ચિત્તની શુદ્ધિ કરાવે છે. એ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરાવતો નથી તેથી ડાહ્યા માણસે શ્રીકૃષ્ણને ભજવા (તેમની સેવા કરવી) એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. તેથી જ્ઞાન મેળવવાની ખટપટમાં ન પડતાં શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરવું ॥24-11॥
એમ જ્ઞાનમાર્ગનું પ્રયોજન પણ ભગવાનનું ભજન (સેવા) કરાવવામાં છે એમ જણાવીને, બીજા જે વાદીઓ ભગવાનનું ભજન સહન કરી શક્તા નથી અને જેઓ શાસ્ત્રનો ખોટો અર્થ કરે છે તેમના મતને નીચેના શ્લોકથી આરમ્ભી બે શ્લોકથી ખોટા સાબિત કરે છે:

જેઓ અસત્ (ઘડા વગેરે) નો જન્મ, સત્ (આત્મા) નો નાશ, આત્મામાં ભેદ અને કર્મનાં ફલને સત્ય માને છે તેઓ આરોપોથી-ગૂંચવાડા ઊભા કરી સમજાવે છે. પુરુષ (નારાયણ) ત્રણ ગુણવાળા છે એવો ભેદ અજ્ઞાનથી કરેલો છે તેથી તે અજ્ઞાન તેનાથી પર અને જ્ઞાનૈકઘન આપમાં પ્રવર્તતું (હોઈ શક્તું) નથી ॥25॥

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવદ્ભજનના વિરોધીઓ બે જાતના છે તેમાં એક અર્ધ વૈનાશિક છે જ્યારે બીજા સર્વ વૈનાશિક (વૈનાશિક=બૌદ્ધના જેવા નિરીશ્વરવાદી.) છે. એમાં અર્ધ વૈનાશિકનું પ્રથમ નિરાકરણ કરે છે. એ ચાર પ્રકારના છે. 1. નૈયાયિક 2. વૈશેષિક 3. મીમાંસક

અને 4. સાંખ્યના એકદેશીઓ. શ્રુતિઓ જાણે કે તેમની મશ્કરી કરતી હોય તેમ પોતાનો મત જણાવે છે.

તે પૈકી નૈયાયિકો અસત્ જ ઘડા વગેરેનો જન્મ થાય છે એમ કહે છે એટલે અસત્ (ન હતો તેવા) નો જ પછી જન્મ થતાં સત્ થાય છે આ સમ્ભવતું નથી. સત્તા અને સમ્બન્ધ નિત્ય છે* ત્યારે ઘડો અસત્ કેમ હોય? કારણ કે સત્પણું અને અસત્પણું પરસ્પર વિરુદ્ધ છે.
વળી અસત્પણું જાતિ છે અને ઘડાનો તેમાં સમવાય છે એમ પણ તેઓ સ્વીકારતા નથી કે જેથી કાલની વ્યવસ્થાવડે ઘડો (સત્પણું અને અસત્પણું) બન્ને પ્રાપ્ત કરે. તેથી માત્ર ઘડો દેખાતો નહિ હોવાથી તેને અસત્ કહેનારા નૈયાયિકો ભ્રાન્ત જ છે. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો ભક્તિમાર્ગ ખોટો ઠરે, ભગવાનની કૃપા વગેરે નિત્ય હોવાથી, (ભગવાનના) ભજનથી તેમની કૃપા ન થાય; ઇચ્છા વગેરે પણ નિત્ય હોવાથી, ઇચ્છાને લીધે અવતાર ન થાય; અને પરમાનન્દ (એક પ્રકારનું) સુખ હોઈ અનિત્ય હોવાથી, ભગવાન્ આનન્દથી ભરપૂર ન હોય. તેથી આ (નૈયાયિકોનો) મત ખોટો ઠરાવવામાં આવે છે.
વિશેષ : સત્ હોવું તે સત્તા. સત્તાનો ઘડા સાથે સમ્બન્ધ અને તે (ઘડા) સત્તા-આ બન્ને નિત્યછે. તેથી ઘડો અસત્ ન હોઈ શકે, કારણ કે સત્પણું અને અસત્પણું પરસ્પર વિરુદ્ધછે.
વૈશેષિકો વગેરે તો સત્નો નાશ થાય છે એમ કહે છે. સત્ દેહ જ છે પછી મરણ પામે છે. આમ હોવાથી, (મરણ) પછી તેના પરલોકની ચિન્તા કરવી નહિ કારણ કે 'દેવદત્ત' શબ્દથી જણાવેલો (અર્થ) દેહ જ છે. દેવોને નહિ માનનારાઓનો આ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. ભોગની વ્યવસ્થા તો તે જુદાં-જુદાં પ્રાણીઓ સ્વભાવથી જ તેવા જ (જુદા-જુદા પ્રકારનો ભોગ કરનારાં) હોય છે (એમ તેઓ કહે છે) આ મત પ્રમાણે તો જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરે બધા માર્ગોની તિલાંજલી થઈ જાય છે તેથી આ મત ખોટો ઠરાવવો જોઈએ. સંઘાતમાંથી ઇન્દ્રિય સહિત જીવ ઊડીને ઊંચો જાય છે. "ઉત્ક્રામન્તં સ્થિતં વાપિ"
મીમાંસકો વગેરે આત્માઓ એટલે જીવો (ભગવાન્થી) જુદા છે એમ માને છે અથવા 'આત્મનિ' એટલે યજ્ઞ વગેરે રૂપ ઈશ્વર (જુદા છે એમ માને છે) તેમ ઈશ્વર કર્મરૂપ હોય તો ઈશ્વર એક છે એ મત ખોટો ઠરે. ઈશ્વર એક છે તે મત ખોટો થતો ન હોય તો કર્તું, અકર્તું, અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ (કરવાની, ન કરવાની અને કરેલું ફેરવી નાખવાની શક્તિવાળો) એક ઈશ્વર હોય તો વૈષમ્ય (પક્ષપાત) અને નૈઘૃણ્ય (નિર્દયતા) ના દોષો તેમને કેમ ન લાગે? તેથી કર્મ સિવાયનો જુદો ઈશ્વર છે જ નહિ અને તે (ઈશ્વર) અનેક છે તેથી દરેકે પોતાને માટે મુકરર કરેલું કર્મ જ કરવું જોઈએ એમ તેઓ (મીમાંસકો) માને છે. તેમનો મત પણ ખોટો ઠરાવવો જોઈએ. તેમ ન કરવામાં આવે તો ઈશ્વર જ ન હોવાથી ભક્ત ધ્યાન કોનું ધરે? તેઓ પણ આરોપને લીધે જ તે પ્રમાણે માને છે, કારણ કે કર્મ કરનારાઓ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે પરન્તુ ફલ આપે છે કોણ તે (દાતા) ને જોતા નથી. ફલ બીજાને અધીન હોય તો ફલ આપનારની અવશ્ય જરૂર રહે છે કારણ કે સાક્ષાત્ ફલ ઉત્પન્ન ન થાય તેવા રાજામાટે ગઢ બનાવવો વગેરે કાર્યોમાં એ પ્રમાણે (ફલ આપનાર બીજો છે એમ) જોવામાં આવે છે. જેમ રાંધવાની ક્રિયા

ભાત તૈયાર કરે છે તેમ યજ્ઞ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવી દેતો નથી કે જેથી ઈશ્વરની જરૂર ન રહે. લોકરૂપ સ્વર્ગ પણ બ્રહ્માંડના અધિપતિને અધીન છે. સુખનાં સાધનો પણ એમને અધીન છે. એમ ન હોય તો યજ્ઞ કરવામાં આવે કે તરત જ સ્વર્ગ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય? તેથી ઈશ્વર છે એમ અવશ્ય કબૂલ કરવું પડે છે. ત્યારે મહારાજાની જેમ એક જ ઈશ્વરથી કાર્ય સરતું હોવાથી દરેક કર્મનો જુદો ઈશ્વર ધારવો એ વ્યર્થ છે કારણ કે એ ગૂંચવાડો ઊભો કરનારું છે. 'આત્મનિ' શબ્દમાં એકવચન યોજેલું હોવાથી અને ચાલુ વિષયમાં જીવોનું જુદા-જુદા હોવાપણું ઉપયોગી નહિ હોવાથી, જીવો જુદા-જુદા છે એમ કહેવું તો અહીં ઇચ્છેલું નથી એ જણાય છે.

જીવો જુદા-જુદા હોય એ તો ઊલટું ભક્તિ સિદ્ધ કરનાર છે, પરન્તુ તેમાં બાધક નથી. એ (જીવો જુદા-જુદા છે તે) મત પણ અનેક રીતે ખોટો સિદ્ધ કર્યો જ છે અને આગળ કરવામાં આવશે.

યોગેન સાધિતો યોર્થ: સ નિત્યો હિ નિગદ્યતે। વૈદિકેનાપ્યક્ષયાત્મા લોક: સ્યાન્નિત્યકર્મણા॥

"જે પદાર્થ યોગથી પ્રાપ્ત થયેલો છે તે નિત્ય કહેવાય છે. વૈદિક નિત્ય કર્મથી પણ અક્ષરરૂપ લોક પ્રાપ્ત થાય છે" બુદ્ધિથી જ એ મત સમ્ભવે છે. "અપામ સોમમમૃતા અભૂમ"

(ઘાસના તણખલાથી આરમ્ભી મહત્તત્વ સુધી જીવોના સમૂહો છે. તેમાં મનુષ્ય મધ્યમાં છે.) મનુષ્ય સુધી અસત્ ત્રણ ગુણવાળું મન સત્ હોય તેવું આપમાં ભાસે છે. આત્મવેત્તા જ્ઞાનીઓ આ સમગ્ર જગતને આત્મ (બ્રહ્મ) પણાથી સત્ (બધું બ્રહ્મ) છે એમ જાણે છે કારણ કે સુવર્ણના વિકારો (કડાં, કુંડલ, હાર) ને તે સોનાના બનેલા હોવાથી (લોકો) છોડતા નથી. આ જગતને આપે બનાવેલું છે અને પછી આપે તેમાં પ્રવેશ કરેલો છે તેમ આત્મા (બ્રહ્મ) તરીકે નિર્ધાર થયેલો છે ॥26॥

શ્રીસુબોધિનીજી : પહેલાં તો (બ્રહ્મ) જીવ થતાં એને જે દૂષણો થતાં હોવાનું કહેવામાં આવે છે તેનું ખંડન કરવામાં આવે છે. એ દોષો મનના જ છે, પરન્તુ જીવના નથી; અને એ મન ચોક્કસપણાથી નિરૂપણ થઈ ન શકે તેવું હોવાથી અસત્ જ છે કારણ કે "નાસદાસીન્નો સદાસીત્" એક વસ્તુ બતાવી તેને બીજી વસ્તુમાં ફેરવી નાખવાની શક્તિગુણ છે પણ દોષ ગણાતો નથી તેમ મન પણ કામ વગેરે દેખાડે છે એ ગુણ જ છે, કારણ કે આનન્દમાટે જ એ એમ દેખાડે છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ બ્રહ્મ જ છે. આત્મવિદ્ કહેવાથી એનું જ્ઞાન આત્મપર્યવસાયી છે, આત્મા તો ખરેખરો સત્ય છે. તે જ જો સર્વ થાય તો અસત્યની શંકા જ કેમ કરી શકાય? તો પણ એમ કહેવામાં યુક્તિ કહેવી જોઈએ. એ એજ કે સ્વરૂપથી સુવર્ણ છે અને કડાં, કુંડળ એના વિકાર હોવાથી સુવર્ણનો ગ્રાહક એના વિકારને સુવર્ણ હોવાથી છોડતો નથી. એમાં કારણ એ જ કે એ વિકાર નામથી બોલાય છે પણ એ સુવર્ણ છે. ત્યાં શંકા કરે છે દાગીના સુવર્ણથી થાય છે એટલે એમાં રેણ વગેરે વિજાતીય આવે તેને પણ સુવર્ણ માનીને વાણિયો લે છે, આ જગત્ તો જડમાંથી બને છે તેમાં જીવ વગેરે સામગ્રી છે તેને ભગવાન્ કેમ કહી શકાય? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે જગત્ પણ ભગવત્કૃત છે તેમાં પોતે પાછળથી પ્રવેશ કરે છે. "સ આત્માનં સ્વયમકુરુત।ત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્"
જીવાનાં બ્રહ્મરૂપત્વાદ્ દોષા અપિ ચ માનસા:।
જગચ્ચ સકલં બ્રહ્મ તતો દોષ: કથં હરૌ॥કા.13॥

જીવો બ્રહ્મરૂપ છે તેથી અને સર્વ જગત્ તથા મન ના દોષો પણ બ્રહ્મ છે તેથી હરિમાં દોષ કેવી રીતે હોય? ॥26-13॥

એ પ્રમાણે ભગવાન્માં દોષો નથી એમ જણાવીને ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન્ દોષ વિનાના છે એમ સિદ્ધ કર્યું. હવે નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન્માં દોષ નથી એમ *ફલથી જણાવી ભક્તોમાં દોષ નથી એમ સિદ્ધ કરે છે:
વિશેષ : બીજાઓ (ભક્તો) ને પણ ભગવાન્ મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરવારૂપી ફલ આપનાર હોવાથી પોતે દોષરહિત જ છે એવો ભાવ છે.

હે ભગવન્! જે લોકો એમ સમજે છે કે આપ સમસ્ત પ્રાણીઓ તથા પદાર્થો માં બિરાજી રહ્યા છો અને સર્વાત્માભાવથી આપની સેવા કરે છે તેઓ જ મૃત્યુના સિરની અવગણના કરીને તેનું પગથી આક્રમણ કરે છે. તે (પ્રસિદ્ધ) દેવોને પણ આપ વાણીથી પશુઓની જેમ બાંધો છો. આપના ઉપર પ્રેમ રાખનારા ભક્તો ખરેખર (જગત્ને) પવિત્ર કરે છે પણ આપથી વિમુખ લોકો પવિત્ર કરતા નથી ॥27॥

શ્રીસુબોધિનીજી : જેઓ આપની સેવા કરે છે તેઓ જ મૃત્યુના મસ્તક ઉપર પગ મૂકીને આગળ જાય છે. એમાં પણ એ અજ્ઞાનથી એમ કરતા નથી પણ મૃત્યુને જાણી એની અવગણના કરીને એના મસ્તક ઉપર પગ ધરે છે. આથી ભગવાન્ આપે એની વાત બાજુ પર રહી, માત્ર સેવા કરવાથી ભક્તો મૃત્યુને જીતી લે છે એમ કહ્યું. દુ:ખ દૂર થાય અને સુખ મળે એ બે વાત સર્વને પ્રિય છે. એમાં સુખ તો ભગવાન્માં જ છે. એ આપે તો જ મળે, બીજી રીતે સુખ મળવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી. દુ:ખની હાનિ પણ ભગવત્સેવાથી જ થાય છે, બીજી રીતે દુ:ખ મટતું નથી એ જ કહે છે. દુ:ખની અવધિ મૃત્યુ છે. એ મૃત્યુ કર્મ અનુસાર પ્રાણીઓને દુ:ખ આપે છે. બધાં કરતાં દુ:ખ આપનારનો તિરસ્કાર અને તેનું માથું ભાંગી નાખવા રૂપ અતિક્રમ અત્યન્ત દુ:ખદાયક છે. એનાથી તો મૃત્યુના માથામાં પીડા થાય છે તેથી તે વધારે દુ:ખ આપે છે. તે મૃત્યુ પણ જો ભક્તને ભજન કરવામાં સાધનરૂપ થાય તો એને દુ:ખ ક્યાંથી હોય? મૃત્યુના મસ્તક ઉપર પગ ધરવાની વાત ધ્રુવજીની કથામાં સ્પષ્ટ છે. જેઓ નિરન્તર ભગવાનની સેવા કરે છે તેમની વૈકુંઠમાં પણ સેવામાટે અપેક્ષા રહે છે તેથી એનો દેહ ચાલુ સેવા છોડી સેવોપયોગી દેહને ધારણ કરે તેટલો વખત સેવામાં વિલમ્બ થાય અથવા સેવાનો સંસ્કાર લુપ્ત થાય તેથી એ જ શરીરથી એ જલ્દી સેવામાટે વૈકુંઠમાં જાય છે ત્યારે વચમાં મૃત્યુ પ્રતિબન્ધ કરે તો એને જોઈને એનો ભય ન રાખતાં એનો તિરસ્કાર કરી વૈકુંઠ ઉપર ચડવામાં નિસરણી હોય એમ એના માથા ઉપર પાદપ્રહાર કરીને આગળ જાય છે. અહીં મોટાં સાહસ મૃત્યુના મસ્તકરૂપ છે તે સાહસ કરવાં એ જ મૃત્યુના માથા ઉપર પગ દેવા જેવું છે. આ તો આધિભૌતિક વ્યવસ્થા કહી, આધ્યાત્મિકમાં તો દેહ, એના ધર્મો-વૈદિક ધર્મો એ બધાને ઓળંગીને વિરુદ્ધ આચરણ કરીને પણ તેઓ ભગવાનની સેવા કરે છે. સેવાનો પ્રકાર કહે છે કે એ બધાં પ્રાણીઓને ભગવાનને રહેવાના સ્થાનરૂપ સમજીને સેવા કરે છે તેથી બહિર્મુખ સેવાને લાયક નથી એ કહેવાઈ ગયું. સર્વત્ર ભગવાન્ છે એમ જાણી કોઈનો વિરોધ ન થાય તેવી રીતે સવા કરે છે. "સર્વં તદ્વિષ્ણ્યમીક્ષધ્વમ્" છે. એમ ન જાણે અને મૂર્તિમાં સેવા કરે છે તેને દોષ લાગે છે તેથી "કુરુતેર્ચાવિડમ્બનમ્" છે તેઓ જ બીજાના દોષોને દૂર કરી તેમનામાં ગુણો લાવવાને શક્તિમાન હોય છે પરન્તુ જેઓ ખુદ દોષપૂર્ણ છે અને તે દોષના અંશોથી જેમના સર્વ ગુણ જતા રહેલા છે તેવા બીજાની શુદ્ધિ કરવા શક્તિમાન હોતા નથી. ‘ખલુ’ ‘ખરેખર’ શબ્દથી આ વિષયનું પ્રમાણ કહેલું છે ॥27॥

સર્વથા સર્વત: શુદ્ધા ભક્તા એવ ન ચાપરે।ત:શુદ્ધિમભીપ્સદ્ભિ: સેવ્યા ભક્તા ન ચાપરે॥ કા.14॥

સર્વ પ્રકારે અને પૂર્ણપણે ભક્તો જ શુદ્ધ છે, બીજા શુદ્ધ નથી; માટે પોતાની શુદ્ધિની ઇચ્છા રાખનારે ભક્તોની સેવા કરવી, બીજાની નહિ ॥27-14॥

એ પ્રમાણે ભજનીય ભગવાન્ અને ભક્તો માં દોષ નથી એમ સિદ્ધ કરી ભક્તિનો સિદ્ધાન્ત દૃઢ કર્યો છતાં પણ દેખાતા દોષને લીધે કોઈ ભજન (સેવા) ન કરે એવી શંકા કરી તેનું નિરાકરણ નીચેના શ્લોકમાં કરે છે:

હે પ્રભો! આપને ઇન્દ્રિયો (સર્વથા) નથી પણ આપનું સ્વરૂપ જ સર્વ સમર્થ સ્વયંપ્રકાશ છે. બધા કારકોની બધી શક્તિઓને સદા આપ જ ધારણ કરો છો તેથી કોઈ કામ કરવાને માટે આપને ઇન્દ્રિયોની જરૂર નથી. જેવી રીતે ખિંડયા રાજાઓ પોત-પોતાની પ્રજા પાસેથી કર ઉઘરાવી પોતાના સમ્રાટને ભરણું ભરે છે તેવી જ રીતે દેવો માયાને અધીન રહી બલિ લે છે અને શેષ પોતે ખાય છે. વિશ્વના રચયિતા બ્રહ્માજી વગેરે, રાજાઓ જેમ સમ્રાટની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે તેમ, આપની બીકથી આપે જેમની જ્યાં જે કાર્ય કરવાને માટે નિમણૂક કરી હોય તેઓ ત્યાં તે કાર્યકરતા રહે છે ॥28॥

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવાન્ અવતાર ધરે ત્યારે ઇન્દ્રિયવાળા દેખાય છે. એ ઇન્દ્રિયો બીજાને માટે હોય એમ તો ન કહેવાય. એમ હોય તો અધર્મ થાય એટલું જ નહિ પણ કાર્યમાં પણ બાધ આવે. મુક્ત જીવોની ઇન્દ્રિયો ભગવાન્માં દેખાય છે એમ પણ ન કહેવાય કેમકે "વાંમનસિ સમ્પદ્યતે" એવી શંકા થાય તેથી "આપ ઇન્દ્રિયરહિત છો" ઇન્દ્રિયોમાં સામર્થ્ય ક્યાંથી આવે? મૂળભૂત ઇન્દ્રિયોની કલ્પના કરો તો અદ્વતહાનિ થાય. આપ સર્વ કારકની શક્તિને સ્વરૂપવડે જ ધારણ કરો છો. છ કારકની આધારશક્તિઓ છે તે તો શબ્દનો આશ્રય કરનાર છે અને અનિત્ય છે એને જાતિની જેમ નિયત શક્તિવાળી માનો તો એક જ કાર્ય કરશે. એનાથી બીજું કાર્ય નહિ થઈ શકે. જો સર્વ શક્તિમાન ભગવાનને માનો તો સર્વ કાર્ય થશે, શુદ્ધ બ્રહ્મતા પણ સિદ્ધ રહેશે અને અનેક કારકો કરવાનું વ્યર્થ થાય તેથી કારકોની સર્વ શક્તિઓને સદા ભગવાન્ જ ધારણ કરે છે. ભગવાન્ તે-તે સમયે તે-તે શક્તિઓનું તેમાં સ્થાપના કરે છે એમ માનવું જોઈએ. આમાં અન્યથાનુપપત્તિ પ્રમાણ છે. જો દેવોમાં સ્વત: શક્તિઓ હોત તો એ સ્વાધીન હોવા જોઈએ તો એ ભગવાનને બલિ આપી બાકીનું રહેલું પોતે ગ્રહણ ન કરે. "હે જન્મરહિત! પોત-પોતાના સમયે જ્યાં સુધી અમે આપનામાટે બલિ લાવી" એમ કહેલું છે. ભગવાનનો ભય ન હોત તો મલત્યાગ વગેરે લોકમાં નિન્દાયેલ કાર્યનો અધિકાર તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે ગ્રહણ ન જ કરત ॥28॥

સુવર્ણપ્રતિમેવાસૌ સર્વાનન્દમયોધિરાટ્।
સર્વ સેવ્યો નિયન્તા ચ નિર્દુષ્ટ: સર્વથૈવહિ॥કા.15॥

સુવર્ણની પ્રતિમાના જેવા આ (શ્રીકૃષ્ણ) આનન્દઘન, સાર્વભૌમ રાજા, બધાએ સેવવા યોગ્ય, (બધાને) વશ રાખનારા હર પ્રકારે દોષ વિનાના છે ॥28-15॥

એ પ્રમાણે ભગવાનનું ભજન થઈ શકે તે માટે (આપમાં) દોષ નથી એમ ધર્મ અને ધર્મી ના પ્રકારથી કહી, નીચેના શ્લોકમાં કાર્ય મારફત થતા દોષ પણ ભગવાન્માં નથી એમ સિદ્ધ કરેછે:

હે નિત્યમુક્ત પ્રભો! આપ માયાતીત છો. છતાં જ્યારે આપને પ્રકૃતિ (માયા) ની સાથે વિહાર કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે ચરાચર જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આપ પરમ-અક્ષરથી પણ ઊંચે બિરાજોછો. કોઈ આપને ઉત્તમ નથીકે કોઈ અધમ નથી; (કોઈ આપને પોતાનું નથીકે કોઈ પરાયું નથી) કારણ કે આપ આકાશનીજેમ આશ્રય રહિત શૂન્યની સમાનછો ॥ 29॥

શ્રીસુબોધિનીજી : અહીં શંકા થાય કે જો ભગવાન્ પૂર્ણાનન્દ હોય, સર્વ દોષ રહિત હોય તો એના અંશરૂપ જીવો અનેક પ્રકારની યોનિને કેમ પ્રાપ્ત કરે? માટે જણાય છે કે ભગવાને જ એને પોતાના હિતને માટે ઉત્પન્ન કર્યા છે. એમ ન હોય તો એની ઉત્પત્તિ ન સમ્ભવે! આ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ તો પોતાના આનન્દમાં વિહાર કરો છો, જેમ રાજા પોતાના ઘરમાં રમણ કરતાં વધારે આનન્દ ઊભરાય ત્યારે બહાર નીકળે છે તેમ આપ પણ ક્વચિત વિહાર કરો છો ત્યારે સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ એની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ વર્ષાકાળમાં જીવો ઉત્પન્ન થાય છે એમાં વરસાદ તો પૃથ્વી ઉપર જલ વર્ષવા સિવાય બીજું કાંઈ પણ કરતો નથી તેમ ભગવાન્ પણ વિહાર સિવાય જીવનેમાટે કાંઈ પ્રયત્ન કરતા નથી. ભગવાનના વિહાર વખતે ચેષ્ટા ઉત્પન્ન થાય છે. કાલ એ જ ચેષ્ટા છે. કાલ પ્રકૃતિ વગેરેને પ્રેરે છે. જેમ રાજા બહાર નીકળે ત્યારે રાજાના સેવકો, રાજાના હુકમ વગર જ, પોત-પોતાના કામમાં લાગી જાય છે તેમ કાલ ગુણોને ખળભળાવે છે. અગ્નિના ભડકામાંથી જેમ અગ્નિના તણખા નીકળે તેમ તે સમયે જીવો નીકળે છે. પછી કાલથી ખળભળી ઊઠેલા ગુણો બારોબાર અથવા પરમ્પરાથી બધાયે કાર્યના સમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે. પછી ભગવાન્માંથી નીકળેલા તે જીવો પ્રકૃતિના સમ્બન્ધમાં આવી (પોતાની) કામનાને લીધે નિમિત્ત, કર્મ અથવા અજ્ઞાનનો આશ્રય કરી જ્યાં-ત્યાં જુદા-જુદા પ્રકારના દેહો પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ અગ્નિમાંથી નીકળેલા તણખાઓ પવનદ્વારા જ્યાં-ત્યાં લઈ જવાય છે ત્યારે તે ઘાસ ઉપર પડતાં વૃદ્ધિ પામે છે, જલમાં પડતાં ઠરી જાય છે અને ભૂમિ ઉપર પડતાં વચલી સ્થિતિમાં રહે છે. પરન્તુ આ બાબતમાં મૂળ અગ્નિ તે પોતે કોઈ તણખાને કોઈ ચોક્કસ જગ્યાએ મૂકતો નથી. તે જ પ્રમાણે આ જીવોની ઉત્પત્તિ છે એમ કહે છે કે પ્રકૃત્યા-પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થઈ તેનાથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં કર્મરૂપ નિમિત્ત સાથે પણ સમ્બન્ધમાં આવે છે. તે વિષયમાં ભગવાનનો વિહાર

જ નિમિત્ત છે. આ વિહારમાં ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ તેમજ જ્ઞાનશક્તિ નિમિત્ત છે. જ્યારે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે ઇચ્છાથી વિહાર થાય છે એટલે ભગવાનની જ્ઞાનપૂર્વક ક્રીડા થાય છે ત્યારે તેમ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો અર્થ છે. એ ભગવાન્ પ્રકૃતિથી પર-પ્રકૃતિના નિયામક છે. તેથી વિહાર કરતાં એમને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ત્યારે એ એની સ્ત્રી થઈ તેથી એમાં આસક્તિ કે મોહ કેમ ન થાય? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ વિમુક્ત છે એની સાથે સમ્બન્ધ નથી રાખતા કે જેથી તે કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકે. જેમ રાજાની પાસે ક્ષુદ્ર દાસીઓ હોય તે વિહારમાં આવી શક્તી નથી તેમ અજા પણ ક્ષુદ્ર હોવાથી ભગવાનના વિહારમાં એ આવી દાખલ થઈ શક્તી નથી. તો બીજી અન્તરંગ શક્તિઓ એમાં હશે તેનાથી પણ ભગવાનને દોષનો સમ્ભવ તો ખરો! એમ શંકા કરે તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ ‘પરમ’ છે, અક્ષરથી પણ અતિ ઊંચે રહેનારા છે એ લોકની વાતનો જેમને સમ્બન્ધ નથી તેવા ભગવાનને કોઈ પણ પદાર્થ હલકો અથવા ઉત્તમ હોઈ શકે નહિ. જેને વિષય હોય તેને કોઈ પ્રેરણા કરે, જેમ કે અન્ત:કરણ આંખ-કાનને પ્રેરણા કરે છે. તે પ્રસંગે અન્તરંગ સેવક સામગ્રી પ્રાપ્ત કરાવનારો અથવા પ્રેરણા કરનારો થાય છે તેમ જેને માટે વિષય પ્રાપ્ત કરવાનો હોય તેને કોઈક પ્રેરણા કરે પરન્તુ જે કેવલ આનન્દ જ છે અને સર્વ વિષયના સમ્બન્ધ વિનાના છે તેવા ભગવાનને કોણ કેવી રીતે પ્રેરણા કરનાર થાય? એ માટે ભગવાનને (એવી) સામગ્રી નથી એમ કહે છે. સામગ્રી પાંચ પ્રકારની છે:1.સ્વરૂપ 2.સ્થાન 3.ચોક્કસ આકાર 4.ઊંચી સ્થિતિવાળા પદાર્થ અને 5.હલકી સ્થિતિવાળા પદાર્થ. એ પાંચમાંથી એકેય ભગવાન્માં નથી કારણ કે ભગવાન્ સર્વથી ‘પરમ’ એટલે ઊંચી અથવા હલકી સ્થિતિ વિનાના સર્વથી વિલક્ષણ છે. આપને પોતાનો કે પારકો એવો ભેદ નથી. વળી સ્થાનરહિત પણ છો. બધા પદાર્થને આધાર તો હોવો જોઈએ! એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ આકાશ જેવા છો. આકાશમાં કોઈ ક્રિયા કે વ્યાપાર નથી. એ કોઈને દેખાતું નથી તેથી કહે છે કે શૂન્યની ઉપમા એને દેવાય છે. ભગવાન્ શૂન્ય નથી એમ જણાવવા ‘તુલા’શબ્દ કહ્યો છે તેથી શૂન્યવાદ અહીં નથી. કૃપા કરે તો જ દૃશ્ય થાય, નહિ તો શૂન્ય તુલ્ય રહે. "અસંગો હ્યયં પુરુષ:”

સર્વભાવવિનિર્મુક્ત: પૂર્ણ: ક્રીડાર્થમુદ્ગત:।
નિમિત્તં તં સમાશ્રિત્ય જાયન્તે જીવરાશય:॥કા.16॥

સર્વ ભાવથી રહિત પૂર્ણ (શ્રીકૃષ્ણ) ક્રીડામાટે તૈયાર થયા છે એ નિમિત્તનો સારી રીતે આશ્રય કરીને જીવોના સમૂહો તણખાની જેમ ભગવાન્માંથી નીકળે છે ॥29-16॥

એ પ્રમાણે જીવોના જુદા-જુદા દેહોના સમ્બન્ધને લીધે થતો દોષ ભગવાન્માં નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. હવે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જીવોને બરાબર ઠસી જાય એટલા માટે જીવો ભગવાનને અધીન છે એમ સિદ્ધ કરવા, નીચેના શ્લોકમાં જીવો સ્વતન્ત્ર છે એવો મત વર્ણવી તેને ખોટો ઠરાવે છે:

જો જીવ અસંખ્ય હોય અને બધાયે નિત્ય અને સર્વવ્યાપી હોય તો-તો જીવ આપની બરાબર થઈ જાય અને તો જીવ શાસિત અને આપ શાસક એ વાત ઘટી જ શકે નહિ અને તો આપ તેમનું નિયન્ત્રણ પણ ન જ કરી શકો. આપ તેમનું નિયન્ત્રણ ત્યારે જ કરી શકો જ્યારે જીવ અવ્યાપક હોય, અન્યથા જીવ વ્યાપક હોય અને આપ અણુરૂપ હો તો નિયમ્ય નિયામક ભાવ ઘટી શકે નહિ. જે (જીવ) જેનામય (બ્રહ્મમય) હોય; તે (જીવ) તે (બ્રહ્મમયપણું) તજ્યા વિના વશ રાખનાર કેવી રીતે થાય? ભગવત્સ્વરૂપ જીવનું નિયામક છે. બ્રહ્મ સર્વસમ છે. (જીવ અને બ્રહ્મ એક જ છે એમ માનતા વેદાન્તીઓ પણ તે મત દોષ પૂર્ણ હોવાથી સ્વીકારતા નથી) ॥30॥

શ્રીસુબોધિનીજી : જીવને સ્વરૂપથી વ્યાપક માનો તો એ ભગવાનને વશ ન રહે, ભોગ, મોક્ષ અને દુ:ખ ના અભાવને માટે ભગવાન્ અપેક્ષિત છે પણ જો જીવ જ વ્યાપક હોય તો ભગવાનની એને જરૂર ન પડે એ આગળ કહેવાશે. માટે જો શ્રૌતન્યાય-વેદમાં કહેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જીવને તણખારૂપ માનો તો નિયમ્ય-નિયામક ભાવ સમ્ભવે. સ્માર્ત લોકોના મત પ્રમાણે તો જીવ વ્યાપક છે એનું અહીં નિરાકરણ કરે છે. કેટલાક નૈયાયિક લોકો જીવને વ્યાપક કહે છે. તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે જીવ નિત્ય અણુ અને વ્યાપક છે પણ વચલા અવાન્તર પરિમાણવાળો નથી કેમકે અવાન્તર પરિમાણ તો અનિત્ય છે. જો જીવને અણુ જેવડો માનીએ તો સર્વ શરીરમાં ચૈતન્ય ન દેખાય, વળી દેશાન્તરમાં જે દ્રવ્ય આપણા ભોગને માટે ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ આપણું અદૃષ્ટ છે એમ કહેવું જોઈએ. માટે એની ઉત્પત્તિના દેશમાં અદૃષ્ટવાળા આત્માનો સંયોગ કારણરૂપે છે તેથી જ જીવ વ્યાપક સિદ્ધ થાય છે; તેથી આત્માઓ (જીવો) પરિચ્છેદ રહિત છે. નિત્ય કહ્યા તેથી કાલની પણ એ હદ નથી. જો આત્મા અનિત્ય હોય તો એનો મોક્ષ ન થાય કેમકે જે વસ્તુ વ્યાપક છે તે અનિત્ય નથી એમ સાબિત થયેલું છે. વળી એ આત્માઓ સર્વત્ર રહ્યા છે; સકલ મૂર્તિવાળા પદાર્થોથી એમનો સંયોગ છે. એમ ન માનીએ તો એ પદાર્થના ભોગ સાધનમાં એ દ્રવ્યો ન આવી શકે. આ અનાદિ સંસારમાં કોઈ પદાર્થ કોઈને માટે નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી આત્માને દેશની અને કાલની હદ નથી એ વાત સિદ્ધ થઈ. તેમ જ સર્વ આકારવાળા પદાર્થનો એને સંયોગ પણ છે એમ અવશ્ય માનવું પડશે. આમ એનો મત કહીને હવે એ મતનું ખંડન કરે છે :

"જો જીવો સર્વના સમ્બન્ધવાળા હોય તો તેમનામાં નિયમ્યપણું (બીજા કોઈને વશ રહેવાપણું) નથી એવો નિયમ છે. આ વશ રાખવાનું કર્મના નિમિત્તનું નથી. જેવું જેનું કર્મ હોય તેવી તેને (શિક્ષા થાય) એ તો યમરાજા વગેરેનું કાર્ય છે. પરન્તુ (આ તો) સેવક અને સ્વામી ની જેમ વશ રહેનાર અને વશ રાખનારની સ્થિતિ છે. જીવો વ્યાપક હોય તો તેમનામાં દાસપણું ન હોય એવો અર્થ છે. વળી, જીવો વ્યાપક હોય તો ઈશ્વર છે એમ પણ સિદ્ધ ન થાય, કારણ કે એમનું પ્રયોજન રહે નહિ. સર્વ સ્થલે જીવ જ કારણ તરીકે હાજર રહેવાથી એ જ પોતાનો ભોગ પ્રાપ્ત કરી શકે. અદૃષ્ટને અંકુશમાં રાખનારું તો કર્મ જ છે. ભોગ તો અદૃષ્ટને વશ છે. કર્મ પ્રયત્નથી કાબૂમાં રહેનારું છે. તેથી જીવોમાટે ઈશ્વરની જરૂર ન

રહેવાથી ઈશ્વર છે એમ જ સિદ્ધ ન થઈ શકે તો પછી જીવ અને ઈશ્વર નો વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સમ્બન્ધ તો દૂર રહ્યો (સાબિત જ ન થાય). "વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સમ્બન્ધ સિદ્ધ થશે નહિ" (ભોગ) નક્કી કરનાર નથી કે જેનાથી દરેક (જીવ) પોતાનો નક્કી કરેલો ભોગ (ભોગવતો) દેખાય છે એ નિયમ સિદ્ધ થાય. (ભોગ) નક્કી કરનાર ઈશ્વર છે એમ સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે તો "(આ ભોગ) એક જ (જીવ) ભોગવે બીજો નહિ"

"વશ રાખનાર (ઈશ્વર) હદવાળા હોય તો શું વાંધો છે?" નથી એવો ભાવ છે. આ વિષયમાં કાંઈ દૃઢ તર્ક કહેલો નથી. (જીવ) વ્યાપક પણ ભલે હોય અને વશ રહેનાર પણ ભલે હોય એમાં શો દોષ છે? નાનો બાળ સિંહ પણ મોટા હાથીને વશ કરી લે છે. નાનો રાજા પણ બધા લોકોને વશ રાખે છે. નાનો અગ્નિનો તણખો પણ બધાં ઘરોને બાળી મૂકે છે. તેથી મોટા કદવાળો વશ રાખનાર હોય તેમ જ નાનો વશમાં રહેનાર છે એમ નથી તેથી આ તમારો આગ્રહ નકામો છે"પ્ત કરાવનાર છે એમ કહેવામાં આવે તો ઉપર કહ્યું તેમ 'ઈશ્વર છે' એ જ સિદ્ધ થશે નહિ તેથી એમ કહેવું એ સાહસનું કાર્ય છે તેથી જીવોનું તન્મયપણું (ભગવન્મયપણું) બીજી રીતે સિદ્ધ થતું ન હોવાથી જીવ વ્યાપક નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

વેદાન્તીઓ પણ આત્માનું એકપણું (જીવ અને બ્રહ્મ એક જ છે એમ) કહેતા હોવાથી તેમનો વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સમ્બન્ધ (હોવાનું) સ્વીકારતા નથી, કારણ કે તેઓ સર્વમાં સમાન દૃષ્ટિવાળા છે. તેથી વેદાન્તમાં (જીવ અને ઈશ્વર નો) "વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સમ્બન્ધ નથી"ે જ્ઞાની સમજવો જોઈએ" પણ ભગવાનનું ભજન કરે છે એમ કહેલું છે. તે નિયમ્ય-નિયામક ભાવ વિના ઘટી શકે નહિ. "જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ જીવ ભગવાનને વશ નથી એમ માનવામાં શું વાંધો છે?" એ ઘટતું નથી, કારણ કે તેઓ તન્મય (ભગવન્મય) ન હોવાનું અનુમાન થાય ॥30॥

નિયન્તા જીવસંઘસ્ય હરિસ્તેનાણવો મતા:। જીવા ન વ્યાપકા: ક્વાપિ ચિન્મયા જ્ઞાનિનાં મતા:॥કા.17॥

જીવોના સમૂહને વશ રાખનાર હરિ છે તેથી જીવો અણુ મનાયેલા છે. જીવો કોઈ પણ સમયે વ્યાપક નથી. જ્ઞાનીઓ જીવને ચિન્મય માને છે ॥30-17॥

એ પ્રમાણે ભક્તિ થઈ શકે તે માટે (જીવ અને ભગવાન્ નો) વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સમ્બન્ધ જણાવ્યો અને તેનું કારણ (જીવો) તન્મય (ભગવન્મયા) હોવાનું કહ્યું તેથી એમ ફલિત થાય છે કે જે જેનામય હોય તે તેનાથી વશ રહેનાર છે. આમ હોવાથી દેહ વગેરે સમૂહમાં જીવે પ્રવેશ કરેલો હોય ત્યારે, જડ ભાગ પ્રકૃતિમય હોવાથી અને ચિદ્ ભાગ પુરુષમય હોવાથી (એ દેહ વગેરેના સમૂહમાં પ્રવેશ કરેલો જીવ) પ્રકૃતિ અને પુરુષ ને જ વશ રહેનાર હોવાનું યોગ્ય છે, પરન્તુ પુરુષોત્તમને વશ રહેનાર હોવાનું યોગ્ય નથી એવી શંકા નીચેના શ્લોકમાં કરી તેને ખોટી ઠરાવે છે:

જન્મરહિત પ્રકૃતિ અને પુરુષ નો જન્મ ઘટી શક્તો નથી. ઉપાદાન કારણ જલ અને નિમિત્ત કારણ વાયુના સંયોગથી જેમ પરપોટાની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ જીવોની ઉત્પત્તિ પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્નેના સંયોગથી થાય છે. તેથી આ દેખાતા તે વિવિધ નામ અને ગુણો વાળા જીવો, બધી નદીઓ જેમ આખરે સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે, બધાં પુષ્પોનો રસ જેમ મધમાં સમાઈ જાય છે તેમ (સૂક્ષ્મરૂપથી) આપમાં જ સમાઈ જાય છે ॥31॥

શ્રીસુબોધિનીજી : જે જેના સ્વરૂપથી આવિર્ભાવ થવા યોગ્ય હોય ત્યારે તેનામાં તન્મયપણું સમ્ભવે. જેમ ઘડો મૃત્તિકાથી થયો તે 'મૃદ્રૂપ' કહેવાય, અહીં તો જગત્ બ્રહ્મવાદમાં બ્રહ્માત્મક કહેવાય પણ પ્રકૃતિ યોનિ હોવાથી નિમિત્ત કારણ છે, પુરુષ બીજરૂપ છે તેથી ઉભયાત્મક કહો તો ચાલે, કેવળ બ્રહ્મરૂપ કેમ કહી શકાય? પ્રકૃતિ અને પુરુષ તો ઉત્પત્તિ રહિત હોવાથી એ કાર્યરૂપ પણ ન થઈ શકે. એ જ કહે છે કે પ્રકૃતિ પુરુષનો જન્મ સમ્ભવતો નથી. ત્યારે દેહ આદિની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે બન્નેથી ઉત્પત્તિ થાય છે. જે એકથી ન થાય તે બન્નેના સંયોગથી કેમ થઈ શકે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જલના પરપોટાની જેમ થાય છે. જલનો પરપોટો એકલા જલથી કે એકલા વાયુથી થતો નથી પણ બન્નેના સંયોગથી થાય છે તેમ પ્રકૃતિ અને પુરુષ થી દેવ, તિર્યં, મનુષ્ય આદિ સંઘાતો થાય છે. એમ થવાથી શું સિદ્ધ થયું? ત્યાં કહે છે કે એ કારણ થી પ્રાણિમાત્રનું ઉપાદાન કારણ આપ જ છો. ઉત્પત્તિ વગરનાં બે (પ્રકૃતિ અને પુરુષ) નો સંયોગ યોગ્ય નથી. બન્ને ઉત્પત્તિ વગરનાં અને વ્યાપક હોઈ ક્રિયા વગરનાં હોવાથી તેમનો સંયોગ થતો નથી એવાં બેનો સંયોગ થતો નહિ હોવાથી તે સંયોગ ભગવદ્રૂપ અને ભગવાને કરેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે ભગવાન્ જ અદ્ભુત કર્મ કરનારા છે તેથી બધા દેહ વગેરેના સમૂહો ભગવદ્રૂપ જ છે તેથી એ બધા ભગવાન્માં જ પૂર્ણ થયેલા છે, બીજા કોઈમાં પૂર્ણ થયેલા નથી તેવો નિર્ણય છે. વળી "વિવિધ નામ અને ગુણો થી"મ, રૂપ અને ગુણો) જણાય છે કે તેઓ ભગવાન્થી જ થયેલ છે, કારણ કે ભગવાન્ જ ન ચિન્તન કરી શકાય તેવી શક્તિવાળા અને અનન્ત

આકારવાળા છે, "આધુનિક પ્રકૃતિ અને પુરુષ માં પણ અનન્ત શક્તિઓ કેમ ન હોય?""આ અમુક ફૂલનો રસ છે અને આ તમુક ફૂલનો રસ છે" કૃષ્ણાદેવ સમુદ્ભૃતં લીનં તત્રૈવ તન્મયમ્॥ કા.18॥

દેવ, મનુષ્ય, પશુ વગેરે નામરૂપાત્મક પ્રપંચ શ્રીકૃષ્ણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્તે શ્રીકૃષ્ણમાં જ લીન થાય છે તેથી એ શ્રીકૃષ્ણમય જ છે એનાથી જુદો નથી. જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તેનો તેમાં જ લય થાય તે તદ્રૂપ કહેવાય. ઘડો મૃત્તિકાથી ઉત્પન્ન થઈ મૃત્તિકામાં લીન થાય છે તે ઘડો 'મૃન્મય' કહેવાય છે તેવું જગત્ની બાબતમાં સમજવાનું છે ॥31-18॥

જીવ અને સંઘાત માં પ્રત્યેક તેમ જ બન્ને નિયમ્ય હોવાને લીધે એની ભગવદાત્મક્તા કહેવામાં આવી તેથી ભગવાન્ અવશ્ય ભજનીય છે એ વાત સ્પષ્ટ થઈ. એમ ભગવાન્ ભજનીય છે એમ જાણતાં છતાં પણ ભજન કરવામાં તત્પર થનારને કાલ બાધા કરે તો ભજન કેમ સિદ્ધ થાય? એ શંકા દૂર કરતાં હવે કહે છે:

આ મનુષ્યો આપની માયાના ભ્રમમાં ભટકી રહ્યા છે એમ સારી રીતે જાણીને બુદ્ધિમાન્ પુરુષો જન્મ-મરણ ને સદાનેમાટે ટાળી દેનાર આપમાં ભગવત્પ્રેમ કરવાની સદ્બુદ્ધિનો ઉદય થાય ત્યારથી જ પ્રેમ કરતા થઈ જાય છે. તેમને જન્મ-મરણનો ભય ક્યાંથી રહે? કારણ કે ટાઢ, તાપ અને વર્ષા રૂપી ત્રણ નેમિ (નાભિ) વાળો કાળ જે આપની ભ્રુકુટિ છે તે, આપનું શરણું જેમણે ન સવીકાર્યું હોય તેમને જ વારંવાર ભય ઉત્પન્ન કરે છે ॥32॥

શ્રીસુબોધિનીજી : સૃષ્ટિની શંઆતમાં ભગવાને કાલ અને માયા ની રચના કરી. જેઓ માયાથી મોહ પામશે તેમનું કાલ ભક્ષણ કરશે, પરન્તુ જેઓ લોકોને ભગવાનની માયાના સપાટામાં સપડાયેલા અને પછી કાલે ભક્ષણ કરેલા જોઈને, માયા દૂર કરવામાં અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં ભગવાનનું ભજન જ સાધન છે એમ જાણીને ભગવત્સેવા કરે છે તેમને પછી માયાથી મોહ થવાનું કોઈ રીતે ઘટી શક્તું નથી. તેથી તેમનું કાલથી ભક્ષણ પણ થતું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં વિષયો હોવાથી જો કોઈ પણ સમયે કોઈ પ્રકારે મોહ થઈ પણ જાય, છતાં પણ તે સમયે તો કાલ ભક્ષણ કરતો નથી તેનું કારણ "(તેમને) ભવનો ભય કેવી રીતે રહે?"ળી શાસ્ત્રના અધિકારી મનુષ્યો હોવાથી, (શ્લોકમાં નૃષુ શબ્દનો ભાવ કહે છે) તેમને કર્મ કરવાનો અધિકાર છે અને બીજાં પ્રાણીઓએ ભોગમાટે શરીર ધારણ કરેલાં હોવાથી "(મનુષ્ય દેહ) સ્વર્ગ અને મોક્ષ નું તેમજ હલકાં પ્રાણીઓના અને આ (મનુષ્ય દેહ) નું દ્વાર છે" કરવું. એ પ્રમાણે બહારના અને અન્દરના ભેદથી (ભગવાનને) અનુસરનારા વાસ્તવિક રીતે (ભગવાનના) સેવક થયેલા જીવોને, કામનાને લીધે સેવા ન કરતા જોઈને એમને શિખામણ આપવામાટે જ દંડ કરનાર કાલ તેમને ભય કેમ કરે અથવા કેમ હણે? કાલ ભગવાનની ભમરરૂપ છે એમ પહેલાં કહેલું છે.

"કાલ થોડો દંડ કરે તેથી લૌકિક ભયની જેમ એ પણ થોડો ભય કરનાર હોવાથી ભજનમાં પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થાય?"ે તે (ટાઢ વગેરે) ને પ્રકટ કરતો (કાલ) લોકમાં પોતાનું પરાક્રમ

જણાવે છે એવો અથર છે. આપ જેમનું શરણ નથી એટલે "જેઓ મને જેવી રીતે ભજે છે" કાલ ભય ઉત્પન્ન કરે છે એવો અર્થ છે ॥32॥

નૃણાં દુર્ગતિમાલોક્ય યે સેવન્તે દૃઢવ્રતા:। કૃષ્ણં તદ્ભ્રુકુટિ: કાલી ન તાન્ હન્તિ કદાચન॥ કા.19॥

મનુષ્યની દુર્ગતિ થાય છે તે જોઈને જે દૃઢ વ્રત ધરીને શ્રીકૃષ્ણને ભજે છે તેનો શ્રીકૃષ્ણની ભ્રુકુટિરૂપી કાળ કોઈ દિવસ નાશ કરી શક્તો નથી ॥32-19॥

એ પ્રમાણે ભજન કરવું યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરી યોગ વગેરેના માર્ગ પ્રમાણે ભજન કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે (એવું ભજન) યોગના અંગ તરીકેનું થાય. તેથી ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે સ્વતન્ત્ર રીતે જ ભજન કરવું જોઈએ એવા અભિપ્રાયથી યોગ (માર્ગ પ્રમાણે ભજન કરવું એવા) મતની નીચેના શ્લોકમાં નિન્દા કરે છે:

જે યોગીઓએ પોતાની ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણો ને સારી રીતે વશ કરી લીધાં છે તેઓ પણ જ્યારે ગુરુદેવનાં ચરણોનો સાધન તરીકે પણ ત્યાગ કરી, ઉચ્છૃંખલ અને અતિ ચંચલ મનરૂપી ઘોડાને પોતાને વશ કરવાનો અહીં યત્ન કરે છે ત્યારે હે અજન્મા પ્રભો! તેઓ પોતાના સાધનોમાં સફળ થતા નથી તેમને વારંવાર ખેદ અને સેંકડો વિપત્તિઓનો સામનો કરવો પડે છે. સુકાની વિનાના નાવમાં મુસાફરી કરનારા સાગરખેડુઓની જેવી દુર્દશા થાય છે તેવી જ દશા એ યોગીઓની પણ થાય છે.

શ્રીસુબોધિનીજી : ગયા શ્લોકમાં ગુરુદ્વારા ભજન કરવાનું જણાવ્યું. એવું જ ભજન પુનર્જન્મ ન થવા રૂપી ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું હોય છે. (ગુરુસ્વરૂપ ભગવાનને અથવા ભગવત્સ્વરૂપ ગુરુને પ્રસન્ન કર્યા વિના) પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થયેલું મન વિઘ્ન કરનારું હોવાથી યોગ તો કોઈથી પણ કોઈ પ્રકારે થઈ શક્તો નથી, કારણ કે મન દુષ્ટ છે. ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય ત્યારે મનમાં શક્તિ આવે છે. જેના ઉપર ઈશ્વર અને ગુરુ ની કૃપા થઈ જાય તેને યોગનું શું પ્રયોજન છે? કારણ કે સાધનથી જ એ કૃતાર્થ થઈ જવાનો સમ્ભવ છે. તેથી લૌકિક પુરુષોની જેમ યોગીઓ પણ સંસારમાં જ પરિભ્રમણ કરે છે પણ કૃતાર્થ થતા નથી એમ આ શ્લોકમાં જણાવવામાં આવે છે.

તો પછી યોગ1 માર્ગ કરેલો શા માટે છે એવી શંકા થાય તેથી કહીએ છીએ કે "જેને અણિમાદિ સુખની ઇચ્છા હોય, ભગવાન્થી અત્યન્ત બહિર્મુખ હોય, ક્લેશવાળાં કાર્ય કરવામાં આસક્તિવાળા હોય તેવાને માટે યોગ કહ્યો છે. તેથી જેને ફળમાટે પરરૂપરાના સાધનમાં શ્રદ્ધા હોય તેમનેમાટે યોગ છે. યોગ સાક્ષાત્ મોક્ષને માટે નથી એમ તો વ્યાસસૂત્ર પણ "એતેન યોગ: પ્રત્યુક્ત:" પહેલાં યોગશાસ્ત્રમાં યોગનાં પાંચ અંગો કહેલાં છે અને મન ચંચલ હોવાથી એ (પાંચ અંગો જ) કરવાં અશક્ય છે, કારણ કે મન વિક્ષેપવાળું હોય ત્યારે આસન થઈ શક્તું નથી તેમ જ યમ વગેરે થઈ શક્તા નથી; તેથી (મન) સર્વ પ્રકારે કાબૂમાં રહી શકે તેવું ન હોય ત્યારે યોગનો આરમ્ભ જ કરવો નહિ. વળી, યમ વગેરે સાધનો લાંબો સમય કરતાં ચિત્તની શુદ્ધિ થાય ત્યારે કદાચ બીજાં સાધનો થઈ શકે, (પરન્તુ) એટલું (ચિત્તની

શુદ્ધિ) પણ થતું નથી એમ "સેંકડો વ્યસનવાળા"તા. 'જલધિ' સમુદ્ર શબ્દથી એમાં ઘણું દુ:ખ થાય છે એમ સૂચવેલું છે. એ પ્રમાણે યોગમાં શરીર સૂકવી નાખીને રહેનાર ઘણું દુ:ખ જ પામે છે એવો અર્થ છે ॥33॥

વિશેષ : 1. 1યમ 2નિયમ 3આસન 4પ્રાણાયામ 5પ્રત્યાહાર 6ધારણા 7ધ્યાન અને 8સમાધિ એ યોગનાં આઠ અંગ છે. 2.યોગના સાધન તરીકે પણ ગુરુની સેવા જરૂરી છે, ગુરુની સેવા કરવામાં આવે તો યોગની કોઈ જરૂર નથી.

અદાન્તે મનસિ જ્ઞાતે યોગાર્થં ન યતેદ્ બુધ:।
ગુરુસેવાપરો ભૂત્વા ભક્તિમેવ સદાભ્યસેત્॥કા.20॥

મન કાબૂમાં રહી શકે તેવું નથી એમ જાણી ડાહ્યા પુરુષે યોગમાટે પ્રયાસ કરવો નહિ (પણ) ગુરુની સેવામાં તત્પર રહી સદા ભક્તિ જ કરવી ॥33-20॥

એવી રીતે ભજન (કરાવવા) માં બીજા પ્રકારોનો નિષેધ કરી, વૈરાગ્ય આવ્યા વિના અને મોહ મટ્યા વિના ભક્તિ થઈ શકે નહિ તેથી વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરતાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:

હે ભગવન્! આપ સર્વ રસરૂપ અને શરણાગતોના આત્મા છો. આપ બિરાજમાન હો પછી માણસોને સ્વજન, પુત્ર, દેહ, સ્ત્રી ધન, ઘર, ભૂમિ વગેરે પ્રાણ વાહકોની શી જરૂર છે? જે લોકો આ સત્ય સિદ્ધાન્તને નથી જાણતા હોતા તેઓ સ્ત્રી-પુરુષના સમ્બન્ધથી થતાં સુખોમાં રમતા રહે છે. તેમને સંસારમાં ભલા એવી કઈ વસ્તુ છે જે સુખી કરી શકે? કારણ કે સંસારની બધી જ વસ્તુઓ સ્વયં પડી ગયેલાં ઘરના જેવી વિશીર્ણ (ચૂરેચરા થઈ ગયેલ) અને તે પણ ઉત્તમ પદાર્થ વિનાની અને અપવિત્ર પદાર્થોના સમ્બન્ધવાળી છે ॥34॥

શ્રીસુબોધિનીજી : "સગાંઓએ કરેલા ઉપકારની જરૂર છે જ અને તેને માટે સગાંઓની દરકાર રાખવી જ જોઈએ. આત્મામાં પોતાની સ્થિતિ થયા વિના એવી અપેક્ષાનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ તેથી જ્ઞાન થયા પછી જ વૈરાગ્ય થાય"'ધરા:' એટલે ધન, ઘર અને ભૂમિ (અનુક્રમે) સુખ, સ્થિતિ અને આજીવિકા આપનારાં છે. આ બધાં જ 'આસવ:' પ્રાણરૂપ છે કારણ કે આ ન હોય તો (લોકો) પ્રાણ (પણ) તજી દે છે. અથવા 'અશ્વરથૈ:' "ઘોડા અને રથ" માણસ આશ્રય કરે છે તેને તો પોતાના આશ્રય તરીકે જ (ભગવાન્) પ્રકાશે છે. જેમ દરેક માણસ પોતે પોતાનું હિત કરે તેમ ભગવાન્ પણ તેનું હિત કરે છે. "ભગવાન્ પણ જો વિષયો આપતા હોય તો ઉપસ્થિત વિષયોનો ત્યાગ શા માટે કરવો?"છે પણ ભગવાન્ તો દોષરહિત આનન્દ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, આવો તેમનામાં તફાવત જાણવામાં આવે ત્યારે સન્દેહ જ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી ભેદ જાણવામાં આવે તે માટે પુત્ર વગેરેનું સ્વરૂપ શ્રુતિઓ વર્ણવે છે. ઇતિ એવા પ્રકારથી જેઓ સત્-સત્ય તત્વ એટલે સગાંઓ વગેરે અને ભગવાન્ વચ્ચેનો ભેદ જાણતા નથી, (અને) રતિમાટે સજોડે ફરે છે એટલે વિષયસુખ પ્રાપ્ત કરવા જોડકાં થઈ (વિષયસુખ ભોગવતા) ફરે છે. પોતાને બેસવામાટે જેમ કોઈ મુસાફર મોટો ખાટલો માથે ઊંચકીને ફરે તેમ આવા પુરુષો માત્ર અડધી પલના વિલાસમાટે પૂરેપૂરા બેડીઓથી જકડાયેલા હોય તેમ તે (સ્ત્રી) ની સાથે ફરે છે. આ પ્રમાણે બહુ દુ:ખી થયેલા હોય તેમને ક્યો પદાર્થ સુખ આપે? જે

બહુ પીડાયેલો હોય તેને વિષયો આનન્દ આપી શક્તા નથી. સગાંઓએ તો તેમને સુખ આપેલ હોવાની તો વાત હોય જ ક્યાંથી? વળી બીજાં સાધન (તેમને) હોવાથી, ભગવાન્ પણ તેમને સુખ આપતા નથી એવો અર્થ છે. 'નુ' એ શબ્દ 'તપાસ' ના અર્થમાં વપરાયો છે. અમે (શ્રુતિઓએ) બધું તપાસી જોયું, (છતાં) તેવા પુરુષને સુખ આપનાર અમને કોઈ મળ્યો નહિ. વળી "કોઈક તેને સુખ આપશે" સેવા કરતો હોય તે વૈકુંઠમાં જ સેવા કરે છે. પરન્તુ જગત્માં સેવા કરતો નથી એમ સમજવું ॥34॥

પુત્રાદીન્ સમ્પરિત્યજ્ય કૃષ્ણ: સેવ્યો ન તૈ: સહ।ત્સુખં ભગવાન્ દાતા તે તુ ક્લિષ્ટેતિદુ:ખદા:॥કા.21॥

પુત્ર આદિને છોડીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી. એની સાથે રહેવાથી સેવા બનતી નથી કેમકે ચિત્તની પ્રવણતાનું નામ સેવા છે. એ પુત્ર આદિની સાથે રહેવાથી ભગવાન્માં ચિત્ત રહેતું નથી. ભક્ત સુખની ઇચ્છા કરે તો એને સુખ પણ ભગવાન્ આપે છે. પુત્ર આદિ સ્વજનો ભક્તને અતિ દુ:ખ આપનાર છે. તેથી સર્વ પરિત્યાગ કરી ભગવાનને સેવવા એવું શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે ॥34-21॥

સર્વનો ત્યાગ કરી ભગવાનની સેવા કરવી એમ પૂર્વ શ્લોકથી કહ્યું. એમાં પ્રથમ શું કરવું એમ કોઈને પૂછવાનું મન થાય તો એનો ક્રમ આ શ્લોકથી શ્રુતિ કહે છે:

હે ભગવન્! મદરહિત સન્તપુરુષો આ પૃથ્વી ઉપર પરમ પવિત્ર અને બધાને પવિત્ર કરવાવાળા પુણ્યમય સાચાં તીર્થસ્થાન છે વળી તેઓ આપના ચરણકમલને હૃદયમાં ધારણ કરનારા છે અને પોતાના ચરણના જલથી પાપ-તાપનો નાશ કરનારા છે. હે પ્રભો! આપ નિત્ય આનન્દસ્વરૂપ આત્મા જ છો. જે એકવાર પણ આપને પોતાનું મન સમર્પણ કરી દે છે; આપમાં મન લગાવી દે છે; તેઓ તે દેહ-ગેહમાં કદી ફસાતા નથી જે વિવેક, ધૈર્ય, વૈરાગ્ય, ક્ષમા અને શાન્તિ વગેરે ગુણોનો નાશ કરનારા છે. તેઓ તો બસ આપમાં જ રમતા રહે છે ॥35॥

શ્રીસુબોધિનીજી : પૃથ્વી ભગવાનના ચરણરૂપ છે એટલે પહેલાં પૃથ્વીનો આશ્રય લેવો તેથી મંચ ઉપર સૂવું નહિ, પાદુકા પહેરવી નહિ અને નિરન્તર ભૂમિ ઉપર વાસ કરવો. એમ કહેવાથી સર્વ ભોગનો ત્યાગ કરી ભગવચ્ચરણનો આશ્રય કરીને રહેવાનું કહેવામાં આવ્યું. પછી ચરણારવિન્દની સ્ફૂર્તિ થાય તે માટે તીર્થોનું પર્યટન કરવું. બધાં તીર્થોમાં ગંગાજી મુખ્ય છે. એ ભગવાનના ચરણમાં જ રહેનારાં છે. તેથી આધિદૈવિક ગંગાજી ભગવદ્રૂપ છે અને ભગવાનના ચરણકમલની રજ તે ગંગાજીમાં ઘણી છે તેથી ગંગાજીના તીર ઉપર ભગવાનના ચરણારવિન્દની સ્ફૂર્તિ થાય. ભૂમિ ઉપર પણ પુરુપુણ્ય એટલે ઘણાં પવિત્ર તીર્થોમાં ફરવું. કુરુક્ષેત્રાદિ તીર્થો એવાં છે. એ તીર્થોની જ સેવા કરવી એટલું જ નહિ પણ ગુરુરૂપ તીર્થોની પણ સેવા કરવી. તીર્થના 'સદન' એટલે ગુરુના ઘરમાં રહી એમની સેવા કરવી. ભૂતલ ઉપર ગુરુનાં ઘર પણ તીર્થ છે તેથી એ ગુરુની સેવા કરવી. એ ગુરુઓ કોણ કે એમની સેવા કરવી? એમ કહે તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે મન્ત્રને જોનાર ઋષિઓ ગુરુ છે. તે (મન્ત્રો) માં (કહેલ)

ઉદ્ધાર કરનારો અલૌકિક પ્રકાર તેઓ જાણે છે; તેથી તેમનાં સ્થળોએ જઈને મન્ત્ર વગેરેમાં કહેલું ભગવાનના ભજનનું અલૌકિક સાધન શીખવું જોઈએ એવો અર્થ છે.

"તેમનામાં કઈ ઉત્તમતા છે?"ું ફરતું નથી તેમ ભગવાન્માં સ્નેહ થઈ જતાં અને ભગવદ્રસમાં આસક્તિ થઈ જતાં જ્યારે ભગવાન્માં જેનું િચત્ત ચોંટે છે તેવા પુરુષ કોઈ પણ સમયે ઘરનો આશ્રય કરતો નથી. જેને ભગવાનનો અનુભવ થયો નથી એટલે કે જેણે પહેલાં ભગવાનનું મનથી ધ્યાન કરેલું નથી તે ઘરનો આશ્રય કરે પણ ખરો, પરન્તુ જેને પહેલાં ભગવાનનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે તે ઘરનો આશ્રય કરતો નથી જ એવો અર્થ છે.
"જેને ભગવાનનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે તે ઘેર આવે તો પણ તે ભગવાનનો ત્યાગ કરે નહિ તો પછી તે ઘેર આવે તેમાં શું વાંધો?"ા થાય તેથી "પુરુષનો સાર હરી લેનાર ઘરને"ેમ દરેક પ્રકારે જણાવી ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભજનને સારી રીતે દૃઢ કરી, ભજન કરવા યોગ્ય કોણ છે તેનો નિર્ણય કરવા પ્રયાસ કરતાં, "સચ્ચિદાનન્દ ભગવાન્ ભજન કરવા યોગ્ય છે"સેવા કરવાથી કૃતાર્થ થવાય છે એમ પહેલાં સિદ્ધ કરેલું છે. જો જગત્માં પણ સત્પણું હોય તો તેમાં તેનું પણ ભજન થાય, અથવા તેનું ભજન કરવાથી દોષ ન લાગે તેથી એ જગત્માં સત્પણું નથી એમ અવશ્ય સિદ્ધ કરવું જોઈએ. એ બાબતમાં જેઓ જગત્ સત્ છે એમ કહે છે તેમના મતને વાદી-પ્રતિવાદીના સંવાદથી (વાદ અને તેનો પ્રત્યુત્તર એમ પ્રશ્નોત્તરીથી) અહીં ખોટો ઠરાવે છે.

વિશેષ : બ્રાહ્મણ વગેરે સત્ (ભલા) છે, શૂદ્ર વગેરે અસત્ (દુષ્ટ) છે. એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણપણું વગેરે ગુણોના સમ્બન્ધથી થતું સત્વ ગૌણ સત્વછે. 'ગૌણ' ગુણ ઉપરથી બનેલું વિશેષણછે.

એ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે શંકા છે : "આ જગત્ સત્ છે એમ જે કહો છો તે શું તમારા અનુભવ પ્રમાણે કહો છો? કે એવો નિર્ણય કરનારું કંઈ કારણ છે? અથવા તેનું કોઈ પ્રમાણ છે? એવી નીચેના શ્લોકમાં શંકા કરી શ્રુતિઓ એ મતને ખોટો ઠરાવે છે:

આ જગત્ સત્ (સત્વાળા બ્રહ્મ) માંથી ઉત્પન્ન થયું છે માટે તે સત્ છે એમ કહેતા હો તો તે અસમ્ભવિત છે કારણ કે તે યુક્તિથી અસંગત જ છે. સત્માંથી સદા સત્ જ ઉત્પન્ન થાય એવું સદાકાળ હોતું નથી. (સત્-ભલા અંગ રાજાનો પુત્ર અસત્-ભૂંડો વેન રાજા થયો) અને ક્યારેક તે ખોટું પણ થઈ જાયછે. (સત્-છીપમાં અસત્ રૂપું ઉત્પન્ન થાય છે તેમ) પરન્તુ જગતને સદસદાત્મક (સત્ અને અસત્) બન્ને યુક્ત માનવાથી ઉપર કહેલા વ્યભિચાર આદિ દોષ જગતને લાગતાનથી. જગતની ઉત્તમ સત્પણારૂપ રચનામનથી કલ્પેલીછે પરન્તુ પરમાર્થરૂપ સત્ય નથી. આવીકલ્પના વ્યવહારમાટે અન્ધ પરમ્પરાથી કરવામાં આવેલીછે. આપની વેદરૂપ વાણી ંઢિ લક્ષણાવગેરે વૃત્તિઓથી કર્મ જડ પુરુષોને ભમાવેછે ॥36॥

શ્રીસુબોધિનીજી : ઉપર શંકામાં જણાવેલ બીજા પક્ષને ("તેવો નિર્ણય કરાવનારું કાંઈ કારણ છે? એ પક્ષને) પ્રથમ ખોટો ઠરાવે છે:"કારણને લીધે આ (જગત્) સત્ છે"ોટો ઠરાવવામાં તે મતથી વિરુદ્ધ તર્ક અને પ્રમાણ કહે છે. 'નુ' શબ્દ વિરુદ્ધ તર્ક છે એમ જણાવે છે. આ 'નુ' શબ્દથી તે મત તર્કથી ખોટો પડે છે એમ કહેલ છે. તર્ક શંકાનો અન્ત લાવનાર છે એવા અભિપ્રાયથી પૂર્વપક્ષીએ પણ વ્યાપ્તિને લીધે બળવાન બનેલા તર્કથી જ પદાર્થનો નિર્ણય કરેલો છે તેથી "તર્કથી બાધિત (ખોટો ઠરેલ) છે 'તર્કહતમ્" થયો. તેમાં દેહમાં અસત્ ભાગ જ રહ્યો હતો એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે તેમ હોય તો કાર્યમાં પણ તેટલું જ અસત્ થાય, પરન્તુ તે સિવાયનું સ્વભાવ વગેરે પણ અસત્ ન થાત. "બીજમાં તે (અસત્ ભાગ) જ આવ્યો એમ કહો તો તે વેનમાંથી પૃથુનો અાવિર્ભાવ થાત નહિ. તેથી કાર્ય અને કારણમાં ભેદ હોવાથી, કારણમાં સત્પણું હોવાથી નિયમ તરીકે (બધા પ્રસંગે) કાર્યમાં સત્પણું ઉત્પન્ન થતું નથી.

"ગમે તે કારણ કાર્યમાં સત્પણું ઉત્પન્ન કરતું નથી, પરન્તુ સમવાયી કારણ જ તેમ કરે છે, બીજ (વીર્ય) તો નિમિત્ત કારણ છે. તેમાં યોનિના દોષને લીધે અને સ્વભાવના દોષને લીધે તે વેન દુષ્ટ થયો. બીજ તો ગુણવાળું હોવા છતાં યોનિનો દોષ તેના કરતાં પણ વધારે બલવાન્ હોવાથી બીજનો ગુણ ઢંકાઈ ગયો, સમવાયી કારણ તો તે-તે અવયવો જુદા જ હતા તેથી વ્યભિચાર થતો નથી"સત્ તરીકે દેખાય છે તેથી બ્રહ્મની જેમ સત્ છે"ં ઠરાવે છે. આ વિકલ્પ એટલે જગત્ની ઉત્તમ સત્પણારૂપ રચના મનથી કલ્પેલી છે, પરન્તુ સત્ય નથી, કારણ કે માત્ર વ્યવહારને લીધે પણ મનથી કલ્પેલી સિદ્ધ થતી હોવાથી તે વસ્તુત: સત્ય છે એમ માનવાનું પ્રયોજન નથી. "આ સંસાર અનાદિ છે અને તે સત્ હોવાથી બધાની માન્યતા છે. તેથી જણાય છે કે તે સત્ જ છે" થાય તેથી "અન્ધોની પરરૂપરાથી શબ્દ યોજેલ છે. ભલે અન્ધોની પરરૂપરા હોય પણ પરરૂપરા એટલે પરરૂપરા અને વળી દેખતાઓની પરરૂપરા છે એવું કંઈ પ્રમાણ આ બાબતમાં નથી. ઊલટું મહાપુરુષોની બુદ્ધિ "આ અસત્ જ છે"્ સત્ છે એમ અમે સ્વીકારીએ છીએ"ે વેદ બધું બ્રહ્મના સમ્બન્ધમાં કહે છે, પરન્તુ તે જગત્ના સમ્બન્ધમાં હોય તેમ લોકો ભૂલે છે"

સન્તોએ સમગ્ર જગત્ને 'તે સત્ છે' એવી બુદ્ધિથી સર્વથા સેવવું નહિ. આ (જગત્) માં 'સત્' હોવાની માન્યતા ભ્રાન્તિથી થયેલી છે તેથી ડાહ્યા પુરુષે સત્ રૂપ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવી ॥36-23॥

વિશેષ : 1. વ્યભિચાર-સદા કાળ નિયમ લાગુ ન પડે, સત્ય ન હોય તેવી સ્થિતિ. દા.ત. "જાડો માણસ બળવાન હોય છે" ૨.અંગ, વેન અને પૃથુરાજા નાં ચરિત્રોમાટે શ્રીમદ્ ભાગવતસ્કધ 4, અધ્યાય 13 થી 23 વાંચવા વિનન્તિ છે.

જગતની સત્યતા ન માનો એનાથી જગતને વિશેષ સેવનાર હશે તે એમ કરતા બંધ થશે પણ જે સ્વભાવથી જ જગતને સેવનાર છે તેને એમ કરતાં કોણ અટકાવશે? તમે કહો છો જગતમાં સત્વ નથી તેમ અમે કહીએ છીએ કે એમાં અસત્વ પણ નથી. જેમ સત્વ સાબિત

થતું નથી તેમ અસત્વ પણ એ જ કારણોથી સિદ્ધ થતું નથી તેથી જ જગતને સત્-અસત્થી જુદા પ્રકારનું માનવું જોઈએ. એની સેવા કરનારને ગુણ ન થાય તેમ દોષ પણ નહિ થાય તો જગતનો ત્યાગ કરવાનું કેવી રીતે સિદ્ધ થશે? એમ કહે ત્યાં કહે છે:

હે ભગવન્! વાસ્તવિક વાત તો એમ છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં આ જગત્ હતું નહિ અને પ્રલય પછી તે રહેશે નહિ. તેથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે વચલા સમયમાં પણ એકરસ આપમાં મિથ્યા જ ભાસી રહ્યું છે. તેથી જ અમે શ્રુતિઓ આ જગત્નું વર્ણન ઉપમા દઈને કરીએ છીએ, (જેમ કે 'રોઝ'નામનું જંગલી પ્રાણી ગાય જેવું છે પણ ગાય નહિ) તેથી દ્રવ્યોની જાતિઓના અવાન્તર ભેદના માર્ગોથી ઉપમાનથી તે જણાય છે. મનના વિલાસરૂપ અસત્ય જગતને પણ જેઓ સત્ય માને છે તેઓ પિંડતો નથી પણ નાસમજ (અણસમજુ) છે ॥37॥

શ્રીસુબોધિનીજી : જો જગત્ને અસત્ સિદ્ધ કરનારું અહીં કાંઈ ન હોત તો એમ કહી પણ શકાત, પરન્તુ "આ જગત્ અસત્ છે, કારણ કે તે અનિત્ય છે. જે અનિત્ય નથી તે અસત્ નથી, જેમકે બ્રહ્મ"યાં-જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં-ત્યાં અગ્નિ હોય"ે દેખાતું નથી, કારણ કે આંખ અને છીપ નો સમ્બન્ધ છીપના વિષે થાય છે, કારણ કે રૂપાની સાથે તેવો સમ્બન્ધ થતો નથી કારણ કે સત્ (જે વસ્તુત: હોય તેવા) પદાર્થોનો જ સંયોગ થાય છે. "પુરુષની ઇન્દ્રિયોનો સત્ (પદાર્થ) સાથે સમ્બન્ધ થાય ત્યારે જે જ્ઞાન બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે" રૂપું તો (છીપ સાથે આંખનો સમ્બન્ધ થતાં ઉત્પન્ન થયેલ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન) ત્યાર પછી બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થાય છે અને દેખાય છે. તેમાં બુદ્ધિ જ કરણ છે તેથી જ્ઞાન જેનું કરણ છે તેવું જ્ઞાન અનુમાન હોવાથી રૂપું અનુમાનનો વિષય થાય છે. વળી 'અન્તરા' મધ્યે પ્રકાશે છે. ઇન્દ્રિય અને પદાર્થ ની મધ્યે જે ભાસે તે મિથ્યા છે. તેવી જ રીતે અહીં પણ જેને જ્ઞાન થાય છે તેના ચૈતન્ય અને બ્રહ્મ ના ચૈતન્યની વચ્ચે જગત્ ભાસે છે તેથી તે મિથ્યા છે. જ્યાં સુધી આ બે ચૈતન્યો પાકી પરીક્ષા ન કરી લે ત્યાં સુધી જગત્ ભાસે છે. તેથી તે (એ બેની મધ્યે જ ભાસે છે) આ બન્ને ચૈતન્યનો વિચાર કરવામાં આવે, (અને) "તે (બ્રહ્મ) તું જીવાત્મા છે. તત્વમસિ"ાય છે તે ભ્રાન્તિથી થાય છે તેમ 'એકરસ' આપમાં જુદા-જુદા પ્રકારે ભાસે છે તે મિથ્યા જ છે એમ જાણવું.

છતાં પણ જગત્ અસત્ છે એમ કેમ સિદ્ધ થશે? કારણ કે તે અસત્ દેખાતું નથી" અસત્ હોવાથી તેની સ્થિરતા ન હોવાથી, વિશ્વાસપૂર્વક સર્વ વ્યવહારો થઈ શકે નહીં તેથી જગત્ને કાં તો સત્ માનવું જોઈએ અથવા સત્થી તથા અસત્થી જુદા પ્રકારનું માનવું જોઈએ"ં એવી વ્યાપ્તિથી પર્વતમાં અગ્નિ છે એમ સાબિત કરે છે. રસોડાનો અગ્નિ અને અને પર્વતનો અગ્નિ એક જ પ્રકારના છે. અનુમાનમાં એ પ્રમાણે છે, ઉપમાનમાં તો પ્રથમ ગાયનું જ્ઞાન થાય છે અને ગવય ગાયના જેવો એટલે ગવયથી ગાય જુદા પ્રકારની છે એવો ભેદ છે.)

ખપુષ્પાદિ સમત્વાદ્ધિ મિથ્યાભૂતં જગદ્યત:।ધિષ્ઠાનાચ્ચ સદ્ભાનં તં કૃષ્ણં નિયતં ભજેત્॥ કા.24॥

આ જગત્ બ્રહ્મજ્ઞની દૃષ્ટિથી બ્રહ્મરૂપ છે છતાં સાધારણ જીવની દૃષ્ટિમાં એ આકાશના કુસુમ જેવું મિથ્યા છે કેમકે એ અન્તરા સૃષ્ટિને જુએ છે. તેથી એ જુએ છે તે પદાર્થ માયિક છે. એનું ભાન તો એનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે તેથી થાય છે. એવા શ્રીકૃષ્ણની સદા ભક્તિ કરવી ॥37-24॥

એમ બે શ્લોકથી ભગવાન્ ભજનીય છે એના વગર અન્યત્ર સત્યત્વ નથી તત્વથી ભગવાન્માં જ સત્યત્વ છે, એ જ ભજનીય છે એમ બે શ્લોકથી ભગવાનના સદ્અંશનો વિચાર કર્યો. હવે ચિદંશનો બે શ્લોકથી વિચાર કરે છે:

તે ભગવદ્રૂપ જ જીવ માયાથી અવિદ્યાને અનુસરીને જીવભાવને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે ગુણજન્ય વૃત્તિઓ ઇન્દ્રિયો દેહોમાં ફસાઈ જાય છે અને તેમને જ અપનાવી લઈ તેમનું સેવન કરવા લાગે છે. આથી તે જડ બની જાય છે અને તેનું ભાગ્ય પરવારી જાય છે અને મૃત્યુને ભેટે છે પરન્તુ તેનાથી ઊલટું આપ સર્પ જેમ કાંચળી ઉતારી નાખે તેમ અવિદ્યાની સાથે કોઈ સમ્બન્ધ રાખતા જ નથી. તેને સદા સર્વદા દ્વાર દૂર જ રાખો છો તેથી આપ સમ્પૂર્ણ ઐશ્વર્યયુક્ત અણિમા વગેરે આઠેય સિદ્ધિઓ સહિત પૂર્ણ તેજોરૂપ ધામમાં બિરાજો છો, કારણ કે આપનું ઐશ્વર્ય અમાપ અને અનન્ત છે ॥38॥

શ્રીસુબોધિનીજી : 'ચિત્' અંશનો આશ્રય કરવો જોઈએ" સ્વીકારીને" ન કરવી કારણ કે સેવા કરવા યોગ્ય તો દોષ દૂર કરી દેવાની શક્તિવાળા અને ગુણનું દાન કરનાર ભગવાન્ જ છે ॥38-25॥

વિશેષ : ત્રીજા સ્કધમાં કાલની સૃષ્ટિ પછી મુક્ત જીવોની સૃષ્ટિ કહેલી છે તેથી "કાલ: કાલ આદિ:" વગેરે વૃક્ષોને લીધે જીવ આપનું જ્ઞાન બિલકુલ ખોઈ બેસે છે તે કેમ દેખાય? એમાં પણ અસત્ પુરુષોને એટલે દેહના અભિમાનવાળાઓને તો દેખાય જ કેમ? "છતાં પણ હૃદયમાં ભગવાન્ છે તેથી વસ્તુ (ભગવાન્) ના સામર્થ્યને લીધે (જેના હૃદયમાં ભગવાન્ છે તેવા જીવની સેવા કરવાથી) ફલ પ્રાપ્ત થશે" ભગવાન્ જ મરણ સુધી દુ:ખ આપી, પછી તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાછળથી કહ્યા તે યોગીઓ ઉપર તો કાલનો પણ અધિકાર ચાલે છે એમ 'અપિ=પણ' શબ્દથી જણાવેલું છે.

જીવેષુ ભગવાનાત્મા સંછન્નસ્તેન તત્ર ન।જનં સર્વથા કાર્યં તતોન્યત્રૈવ પૂજયેત્॥કા.26॥

જીવોમાં ભગવાન્ આત્મારૂપે બિરાજે છે ખરા પણ આપ અત્યન્ત અણછતા (ઢંકાયેલા) છે તેથી સર્વથા જીવોનું ભજન ન કરવું તેથી બીજા (અંશ-જીવ અને અંશી-ભગવાન્ બન્ને પ્રકટ હોય છે તેવા અવતારો) માં (ભગવાનનું) જ પૂજન કરવું ॥39-26॥

એ પ્રમાણે 'ચિત્' અંશવાળા જીવો પૂજા કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાવી નીચેના શ્લોકથી આરમ્ભી બે શ્લોકથી લાકિૅક આનન્દો પણ ભોગવવા યોગ્ય નથી પણ ભગવત્સમ્બન્ધી આનન્દ જ ભોગવવા યોગ્ય છે એમ કહે છે:

આપના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવાવાળો પુરુષ આપના નિમિત્તે પ્રાપ્ત થતાં સુખ તથા દુ:ખ ના ગુણ તથા અવગુણ ના સમ્બન્ધને જો નથી ગણકારતો તો દેહાભિમાનીઓની (વિધિ,

નિષેધ, ચિન્તા, અપકીર્તિ કરનાર) વચનોની પણ તે પરવા કરતો નથી, કારણ કે શ્રવણાદિના અધિકારી મનુષ્યોએ પ્રસિદ્ધ આપ જે ભક્તોના હિતકર્તા અને મોક્ષના દેનાર છો તેમને યુગેયુગમાં દર્રોજ, વ્યાસજી વગેરેએ આપના ગુણોનાં ગાયેલાં ગીતોની પરરૂપરાદ્વારા, પોતાના કર્ણોમાં ભરી દીધા છે અને પછી હૃદયમાં બેસાડી દીધા છે ॥40॥

શ્રીસુબોધિનીજી : સ્મૃતિ વગેરેમાં સ્વભાવથી જ તમામ આનન્દો ભોગવવાની મના ફરમાવેલી છે. જેમ આ લોકમાં ગણિકાઓ સેવન કરવા યોગ્ય નથી તેમ સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ પણ, (સેવન કરવા યોગ્ય નથી) જેમ આ લોકમાં કાલ વગેરેના નિયમોનું પાલન કર્યા વિના ભોગ ભોગવવામાં આવે તો શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ થી વિરુદ્ધ કાર્ય થાય તેમ સ્વર્ગ લોકમાં પણ એવું થાય એમ જાણવું. જેમ (બે લગામ ભોગ ભોગવવાથી) અહીં અપકીર્તિ થાય તેમ ત્યાં પણ (અપકીર્તિ થાય). તેથી તમામ સુખનો અનુભવ કરવાની મના ફરમાવેલી છે. તેથી મના કરેલા કાર્યનું આચરણ કરવાથી દરેક પ્રકારે દુ:ખ થતું હોવાથી બધું જ સુખ દુ:ખ મિશ્રિત છે તેથી એ સુખ ભોગવવા યોગ્ય કેમ ગણાય? ભગવાન્ સમ્બન્ધી આનન્દ તો બધાએ ભોગવવા યોગ્ય છે. એમાં ઉપર જણાવેલા દોષો સમ્ભવતા નથી કારણ કે અહીં (આ લોકમાં) જ ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં, ભોગ વગેરે ભોગવવાથી દુ:ખ, નિન્દા, ચિન્તા વગેરે થતાં નથી એ અર્થ શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી કહે છે કે જો 'ત્વદવગમી' આપને જાણનાર 'ભવદુત્થશુભાશુભયો:' આપના નિમિત્તે પ્રાપ્ત થયેલ સુખ અથવા દુ:ખ ના ગુણ અથવા અવગુણ ને ન જાણે (તો દેહાભિમાનીઓની વાણીને પણ જાણતો નથી) જેમ જાર (સ્ત્રી ઉપર) ઘણો સ્નેહ રાખતો હોય ત્યારે સ્ત્રી એને માટે ગમે તેટલું દુ:ખ ઉઠાવતી હોય તો પણ તેને તે દુ:ખ માનતી નથી અથવા જેમ રાજાનો સેવક રાજાને કસ્તુરી વગેરેના લેપ કરતો હોય ત્યારે પોતાને એનો લેપ થતો હોવા છતાં પોતે તેને સુખ માનતો નથી તે પ્રમાણે જેમ ભગવાનના મહાન વૈભવનો સેવક તરીકે એમની સાથે અનુભવ કરતો હોવા છતાં (સેવક) એને સુખ માનતો નથી તેમ ભગવાનની સેવા કરવામાટે ઘણુંય દુ:ખ પ્રાપ્ત થતાં એને પણ જો દુ:ખ

ન માને તો શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ, નિષેધ, ચિન્તા, અપકીર્તિ વગેરે પ્રાપ્ત કરાવનારાં વાક્યો પણ એને અસર કરતાં નથી. વાસ્તવિક રીતે એ વાક્યો 'દેહભૃતાં' દેહના અભિમાનવાળા લોકોના સમ્બન્ધમાં કહેલાં છે તેથી આ લોકમાં જ ભગવાનનો સમ્બન્ધ થતાં એ ભગવત્સેવકના બધા ઉપદ્રવો જતા રહે છે. બીજાને તો સાધારણ પણ સુખ અથવા દુ:ખ નો અનુભવ થતાં રાગ અથવા દ્વેષ ઉત્પન્ન થતા હોવાથી પ્રાણીઓનાં સમ્બન્ધવાળા શાસ્ત્રમાં કરેલ વિધિ (આજ્ઞા) અથવા નિષેધ (મના) નાં વાક્યો પણ લાગુ પડે છે એ સ્પષ્ટ છે. એ પ્રમાણે ભગવત્સમ્બન્ધ સ્પષ્ટ થાય કે તરત જ સુખ થાય છે, બીજી રીતે નહીં એ સ્પષ્ટ છે. "સુખ અથવા દુ:ખ પ્રાપ્ત થતાં આપને જાણનાર પુરુષને રાગ અથવા દ્વેષ કેમ થતા નથી? અથવા તેની અપકીર્તિ વગેરે કેમ થતાં નથી?" સેવકની નિન્દા કરતું નથી તેથી ભગવાનના સેવક જ નિર્દોષ સુખ ભોગવનાર છે, બીજો કોઈ નહીં એમ જણાવેલું છે ॥40॥

સુખસેવાપરો યસ્તુ સ આનન્દં હરિં ભજેત્।ન્યથા સુખસમ્પ્રેપ્સુ: સર્વથા દુ:ખમાપ્નુયાત્॥ કા.27॥
સુખ અને સેવા ના પ્રયોજનવાળો જે હોય તેણે આનન્દ સ્વરૂપ હરિની ભક્તિ કરવી. એ સિવાય બીજી રીતે સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો પુરુષ સર્વથા દુ:ખ પ્રાપ્ત કરે છે ॥40-27॥

વળી સુખ પણ તે જ સેવવું કે જે સુખ નશ્વર ન હોય. દેશ અને કાળ થી જેનો પરિચ્છેદ થતો હોય તેવું સુખ તો સર્વથા સેવવું નહીં. એ જ વાત કહે છે:
સ્વર્ગાદિ લોકોના અધિપતિ બ્રહ્માજી વગેરે પણ આપના આનન્દના અન્તને પામી શક્યા નથી. નવાઈની વાત તો એ છે કે આપ પણ આપના સ્વરૂપનો પાર પામી શક્તા નથી, કારણ કે જ્યારે અન્ત છે જ નહીં ત્યારે કોઈ તે પામી કેવી રીતે શકે? હે પ્રભો! જેવી રીતે આકાશમાં હવાથી ધૂળનાં રજકણો ઊડતાં રહે છે તેવી જ રીતે આપ (નાં રોમના છિદ્ર) માં (ઉત્તરોત્તર સાત) આવરણો સહિત કરોડો કાલ સાથે ખચીત જ અસંખ્ય બ્રહ્માંડો એકીસાથે ગોથાં ખાધા કરે છે. અમે શ્રુતિઓ "આ નથી, આવા નથી, આટલા નથી" સર્વજ્ઞપણામાં ઊણપ આવતી નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનના આનન્દને કાલની અવધિ નથી એમ કહી "આપમાં બ્રહ્માંડોના બ્રહ્માંડો આવરણો સહિત ઘૂમતાં રહે જ છે" પામે છે, અર્થાત્ ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવે છે. જેમ અનન્ત વૃક્ષોનાં અસંખ્ય ફલો ભૂમિ ઉપર પડે છે પણ ભૂમિના એક હજારમા ભાગને પણ તેઓ ઢાંકી શક્તા નથી તેમ શ્રુતિઓ વાસ્તવિક રીતે મેરુસર્ષપન્યાયથી ('મેરુ' પર્વતનું નામ છે. 'સર્ષપ એટલે રાઈનો દાણો. પર્વતનો રાઈના દાણા જેટલો અંશ જણાવવામાં આવે ત્યારે તે 'મેરુસર્ષપ' ન્યાય કહેવાય છે.) ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવે છે. એ પ્રમાણે શ્રુતિઓ વિધિના (અમુક વસ્તુ આવી છે એ વિધિનો પ્રકાર.) પ્રકારથી ભગવાનનું સ્વરૂપ જણાવે છે એમ કહી, "એટલાપણું જ નથી એમ જણાવીને આપમાં લય પામતી" કરેલો અર્થ છે એમ સૂચવેલું છે અને વેદો ભગવાનનો એ પ્રમાણે બોધ કરે છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાટે ભગવાને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરેલી છે તેથી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી એમ જાણવું કે બધા વેદો ઉપર જણાવેલા પ્રકારે ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવે છે. એ પ્રમાણે શ્રુતિઓ ગુણ જણાવવાની શક્તિવાળી હોવા છતાં, નિર્દેશ ન થઈ શકે તેવા બ્રહ્મને પણ સાક્ષાત્ જણાવે છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. આ વિષયને લગતી મૂળ શ્રુતિઓ જેમને વિષે વિવાદ થયેલો છે તે જિજ્ઞાસુએ પોતે જોઈ લેવી. બહુ વિસ્તાર થઈ જાય તેવા ભયથી લખેલી નથી. એ પ્રમાણે શ્રુતિઓએ જણાવેલો અર્થ ગૂઢ છતાં લખ્યો છે ॥41॥
કૃષ્ણાનન્દ: પરાનન્દો નાન્યાનન્દસ્તથાવિધ:।ેદા અપિ ન તચ્છક્તા: પ્રતિપાદયિતું સ્વત:॥ કા.28॥
કૃષ્ણાનન્દ ઉત્તમમાં ઉત્તમ આનન્દ છે, બીજો કોઈ આનન્દ તેવો નથી. વેદો પણ સ્વસામર્થ્યથી તેનું પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ નથી (તો બીજાનું તો શું ગજું?) ॥41-28॥
ઇત્યેવં શ્રુતિગીતાયા: સંક્ષેપેણ નિંપિત:।
અર્થરાશિ: સમુદ્રો હિ યથાંગુલ્યા નિંપ્યતે॥કા.29॥

આવી રીતે જેમ સમુદ્રને આંગળીથી દેખાડવામાં આવે તેમ શ્રુતિગીતાના અર્થના સમૂહને *સંક્ષેપથી કહ્યો ॥41-29॥

વિશેષ : રાત દિવસનાં ત્રીસ મુહૂર્ત હોય છે. એટલે 1 મુહૂર્ત=48 મિનિટ. રાત્રિનાં છેલ્લા બે મુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે ચક્રવર્તી સમ્રાટને ભાટચારણો આવીને તેની કીર્તિનું વર્ણન કરી જગાડે તેવી રીતે શ્રુતિઓ ભગવાનનો પ્રબોધ કરે છે, આપને જગાડે છે. ભાટચારણો જેવી રીતે સમ્રાટ પાસે અધિક દ્રવ્યની આશા કરે છે તેમ શ્રુતિઓ પણ ભગવાન્ પાસે અધિક ફલની અપેક્ષાએ પ્રબોધ કરે છે. આ પ્રબોધ આપના ચિહ્નોથી કરે છે. તત્વો જ ભગવાનનાં ચિહ્નો છે જેમનું બીજું નામ વીર્ય અથવા પરાક્રમ છે. તત્વો અઠ્ઠાવીસ છે તેથી અઠ્ઠાવીસ શ્લોકથી પ્રબોધ કરે છે. શ્રુતિગીતાના પહેલા ચાર શ્લોકમાં તો ચાર તત્વોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે પ્રમાણે ક્યા શ્લોકમાં ક્યું તત્વ છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાય તે માટે નીચે વિગતે સમજ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે:

તત્વો ભગવાનના ભાવરૂપ છે અને ભગવાન્ જેમનું કારણ છે તેવાં છે. વેદો કહે છે કે આ તત્વો ભગવાને રચેલાં છે તેથી તત્વો અઠ્ઠાવીસ હોવાથી વેદ અઠ્ઠાવીસ પ્રકારના છે. પ્રજાનું પાલન એ રાજાને અધીન છે. તેથી ભાટચારણો રાજાને જગાડે છે. રાજા જાગીને પ્રજાપાલન કરે. તેવી રીતે શ્રુતિઓ ભગવાનનો પ્રબોધ કરે છે. તત્વો નિવૃત્તિરૂપ છે એટલે કે તેઓ મોક્ષમાટે ઉપયોગી સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરે છે. ભાટચારણો સમ્રાટને જગાડતી વખતે કદાચ અતિશયોક્તિ કરે, શ્રુતિઓ તો ભગવાનના જે ગુણો વેદોમાં જણાવેલ છે તે જ કહે છે.

ઉપરના શ્લોક 14 થી 41 સુધી શ્લોકોનાં શ્રુતિઓએ કહેલાં વાક્યો સુનન્દન માત્ર ફરી બોલી ગયા. તેથી "વ્યાખ્યાન વિના તે વાક્યોનો અર્થ સમજી શકાયો કે નહિ”

શ્રીનારાયણે કહ્યું : (નારદજીને નારાયણે કહ્યું ત્યાં સાંભળનાર બ્રહ્માજીના પુત્રો છે. સમ્પૂર્ણ શ્રુતિગીતાનો સંક્ષેપમાં અર્થ નારાયણ કહે છે) 'આત્મા' એટલે જીવને શ્રુતિગીતાનો ઉપદેશ આપેલ છે. "ભગવાન્ જ પુરુષાર્થ રૂપ છે. એ જ સેવા કરવા યોગ્ય છે''

નારદજીને અહીં જાણવાની ઇચ્છા થઈ કે આવો બીજો પણ અર્થ હશે તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે: સમગ્ર વેદો, પુરાણો અને ઉપનિષદો નું મન્થન કરતાં જે સાર નીકળ્યો તે આ શ્રુતિ ગીતામાં કહ્યો. તેથી એ રસ છે. એ રસ પ્રથમ તેમાં રહ્યો હતો પછી પૂર્વે થયેલ મહાત્માઓએ (સનકાદિકે) એમાંથી જુદો કાઢ્યો. એમ કરવાનું પ્રયોજન કહે છે કે એ મહાત્માઓ છે તેમને પરોપકાર કરવો એ જ કાર્ય હોય છે તેથી જગતના ઉદ્ધારમાટે એમની કૃતિ છે ॥43॥

અર્થ: સ્થલત્રયે ગૂઢ: પુરાણોપનિષચ્છૃતૌ।
સર્વત: સારમેતદ્ધિ સમુદ્ધૃતમિહોચ્યતે॥(કા.)

ગૂઢ અર્થ પુરાણો, ઉપનિષદો અને શ્રુતિઓ-આ ત્રણ સ્થલોએ રહેલો છે. બધાંમાંથી આ સાર કાઢેલો છે એમ અહીં કહેલું છે તેથી બીજો કોઈ સારાંશ નથી એમ કહેવા આ જણાવે છે. એમ શ્રુતિગીતાનું માહાત્મ્ય કહીને નારદજીને નારાયણ ભગવાન્ વિશેષ ઉપદેશ કરે છે: હે બ્રહ્મના વારસદાર દેવર્ષે! મનુષ્યોની કામનાઓનો નાશ કરનાર આ તને આપેલ અણમોલ ઉપદેશને શ્રદ્ધાપૂર્વક ધારણ કરી તું ઇચ્છા પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર ફરતો રહે ॥44॥

શ્રીસુબોધિનીજી : બ્રહ્માજીનો પુત્ર બ્રહ્મનો વારસો પ્રાપ્ત કરનાર થાય. અહીં તો બ્રહ્મસમ્બન્ધી જ વારસો નારદજીએ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેથી ખાસ કરીને આ સમ્બોધન "બ્રહ્મદાયાદ બ્રહ્મનો વારસદાર''

આ ઉપદેશ નારદજીના હૃદયમાં ઊતર્યો એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી આરમ્ભી તેમનીકથા કહે છે:

શ્રીશુકદેવજી કહે છે : હે રાજન્! એ પ્રમાણે ગુરુએ આપેલ ઉપદેશને શ્રદ્ધાથી ગ્રહણ કરી, સંયમી, સન્તોષ પામેલા, સાંભળેલું યાદ રાખી શકનારા, વીરવ્રતી (નારદજી) મુનિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું: ॥45॥

શ્રીસુબોધિનીજી : જો કે નારદજીએ ઘણાં વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યા હતાં, છતાં પણ આ વ્યાખ્યાનમાં તેમને ઘણી શ્રદ્ધા થઈ. "આત્મવાન્ સંયમી''

નીચેના શ્લોકમાં નારદજી પોતાના ગુરુને નમસ્કાર કરે છે:

દેવર્ષિ નારદજીએ કહ્યું : હે ભગવન્! આપ સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છો. આપનું સ્વરૂપ પરમ પવિત્ર છે. આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના પરમ કલ્યાણ-મોક્ષને માટે કમનીય કલાવતાર ધારણ કરતા રહો છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું ॥46॥

શ્રીસુબોધિનીજી : શ્રીકૃષ્ણ નારાયણનું સ્વરૂપ છે. નારાયણરૂપથી શ્રીકૃષ્ણે જ અવતાર લીધેલો હોવાથી, શ્રીકૃષ્ણ મૂલ (સ્વરૂપ) છે. જો કે "તાવિમૌ વૈ ભગવતો હરેરંશાવિહાગતૌ''

માહાત્મ્યં બહુધા જ્ઞાત્વા જીવાનાં ચ ગતિં પરામ્।
સર્વં ત્યક્ત્વા વિધાર્યૈતન્ નિત્યં કૃષ્ણં સ્મરંશ્ચરેત્॥(કા.)

શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય ઘણા પ્રકારે જાણીને તથા જીવોની ઉત્તમ ગતિ શ્રીકૃષ્ણ છે એમ જાણીને, બધું છોડી દઈ આ (શ્રુતિગીતાનો અર્થ) ધારણ કરી સદા શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરતાં ફર્યા કરવું. (કારિકા)

આટલો જ ઉપાખ્યાનનો અર્થ છે એમ જાણીને નારદજી શ્રીકૃષ્ણને જ નમી પડે છે. 'અમલમૂર્તયે' એ શબ્દથી, શ્રીકૃષ્ણ અવતાર હોવાથી તેમનામાં દોષ હશે એવી બુદ્ધિ ન રાખવા જણાવેલ છે. અથવા "પવિત્ર (પુરુષો) માં બિરાજે છે સ્વરૂપ જેમનું"

ગુરુને નમસ્કાર કરવા જોઈએ તે નારદજીએ કેમ ન કર્યા?"

એવી રીતે આદ્ય ઋષિને તથા તેમના મહાત્મા શિષ્યોને નમસ્કાર કરી ત્યાંથી નારદજી મારા પિતા દ્વૈપાયનના સાક્ષાત્ આશ્રમમાં ગયા ॥47॥

શ્રીસુબોધિનીજી : એવી રીતે (શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરીને) જ તે (નારાયણ) ને નમસ્કાર કર્યા, કારણ કે તે નારાયણ આદ્ય ઋષિ છે તેથી હું શ્રીકૃષ્ણ છું એવું પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે અને તેમના શિષ્યો તેમને (શ્રીકૃષ્ણ છે એમ) જાણે છે, કારણ કે વસ્તુના સ્વરૂપને મહાત્માઓ જાણે છે. બહિર્મુખો જાણતા નથી. "આ માત્ર બીજાનો મત (જો કે સનન્દને આ કહ્યું તેથી (વ્યાસજીનો નહિ પણ) બીજાનો આ મત થયો, છતાં પણ આ મત વ્યાસજીને માન્ય છે તેથી આ મતાન્તરભાષા (બીજાના મતની ભાષા) નથી એવો ભાવ છે.) હશે"

ભગવાન્ વેદવ્યાસે તેમનો યથોચિત સત્કાર કર્યો. તે આસન સ્વીકારી બેસી ગયા. ત્યાર બાદ નારદજીએ ભગવાન્ નારાયણના મુખથી સાંભળ્યું હતું તે બધું મારા પિતાજી વ્યાસજીને સંભળાવ્યું ॥48॥

શ્રીસુબોધિનીજી : પછી વ્યાસજીએ તેમનો સત્કાર કર્યો. પૂજા અને આસન સ્વીકારી, નારદજીએ નારાયણના મુખે સાંભળેલ ગૂઢ અર્થ (તેમને) કહ્યો. તેમની (વ્યાસજીની) પાસેથી પરમ્પરાથી પ્રાપ્ત થયેલ તે અર્થ મેં પણ તમને કહ્યો. આ વિચાર પ્રમાણે જ જેમ નિર્ગુણ (બ્રહ્મ) માં મન પ્રવેશ કરે તેમ કરવું જોઈએ. ભાવ એવો છે કે ભગવાને જો તને (પરીક્ષિતને) એવી બુદ્ધિનું દાન કર્યું હશે તો તારું મન નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરશે ॥48॥

આ પ્રમાણે મન અને વાણી થી અગોચર અને સમસ્ત પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું વર્ણન શ્રુતિઓ કેવી રીતે કરે છે અને મન તેમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે તે હે રાજન્! મેં તમારી આગળ વર્ણન કર્યું. આ જ તો તમારો પ્રશ્ન હતો ॥49॥

શ્રીસુબોધિનીજી : આ અર્થ ન સમજવાથી "મેં પૂછ્યું હતું કંઈ અને ઉત્તર આપ્યો કંઈ" શ્રુતિગીતામાં કહેલો અર્થ સહેલાઈથી સમજી શકાય તે માટે શ્રીશુકદેવજી પોતે પણ ફરીથી ટૂંકાણમાં નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ભગવાન્ જ આ વિશ્વના હિતચિન્તક છે. આપ જ તેના આદિ મધ્ય અને અન્તરૂપ છે. આપ જ પ્રકૃતિ, જીવ અને વશ રાખનાર સમર્થ કાલ છે. આપ જ તેને ઉત્પન્ન કરી વેદ સાથે

તેમાં પ્રવેશ કરી જુદાં-જુદાં શરીરો બનાવે છે અને તેમને વશ રાખે છે; સૂઈ ગયેલો પુરુષ જેમ દેહને ભૂલી જાય તેમ તેમને પ્રાપ્ત કરી પ્રકૃતિને અનુસરનારો પુરુષ અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી દે છે એટલે અવિદ્યાનું જરા પણ સ્મરણ તેને રહેતું નથી. આપે કેવલપણાથી જન્મમરણના કારણરૂપ યોનિનો નાશ કરી દીધેલ છે. આપ ભયરહિત છે એટલું જ નહિ. બીજાને પણ અભય બનાવી દે છે. આવા ભગવાન્ હરિનું નિરન્તર ધ્યાન ધરવું ॥50॥

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણીને ભગવાનનું ભજન કરવું એમ હોવાથી શ્રુતિ ગીતાના બે અર્થ છે:1.ભગવાનનું માહાત્મ્ય અને ભગવાનનું ભજન. તે પૈકી ભજનનું નિરૂપણ કરનારી બધી શ્રુતિઓને એકત્ર કરી કહે છે કે ‘ધ્યાયેદજસ્રમ્’ "નિરન્તર ધ્યાન કરવું”

હવે ઉત્તરાર્ધથી આરમ્ભી ભગવાન્માં ત્રણ દોષો નથી એમ કહે છે. 1. જીવો પણ (ભગવાનને) પ્રાપ્ત કરી એટલે ભાવનાવડે મનથી પણ પ્રાપ્ત કરી ‘અજાં જહતિ’ અવિદ્યાને દૂર કરે છે. "ત્યારે તો (જીવો ભગવાનનું) સ્મરણ કરવાથી જ મુક્ત થઈ જતા હશે અને તેમ હોય તો તેઓ ફરીથી દેહ ગ્રહણ કરતા નહિ હોય” કેવલપણાને લીધે ‘નિરસ્તા’ નાશ કરેલો છે ‘યોનિ:’ (જન્મ-મરણનું) કારણ બનેલી યોનિનો જેણે એ વિશેષણથી (ભગવાન્માં) સાક્ષાત્ દોષ નથી એમ કહે છે. બધું જ ભગવાન્ છે તેથી (ભગવાન્થી) વધારાની યોનિ (પ્રકૃતિ પદાર્થ છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે તે મત પ્રમાણે પણ તે (પ્રકૃતિ) પણ ભગવદ્રૂપ હોવાથી તે વધારાનો પદાર્થ નથી એવો ભાવ છે.) ક્યાંથી હોય? 3. ‘અભયમ્’ ‘ભયરહિત’ એ શબ્દથી ભગવાન્માં ત્રીજો દોષ નથી એમ કહેલું છે. (ભગવાન્) પોતે ભય વિનાના છે અને બધાનોય ભય દૂર કરનારા છે. એ પ્રમાણે ભગવાન્ દોષરહિત અને ગુણપૂર્ણ હોવાથી તે પોતે જ પરમાનન્દ આપે છે અને દુ:ખ દૂર કરે છે તેથી બધાએ તેમનું જ ભજન કરવું જોઈએ તેવો અર્થ છે. ॥50॥

ઇતિ શ્રીભગવત દશમસ્કધધમાં (છેલ્લા પાંચમાં ગુણ પ્રકરણનો યશરૂપ ત્રીજો) શ્રુતિઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી "જીવે ભગવાનની ભક્તિ કરવી”

અધ્યાય 88 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 85

નિર્દોષ લક્ષ્મી નિત્ય ભગવાન્ પાસે જરહે છે

પ્રકરણ 5 ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય 4

વિશેષ : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાની સગી બહેન સુભદ્રાનું હરણ કરાવ્યું. આવા શ્રીકૃષ્ણ મૂલ બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે એવી શંકા કરનારાના સન્દેહને શ્રીકૃષ્ણ અલૌકિક છે એમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી ગયા અધ્યાયમાં જણાવી દૂર કર્યો. એ સન્દેહ દૂર થતાં શ્રીકૃષ્ણ સૌથી મહાન છે તેમ અનુભવપૂર્વક જણાયા. આવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ વિષે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોનો વ્યવહાર પણ તેવા જ પ્રકારનો થાય છે. જેવી રીતે શ્રુતિઓ પર્યવસાનવૃત્તિથી ભગવાનને ગ્રહણ કરે છે એમ કહેલું છે તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયો પણ પર્યવસાન વૃત્તિથી જ શ્રીકૃષ્ણને ગ્રહણ કરે છે. જેમ અલૌકિક શબ્દ (વેદાદિ) ભગવાનને જ લાગુ પડે છે તેમ અલૌકિક ઇન્દ્રિયો પણ ભગવાન્માં જ પર્યવસાન પામે છે. તેથી જ શ્રીભાગવત 10।। "પીત્વા મુકુન્દ મુખ સારઘમક્ષિભૃંગૈ:”

દેવાસુરમનુષ્યેષુ યે ભજન્ત્યશિવં શિવમ્ -॥

પ્રાયસ્તે ધનિનો ભોજા ન તુ લક્ષ્મ્યા: પતિં હરિમ્ ॥1॥

રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો:દેવ, અસુર અને મનુષ્ય ભજન કરે છે તેમાં લક્ષ્મીની શોભા વગરના શિવજીને ભજનાર ભક્તો ઘણું કરીને ધનવાળા અને ભોગ ભોગવનાર હોય છે જ્યારે ॥1॥

એ બન્ને સમર્થ છે છતાં બન્નેના શીલ વિરુદ્ધ છે. એકની પાસે લક્ષ્મી નથી તે પોતાના ભક્તોને લક્ષ્મી અને ભોગ આપે છે. જ્યારે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીના પતિ ભક્તોને લક્ષ્મી અને ભોગ આપતા નથી, આનું કારણ શું એ આપ કહો ॥2॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : શિવજી સદા પોતાની ઘોરરૂપ શક્તિ (શિવા) ની સાથે જ હોય છે. અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો છે. સાત્વિક, રાજસ અને તામસ. અહંકાર ગુણોથી વીંટાયેલો હોવાથી શિવજી પોતે પણ એવા થયા* ॥3॥

વિશેષ : શાન્ત સ્વરૂપવાળા શિવજી પ્રલય કરનારી શક્તિનો એક ક્ષણ પણ ત્યાગ કરે તો તે ઘોર શક્તિ પ્રલય કરી નાખે. જો શિવજી કાલકૂટ ઝેરને કંઠમાં ન રાખે તો તે સર્વ વસ્તુઓના દોષનું આધિદૈવિક રૂપ હોવાથી તેનો શિવજીથી ત્યાગ થતાં, બધી વસ્તુઓમાં દોષ વ્યાપી જતાં અન્ન વગેરેનું ભોજન કરવાથી બધા મરણ પામે. જો તે સર્પોને ધારણ ન કરે તો બધાય પુરુષો સર્પથી વીંટાઈ જઈ તેનાથી મરણ પામે. શિવજી તેમના આધિદૈવિક સર્પોનો નિરોધ કરી (રોકી રાખી) તેમને પોતાની પાસે રાખે છે તેથી તે સર્વ કોઈને હણતો નથી એમ સૂચવ્યું છે. એ પ્રમાણે અગ્નિને ધારણ કરે છે કારણ કે તેમ ન કરે તો તે બધાને બાળી નાખે. ચન્દ્રને ધારણ

ન કરે તો તે બધાનો ક્ષય કરી દે. વસ્ત્રો સર્વ દેવતામય હોવાથી લોકોને પીડા કરનારાં નથી તેથી શિવજી વસ્ત્રો ધારણ કરતા નથી. "વાઘનું ચર્મ તે મૃત્યુનો વર્ણ છે” પ્રમાણે વાઘનું ચામડું તો પ્રાણીઓનાં મૃત્યુને રોકી રાખવા ધારણ કરે છે. ગંગાજી માત્ર સ્પર્શથી દોષરૂપ પહેલાંના

દેહને દૂર કરી ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કરાવી દે છે તેથી જો ગંગાજીને રોકી ન રાખે તો ગંગાજી અધિકારી-બિન અધિકારી બધાને ફલ આપી દે. "કેશો વાદળાં છે”

તેમાંથી સોળ વિકારો થયા. મહાદેવ સોળ રૂપ થયા. જે મનુષ્ય આ સોળમાંથી ગમે તે એકનો આશ્રય કરે તે તમામ વિભૂતિઓનું ફલ ભોગવે છે ॥4॥

"લક્ષ્મીયુક્ત વિષયો ઉત્તમ છે કે અધમ? જો ઉત્તમ હોય તો ભગવાન્ પોતાના ભક્તોને કેમ આપતા નથી? જો અધમ હોય તો પોતે કેમ ભોગવે છે?”

યજ્ઞ કર્યા પછી ભગવાનના ધર્મોની કથા શ્રવણ કરવી એવી શાસ્ત્રોની આજ્ઞા છે. તે મુજબ ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞો પૂરા થયા ત્યારે તમારા દાદા યુધિષ્ઠિરે ભગવાનના ગુણો સાંભળતાં શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો ॥6॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર છે. મનુષ્યોને મોક્ષ આપવાને માટે જ આપે યદુકુલમાં અવતાર લીધો હતો. સેવાનિષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેમને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો ॥7॥

ભગવાન્ બોલ્યા : હું જેના ઉપર કૃપા કરું છું તેનું ધન ધીરે-ધીરે હરી લઉં છું. જ્યારે એ મારો ભક્ત ધનહીન થાય ત્યારે તો એના સ્વજનોથી પણ દુ:ખી દેખાય એટલે સ્વજનો તેનો ત્યાગ કરે છે. એમાં પોતાનો સ્વાર્થ ન દેખાતાં તેને છોડી દે છે ॥8॥

પછી તે ધન કમાવામાટે પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે તેનો તે પુરુષાર્થ પણ નિષ્ફળ બનાવી દઉં છું. આ પ્રમાણે વારંવાર નિષ્ફળ જવાથી તેનું મન સંસારથી વિરક્ત થઈ જાય છે. પછી મારા ભક્તો સાથે તે મૈત્રી કરે છે અને તે વખતે હું મારી મેળે જ તેના ઉપર અનુગ્રહ કરું છું ॥9॥

તે મારો અનુગ્રહ પરમ સૂક્ષ્મ, કેવલ ચિત્, અનન્ત બ્રહ્મભાવ છે. તેથી ઘણા કષ્ટથી પ્રસન્ન કરી શકાય તેવા મને છોડી દઈ માણસ બીજાનું ભજન કરે છે. અહીં આ ક્રમ છે:પહેલાં ભગવદ્ ભક્તોની સાથે થયેલ મૈત્રીથી તે મારા સેવક સમાન થાય છે. પછી ભક્તોના સંગથી અથવા મારા (ભગવાન્) થી તેના જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તે એકલો જ મારું ભજન કરે છે. શબ્દ બ્રહ્મનો ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ જણાવવા ‘પરમ’શબ્દ યોજેલ છે. કાર્યનો ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ જણાવવા ‘સૂક્ષ્મ’શબ્દ વાપર્યો છે. ગુણવાળા પદાર્થનો ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ જણાવવા "ચિન્માત્ર કેવલ ચિત્”

"બીજો દેવ પણ એવો હોય તો આપમાં ઉત્તમતા શી? એવી શંકા થાય તો કહે છે કે પછી જલદી પ્રસન્ન થઈ જનારા (દેવો) પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલ રાજ્યની લક્ષ્મીથી ઉદ્ધત થઈ ગયેલા તેઓ પ્રમાદી અને ઉન્મત્ત થઈ જાય છે અને પોતાને વરદાન આપનાર દેવતાઓને પણ ભૂલી જાય છે તથા તેમનો તિરસ્કાર કરે છે ॥11॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ, (દુર્ગા, ગણેશ) વગેરે શાપ અને વરદાન આપવામાં સમર્થ છે; પરન્તુ તેમાં મહાદેવજી અને બ્રહ્માજી જલદી પ્રસન્ન અથવા રુષ્ટ થઈ જઈ વરદાન અથવા શાપ દઈ દે છે. પરન્તુ વિષ્ણુ ભગવાન્ તેવા નથી ॥ 12॥

આ વિષયમાં પ્રાચીન ઇતિહાસના જાણકારો કહે છે કે મહાદેવજી એકવાર વૃકાસુરને વરદાન આપી આફતમાં આવી પડ્યા હતા ॥13॥

(હિરણ્યાક્ષના પુત્ર) શકુનિના દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પુત્ર 'વૃક'નામના અસુરે રસ્તામાં નારદજીને જોઈને તેમને પૂછ્યું, "ત્રણ દેવોમાં સૌથી જલદી પ્રસન્ન કોણ થઈ જાય છે?"

તેમણે જણાવ્યું 'મહાદેવજી' અને કહ્યું "તું તેમની ઉપાસના કર. તારી ઇચ્છા તરત સફળ થશે કારણ કે થોડાજ ગુણથી તેઓ પ્રસન્ન થઈ જાય છે અને થોડા જ દોષથી ગુસ્સે થાયછે"

રાવણ અને બાણાસુરે ભાટ ચારણોની જેમમહાદેવજીની (ભક્તિપૂર્વક નહિપણ સપડાવવાના દુષ્ટ હેતુથી) માત્ર થોડી સ્તુતિજ કરેલી. તેટલાથીજ તેઓ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયા અને તેમને અતુલ્ય ઐશ્વર્ય આપી દીધું. બાદમાં તેમને બન્નેના પહેરેગીર બનવું પડેલ હોવાથીતેઓ સંકટમાં પણ આવી પડ્યાહતા ॥16॥

નારદજીનાં વચનો સાંભળી વૃકાસુર કેદારક્ષેત્ર (કેદારતીર્થનું જલ પેટમાં જતાં ત્યાં લિંગો પ્રકટ થાય છે તેવું તે પવિત્ર છે.) (અતિ શુદ્ધ હિમાલય) માં ગયો અને અગ્નિને મહાદેવજીનું મુખ માની પોતાના શરીરમાંથી માંસ કાપી-કાપી તેમાં હવન કરવા લાગ્યો ॥17॥

આ પ્રમાણે છ દિવસ સુધી ઉપાસના કરવા છતાં પણ જ્યારે તેને દેવનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન ન થયાં ત્યારે તે હતાશ થઈ ગયો. સાતમે દિવસે કેદાર તીર્થમાં સ્નાન કરી પોતાના ભીંજાયેલા વાળવાળું મસ્તક હથિયારથી કાપવા લાગ્યો ॥18॥

હે પરીક્ષિત! શિવજી મહાકારુણિક ('મહાકારુણિકઃ'-બીજાનું દુ:ખ દેખીને જે દુ:ખી થાય તે કારુણિક (દયાળુ). બીજાના ઉપર દુ:ખ આવવાની સમ્ભાવના માત્રથી જે દુ:ખિત થાય તે મહાકારુણિક) છે. "રુદ્ર, પધારો, આ બલિ ગ્રહણ કરો, સ્વાહા" હસ્તોથી તેના બન્ને હાથ પકડી લીધા અને માથું કાપતાં તેને રોકી દીધો. શિવજીનો સ્પર્શ થતાં જ વૃકાસુરના અંગો પહેલાં હતાં તેવાં જ પૂર્ણ થઈ ગયાં ॥19॥

વિશેષ : ધૂજટિ : ધૂળ જેવી જટાવાળા (શંકર). શંકરની જટા ધૂસરવર્ણી છે. દેવોને દુર્લભ મહામોલો મનુષ્ય દેહ મળવા છતાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કર્યા વિના લોકો વૃથા મરી રહ્યા છે તેનો આઘાત જીરવી ન શકાવાથી શંકર સ્મશાનની ધૂળમાં વ્યાકુલ થઈને આળોટે છે તેથી તેમની જટા ધૂસરવર્ણી (ધૂળના રંગની) થઈ ગઈ છે.

શિવજીએ કહ્યું : હે અંગ! હવે બહુ કર્યું, હવે બસ છે. તારી ઇચ્છા હોય તે વર માગી લે. હું વર આપવાને તૈયાર છું. જે મારે શરણે આવે છે તેને હું પ્રસન્ન થાઉં છું. તેં તો તારા દેહને વૃથા દુ:ખ આપ્યું. આટલું કરવાની જરૂર નહોતી ॥20॥

હે પરીક્ષિત! અત્યન્ત પાપી વૃકાસુરે સમસ્ત પ્રાણીઓને ભયભીત કરી દેનારું વરદાન માગ્યું કે "જેના માથા ઉપર હું હાથ મૂકું તે મરણ પામે"

હે પરીક્ષિત! તેની આ યાચના સાંભળી ભગવાન્ રુદ્ર (રુદ્ર : પ્રાણીનું દુ:ખ દેખી જે રોઈ પડે તે રુદ્ર. પ્રાણિનો દુ:ખં દૃષ્ટ્વા રોદિતિ) પહેલાં તો ખિન્ન જેવા થઈ ગયા, પછી હસીને કહી દીધું, "સારું એમ જ થશે"

તે અસુર ખરેખર ગૌરીનું હરણ કરવાની ઇચ્છાથી અને તે વરદાનની પરીક્ષા કરવા શિવજીના મસ્તક ઉપર પોતાનો હાથ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. હવે તો શિવજી પોતે આપેલા વરદાનથી જ ભયભીત થઈ ગયા ॥23॥

તે એમનો પીછો કરવા લાગ્યો અને શિવજી કારૂપતા-કારૂપતા ત્રાસ પામીને ત્યાંથી દોડ્યા. તે પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને દિશાઓ ના અન્ત સુધી દોડતા ગયા. છતાં તેને પાછળ પડેલો જોઈ ઉત્તર દિશા પકડી ॥24॥

મોટા-મોટા દેવતાઓ આ સંકટ ટાળવાનો કોઈ ઉપાય જાણતા ન હોવાથી ચૂપ જ થઈ રહ્યા. છેવટે (શિવજી પ્રાકૃતિક અન્ધકારથી પર પરમ પ્રકાશમય વૈકુંઠમાં (આ વૈકુંઠસ્થાન બદરીમાં નારાયણ પર્વતના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલું પ્રસિદ્ધ જ છે. તેમાં મૂલ વૈકુંઠનો આવેશ હોવાથી તે પણ જ્યોતિર્મય અને પ્રકૃતિથી પર છે) ગયા ॥25॥

જ્યાં શાન્ત અને દંડધારી સન્ન્યાસીઓના પરમ ફલરૂપ સાક્ષાત્ (બદરી) નારાયણ બિરાજે છે. ત્યાં ગયેલા જીવને ફરી (સંસારમાં) પાછું આવવું પડતું નથી. (સૂચન એવું છે કે વૃકાસુર પણ પાછો નહિઆવે) ॥26॥

ભક્ત ભયહારી ભગવાને જોયું કે શિવજી તો ભારે આફતમાં આવી પડ્યા છે. ત્યારે તેઓ પોતાની યોગમાયાથી બટુક બ્રહ્મચારી બની જઈ દૂરથી ધીમે-ધીમે તેની સામે આવવા લાગ્યા ॥27॥

ભગવાને મુંજની મેખલા (કધદોરો), કાળું મૃગચર્મ, (ખાખરાનો) દંડ અને માળા ધારણ કર્યા હતાં. આપનાં એક-એક અંગમાંથી ધધકતી આગ જેવી જ્યોતિ નીકળી રહી હતી. હાથમાં દર્ભ હતા. વૃકાસુરને જોઈ વિનયવાળાની જેમ અભિવાદન (વન્દન)* કરવા લાગ્યા ॥28॥

વિશેષ : ભગવાને વન્દન કરી તેનું આયુષ્ય હરી લીધું, દર્ભથી તેનું પુણ્ય હર્યું, કધદોરો વગેરે ચાર વસ્તુઓથી તેના ચારેય પુરુષાર્થો હરી લીધા તેજથી તેજ અને અગ્નિ જેવા થઈ તેનું બલ વગેરે હરી લીધાં.

બ્રહ્મચારી વેશધારી ભગવાને કહ્યું : હે શકુનિનન્દન વૃકાસુર! (પસીનાથી રેબઝેબ થઈ ગયેલા હોવાથી) આપ સ્પષ્ટ રીતે જ બહુ થાકી ગયેલા હો તેવા લાગો છો. આજ આપ બહુ દૂરથી આવી રહ્યા છો શું? થોડો આરામ તો કરી લો. જુઓ, આ શરીર જ બધાં સુખોનું મૂળ છે. તેનાથી જ બધી કામનાઓપૂર્ણ થાય છે. તેને વધારે પડતું કષ્ટ ન આપવું જોઈએ ॥29॥

આપ તો હર પ્રકારે સમર્થ છો. અત્યારે આપ શું કરવા માગો છો? મને સંભળાવવા જેવી કોઈ વાત હોય તો બતાવો, કારણ કે હે પુરુષવ્યાઘ્ર! સંસારમાં જોવામાં આવે છે કે લોકો સહાયકોદ્વારા ઘણાં કામ કાઢી લેતા હોય છે ॥30॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાનના શબ્દે-શબ્દે અમૃત ઝરતું હતું. એ પ્રમાણે ભગવાને પૂછ્યું તેટલા માત્રથી તેનો થાક તો ક્યાંય જતો રહ્યો. ત્યાર પછી ક્રમશ: પોતાની તપસ્યા, વરદાન પ્રાપ્તિ તથા શિવજીની પાછળ દોડવાની વાત કહી સંભળાવી ॥31॥

શ્રીભગવાને કહ્યું : સારું! એમ છે? તો-તો ભાઈ! અમે શિવજીની વાત ઉપર વિશ્વાસ કરતા નથી. આપ નથી જાણતા શું? શિવજી તો દક્ષ પ્રજાપતિના શાપથી પિશાચપણાને પ્રાપ્ત થયા છે અને પ્રેત તથા પિશાચના રાજા છે ॥32॥

હે દાનવરાજ! આપ આટલા મોટા હોવા છતાં આવી નાની-નાની વાતો ઉપર વિશ્વાસ કરી લો છો? આપ જો હજુ પણ તેમને જગદ્ગુરુ માનતા હો અને તેમની વાતમાં વિશ્વાસ રાખતા હો તો જલદી પોતાના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકી જોઈ પરીક્ષા જ કરી લો ॥33॥

હે દાનવ શિરોમણિ! જો શિવજીનું વચન અસત્ય હોય તો એ ખોટું બોલનારાને પ્રહાર કરો કે એવાં ખોટાં વચન હવે પછી ન બોલે ॥34॥

એમ સુન્દર વિચિત્ર અને ભ્રમ કરાવે એવાં ભગવાનનાં વચનવડે એની બુદ્ધિમાં ભેદ પડ્યો. પહેલાંની સ્થિતિને ભૂલી ગયો* અને કુબુદ્ધિવાળાએ પોતાના માથા ઉપર જ પોતાનો હાથ રાખ્યો ॥35॥

વિશેષ : વિસ્મૃત: ને સ્થાને વિસ્મિત: પણ પાઠ છે. ત્યારે અર્થ "ન વયં શ્રદ્દધીમહિ "અમે વિશ્વાસ નથી કરતા"

બસ એ જ ક્ષણે તેનું માથું ફાટી ગયું અને જાણે કે તેના ઉપર વીજળી પડી હોય તેમ તે ત્યાં જ ધરતી ઉપર પટકાઈ ગયો. તે વખતે આકાશ "જય જય, નમો નમ: સારું થયું, સારું થયું"

પાપી વૃકાસુરના મૃત્યુથી દેવતાઓ, ઋષિઓ, પિતરો અને ગન્ધર્વો એ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, શિવજીને (ભગવાને વિકટ) સંકટમાંથી* છોડાવ્યા ॥37॥

વિશેષ : આ બાજુ વાઘ અને તે બાજુ ખીણ હોય ત્યારે માણસ સંકટમાં છે એમ કહેવાય. વૃકાસુર શિવજીના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકે અને શિવજીને કાંઈ હાનિ ન થાય તો પોતે આપેલું વરદાન ખોટું પડે અને વરદાન સાચું પડે તો શિવજી અજર અને અમર છે તેવું શાસ્ત્રનું વચન ખોટુરૂપડે.

હવે ભગવાન્ પુરુષોત્તમે ભયમુક્ત શિવજીને કહ્યું, "અહો દેવ! અહો મહાદેવજી! આ દુષ્ટ પોતાના પાપવડે જ મર્યો. હે ઈશ! મહાપુરુષોનો અપરાધ કરનાર જીવ ક્યાંથી સુખી થાય? પછી સ્વયં જગદ્ગુરુ વિશ્વેશ્વર! આપનો અપરાધ કરીને તો કોઈ સકુશલ રહી જ કેવી રીતે શકે! ॥38-39॥

ય એવમવ્યાકૃતશક્ત્યુદન્વત: પરસ્ય સાક્ષાત્ પરમાત્મનો હરિ: ॥
ેરિત્રમોક્ષં કથયેચ્છૃણોતિ વા વિમુચ્યતે સંસૃતિભિસ્તથારિભિ: ॥40॥

ભગવાન્, મન, વાણી અને બુદ્ધિ થી અગોચર તેવી અનન્ત શક્તિઓના સાગર છે. આ મહાદેવજીનો મોક્ષ એ અનન્ત ભગવાનની અનન્ત લીલાઓમાંની એક લીલા છે. આપ પ્રકૃતિના નિયામક, સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે એટલું જ નહિ, બધાના દુ:ખો દૂર કરનાર પણ છે.

મહાદેવજીના મોક્ષરૂપ આ ચરિત્ર એ પ્રમાણે જે વર્ણન કરે અથવા સાંભળે તે અજ્ઞાન અને વાસનારૂપ સંસારના બંધનોથી તેમજ કામ વગેરે શત્રુઓથી મુક્ત થાયછે ॥40॥
ઇતિ શ્રીભાગવત દશમ સ્કધધમાં (છેલ્લા પાંચમા ગુણ પ્રકરણનો શ્રીરૂપ
ચોથો) "નિર્દોષ લક્ષ્મી નિત્ય ભગવાન્ પાસે જ રહે છે”

(ઉત્તરાર્ધનો ઓગણચાલીસમો અને ચાલુ) અઠ્યાસીમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ ધ્યાય 12-13-14 બાદ કરતાં પચ્યાસીમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 89 શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. 86

ગુણાધિષ્ઠાતા દેવ ત્રણ છે તેમાં વિષ્ણુ ભજન કરવા યોગ્ય છે

પ્રકરણ ૫ મું ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય5

વિશેષ : આગળના અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ દાન કરતા નથી એવો સન્દેહ દૂર કર્યો. એનાથી ભગવાનની ઉત્તમતાનો નિર્ધાર થયો તો પણ ભગવાનની શ્રેષ્ઠતા આ નેવ્યાશીમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટતાથી કહેવામાં આવે છે. લોકમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય પ્રમાણ અને પ્રમેયના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. એમાં પ્રમાણનું મૂળ વેદ છે. તેના વડે માહાત્મ્ય પ્રથમ કહેવાયું; બીજું પ્રમેયથી માહાત્મ્ય ભગવાને જ કહ્યું છે. ભગવાન્માં જ્ઞાનશક્તિ પૂર્ણ છે અને એ જ્ઞાન ક્રિયામાં ઊતરેલું છે. સર્વનું મૂળ ભગવાન્ હોવાથી સર્વસહન કરનાર છે. પિતાના જેવી એમની સહનશક્તિ અહીં બતાવે છે. અથવા અત્યાર સુધીમાં ભગવાનનાં ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ અને શ્રી એમ ચાર ગુણ કહેવામાં આવ્યા. હવે જ્ઞાન વૈરાગ્યને શ્રીશુકદેવજી રાજાના પૂછ્યા વિના પોતેજ કહે છે.

સરસ્વત્યાસ્તટે રાજન્ ઋષય: સત્રમાસત -॥

વિતર્ક: સમભૂત્તેષાં ત્રિષ્વધીશેષુ કો મહાન્ ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! એકવાર સરસ્વતી નદીના કિનારે યજ્ઞનો પ્રારમ્ભ કરવાને માટે ઋષિ મુનિઓ બેઠેલા હતા. તે લોકોમાં એ વિષય ઉપર વાદવિવાદ ઊભો થયો કે બ્રહ્મા, શિવ અને વિષ્ણુ માં સૌથી મહાન કોણ છે?* ॥1॥

વિશેષ : ઋષિ મુનિઓને એ જિજ્ઞાસા થઈ કે કર્મનું ફલ ક્યા દેવને સમર્પણ કરવું? કેટલાક ઋષિઓએ કહ્યું કે બ્રહ્માજી પિતા હોવાથી તેમને સમર્પણ કરવું. બીજાઓએ કહ્યું કે વિષ્ણુ યજ્ઞરૂપ હોવાથી કર્મફલ વિષ્ણુને સમર્પણ કરવું. કેટલાકે વળી એમ કહ્યું કે મહાદેવજી જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર ગુરુ હોવાથી તેમને સમર્પણ કરવું. ક્યા એકને બીજા બે દેવો અધીન છે તેનો સર્વ સ્વીકાર્ય નિર્ણય ન થઈ શક્યો. નક્કી એમ થયું કે સૌથી વધારે મહાન હોય તેમને કર્મફળ અર્પણ કરવું. મોટાઈ સદ્ગુણોથી થાય છે. સદ્ગુણોમાં સૌથી મોટો સદ્ગુણ-અક્ષોભ્યતા કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં ક્ષોભ ન થાય એ છે. ગુસ્સો આવ્યા વિના રહે નહિ. એવા સંજોગોમાં પણ ગુસ્સો ન કરવો એ સત્વ ગુણ જ મોટાઈનો માપદંડ. જેનામાં સત્વગુણ જેટલો વધારે તેટલો તે વધારે મહાન.

હે પરીક્ષિત! તે લોકોએ એ વાત જાણવાનેમાટે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ ની પરીક્ષા લેવાને માટે બ્રહ્માજીના પુત્ર ભૃગુ ઋષિને તેમની પાસે મોકલ્યા. સૌથી પહેલાં તે બ્રહ્માજીની સભામાં ગયા ॥2॥

(બ્રહ્માજી મારા પિતા છે, 'બ્રહ્મન્' શબ્દથી ઓળખાય છે, સર્વની પ્રવૃત્તિ પણ કરાવનાર છે તેથી તેમને જો ક્ષોભ ન થાય, ગુસ્સો ન આવે, તો આટલેથી જ હું પાછો ફરીશ એવો નિશ્ચય કરી) બ્રહ્માજીના સત્વ (વિવેક, ધૈર્ય, અક્ષોભ્યતા વગેરે) ની પરીક્ષા કરવામાટે તેમણે બ્રહ્માજીને પ્રણામ કર્યા નહિ અને તેમની સ્તુતિ પણ કરી નહિ. આથી પોતાના તેજથી પ્રકાશતા ભગવાન્ બ્રહ્માજી તેમના ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયા ॥3॥

જેમ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલ જલથી કોઈ માણસ અગ્નિ ઓલવી નાખે તેમ સમર્થ બ્રહ્માજી પોતામાં ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર (ભૃગુજી) ઉપર ગુસ્સાને પોતે જ ગળી ગયા. ("અગ્નેરાપ: અગ્નિમાંથી જલ ઉત્પન્ન થયું"

(બ્રહ્માજીને ગુસ્સો આવ્યો. મહાનને ગુસ્સો ન આવે. ભગવાન્ ભોગાવિષ્ટ છે એમ માની તેમને પડતા મૂકી) પછી ત્યાંથી તેઓ કૈલાસ ગયા. (શિવજી ભૃગુજીના ભાઈ થતા હોવાથી અને એ રીતે સમાન હોવાથી, માત્ર શાન્ત રહેવાથી તે ખળભળી નહિ ઉઠે માટે વાણીથી અપરાધ કરવાનું કહેલ છે.) દેવાધિદેવ શિવજીએ ઊભા થઈ જઈ ભાઈને ભેટવા આનન્દથી ભુજાઓ પસારી ॥5॥

પરન્તું ભૃગુજીએ તેમના આલિંગનનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને કહ્યું, "તમે લોક અને વેદ ની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરો છો તેથી હું તમને નહિ ભેટું"

ત્યાર પછી મહર્ષિ ભૃગુ અવિદ્યાનાશક દેવ (વિષ્ણુ) જ્યાં બિરાજે છે તે વૈકુંઠમાં ગયા. પ્રભુ લક્ષ્મીજીના ખોળામાં શ્રીમસ્તક રાખીને પોઢ્યા હતા. ભૃગુજીએ ભગવાનની છાતી ઉપર ચરણથી લાત મારી. (એક કલ્પમાં લક્ષ્મીજી, કર્દમકુમારી ખ્યાતિ અને ભૃગુજીને ત્યાં પુત્રીરૂપે પ્રગટ થયાં હતાં તેથી ભગવાન્ ભૃગુજીના જમાઈ થાય. એટલે દ્વારપાલોએ ભૃગુજીને રોક્યા નહિ. સૂતેલા પુરુષને લાત મારીને જગાડવા કરતાં તેનો કોઈ મોટો અપરાધ હોઈ શકે નહિં) ॥ 7॥

સત્પુરુષોની ગતિરૂપ ભક્તવત્સલ ભગવાન્ વિષ્ણુ લક્ષ્મીજીની સાથે ઊભા થઈ ગયા અને એકદમ પોતાની સુખશય્યા ઉપરથી નીચે ઊતરી મુનિને મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યા ॥8॥

ભગવાને કહ્યું, "હે બ્રહ્મન્! આપનું અહીં આગમન કુશલતાપૂર્વક થયું છે ને? આ આસન ઉપર થોડી ક્ષણો બેસી વિશ્રામ કરો. હે પ્રભો! આપના શુભ આગમનના મને ખબર નહોતા. તેથી હું આપની આગતા-સ્વાગતા કરી શક્યો નહિં. મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. (હે પ્રભો! એવું સમ્બોધન કરી ભગવાન્ પોતાના ગુણો ભૃગુજીમાં સ્થાપન કરે છે) ॥9॥

હે મહામુનિ! હે પ્રિય! આપનાં ચરણો ઘણાં જ કોમલ છે એમ કહી પોતાના શ્રીહસ્તથી વિપ્રના ચરણનું મર્દન કરતા-કરતા કહેવા લાગ્યા, (આ દસમા શ્લોક ઉપર શ્રીમહાપ્રભુજીએ શ્રીસુબોધિનીજી લખ્યાં નથી. આગળ પાછળનો સમ્બન્ધ જોતાં શ્રીમદાચાર્યજીએ આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત માન્યો હોય તેમ જણાય છે) ॥10॥

તીર્થોને પણ તીર્થ બનાવનાર આપના ચરણનાં જલથી વૈકુંઠલોકને, મને અને મારામાં રહેનાર લોકપાલોને પવિત્ર કરો. (ભગવાન્ પોતાના ધર્મો ભૃગુજીમાં મૂકી તેમના ધર્મો પોતે ગ્રહણ કરી આ પ્રમાણે બધું કહે છે. આમ ભગવાન્ ન કરે તો ભૃગુજીનો નાશ થઈ જાય. જેમ મહાન રાજદ્રોહ કરવામાં આવે ત્યારે રાજાના સેવકો રાજદ્રોહ કરનારનો નાશ જ કરી નાખે. પણ રાજા જો તે અપરાધ કરનારને પોતાના સિંહાસન ઉપર બેસાડી દે તો બધાય બાધક સાધક બની જાય અને પીડા ન કરે, તેથી ભૃગુજીને સાચવી લેવા ભગવાને આ લીલા કરી છે. ભગવાનનું હીનત્વ કહેનારી આ લીલા મોહ કરાવનારી સમજવી) ॥11॥

હે ભગવન્! આપનાં ચરણકમલોના સ્પર્શથી મારાં બધાં પાપ ધોવાઈ ગયાં. આજ હું લક્ષ્મીનો એક માત્ર આશ્રય બની ગયો. હવે આપનાં ચરણોથી ચિહ્નિત મારા વક્ષ:સ્થલ ઉપર લક્ષ્મી સદા સર્વદા નિવાસ કરશે ॥12॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જ્યારે ભગવાને અત્યન્ત ગમ્ભીર વાણીથી આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ભૃગુજી અત્યન્ત સુખી, તૃપ્ત અને શાન્ત થઈ ગયા. (અદ્ભુત કર્મ કરનારા ભગવાને તેમને અપરાધના બદલામાં પ્રેમલક્ષણાભક્તિનું દાન કર્યું તેથી) ભગવાન્ વિષે તે ઉત્કંઠાવાન્ થયા અને "વાહ રે ભગવચ્ચરિત્ર"

હે પરીક્ષિત! ભૃગુજી ત્યાંથી પાછા બ્રહ્મવાદી મુનિઓનાં સત્સંગ સત્રમાં આવ્યા અને ત્રણેય દેવોનો જે અનુભવ થયો હતો તે બધો કહી સંભળાવ્યો ॥14॥

(અલ્પ ઉત્કર્ષનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયેલા) મુનિઓને (વિષ્ણુનો પરમ ઉત્કર્ષ જણાવતો) ભૃગુજીનો અનુભવ સાંભળી ભારે આશ્ચર્ય થયું અને તેનો સન્દેહ દૂર થઈ ગયો. ત્યારથી તેઓ ભગવાન્ વિષ્ણુને સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ માનવા લાગ્યા કારણ કે તે જ શાન્તિ અને અભય નું ઉદ્ગમસ્થાન છે (અર્થાત્ શાન્તિ અને અભય આપી શકે તેવા તે જ છે, બીજું કોઈ જ નહિ) ॥15॥

ભગવાન્ વિષ્ણુ પાસેથી જ સાક્ષાત્ ધર્મ, દયા સાથેનાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, આઠ પ્રકારનું અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓ સહિતનું ઐશ્વર્ય અને અન્ત:કરણને શુદ્ધ કરી દેનાર યશ પ્રાપ્ત થાય છે. ('દયાન્વિતમ્' ને સ્થાને 'તદન્વિતમ્' પાઠ હોય ત્યારે "જ્ઞાન સહિત વૈરાગ્ય, માંકડાનું વૈરાગ્ય નહિં"

બધાં શાસ્ત્રો કહે છે કેશાન્ત, સમચિત્ત, અકિંચન અને બધાને અભય આપવાવાળાસાધુ મુનિઓનીતે જ એક માત્ર પરમ ગતિ(ફલ)છે ॥17॥

સત્વગુણ ભગવાનની પ્રિય મૂર્તિ છે. (સત્વગુણ ઉત્પન્ન કરનારા) બ્રાહ્મણો તેમના ઇષ્ટ દેવતા છે. (આથી એમ જણાવ્યું કે આ માર્ગમાં પ્રમાણ વિઘ્ન કરતું નથી) નિષ્કામ, શાન્ત અથવા વિવેક અને જ્ઞાનયુક્ત પુરુષો તેમનું ભજન કરે છે. (ભક્તિમાં કુશલબુદ્ધિની બહુ જરૂરનથી) ॥18॥

ભગવાનની ગુણમયી માયાએ તેનાં ત્રણ સ્વરૂપ બનાવી દીધાં છે : 1.રાક્ષસો (તામસ) 2. અસુરો (રાજસ) અને 3. દેવો (સાત્વિક) (આથી એમ કહ્યું કે ભગવાન્ સર્વરૂપ છે તેથી બધેય ભગવદ્ બુદ્ધિ રાખવી) બધામાં પણ સત્વ છે તે પવિત્ર કરનારાઓનું સાધન છે. (આથી દરેક રીતે શ્રીકૃષ્ણ જ સૌથી મહાન છે એમ જણાવ્યું) ॥19॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! આ રીતે સરસ્વતી નદીના તીરે રહેનારા ઋષિઓએ પોતાને માટે નહિ, મનુષ્યોનો સંશય દૂર કરવાને માટે જ આ યુક્તિ રચી હતી. પોતે પણ પુરુષોત્તમ પ્રભુનાં ચરણકમલોની સેવા કરી તેનાથી પ્રાપ્ત થતી પરમ ગતિને તેઓ પામ્યા ॥ 20॥

સૂતજીએ કહ્યું : હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! ભગવાન્ પુરુષોત્તમની આ કમનીય કીર્તિકથા જન્મ-મૃત્યુ રૂપ સંસારના ભયને ટાળનારી છે. વ્યાસનન્દન ભગવાન્ શ્રીશુકદેવજીના મુખારવિન્દમાંથી નીકળેલી આ સુધા ધારા છે. આ સંસારના લાંબાં પંથનો જે મુસાફર પોતાના કાનરૂપી પડિયાથી આનું નિરન્તર પાન કરતો રહે છે તેની આ દુનિયામાં આમતેમ ભટકવાથી થયેલી તમામ થકાવટ દૂર થઈ જાય છે અને તે ભગવદ્ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે ॥21॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! એક દિવસ દ્વારિકાપુરીમાં કોઈ બ્રાહ્મણીના ગર્ભથી એક પુત્ર થયો પરન્તુ તે-તે જ વખતે (કાલ પૃથ્વી પર રહેલો હોવાથી) પૃથ્વીનો સ્પર્શ થતાં જ ખરેખર મૃત્યુ પામ્યો* ॥22॥

વિશેષ : બ્રાહ્મણીના આ દશ પુત્રો જેમને માટે ભગવાન્ દૂર-દૂર પધારશે તે સર્ગ વગેરે ભગવાનની દશ લીલારૂપ હતા અથવા શરીરમાંના દશ પ્રાણરૂપ હતા અથવા શ્રવણાદિ નવ સગુણ અને દશમી નિર્ગુણ ભક્તિરૂપ હતા. બ્રાહ્મણ પોતાના બાલકના મૃત શરીરને રાજમહેલના દ્વારે લઈ ગયો અને ત્યાં તે રાખી અત્યન્ત આતુરતા અને દુ:ખી મનથી વિલાપ કરતાં-કરતાં આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો*॥23॥

વિશેષ : કમલોથી છવાયેલ માનસ સરોવરમાં પણ જલના દોષને લીધે છીપો પણ થાય છે. તે મુજબ ભગવાન્ જ્યાં બિરાજતા હોય તે દેશમાં પણ રાજાના દોષને લીધે મારો બાલક મરણ પામ્યો પણ સાક્ષાત્ ભગવાન્ બિરાજતા હોવાથી મારો બાલક પાછો આવશે એવો અર્થ છે.

શ્રીરામચન્દ્રજીના રાજ્યમાં ‘શમ્બૂક’નામનો એક શૂદ્ર તપ કરતો હતો. શૂદ્રોને તપ કરવાની શાસ્ત્રમાં મના છે અને રાજ્યમાં કોઈ શૂદ્ર તપ ન કરે તે જોવાની જવાબદારી રાજાની છે. રાજાના આ દોષથી એક બ્રાહ્મણનો બાલક, પિતા જીવતો હોવા છતાં મરણ પામ્યો હતો. શ્રીરામે શમ્બૂકને હણ્યો અને તે બ્રાહ્મણનો બાળક જીવતો થઈ ગયો હતો. શમ્બૂકનો અર્થ છીપ પણ થાય છે.

"એમાં કાંઈ સન્દેહ નથી કે બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરનાર દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા, લોભી અને વિષયી ક્ષત્રિય નામ ધારી રાજાના કર્મદોષથી જ મારા બાળકનું મૃત્યુ થયું છે ॥24॥

હિંસાવડે વિહાર કરનાર, ખરાબ આચરણવાળા, અજિતેન્દ્રિય એવા રાજાને ભજનારી પ્રજા દરિદ્રી અને નિત્ય દુ:ખ ભોગવનારી હોવાથી નાશ પામે છે”

હે પરીક્ષિત! આ જ પ્રમાણે પોતાનો બીજો અને ત્રીજો બાળક પણ જન્મતાં જ મરી જવાથી તે બ્રાહ્મણ છોકરાના મૃત શરીરને રાજમહેલના દરવાજે નાખી ગયો અને તે જ વાત કહી ગયો ॥26॥

નવમું બાળક મરી જવાથી જ્યારે તે ત્યાં આવ્યો ત્યારે તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પાસે અર્જુન પણ બેઠેલા હતા. તેમણે બ્રાહ્મણની વાત સાંભળી તેને કહ્યું ॥27॥

("આ એક સ્ત્રીમાં દશ પુત્રો ઉત્પન્ન કર” રહ્યા છે. ક્ષત્રિય દોષથી તમારા પુત્રો મરે છે એ વાત તમારી ખરી લાગે છે ॥28॥ જે રાજાના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો, ધન, સ્ત્રી અને પુત્ર ના

વિયોગવાળા હોય છે તે રાજાઓ નટની જેમ પોતાની જીવિકા ઉત્પન્ન કરી પેટ ભરનારા છે, તેમાં રક્ષકત્તાનો ધર્મ નથી હોતો ॥29॥
હે ભગવન્! હું તમારી પ્રજાની રક્ષા કરીશ, જો આ પ્રતિજ્ઞાને હું ન પાળું તો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ અને એમ કરી પ્રતિજ્ઞાભંગનો દોષ દૂર કરી શુદ્ધ થઈશ ॥30॥ બ્રાહ્મણે કહ્યું : હે અર્જુન! અહીં બલદેવજી, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, ધનુર્ધર શિરોમણિ પ્રદ્યુમ્ન, અદ્વિતીય યોદ્ધા અનિરુદ્ધ પણ મારા બાળકોની રક્ષા કરવા સમર્થ નથી. આ જગદીશ્વરોને માટે પણ આ કામ કઠિન થઈ પડ્યું છે ત્યારે તમે તે કેવી રીતે કરવા માગો છો? ખરેખર આ તમારી મૂર્ખતા છે. અમે તમારી આ વાત ઉપર બિલકુલ વિશ્વાસ કરતા નથી ॥31-32॥

અર્જુને કહ્યું : હે બ્રહ્મન્! હું બલદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અથવા પ્રદ્યુમ્ન નથી. હું તો અર્જુન છું, જે એકલો જ ગાંડીવ ધનુષ વાપરી જાણે છે ॥33॥

હે બ્રાહ્મણ દેવતા! આપ મારાં પરાક્રમનો તિરસ્કાર ન કરો. આપ જાણતા નથી, મેં મારાં પરાક્રમથી (મૃત્યુંજય) શંકર ભગવાનને પણ સન્તુષ્ટ કર્યા હતા. હે ભગવન્! હું આપને વધારે શું કહું? યુદ્ધમાં સાક્ષાત્ મૃત્યુને પણ જીતી લઈ હું આપનું સન્તાન લાવી આપીશ એટલી મારામાં શક્તિ છે ॥34॥

હે પરીક્ષિત! અર્જુને જ્યારે વિપ્રમાં આ પ્રમાણે વિશ્વાસ પેદા કર્યો ત્યારે તે અર્જુનના બલ-પૌરુષની વાહ-વાહ કરતો-કરતો પ્રસન્ન થઈ ઘેર ગયો ॥35॥

બ્રાહ્મણની સ્ત્રીને પ્રસૂતિનો સમય પાસે આવ્યો ત્યારે તે આતુર થઈ અર્જુન પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, "આ વખતે મારા સન્તાનને તમે મૃત્યુથી બચાવો"
આ સાંભળી અર્જુને મન્ત્રથી પવિત્ર જલનું આચમન કર્યું. (મહાદેવજીના આશ્રયથી ધારેલું કામ પાર પાડીશ એમ વિચારી) શિવજીને નમસ્કાર કર્યા. દિવ્ય અસ્ત્રોનું સ્મરણ કર્યું અને ગાંડીવ ધનુષને દોરી ચડાવી તે હાથમાં લઈ લીધું ॥37॥
અજુર્ન બાણોને અનેક પ્રકારના અસ્ત્રમન્ત્રોથી અભિમન્ત્રિત કરી પ્રસૂતિગૃહને ચારે તરફથી ઘેરી લીધું. આ પ્રમાણે તેમણે સૂતિકાગૃહની ઉપર-નીચે, આજુ-બાજુ બાણોનું એક પાંજરું બનાવી દીધું ॥38॥

ત્યારબાદ બ્રાહ્મણીના ગર્ભથી એક શિશુ થયો જે વારંવાર રુદન કરી રહ્યો હતો. પણ જોત-જોતામાં તે શરીર સાથે આકાશમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો ॥39॥

હવે તો તે બ્રાહ્મણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સામે જ અર્જુનની નિન્દા કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું "મારી મૂર્ખતા તો જુઓ કે મેં આ નપુંસકની વાતોમાં વિશ્વાસ કર્યો ॥40॥

જેને પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, બલરામ કે શ્રીકૃષ્ણ પણ ન બચાવી શક્યા તેની રક્ષા કરવા, ભલા બીજો કોણ સમર્થ હોય?* ॥41॥
વિશેષ : જો ધનથી પુત્રનું રક્ષણ થઈ શક્તું હોત તો 'પ્રદ્યુમ્ન' કરત. 'દ્યુમ્ન' એટલે ધન. 'પ્રદ્યુમ્ન' એટલે પુષ્કળધન. જો બલથી રક્ષણ થઈ શક્તું હોત તો 'અનિરુદ્ધ' કરત. અ+નિરુદ્ધ એટલે યુદ્ધમાં જેની સામે કોઈ ટકી ન શકે તે જો આનન્દ ઉત્પન્ન કરાવીને રક્ષણ કરી શકાતું હોત તો (બલ) રામ કરત. રમણ કરાવે તે રામ. જો સૃષ્ટિ અને પ્રલયથી રક્ષા થઈ શક્તી હોત તો 'કેશવ' કરત. ક=બ્રહ્મા, ઈશ=મહાદેવ-સૃષ્ટિ અને પ્રલય કરતા દેવો. જો ધર્મથી રક્ષા શક્ય હોત તો હું બ્રાહ્મણ હું કરત.
ખોટા બોલા અર્જુનને ધિક્કાર છે! પોતાને જ મોઢે પોતાનાં જ વખાણ કરનારા અર્જુનના ધનુષને ધિક્કાર છે!! એની કુબુદ્ધિ તો જુઓ. પ્રારબ્ધે જે બાળકને અમારી પાસેથી આંચકી લીધું છે તે બાળકને તે પાછો લાવવા માગે છે! મૂઢતાની કોઈ મર્યાદા હોતી હશે કે નહિં? ॥42॥

જ્યારે તે બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે તેમને ગાળો દેવા લાગ્યો ત્યારે અર્જુન દૈવી વિદ્યાના પ્રભાવથી તત્કાલ સંયમની પુરી ગયા જ્યાં ભગવાન્ યમરાજ નિવાસ કરે છે ॥43॥

ત્યાં તેમને બ્રાહ્મણનો બાલક ન મળ્યો. પછી શસ્ત્ર લઈ ક્રમશ: ઇન્દ્રની નગરી (પૂર્વ) માં ગયા. ત્યાંથી અગ્નિ, નૈઋત્ય, ઉત્તણ, વાયવ્ય અને પશ્ચિમ દિશાઓમાં ગયા. ત્યાંથી રસાતલ, સ્વર્ગ અને (ગન્ધર્વો વગેરેનાં) બીજાં સ્થાનોમાં ગયા ॥44॥

પરન્તુ કોઈ સ્થલે તેમને બ્રાહ્મણનો પુત્ર મળ્યો નહિ. તેમની પ્રતિજ્ઞા પૂરી ન થઈ શકી, તેથી તેમણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાનો વિચાર કર્યો, પરન્તુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેમને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યું ॥45॥

"ભાઈ અર્જુન! તમે તમારી જાતે પોતાનો તિરસ્કાર ન કરો. હું તમને બ્રાહ્મણના (બધા) પુત્રો હમણાં જ બતાવી દઉં છું. (લોકો તો જેવું જુએ તેવું બોલે છે, સાચી વાત જાણવાની દરકાર નથી કરતા હોતા) જે લોકો આજ તમારી નિન્દા કરે છે તેઓ જ વળી આપણી નિર્મલ કીર્તિની સ્થાપના કરશે"

વિશેષ : "દર્શયે દ્વિજસૂનૂંસ્તે માવજ્ઞાત્માનમાત્મના"

વિદ્વદ્વર્ય (વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ) ધીરજલાલ ભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પુસ્તકમાં "માવજ્ઞાત્માનમાત્મના!" પાદનો) લીધો છે. સામાન્ય પાઠનો શ્રીસુબોધિનીજીમાં "બ્રાહ્મણપુત્રાંસ્તુભ્યં દર્શયામિ ઇતિ તતો હેતો: આત્મન: સ્વસ્યાવજ્ઞાં મા કૃથા:" અનુસરીને આ પાઠ લીધો હોય તેમ જણાય છે, પરન્તુ લેખકાર શ્રીવલ્લભજી 'અવજ્ઞ' પદ આજ્ઞાર્થ (લોટ્) ના બીજા પુરુષનું એક વચન કેવી રીતે થાય છે તે 'મનોરમા' નું પ્રમાણ ટાંકી લંબાણપૂર્વક સમજાવે છે. તેથી લેખકારને પણ "માવજ્ઞાત્માનમાત્મના" સમ્મત છે. અર્થમાં કંઈ ફરક પડતો નથી.

આ પ્રમાણે કહીને, કોઈથી રોક્યા રોકાયા નહિ તેવા સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન સાથે પોતાના દિવ્ય ગરુડધ્વજ રથમાં બેસી પશ્ચિમ દિશા તરફ પધાર્યા ॥47॥

તેમણે સાત-સાત પર્વતોવાળા સાત દ્વીપ, સાત સમુદ્ર અને લોકાલોક પર્વત વટાવી ઘોર અન્ધકારમાં પ્રવેશ કર્યો ॥48॥

હે પરીક્ષિત! તે અન્ધકાર એટલો તો ઘોર હતો કે તેમાં ભગવાનના ચાર પ્રસિદ્ધ અશ્વો- શૈબ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક પોતાના માર્ગ ભૂલી જઈ ઠોકર ખાવા લાગ્યા. તેમને કંઈ સૂઝતું જ નહોતું ॥49॥

મહાયોગેશ્વર બ્રહ્માજી વગેરેના પણ ઈશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ઘોડાની આ સ્થિતિ જોઈ પોતાના હજારો સૂર્યના જેવા તેજસ્વી સુદર્શન ચક્રને આગળ ચાલવાની આજ્ઞા કરી ॥50॥

જેમ ધનુષની દોરીમાંથી છૂટેલું શ્રીરામનું બાણ સડસડાટ કરતું દુશ્મનની સેનામાં ઘૂસી જાય તેવી રીતે મનના જેવા વેગવાળા સુદર્શન ચક્રે ઘણા જ ભયાનક, ગાઢ અને પ્રકાશ કરતાં પણ વધારે મહાન અને બલવાન્ અન્ધકારને તેનાથી વધારે ઉગ્ર તેજથી ચીરી નાખી તેમાં પ્રવેશ કર્યો. (શ્રીરામચન્દ્રજીનું બાણ દોરી ઉપરથી છૂટતાં જ લક્ષ્યને વીન્ધીને જ રહે તેમ સુદર્શન ચક્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના શ્રીહસ્તમાંથી છૂટતાં રેખા માત્ર આડું અવળું ગયા વિના શ્રીકૃષ્ણે વિચારેલી દિશામાં અને વિચારેલ લક્ષ્ય ઉપર જ જતું) ॥51॥

એ પ્રમાણે સુદર્શન ચક્રદ્વારા બતાવાયેલા માર્ગે જતાં અર્જુને જોયું કે રથની પાછળ તો અપાર ઘોર અન્ધકાર છે અને રથની આગળ પરમ જ્યોતિર્મય સુદર્શન ચક્રનો અનન્ત બ્રહ્મતેજરૂપ પ્રકાશ છે અને વચમાં રથ છે. (ઘોર અન્ધકારમાં વીજળી થતાં આંખો અંજાઈ જાય તેમ) અર્જુનની તો આંખો અંજાઈ ગઈ અને વિવશ થઈ તેણે તે મીંચી દીધી ॥52॥

ત્યારબાદ ભગવાનના રથે પ્રચંડ વાયુથી ઉત્પન્ન થતાં મોટાં-મોટાં મોજાવાળાં ભયંકર જલરાશિમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં એક વિશાળ સુન્દર મહેલ હતો. તેમાં મણિઓના હજાર થાંભલાઓ પોતાના ઝગમગાટથી તેની શોભામાં વધારો કરી રહ્યા હતા. અને તેની ચારે તરફ અત્યન્ત ઉજ્જવલ પ્રકાશ રેલાઈ રહ્યો હતો ॥53॥

તે જ મહેલમાં ભગવાન્ શેષજી બિરાજમાન હતા. તેમનું શરીર અત્યન્ત ભયાનક અને અદ્ભુત હતું. તેમને એક હજાર મસ્તક હતાં અને દરેક ફેણ ઉપર સુન્દર મણિઓ ઝગમગી રહ્યા હતા. પ્રત્યેક સિરમાં બબ્બે નેત્રો હતાં અને તે ભયંકર હતા. તેમનું આખું શરીર કૈલાસ અથવા હિમાલય જેવું શ્વેત વર્ણનું હતું અને ગળું તથા જીભ નીલવર્ણના હતાં. (આ શેષજી મહાદેવજીનું આધિદૈવિક રૂપ છે. જિહ્વામાં મૃત્યુ અને કંઠમાં કાલકૂટ ઝેર હોવાથી બન્નેનો રંગ નીલ કહ્યો છે.) ॥54॥

હે પરીક્ષિત! અર્જુને જોયું કે શેષ ભગવાનની સુખમયી શય્યા ઉપર સર્વના નિયામક વિભુ અત્યન્ત પ્રભાવશાલી, સર્વગુણસમ્પન્ન અતિ સુન્દર પુરુષોમાં પણ ઉત્તમ ભગવાન્ બિરાજી રહ્યા છે. તેમનાં શરીરની કાન્તિ વર્ષાકાળના મેઘના જેવી *શ્યામલ છે. અત્યન્ત સુન્દર પીળું વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે. મુખ ઉપર પ્રસન્નતા ખેલી રહી છે અને મોટાં-મોટાં નેત્રો બહુ જ સોહામણાં લાગે છે. ॥55॥

વિશેષ : ભગવાનના શ્રીઅંગનો વર્ણ શ્યામ શા માટે છે તેનાં કારણો : 1. સત્વગુણનો રંગ શ્યામ છે અને તે ધામ હોવાથી ભગવાન્ તેના ઉપર આધાર રાખે છે એટલે તેના રંગનું ભગવાન્ ઉપર પ્રતિબિમ્બ પડવાથી ભગવાનનો રંગ શ્યામ થાય છે. 2. કાલ કલિ શ્યામ રંગનો હોવાથી તે (કલિ) કાલમાં ભગવાનનો પણ તેવો રંગ થાય છે. ભગવાનના અવતારોનો વર્ણ સત્યયુગમાં શ્વેત, ત્રેતાયુગમાં લાલ અને દ્વાપરયુગમાં પીળો હોય છે. શ્રીભાગવત 10।13 ૩.ચક્ષુ રંગવાળા પદાર્થ જુએ છે અને રંગ ન હોય ત્યારે દૂર-દૂર ફરતું શ્યામના જેવું જુએ છે તેથી ભગવાનનો રંગ શ્યામ છે. 4. શૃંગાર રસનો રંગ શ્યામ છે અને ભગવાન્ શૃંગારરૂપ હોવાથી આપનો રંગ પણ શ્યામ છે. 5. કામનો ભાવ શ્યામ છે. 6. આનન્દ સ્વભાવથી જ શ્યામ છે તેથી આનન્દપૂર્ણ ભગવાન્ પણ શ્યામ છે. 7. ભગવાનને રૂપ શ્યામ જ ગમે છે (અને રસ માખણનો ગમે છે) તેથી ભગવાનની રુચિ અનુસાર આપનો વર્ણ શ્યામ છે. 8. લક્ષ્મીજી વીજળી જેવાં ઝબકતાં છે, તેથી તેમને પોતાને યોગ્ય શ્યામ રંગ જ ગમે છે તેથી તેમની રુચિને માન આપવા ભગવાને શ્યામ રંગ સ્વીકાર્યો છે. 9. ભગવાનનો કુદરતી સહજ વર્ણ શ્યામછે.

બહુમૂલ્ય મણિઓથી જડેલ મુગટ અને કુંડલોની કાન્તિથી સહસ્રો વાંકડિયા કેશની અલકો ચમકી રહી છે. લાંબી-લાંબી સુન્દર આઠ ભુજાઓ છે. ગળામાં કૌસ્તુભમણિ છે. વક્ષ:સ્થલ ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે અને ઘૂંટણો સુધી વનમાલા લટકી રહી છે ॥56॥

અર્જુને જોયું કે સુનન્દ, નન્દ વગેરે પોતાના પાર્ષદ, સુદર્શન ચક્ર (શંખ, તલવાર, ઢાલ, શાંર્ગ ધનુષ, ગદા, બાણ, કમલ અને મૂશલ) વગેરે આયુધો પોતાનાં આધિદૈવિક સ્વરૂપોથી ભગવાનની સેવામાં ઉપસ્થિત હતાં. પુષ્ટિ, શ્રી, કીર્તિ અને અજા (પ્રકૃતિ) તથા ધનધાન્ય

વગેરે ઋદ્ધિઓનાં આધિદૈવિક સ્વરૂપો પણ હજારો બ્રહ્માઓના અધીશ્વર ભગવાનની સેવા કરી રહ્યા હતાં ॥57॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના જ સ્વરૂપ શ્રીઅનન્ત ભગવાનને પ્રણામ કર્યાં. અર્જુન એમના દર્શનથી ભયભીત થઈ ગયા હતા; શ્રીકૃષ્ણના પછી તેમણે પણ તેમને પ્રણામ કર્યા અને બન્ને હાથ જોડી ઊભા થઈ રહ્યા. હવે પરમેષ્ઠિઓ (બ્રહ્માઓ) ના પતિ ભૂમા પુરુષે (ભૂમા પુરુષ એ જ અનિરુદ્ધજી છે.) હસતાં-હસતાં મધુર અને ગમ્ભીર વાણીમાં કહ્યું ॥58॥

*"હે શ્રીકૃષ્ણ! હે અર્જુન! તમારા બન્નેનાં દર્શન કરવા જ હું બ્રાહ્મણના આ પુત્રોને લાવ્યો છું. બ્રાહ્મણો અને ધર્મ નું રક્ષણ કરવામાટે મારી કલારૂપ તમે પૃથ્વી ઉપર અવતાર લીધો છે. પૃથ્વીને ભારરૂપ બની ગયેલા અસુરોનો સંહાર કરી જલદીમાં જલદી અહીં મારી પાસે પાછા આવી જાઓ ॥59॥

વિશેષ : અર્જુનનું અભિમાન દૂર કરવામાટે જ શ્રીકૃષ્ણે આ નાટ્ય કર્યું, નહિતર તો "ભૂમેતિ ગોવર્ધન પૂજાગ્રાહી, ય: કૃષ્ણ: સ એવ" ભૂમાસ્વરૂપ છે. (શ્રીસુબોધિનીજી)

તમે બન્ને ઋષિવર નર અને નારાયણ છો. જો કે તમે પૂર્ણકામ અને સર્વ શ્રેષ્ઠ છો તો પણ જગતનું પાલન કરવા તથા જગતને ઉત્તમ આદર્શ આપવા ધર્મનું આચરણ કરો ॥60॥

ભગવાન્ પરમેષ્ઠિએ જ્યારે એ પ્રમાણે આદેશ આપ્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને 'બહુ સારું' કહી ભૂમા ભગવાનને નમસ્કાર કરી બહુ જ આનન્દપૂર્વક બ્રાહ્મણના બાળકોને લઈ જે રસ્તે જેવી રીતે આવ્યા હતા તે જ રસ્તે તેવી જ રીતે દ્વારકા પાછા આવ્યા. બ્રાહ્મણના બાળકો પોત-પોતાની ઉંમર પ્રમાણે મોટા થઈ ગયા હતાં. તેમનું રૂપ, આકૃતિ, સ્વભાવ, જન્મ વખતે જેવા હતા તેવા જ હતા. સર્વશક્તિમાન પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણે તથા અર્જુને બાલકો તેમના પિતાને સોંપી દીધા. (બ્રાહ્મણે એક પુત્ર પાછો લાવવાની અપેક્ષા કરી હતી, ભગવાને બધા લાવી આપ્યા) ॥61-62॥

અર્જુનને તો ત્યાં જઈને પાછા આવ્યા ત્યાં સુધીમાં કાંઈ ગમ જ પડી નહિં. પછી ભગવાને અનિરુદ્ધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું ત્યારે તે સાંભળી તેમને વિષ્ણુના ધામનું જ્ઞાન થયું. અર્જુન તો માનતા હતા કે વિષ્ણુનું ધામ પણ ઇન્દ્ર વગેરેના ધામ જેવું હશે. પણ બે ધામની વચ્ચે પર્વત અને રાઈના દાણા જેટલો તફાવત જાણી તેમને અત્યન્ત આશ્ચર્ય થયું. આ અનુભવથી તેમણે મનોમન ગાંઠ વાળી કે જીવોમાં જે કંઈ બલ પરાક્રમ છે તથા મેં અત્યાર સુધીમાં જે પરાક્રમો કર્યાં છે તે બધું શ્રીકૃષ્ણની કૃપાનું જ ફલ છે ॥63॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાને અહીં પૃથ્વી ઉપર બીજી પણ આવી અનેક ઐશ્વર્ય અને વીરતાથી પરિપૂર્ણ લીલાઓ કરી હતી. લોકદૃષ્ટિમાં સાધારણ પૃથગ્જનોની જેમ સાંસારિક વિષયોનું સેવન કર્યું તથા મોટા-મોટા મહારાજાઓની જેમ ઉત્તમ-ઉત્તમ યજ્ઞો કર્યા ॥64॥

જેવી રીતે ઇન્દ્ર પ્રજાને માટે સમયસર વરસાદ વરસાવે છે તેવી રીતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે દરેક રીતે શ્રેષ્ઠપણું બતાવતાં બ્રાહ્મણ વગેરે સમસ્ત પ્રજાજનોના મનોરથ પૂર્ણ કર્યા ॥65॥

હત્વા નૃપાનધર્મિષ્ઠાન્ ઘાતયિત્વાઽર્જુનાદિભિ:।

અંજસા વર્તયામાસ ધર્મં ધર્મસુતાદિભિ: ॥66॥

આપે ઘણા અધર્મી રાજાઓનો સ્વયં સંહાર કર્યો અને ઘણાને અર્જુનાદિ દ્વારા મરાવી નાખ્યા.આ પ્રમાણે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરાદિ રાજાઓદ્વારા આપે સમ્પૂર્ણ રીતે ધર્મની મર્યાદાઓની સ્થાપના કરાવીદીધી ॥66॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધધમાં (છેલ્લા પાંચમા ગુણ પ્રકરણનો જ્ઞાનરૂપ પાંચમો) "ગુણાધિષ્ઠાતા દેવ ત્રણ છે તેમાં વિષ્ણુ ભજન કરવા યોગ્ય છે”

શ્રી સુબોધિનીજી અનુસાર અ. 87 ભગવદ્ વરાગ્યૈ વર્ણન

પ્રકરણ 5 ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય6

વિશેષ : એમ સર્વનો ઉદ્ધાર કરીને અમારા ઈશ્વર ક્રીડા કરે છે. ક્રીડામાં પ્રાપ્ત થયેલ સ્ત્રીઓનાં સંસારને ક્રીડા કરીને દૂર કરાવે છે. આ અધ્યાયની પૂર્વના અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું, આ નેવુંમા અધ્યાયમાં વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરે છે. આ ચરિત્ર અદ્ભુત છે તેથી એમાં પ્રણયલીલા કહેવામાં આવી છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ છે તેથી તેમને પોતાને તો વિષયમાં આસક્તિ થતી નથી જ પરન્તુ સ્ત્રીઓને વિષયમાં આસક્તિ થાય તેનું નિવારણ શ્લોક તેરમામાં ગતિ વગેરેથી કરવામાં આવે છે. આ ઉત્તરાર્ધના એકતાળીશમા અધ્યાયમાં શ્રીશુકદેવજી આનન્દપૂર્વક ભક્તના સુખમાટે પરમ ઉત્સવરૂપ લીલાને કહેછે(કા.)

સુખં સ્વપુર્યાં નિવસન્ દ્વારકાયાં શ્રિય: પતિ: -॥
સર્વ સમ્પત્સમૃદ્ધાયાં જુષ્ટાયાં વૃષ્ણિપુંગવૈ: ॥1॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : પોતાની દ્વારકા નગરી જે સર્વ સમૃદ્ધિથી યુક્ત છે અને શ્રેષ્ઠ વૃષ્ણિઓથી સેવાયેલ છે તેમાં લક્ષ્મીના પતિ સુખથી નિવાસ કરતા હતા ॥1॥ એમાં ઉત્તમ વેશવાળી, નવ યૌવનની કાન્તિવાળી, વીજળીના સરખી તેજસ્વિની પોતાના ઘરમાં દડા વગેરે સાધનોથી ક્રીડા કરતી હતી ॥2॥

મદઝર હાથીઓથી, અલંકારથી સજ્જ થયેલ યોદ્ધાઓથી, ઘોડાઓથી અને સોનાના ઉજ્જવલ રથોથી એ દ્વારકાના માર્ગો ખીચોખીચ ભીડવાળા રહેતા હતા ॥3॥

જ્યાં જુઓ ત્યાં (પુષ્પપ્રધાન) બગીચા અને (ફલપ્રધાન) ઉપવનો લહરાઈ રહ્યાં હતાં. વૃક્ષોની અનેક હારો ફૂલોથી લચી રહેલી હતી. તેમના ઉપર બેસી ભમરાઓ ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા અને પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યા હતા ॥4॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સોળ હજાર પત્નીઓના એકમાત્ર પ્રાણવલ્લભ હતા. તે પત્નીઓના અલગ-અલગ મહેલ પણ પરમ ઐશ્વર્યથી સમ્પન્ન હતા. જેટલી પત્નીઓ હતી તેટલાં જ અદ્ભુત રૂપ ધારણ કરી આપ તેમની સાથે વિહાર કરતા હતા ॥5॥

બધી પત્નીઓના મહેલોમાં સુન્દર-સુન્દર સરોવરો હતાં. તેમનું નિર્મલ જલ ખીલેલાં ઉત્પલ, કલ્હાર, કુમુદ, અમ્ભોજ (નીલ, પીળાં, શ્વેત, લાલ) વગેરે જાત-જાતનાં કમલોના પરાગથી મહેકી રહ્યું હતું. તેમાં ઝુંડનાં ઝુંડ હંસ, સારસ વગેરે સુન્દર-સુન્દર પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તે જલાશયોમાં અને ક્યારેક-ક્યારેક નદીઓના જલમાં પ્રવેશ કરી પોતાની પત્નીઓની સાથે જલવિહાર કરતા હતા. મહોદય ભગવાનની સાથે વિહાર કરતી આપની પત્નીઓ જ્યારે આપને ભુજપાશમાં જકડી લેતાં, આલિંગન કરતી ત્યારે ભગવાનનાં શ્રીઅંગોમાં એમના વક્ષ:સ્થલનું કેસર લાગી જતું ॥6-7॥

તે વખતે ગન્ધર્વો આપના યશનું ગાન કરવા લાગતા અને સૂત, માગધ અને બન્દીજન આનન્દથી મૃદંગ ઢોલ નગારાં વીણા આદિ વાજાં વગાડવા લાગતા ॥8॥ ભગવાનની પત્નીઓ ક્યારેક-ક્યારેક હસતાં-હસતાં પીચકારીઓથી આપને ભીંજવી દેતી. આપ પણ

તેમને તરબોળ કરી દેતા. યક્ષરાજ કુબેર યક્ષિણીઓની સાથે વિહાર કરે તે પ્રમાણે ભગવાન્ પોતાની પત્નીઓ સાથે ક્રીડા કરતા. (યક્ષો પ્રણય કલહમાં પ્રવીણ હોય છે તેથી તે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે) ॥9॥

તે વખતે ભગવત્પત્નીઓનાં વસ્ત્રો ભીંજાઈ જવાથી તેમનાં વક્ષ:સ્થલ અને જાંગ (સાથળ) આદિ અંગો તેમાંથી ઝળકવા લાગતાં. તેમની લાંબી-લાંબી વેણી અને અમ્બોડામાં ગૂંથેલાં ફૂલ ખરી પડતાં. તેઓ આપને ભીંજવતાં ભીંજાવતાં પીચકારી આંચકી લેવાને માટે આપની પાસે પહોંચી જતાં અને આજ બહાનાથી પોતાના પ્રિયતમનું આલિંગન કરી લેતાં. આપના સ્પર્શથી પત્નીઓના હૃદયમાં પ્રણયભાવનું પૂર આવતું જેથી તેમનાં મુખકમલ ખીલી ઊઠતાં. આવે પ્રસંગે એમની શોભા ઓર વધી જતી હતી ॥10॥

તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની વનમાલા તે રાણીઓના વક્ષ:સ્થલ ઉપર લાગેલા કેસરના રંગથી રંગાઈ જતી. વિહારમાં અત્યન્ત મગ્ન થઈ જવાથી વાંકડિયા કેશ ઉન્મુક્ત ભાવથી લહેરાવા લાગતા. આપ રાણીઓને વારંવાર ભીંજાવી દેતા. અને રાણીઓ પણ આપને તરબોળ કરી દેતાં. જેવી રીતે હાથણીઓથી ઘેરાયેલ ગજરાજ તેમની સાથે ક્રીડા કરતો હોય તેવી રીતે આપ તેમની સાથે વિહાર કરતા ॥11॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને આપની પત્નીઓ ક્રીડા કરી લીધા બાદ ક્રીડામાટે જ ખાસ સિદ્ધ કરાવેલા અને પહેરેલા અલંકારો અને વસ્ત્રો નટ, નર્તકી અને ગાવા બજાવવાની જ આજીવિકાવાળાંઓને આપી દેતાં. (ભવિષ્યમાં બીજી વાર પહેરવામાટે રાખી મૂકવામાં આવતાં નહિ.) ॥12॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ આ જ પ્રમાણે તેમની સાથે વિહાર કરતા રહેતા. તેમની ગતિ, વાર્તાલાપ, દૃષ્ટિ, સ્મિત, હાસવિલાસ અને આલિંગન આદિથી રાણીઓની ચિત્તવૃત્તિ આપે જ હરી લીધી હતી. તેમને બીજી કોઈ વાતનું સ્મરણ જ ન રહેતું ॥13॥

હે પરીક્ષિત! રાણીઓનું જીવન સર્વસ્વ એમના એકમાત્ર હૃદયેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ હતા. તેઓ કમલનયન શ્રીશ્યામસુન્દરના ચિન્તનમાં એટલા મગ્ન થઈ જતાં કે જેમ ઉન્મત્ત (પાગલ) ગન્ધર્વગૃહીત્ ગણાય છે તેમ આ ભગવદ્ગૃહીત્ હતા. (પાગલને લૌકિક ભૂતપ્રેતનો વળગાડ હોય તેમ આમને અલૌકિક હતો) ઉન્મત્તની જેમ અસંબદ્ધ વાતો કરતાં. જડ પદાર્થોમાં પણ ચેતન ધર્મોનું આરોપણ કરતાં. પ્રેમોન્માદમાં તેઓ જે કહેવા લાગતાં તે મારી પાસેથી સાવધાન થઈને સાંભળો ॥14॥

(શ્રોતાઓનો પણ નિરોધ થાય તે માટે શ્રીશુકદેવજી, સગુણ (નવ) અને નિર્ગુણ (એક) એમ દશ પ્રકારના પ્રભુ પ્રત્યેના સ્નેહરૂપી કરણ (સાધન) થી મહારાણીઓએ દશ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું છે તે પરીક્ષિતને કહે છે. આ મહિષીગીત છે.)

મહિષીઓ બોલ્યાં : અરે ટિટોડી! અત્યારે તો રાત ઘણી વીતી ગઈ છે. સંસારમાં સર્વત્ર સન્નાટો છવાઈ ગયો છે. જો, અત્યારે જેમનું જ્ઞાન છુપાતું નથી, પ્રગટ જ હોય છે તેવા ઈશ્વરે જગતમાં શયન કર્યું છે અને તને નીંદ નથી આવતી? તું આ પ્રમાણે રાતે જાગતી રહીને

વિલાપ કેમ કરે છે? હે સખી! કમલનયન ભગવાનના મધુર હાસ્ય અને લીલા ભરી ઉદાર દૃષ્ટિથી અમારા હૃદયની જેમ તારું હૃદય પણ વીંધાઈ તો નથી ગયું ને? ॥15॥

વિશેષ : ટિટોડી, ચક્રવાકી, સમુદ્ર, ચન્દ્ર, મલયનો પવન, મેઘ, કોયલ, ક્રીડા, પર્વત, નદી અને હંસ એમ દસ જણને ભગવાન્માં સ્નેહને લઈને સ્ત્રીઓએ સ્વભાવથી કહ્યું છે. આમાં મનવડે ભગવાનનું તિરોધાન ઉક્તિથી સ્પષ્ટ કહ્યું છે. વાચિક તિરોધાનમાં પણ રુક્મિણીજીને વાક્યો જ કહ્યાં છે. અહીં ભગવાન્ વિદ્યમાન છે. પટરાણીઓ સમ્ભોગની લાલસાવાળાં છે છતાં એમની દૃઢ આસક્તિનાં ખ્યાપક એમનાં વાક્યો છે. પોતાના ધર્મને અને પોતાના પ્રિયને કુરરી વગેરે સર્વમાં કલ્પીને બહાર પણ ભગવાનના વિયોગના ભાવને જોતી પટરાણીઓ પ્રલાપ કરે છે. એ વાત અહીં કહે છે. અહીં ચકવી વગેરે કોઈ મહિષીની પાસે નથી છતાં વિપ્રયોગવશાત્ ઉન્મત્ત દશામાં તેઓ બોલે છે તેથી અસમ્બદ્ધ વાક્યો છે.

શ્રીસુબોધિનીજી : શ્રીભાગવત10।।।ं "ततश्चान्तर्दधे कृष्णः”

ભગવાને શયન કરવાની લીલાનો આરમ્ભ કર્યો ત્યારે પ્રથમ બહાર ટિટોડીનો સ્વભાવાવિક વિલાપ સાંભળીને રાજસ-રાજસ મહારાણીઓને ટિટોડીના વિલાપથી ભગવાન્ જાગી જશે એવો ભય લાગતાં, પ્રભુ જાગે તો ફરી વિહારાદિ લીલા થઈ શકે એમ હોવા છતાં તે ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી, ભગવાન્માં તેમનો ઘણો સ્નેહ હોવાથી આપની નિદ્રામાં ભંગ ન પડે એટલામાટે તેઓ ટિટોડીને વિલાપ કરતાં અટકાવવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં દુ:ખિણી ટિટોડીને જોઈ તેને આશ્વાસન આપવા સમ્બોધન કરે છે હે ટિટોડી! વગેરે.

ભગવાન્ સિવાય સમગ્ર જગત્ સ્ત્રીરૂપ જ છે અને તેથી સમસ્ત સ્ત્રીઓના ભર્તા એકલા ભગવાન્ જ છે એમ તેઓ માને છે તેથી જે કોઈ દુ:ખિયું હોય તેના દુ:ખનું કારણ ભગવાનનો વિરહ જ છે, કારણ કે બીજું દુ:ખ ભગવાન્ જ દૂર કરી દે છે તેથી આ ટિટોડી પણ સ્ત્રી ભગવાનના વિરહથી દુ:ખી થયેલી અને ભગવાને સમાગમમાટે લાવીને કટાક્ષરૂપી બાણોથી તેના મનનું ભગવાને હરણ કરી તેને જ હરી લીધી હતી તેથી વિલાપ કરે છે એવો નિશ્ચય કરીને તેને કહે છે કે હે ટિટોડી! તું વિલાપ કરે છે તે અમે જાણ્યું. તેમ કરવું અયોગ્ય હોવાથી અમે તને અટકાવવા આવ્યા છીએ. તું શા માટે વિલાપ કરે છે? તું અને અમે સમદુ:ખી છીએ. ઊંઘ ન આવતી હોય તો પણ તું આડે પડખે થઈ પડી કેમ નથી રહેતી?

(કારિકાર્થ) જ્યારે દેહમાં ઘણી ચિન્તા હોય અથવા ધાતુમાં વિષમતા હોય ત્યારે, ખાસ કરીને ભય વગેરેને લીધે ઊંઘ આવતી હોતી નથી. મોટી ચિન્તા એ છે કે મહા મુશ્કેલીએ પ્રસન્ન થાય તેવા ભગવાન્ કેમ વશ થશે? (તેથી ઊંઘ હરામ થઈ ગઈ છે.) અમને પણ ઊંઘ આવતી નથી અને અમે સૂઈ પણ શક્તાં નથી. "મારી વેદના તમે ભગવાનને જણાવો” यस्य”

(કારિકાર્થ) જ્ઞાનશક્તિ (દૃષ્ટિ), ક્રિયાશક્તિ (લીલા), ભક્તિયોગ (ઉદારતા કારણ કે મુખ્ય ભક્તિ ઉદાર જ હોય છે), માયા (હાસ્ય) વૈભવનો સમય (કમલનાં જેવા નયનો કહ્યાં તેથી સૂચવેલો કમલમાંથી ઝરતા મકરન્દના સ્થાને રહેલા જાત-જાતના સંકેત સૂચવનારો કાલ)-

હરિના સમ્બન્ધવાળી આ પાંચ વસ્તુઓ જેના હૃદયમાં સદા બિરાજે છે તે ભક્ત પોતાના ભક્તોની અન્દર દુ:ખી (અનિર્વૃત) કહેવાય છે ॥15॥

રાજસ સાત્વિક મહારાણીઓ પહેલાંની જેમ ચક્રવાકને ખેદ કરતા અટકાવવા પ્રવૃત્ત થઈ કહે છે :

અરે ચકવી! તેં રાતે પણ પોતાનાં નેત્રો બંધ કર્યાં નથી. તારા પતિને જોતી નથી માટે નેત્રો બન્ધ કરતી નથી અને કરુણ ક્રન્દન કર્યા કરે છે? કે પછી અમારી જેમ દાસી બનેલી તું અચ્યુત શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં ધરાવેલી પ્રસાદી માલાને અમ્બોડામાં ધારણ કરવા ઇચ્છે છે? ॥ 16॥

શ્રીસુબોધિનીજી : ચકવા-ચકવીનું એક જોડું મહારાણીઓને રમવામાટે રાખેલું એમ માનીને તેમને જોવા એક ચકવી આવી. પોતાની પાસે આવેલી જોઈને તે પણ રડે છે એમ વિચારીને તેનું પણ દુ:ખ દૂર કરવા મહારાણીઓ દુ:ખનું વર્ણન કરે છે. ઊંઘ ન આવતી હોય તો પણ નેત્રો મીંચીને પડ્યું રહેવાય. તું (ચકવી) તે પણ કરતી નથી. "કેમ આંખો બંધ નથી કરી દેતી?" પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી ખેદ કરે છે એમ અમારી જેમ તું અચ્યુતના ચરણમાં રહેલી માલાને અમ્બોડામાં ધારણ કરવા ઇચ્છે છે?"

રાજસ-તામસ મહારાણીઓ તો સમુદ્રનો ઘુઘવાટ સાંભળીને તેને પણ સમ્બોધન કરે છે: અરે ઓ સમુદ્ર! તું નિરન્તર ઘૂઘવ્યા જ કરે છે તે તને નીન્દ નથી આવતી શું? લાગે છે કે તને અનિદ્રાનો રોગ લાગુ પડ્યો છે. પરન્તુ ના, ના, અમે સમજી ગયાં; અમારા પ્યારા શ્યામસુન્દરે જેવી રીતે અમારા દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ અને અન્ત:કરણ હરી લીધાં છે તેવી રીતે તારાં ધૈર્ય, ગામ્ભીર્ય વગેરે સ્વાભાવિક ગુણો પણ હરી લીધા છે. શું તેથી જ અમારી માફક જ એવી વ્યાધિનો શિકાર તું પણ થઈ ગયો છે જેની કોઈ દવા જ નથી ॥17॥

શ્રીસુબોધિનીજી : સમુદ્ર સાંભળે તે માટે "ભો ભો: અરે ઓ"

વિશેષ : શ્રુતિમાં ઉપાખ્યાન આવે છે કે "જમણી આંખમાં ઇન્દ્ર રહે છે અને ડાબી આંખમાં ઇન્દ્રાણી રહે છે, ઊંઘતા હોઇએ ત્યારે તેઓ પરસ્પર ભોગ કરે છે. તેથી તેઓ ભોગ કરે તે માટે ઊંઘ છે"

•એવી શંકા થાય તેથી ઉત્તરાર્ધ કહે છે. જેમ ભગવાન્ અમારા હૃદયમાં શયન કરે છે તેમ પહેલાં એ પ્રમાણે સમુદ્રમાં પણ શેષરૂપી શય્યા ઉપર શયન કરતા હતા. ત્યાં (સમુદ્રમાં) થી હમણાં અહીં અવતાર લઈ બિરાજેલા છે તે જ પ્રમાણે અમારા હૃદયમાંથી પણ તિરોહિત થયેલા છે. તેથી જ (પોતાનું) સર્વસ્વ જાય ત્યારે ચીસો પાડવી યોગ્ય જ છે. 'મુકુન્દ' એટલે મોક્ષ આપનારાએ હરી લીધેલું છે મહારાણીઓની પેઠે લાંછનમ્ ચિહ્ન જેનું તેવો સમુદ્ર છે. તેથી તેને મોક્ષ પણ મળ્યો નથી અને સંસાર પણ રહ્યો નથી તેથી (મોક્ષ અને સંસાર) બન્નેથી તું ભ્રષ્ટ થયેલો હોવાથી અમારી જે હાલત થઈ છે એ હાલત તારી પણ થઈ છે. એ પ્રમાણે સમુદ્રના દુ:ખનું વર્ણન કરી, "ન દુ:ખં પંચભિ: સહ પાંચની સાથે રહેવાથી દુ:ખ (લાગતું) નથી"

તામસ-તામસી મહારાણીઓ તો કાલને શાપ આપતાં, રાત જો પૂરી થાય તો અમારું દુ:ખ મટે એવો નિશ્ચય કરી, ચન્દ્રનો અસ્ત થાય ત્યારે સવાર થાય તેથી ચન્દ્રની ગતિ ઉપર મીટ માંડી જ્યોતિઓની ગતિ દેખી શકાય તેવી ન હોવાથી (ચન્દ્ર) ધીમે-ધીમે ચાલે છે અથવા ચાલતો નથી એવો નિર્ણય કરી અતિ કામને લીધે અન્ધ જેવા થઈ ગયાં. બહાર અન્ધારું ઘોર જોઈને તેઓ નીચેનો શ્લોક કહે છે :

હે ચન્દ્રદેવ! તમને બહુ ભારે ક્ષયરોગ લાગુ પડી ગયો છે. તેથી જ તમે આટલા ક્ષીણ થઈ રહ્યા છો. જેથી હવે તમે પોતાનાં કિરણોથી અન્ધારું પણ હટાવી શક્તા નથી તે ઘણું આશ્ચર્યકારક છે. અમારા પ્યારા શ્યામસુન્દરની મીઠી-મીઠી વાણી ભૂલી જવાથી તમારી વાચા બંધ થઈ ગઈ છે? શું તેની જ ચિન્તાથી તમે મૌન થઈ રહ્યા છો? અમને તો તમે તેવા લાગો છો ॥18॥

શ્રીસુબોધિનીજી : 'યક્ષ્મા'એટલે ક્ષય રોગ. તે પણ બલવાન્ (ગમ્ભીર) અને દક્ષ પ્રજાપતિના શાપથી થયેલો છે. તેથી જ તમને તે લાગુ પડ્યો છે અને તેથી ચાલતા નથી એ બરાબર છે. (પણ) "પોતાનાં કિરણોથી અન્ધકાર દૂર કરતા નથી" પણ નીકળતું નથી. ચન્દ્રમાનું વાક્ય જ *'ગો' હોવાથી કિરણરૂપ છે અને ઇન્દ્રિય હોવાથી ચરણરૂપ છે. તે ન

હોવાથી (અટકી પડવાથી) ઝડપથી જવાનું અને અન્ધકારનો નાશ કરવાનું બન્ને તમારાથી થતાં નથી. ‘ભો હે’ એવું સમ્બોધન "અમે જે કહીએ છીએ તેમ થયેલ છે કે નહિ?”

તામસ રાજસી મહારાણીઓ કામથી પીડિત હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં મલયપર્વતના વાયુને ઠપકો (ગાળો) આપે છે :

હે મલયાનિલ! (મલય પર્વતના વાયુ)! અમે તારું શું અપ્રિય કર્યું (બગાડ્યું) છે કે જેથી તું અમારા હૃદયમાં કામનો સંચાર કરે છે? અરે તું જાણતો નથી શું? ભગવાનના કટાક્ષથી અમારું હૃદય તો પહેલેથી જ વીંધાઈ ચૂક્યું છે ॥19॥

શ્રીસુબોધિનીજી : હે મલયાનિલ! અમે તે તારું શું અપ્રિય કર્યું છે? શીતલ મલયના વાયુનું અપ્રિય (તેને) ઉષ્ણ બનાવનારું કાર્ય છે. જ્યારે અમે ભગવાન્ સાથે રહેતાં હતાં ત્યારે અમારાં હૃદય ઉપર લગાડેલાં ચન્દન વગેરેથી અમે તને ઘણો શીતલ બનાવેલો. એ પ્રમાણે ઉપકાર કરનારા ઉપર તું અપકાર કેમ કરે છે? "શું અપકાર કર્યો?”

તામસ સાત્વિક મહારાણીઓ તો મેઘને ભગવાનના જેવો જોઈને મેઘે ચન્દ્રને ઢાંકી દીધેલ હોવાથી થોડીવાર જાણે કે ઠંડક પ્રાપ્ત કરી હોય તેમ નીચેના શ્લોકમાં તેની પ્રશંસા કરી, પછી પોતાના ગુણોનો તેમાં આરોપ કરીને તે પણ દુ:ખી છે એવી કલ્પના કરી, પોતાના સમાનપણાને લીધે તેનું દુ:ખ દૂર કરે છે:

હે શ્રીમાન્ મેઘ! તમારા શરીરનું સૌન્દર્ય તો શ્યામસુન્દરના જેવું જ છે. અવશ્ય તમે યદુવંશશિરોમણિ ભગવાનના પરમ પ્યારા છો ત્યારે તો તમે અમારી જેમ પ્રેમપાશમાં બંધાઈ એનું ધ્યાન કરી રહ્યા છો. તમારું હૃદય શબ્દના બળવાળું એટલે લૌકિક કાર્યમાં નિન્દનીય થયેલું છે. તેમને માટે તમે અત્યન્ત આતુર થઈ રહ્યા છો. ત્યારે તો વારંવાર તેને યાદ કરી-કરી અમારી માફક જ આંસુઓની ધારાઓ વહાવી રહ્યા છો. હે શ્યામઘન! ખરેખર ઘનશ્યામની સાથે સમ્બન્ધ બાંધવો એ ઘેર બેઠાં આફતને આમન્ત્રણ આપવા બરાબર છે ॥20॥

શ્રીસુબોધિનીજી : મેઘને શ્રીમાન્ વિશેષણ એટલામાટે આપવામાં આવ્યું છે કે તે વિદ્યુત વગેરેથી શોભાવાળો છે. એ પ્રમાણે મેઘનો આદર કરે છે. તું ભગવાનનો પ્રિય છે. કેમકે તું વર્ણ (રંગ) માં ભગવાનના શ્યામ વર્ણ (રંગ) વાળો છે. તેમની માફક વસ્ત્રો પણ પીળા છે. તથા પ્રાણીઓને જીવન પણ આપે છે અને તેમના તાપને પણ મટાડે છે. આ કાર્યોને લીધે તું ભગવાનને પ્રિય છે. "ત્યારે તો હું સુખી છું. જેથી તેમને હું સુખી કરીશ”, રોકી દે. 3. આથી તું અમારા જેવો ધૂસર (ધૂલના જેવા રંગવાળો), ગતિ રહિત અને નિસ્તેજ થઈ ગયો છે. મહારાણીઓ આકાશમાં રહેલા મેઘને જોઈને આ વચન કહી રહ્યાં છે. 4. આ બધા દુ:ખોનું નિયામક દુ:ખને કહે છે કે તું થોડી-થોડી વારે આંસુઓની વર્ષા કરી રહ્યો છે. 5. બહુ દુ:ખ થાય છે. તું વારંવાર પ્રિયનું સ્મરણ કરે છે કારણ કે વારંવાર સ્મરણ કરવાથી દુ:ખ થવાથી આ પ્રમાણે થોડી-થોડીક વારે આંસુ વહાવે છે. (વર્ષા કરે છે)

જો મેઘ કહે કે મેં ક્યો અપરાધ કર્યો છે? જેથી મને આટલું દુ:ખ આપે છે? જેનો ઉત્તર આપે છે કે 'દુ:ખદસ્તત્પ્રસંગ:' તેમનો પ્રસંગ (સમ્બન્ધ) માત્ર જ બધા દુ:ખનું કારણ છે તો વિશેષ સંગ તો દુ:ખદાયી હોય જ, જો ન થતો હોત તો અમે મહારાણીઓએ એવો ક્યો અપરાધ કર્યો છે? જગતમાં કોઈ એવું જોવામાં આવતું નથી કે જેણે ભગવાન્ સાથે પ્રેમ કરીને ક્ષણ માત્ર પણ સુખ મેળવ્યું હોય! આ દોષ તો ભગવાન્ સાથે સમ્બન્ધ જોડ્યા પછી જાણવામાં આવે છે. જેમણે આનો અનુભવ કર્યો નથી તેમને માટે આ દોષ બાધક નથી. તેથી જે અનુભવી નથી તે ભગવાન્ સાથે પ્રેમ કરવા ચાહે છે ॥20॥

સાત્વિક સાત્વિક મહારાણીઓ નીચે પ્રમાણે વિચાર કરે છે :

હે કોયલ! તારું ગળું અત્યન્ત સુરીલું તેમ જ ઊંચું છે. મીઠી બોલી બોલનાર અમારા પ્રાણપ્રિયની જેમ જ તું મધુર સ્વરથી બોલે છે, ખરેખર તારી બોલીમાં અમૃત ઘોળેલું છે, જે પ્રીતમના વિરહથી મરી રહેલા પ્રેમીઓને જીવાડનારું છે. તું જ બતાવ, અત્યારે અમે તારું શું પ્રિય કરીએ? ॥21॥

શ્રીસુબોધિનીજી : પછી કોયલનો અવાજ સાંભળી, ભગવાન્ અમને બોલાવે છે એમ થોડી વાર પરમ આનન્દનો અનુભવ કરી, આવું સુખ અમને કોયલ ની વાણીથી થયું એમ વિચારી તેની પ્રશંસા કરે છે. 'પ્રિયરાવ' એટલે પ્રિયના અવાજ જેવો છે અવાજ જેનો તેવી, હે પ્રિયના જેવા અવાજવાળી! એમ કહે છે. કોયલને ભગવાનનો સમ્બન્ધ છે તેથી તારી (કોયલની) સાથે વાત-ચીત કરવામાં પણ કાંઈ પણ દોષ નથી. "એ ભગવાનનું જ વાક્ય નથી પણ કોયલનું છે એમ શાથી જાણ્યું?"

સાત્વિક-રાજસ મહારાણીઓએ નીચે પ્રમાણેકહ્યું :

હે ઉદાર બુદ્ધિવાળા પર્વત! તેં જ પૃથ્વીને પણ ધારણ કરી રાખી છે. તું નથી તો હાલતો ચાલતો કે નથી કંઈ બોલતો ચાલતો. એવું જણાય છે કે તું કોઈ મહાન ગમ્ભીર વિષયનું ચિન્તન કરી રહ્યો છે. ઠીક છે, ઠીક છે. અમે સમજી ગયાં કે તું પણ અમારી જ માફક પોતાના સ્તનો સમાન ઘણાં શિખરો ઉપર, ભગવાન્ શ્યામસુન્દરના ચરણ કમલને ધારણ કરવાનો મનોરથ સેવે છે ॥22॥

શ્રીસુબોધિનીજી : આ પર્વત પણ ભગવાનના ચરણારવિન્દને ધારણ કરતો હોવાથી ભક્ત છે એવો નિર્ણય આ શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે. તેવો ભક્ત પણ ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર કરતો નથી તેથી તેનું કારણ પૂછે છે અને તે ભ્રાન્ત નથી જ એમ "ઉદારબુદ્ધે-હે ઉદાર બુદ્ધિવાળા!" તેથી "અમારી જેમ કામના કરે છે"

સાત્વિક તામસ મહારાણીઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું:

જેમ અમે યદુપતિના પ્રણય અને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત ન થવાથી અમારું હૃદય ખોઈ બેઠાં છીએ તેમ સાગરની પત્નીઓ (નદીઓ) ને પણ મનના માન્યા પતિના પ્રણય અને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત નહિ થતાં તેઓના કુંડ સુકાઈ ગયા છે. પોતે ક્ષીણ થઈ ગઈ છે અને હવે તો તેમાં કમલોની શોભા પણ રહી નથી ॥23॥

શ્રીસુબોધિનીજી : ક્રીડા કરવામાટે બનાવેલા પર્વતોની જે નદીઓ અન્ત:પુરમાં હતી તે પહેલાં અગાધ જલવાળી હતી. પછી ધીમે-ધીમે ક્ષીણ થતાં ઉનાળામાં તેમના ઘરા પણ સુકાઈ ગયા. મહારાણીઓ ઘણાં દૂબળાં થઈ ગયાં છે એમ જણાવવા આ કહેલું છે. થોડા સમય પછી અરર! તેમના પટમાં કાંકરા જ ઊડતા રહેશે એમ અમે પણ હતી ન હતી થઈ જઈશું. "કઈ યોગ્યતાને લીધે નદીઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે? તેઓમાં કોઈ પણ ભગવદીય ગુણ નથી (એટલે કે મહાન પતિને પ્રાપ્ત કરીને પણ, કોઈ વાર તેમનો વિયોગ થાય ત્યારે ઘણા દૂબળા થઈ જવું એ ભગવદીયોમાં રહેલ તેમનો ગુણ છે એવો અર્થ જણાવવા આ શંકા અને તેનું સમાધાન કરેલાં છે) એવી શંકા થાય તેથી "સિન્ધુની પત્નીઓ" કરમાય છે. જો કે નદીઓનો પતિ સમુદ્ર છે, છતાં પણ તે જોયેલો નથી કારણ કે ક્રીડામાટે મહેલમાં બનાવેલા પર્વત ઉપરની આ નદીઓ છે. તેથી આ નદીઓ મહેલની બહાર નીકળતી જ ન હોવાથી તેમણે સમુદ્ર ન જ જોયો હોય. ભગવાન્ તો સર્વના પતિ હોવાથી "ઇચ્છેલા પતિ"

એવી રીતે બહાર વિચાર કરતાં કેટલાંક ગુણાતીત મહારાણીઓ દૂર ગયાં. પછી અન્ત:પુરમાં જ નદી વગેરેના તીર ઉપર રહેલાં હંસને જોઈને તેમણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું:

હે હંસ! આવ, આવ, ભલે આવ્યો. અમે તારું સ્વાગત કરીએ છીએ. બેસ, લે દૂધ પી. પ્રિય હંસ! શ્યામસુન્દરની કોઈ વાત તો સંભળાવ. અમે સમજીએ છીએ કે તું તેનો દૂત છો. કોઈના પણ વશમાં ન થનાર શ્યામસુન્દર છે તો સકુશળ ને? અરે ભાઈ! તેની મિત્રતા તો ભારે અસ્થિર છે, ક્ષણભંગુર છે. એક વાત તો બતાવ. આપે અમને કહ્યું હતું કે તું જ મને સૌથી વધારે વહાલી છે, શું તે વાત આપને હજુ યાદ છે કે? જા, જા, અમે તારી મીઠી-મીઠી વાતો નથી સાંભળવા માગતી. જ્યારે એ અમને યાદ નથી કરતા તો અમે શા માટે તેમને ભજીએ (યાદ કરીએ)? હે મીઠા બોલા! તું કહે છે કે તેઓ સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરનારા છે તો તેમનો પ્રસંગ ભલે ચલાવ પણ તેમાં લક્ષ્મીજીની વાત ન આવવી જોઈએ. શું શ્યામસુન્દરમાં અનન્ય નિષ્ઠા રાખનારાં એકલાં લક્ષ્મીજી જ છે? ॥24॥

શ્રીસુબોધિનીજી : તે ગુણાતીત મહારાણીઓ તો શુદ્ધ હતાં, ભગવાનને કોઈ પ્રકારે દોષ દેતાં નથી. તેથી ભગવાન્ પોતાનું હિત જ કરે છે એમ વિચારતાં હતાં અને તેમનું હિત ભગવાન્ સાથે સમ્બન્ધ થવાથી જ થાય અને તે સમ્બન્ધ માનવતીઓનું માન દૂર કર્યા વિના એમને એમ ન થાય. તેથી ભગવાને તેમનું માન મનાવવા હંસને મોકલેલો છે, કારણ કે આ હંસ છે એટલે (દૂધ અને પાણી નો) સારા-નારસાનો ભેદ જાણે છે. તેથી તે આપણને-ગુણાતીતને ભગવાનની પાસે લઈ જશે એવો નિશ્ચય કરીને તેનું 'હે હંસ!' એમ સમ્બોધન કરે છે. તે પોતાને માટે આવેલો હોવાથી તેના કુશળ સમાચાર પૂછે છે. અમે જલદી માની જનાર નથી એમ જણાવવા 'બેસ' એમ કહેલું છે. "અમે પક્ષીઓ સદા ભૂખ્યાં થતાં હોવાથી ભૂખ મટાડવાનો ઉપાય અમારે કરવો જોઈએ તેથી મારે જવું જોઈએ" છે. 'ક્ષૌદ્ર' એટલે સાકર, 'આલાપ' એટલે વાત. ક્ષૌદ્રાલાપ: એટલે સાકર જેવી મીઠી-મીઠી વાતો કહેનારો.

ક્ષૌદ્રાલાપય: એટલે મીઠી વાણીવાળા પાસે જે જાય છે તે અહીં સમ્બોધન છે. ‘હે ક્ષૌદ્ર!‘ એવા સમ્બોધનમાં પણ મધુરપ સ્પષ્ટ છે. "ક્ષુદ્રસ્ય સમ્બન્ધી ક્ષૌદ્ર:”

આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને ક્રીડામાં પ્રાપ્ત થયેલ સંસાર ભગવાને દૂર કર્યો પછી તેમનો ભગવાન્માં ભાવ અતિ દૃઢ થયો. હે પરીક્ષિત! મહાદેવજી વગેરે યોગેશ્વરેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં મહારાણીઓ આવોજ અનન્ય પ્રેમભાવ રાખતાં હતાં તેથી તેમને પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ. અર્થાત્ તેમને ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ ॥25॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિકથા, લીલા ચરિત્રોનું અનેક પ્રકારે ગાન કરવામાં આવ્યું છે. તે લીલા એટલી તો મધુર અને મનોહર છે કે તે સાંભળવા માત્રથી સ્ત્રીઓનાં મન સ્વસ્વરૂપમાં આકર્ષાય છે તો પછી સાક્ષાત્ દર્શન કરનારી સ્ત્રીઓનું મન ભગવાન્ સ્વસ્વરૂપમાં આકર્ષે તેમાં તો કહેવું જ શું?* ॥26॥

વિશેષ : ભગવત્પ્રાપ્તિમાટે માત્ર ભગવત્સમ્બન્ધની જ જરૂર છે. સમ્બન્ધોમાં સહેલામાં સહેલો સમ્બન્ધ શ્રવણથી થાય છે. શ્લોકમાંનો 'માત્ર' કહી જાય છે કે સાંભળો તેને વિષે વિચાર વગેરેની પણ જરૂર નથી. "ઉરુગાયોરુગીતાનાં-વિપુલ કીર્તિવાળા ભગવાનનું ઘણું ગાન કરનારી સ્ત્રીઓનું"

જે મહાભાગ્યવાળી સ્ત્રીઓએ જગદ્ગુરુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પતિ માની પરમ પ્રેમપૂર્વક આપની ચરણસેવા વગેરે અનેક પ્રકારની સેવા કરી તેમની તપસ્યાનું વર્ણન તો ભલા થઈ જ શી રીતે શકે? ॥27॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સત્પુરુષોમાટે સાક્ષાત્ એક માત્ર ફલરૂપ છે. આપે વેદોક્ત ધર્મનું વારંવાર આચરણ કરીને લોકોને એ વસ્તુ સમજાવી દીધી કે ઘર જ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગ સિદ્ધ કરવાનું સ્થાન છે ॥28॥

ઉત્તમ ધર્મનું આચરણ કરતાં ગૃહસ્થ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની મહારાણીઓ તો સોળહજાર હતી. તેમાંની એકે એક રાણી દરેક રીતે સો-સો સ્ત્રીઓથી પણ વિશેષ હતી ॥29॥

વિશેષ : કૃષ્ણસ્ય છઠ્ઠી વિભક્તિ એક વચન. 'ગૃહમેધિનામ્' છઠ્ઠી વિભક્તિ બહુવચન. મહિષ્યા: : મહિષીનું છઠ્ઠી વિભક્તિ એકવચન. શતાધિકમ્ : સોથી વધારે. સ્વરૂપથી શ્રીકૃષ્ણ એક હતા પણ ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું આચરણ કરવા, જેટલી રાણીઓ હતી તેટલાં સ્વરૂપ ધારણ કરી ગૃહસ્થ ધર્મનું આચરણ જગત્માટે ઉત્તમ આદર્શ સ્થાપવા કરતા. તેવી જ રીતે મહારાણી લક્ષ્મીજીએ જ જુદાં-જુદાં સ્વરૂપો ધારણ કરી જુદી-જુદી રાણીઓમાં પ્રવેશ કરેલો તેથી જ એકે એક ભગવત્પત્ની સો-સો આદર્શ સ્ત્રીઓ કરતાં પણ ઉત્તમ હતાં. આમ રાણીઓની સંખ્યા સમાધિભાષામાં 16,008 છે; નહિં કે 16,108. 16,108 બીજા કલ્પની વાત છે.

હે રાજન્! તે ઉત્તમ સ્ત્રીઓમાંથી રુક્મિણીજી વગેરે આઠ પટરાણીઓ અને તેમના પુત્રોનું વર્ણન તો હું પહેલાં જ ક્રમપૂર્વક કરી ચૂક્યો છું ॥30॥

(જેમનાં નામ નથી આપ્યાં તે રાણીઓ પણ જેમનાં નામ આપ્યાં છે તેમના સમાન જ હતાં એમ જણાવવા એમના પુત્ર વગેરે જણાવે છે કે) તે ઉપરાન્ત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની બીજી પણ

પત્નીઓ હતી. તેમનાથી દરેકને *દસ-દસ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા. આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી કારણ કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ શક્તિમાન તેમજ અમોઘરતિ છે ॥31॥
વિશેષ : શ્રુતિ કહે છે કે "દશાસ્યાં પુત્રાનાં ધેહિ”

ભગવાનના પરમ પરાક્રમી પુત્રોમાંથી અઢાર તો મહારથી હતા જેમનો યશ સમગ્ર જગતમાં ફેલાયેલો હતો. મારી પાસેથી તેમનાં નામ સાંભળો* ॥32॥

વિશેષ : મહારથીઓ તો ભગવાનના બધા જ પુત્રો હતા પણ આ અઢાર પુત્રોએ મહારથીપણું યુદ્ધના મેદાન ઉપર પ્રત્યક્ષ એક યા બીજા પ્રસંગે પ્રગટ કરેલું.

પ્રદ્યુમ્ન, *ચારુદેષ્ણ, દીપ્તિમાન્, ભાનુ, સામ્બ, મધુ, બૃહદ્ભાનુ, ચિત્રભાનુ, વૃક, અરુણ, પુષ્કર, વેદબાહુ, શ્રુતદેવ, સુનન્દન, ચિત્રબાહુ, વિરૂપ, કવિ અને ન્યગ્રોધ ॥33-34॥
વિશેષ : ચારુદેષ્ણને સ્થાને ‘અનિરુદ્ધ’ પાઠ પણ છે. ત્યારે અનિરુદ્ધ નામના ભગવાનના એક પુત્ર સમજવા.

હે રાજેન્દ્ર! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના આ પુત્રોમાં પણ સર્વશ્રેષ્ઠ રુક્મિણીકુમાર પ્રદ્યુમ્નજી હતા. તે બધા ગુણોમાં પોતાના પિતાના જેવા જ હતા ॥35॥

મહારથી પ્રદ્યુમ્નજીએ રુક્મીની ક્ધયા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેના જ ગર્ભથી અનિરુદ્ધજીનો જન્મ થયો, જેમનામાં દસ હજાર હાથીઓનું બલ હતું ॥36॥

રુક્મીના દૌહિત્ર અનિરુદ્ધજીએ પોતાના નાના રુક્મીની પૌત્રી સાથે વિવાહ કર્યો. તેના ગર્ભથી વજ્રનાભનો જન્મ થયો. બ્રાહ્મણોના શાપથી ઉત્પન્ન થયેલ મુસળદ્વારા યદુવંશનો નાશ થઈ ગયા પછી માત્ર તે જ બચી ગયા હતા ॥37॥

વજ્રનાભના પુત્ર પ્રતિબાહુ, તેમના સુબાહુ, સુબાહુના શાન્તિસેન અને તેમના શ્રુતસેન થયા ॥38॥

હે પરીક્ષિત! આ વંશમાં કોઈ પણ એવો પુરુષ ન થયો જેને ઘણાં સન્તાન ન હોય, જે નિર્ધન, અલ્પાયુ અને અલ્પ શક્તિવાળો હોય. ઉપરાન્ત તે બધા બ્રાહ્મણોના ભક્તો હતા ॥ 39॥

હે રાજા! યદુવંશમાં એવા-એવા યશસ્વી અને પરાક્રમી પુરુષો થઈ ગયા કે જેમની ગણતરી હજારો વર્ષમાં પણ પૂરી ન થઈ શકે ॥40॥

યાદવકુમારોમાં યદુકુલમાં જ જન્મેલાં આચાર્યો ત્રણ અબજ આઠ હજાર અને આઠસો હતા એવું અમે સાંભળ્યું છે ॥41॥

શ્રીસુબોધિનીજી : "આદૌ સહસ્રાણાં તિસ્રઃ કોટ્યઃ ત્રિંશદર્બુદાનિ।તઃ અષ્ટાશીતિ શતાનિ ચ।તાવતઃ યદુકુલાચાર્યાઃ યદુકુલોદ્ભવા એવ આચાર્યાઃ।ત્કુમારાણાામિતિ શ્રુતમિતિ પ્રમાણમ્। હૂનાં મધ્યે કશ્ચિદાચાર્યો ભવિતુમર્હતિ।ાલકાશ્ચૈકસ્ય સ્થાને બહવોપિ પઠન્તિ।હેલાં તો ત્રણ કરોડ હજાર એટલે ત્રીસ અર્બુદ અર્થાત્ ત્રણ અબજ, વત્તા અઠ્ઠાસી સો એટલે 3,00,00,08,800 ત્રણ અબજ આઠ હજાર અને આઠ સો તો યદુકુલમાં જ જન્મેલા

આચાર્યો હતા ઘણા યાદવોમાંથી કોઈક જ આચાર્ય થઈ શકે અને એક આચાર્યના સ્થાને ઘણાં બાળકો ભણતા હોય છે* ॥41॥

વિશેષ : સંખ્યાઓ-એક, દસ, સો, હજાર, દસ હજાર અથવા અયુત, લાખ, દસ લાખ, અથવા પ્રયુત, કરોડ, દસ કરોડ અથવા અર્બુદ, અબજ, ખર્વ, નિખર્વ, મહાપદ્મા, શંકુ, જલધિ, અન્ત્ય, મધ્ય, પરાર્ધ. દરેક સંખ્યા આગલી કરતાં દસ ગણી છે. 'પરાર્ધ' એટલે એકડા ઉપર 17મીંડાવાળીસંખ્યા.

આ સ્થિતિમાં મહાત્મા યદુવંશીઓની સંખ્યા તો બતાવી જ કેવી રીતે શકાય? સ્વયં મહારાજ ઉગ્રસેનના સેવક વર્ગની સંખ્યા શંકુ અથવા દસ હજાર અબજ (1,00,00,00,00,00,000) કરતાં વિશેષ હતી. (આ ઉપરથી બીજા પણ મહાત્મા યાદવોના સેવક વર્ગનું અનુમાન લગાવી લેવું)* ॥42॥

વિશેષ : કરોડો અને અબજોની સંખ્યામાં આચાર્યો, ઉગ્રસેનના સેવક વર્ગ અને તે પ્રમાણે બીજા મહાત્માઓના સેવક વર્ગની સંખ્યા વાંચતા ચક્કર આવવા લાગે. આસ્તિકને પણ ઘડીભર એમ થઈ આવે કે આટલાં બધાં માણસો રહેતાં ક્યાં હશે? અત્યારે આખી પૃથ્વીની વસ્તી પણ અમુક અબજ જ છે. તેનું સમાધાન એ છે કે એ બધા દ્વારકામાં જ રહેતા હતા. દ્વારકા સાક્ષાત્ ભગવાને (એક મત પ્રમાણે ભગવદાજ્ઞા અનુસાર વિશ્વકર્માએ) રચી હતી જેમાં પ્રત્યેક મકાનને એકવીસ માળ હતા, જે સ્વર્ણમય હતી. તેનો આધાર પૃથ્વી નહિં, ભૂમિની જેમ નગરી અન્તરિક્ષમાં સમુદ્રની વચ્ચે અને જલનો સ્પર્શ કર્યા વિના જલથી અદ્ધર બાંધેલી હતી. શ્રીકૃષ્ણે ભૂતલનો ત્યાગ કર્યો તે જ ક્ષણે ભગવદાજ્ઞાથી સુમદ્રે તેને પોતાનામાં સમાવી દીધી હતી. "દ્વારકાં હરિણા ત્યક્તાં સમુદ્રીપ્લાવયત્ ક્ષણાત્"

ઉત્તમ જીવો તો થોડા જ ઉત્પન્ન થાય છે. આટલા બધાની એકી સાથે કેમ ઉત્પત્તિ થઈ? એવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે હે પરીક્ષિત! સાચી વાત તો એ છે કે પ્રાચીન કાલમાં દેવો અને અસુરો ના સંગ્રામ વખતે અત્યન્ત ભયંકર અસુરો મરાયા હતા. તેઓ જ મનુષ્યોમાં પેદા થયા અને ઘમંડમાં પ્રજા ઉપર જુલમ ગુજારતા હતા ॥43॥

તેમનું દમન કરવા ભગવાનની આજ્ઞાથી દેવતાઓએ યદુવંશમાં અવતાર લીધો હતો. હે પરીક્ષિત! તેમનાં કુલની સંખ્યા એકસોને એક હતી ॥44॥

(તે દેવો જે હતા તેની શું ખાતરી?) તેઓ દેવો હોવાનું પ્રમાણ એ છે કે ભગવાન્ હરિ તેમના પ્રભુ (સ્વામી) થયા. (સ્વામી અને સેવક સજાતીય જ હોય, ભગવાન્ બીજા (અ-દેવો) ના પ્રભુ થતા નથી) બધા જ યાદવો અને તેમના સેવકો (વડલાના જરા જેટલા બીજમાંથી ઘેઘૂર વડલો થાય તેમ) વૃદ્ધિ પામ્યા તેમની સર્વ રીતે ઉન્નતિ થઈ ॥45॥

યદુવંશીઓનું ચિત્ત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં એવી રીતે લાગી ગયું હતું કે તેમને 1. શયન 2. ભોજન 3. ફરવું 4. વાતચીત 5. ક્રીડા (ચોપાટ વગેરે રમવી) 6.સ્નાન અને 7. આસન -આ બધી અવસ્થાઓમાં તેઓ યાદવો છે તેનું સ્મરણ સુદ્ધાં તેમને રહેતું નહિં. (તેમનો નિરોધ થઈ ગયો અર્થાત્ તેઓ પ્રપંચને ભૂલી જઈ ભગવાન્માં આસક્ત થઈ ગયા) ॥46॥

(હા પણ મહાભારતની જેમ શ્રીભાગવતજીમાં ભૂભાર હરવાની વાત તો ન આવી. ત્યાં કહે છે) હે પરીક્ષિત! ભગવાનનું ચરણધોવન ગંગાજી અવશ્ય બધાં તીર્થોમાં મહાન અને પવિત્ર છે. પરન્તુ જ્યારે સ્વયં પરમ તીર્થસ્વરૂપ ભગવાને જ યદુવંશમાં અવતાર લીધો ત્યારે તો ગંગાજીના જલનો મહિમા આપોઆપ આપના સત્કીર્તિરૂપ તીર્થની તુલનામાં ઓછો થઈ ગયો. ભગવાનના સ્વરૂપનો આ કેટલો મહિમા છે કે આપ ઉપર પ્રેમ કરનારા ભક્ત અને આપનો દ્વેષ કરનારા દુશ્મન બન્ને જ આપના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયા. જે લક્ષ્મીજીને પ્રાપ્ત કરવા મોટા-મોટા દેવતાઓ યત્ન કરતા રહે છે તે જ લક્ષ્મીજી ભગવાનની સેવામાં નિત્ય નિરન્તર લાગેલાં રહે છે. ભગવાનનું નામ સાંભળવાથી અથવા સાંભળ્યા પછી તેનો ઉચ્ચાર કરવાથી બધાં જ અમંગલોને ભસ્મીભૂત કરી દે છે. ઋષિઓની પરરૂપરામાં જેટલા પણ ધર્મ પ્રચલિત છે તે બધા ધર્મોના સંસ્થાપક શ્રીકૃષ્ણ જ છે. આપ પોતાના શ્રીહસ્તમાં કાલસ્વરૂપ સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરેલું જ રાખે છે. આપને માટે ભૂમિનો ભાર હરવાનું આ કાર્ય રમત વાત છે. એમાં આશ્ચર્ય જેવું ન જ ગણાય ॥47॥

શ્રીસુબોધિનીજી: "એ ક્યું તીર્થ?" અધિમૂલ્યન કર્યું છે) "જેઓ દલીલોથી જ સિદ્ધાન્તના સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય કરતા હોય તેમને આ વાત કેમ ગળે ઊતરે? એવી શંકા થાય તેથી "સ્વર્ગનાં ગંગાજી ચરણ ધોવાનું જલ છે"

2. "દ્વેષ કરનારા અને પ્રેમ કરનારાઓને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ"

3. જેમનું આટલું માહાત્મ્ય છે તેમનું આ ભૂમિનો ભાર હરવા રૂપ કાર્ય છે તે અર્જુન વગેરેએ કરેલું છે તેમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે તે જીવનો ધર્મ છે. "કોઈક ધર્મ સેવકોથી જ થઈ શકે તેથી ભૂમિનો ભાર હરવાનું કાર્ય ભગવાનને માટે અશક્ય કેમ ન હોય?"
આવા પણ ભગવાન્ અત્યારે ક્યાં છે તે માટે જીજ્ઞાસા થાય તો કહે છે:

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વ જનોમાં વાસ કરીને બિરાજેલા છે. દેવકીજીને ત્યાં આપે જન્મ લીધેલો એ તો માત્ર કહેવા પૂરતું જ છે. ઉત્તમ યાદવોની સભામાંના પોતાના સેવકોરૂપી બાહુઓથી શ્રીકૃષ્ણ અધર્મનો નાશ કરી રહ્યા છે. હે પરીક્ષિત! સ્થાવર અને જંગમ (ચરાચર) જગતના પાપોનો નાશ કરી દે છે. મન્દ-મન્દ હાસ્યયુક્ત પોતાના સુન્દર મુખારવિન્દથી વ્રજસ્ત્રીઓ અને પુરસ્ત્રીઓ (ના હૃદય) માં (કામની) પ્રેમભાવની વૃદ્ધિ કરતા રહે છે. વાસ્તવમાં જગત્ ઉપર આપ જ વિજયી છે. આપનો જય હો! જય હો!! ॥48॥

શ્રીસુબોધિનીજી : તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અત્યારે પણ તેમના બધાય સમ્બન્ધવાળા જનોમાં સર્વથી ઉત્તમ થઈ બિરાજી રહ્યા છે, કારણ કે આપ 'જનનિવાસ' હોવાથી સ્વભાવથી પણ સર્વ જનોમાં બિરાજી રહ્યા છે. પરમાત્મા સર્વમાં છે જ. "દેવકીજીના પુત્રને વિશે હું પૂછું છું, દેવકીજીમાં જે જન્મેલા તે ક્યાં છે?" કરી દે છે; અથવા પાપના જ પ્રકાર અને વાસનારૂપ સ્થાવર અને *જંગમ એમ બે ભેદો છે તેમનો નાશ કરી દે છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે જો કોઈ ભક્ત હોય તેને માટે ભગવાન્ સર્વ સ્થળે હાજરાહજૂર છે.

વિશેષ : હત્યા વગેરે નિષેધ કરેલાં પાપો સ્થિર (સ્થાવર) છે કારણ કે તેનું પરિણામ ભોગવ્યા વિના તેનો નાશ થતો નથી; જ્યારે મનથી વિચારેલ દુષ્કર્મ એ ચર (જંગમ) છે. કારણ કે તેના નાશમાટે તેનું ફલ ભોગવવાની જરૂર રહેતી નથી. 3."સુન્દર સ્મિતયુક્ત શોભીતા મુખારવિન્દથી વજ્ર અને પુર ની સ્ત્રીઓના (કામની) પ્રેમભાવની વૃદ્ધિ કરતા"

આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરિત્રનું નિરૂપણ કરી શ્રીશુકદેવજી તે ચરિત્રનું શ્રવણ વગેરે નિત્ય કરવાની આજ્ઞા કરે છે:

એ પ્રમાણે (અક્ષરબ્રહ્મથી પણ) ઉત્તમ પોતાના ભક્તોની રક્ષા કરવા શ્રીકૃષ્ણે દિવ્ય લીલા; શરીર ધારણ કર્યું અને તેને અનુરૂપ અનેક અદ્ભુત ચરિત્રોનો અભિનય કર્યો. યદુવંશ શિરોમણિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમલોની સેવા કરવાની જેની ઇચ્છા હોય તેણે, કર્મબન્ધનોનો નાશ કરી દેનારી આપની લીલાઓનું શ્રવણ કરવું જોઈએ ॥49॥

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પર: અક્ષરબ્રહ્મથી પણ ઉત્તમ છે. 'નિજધર્મા:' એટલે ભક્તો. તેમની રક્ષા કરવા લીલામય શરીર ધારણ કર્યું. પરમ કૃપાલુ ભગવાને લીલાતનુથી લોકમાં ભોજન, શયન વગેરે લાકિક કર્મ કરવાનો અભિનય કયાર્.ે તે કમાનુર્ં શ્રવણ કરવું જોઈએ તેવી વિધિ (આજ્ઞા) છે. શ્રવણ ન કરવાથી પાપ થાય છે એવો અર્થ છે. "શ્રવણથી શું (ફલ પ્રાપ્ત) થાય?" નાશ એ તેમનું ગૌણ ફલ છે એવો અર્થ છે. જો કે બીજા અવતારોનાં ચરિત્ર પણ પાપનો નાશ કરનારાં છે, છતાં પણ યદુવંશ શિરોમણિ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનું શ્રવણ કરવું. "શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનું શ્રવણ કરવામાં શું અધિક છે?"

એવી રીતે નિત્યશ્રવણ કરતાં ચરણારવિન્દનીસેવા પ્રાપ્ત થતાં શું ફલ થશે? એના જવાબમાં કહે છે:

મર્ત્યસ્તયા તનુસમેધિતયા મુકુન્દશ્રીમત્કથાશ્રવણકીર્તનચિન્તયૈતિ ॥
તદ્ધામદુસ્તરકૃતાડન્તજવાપવર્ગં ગ્રામાદ્વનં ક્ષિતિભુજોડપિ યયુર્યદર્થા: ॥50॥

હે પરીક્ષિત! મુકુન્દ ભગવાનની શ્રીમતી કથાના શ્રવણ, કીર્તન અને ચિન્તન થી ધીમે-ધીમે પુષ્ટ થયેલ તે સેવાના પ્રતાપથી મનુષ્ય ભગવાનના વૈકુંઠ ધામને પ્રાપ્ત કરી લે છે. ભગવાનના આ ધામ આગળ કોઈ પણ પ્રકારે રોકી ન શકાય તેવા કાલનો વેગ પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ જ ધામની પ્રાપ્તિના પ્રયોજનમાટે પ્રાચીન સમયમાં સમ્રાટો રાજપાટ છોડી દઈ (શહેરમાંથી ગામડામાં જતા હતા) અને ગામડામાંથી વનમાં જતા રહેતા હતા ॥50॥

શ્રીસુબોધિનીજી : તે ચરણની સેવાથી મરણ પામવાના ધર્મવાળો મનુષ્ય પણ તે જ શરીરથી ભગવાનનું ધામ પ્રાપ્ત કરે છે. "તે જ સમયે તે વૈકુંઠમાં આવતો હોય તેવું જણાતું નથી" અક્ષર સુધી જ કરેલું છે. તેથી અક્ષરરૂપ વ્યાપી વૈકુંઠમાં તે ભક્ત જાય છે તેવો અર્થ છે. આ ફલ જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ દુર્લભ છે એમ જણાવવા, શ્લોકનું ચોથું ચરણ કહેલું છે. પહેલાંના જમાનામાં રાજાઓ રાજ્યમાં રહી, રાજ્યનું પાલન કરવાના ધર્મથી ઘણા અનુભવી થઈ શહેરમાંથી ચાલી નીકળતા. જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા રાખી કલાપ ગ્રામ વગેરે ગામડાંમાં રહેતા હતા. ત્યાંથી પણ ભગવાનનો મહિમા જાણી તે ગામડાંને પણ ત્યજી વનં-સર્વથી છૂપા સ્થાન વનમાં

જતા હતા એવો અર્થ છે. અથવા ‘ગ્રામ-ગ્રામ’શબ્દ ગ્રામ્ય (વિષયી જીવન) ના અર્થમાં વપરાયેલો જાણવો. ભગવાનના ધામનું માત્ર શ્રવણ રાજ્યના કરતાં પણ ઘણું ઉત્તમ છે. એમ ન હોય તો જે રાજ્ય (સુખ ભોગ માટે) હાજર હતું. છતાં તેને છોડી દઈને તે વિવેકીઓ (સાર અસારનો ભેદ જાણનારાઓ) વનમાં શા માટે જાય? ‘યદર્થા:’ એટલે જે સ્થાન જ જેમનો પુરુષાર્થ છે તેઓ રાજપાટ છોડી દઈ ગામડાંમાંથી વનમાં જતા રહેતા હતા ॥50॥
ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કધમાં (છેલ્લા પાંચમા ગુણ પ્રકરણનો વૈરાગ્યરૂપ છઠ્ઠો) "ભગવદ્ વૈરાગ્ય વર્ણન” અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પાંચમું ગુણ પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ્ર્ સમાપ્ત